CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

KASHI PANDIT SAMAJ.

॥ श्रीः ॥

शब्दकौस्तुभः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचितः ।

SHABDAKOUSTUBHA

BY

PANDIT BHATTOJEE DEEKSHIT

EDITED AND REVISED

BY

PANDIT RAMA KRISHNA SHASTRI

ALIAS TATYA SHASTRI PATWARDHANA

Professor Government Sanskrit College, Benares

FASCICULAS 1

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT,

BENARES

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PRINTED AT THE RAJ RAJESHWARI PRESS
AND
CHANDRAPRABHA PRESS COMPANY LIMITED

1898

॥ श्रीः ॥

अथ शब्दकौस्तुभः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देहं योखिलं जगत् ॥
चरीकर्ति बरीभर्ति संजरीहर्ति लीलया ॥ १ ॥
नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ॥
श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान्बुधान् ॥ २ ॥
नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम् ॥
फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥ ३ ॥
परिभाव्य बहून् ग्रन्थान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥
तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सज्जनाः ॥ ४ ॥
समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ॥
भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥ ५ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रादर्शयत् अथ शब्दानुशासनमिति । अथशब्दः प्रारम्भस्य द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात् उपसर्गवत् । न च तेपि वाचका एवेति वाच्यम् । उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्या-

दौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारायोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् । ननूक्तयुक्त्या ऽस्तूपसर्गाणां द्योतकता निपातान्तरं तु वाचकमेवेति चेन्न । साक्षात्क्रियते अलंक्रियते ऊरीक्रियतइत्यादौ कर्मणि लकारेण कर्मीभूतस्य गुर्वादेरभिधानसिद्धये धात्वर्थं प्रति कर्मत्वस्य वाच्यत्वात् । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्च । सामान्ये प्रमाणानां पक्षपातात् । निपातत्वं चाखण्डोपाधिरूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेपि प्रादिचादिसाधारणमेव । प्रत्यादिमत्येकपर्यवसन्नं तदिति पक्षेपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्षण्यानिरुक्तेः केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापि तुल्यैव । विजयतइत्यत्र धातोर्विशिष्टजयइव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि लक्षणायाः संभवात् । किं च चादीनां वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतया विना प्रमाणं संकोचनीया स्यात् । स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोगइव चादियोगेपि घटादेः षष्ठी । किं च समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसम्बन्धस्तथा चादिभिरुपस्थिते स्यात् । द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वयः । अपि च शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादौ उस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यादिरर्थः । स च उस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वे सत्येव लभ्यते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकतापि भज्येत । इवशब्दात्तु तृतीया दुर्लभा । असत्वार्थकतया कारकविभक्त्ययोगात् । एवमप्युस्रादिभ्यस्तृतीयाऽनन्वयस्यानुद्धाराच्च । नन्वेवं नञ्तत्पुरुषस्यो-

त्तरपदार्थादिशाशान्यमित्यादिसिद्धान्ता भज्येरन्निति चेन्न। पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमिति तदर्थात्। द्योत्यार्थेनाप्यर्थवत्त्वेति प्रातिपदिकत्वसिद्धिः। अत एव येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तु हि च स्म ह वै पादपूरणे इत्यमरकोशात् कमीमिद्विति पादपूरणार्था इति निरुक्ताच्च। तदर्थं निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकारम्भ इत्यवधेयम्। स्फुटश्चेदङ्कैयटादिग्रन्थेषु। अत एवाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम्। चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः। क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः॥ तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते। यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकस्य विचार्यतइति॥ यत्तु अर्थवत्सूत्रे अधीतइत्यादौ धातोरनर्थकता उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति कैश्चिदुक्तं तदभ्युच्चयमात्रम्। सर्वस्पष्टे इतिसूत्रे कैयटादिग्रन्थोऽप्येवमेव। पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तत्तत्र नञः पर्युदासे लक्षणेति ग्रन्था अप्येवमेव, उक्तयुक्तेः। अस्तु वा मतान्तरं निपाता वाचका इति सर्वथापि प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका इत्येवंरूपमर्द्धजरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेति दिक्। अनुपूर्वकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः। तद्यथा। अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः। यथा वा। "सैषूपन्निदुपानययोअञ्जसानुशासति। य एवेदमिति ब्रवत्"। अत्र हि गुणत्रयोपेतेन सद्गुरुणास्मान् शिक्षयेति पूषा प्रार्थ्यते तत्र अञ्जसेति शैघ्र्यमुक्तम्। अनुशासतीति विविच्य बोधकत्वं बहुलञ्छन्दसीति शपो न लुक्। इदमित्थमेवेति यो ब्रूयादिति प्रमेयनिष्कर्ष उक्तः ब्रवदित्यत्र लेटोडाटावित्यट्। तथा च अनुशिष्यन्ते विविच्य असाधुभ्यो विभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट्। ततश्शब्दानामिति कर्मणि प-

ष्ठी तदन्तेन समासः । न च कर्म्मणिचेति सूत्रेण समासनिषेधः शङ्क्यः । तत्र चशब्दार्थतया कर्म्मणीति शब्दवता उभयप्राप्ताविति सूत्रेण या षष्ठी तदन्तं न समस्यतइत्यर्थात् । इयं तु कर्तृकर्मणोरिति विहिता षष्ठी न तूभयप्राप्ताविति । आचार्यस्य कर्तुर्वस्तुतः सत्वेपीहानुपादानात् । चित्रं गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा, अतः कर्तृकर्मणोर्वैशिष्ट्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न क्षतिः । उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात्, शेषलक्षणा षष्ठी वास्तु । तस्माद्वैदिका लौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इति स्थितम् । वेदे भवा वैदिका अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं लोके भवा लौकिकाः । यद्वा लोके विदिता लौकिकाः तत्र विदित इति वर्त्तमाने लोकसर्वलोकाट्ठञ् । प्रातिशाख्येष्विव न वैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः । न वा व्याकरणान्तरेष्विव छांदसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानम् ॥

॥ इति विषयनिरूपणम् ॥

स्यादेतत्, गौरित्यादिः शब्द इह विषयः । तत्र च गकार औकारो विसर्गश्च घटकः । व्युत्पाद्यते तु डोप्रत्ययसमत्यर्थादेशादिकम्, न चैतद्गौरिति बोधे भासते तथा चार्थान्तरता । गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डोप्रभृतीनां सम्बन्धविशेषस्तत्प्रतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तद्व्युत्पादनमिति चेन्न ।

शब्दान्तरव्याहृतस्य सम्बन्धस्य उपयोगस्य च दुर्वचत्वात् । द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च । अस्ति हि तेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिः सम्बन्धः । अत एव शाब्दबोधे गवि समवायेन गोत्वमिव शक्त्याख्यसम्बन्धेन शब्दो विशेषणतया भासते । चाक्षुषबोधेपि व्यक्त्या स्मारितः शब्दो विशेषणमित्यभ्युपगमः । आह च, न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थितइति॥यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्डएव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षम, इति च ॥ युक्तं चैतत् । गृहीतशक्तिकं प्रति शब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् । अत एव गोत्वस्येव गोशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वाविशेषात्संसर्गोपि तादात्म्यमेवास्तु । एवं गोगुणादिभिरपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेनाथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रघट्टके द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभेदो भाष्यकृद्भिराशङ्क्य निराकृतः । तत्र निराकरणग्रन्थस्यायमाशयः । समसत्ताकभेदाभेदौ विरुद्धावेव । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदु:खस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था न स्यात्, न स्याच्च भेदग्रहाद्भ्रमनिवृत्तिः । जातिव्यक्त्यादिसम्बन्धस्त्वतिरिक्त एवेति । एवमेव शब्देनापि सहास्त्येव सम्बन्धो द्रव्यादीनामिति स्थितम् । अस्ति च द्रव्यादिव्युत्पादनस्य प्रकृते उपयोगोपि । अस्मिन्नर्थे ऽयं साधुरित्यर्थविशेषं पुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अत एव वाजिनि दरिद्रे च क्रमेण अश्वशब्दो अस्वशब्दश्च साधुव्युत्क्रमेण त्वसाधुरिति सिद्धान्तः । ननु यथा वैशे-

पिकादीनामेतच्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तु क्वाचित्कः प्रासङ्गिकस्तथेहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनान्तरसिद्धं च पदार्थजातमुपजीव्य शब्दमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यतइति चेत्। अस्तु तावदेव,तथापि डोप्रभृतिव्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत्। अत्रोच्यते। गौस्तिष्ठति देवदत्तः पचतीत्यादयः शब्दप्राहिकया तावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुम्बोद्धुं चाशक्याः। आनन्त्यात्। अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपो लघुभूत उपायः समाश्रीयते लिपिवत्। आरोपित एव च तत्र सम्बन्धः। प्रसिद्धो हि स्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादिन्यायो लोके पञ्चकोशावतरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायाम्। तत्पार्यविषयाबाधाच्च प्रामाण्यम्। एवैव त्वर्थवादेष्वपि गतिः। आत्मवपोत्खेदनप्रभृतीनां बाधेपि तात्पर्यविषयीभूतस्य प्राशस्त्यस्याबाधितत्वात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहतइति॥ उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति च॥ अत एव हि केचित्सुप्रत्ययं विदधति, अपरे सिं, तथा सूत्ररीत्या पाठितमित्यत्र इतप्रत्ययः भाष्यरीत्या तप्रत्ययः, सूत्ररीत्या तावानिति वतुप् डावतावर्थवैशेष्यादितिवार्त्तिकोक्तरीत्या डावतुरिति दिक्। एतेन पचतीत्यादौ आदेशैः स्मार्यमाणा लडादयो बोधका इति वदन्तः परास्ताः। तथा हि। वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह इति निर्विवादम्, ततश्च प्रयोगसमवायिनामेव तिप्रभृतीनां शक्तिः सिध्यति न त्वलौकिकानां लादीनाम्, एवं डुपचष् डुकृञ् इत्यादिप्रकृतयो क्विच्क्विबादिप्रत्ययाश्च न शक्ताः किं तु अपाक्षीत् पपाच पापच्यते करोति चर्करीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाक् पपाच् इत्या-

दय एव। श्रूयमाणेन कुपचष्प्रभृतीनां स्मारणं तेनार्थबोध इति चेन्न। लाघवाद्व्यवस्थितत्वाच्च श्रूयमाणानामेवार्थसंबन्धकल्पनात्, औत्प्रेक्षिकस्य स्मरणकल्पने गौरवात्, अव्यवस्थापत्तेश्च। पचति देवदत्तः पचन्तं तं पश्येति तिप्शतृभ्यां स्मारितस्य लट एव बोधकत्वे एकत्र आधाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते आख्यातार्थो यत्नो विशेषणमितरत्र तु अभेदेन संसर्गेण कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति स्वसिद्धांतभङ्गापत्तेश्च। एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्तुर्निरस्य लभ्यमानाधिकरणे शानजर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि परास्ताः। यत्तु तैरुक्तं शानजंशे कर्त्तरि कृदितिव्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति। तदप्यापाततः। कृद्वाक्यशेषोपयमानैर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिषूपतिष्ठते न तु शत्रादिषु स्थान्यर्थेन निराकांक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्। आकांक्षितविधानं ज्याय इति न्यायात्। अन्यथा क्रियमाण इति कर्मणि शानचो दौर्लभ्यापत्तेश्च। किं च कर्त्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहणं तदेव लः कर्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तं तत्कथं कृतां तिङां च वैलक्षण्यम्। अन्यलभ्यत्वादुभयत्र साम्यात्। यत्तु नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि शानजादौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तम्। तत्तु पचतिकल्पं पचतिरूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधात्तिङ्स्वपि तुल्यम्। तस्मात्पररीत्या न कश्चिच्छत्रन्तातिङन्ते वैषम्यहेतुः। अस्मद्रीत्या तु भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिङ्षु त्यज्यते प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादितिसूत्राच्च। शतृशानज्विधौ रूपविधौ च भाष्येपि स्फुटमेतत् पाचकोव्रजतीतिवत्पचतिव्रजतीति प्रयोगोप्यत एव नोपपद्यते। पचतिभवतीत्यादि नोपपद्यते पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादौ रूपबाद्यन्ते द्विवचनादि न भवति। तस्मात्तिङ्षु

कृत्सु च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीति वक्ष्यते । यत्तु भट्टैरुक्तं । कर्तरि यदेकत्वं तत्रैकवचनं तिबिति लादिविधेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानाच्च कर्तृवाच्यता सूत्रादायातीति,तदप्यापाततः। द्विवचनादिसंज्ञा ह्यादेशनिष्ठा ततश्च तद्विधिना द्व्येकयोरित्यस्य एकवाक्यता। न च तत्र कर्तरीत्यस्ति यत् द्वित्वादिविशेषणतया कथं चियोज्येत।लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेत्,सत्यम्। वाक्यैकवाक्यता सा न तु पदैकवाक्यता । आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानुवादेन प्रवृत्तेः। लविधौ तु कर्तृग्रहणं स च द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव । अत एव आदेशस्मारिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वादिभानायादेशा एव शरणीकर्तव्याः । एवं णलादौ तिबादिद्वारकं लिडादिस्मरणं कल्प्यमिति महदेव गौरवम्। न च परंपरासंबन्धेन णलेव बोधकः । वृत्तिशून्यत्वात् । अत एवापभ्रंशानां साधुस्मारकताभ्युपगमस्तवापीति दिक् । तस्मात्पूर्वत्रासिद्धमित्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्यानं सर्वसंमतं तथा शास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वत्र । वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चाष्टौ पक्षाः ॥ वर्णस्फोटः १ पदस्फोटः २ वाक्यस्फोटः ३ अखण्डपदस्फोटः ४ तादृग्वाक्यस्फोटः ५ इत्थं पञ्च व्यक्तिस्फोटाः । वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति । तथा हि । किंचिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभङ्गस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र च केन चित्कचित्प्रथमं शक्तिग्रहात्केन कस्य स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहाद्वृषभो वृषभो वृष इत्यादाविव कर कार् कुर् चकर् इत्यादीनां प्रयोगसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः। करप्रभृतयो वाचका न वेति चेह विप्रति-

पचितशरीरम् ॥ १ ॥ रामं रामेण रामाय हरये हरौ हरीनित्यादौ परिनिष्ठिते रूपे क्रियांशो द्रव्यादिवाचकः क्रियांश कर्मत्वादेरित्यस्य विनिगन्तुमशक्यतया राममित्यादिपरिनिष्ठितं पदमेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः ॥ २ ॥ दधीदं हरेव विष्णोरेत्यादावपि विनिगमनाविरहतौल्याद्वाक्यमेव विशिष्टार्थे शक्तमिति वाक्यस्फोटः ॥ ३ ॥ एकः पद इति वदेकं पदं वाक्यं चेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमेव पदं वाक्यं वा अखण्डं वर्णव्यंग्यम् । एकत्वप्रतीतिरौपाधिकीति चेत् । पटेपि तथात्वापत्तेः । कः पदार्थोसाविति चेत् । भावः । भावविशेषेषु क्वान्तर्भवतीति चेत् । स्वपरिभाषितेषु द्रव्यादिषु मान्तर्भूत् । नत्वेतावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते । अनियतपदार्थवादे गौरवमिति चेत् । व्यक्तीयत्ता तत्रापि नास्ति । उपाधीयत्ता तु सर्वैः सुवचा । भावत्वाभावत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वादिना वा विभजनात् । भावविभाजकोपाधयस्तु घटविभाजकोपाधिवदेवानावश्यकाः । अस्मिंश्च पक्षद्वये वर्णा अप्यनावश्यकाः । नन्वनुभवसिद्धास्तेइति चेत् । व्यञ्जकध्वनिविशेषोपहितस्फोट एव ककाराद्यात्मना व्यवह्रियतइत्यभ्युपगमात् । भाट्टमते तारो मन्दो गकार इतिवत् अद्वैतसिद्धान्ते विषयसंबन्धजन्यवृत्तिवैचित्र्येण व्यङ्गे स्वरूपसुखे वैचित्र्यवच्च । अत एव वाचस्पतिमिश्राः तत्त्वबिन्दौ वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानपूर्वगकारस्याभावादिति स्फोटवादिमतमुपन्यास्थत् । यथा वा अखण्डेष्वपि ऋकारादिषु वर्णेषु वर्णान्तरसमानाकारैकदेशावभासः तथात्र पक्षे वर्णावभासोपि भविष्यति । उक्तं च वोपदेवेन । शक्यत्वइव शक्तत्वे जातिर्लाघवमीक्ष्यताम् । औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां तारमन्दवत् इति । भर्तृहरिरप्याह । पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्व-

वयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति ॥ तस्मादखण्डं पदं वाक्य वेति पञ्चापि व्यक्तिस्फोटावान्तरभेदाः ॥ ५ ॥ जातिस्फोटवादिनस्तु घोचरटत्वादिक शक्तावच्छेदकतया आद्यपक्षत्रयेपि यथायथं वाच्यम्। अन्यथा सरो रस इत्यादावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्ते ।तत्र उपाधिरूपम्।उपाधिश्च परपरासंबद्धा जातिरेव । सा च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका । तथा च शक्यांशइव शक्तांशेपि न्यायसाम्येनाकृत्यधिकरणरीत्या ब्रह्मतत्त्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च । अविद्याविद्यकधर्मविशेषो वा जातिरिति पक्षे तु सैव वाचिकास्त्वित्याहुः ॥ ८ ॥ अष्टावप्येते पक्षाः सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्रतत्रोपनिबद्धाः। तथा हि । स्थानिवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इतिभाष्यग्रन्थः । पद्यतेर्थो ऽनेनेति अर्थवदिह पदं न तु सुप्तिङन्तमेव । तथाच एरुरित्यस्य तेस्तुरित्यर्थ इति टीकाग्रन्थश्च वर्णस्फोटेनुकूलः । तथा स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति स्थानेन्तरतमपरिभाषयैव तस्थस्थमिपामित्यादिषु निर्वाहात्तदर्थ यथासंख्यसूत्र नारब्धव्यमिति भाष्यमपि । पदस्फोटवाक्यस्फोटौ तु इहैव प्रघट्टके येनोच्चारितेनेति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थतया वर्णितौ । वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति वदता तयोरखण्डताप्युक्ता । नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्रतत्र भाष्ये सखण्डतोक्ता। मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियामित्यमरः । पस्पशायामेव प्रघट्टकान्तरे किंपुनरित्यादि भाष्यमुपादाय केचिद्वर्णस्फोटमपरे पदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुरिति वदता कैयटेन अइउण्इत्यत्र व्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलाबलं चिन्तयता प्रत्याहाराह्निकान्ते अक्षरं न क्षर विद्यादिति भाष्यव्याख्यावसरे व्यव

हारनित्यता तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं तु जातिस्फोटस्येति प्रतिपादयता अनुपदमेव ब्रह्मतत्त्वमेव हि शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति व्याचक्षाणेन सर्वे पक्षाः सूचिता एव । यदा तु अविद्यैव जातिरिति पक्षस्तदभिप्रायेण जातिस्फोटस्यापि व्यवहारनित्यतेति अक्षरं न क्षरं विद्यादित्यस्य कैयटीये पाठान्तरम् । आद्यन्तौटकिताविति सूत्रे च भाष्यएव वर्णस्फोटपदस्फोटावुक्तौ । असत्यमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागं तदर्थं चाश्रित्य रेखागवयन्यायेन सत्यस्य पदस्फोटस्य व्युत्पादनमभिप्रेतमिति तत्रैव कैयटः । अर्थवदधातुः, स्वंरूपंशब्दस्य, तपरस्तत्कालस्येत्यादि सूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्यकैयटादावित्यलं बहुना । जातेश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा । सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति ॥ जातेः स्फोटत्वमपि प्रघट्टकान्तरे स एवाह । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति ॥ यद्यपीहाष्टौ पक्षा उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रन्थकृताम् । तत्रापि जातिस्फोटइत्यवधेयम् । पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरोपन्यासात् । तथा च प्रथमव्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादम् । स चावापोद्वापाभ्यामवयवानां शक्तिरिति न्यायोपष्टम्भेन त्यज्यतइति दर्शनान्तराणां पन्थाः। एकादेशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्पररूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेन च व्याकरणानां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरुपपादतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति तु सैद्धान्तिकः प-

न्थाः। उक्तं च हरिणा। तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्यय इति। ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इति च। एवंस्थिते निपाता द्योतका विकरणा अनर्थका इत्यादिविचारोपि प्रक्रियादशायामेव। आह च। अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम्। धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृश इति॥ तादृशो ऽखण्ड इत्यर्थः। एवं च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तयोपि प्रक्रियाश्रया एव। उक्तं च। किंगर्भजन्ये किंगर्भे कीदृग्भातीति नो मते। विचारः फलितः सर्वं प्रकृतिप्रत्ययाश्रय इति। आरोपितस्यापि परिमार्थिके उपायता न विरुद्धा। लिपिस्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादीनां लौकिकदृष्टान्तानामर्थवादवाक्यपञ्चकोशावरणादीनां तन्त्रान्तरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धादीनां चैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात्। तदेवं पक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम्। आह च। शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यतइति। समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति च। तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति वासिष्ठरामायणोक्ताभाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादद्वैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पाद्यतामित्यभिप्रायेण भगवान्भर्तृहरिर्विवर्त्तवादादिकमपि प्रसङ्गाद् व्युदपादयत्, तत्तु तन्त्रान्तरे स्फुटं प्रकृते नातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते।

इति स्फोटस्वरूपव्युत्पादनम्॥

स्यादेतत्। चं लिख चकारस्त्रुटित इत्यादिव्यवहाराल्लिपावेव शब्दभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजुषां बालानां पुस्तकमुपयुज्यते यथा तथैव भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः। एवमिहा

पि प्रकृत्यादिविभागे पारमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपयुज्य-तएव शास्त्रं तत्किमर्थं कल्पनाव्युत्पादनक्लेशः । अत एव हि भाष्यकारोपि शब्दो नित्यो ऽनित्यो वेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारम्भस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथातथास्त्वित्युदासिष्यतेति चेत् । सत्यं, व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता । पक्षभेदेषु हि गौण-मुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र परस्परविरुद्धतया भासमाना अपि सिद्धा-न्तग्रन्था व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते।स्वार्थद्रव्यादीनां पंचानां क्रमेण भानमित्यादिवक्ष्यमाणमपि कल्पनयैवोपपादयितुं शक्यतइति दिक् । नन्वस्तु साधुशब्दो विषय । अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्प-नया तद्व्युत्पादनोपपत्तिः तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं किमिति चेत् । नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण । श्रूयते हि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेति । निष्कारणो दृ-ष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् । कार्यतेनुष्ठाप्यतेनेनेति का-रणं फलम् । ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः । तथा च साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोयं धर्मो नित्यः सन्ध्योपा-सनादिवदित्यर्थः । श्रुतिरेषेति हरदत्तादयः । स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः । तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि आगम' खल्वपीति भाष्येप्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्ये-यम् । अङ्गत्वं चाङ्गत्वेन संस्तवात् । उक्तं हि शिक्षायाम् । मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्र-मुदिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ क-ल्पान्प्रचक्षतइति ॥ उपकारकतयाप्यङ्गत्वम् । व्याकरणं हि अर्थ-विशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते । ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगि-नं च कालविशेषं प्रतिपादयति । निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव प-

रिशिष्टप्रायं बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमविकारादीनां प्रायशस्तत्र संग्रहात् । छन्दोविचितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गायत्र्या यजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते । शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणान्तरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शाखान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयन्ति । तस्मात्षडङ्गानि । तेष्वपि प्रधानं व्याकरणम् । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् । वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात् । अत एव तस्य शिक्षायां मुखत्वेन निरूपणं कृतम् । मन्वादिस्मृतिष्वपि अङ्गाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव । तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितम् । तथा च सन्ध्योपासनादेरभावे प्रत्यवायोऽनुष्ठाने च पापक्षय इति यथाभ्युपेयते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठाने च बोध्यम् । रक्षाप्रभृतीनि फलान्तराण्यपि सन्ति । तथा च भाष्यम् । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति । अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति करणल्युडन्तः । प्रयोजयतीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात्कर्तृल्युडन्तो वा । उभयथापि प्रवर्त्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एकः । फलपरः क्लीबोऽपरः । उभयोर्नपुंसकमितिनपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिकतया प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं च बोध्यम् । तत्र आगमः प्रवर्त्तकः । रक्षोहलाघवासन्देहास्तु फलानीति विवेकः । तत्र प्रवर्त्तक आगमो व्याख्यातः । फलानि व्याख्यायन्ते । तत्र रक्षा वेदसंरक्षणम् । तथाहि । भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकाराश्छन्दसि दृश्यन्ते । ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः सम्भाव्येरन् । वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तत्र लोपोदाहरणम् । त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः । त्मना, आत्मनेत्यर्थः ।

मन्त्रेष्वाङ्याद्रात्मन इत्याकारलोपः । आगमो यथा । देवासः ब्राह्मणासः । आज्जसेरसुगित्यसुगागमः । लोपागमौ यथा । देवा अदुह्र । अदुहतेत्यर्थः । दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलंछन्दसीतिरुडागमः । एतेन नाशिरं दुह्रेविश्वाइत्ते धेनवो दुह्र इत्यादिलङन्तमपि व्याख्यातम् । वर्णविकारो यथा । गृभ्णामितेसौभगत्वाय । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति भकारः । प्रत्ययोपि छान्दसोस्ति, यथा । उद्ग्राभं च निग्राभं चेति । उदिग्रह इतिसूत्रे उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि सुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् । तत्र उत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ् । निपूर्वात्तु वार्त्तिकोक्तश्छन्दस्येव । सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः स्रुचः । इह तु जुहूपभृतोरेव ग्रहणम् । उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति, निग्राभञ्चेत्युपभृतं नियच्छनीति वचनात् । भकारादेशः प्राग्वत् । ऊहोपि प्रयोजनम् । तथाहि । यत्राङ्गजातं सम्पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासौ । यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः । यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो यागः । तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारकाकाङ्क्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते । वैदिके करणे तादृशानामेवाङ्गानामपेक्षितत्वात् । तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यात् । तद्विशेषस्य चैकदेवतात्वादिना शक्यज्ञानत्वात् । तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितम् । तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसंभवे निवृत्तिः । यथा प्रकृताववघातस्य वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तं तस्य कृष्णलेष्वसंभवादवघातस्य निवृत्तिः । मन्त्रा अप्यङ्गम् । तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यम् । तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चे-

द्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा । अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्तते । यथा । अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मन्त्रस्यावयवभूतं देवताभिधायि पदमौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्त्तते अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोपि निवर्त्तते । अकारान्तेतरप्रकृतिसन्निधानेनैव हि एकारस्य सम्प्रदानं वाच्यम् । अकारान्तात्तु यशब्दस्य । ततश्चतुर्थ्यन्तसूर्यायेत्याद्युदात्तम् अग्नयइत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊह्यम् । सोयं प्रकृत्यूहः । लिङ्गस्य क्वचिदूहः । यथा । देवीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सु विनियुक्तो मन्त्रः तस्याज्ये ऊहः । देवाज्यशुद्धमसीति । प्रत्ययमात्रस्य क्व चिदूहः । यथा । माभेर्मासं विक्था इति पुरोडाशेवदानमन्त्रः तस्य धानासूहः । माभैष्टमासंविजिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः । याज्ञिकास्तु संविग्ध्वमित्यूहमाहुः । युक्तं चैतत् । प्रकृतावनिदृक्तया विजिर् पृथग्भावइत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजी भयचलनयोरित्यस्येत्यवधारणात् । लाघवमपि प्रयोजनम् । तथाहि । अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः । वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः । स च न प्रतिपदपाठादिना सम्भवति । शब्दानामानन्त्यात् । तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवम् । अन्यथा तु गौरवम् । असन्देहोपि प्रयोजनम् । तथाहि । स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेति श्रूयते । तत्र सन्देहः कर्मधारयोयं बहुव्रीहिर्वेति । तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषत्वतीबिंदुमती गौरेवाभिधीयते स्थूलापि सैव बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथास्तु । बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्त्वे-

चेति । गौस्तु स्थूला कृशा वेत्यत्रानादरः । तत्र लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति । ततश्च निश्चयेन प्रतिबन्धात्संशयानुत्पादः । स एवासन्देहः । अर्थाभावेऽव्ययीभावादसन्देहमिति स्यादिति चेन्न । पर्यायेणाव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति द्वितीये उपपादयिष्यमाणत्वात् । अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः । अद्भुतायामसंहितमिति, अयासंहितयेति च । एवं इन्द्रपीतस्योपहूतो भक्षयामीत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणमवैयाकरणान्प्रति सार्थकम् । कृत्वाचिन्तान्यायेन वा नेयमिति दिक् । तदेवं रक्षोहलाघवासन्देहाख्यानि चत्वारि फलानि व्याख्यातानि । आगमस्तु प्रवर्त्तक इत्युक्तम् । भाष्ये तु सन्दर्भशुद्धयर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तके वक्तव्ये मध्ये तदुक्त्या फलसन्दंशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीति सूचितम् । फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा । धर्मेण पापमपनुदति । विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमिच्छतीत्यादिवचनानीह साधकानीति दिक् । इमानि च भूयइत्यादिभाष्येण प्रवर्त्तकवचनान्तराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि । तद्यथा । ते सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणम् । अत्र न म्लेच्छितवा एतस्य विवरणं नापभाषितवै इति । उभयत्रापि कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः । धातूनामनेकार्थतया निन्दावचनान्म्लेच्छधातोः कर्मणि घञ् । तेनापशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । अत्र न म्लेच्छितव्यामितिनिषेधस्य ते सुरा इत्यर्थवादः । न चेह रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकं फलमस्तिव-

ति वाच्यम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकश्रवणवत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वात् । प्रकरणात्क्रत्वङ्गो ह्ययन्निषेध इति यर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रन्थे भाष्यकारैरेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति नोपसंहृतम् । किं तु म्लेच्छा मा भूमेत्येव । म्लेच्छा निन्द्याः । शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः । अत्र हैहेप्रयोगे हैहयोरितिप्लुते प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके । ननु सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नैष दोष इति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्वाक्यद्विर्वचनं म्लेच्छनमित्यपरैर्व्याख्यातम् । सर्वस्य द्वेइत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः । ननु नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं तु तात्पर्यद्योतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः । अनावृत्तिः शब्दादिनावृत्ति शब्दादिति वदिति चेत्, तर्ह्याम्रेडितस्वरानुपपत्ति । यदि तु तत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्त एव पाठस्तर्हि अरिशब्दे रेफस्य लत्वमपशब्द इत्यवधेयम् । इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातम् । अयं च पाठः क्व चिच्छाखायामन्वेषणीयः । माध्यन्दिनानां शतपथब्राह्मणे तु हेलवो हेलव इति वदन्त इति पठित्वा तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेच्छेदिति पठ्यते । तत्र यकारस्थाने वकारोपशब्द इति स्पष्टमेव । तथा शिक्षासु पठ्यते । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति । स्वरेण स्वरतः । हीयमानपापयोगाच्चेति तसिः । मिथ्याप्रयुक्तः । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् । अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थ । वागेव वज्रः हिंसकत्वात् । य-

जमानं हिनस्तीति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः । यथेत्युदाहरणे । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रशत्रुशब्दः पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्राख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान् । तत्र च इन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसक इति यावत् तथाभूतः सन् वर्धस्वेतिप्रतिपादयितुं इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति प्रयुक्तम् । ण्यन्ताच्छदेरौणादिकः क्रुन्प्रत्ययः । मन्त्रादिगणे निपाताद् ह्रस्वः । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न सम्बोधनविभक्तिः । तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात् । अत एव राजन् युध्यस्व राजा भव युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः । राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेऽपीति । एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः । इन्देर्हि धातोरौणादिके ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदिहोदाहरणतयोक्तम् । स्यादेतत्, यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्येह भवितव्यम् । सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्योरविशिष्टेति । अत्राहुः । जपादिपर्युदासेन मन्त्रेष्वेव एकश्रुतिर्विधीयते । स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति । तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति । आपस्तम्बश्चाह । अनाम्नाता अमन्त्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति । अत एव मन्त्रो हीन इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धेऽप्यूह्यमानस्यामन्त्रतया यथन्द्रेशत्रुरिति वाक्यशेषो ऽसङ्गतः स्यादतो मन्त्रशब्दः शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम् । ननु स्वाहें-

द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठयतएवेति । सत्यम् । ऊहितं यदमन्त्रभूतं अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात् । नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेन्न । स्वरविधौ छन्दोऽधिकाराभावात् । एतावानेव हि भेदः । यच्छन्दसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यवस्थया ऽऽश्रीयते । लोके त्वैच्छिको विकल्पः । अत एव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्रतत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः । नन्वेवं उच्चैस्तरांवेतिसूत्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषाछन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नायं दोषः । यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात् । न च पर्युदासपक्षेप्येवमेवास्त्विति वाच्यम् । नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्यं, ऊहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविषयकेण बाधसम्भवात् । नह्यूहादीनां छन्दस्त्वमस्ति । मन्त्रब्राह्मणेतरत्वात् । तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेध एवागत्या स्वीकर्तुमुचित इति चेन्न । पर्युदासपक्षेपि मन्त्रे नित्यं ब्राह्मणे वेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिवृत्तये विभाषाग्रहणसम्भवात् । उक्तापरितोषादेव तु केचिज्जपादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य इहाप्येकश्रुतेः प्राप्तौ सत्यां तदकरणं बहुव्रीहिस्वरकरणं च स्वरतोपराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः । श्रूयते च यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित् ॥ निगदेन, पाठमात्रेण । शुष्कैधइति सान्तेन क्लीबेन एधशब्देन अकारान्तेन वा पुल्लिंगेन निर्वाह्यम् । न ज्वलति, न प्रकाशते निष्फलं भवतीत्य-

र्थः। निरुक्ते तु। अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा चेत्युपक्रम्य स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योर्थं योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति मन्त्रमुदाहृत्य यद्गृहीतमविज्ञातमित्यादि पठितम्। तत्रापि गृहीतं शब्दतः, अविज्ञातं तु अर्थतः। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन वेत्यादि शेषं प्राग्वत्। अन्यत्रापि श्रूयते। एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। एतच्च एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते। यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले। सोनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति ॥ दुष्यति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः कर्ता सामर्थ्याद्बोध्यः। तथा। अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो येन प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥ अयमहमित्यस्य अनुकरणं चानिति परमिति गतिसंज्ञा। ततो गतिसमासेपि अस्य वामीयमित्यादाविवानुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ्न। याज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति ॥ यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते। तथापि यदि आधानादनन्तरं यजमान उदरव्यथावान् स्याद्यदि वा संवत्सरमध्ये तस्य महती विपत्स्यात्तदा नैमित्तिकीं पुनराधेयेष्टिं विधाय तत्रेदमाम्नातं प्रयाजाः सविभक्तिका इति। तत्र केवलविभक्तेः प्रयोगानर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते सा चाग्निशब्दरूपा न तु या का चित्। निरुक्ते दैवताकाण्डे, अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नप्रवृत्तावर्थे मन्त्रवर्णादीनुदाहृत्य आग्नेया इति तु स्थितिरित्युपसंहारात्। तस्मा-

दादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यन्ते इत्यादिश्रौतग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् । तथान्यत्रापि यो वा इमां पदशः स्वरशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीन इति । पदंपदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । स्वर उदात्तादिः । अक्षर व्यञ्जनसहितोच् । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनो याजकः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमितिवार्त्तिकेन च खञ् । यजने याजने च विदुष एवाधिकार इति भावः । ऋग्वेदेपि बहवो मन्त्रवर्णाः । चत्वारिशृङ्गा, चत्वारिवाक्, उतत्व पश्यन्, सक्तुमिवेत्यादयः । तितउपरिपवनं भवतीति भाष्यम् । चालनी तितउ पुमानिति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके । वस्तुतस्तूक्तभाष्यानुरोधादमरग्रन्थे पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगोपि । तथा च पुंनपुंसकवर्गे, स्याद्वास्तु हिंगु तितउ इतित्रिकाण्डशेष । अत एव तितउमाचष्टे तितापयतीत्यभियुक्तग्रन्था अपि सगच्छन्तइति दिक् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । तथा । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । नामकरणे अधिकारिणः पितुर्ये त्रयः पुरुषास्ताननु कायति अभिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । त्रिपुरुषेत्यत्र पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभाव । मूलविभुजादित्वात्कः । यत्तु उपपदाविवक्षया आतश्चोपसर्गइति कं कृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुष इति । तन्नु कर्मण्यणितिसूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य नदीसूत्रे स्वयाख्याविति मूलविभुजा-

दित्यात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणम् । अत एव गङ्गाधरादि-शब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु प्रथमं कर्माविवक्षायामनूरूपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंबन्धेप्यदोषः वार्तिकादिकं तु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य, अन्यथा कृतपूर्व्यादिषु का गतिः । अत एव शक्यं चक्षुरुपहन्तुमिति भाष्यव्याख्यायां बहिरङ्गापीत्वमतीत्या अन्तरङ्गः पदसंस्कारो न विहन्यतइति कैयटोपि वक्ष्यति । विवक्षा च लोकप्रसिद्ध्यनुसारिणी न तु स्वायत्तेति विपराभ्यांजेरित्यादावपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति पक्षमुपष्टभ्य विजयतीत्यादि नापादनीयमिति दिक् । तथा च ऋग्वेदएव पठ्यते । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेति । अस्यार्थः । हे वरुण सत्यदेवोसि यस्य ते काकुदं तालु काकुर्जिह्वा सा उद्यते उत्क्षिप्यते ऽस्मिन्निति काकुदं वदेरुत्क्षेपणमर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः सम्प्रसारणं षष्ठीतत्पुरुषे घकन्त्वादित्वात्पररूपम् । तुद प्रेरणे इत्यस्मादधिकरणे कः पृषोदरादित्वान्तुशब्दस्य लोप इत्यन्ये । निरुक्तस्वरसोप्येवम् । सप्तसिन्धव इव सिन्धवो विभक्तयः । अनुक्षरन्ति तालु प्राप्य प्रकाशन्तेइत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यथा सच्छिद्रां लोहमयीं प्रतिमां प्रविश्याग्निः प्रकाशते तथेति । अग्निर्हि तद्गतं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपि शारीरं पापमपाकुर्वन्तीति भावः । सूर्मी स्थूणा ऽयःप्रतिमेत्यमरः । स्मर्यते च । सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्येन्मृत्युना स गुरुतल्पग इति । अभिपूर्व इत्यत्र वाच्छन्दसीत्यनुवृत्तेर्यणादेशः । सुषिरामित्यत्रार्शआद्यच् अभेदोपचारो वेत्याहुः । वस्तुतस्तु ऊषसुषिमुष्कमधोर इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । रन्ध्रं श्वभ्रं वपा-

सुषिरित्यमरः । सरन्ध्रे सुषिरं त्रिष्विति च सुष्ठु स्यतीति सुषिरिति क्षीरस्वामी । गर्ते गर्तान्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रिष्विति शाश्वतः ॥ इति प्रयोजनप्रपञ्चः ॥ इत्थं विषयप्रयोजनयोरुक्तयोः सम्बन्धाधिकारिणावुक्तप्रायावेवेति पृथङ्नोक्तौ । इष्टु येन प्रयोजनं पृष्टन्ततोन्य एव तटस्थइत्थम्प्रत्यवतिष्ठते । ननु यथा धीष्वेत्याचार्येणोक्ते प्रयोजनप्रश्नमकृत्वैव वेदमधीयते । तद्वदङ्गभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यन्ते तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति । अत्रेदमुत्तरम् । प्रायेणेदानीन्तनानामल्पायुष्कत्वाद्विघ्नबहुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्पाठ्यते । तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्थाः शिष्या गुरुणा उपदिश्यमानं वेदं गृह्णन्तीति युक्तम् । ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्रवर्त्तन्ते । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणं, इति प्रत्यवतिष्ठन्ते । तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिवर्णनम् । पूर्वकल्पेषु व्याकरणशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसन्धापनपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं ग्राहयन्तः स्थिताः । तदा परं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयोजनप्रश्नविरहे तत्प्रतिपादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति । यद्यपि, श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोर्द्धपञ्चमान् ॥ ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति मनुवचनस्य इत ऊर्ध्वमनध्यायेष्वङ्गान्यधीयीतेत्यादिस्मृत्यन्तराणां च पर्यालोचनया वेदवेदाङ्गाध्ययनसमकालता लभ्यते । तथापि ऋषिवचनत्वाविशेषाद्भाष्यकारोक्तेर्मानवादेश्च व्रीहियववद्विकल्प एवेति तत्त्वम् । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दप्रयु-

त्पादनं कर्त्तव्यमिति स्थितम् । ननु किमिदं साधुत्वम् । साधयति बोधयतीति साधुरिति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न । गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् । शक्तत्वं तदिति चेन्न । पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् । डुपचष्लदइत्यादीनां साधुतापत्तेश्च । लाक्षणिकेष्वव्याप्तेश्च । तेषामपि लक्ष्येर्थे ऽशक्तेः । क्व चिच्छक्ततायास्तु अश्वास्वादिष्वतिप्रसक्तेः । वृत्तिमत्त्वं तदिति चेत् । न । द्योतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः । औपसंदानिकी शक्तिरेव द्योतनेति चेत् । न । प्रोत्तराजित्वघोत्तरटत्वयोरविशेषेण विनिगमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रान्तेः । ततश्च अद्विर्वचनाद्यव्यवस्थापत्तिः । न च जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यम् । कत्वादिना सङ्करापत्तेरिति । अत्राहुः । अनपभ्रष्टतानादितैवाभ्युदययोग्यता । व्यक्तिया व्यञ्जनीया वा जातिः काऽपीह साधुतेति । अस्यार्थः । शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टता तद्विरहोऽनपभ्रष्टता ॥ सैव साधुता सा चार्थविशेषान्तर्भावेणैव । तथाहि । यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितुं वा यादृक्शब्दोनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सोसाधुः । अन्यथा तु साधुरिति । येपि गाव्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पन्नाः सन्तस्तान्प्रयुञ्जते तेषामप्यन्यथोच्चारणमस्त्येव । तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव । मूलप्रयोक्तुर्भ्रमाद्यन्यतमत्वात् । यद्वा अनादिता साधुता । अनादिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः । आदेरभावो ऽनादिरिति वा । असन्देह इतिवत्तत्पुरुषः । अभ्युदययोग्यता वा ऽस्तु साधुता । रत्नतत्त्ववच्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वेति । यत्तु जातिसङ्कर इत्युक्तं, तन्न । गुणगतजातौ तस्यादोषत्वात् । तथाहि । यस्य देवदत्तादेरनो-

ष्ठ्या वर्णा एव पूर्वं श्रुतास्तस्य कुड्याद्यव्यवहितस्य र्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्यानोष्ठ्यसाधारणतदनुमापकजात्यंगीकारे सत्येव घटते न तु तत्तद्व्याप्यनानाजातिस्वीकारे। ओष्ठ्यवर्णवृत्त्यसाधारणजातेः प्रागगृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवैकल्यात्। वस्तुतस्तु उपाधिसङ्करवदेव जातिसङ्करोऽपि सर्वत्रास्तु। दूषकताबीजानिरुक्तेः। विनिगमकाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोरिव शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वभङ्गापत्तेश्च। तस्माच्चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्दोषं व्याकरणैकगम्यं च। एवमसाधुत्वमपि चतुर्द्धा। अपभ्रष्टता, सादिता, प्रत्यवाययोग्यता, तदवच्छेदकजातिविशेषो वेति। टिड्डुभादिसंज्ञासु यद्यपि पुण्यपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वे न स्तस्तथापि अनपभ्रष्टत्वरूपं साधुत्वमस्त्येव। तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि। भस्येत्यादिसूत्रनिर्देशात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः। एवं चानादित्वमभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टनामात्रेण न सिध्यति। किं तु पौरुषेयसङ्केतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयम्। तदेतदुक्तम्। यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिड्डुभादयः। कथं नु तासां साधुत्वं नैव ता साधवो मताः। अनपभ्रंशरूपत्वात्साम्प्यासामरशब्दता। इष्टचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः। ततश्च, नासां प्रयोगे ऽभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि वा भवेत्। व्यापारेणार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलमिति। तदयं निर्गलितोऽर्थः। यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षे। अनिर्दम्पपाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः। तत्र शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा इतीरिताः, इति च साध्वसाधुत्वं भाष्यमाणे टिड्डुभादीनां साधुत्वासाधुत्वविभागः स्पष्ट एव। तेषामप्यनादित्वे तु चतुर्विधापि साधुता साधुतारूपैव। उ-

त्कश्च। व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि कचित्। नित्यएव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत्। वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन्छ क्त्यवच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमोपिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति। पक्षद्वयेप्यनुशासनविषयता निर्विवादेति। नामकरणे त्वयं विशेषः। कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादिगृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता। तद्विरोधिनां तु देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां कूचीमञ्चीत्यादिनाम्नामसाधुतैव। तदेतद्गुणसूत्रे वार्त्तिकव्याख्यावसरे स्फुटीकरिष्यते॥ इति साधुत्वनिर्वचनम्॥ व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेव। न तु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन। शब्दानामानन्त्येन तदसम्भवादित्युक्तम्। स्यादेतत्, लक्षणमणयनमपि किं जातिपक्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षम्। आद्ये सकृद्गतौ यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न सिध्येत्। तथाहि। जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तत्तज्जात्याक्रान्तव्यक्तिविशेषे चरितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धादप्रतिपत्तिरेव स्यात् सत्प्रतिपक्षवत्। तथा च वक्ष्यति। अप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति। तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थं परं तावद्भवतीति। तस्मिंश्च कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत्। यथा भिन्धकीत्यत्र भिनद् हि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादकच्भवति। तदेवं जातिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानं यद्यपि सिध्यति तथापि सकृद्गताविति न सिध्यति। तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन स्यादेव धिः। व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे चरितार्थत्वासम्भवाद्विकल्पप्रसङ्गे नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति न तु पूर्वमिति। तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र

पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यन्तरमात्रविषयकत्वं कल्प्यतइति ,
विषयकलक्षणाभाव एव पर्यवस्यति । तथा च जुहुतात्त्वमित्या-
देः सिद्धावपि भिन्धकीत्यादि व्यक्तिपक्षे न सिध्यति । तस्मा-
दवश्यमन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत् । सत्यम् ।
अत एव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते । क्वचित्कश्चित्पदार्थ
इति । तत्र जातिवादिनामयं भावः । लाघवाज्जातिर्वाच्या । व्य-
क्तीनामानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवम् । वाहदोहाद्यन्वयस्तु ल-
क्षितायां व्यक्ताविति । व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः । अनुपपत्तिं वि-
नापि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्या । त्वप्रत्य-
यादिकं विना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च । वाहाद्यन्वयोऽप्येवं
समञ्जसः । यदुक्तं व्यक्तीनामानन्त्यमिति, नैतद्बाधकम् । श-
क्यतावच्छेदिकाया जातेरैक्यात् । नन्वेवं जातेरपि वाच्यत्वमा-
यातमिति चेन्न । अकार्यत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वे-
ऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । अत एव लक्ष्यतावच्छेदके
लक्षणा नेति नैयायिकाभ्युपगमः । तस्माज्जातिरुपलक्षणं व्य-
क्तिमात्रं तु वाच्यमिति । यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते । नह्या-
कृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ इत्यादि । तत्तु जातिव्यक्त्यो-
रन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यतेत्येवंरूपं मतान्तरम् । तथा चाक्र-
त्यधिकरणे भट्टैरुक्तम् । नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चि-
ते । सम्बन्धः समुदायो वा विशिष्टा वैकयेतरेति । तत्र जातिरेव
व्यक्तिरेव वा वाच्येति इदमंशद्वयं नियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धम् ।
चतुर्थचरणेन तु सरूपसूत्रोक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः ।
यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्य न्यायेन वार भावदयक्रस्न-
मापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यानुरोधादनयोः उभयाश्रय-
णे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम् । वस्तुतस्तु भट्टोक्ताभ्यु-

क्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोत्र प्रक्रियादशायां स्थितः । विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो न स्वैच्छिक इत्यन्यदेतत् । समुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि क्व चित्कस्य चिद्विवक्षा अपरस्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इति दिक् । यदि हि व्यक्तिरेवेत्येतत्सार्वत्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि जात्याख्यायामिति सूत्रं नारभेत । यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्रं नारभेतेति भाष्यम् । ननु यस्मिन्वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्रापि लक्षणया जातिपरत्वे इह आम्राः सन्तीति प्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रमस्तु । तथा जातिपक्षेपि नानार्थानुरोधात्सरूपसूत्रमस्तु । वक्ष्यति हि वार्त्तिककृत् । व्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति । सत्यम् । लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणम् । अत एवोदाहृतसूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोषः।इदानीं वार्त्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धेलोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु । लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः । अव्युत्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः।अर्थवदधातुरित्यादि हि व्याकरणं शक्तिग्रहोपजीवकम् । तथा च समर्थसूत्रेपि वार्त्तिकम् । "अर्थानादेशनादिति" । अनेकमन्यपदार्थइत्यादिकं हि लोकसिद्धमर्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरम् । ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थे तयोः सम्बन्धे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि प्रसक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति ।नियमार्थं शास्त्रम् । नियमफलं तु धर्मः । तत्र स्मार्त्तो दृष्टान्तः । प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीतेत्यादिर्लौकिकशब्देनोक्तः । व्रीहीनवहन्तीत्यादिश्च वैदिकशब्देनोक्तः । धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुषः । अश्वघासादिवत् । न तु चतुर्थीतत्पुरुषः । प्रकृतिविकृतिभावविरहा-

त् । ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि ।
अपि ऊष तेर चक्र पेचेत्यादयो व्युत्पाद्यन्तइति चेन्न । आर्षज्ञानं विना अप्रयुक्ततायाः दुरवधारणत्वात् । महान्हि प्रयोगविषयः । तथा च भाष्यम् । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान् प्रयोगस्य विषय इति । बह्वृचानामाम्नायो बाह्वृच्यम् । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः । चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तत्वादाम्नाये । अथर्वणा प्रोक्तो वेदो अथर्वा उपचारात्प्रयोग इत्येके । वसन्तादिषु अथर्वन् आथर्वण इत्युभयोः पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको लुगिति तु तत्त्वम् । अत एव भाष्ये वक्ष्यते । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः । वसिष्ठोऽनुवाकः । ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति । तमधीते आथर्वणिकः वसन्तादिभ्यष्ठक् । दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः । आथर्वणिकस्याम्नाय आथर्वणः आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आथर्वणिकादण् तत्सन्नियोगेनेकलोपश्च । प्रकृतमनुसराम । एतावन्तं प्रयोगविषयं पर्यालोचयितुमशक्तैरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमेयम् । अस्ति च त्वयोदाहृतानामपि वेदे प्रयोगः । सप्तास्ये रेवती रेव ऊष । यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र । यत्रानश्चक्राजरसं तनूनामिति । ननु यदि लक्षणेनानादितासिद्धिस्तर्हि वचन्त्यादीनामपि स्यादिति चेत्, न । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतइत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचात् । अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्या पतितस्य कर्मानधिकारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुती-

नां सङ्कोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः सङ्कोचश्च । तदुक्तम्, आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति । यत्र तु अप्रयोगः सन्दिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्प्रत्यूहमनुमानम् । तदुक्तम् । यथालक्षणमप्रयुक्ते इति । अप्रयुक्ते अनिश्चितप्रयोगे इत्यर्थः । निश्चितप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्त्तत एवेति निष्कर्षः । न चैवं ब्राह्मणोऽव्रणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेषविषयकाचारेण ब्रुवोवचिरित्यादीनां सङ्कोचापत्तिः । त्रिशङ्कवाद्ययाज्ययाजनेनापि स्मृतिसङ्कोचापत्तेस्तुल्यत्वात् । तत्र धर्मबुद्ध्यानुष्ठानं नास्तीति चेत् । इहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् । यर्वाणस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरुपपत्तेश्च । अत एवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि सन्तीति हरदत्तः । नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत् । के चित्तु आर्षग्रन्थेष्वपि छन्दसि विहितस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते । न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येव तत्प्रवृत्तिः । स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधात् । वक्ष्यति हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे ऽविशेषायाधिकं कार्यमिति । गौणमुख्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । उपपादयिष्यते चेदम् । अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्घोषः सङ्गच्छतइति दिक् । यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः । इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि नियमशब्देन व्यवह्रियते । तेन पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः । न चासौ मीमांसकरीत्यापि नियमो भवत्विति वाच्यम् । पञ्चातिरिक्तभक्षणे प्रायश्चित्तविधिरसङ्ग-

तत्वापत्तेः । पञ्चानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादित्यादिस्मृतिव्याकोपाच्च । अत एव त्रिदोषापि परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक् । अत्रेदमवधेयम् । नियमातिक्रमे कृते अपूर्वं पर न भवति । दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव । अवहननातिक्रमे कृतेपि वैतुष्यवत् दिगन्तराभिमुखभोजने तृप्तिवच्च । न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थावबोधइति वाच्यम् । शक्तिभ्रमवतां बाधकाभावात् । विशेषदर्शिनस्तु द्विविधाः । तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्तस्तद्विकलाश्च । तत्र आद्यानां साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः । द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धार्थान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोधः । सर्वेनामस्मृतेर्वा । तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा । अर्थाध्याहारपक्षाश्रयणाद्वेति यथायथं बोध्यम् । अपरे त्वाहुः । अपभ्रंशा अपि वाचका एव । तथाहि । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वादपभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदशायां तेनाप्यभ्युपगमाद्दुर्वारा शक्तिः । पदार्थान्तरं तादिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव । असाधुस्मरणद्वारा साधुर्बोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च । स्वीकृतं हि परेण तिबादिस्मारितानां लादीनामसाधूनामपि बोधकत्वम् । ननु साधूनामल्पत्वात्तत्रैव लाघवाच्छक्तिः कल्प्यतइति चेत् । न वयमपूर्वं किंचित्कल्पयामः । किं तु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दण्डादेः शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्ति । सा च कारणत्वापरपर्याया शक्तिभ्रमाद्बोधं वदता त्वयाप्यभ्युपेतैव । शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां विषयाबाधादिति ब्रूमः । नन्वेवं गौणमुख्यविभागोच्छेदः सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसाना-

दिति चेत् । त्वत्पक्षेपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । मुहृद्भावेन पृच्छामीति चेत् । प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यां गौणमुख्यविभाग इति गृहाण । ननु जनकत्वेनागृहीतादपि तर्हि कारणात्कार्योदयः स्यादेवेति चेत् । पदार्थस्मृतिरापाद्यते वाक्यार्थबोधो वा । नाद्यः । सम्बन्धग्रहं विना तदयोगात् । नान्त्यः । द्वाराभावात् । पदार्थस्मरणं हि द्वारम् । एवं च महदेव लाघवम् । साधुस्मारणकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति । साधुत्वं तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव । समानायामर्थावगतौ शब्देश्चापशब्दैश्चेति भाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक् ॥

इति अपशब्दानां वाचकत्वावाचकत्वविचारः ।

प्रयोगशब्दमुपाददानो वार्त्तिककारः प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति । युक्तं चैतत् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन यदेकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमितिप्रयोगात्फलं ज्ञानं तु तदङ्गमित्यभ्युपगमात् । प्रयोगस्य फलम्प्रति सन्निहितत्वाच्च । ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् । ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गतायां दृष्टार्थतालाभाच्च । उक्तं च भट्टैः । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति । अत एव तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धान्तः । तदुक्तं वार्त्तिककृता । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । वेद-शब्दो विधायको यस्यार्थस्य अश्वमेधादेस्तेनेदं तुल्यमित्यर्थः । तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टान्तासङ्गतिरिति नाशङ्कनीयम् । ते सुरा इति पूर्वोदाहृतश्रुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायं बोधयन्ती साधुप्रयोगाद्धर्मं गमयति । वाजसनेयिनां ब्राह्मणे तस्माद्देयाव्याकृता वा

गुप्यत इति श्रुतिरप्येवम् । भाष्ये तु अभ्युपेत्यवादेन साधुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः । नचैवमपशब्दज्ञानादधर्मोपि स्यादिति वाच्यम् । यावद्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमात् । नम्लेच्छितवाइत्यादिना असाधुप्रयोगस्यैव निषेधाच्च । न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचत्यादिबोधार्थं डुपचष्प्रभृतीनां प्रयोगोप्यावश्यक एवेति वाच्यम् । तदीयज्ञानमात्रेण निर्वाहात् । अत एवालौकिकप्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्य गोचर इति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः । अथ व्युत्पादनार्थं तत्प्रयोग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः । अनपभ्रष्टत्वेन तेषां प्रत्यवायाजनकत्वात् । नह्येते शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्ता येन गाव्यादिसाम्यं भजेरन् । अथ सादित्वादसाधुतेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः । शब्दस्वरूपपरत्वात् । अनुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् । नहि,हेलयो हेलय इति,श्रुतिपाठोपि प्रत्यवायजनकः । शब्दस्वरूपमात्रपरा एते भिन्ना एव साधवश्चेति तु तुल्यम् । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेतिश्रुतावाद्युदात्तस्य पाठेपि तत्प्रत्याय्यस्यार्थपरस्य ऊहितस्यानाम्नानादमन्त्रतया जपादिपर्युदासेन मन्त्रे विधीयमाना एकश्रुतिर्न प्रसक्तेति प्रागुक्तम् । अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरेकास्मिन् सद्भावो अभावश्चेति विरुद्धस्य दुरुपपादतया अर्थभेदाच्छब्दभेदइति दर्शनं प्रवृत्तम् । न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्य असाधुता शङ्क्या । असाधूनां शास्त्रीयप्रकृतित्त्वाभावात् । असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च । नत्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यतइति ऋलृक्सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । डुपचष्प्रभृतिप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्वा प्रत्यवायो नास्तीति प्रागुक्तरीत्या स्थितेपि अभ्युपेत्यापि प्रत्यवायं भाष्ये कूपखानकन्याय उदाहृतः । तथाहि । कू-

पं खनन् यद्यपि कर्दमेन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन जले-न तं मलं दूरीकरोति फलांतरं च लभते तथेहापि परिनिष्ठितरू-पज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलान्तरं च लभतइति । सोयं कूपखानकन्यायः । कूपं खनतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्ते वासरूपन्यायेन ण्वुल् । नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्य खानक इति स्वपदविग्रहः । न च शिल्पिनिष्वुना सरूपेण ण्वुलो बाधः स्यादिति वाच्यम् । इह खननकर्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पित्वस्याऽविवक्षितत्वात् । तस्मात्सर्वथापि गाव्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय इति स्थितम् । तदेदं भाष्ये सिद्धान्तितम् । याज्ञे कर्मण्येवायम् । न म्लेच्छितवा इत्यस्य क्रतुप्रकरणे पाठात् । क्रतुप्रयोगाद्बहिस्तु अपशब्दं प्रयुञ्जानो न दुष्यति । एवं हि श्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञा इति । प्रत्यक्षधर्माणो योगजधर्मबलेन साक्षात्कृतधर्माः । अत्रायं श्रुतेराशयः । योगिन एते विरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेष्वाग्रहविरहेण यथा तथास्माकं भवत्विति विवक्षन्तो यद्वानस्तद्वान इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्यूचुः । याज्ञे कर्मणि पुनः साधूनेव प्रयुक्तवन्तस्तेन यर्वाणस्तर्वाणइत्येवंरूपामेव संज्ञां मुनयो लेभिरइति । यद्वाश्राहुः । स्वयुपाय्यमांसभक्षादिपुरुषार्थेमपि श्रिन । प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणाश्रयादिति । अपरे त्वाहुः । क्रतोर्बहिः प्रयोगेपि पुरुषः प्रत्यवैतीति । तेषामयमाशयः । नानृतं वदेदित्यनारभ्याधीतः पुरुषार्थोपि निषेधस्तावदस्तीति निर्विवादम् । तत्र निषेध्यमनृतं द्विधा । शब्दानृतमर्थानृतं चेति । शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनम् । एवं च यथार्थानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शाब्दानृतमपीति तुल्यम् । क्रतुमध्ये पुनरपभाषणे पुरुषोपि प्रत्यवैति क्रतुरपि विगुण इति

वचनद्वयबलात्सिध्यतीतिदिक् । यथा च प्रयोगे साधूनां नियमस्तथा साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्य नियम एवेत्यवधेयम् । व्याकृता वागुद्यतइतिभागुक्तश्रुतेः । व्याकृता व्याकरणसंस्कृतेति हि तदर्थः । व्याकरणशब्दश्च योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम् । तत्राद्ये पक्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैयाकरणशब्दप्रयोगो भाक्तः समुदायवाचका हि शब्दाः क्वचिदवयवेपि प्रयुज्यन्ते । यथा पूर्वे पञ्चाला उत्तरे पञ्चाला इति । द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमितिप्रयोगो राहोः शिर इतिवज्ञेयः । अष्टाध्याय्या एकदेशः सूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वास्तु । अस्य वनस्यायं वृक्ष इत्यादिवत् । नचैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दप्रतिपत्तेर्नियमानुपपत्तिः । पदच्छेदविग्रहयोजनादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । अत एव ह्युत्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते । यत्रैव तु सूत्रस्य तात्पर्यलेशोप्यस्ति तदेव तु गृह्यते । तदुक्तम् । सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्त्तिकइति । अत एव बहुलग्रहणादिकं सार्थकमिति दिक् । नन्वेवं किं वर्णोपदेशेन । न हि तद्बलेन कस्य चिच्छब्दस्य साधुत्वमवगम्यते । न च कलध्मातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्फलमिति वाच्यम् । लोकत एवाविप्लुतवर्णप्रतीतेरवश्यं वाच्यत्वात् । अन्यथा प्लुतादिपाठस्यापीह कर्त्तव्यतापत्तेः । तदुक्तम् । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेश इति । एकश्रुत्या सूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठ इत्युक्तम् । त्रैस्वर्येण पाठे हि अन्यतमस्य उच्चारणादेव सिद्धौ द्वयोरेव कर्त्तव्यतां ब्रूयात् । अत एव च लोके त्रैस्वर्यमेकश्रुत्या सह विकल्प्यत इति ज्ञाप्यते । एतच्च विभाषा छन्दसीत्यत्र स्फुटीकरिष्यामः । ननु निर्देशस्य जातिपरत्वा-

स्प्लुतादिसंग्रहः सेत्स्यतीति चेन्न । संवृतकलप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः । तदुक्तम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । तत्र ह्रस्वस्य अवर्णस्य संवृतगुणकत्वेपि तदितरेषामचां संवृतत्वं दोषः । आदिशब्दात्कलः । स च स्वोचितस्थानभ्रष्टः । तथा श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घवल्लक्ष्यमाणो ध्मातः । एवं दीर्घोपि ह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानोऽर्धकः । एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षाप्रातिशाख्यादिषु प्रसिद्धाः । तत्तद्दोषविशिष्टानामपि अत्वादिजात्याक्रान्तत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षे तेष्वतिव्याप्तिरिति स्थितम् । न च गर्गादिबिदादिपाठस्य तंत्रेणोभयार्थतया वर्णशुद्धिलाभः । अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगतेः । स्यादेतत् । सर्वा अउण्प्रभृतयो हल्प्रभृतयश्च शास्त्रान्ते शुद्धाः पठिष्यन्ते । अ अ इतिवत् । नचैवं गौरवम् । तद्बलेन सर्वेषामनुबंधानां प्रत्याख्यानात् । इत्संज्ञालोपयोरपि त्यागात् । तथाहि । शीङ्प्रातोर्ङकारं परित्यक्ष्यामः । ईकारं च कलं पठिष्यामः । ङित आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पठिष्यामः । कलश्च प्रक्रियादशायामेव । यथा ङकारः । प्रयोगे तु शुद्ध एव । प्रत्यापत्तेः शास्त्रान्ते करणमपि शास्त्रीयसकलकार्यं प्रत्यसिद्धत्वाभाय । एवं च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयणेपि परिनिष्ठितरूपे न कश्चिद्दोषः । यथा यथान्यासपक्षेपि अकारस्य विवृतता प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगसमवायिनी तद्वदिह पक्षे कलादयोपीति न कश्चिद्विशेषः । धर्मिकल्पनात इति न्यायश्चेह बोध्यः । ङकारादयो हि धर्मिण एव त्वया पाठ्याः । मया तु उभयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति । नन्वस्मिन्पक्षे स्वरितञितइत्यत्र कथं कार्यमिति चेत् । ध्मातात्कर्त्रभिप्राय इति ।

एवमाद्यन्तौ टकितावित्यत्र आद्यन्तौ कलध्मातावििति । इडागमाश्च निरनुबन्धाः कलाः पाठ्याः । आनुगादयो ध्माताः । डुकृञित्यस्य स्थाने कृ इति द्विदोषं पाठ्यम् । आदिरन्त्येनेत्यत्रापि आदिकलौ सहेत्युक्त्वा अउइत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते । कलेनेति तृतीयानिर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धान्तइव चरमवर्णस्य संज्ञा न स्यात् । दूलोपइत्यादौ अणइत्यपनीय अओरिति करिष्यते । स्वरसन्धिस्त्वसन्देहाय न करिष्यते । तस्मात्सर्वमनुबन्धकार्यादिकङ्कलादिभिरेव सिध्यतीति चेत् । सत्यम् । सिध्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवतीति चेत् । अत्रोच्यते । इष्टसिद्ध्यर्थो वर्णोपदेशः । एवं चाकृत्युपदेशादेव उदात्तादिसिद्धिमङ्गीकृत्य कलादिष्वतिप्रसङ्ग इत्थं परिहार्यः । आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादय इति । यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु आप्ता एवेति । तन्न । त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथा शशइत्यत्र षषइत्यपि स्यात् । मञ्चके मञ्जक इति । पलाशे पलाष इति स्यादेतत् । स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिरपि तत एवास्तु । उणादिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वा साधुत्वाभ्यनुज्ञानं विशेषावधारणं तु निघण्ट्वादिनेति चे,त्कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रन्थेनास्तु । सत्यम् । आनुषङ्गिकी कलादिनिवृत्तिः । वर्णोपदेशस्य मुख्य फलं तु प्रत्याहारनिष्पत्ति । प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः । प्रत्याह्रियन्ते वर्णा एष्विति व्युत्पत्तेः । न च ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितासु अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः । योगरूढ्यभ्युपगमात् । तस्मादादिरन्त्येनेत्यतत्सूत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तन्निष्पत्तये च वर्णोपदेश इति स्थितम् ।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमपादे प्रथममान्हिकं समाप्तम् ॥ १ ॥

१ अइउण्। संज्ञासूत्रमिदम्। आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन सहैकवाक्यत्वात्। अइउणित्येषामादिरकारः अन्त्येन णकारादिना सहितः सन् आद्यन्ताभ्यामाक्षिप्तानां मध्यगानां स्वस्य च संज्ञेति हि वाक्यार्थः। अत्र अकारादीनां स्वरूपेण अनुकार्येण वा सतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वं नेति गविस्त्यमाहेत्यादाविव विभक्तेरनुत्पत्तिः सुपां सुलुगिति लुग्वा। छन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्यकारेष्टया छन्दोगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपि छान्दसकार्यातिदेशात्। यूस्त्र्याख्याविितिसूत्रे छन्दःप्रदेशेषु गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्त्तते इति वक्ष्यमाणत्वाद्वा। स्यादेतत्। स्वरसन्धिनेह भाव्यम्। तत्र अ इत्यत्र विभक्तेः रुत्वयत्वलोपेषु वृक्षइहेत्यादाविव लोपासिद्ध्या सन्धिर्नेति समाधानेपि इकारस्य इकोसवर्णइति ऋकारस्य ऋत्यक इतिप्रकृतिभावसम्भवेपि एदैतोरयायौ दुर्वारौ। यत्तु वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञानामानिष्पादात्सन्धिर्नेति। तच्चिन्त्यम्। वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्यइत्यादौ तटस्थइव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात्। तथार्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं प्रत्ययः परश्चेत्यादौ सुप्रत्ययो ङ्याप्प्रातिपदिकात् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यादौ वचाद्विभक्तिः ससजुषोरित्यत्र रुः खरवसानयोरितिसूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात्। स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादिमन्त्र स्वाविनापि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्,मैवं यथाप्रव-

पि । नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रमपि अणोप्रगृह्यस्येत्यादौ तटस्थइव स्वस्मिन्नपि प्रवर्त्तेत । ततश्च दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीतिसिद्धान्तोपि भज्येतेति चेन्न । वैषम्यात् । पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः । तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी। तथा च अण्शब्देन ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः। अण्शब्दश्च आदिरन्त्येनेतिसूत्रेण अक्षरसमाम्नायपठितेषु संकेतितइति तानेवात्रोपस्थापयति । तथा च अष्टादशानामपि अकार संज्ञेति पर्यवसन्ने सूत्रांतरेष्वस्य च्वावित्यादिषु अकारोष्टादशानामुपस्थापक इत्युचितम् । ननु ग्रहणकसूत्रेपि । एतद्वाक्यार्थबोधात्प्रागष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात् । नहि सिचि वृद्धिरित्यादावादैचामुपस्थापकोपि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजितिसंज्ञासूत्रे तानुपस्थापयति । किन्तु स्वरूपमेव । संज्ञासूत्रे च सामानाधिकरण्यादादैचां वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रान्तरेषु संज्ञिनामुपस्थितिर्निर्बाधेति दिक् । तस्मादइउणित्यादौ स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत् । सत्यम् । संहिताविग्रहान्न यणादयः । अनित्या हि वाक्ये संहिता। उक्तञ्च । संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति । समासस्य पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । एकपदइत्यनेनैव तत्सङ्ग्रहसिद्धेः । इयं च प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा संहिताधिकारेणैव ज्ञापिता । असंहितायां यणादिनिवृत्त्यर्थो हि संहिताधिकारः । अत एव । हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् । जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविष्टः श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एष इत्यत्र धन्या एनमित्यस्य नासाधुता । अत एव आलङ्कारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षया पृथगे-

व विसंधितानामदोपान्तरङ्गणितम् । तच्चेहास्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमप्यसंहितायां कालव्यवायादेव यणादेरप्राप्तौ किं संहिताधिकारेणेति चेन्न । संहिताधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितुं तदारम्भात् । तेन अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू इत्यादावग्रहेप्यानङादयः । अग्निमीळे इत्यत्र पदविभागेपि निघातः । ते नो रासंतामित्यादौ नसादयश्च सिद्ध्यन्ति । नन्वेवं पुरः हितमित्यवग्रहे हितशब्दस्य स्वरितत्वं बह्वृचैः पठ्यमानमसङ्गतं स्यात् । तयोर्य्वावचीति संहिताधिकार आशास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धान्तात् । स्वरितविधेश्च तदन्तर्भूतत्वात् । अत एव तैत्तिरीया अवग्रहे हितशब्दमनुदात्तं पठन्ति । अत एव बह्वृचा अप्यग्निमीळइत्यस्य पदविभागपाठे निघातमेव कुर्वन्ति न तु स्वरितमपीति चेत् । सत्यम् । प्रातिशाख्ये विशेषविधानात्स्वरितसिद्धिः । उक्तं हि । यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रह इति । तदेवमङ्गणित्यादौ संहिताविरहान्न संधिरिति स्थितम् । के चित्तु चादिषु पाठान्निपातसंज्ञा । निपातएकाजितिप्रगृह्यत्वम् । ततः प्रकृतिभावः । यद्यपि अनिपातानामपीह ग्रहणमिष्टं दध्यश्नो दाक्षिः प्लाक्षिरित्यादिसिद्ध्ये तथापि न सर्वा व्यक्तयः साक्षान्निर्देष्टव्याः । आनन्त्यात् । किं तु काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यमाना स्वसदृशीरितरा अपि गृह्णातीति वक्ष्यते । तत्र किं निपातव्यक्तिरेव निर्दिश्यतामुत तदितरेति संशये आद्यकोटिरेव युक्ता । संहिताकार्यविरहेण निर्दिश्यमानरूपस्य स्फुटप्रतीतिसिद्धेरित्याहुः । कारप्रत्ययस्तु न भवति बहुलग्रहणात् । स हि रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलमित्यत्रोपसंख्यातः । अन्ये तु इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इत्यतो निर्देशशब्दः कारप्रत्ययविधावनुवर्तते । नि-

देशश्च प्रतिपादनम् । तेन प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्यय इह तु आनुपूर्वीसंपादनमात्रे तात्पर्यं न तु कविपुत्रइत्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने, अतः कारप्रत्ययाभाव इत्याहुः । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षे तु अर्थवत्त्वस्याविवक्षिततया वर्णवाचित्वाभावात्कारप्रत्ययाभावः । अत्रेदमवधेयम् । अकारः संवृतः । विवृतकरणाः स्वराः तेभ्य एओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ विवृततरतरौ ताभ्यामप्याकारः संवृतोकार इति शिक्षावाक्यात् । विवृतसंवृतादयः शब्दाः शुक्लादिवद्धर्मे धर्मिणि च प्रयुज्यन्ते तेन विवृतं करणं प्रयत्नो येषां ते तथाभूताः स्वरा इकारादय इत्यर्थः । यत्तु छन्दोगविशेषैरिवर्णोवर्णऋकाराणां संवृततामिच्छद्भिरुक्त ग्वतः संवृता अन्यत्राभेवसाम्न इति । तत्तु तदीयशाखाविशेषमात्रपरं न तु सार्वत्रिकम् । यथा सात्यमुग्रिराणायनीयानामेव सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतमित्यादावेकमात्र एकारओकारश्च न त्वनेकेषां, तद्वत् । इकारादौ वा यथा तथास्तु । अकारस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव । तथाप्यसौ प्रक्रियादशायामाकारेण दीर्घेण प्लुतेन च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततरोऽस्मिन्सूत्रे निर्दिश्यते । विवृततरत्वं च प्रयोगदशायां मा भूदित्येतदर्थं शास्त्रांते अ अ इति सूत्रं कृतम् । तेन हि विवृततरमनूद्य संवृतो विधीयते । न चानुवादसमर्पकेणाकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणकशास्त्रबलात्सङ्ग्रहः स्यादिति वाच्यम् । अद् इति तपरनिर्देशस्य एकशेषेण ह्रस्वषट्कनिर्देशस्य वा सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् । वक्ष्यति हि तत्र वार्तिककारः । सिद्धं तु तपरनिर्देशाद्, एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति । शास्त्रान्ते च विधीयमानं प्रत्यापत्तिवचनमेव ज्ञापक-

मिह विवृततर उपदिष्ट इत्यस्यार्थस्य । यत्तु अत्रत्यं वार्त्तिकम कारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति । तत्र विवृतशब्दो विवृततरत्वपरः उदाहृतशिक्षानुरोधात् । ननु शुक्लतरोपि शुक्लो भवत्येव यथा तथेह विवृततरस्याकारस्य विवृतत्वानपायात्सावर्ण्यं यथाश्रुतेपि सेत्स्यतीति चेत् । न । सवर्णसंज्ञायां तुल्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा ओदौतोरपि सावर्ण्यापत्तौ गां गाइत्यत्रेव नावं नावः ग्लावं ग्लाव इत्यादावपि औतोम् शसोरित्यात्वं प्रवर्त्तेत । ईदूदेदित्यैकारान्तस्य विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा करवावहै इत्यादावपि प्रवर्त्तेत । एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं कस्मै अदात् विष्णौ अस्तीत्यादावपि स्यात् । किंचैवं इकारादीनामीषद्विवृतत्वादकारादीनाञ्च विवृतत्वात्सावर्ण्यप्रसक्तेर्नाज्झलाविति सूत्रं न कर्त्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तो व्याकुप्येत । एओङित्यादिसूत्रद्वये ङकारचकाररूपानुबन्धद्वयकरणं चेह लिङ्गम् । अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् । किम्बहुना ऐकारौकारावपि न निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्येन सिद्धेरिति दिक् । तस्मादत्रत्यभाष्यवार्त्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततरं लक्षयतीत्येव तत्त्वम् । यद्वा । विवृतप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्यं सेत्स्यतीत्यवधेयम् । एवं च भाष्यादिग्रन्थो यथाश्रुत एवास्तु । एतच्च न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रन्थमनसृत्य उदाहृतशिक्षावाक्योपष्टम्भेन व्याख्यातम् । परमार्थतस्तु । आकारो विवृत इत्येव भाष्यवार्त्तिकस्वरससिद्धं न तु विवृततरइति । तथा च पाणिनीयशिक्षा । स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति । प्रागुक्तं तु मतां-

तरं, न तु पाणिनीयम् । अत एव एओङ्सूत्रे भाष्यकैयटादौ अकारस्य विवृतत्वाद्विवृततराभ्यां संध्यक्षरभागाभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तम् । एवं च वृत्तिग्रन्थस्यापि यथाश्रुतस्य सौष्ठवे न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतं भङ्क्त्वा व्याख्यानमनादेयम् । अथ वा नाज्झलाविति पठतः सूत्रकृतो मते विवृततरस्यापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयंत इति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् । न चैवमेङचोरतिप्रसंगः । वर्णसमाम्नाये पृथङ् निर्देशसामर्थ्यात् अनुबंधद्वयसामर्थ्याद्वा तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तेरिति दिक् । ननु दंडाढकमित्यादौ दीर्घेण सह दीर्घ एकादेशः सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु प्लुतेन तु सावर्ण्ये किं फलमिति चेत् । इह अ३ग्निदत्तेति गुरोरनृत इति प्लुते कृते तेन सह पूर्वस्य दीर्घ एकादेशः फलमिति गृहाण । न च दीर्घे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वं शंक्यम् । प्लुतप्रगृह्या अचीतिज्ञापकेन सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति वक्ष्यमाणत्वात् । स्यादेतत् । आक्षरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृतेऽपि विवृतत्वे धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य संवृतत्वादच्त्वं न स्यात् । आक्षरसमाम्नायिकेन भिन्नप्रयत्नानाममीषामग्रहणात् । ततश्च शमामष्टानामितिदीर्घोऽलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यान्न त्वकारस्य । अचश्चेतिपरिभाषाया बाधादनुपस्थितेः । तथा दृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीत्येतन्न स्यात् । नायक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादायादेशो न स्यात् । अवनमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । किं च । अस्य च्वावित्यादौ अकारस्य संवृतत्वेनानण्त्वादसति ग्राहकत्वे शुक्लीभवतीत्यादावेवेत्वं स्यान्न तु मालीभवतीत्यादौ । न चाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वप्रतिज्ञासा-

मध्यात्तत्सदृशेषु धात्वादिस्थेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरितिवाच्यम् । खट्वाढकमित्यादौ दीर्घसम्पादनेन विवृतत्वप्रतिज्ञायाः साफल्ये सति सामर्थ्यविरहात् । तथाहि । अकः सवर्णे इत्यत्र आदिरन्त्येनेतिवचनादनयोरेवाकारककारयोरनुकरणमितिनिर्णीतेते न प्रत्याहारगतेन विवृतेनाकारेण सावर्ण्याद्दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणे खट्वाढकमित्यादि सिध्यति । असति तु विवृतत्वे अस्य च्वावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्यान्न तु दीर्घप्लुतयोरितिफलभेदस्य स्पष्टतया क्व विवृतत्वप्रतिज्ञायाः सामर्थ्यम् । अथोच्येत । प्रत्यापत्त्या ऽऽक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्वं ज्ञाप्यते इति न ब्रूमः । किं तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् इह शास्त्रे यावानकारः स सर्वोपि प्रक्रियायां विवृतो बोद्धव्य इति । एवमपि प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेनास्य च्वावित्यादावुच्चारितस्यानण्त्वेन सवर्णग्राहकता न स्यात् किं त्वकः सवर्णइत्यादौ प्रत्याहारएव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् । एवमिकारादयोपीकोयणचीत्यादावेव ग्राहकाः स्युर्न तु एरनेकाचो यस्येतिचेत्यादौ । ननु एक एवाकारः तत्कस्यानण्त्वमाशंक्यते । नचैवमुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्तिः । तेषां व्यञ्जकध्वनिधर्मत्वात् । अनुबन्धव्यवस्थापि लोकवद्भविष्यति । लोके हीह मुण्डो भव इह जटिलो भवेत्यादिक्रमेण एकस्यानेकधर्मोपदेशेपि तत्तद्देशभेदेन धर्मा व्यवतिष्ठन्ते तथेहापि कर्मण्यणित्यत्रैव णित्वं चरेष्ट इत्यत्र टित्वं गापोष्टगित्यत्र टित्वकित्त्वे असाम्प्रतिकइत्यादौ तु नैकमप्यनुबन्धकार्यमिति व्यवस्था।अत एव प्राग्दीव्यतोण् शिवादिभ्योणित्यादौ पुनःपुनर्णित्करणं सार्थकम् । कथं तर्हि घटेन तरतीति घटिकः । तरतीत्यधिकारे नौद्व्यचष्ठन्निति ठन् । कथं च धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा

धन्यः । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यधिकारे गोद्व्यचो संख्यापरिमाणाश्वादेर्यदितिचेत् । आवृत्तिकृताद्व्यज्व्यपदेशाद्भविष्यति । न च बाहुक इत्यादौ मुख्यद्व्यचि 'चरितार्थत्वाद्गौणे कार्यासम्भव इति वाच्यम् । अश्वादिप्रतिषेधेनेह गौणस्यापि मुख्यसमकक्षताया ज्ञापनात् । अत एव किरिणेत्यादौ साव्वेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं न भवति । आवृत्तिकृतेन द्व्यज्व्यपदेशेन स्वाश्रयस्य एकाज्व्यपदेशस्य निवारितत्वात् । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । तस्मादुक्तरीत्या बाधकाभावाल्लाघवरूपसाधकबलाच्चाकारव्यक्तिरेकैवेति सर्वं सुस्थमितिचेन्न । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्त्यैक्यस्य बाधात् । ध्वनिधर्मा एवैतइत्युक्तमितिचेत्तर्हि कत्वगत्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति अकारेकारादीनामप्यैक्यप्रसङ्गः । तदेतदुच्यते । अखण्डं पदं वाक्यं वा वाचकमिति । किं बहुना मास्त्वेव व्यङ्ग्यो वर्णः व्यञ्जकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात् । उक्तं च हरिणा । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति । तस्माद्यदि ध्वनिभिरेव निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोट एव,नो चेत् कखयोरिवोदात्तानुदात्तादीनामपि भेद एवेति न्यायतः परिनिष्ठिते सति'एवं ध्वनिगतान् भेदानुदात्तस्वरितादिकान् । वर्णा अनुपतन्तः स्युरर्थावगतिहेतव, इतिमामांसकमतमर्द्धजरतीयत्वादुपेक्ष्यमितिस्थितम् । एवं च अनन्ता वर्णा इतिनैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्या यद्यय जातिपरो निर्देशस्तर्हि अस्य च्वावित्यत्रापि तथैवास्त्विति किं ग्रहणकशास्त्रेण । तदुक्तम् । सवर्णेऽग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति । तपरसूत्रं तु जातिनिर्देशप्रयुक्तस्यैवातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय । त्यदादीनाम इत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्य-

ते । विधेयविशेषणत्वात् । पश्वेकत्ववत् । अस्य च्वावित्यादौ तु अनुवाद्यविशेषणत्वान्न व्यक्तिर्विवक्षिता । ग्रहैकत्ववत् । किंतु अण्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षोऽभिमतः । एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव । अष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइउणिति यदि जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरण्ग्रहणवैयर्थ्यम् । व्यक्तिनिर्देशे तूक्तरीत्या अस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिरिति महत्सङ्कटम् । तस्मादिह सूत्रकारस्याशयो दुर्वच इति चेत् । उच्यते । त्रिष्वपि पक्षेषु अस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः । तथा हि । स एवायमकार इतिप्रत्यभिज्ञाबलादकार एक एवेति पक्षे धर्मव्यवस्थायास्त्वयैवोपपादनाद्यथा के अण्कार्यं न भवति यथा चाप्रत्ययादिविधिस्थले न दीर्घादिप्रवृत्तिः । तथास्य च्वाविधिरपि मालीभवतीत्यादौ न प्रवर्ततेति ग्रहणकशास्त्रं क्रियते । तच्च सावर्ण्याधीनमिति ह्रस्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञायते । तत्तु आक्षरसमाम्नायिकस्यैव चेत्पुनरपि न व्यवतिष्ठेतेति सार्वत्रिकी प्रतिज्ञा । एवमपि अस्य च्वावित्यादौ अनण्त्वादेव ग्राहकत्वं न स्यादिति चेत् । विवृतह्रस्वत्वादेरविशेषेण तस्याप्यण्त्वात् । नहि मुण्डत्वजटिलत्वादिवद्देशभेदेनानुपातः स्वरूपमात्रानुवादेन विहिता अपि श्यामो दीर्घश्चतुर्बाहुरित्यादयो व्यवतिष्ठन्ते । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्ता न भेदका इति वृद्धिसूत्रे वक्ष्यते । अनन्ता एव व्यक्तय इति पक्षे अष्टादशअवर्णव्यक्तयइतिपक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणी एका जातिः कण्ठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्वनिव्यंग्यतावच्छेदिका वास्त्येव तथापि तद्व्याप्यह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति । तथा च । अइउण्सूत्रे व्याप्यजातिपरो निर्देशः तेन तज्जातीये एकत्र कृतं विवृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति । अत

एवं सर्वेपि ह्रस्वा अणो भवन्त्येवेति अस्यच्चावित्यादौ न क-
श्चिद्दोषः । अवात्तामित्यादिष्वपि सैव गतिः । अन्यथा अवा-
त्स्ताामिति स्थिते सिचः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव ग्र-
ल्त्वं स्यान्न तूभयोः। अक्षरसमाम्नाये उभयोरपाठात् । ततश्च झ-
लोझलीति न प्रवर्तेत सूत्रस्यावकाशस्तु अभित्था इत्यादिः स्या-
त् । एवं च दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीत्यपि सि-
द्धान्तः सगच्छते । अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशं स्वीकृत्य
अण्ग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । एवमपि उपसर्गादृतीत्यादौ ऌ-
वर्णग्रहणाय ग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात् । न च ऋऌवर्णयो-
रिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रहः । अकः सवर्णइत्यादौ
चारितार्थ्यात् । किञ्च । अस्य च्वावित्यादौ व्यापकजाति-
निर्देशः त्यदादीनाम इत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश इत्यस्य नि-
यामकाभावे सङ्करोपि स्यात् । न चानुवाद्यविशेषणं विधेयवि-
शेषणं च ग्रहैकत्वपशुत्वैकत्ववद्विवक्षितमविवक्षितं चेतिमीमांसक-
मर्यादा वैयाकरणै स्वीकर्तुं शक्या । उपेयिवाननाश्वाननूचान
श्चेत्यत्र उपेत्यविवक्षितं नञ्प्रभृति तु विवक्षितमिति स्वीकारा-
त् । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहु-
शो विवक्षणाच्च । तस्माद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परि-
भाषैव सिद्धान्ते शरणम् । व्याख्यानं तु लक्ष्यानुरोधीति यद्य-
प्यगत्या तत्र तत्राश्रियते तथापि नतद्बलेन ग्रहणकशास्त्रस्य प्र-
त्याख्यानं चमत्कारमावहते । ग्रहणकशास्त्रबलेन हि अप्रत्ययो
ऽविधीयमान सवर्णग्राहक इति स्फुटतरं प्रतीयते । उल्लंघिता
चेयं मीमांसकमर्यादा धर्मशास्त्रेपि बहुशः श्रेयांस न प्रबोधयेदि-
त्यादिषु । एकः पूर्वपरयोरितिसूत्रे एकग्रहणमपीह ज्ञापकम् ।
अन्यथा दृगुण इत्येकत्वस्य पश्चैकत्ववद्विवक्षासम्भवात्किं तेनेति

दिक् । अथवार्थवत्त्वस्याविवक्षायामपि इहोच्चारितो ऽकारादिः स्वसदृशीः षट् व्यक्तीः सादृश्याख्यसम्बन्धेनोपस्थापयति । नचैवमपि वृत्त्या ऽनुपस्थितानां शाब्दबोधे ऽन्वयप्रतियोगितानुपपत्तिः । अर्थाध्याहारवादे बाधकाभावात् । अतिप्रसंगभंगस्तु तात्पर्यग्राहकबलेनैव । अन्यथा तवापि लक्षणाध्याहारादेरतिप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् । स्पृहेरीप्सितइत्यनुशासनबलात्पुष्पेभ्य इत्यादौ पदाध्याहारः क्लृप्त इति चेन्न । ल्यब्लोपे कर्मणि क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्याद्यनुशासनादर्थाध्याहारस्यापि स्थलविशेषे क्लृप्तत्वात् । अन्यथा गवित्ययमाहेत्यादावगतेश्चेति वक्ष्यते ॥

२ ऋलृक् । ननु विधिवाक्येषु ऋकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन ऋकारादीनष्टादश यथा गृण्हाति तथा लृवर्णानपि द्वादश ग्रहीष्यति तत्किं पृथग्लृकारोपदेशेन । न च भिन्नस्थानतया सावर्ण्यविरहादग्रहणमिति वाच्यम् । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकबलेन वाचनिकस्य सावर्ण्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् । अन्यथा इहोपदिष्टेपि लृकारे माल्कारीयतीत्यादौ उपसर्गादृति धातौ वानुप्यापिशलेरित्यस्याप्रवृत्तिप्रसंगात् । ननु क्लृपिस्थस्य लृकारस्येदमनुकरणम् । तस्य च स्वरकार्येष्वसिद्धत्वादृकार एवायमिति उपसर्गादृतीत्यादि सेत्स्यतीति चेन्न । कृपोरोल इति विहितस्यासिद्धत्वेपि तदनुकरणस्यास्यासिद्धत्वविरहात् । स्यादेतत् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादयमप्यसिद्ध एव । स चातिदेशोवश्याश्रयणीयः । द्विः पचन्त्वित्याहेति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचन्त्वित्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदाहृते शाखान्तरीये पचन्त्वित्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । नहेतच्चिदन्तम् । तिङन्तपदार्थक-

त्वात्। स्वाद्युत्पत्तिस्त्विह विवक्षाभेदेन वैकल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते। अग्नी इत्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव। अतिदेशे ज्ञापकं तु यत्तदेतेभ्यः परिमाणइति सौत्रनिर्देशः। नह्यत्रातिदेशं विना त्यदाद्यत्वं लभ्यते। अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः। तथा च प्रयुज्यते, यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति। नन्वनेनैवातिदेशेन अत्वस्यावश्यकत्वादुदाहृतप्रयोगोऽनुपपन्न एवेति चेत्। न। उदाहृतज्ञापकसूत्रएव त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषस्याकरणेन एतत्तदोः सुलोप इत्यादिनिर्देशैश्चातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात्। अथवा प्रावृट्शरत्कालदिवां जइति सूत्रे ङ्योयोनियन्मतुप्चेति वार्तिकेनेयं परिभाषा अस्या अनित्यता चेत्युभयमपि ज्ञाप्यते। तथाहि। कारीषमप्सुमन्ताचाज्यभागाविति श्रुतम्। अप्सुमे सोमः, अप्स्वग्ने सधिष्टवेति हि तत्र मन्त्रौ। तत्राप्सुशब्दादनुकरणभूतान्मतुप्स्यवामीपमित्यादाविवानुकरणस्य विभक्तित्वाभावादेव लुको प्रसङ्गादलुग्विधानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति। मतुबुत्पत्तेश्च प्रथमान्ततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकताप्यावश्यकी सा च सप्तम्यन्तत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायामतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञानादनित्यतापि सिद्धा। एतेन युष्मदस्मद्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयोगा व्याख्याताः। प्रकृतमनुसरामः। लृकारानुकरणस्याप्यतिदेशेनासिद्धत्वात्प्रात्तारीयतीत्यादावुपसर्गादृतीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्येनेति चेन्न। तथा सति रेफपरत्वप्राप्तावपि लकारपरत्वासिद्ध्या प्रकृते ऽनित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेव स्वयापि वाच्यत्वात्। ननु रेफपरत्वे सिद्धे ऽतिदेशाद्रेफस्य लकारो भविष्यतीति चेन्न। एवमपि गम्लृशक्लृत्यादिस्थस्य लृकारस्यानुकरणे त्वदुक्तातिं-

देशादेरुक्तिसम्भवाभावात् । तस्मात्सवर्णत्वस्यावश्यके लृकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत् । अत्रोच्यते । न तावद्वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः । आरब्धे ऽपि वार्त्तिके ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एव लृकारोपदेशः । तेन क्लृ३प्तशिखेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतः सिध्यति । अन्यथा ऽनृत इति निषेधः स्यात् । ऋकारेण लृकारग्रहणात् । क्लृप्यमानश्लीक्लृप्यमान इत्यादौ ऋवर्णान्नस्येत्यौपसंख्यानिकणत्वस्याप्रवृत्तिस्तु क्षुभ्नादित्वेनापि सुवचा । अन्यथा प्रक्लृप्यमानादौ कृत्यच इति णत्वस्य दुर्वारत्वात् । इदं त्ववधेयम् । वार्त्तिकमते सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमितिसिद्धांतादकारे लृकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवाच्च प्राक्कारीयतीत्यत्र कार्यानिर्वाहस्तदवस्थः । सावर्ण्यविधिस्तु सवर्णदीर्घे होतॄकार इत्यत्र इकोसवर्णइत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन चरितार्थः । न च ऋत्यक इत्यस्य प्राप्तिः । ग्रहणकशास्त्राभावादेव । एवं च दीर्घं संपाद्य कृतार्थं लृकारपाठः सावर्ण्यानित्यत्वमपि कथं ज्ञापयेदिति । तस्मादण्ग्रहण प्रत्याचक्षाणस्य तत्स्थाने ऋग्रहणं कर्त्तव्यम्, अप्रत्ययग्रहणं च न कार्यमित्याशयः कल्प्यः । यद्यप्येवं पल्लृप्रभृतीनां लृदितां नाग्लोपीत्यृदित्कार्यं प्राप्नोति, पृथगनुबन्धकरणं तु लृदित्वप्रयुक्तस्य अङादेशस्य ऋदित्स्वप्रवृत्त्या चरितार्थत्वादसङ्करं ज्ञापयितुमसमर्थं तथापि सावर्ण्यस्यानित्यतयैवेदमपि समाधेयम् । यद्वा । स्वरसन्धिप्रकरणे लृवर्णस्य ऋवद्भाव एव वाच्यः । सावर्ण्यं च नोपसंख्येयं प्लुतस्तु प्रकरणांतरस्थ इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः । उरण्रपरइतिपरिभाषा तु कार्यकालतया स्वरसन्धिप्रकरणस्थेति उरित्यनेन लृवर्णग्रहणोपपत्तिः । अस्मिन्नपि पक्षे लृकारोपदेश इह कर्त्तव्य एव । क्लृ३

प्तशिख इत्यत्र प्लुतो यथा स्यात्। क्लृप्त इति च द्वित्वम्। प्रक्लृप्त इति च स्वरितः। अत्र ह्यन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्तः। तेन गतिरनन्तर इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। कर्मणि यः क्तस्तदन्ते उत्तरपदे तद्विधानात्। ततः शेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। न चात्र कृपो रो ल इत्यस्यासिद्धत्वाशङ्कापि। पूर्वत्वात्। परं हि पूर्वं प्रत्यसिद्धं न तु परं प्रति पूर्वम्। एवं च गम्ऌप्रभृतीनां ऌकारस्येत्संज्ञाप्यनायासेन सिध्यति। अन्यथा तु पुषादिद्युताद्यॢदितइति ऌकारे परतः कृतेन यणादेशेन इत्संज्ञानुवादेन च ज्ञापकेन कथंचित्साधनीया स्यात्। एवम् इदितो नुमित्याद्यनुवादानाम् ऋत्यक इत्यादिनिर्देशानां च साम्यादिकारादयोऽपि न निर्दिश्येरन्। यथाश्रुतसूत्ररीत्या तु ब्रूमः। ऋकारमुच्चारयितुं प्रवृत्ता कुमारी करणापाटवाद्यदा ऌकारमुच्चारयति तदनुकरणस्याप्यच्कार्यसिद्धिः फलम्। अनुकरणानामनुकार्येणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात्। नन्वेवं ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति व्याहन्येत। अनुकरणस्य तत्रापि सुलभत्वादिति चेन्न। न्यायप्राप्तस्यापि वचनेन बाधात्। इदञ्च न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिष्विति वार्त्तिकाल्लभ्यते। तथाहि। ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन ऌकारोपदेशस्य प्रयोजनमप्युक्तम्। दध्यॢतकाय देहीति यदृच्छाशब्दः। कुमारी ऌतु इत्याद्यशक्तिजानुकरणम्। प्लुतद्विर्वचनस्वरिताश्च प्लुत्यादयः। एतदर्थं ऌकारोपदेश इति हि तस्यार्थः। तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्त्तिकम्। न्याय्यभावादिति। अस्यार्थः। ऋतिसावृते-रीर्वादिभिर्निर्दिष्टः सौत्रो धातुस्तस्मादौणादिकः क्वुन्। तत्र सूत्रं सू-चितम्। क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति। शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदादनुपपदाच्च धातोः क्वुन् स्यादित्यर्थः।

रजकः तक्षक इत्यादि शिल्पिनि। चरकः भेषकः कटकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरणम्। तथा च ऋतकशब्दः शास्त्रानुगतत्वान्न्याय्यः। तत्सद्भावात्स एव संज्ञा तथा च कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादि गृह्यस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति। एवं वदता शास्त्राननुगतन्देशभाषया यत्कूचीत्यादि नाम क्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतम्। आदिशब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोधं दर्शयता लृवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता। तस्माड्डित्थादिभ्यः कूचीमञ्च्यादीनामिव गावीगोण्याद्यनुकरणेभ्यो दीर्घलृवर्णानुकरणस्यापि न्यायतो न किं चिद्वैलक्षण्यं किन्तु वाचनिकामिति स्थितम्। मन्त्रशास्त्रे तु मातृकान्यासादौ दीर्घ लृवर्णो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि मातिशास्त्यन्यायेन अन्यत्रासौ नोपयुज्यत एवेत्यवधेयम्। एवं वर्चस्यादीनामपि शिष्टैरनङ्गीकृतानां न्यायसाम्यादसाधुतोक्ता। तथा चाहुः। नहि वाचेरान्तिपरः प्रयुज्यत इति। एवं च न्याय्यभावादिति वार्तिकेन पूर्ववार्तिकोक्तप्रयोजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतम्। लृतकवचासाधुरेव। इदं च त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिर्न संति यदृच्छा शब्दा इति पक्षेणोक्तम्। पक्षान्तरैरपि हि परिहारा भवंतीति भाष्यकारः। एतद्ग्रन्थपर्यालोचनया तु चतुष्टयीति पक्षे लृतकादयोपि डित्थादिवत्साध्वसाधुबहिर्भूताः साधव एव न तु डित्थादिविलक्षणा इति लभ्यते। अन्यथा हि पक्षांतरैरिति न ब्रूयादिति। न च गृह्यस्मृतिविरोधः। तावतापि कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति ग्रन्थमुल्लंघ्य कृतस्याप्यौपगवादेरिव शब्दसाधुताभ्युपगमे बाधकाभावात्। पुरुषस्तु साधूनपि प्रयुंजानो देवब्राह्मणादिनिन्दकवद्धर्मशास्त्रोल्लंघनात्प्रत्यवैतीत्यन्यदेतत्। यत्तु द्वितीयप्रयोजननिराक-

रणार्थं वार्त्तिकम् अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेष्विति। तस्यायमर्थः। शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव। आशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधुबहिर्भूतं टिघुभादि तस्यानुकरणमपि तादृगेवाऽर्थादसाधोरनुकरणमप्यसाध्वेवेति। इदं तु भाष्ये दूषितमेव। हेलयो हेलय इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानामसाधुतायां बीजाभावात्। नत्वपशब्दवाचकत्वमात्रेण तथात्वम्। अपशब्द इत्यस्याप्यसाधुतापत्तेः। न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन साधुतातिदेशः। अशास्त्रीयस्यातिदेशायोगादिति दिक्। तस्माद्वार्तिककृता दूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्या स्थितम्। यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्त्तिकम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादय इति, तस्यायमर्थः। लुङ्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमितिवक्ष्यमाणत्वादृकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेनाच्कार्यसिद्धिरिति। न चैवमनृत इति प्रतिषेधापत्तिः। अरत्वत इति न्यासात्। नन्वेकदेशविकृतन्यायेन रेफवत्ताप्यायाति। लोकेऽपि हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्वप्रयुक्तकार्यं नायात्येव। न चैवं होतृकारादेर्दीर्घस्याप्यरवत इति प्लुतप्रतिषेधापत्तिः, ह्रस्वस्य रवतो नेति न्यासात्। किं त्वेवं सति एकस्य लृकारस्य प्रत्याख्यानाय सूत्रभंगाश्रयणे विपरीतमेव गौरवमिति तदेतदाह भाष्यकारः। सेयं महती वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यतइति। लट्वा पक्षिविशेषः फलविशेषो वा। लट बाल्ये इति धातोरशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्व-न्नित्यौणादिकः क्वन्। नेत्त्वाविकृतीलोपाभावः। लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले ऽथवा खगान्तरे इति विश्वः। ननु कृपो रो ल इति सूत्रम् अचःपरस्मात्पूर्वमस्तु। एवं च लत्वस्यासिद्धत्वादेव प्लुत्यादयः सेत्स्यन्तीति चेन्न। एवं हि सति ओदकाग्निकस्याप्लु-

त्कर्षः स्याचतश्च लत्वस्यासिद्धतया निजेगिल्यतइत्यत्र इलि चेति दीर्घः स्यात् । ननु बह्वृचप्रातिशाख्ये ऋकारऌकारावथ षष्ठोष्मा जिह्वामूलीया इति ऋऌवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्या ग्रहणकशास्त्रेणैव निर्वाहाद् ऌकारोपदेशो मास्त्विति चेन्न । उक्तरीत्या ऋऌवर्णयोः सावर्ण्योपसंख्यानं परं प्रत्याख्यायतां ऌकारोपदेशस्तूक्तरीत्या कॢप्तशिखे प्लुतसिद्धये सावर्ण्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्तव्य एवेति दिक् ॥

३ एओङ् । ऐऔच् । यद्यपि छन्दोगानां मध्ये सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारम् अर्द्धमोकारं चाधीयते सुजाते एअश्वसूनृते अध्वर्यो ओअद्रिभिः सुतमिति अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्य तदीयप्रातिशाख्ये ऽर्द्धमेकारमोकारं च विदधति तथापि प्रातिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे ऽस्मिन् शास्त्रे तस्य न ग्रहणम् । ज्ञापकाच्च । यदि हि अकारादिभिरष्टादशानामिव एङ्भिरपि एकमात्राणां ग्रहणं संमतं स्यात्तर्हि लाघवार्थमेकमात्रावेव एङावुपदिशेत् । अकारादिवत् । न चैवमदेङ् गुण इत्यत्र तपरत्वान्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति वाच्यम् । तत्र एओङितिस्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे ऽनण्त्वेन सवर्णग्रहणोपपत्तेः । एवमप्यर्द्धमात्रालाघवात् । तव हि वर्णोपदेशे एओङितिदीर्घयोर्मात्राचतुष्टयम् । गुणसंज्ञायां तु एङितिसार्द्धद्वयम् । संकलनया सार्धाः षण्मात्राः मम तु वर्णोपदेशे मात्राद्वयम् । गुणसंज्ञायां तु चतस्र इति मिलिताः षडेव मात्राः । तस्माद् द्विमात्रनिर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णीयते । नन्वेवं एच इग्घ्रस्वादेशइति व्यर्थं स्यात् । तद्धि स्थानेन्तरतमपरिभाषया प्राप्नुवतोरर्द्धकारार्द्धौकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियतइतिचेन्न । वैकल्पिकप्राप्तिमतो ऽकारस्य व्यावृत्तये तदारम्भात् । एचां हि

पूर्वो भागो ऽकारसदृश उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः तत्र उभयो-
तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेणाकारः स्यात् । इकारोकारौ च
स्यातां तस्मान्मा कदाप्यवर्णे भूदिति सूत्रारम्भः । वस्तुतस्तु प्र-
त्याख्यास्यते सूत्रम् । तथा च तत्र वार्तिककारो वक्ष्यति ।
सिद्धमेङः सस्थानत्वात् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । अस्यार्थः ।
शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णाविशेति सि-
द्धम् । यद्वा । एकारः शुद्धतालव्य औकारस्तु शुद्धौष्ठ्य इति मते
सिद्धमित्यर्थः । तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यम् । तालव्यावे-
कारचवर्गाविकारैकारौ यकारः शकार इति । शेष ओष्ठ्योपपाद्य
इति च । पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः ।
उवर्णः पवर्गः ओ औ उपध्मानीयश्च ओष्ठ्य इति सूत्रार्थः । इदं
च प्रातिशाख्यवृत्तिकृता व्याख्यातम् । तद्भाष्ये तु शेष ओष्ठ्यो-
पवाद्येति पाठः । तत्र अपवाद्येत्यस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणान् विहा-
येत्यर्थः ॥ न्यायसिद्धस्यैव बाध्यबाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थं चेदं सू-
त्रम् । तदेवं शब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन स्थानसाम्याद्वा सिद्धमिति
समाधानद्वयं प्रकृतु फलितम् । एतच्च यद्यप्यैच्स्वपि तुल्यं तथापि
तत्र समाधानान्तरमप्यस्तीत्याह । ऐचोश्चेति । चकारो भिन्नक्रमः ।
हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्द्धमात्रा ऽवर्णस्य । अध्यर्द्धमात्रा इव-
र्णोवर्णयोरितिपक्षे मह्याग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशादपि इकारोकारौ
भविष्यत इत्यर्थः । समप्रविभागपक्षोऽप्यस्तीत्यष्टमे वक्ष्यते । तत्र
तु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेव शरणम् । तथापि शब्दपरविप्रति-
षेधपरं प्रथमव्याख्यानं यद्यपि विवरणे स्थितम् । तथापि त-
दभ्युपगमं ऽप्रतिपाणिर्वोभयोरित्यादिविप्रतिषेधे परमितिसूत्रे वा-
र्तिकं भाष्यं च विरुध्येत । नहि गोस्त्रियोरितिसूत्रेण गोशब्दे
विधीयमानो ह्रस्वोन्यत्र चरितार्थः । येनाप्रतिपत्तिः स्यात् ।

ननु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन विकल्पे प्राप्ते परमेवेति नियमोस्त्विति चेन्न । एवं हि सति अचः परस्मिन्निति सूत्रे नित्यः परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यतीत्यादिभाष्यसन्दर्भो विरुध्येत । तद्बलेन हि लक्षणवाक्ययोः पूर्वापरीभाव एव विप्रतिषेधसूत्रस्य विषयो ऽन्यस्तु अन्तरङ्गम्बलवदित्यस्येति लभ्यते । इदं च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः । द्वितीयव्याख्यानमपि अर्द्धैकारादिवत्प्रातिशाख्योक्तस्य प्रायेणानादराद्दुर्बलम् । अथ छन्दोगाभिमतस्यापि चतुर्मात्रस्य तपरकरणव्यावर्त्यतोक्तेस्तद्वदिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि ऋलृक्सूत्रोक्तरीत्या ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरितिवार्त्तिकमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् । अथ शिक्षान्तरानुसारेण वार्त्तिकारम्भस्तर्हि एच इगितिसूत्रारम्भोपि तथैवास्त्विति दिक् । तस्मादेच इगितिसूत्रबलेनार्द्धैकारार्द्धौकारौ न लभ्येते इति स्थितम् । ननु प्रातिशाख्योक्तावपि ताविह गृह्येते चेत्तदा किमनिष्टमापद्येत येन तयोरग्रहणं यत्नतः प्रतिपादयसीति चेत् । न । एचो ह्रस्वविधौ अन्तरतमत्वेन तयोरेव प्रसङ्गात् । एच इगिति सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव । एतदर्थमेव सूत्राभ्युपगमे तु गौरवमेव दोषः । स्यादेतत् । एत् ओत् ऐत् इत्यादिक्रमेण तपरानेव निर्देक्ष्यामः । तथा च ऊकालसूत्रे अच्शब्देन तपराणामेवोपस्थितौ सत्यां तत्कालग्रहणादर्ध एकार ओकारो वा ह्रस्वसंज्ञां न लभेत तेन ह्रस्वविधिविषयोप्यसौ नेति । मैवम् । त्रिमात्राणामप्यनच्त्वापत्तेः । ततश्च गो ३ त्रात इत्यत्र अनचिचेत्यचः परस्य विधीयमानं द्वित्वं तकारस्य न स्यात् । प्रत्यङ्ङैविकायन उदङ्ङौपगव इति ङमुट् न स्यात् । प्लुतसंज्ञाविरहात् प्लुतविधिर्न प्रवर्त्तेत । न च ओमभ्यादानइत्यादिविधिसामर्थ्यात्तत्सिद्धिः ।

उवर्णविधानेन चरितार्थत्वापत्तेरिति दिक् । तदेतदाह वार्त्तिककारः । सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्, प्लुत्यादिष्वज्विधि । प्लुतसंज्ञा च । अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति । अस्यार्थः । श्लिष्यमाणवर्णद्वयसदृशावयवत्वात्संधीयमानमक्षरं सन्ध्यक्षरमित्यन्वर्था पूर्वाचार्यसिद्धा एचां संज्ञा । तपर उपदिश्यतेनेनेति करणव्युत्पत्त्या प्रयोजनमुच्यते । तथा च एचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्ति चेत्तर्हि तपरोच्चारणं तावत्कर्त्तव्यम् । प्लुतत्वे सत्यप्यज्विधिर्द्वित्वङमुडादिर्न सिद्धयति । तत्र प्लुतस्यैव ङमुडादिः, तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सूचयितुमादिशब्दः । प्लुते तद्धुत्तरवर्णेषु चेष्टकार्यं सिध्यतीत्यर्थः । अभ्युपत्येवादो ऽयम् । वस्तुतस्तु अनच्त्वात्प्लुतसंज्ञैव न सिध्यति । तस्माद्धुस्वतपरनिर्देश इति वार्त्तिकत्रयेणोक्तम् । यथान्यासपाठे त्वाह । अतपर इति । सूत्रं कर्त्तव्यं स्याद्वृद्धिकारादिनिवृत्तये इत्यर्थः । वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि सूत्रं कर्त्तव्यम् । उभाभ्यामपि वा न कर्त्तव्यमिति समनंतरमेवोपपादितम् । तस्मान्नायं दोष उद्भावनार्हः पक्षद्वयसाधारण्यात् । स्यादेतत् । तपरत्वाभावपक्षे गङ्गोदकं रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा एचादेशाः स्युः । आन्तरतम्यात् । नचाकः सवर्णे इति सूत्रे दीर्घ इति योगं विभज्य एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानात्त्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यम् । पशुं विद्ध पचंतीत्यत्र दोषप्रसंगात् । ननु अभीरत्वेव सूत्रमस्तु । प्रथमयोरिति सूत्रात्पूर्वसवर्णोनुवर्त्तते । एकः पूर्वपरयोरिति च । एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं यथाजातीयकः पूर्वः स एव यथा स्यात् दीर्घो मा भूदिति । तेन पशुमिति तावत्सिद्धम् । सम्प्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वग्र-

च्छोऽनुवर्त्तते । हल इति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा संप्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते । तेन विद्धामित्यपि सिद्धम् । अतो गुण इत्यत्रापि पर इत्येव सिद्धे रूपग्रहणसामर्थ्याद्यादृशः परस्तादृश एवादेशो न तु तद्भिलक्षण । तेन पचन्तीत्यपि सिद्धम् । तस्माद्योगविभागेन एकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति चेन्न । एवं सति कृष्णर्द्धिस्तवल्कार इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात् । इह हि दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादेदोतौ न । तस्माद्दीर्घ इति योगविभागो दुष्ट एव । तेन गङ्गोदकं रमेश इत्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति । न च प्लुतश्च विषये स्मृत इति वाच्यम् । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे सस्येव तदिति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु तथापि चतुर्मात्र कथमापद्यते तस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धेरिति चेन्न । छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहुः । वस्तुतस्तु लोकेप्यस्ति प्रसिद्धिः । तथा च प्लुतावैच इदुताविति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति । इष्यतएव चतुर्मात्रः प्लुत इति । अत्रोच्यते । गुणसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तपरनिर्देशान्नोक्तदोषः । तदेतदुक्तं वार्त्तिककृता, एकादेशे दीर्घग्रहणमिति । तस्यैव संज्ञित्वादिति भावः । न त्वेतद्वार्त्तिकं दीर्घग्रहणांतरकर्त्तव्यतापरं नापि योगविभागपरम् । उक्तयुक्तेः । स्यादेतत् । संज्ञासूत्रे अदातोस्तपरकरणेपि एङैचोः कथं तत्कालग्राहकता । सह्विवहोरोदिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर इति पञ्चमीसमासस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेत् । एवमपि तात्पराभ्यामेङैच्छब्दाभ्यामस्तु दीर्घाणामेवोपस्थितिरुपस्थितैस्तु दीर्घैः स्वसवर्णानामशेषाणां ग्रहण दुर्वारमेव । नहि तेपि तात्पराः । अनुच्चारितत्वात् । ग्राहकत्वं परमनुच्चारितानामपि प्रत्याहारैरुपस्थितानामस्त्येव । दीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात् । त्वादिभ्यः प्वादीनामित्यादिनिर्देशाच्च । तेन

चमूष्वित्यादिषु षत्वादिकं सिध्यतीति वक्ष्यते । तात्परस्तत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यम् । क्मोह्रस्वादिति सूत्रे ङमुडिति प्रत्याहारे कृतं टित्वं संज्ञायां व्यर्थं तत्सामर्थ्यात्संज्ञिषु ङादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृतं तथेहापि तात्परत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमानं तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु तत्कालावधारणं सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिद्दोषः । यद्वा । अणुदित्सूत्रे ऽशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्तते । शब्दस्य संज्ञायां विधेयायामण् सवर्णान्न गृह्णातीति ऊकालोजित्यत्र भाष्ये स्फुटम् । उपपादयिष्यामश्चेदं तत्रैव । अतो गुणवृद्धिसंज्ञाविधावपि न सवर्णग्रहणम् । तपरकरणं तु स्पष्टार्थम्, ईदूदेदितिवत् । अन्यथा हि किमेचावेवेह निर्दिष्टौ किं वा आकारोपीत्यादिसन्देहः स्यात्। तत्र च मालादीनांचेत्यादिज्ञापकानुसरणक्लेशः स्यादिति दिक् । युक्ततरश्चायमेव पक्षः । आद्यपक्षे हि वृद्धिसंज्ञायाम् आ इति दीर्घस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकतया तपरकरणमैजर्थमिति स्थिते ङमुटीव सामर्थ्यमस्तु गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्योभयार्थताभ्युपगमात्पूर्वत्र चरितार्थस्य क्व सामर्थ्यं येनेदं संज्ञिनोरेदोतोरुपकुर्यादिति तत्र सवर्णग्रहणं स्यादेव । अस्मिन्नपि पक्षे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति वार्त्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वादिति पूर्ववदेव व्याख्येयम् । स्यादेतत् । प्रथमपक्षे तादपि परस्य तत्कालग्राहकत्वाद् ऋटोरप् यवः स्तव इत्यादावेव स्यान्न तु लवः पव इत्यादावपीति चेत् । अत्र भाष्यम् । नायं तकारः किं तर्हि असन्देहार्थः सुखसुखार्थो वा दकारोयमिति । नन्वेतद्भाष्यं तिति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरेण तित्स्वरितमित्यत्रत्यभाष्येण सह विरुध्येत । तथाहि । तत्र तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम् इह मा भूत् दिङ्उत् सुभिरवत्रुभिरिति पूर्वपक्षयित्वा

दित्त्वमाश्रित्य समाहितम्। ततो भाव्यमानस्याप्युकारस्यादसोसेर्दादित्यत्रैव सवर्णग्राहकता स्यादित्याशंक्य तपरसूत्रे दकारस्यापि चर्त्वभूतस्य निर्देशाद्दपरोपि तत्कालग्राहक इति परिहृतम्। एवं च उर्ऋदित्यादावपि दपरत्वमेव। अन्यथा स्वरितप्रसङ्गात्। अयमेव च दपरनिर्देशो भाव्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकतां ज्ञापयतीति स्थितम्। इह तु ऋदोरिति दकारनिर्देशाल्लवः पव इत्यादौ दीर्घपीठं साध्यते। अत्र प्राञ्चः। थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र भाष्यकृतो विवक्षितः अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति। ऋजवस्तु वार्त्तिकमते स्थित्वेदं भाष्यमतो न विरोध इत्याहुः। वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारो न निर्दिश्यते प्रयोजनाभावात्। दिवउत् ऋतउदित्यादौ तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धिः। नन्वेवं तित्स्वरितमित्यस्य प्रसङ्ग इति चेन्न। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानात्। यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्, तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्त्तिकयोरिहादर्शनादयं यत्नो महानस्माभिरादृत इति। तत्रेदं वक्तव्यम्। थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकार इत्येवंरूपो यत्नस्तावदेओङ्सूत्रे स्थित्वा पूर्वाचार्यैरेवोक्त इत्यत्रत्यकैयटग्रन्थएव स्फुटम्। नन्वत एवास्माभिरादृत इति ब्रूमो नतूक्तौ इतीति चेत्। सत्यमादृतः। तथापि परिभाषाया अदर्शनादित्यसिद्धो हेतुरङ्गस्येति सूत्रमस्याख्यानाय भाष्ये कण्ठरवेणैव एतत्परिभाषोपन्यासात्। निरुक्तं दुरुतमित्यादिसिद्धये सूत्रं कर्त्तव्यमिति स्थिते व्यर्थेयं परिभाषेत्याशय इति चेत्। तथापि थकारधकारस्थानिको दकार इत्यर्थ इति व्याख्यानक्लेशो निष्फलतया मूलस्वरसविरुद्धतया चादरणानर्ह एव। दिव उदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव त्रि-

रहेण दकारप्रश्लेषादेर्निर्बीजत्वात् । तथाहि । उदित्येषा उकारस्य संज्ञा तया प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते । तथा च संज्ञायास्तित्त्वेपि संज्ञिनः किमायातम् । वस्तुतस्तु संज्ञापि तान्ता न तु तित् । तपरइति हि सूत्रितं न तु तिदिति । यदि हि संज्ञावत् संज्ञ्य पि तान्त एव तर्हि अतो भिस ऐस् भवद्भिरित्यादावेव स्यान्न तु वृक्षैरित्यादौ । तपरस्तत्कालस्येति सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात्स्वं रूपं शब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् । न च क्मुडादाविव संज्ञायां कृतं लिङ्गं संज्ञिनि लब्धुं शक्यम् । तद्वदिह सामर्थ्यविरहात् । एवञ्च तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थः सर्वोऽप्यभ्युपेत्यवाद एव । स्थाघ्वोरिच्चेति सूत्रे इच्चकस्य तकारत्वमित्यादिग्रन्थोप्येवमेव तस्मान्नायं तकारः किन्तर्हि दकार इति इत्यभाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सहृदयैराकलनीयम् । अयमेव च ग्रन्थोभ्युपेत्यवादरूपतामुत्तरग्रन्थानां गमयति । एतेन औत्, इदोदित्यादिष्वपि विधेयस्य तपरत्वाभावो व्याख्यातः । तित्त्वं तु दूरापास्तमिति दिक् । इह अकारादयो वर्णाः सांशाः इष्यन्ते । यदाह तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं, पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति । वार्तिककारोप्याह । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । तत्र सन्ति के चिदंशाः स्वतन्त्रवर्णान्तर सदृशा । यथा । आकारादिष्वकारस्य सदृशौ भागौ । एचु पूर्वभागो ऽकार उत्तर इवर्णोवर्णयोः । ऋकारे उभयतोऽभक्तेरर्द्धमात्रा मध्ये रेफस्य सदृशोर्द्धमात्राभाग लृकारेप्युभयतोऽभक्तिः मध्ये स्वतन्त्रलकारसदृशो भागः तत्र स्वतन्त्रतत्तद्वर्णग्रहणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्सदृशेष्वंशेषु न प्रवर्तते । तत्सदृशा दीर्घे न तु तएव नरसिंहवज्जात्यन्तराक्रान्तत्वात् । गोनौग्रहणं चात्र ज्ञापकम् । यदि हि भागा अपि स्वतन्त्रवर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्तयेयुस्तर्हि गोऽग्रचोऽ

संख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति नौद्व्यचष्ठनिति च सूत्रद्वये द्व्यज्ग्रहणेनैव गतार्थत्वाद्गोशब्दं नौशब्दं च नोपाददीत । तेनाग्ने इन्द्र, वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घो न । न चैचोयवायाव इत्यनेन तस्य बाधोस्त्विति वाच्यम् । अयादयो हि येननाप्राप्तिन्यायेन मध्येपवादन्यायेन वा यण एव बाधकतया अग्नआयाहीत्यादौ चरितार्था अग्ने इन्द्रमित्यादौ परेण दीर्घेण बाध्येरन् । अन्तरङ्गोपि दीर्घोवयवमात्रापेक्षत्वात् । तयाग्नएतीति एङ पदान्तादित्येतन्न । आलुय ममायेत्यत्र तुह्न मालाभिरित्यत्र ऐस्न यातेत्यादावतोलोपो न वाचा तरति वाचो निमित्तमित्यत्र द्व्यज्लक्षणौ ठन्यतौ नेति दिक्। नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम्। तथाहि द्विहल्ग्रहणमपनीय तस्मान्नुडित्येव सूत्रं कर्तव्यम् । नचैवमानृधतुरित्यत्रेव आटतुरित्यादावपि नुट्प्रसङ्गः अश्नोतेश्चेत्यस्य नियमार्थत्वात् । नियमश्च सामान्यापेक्षः । अकारोपधस्य यदि भवत्यश्नोतेरेव न तु अटत्यादेरिति । यदि त्वश्नातिमात्रं निवर्त्यं स्यात्तर्हि नाश्न इत्येव ब्रूयात् रोल इत्यत्र स्वतंत्रास्वतन्त्रसाधारणी जातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षिता । एकदेशस्य च पृथङ्निष्कर्षायोगात्तद्द्वारा ऋकारस्यैव लृकारादेशः फलति । स्वतन्त्रवर्णद्विजातेर्नायं निर्देशः किं तु अंशांशिसाधारण्या एवेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च क्लृपस्तासि च क्लृपः ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति निर्देशाः । यद्वा । कृप उः रः ल इति छेदः कृप इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तच्च तंत्रेणावृत्त्या वा योज्यम् । कृपेर्यो रेफस्तस्य ल कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफः रेफसदृश इति यावत्, तस्य च लकार इति तेन चलीक्लृप्यतइत्यादि सिद्धम् । ईदृशपदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव कृपेरिति सूत्रपाठस्य प्रामादिकत्वं निर्णीयते । तदेवं नुड्विधिला-

देशयोः समाहितम् । विनामो नतिः, तल्लक्षणं चोक्तं प्रातिशाख्ये, नतिर्दैत्यमूर्द्धन्यभाव इति। प्रकृते तु नस्य णत्वं नतिः, तत्रेदं प्रतिविधानम् । छन्दस्यृदवग्रहादित्यत्र योगविभागः कार्यः, ऋतः, ऋतः परस्य नस्य णः स्यात् । गृणाति वृणोतीत्यादि । ततः छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव, पितृयाणं द्युमदित्यादि । नन्वेवमपि तपरकरणात् पितॄणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति चेत् । एवं तर्हि लत्वविधाविवेहापि रषाभ्यामिति रेफतत्सदृशभागसाधारणी जातिर्निर्दिश्यते क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दपाठाज् ज्ञापकात् । न च परयाऽऽभक्त्या व्यवधानं, व्यवायेपीति विभज्य सामान्येन व्यवायेपि णत्वविधानात् । न चैवं कृतेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति नियमात् । आक्षरसमाम्नायिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्यवाये यदि भवति तर्ह्येतैरेवेति नियमसूत्रस्यार्थः । यद्वा नृनमनशब्दपाठेन होतृपोतृप्रशास्तॄणामित्यादिनिर्देशेन च ऋवर्णान्तस्य णत्वमेव ज्ञाप्यते लाघवात् । एवं हि व्यवायेपीति योगविभागोपि न कर्त्तव्यो भवतीति । भाष्ये तु वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते इति द्वितीयोपि पक्षः समर्थितः । स तु बहुप्रतिविधेयत्वेन गौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यते । ननु यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते तर्हि कुक्कुटः पिप्पली पित्तमित्यादौ ... न स्यात् । अखंडस्य मात्राकालस्य वच्प्रत्ययस्य ... । तदवयवयोश्च हल्ग्रहणेनाग्रहणात् । नन्वखण्डस्यानुपदेशात् कथं हल्त्वमिति चेत् मा भूत्तर्हि तदपि । अवयवानां हल्त्वं तु कुतः सँय्यता सँवत्सरः यँल्लोकमित्यादौ तु एकवर्णानामपि हल्त्वं भविष्यति । अणुदित्सूत्रग्रहणात् । तदवयवयोस्तु हल्त्वं न स्यादेव । ततश्च संयोगसंज्ञाविरहे ततः पूर्वस्य

गुरुत्वाभावे प्लुतो न स्यादिति। अत्राहुः। व्यञ्जनमर्धमात्रमेव। आमूच्चारणात्तु तुल्यरूपयोर्द्वयोरेकत्वभ्रमः। इदं च शिष्टसमाचारात् प्रक्रियादशायामवश्यं स्वीकार्यम्। परमार्थदशायां तु,पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटं सिद्धान्तयतां नास्य पूर्वपक्षस्यावसरः॥

५ हयवरट्॥ हकारोयं द्विरुपदिश्यते। यदि तु परत्रैवोपदिश्येत अडग्रहणइण्ग्रहणेषु न गृह्येत। ततश्च अर्हेणेत्यत्राड्व्यवायेपीति णत्वं न स्यात्। महान् हीति स्थिते महाँहीति न स्यात्। अत्र हि दीर्घादटि समानपादइति रुः। आतोटिनित्यमित्यनुनासिकः। भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्वम्। हलिसर्वेषामिति यलोपः। तत्राप्यशीत्यनुवर्ततइति वक्ष्यते। ब्राह्मणो हसतीत्यत्र हशि चेत्युत्वं न स्यात्। तथा लिलिहिद्वे लिलिहिध्वइत्यत्र विभाषेटः इति मूर्धन्यविकल्पो न स्यात्। तत्र हि इणः षीध्वमितिसूत्रादिण इत्यनुवर्तते। तदेवमटि अशि हशि इणि चेति चतुर्षु ग्रहणं प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितम्। यदि तु परत्र नोपदिश्येत। वल्रल्झल्शल्ग्रहणेषु न गृह्येत। ततश्च रुदिहि स्वपिहीत्यत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति वलादिलक्षणः इण्न स्यात्। ष्णिह प्रीतौ। स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र रलोव्युपधादिति कित्त्वं न स्यात्। अदाग्धां अदाग्धमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाद्धकारादझलः परः सिजिति झलोझलीति न प्रवर्तेत। अधुक्षत् अलिक्षदित्यत्र शल इगुपधादनिटः इति क्सो न स्यात्। तस्मात्प्रत्याहाराणां चतुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्टये च द्वितीयोपदेशस्य फलमस्तीति स्थितम्। स्यादेतत्। रेफस्य यरकार्याणि प्राप्नुवन्ति। तद्यथा मद्रह्रदो मद्रह्रद इत्यत्र अचः प-

राद्धकारात् परस्य यर इति विधीयमानं द्वित्वं नह्यस्तीत्यादौ यकारस्यैव प्राप्नोति । न च रोरीति लोपः सुकरः। लोपं प्रति द्वित्वस्यासिद्धेः । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिक इति वक्ष्यमाणत्वात् । पक्षे रेफद्वयं श्रूयेत । न च व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा उच्चारणे विशेषो नास्तीत्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । सूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्ष्यो विशेष इति तदर्थात् । ननु सर्वथा विशेषविरहो ऽभिप्रेतः । शरोचि हलो यमामित्यादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । तथा चतुर्मुख इत्यादौ यरोनुनासिकेनुनासिको वेति पक्षे णकारः प्रवर्त्तेत । स्थानसाम्यात् । कुण्डं रथेनेत्यादौ वा पदान्तस्येति पक्षे रेफः प्रवर्त्तेत । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीत्येत,द्विजातीयः सवर्णो नास्तीत्येवंपरम् । स्वस्य स्वयं सवर्णो भवत्येव । तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् । रोरीति लोपस्तु नास्ति । तं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात् । अथ द्वित्वानुनासिकपरसवर्णनिवृत्तये यवाभ्यां पूर्वत्र रेफोनुकृष्येत । हरयवडिति । तर्हि रलो व्युपधादित्येतद्वकारान्तेष्वपि प्रवर्त्तेत । ततश्च देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत । नन्वव्युपधादिति छित्वा अवकारांताद् व्युपधादिति व्याख्यास्यतइति चेत् । एवमपि गौधेरः पचेरन्नित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्त्तेत। रेफस्य वल्यनन्तर्भावात् । रलीति वक्ष्यामीति चेत् । हयगतौ, हय्यादित्यादौ यकारेतिप्रसङ्गः । ननु यथाश्रुतएव सूत्रे वलीति सरेफं पदं छित्वा रेफे वलि चेति व्याख्यानान्नोक्तदोष इति चेत् । एवमपीकोरणचि संयोगादेरातोधातोरण्वतः उदात्तरणो हल्पूर्वादिग्रणः सम्प्रसारणमित्यादिक्रमेण यणग्रहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि स्युः । न चैतावतापीष्टनिर्वाहः । इकोरणित्यत्र संख्यातानुदेशेनेकारस्य रेफः उकारस्य यकारः ऋका-

रस्य वकार इति वक्ष्यमाणप्रसङ्गात्। ननु यथाश्रुतेपि यथासंख्येन निर्वाहो दुरुपपादः। तथाहि। विधीयमानतया यवलाः सवर्णांश्च गृह्णन्तीति चत्वारस्तावद् यणः। गुणानामभेदकतयानुनासिकसंग्रहेपि पृथग्गणनाविरहात्। इकस्तु सवर्णग्रहणात् पट्पाठिः। न च पट्पष्टेरुपस्थापकानामिक्शब्दवाच्यानामिकारादीनां चतुष्ट्वमस्त्येवेति वाच्यम्। तृतीयचतुर्थाभ्यामृकाराभ्यां प्रत्येकं तस्या एव त्रिंशत उपस्थितौ सत्यामृकारे रेफादेशस्य ऋकारे च लकारादेशस्य दुर्वारत्वात्। तस्मात्स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव प्रकृते निर्वाहः। यथासंख्यसूत्रं तु नन्दिग्रहिपचादिभ्यइत्यादिपूपयोक्ष्यतइत्येव निष्कर्षः। तथा चेकोरणिति न्यासेपि तेनैव निर्वाहोऽस्त्विति चेन्न। वैषम्यात्। यथाश्रुते ह्यविरोधात्परिभाषाद्वयमपीकोयणित्यत्र प्रवर्त्तते। इको यथासंख्यमन्तरतमो यण् स्यादिति। रगिति न्यासे तु परिभाषयोर्विरोधात् परत्वेन यथासंख्यमेव प्रवर्त्तेत। तस्मादनुचितो रेफस्य स्वस्थानादपकर्षः, यथाश्रुते तु द्वित्वादिदोषत्रयं दुर्वारमिति। अत्रोच्यते। रेफस्याविशेषतः श्रुतेन द्वित्वं प्रति निमित्तत्वेन सामान्यतः श्रुतं कार्यित्वं बाध्यते। यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति विशेषतः श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डिन्ययोः सामान्यतः प्राप्तं भोजनं बाध्यते तद्वत्। यद्यपीह लक्ष्यव्यक्तिभेदेनोभयं सम्भवति तथापि सत्यपि सम्भवे सामान्यतः प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्यतइत्यभ्युपगमान्न दोषः। एवं चाचो रहाभ्यामिति सूत्रे यर इति रेफभिन्नपरमेवेति स्थिते अनचिचेत्यत्रापि तथैव। अर्थाधिकाराश्रयणात्। तेन हर्यनुभव इत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वम्। नन्वेवं दध्युदकादौ यण् न स्यात्। विशेषतः श्रुतेन स्थानित्वेनेकां निमित्तत्वस्य बाधादिति चेन्न।

तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षे हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते। यद्वा। प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तंत्रेणोच्चारणमिकोयणचीति। ततश्चैकामपि तात्पर्यतो निमित्तत्वप्रतिपादनाददोषः। नचैवं श्रीश इत्यादावपि यण्प्रसंगः। व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधे परमेवेति नियमबलेन तद्व्यक्तिविषयकशास्त्रस्यैव विरहकल्पनात्। एवमपवादविषयेपि सुश्रियावित्यादौ बोध्यम्। परिहृत्यापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशतइति न्यायात्। जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थया ऽऽश्रीयेते इति पस्पशायामेवोक्तम्। तस्मादित्युत्तरस्य पत्युत्तरपदाण्ण्य इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम्। भाष्ये तु नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य किं तर्हि निमित्तमिमावित्युक्तम्। तत्र हकारग्रहणं दृष्टान्तार्थं तस्य यर्बहिर्भूततया यथा न द्वित्वे कार्यिता तथा यरन्तर्भूतस्यापि रेफस्येति। एवमनुनासिकपरसवर्णविधी अपि स्थानेन्तरतमपरिभाषासंस्कृतौ स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे एतन्मुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादौ क्वचिल्लब्धावकाशौ अनन्तरतमे प्रागुक्ते न प्रवर्त्तेते जातिपक्षाश्रयणादेवेति संक्षेपः।

अत्र वार्त्तिकम्। अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे। अविशेषेण संयोगोपधसंज्ञालोंत्यविधिद्विर्वचनस्थानिवत्त्वानिषेधा इति। अस्यार्थः। अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु सम्बन्धो येषां ते ऽयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसम्बन्धशून्या इत्यर्थः। वाहयंति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः। अयोगाश्च ते वाहा श्चेति कर्मधारय। अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः। ते च विसर्जनीयजिव्हामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यम्। एतच्च ऋति ऋ वा लृति लृ वेति विहितयोरीषत्स्पृष्टयोरप्युपलक्षणम्। तथा च तु-

त्यास्यसूत्रे भाष्यम् । तयोरचत्वं वक्ष्यामीति । तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टम् । तत्र यमानां लक्षणमनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः । एषामदूपदेशः कर्त्तव्यः णत्वं फलम् । उरः केण उरः पेण उर≍केण उर≍पेण अट्कुप्वाङ्‌नुम्व्यवायेऽपीति णत्वं विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयैर्व्यवायेपि सिध्यति । नायमज्ञाताद्यर्थे कः । सोपदादाविति सत्वमसङ्गात् । किं तु उरः कायति उरः पातीति विग्रहः । कै शब्दे । पा रक्षणे । आभ्यामातोनुपसर्गे कः । कुप्वो≍क≍पौ चेति चकारात् पाक्षिको विसर्गः । न चैवमपि गतिकारकोपपदानां प्रावसुबुत्पत्तेः समासाभ्युपगमात् सोपदादाविति सत्वं प्रवर्त्तेतेति वाच्यम् । तस्य दधिसेचौ धनक्रीतेत्यादिसिद्धयर्थमनित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् पाशकरेत्यादिपरिगणनाच्च । प्रोम्भणम्, अट्कुप्वाङिति सूत्रे नुम्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । अत्रेदमवधेयम् । अस्तु क्रियमाण उपदेशो ऽकारानन्तरमिकारात् प्राक्कर्त्तव्यः । तेनेण्सु अनन्तर्भावात्पयःसुयशःस्वित्यादौ इण् कोरित्यधिकृत्य विधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न भवति । अस्तु चान्तर्भावात्संस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारादचः परत्वमाश्रित्य सकारस्य द्वित्वं कैयटेनाग्रे वक्ष्यमाणं संगच्छते । न चैवं हरिः करोतीत्यादाविको यणचीति यणप्रसङ्गः । विसर्गस्यासिद्धत्वात् । एवं हरिं पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं बोध्यम् । शर्षु चोपदेशः कर्त्तव्यः । जश्भावस्तावत्प्रयोजनम् । तथाहि । वार्त्तिकमते उब्ज आर्जवइति धातुरुपध्मानीयोपधः पठ्यते । तत्र झलां जश्झशीति जश्भावे आन्तरतम्याद्बकारादेशः । उब्जिता उब्जितुं । शर्षूपदेशाद्धि नांतरीयकत्वादेव झल्त्वमप्यायाति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । तथाहि । उपध्मानीयोपधत्वपक्षे उब्जिजिषतीति न सिध्यति । अभ्या-

से वकारमात्रश्रवणप्रसङ्गात् । हलादि शेषेण जकारस्य निवृत्तेः । यदि तु पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचन इत्युक्तेः सवकारस्य द्वित्वं तदा स्पष्ट एव वकारस्य शेष । अथ उभौ साभ्यासस्ये त्यनेनानित्यताज्ञापनाद् द्विर्वचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयते । औजिढदित्यत्र यथा । तथाप्यभ्यासे उपध्मानीयस्य शेषे अभ्यासे चर्चेति जश्त्वेन वकार एव श्रूयेत । इष्यते त्वभ्यासे जकार इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे उपध्मानीयमात्रमभ्यासे श्रूयेत तच्चोच्चारयितुमप्यशक्यम् । जश्त्वं तु दुर्लभम् । प्रकृतिचरा प्रकृतिचर इत्यष्टमे सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् । उपध्मानीये ऽच्त्वस्यापि सत्वेन तावन्मात्रद्वित्वापत्त्याभ्यासे इकारदौर्लभ्याच्च । किं च । अत्र पक्षे अस्मात् घञि कृते उपध्मानीयस्य जश्त्वे अभ्युब्जाः समुब्जा इति स्यात् । इष्यते त्वभ्युद्ग समुद्ग इति । नन्वत एव कुप्वोरित्यधिकारे सोपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकेन कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारो विधीयते ततो जश्त्वेन दत्व विधीयते इति चेत्सत्यम् । उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकारंभ एव तु गौरवाह इति ब्रूमः । वकारोपधोयमितिवृत्तिकारमते तु वकारस्य द्वित्वनिषेधः समुद्ग इत्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात् । तस्माद्दकारोपध एवायमभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् । कथं तर्हि उब्जिता उब्जितुमित्यादि सिध्यतीति चेत् । शृणु । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे वकारोच्चारणेनानुमीयते । उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य भकारविधायक वकारविधायकं वा वचनमस्तीति तच्चानुमीयमान वचनं भउद्जेरिति वा । बउद्जेरिति वा उभयथापि स्तोश्चुना श्चुरित्यस्यानन्तरं कल्प्यते । उद्जः

स्तोर्दकारस्येति यावत् । श्चुना योगे भकारो वकारो वा भवतीति सूत्रार्थः । उब्जेरिति किम् । तज्जः । श्चुनेति किम् । अभ्युद्रः समुद्रः इह हि चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वे कृते श्चुना योगो नास्ति, स्तोः श्चुनेति पदद्वयोपजीवनार्थं चोक्तस्थलएव कल्पनं युक्तम् । अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात् । एवमुब्जिजिषतीत्यपि सिद्धम् । नन्द्रा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् । न च परत्वाद्वत्ववत्त्वे । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तरङ्गत्वाद्वत्ववत्त्वे इत्यपि न । असिद्धत्वादेव । न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शक्यः । द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधः । न तु द्वित्वनिषेधेपि । इह तु नन्द्रा इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे कर्त्तव्ये निर्बाधमेवासिद्धत्वमिति दिक् । अथवा मास्तु वाक्यशेषानुमानं भुजन्युब्जाविति निपातनादेव वकारो स्तु । नचैवमसिद्धताविरहाद्वकारस्यैव द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । दकारोपधनिर्देशसामर्थ्यादुब्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य वकारप्रवृत्तेः । न चास्मिन्पक्षे ऽभ्युद्र इत्यादावपि वकारप्रसङ्गः । अकुत्वविषये एव वकारो निपात्यतइत्यभ्युपगमात् । नन्वेवं कुत्वविषये चरितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तम् । येन द्वित्वानन्तरमेव वकारः प्रवर्त्ततेति चेत् । अनभिधानादतो घञादि मास्तु निपातनं चैवमविशेषेणास्तु । अभ्युद्रः समुद्र इत्येतत्रोब्जे रूपम् । किं तु उपसर्गद्वयपूर्वकाद्रमेरन्येष्वपि दृश्यतइति डप्रत्ययः । व्युत्पत्तिमात्रं चेदम् । रूढिशब्दत्त्वात् । समुद्गकः सम्पुटक इत्यमरः । तदेवमयोगवाहानां शर्पूपदेशस्य जश्त्वाभावरूपं प्रयोजनं वार्त्तिकमते ऽस्ति । भाष्यकारमते तु नास्तीति स्थितम् । तथा षत्वमपि प्रयोजनं सर्पिःषु धनुःषु । नुम्विसर्जनी-

यशर्व्यवायेपीति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । शर्व्यवायइत्येव सिद्धत्वात् । नुम्ग्रहणं तूभयथापि कर्त्तव्यमेव नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात् । इह मा भूत् । पुंस्विति । नुम्ग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य लक्षकम् । अन्यथा ऽसम्भवात् । नहि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरः सकारो नुमा व्यवहितः षत्वविधौ सम्भवति । अनुस्वारे षत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः । अस्तु वा स्थानिवद्भावेन नुमत्वम् । तथापि स्वाश्रयस्यानुस्वारत्वस्यापि सत्वात् शर्त्वेनैव सिद्धे नियमार्थता युक्ता । नियमश्च सजातीयापेक्ष इत्यनुस्वारेण व्यवाये चेद्भवति तर्हि नुमैव न त्वन्येनेति फलितम् । वस्तुतस्त्वतिदेशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदेश एव दुर्लभः सुहिन्स्वित्यादौ विधायकत्वसम्भवे नियामकत्वानुपपत्तिश्च । तथापि लक्ष्यानुरोधाल्लक्षणेत्येव शरणम् । यथाट्कुप्वाङ्सूत्रे । तत्र भ्रेन्वनादौ णत्वं मा भूत् प्रोम्भणादौ च स्यादित्येवमर्थं लक्षणेति चेत् । इहापि सुहिन्सु पुंस्वित्यादौ मा भूदिति तुल्यम् । णत्वविधावनुस्वारमात्रे लक्षणा षत्वे तु नुम्स्थानिकएवेत्यन्यदेतत् । अस्मिंश्च पक्षे शर्पूपदेशेपि झल्त्वामिव हल्त्वयत्वे अपि नान्तरीयकत्वादेव सिद्धे । तत्फलं तूत्तरवार्त्तिकव्याख्यानात्समनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति । तथा खर्त्वमपि । तेन कुप्वो ≍क≍ पौचेति सूत्रान्तर्गतो विसर्गः सिद्धः । एवं च सौत्रनिर्देशेनैवोक्तवार्त्तिकस्यार्थो ज्ञाप्यतइति बोध्यम् । अनेन सौत्रं विसर्गग्रहणमेवोपष्टम्य शर्पूपदेशं प्रत्याचक्षाणा यथाश्रुतमट्सूपदेशपरं वृत्तिग्रन्थं व्याचक्षाणाः परास्ताः । अट्सूपदेशेनाल्त्वाच्त्वयोर्लाभेपि हल्त्वयत्वालाभात् । तत्फलस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । न चाट्स्वेव यकारोत्तरमुपदेशात्तल्लाभ इति वाच्यम् । तथा सति पयःस्वित्यादावपि परत्वेन षत्वा-

पत्तेः । अच्त्वासिद्ध्या समःसुटीत्यत्रत्यकैयटादिग्रन्थाविरोधापत्तेश्चेति दिक् । अविशेषेणेत्यादि वार्त्तिकस्यायमर्थः । यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनं दृश्यते तत्र तत्रोपदेश कर्त्तव्यः प्रयोजनानि तु संयोगसंज्ञादीनि पञ्चेति । तथाहि । वार्त्तिकमते उञ्जेरुपध्मानीयोपधतया उप॰मानीयस्य हल्संज्ञां विना संयोगसंज्ञा न सिद्ध्यति जश्त्वं त्वसिद्धं ततश्च संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाया अपि विरहादुॅ३ब्जक इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न स्यात् । तस्मात्प्लुतगुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञाहल्संज्ञानामुत्तरोत्तरसापेक्षतया प्लुतसिद्ध्यर्थं हल्संज्ञा एषितव्या । तदेतदभिप्रेत्योक्तं संयोगसंज्ञा प्रयोजनमिति । तथोपधासंज्ञापि प्रयोजनम् । निष्कृतं दुष्कृतमिदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात् । भाष्यकारस्त्वाह । इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इति व्याख्यानाश्चेदं प्रयोजनम् । उपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्वा । इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्येत्येवेष्टसिद्धिरिति । अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति विसर्जनीयान्तस्य पदस्य स इति पक्षे अन्त्यस्य सत्वं यथा स्यात् । पदस्य यो विसर्जनीय इति व्याख्यानान्निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया वा सिद्धत्वादिदमपि न प्रयोजनम् । द्विर्वचनं च प्रयोजनम् । उरः कः उरः पः,अनचि चेत्यच उत्तरस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति । तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोजनम् । यथा उर केणेत्यादौ अड्व्यवायेति णत्वं सिद्धं भवति । एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावात्सकारस्य तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो ऽल्त्वे सति सिध्यति । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यम् । न पदान्तसूत्रशेषभूतस्य तस्याचः परस्मिन्नित्येतद्विषयकत्वात् । स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया न्यायसिद्धं तदिति

पक्षे तु नेदं प्रयोजनम् । उरःकेणेति णत्वं संस्कर्त्रेत्यत्र सकारस्य द्वित्वं चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक् । यद्यपि सर्वमिद मदक्षरोरुपदेशेन सिद्ध्यत्येव तथापि वार्त्तिकाक्षररचनाया द्वेधापि सम्भव इति भावः ॥

६ लण् । अत्राकारोऽनुनासिकः प्रतिज्ञायते । न तु हकारादिष्विवोच्चारणार्थः । तेनोरण् रपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणं भवति । प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकस्तु ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकनिर्देशः । ननु अइउणित्यत्रानुबद्धो णकारः स एवेहानुबध्यते तेनाण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च पूर्वेण परेण वेति सन्देहः प्राप्नोति । तस्मादसन्देहायेहानुबन्धान्तरमेव कुतो न कृतमिति चेत् । न । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबद्धस्यैव पुनरनुबन्धात् ।

७ ञमङणनम् । झभञ् । अत्र मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः । स हि प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते । अम् यम् ङमिति तच्च त्रयं ञकारेणैव निर्वहति । तथाहि । पुमः खय्यञ्परे इत्येवास्तु । न च झकारभकारपरः खयस्ति येनातिप्रसङ्गः स्यात् । तथा हलो यञां यञि लोप इत्येव पाठ्यम् । न च झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । हल उत्तरयोस्तयोः सम्भवे तु झरोझरीति लोपेन भाव्यमेव । तथा ङञोह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति पाठ्यम् । न च झकारभकारौ पदान्तौ स्त । उज्झेर्लभेश्च क्विपि तौ स्त एवेति चेन्न । उज्झेर्दोपधतया संयोगान्तलोपे सत्युदिति रूपाभ्युपगमात् । लभेस्तु जश्त्वविधानात् । नन्वेवमप्यागमिनस्त्रयो ङणनेभ्यः परे अच आगमास्तु पञ्चेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति चेन्न । यथासंख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते । न तु लक्ष्यसंस्कारवेला-

यां प्रयोगगतम् । तस्मान्मास्तु मकारोऽनुबन्ध इति स्थितम् ॥ ८॥

९घढधष्॥ जबगडदश्॥ खफछठथचटतव्॥११ कपय्॥१२ शषसर्॥१३ हल्॥१४ इति माहेश्वराण्यक्षरसमाम्नायसूत्राणि । अत्रायं संग्रहः । एकस्माङ्ञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्य इति । अस्यार्थः । ङञणवटा एकस्मात्परे ग्राह्याः स्युः । तथाहि । ङकार एकारादेव परो ग्राह्यः । एङि पररूपमिति यथा । ननु पिञ्जिदादिभ्योऽङ् अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यकारेण ग्रहणमस्त्विति चेन्न । आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः । अत एव रोःसुपीति न प्रत्याहारग्रहणम् । सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति । यञादाविति विशेषणात् । उत्तरत्र च बहुवचने झलीति विशेषणात् । सुप्तिङन्तंपदमित्यत्र तिङ्साहचर्याच्छास इदङ्हलोरित्यत्र तु अङ्ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्याहारग्रहणं न भवति । अडादौ हलादौ चेति हि व्याख्याने अङ्हलोरिति व्यर्थमेव स्यात् । द्विविधा एव हि क्ङितः प्रत्यया अडादयो हलादयश्च । व्यतिशासे इत्यत्र तु क्ङित्त्वमेव नास्ति । अटा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावेनाङादित्वाच्च । ऋदृशोऽङीत्यपि न प्रत्याहारः । ऋकारान्तेषु ऋच्छत्यृतामिति गुणविधानाज्ज्ञापकात् । सनि च इङश्चेति न प्रत्याहारः । इको झलिति कित्त्वविधानात् । अज्झनगमां सनीति दीर्घविधानाच्च । इङन्तानां सनि गम्यादेशे हि सति उदात्तेतसूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः इङश्चेत्यपि न प्रत्याहारः । वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाहि । इकारान्तेभ्य एरचा भाव्यम् । उकारान्तेभ्य ऋदोरबित्यपा । ऌकारान्तास्सन्त्येव न । एजन्तानामप्यनैमित्तिकेनात्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यम् ।

अतः प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेजन्ता न सन्त्येव । ऋदन्ताः परमव-शिष्यन्ते । तयोरित्येव लाघवात् ब्रूयात् । वस्तुतस्तु सामान्य-लक्षणेनैव ऋदन्तेषु घञः सिद्धत्वात्सूत्रमेवेदं न कुर्यात् । अथो-च्येत । इङ्खइचेत्यारंभसामर्थ्यादिवर्णोवर्णान्तेष्वेवाजब्भ्यां सह वैकल्पिको घञ् समाविशत्विति । तदपि न । एवं हि सति अजपोर्विधावेव याग्रहणं कुर्यात् । क्रीङ्जीनां णाविति न प्रत्या-हारः । क्रीज्योः पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । न चेकारान्तानां मध्ये एतयोरेवेति नियमार्थं पृथग्ग्रहणमिति वाच्यम् । एवं हीङ इत्येव ब्रूयात् । एङन्तानां सामान्यलक्षणेनैवात्वस्य सिद्धत्वात् । इङ्धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः । धारिणा साहचर्यात् । तस्मा-त्सिद्धं ङकार एकस्मादेवेति । तथा ञकारोप्येकस्मादेव । अतो दीर्घो यञीति । तथा अइउणित्येष णकारोप्येकस्मादेव । अणि-ति यथा । अथेणः पीध्वमित्यादाविण्प्रत्याहारोप्यनेन कुतो नेति चेन्न । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरित्यत्रेकारोकारयोः स्व-रूपेण निर्देशात् । अन्यथा हि संहितायां मात्रालाघवात्पदच्छे-देप्यर्द्धमात्रालाघवादिण इत्येव ब्रूयात् । व्याख्यानाच्च पूर्वेण न तु परेण ग्रहीष्यते । व्याख्यानं च सिद्धान्तेपि शरणम् । य्वोरि-त्यपि हि निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयोरुत यकारवकारयो-रिति सन्देहः स्यादेव । एवं चैच इग्घ्रस्वादेश इति सूत्रे इ-गित्येव प्रतिपत्तिलाघवार्थं वक्तव्ये इग्ग्रहणमपीह लिङ्गम् । इण्-ग्रहे हि तत्र यथासंख्यमार्तिरेव नेति न तत्परिहाराय यतित-व्यमिति दिक् । एवं यकारोप्येकस्मादेव । नश्छव्यप्रशानिति । एचोयवायाव इति सूत्रे अविति न प्रत्याहारः । अयादिसा-हचर्यात् । एवं टकारोप्येकस्मात् । अट् कुप्वाङिति । द्वाभ्यां षं । एकाचो वशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति यथा । ककार-

स्त्रिभ्यः । अकः सवर्णे । इको यण् । इमुसुक्तान्तात्क इति यथा । ऌणित्यत्रत्यो णकारोपि त्रिभ्यः । अणुदित्सवर्णस्येत्येक एवाण् । इणः षीध्वमित्यादयः सर्वे इण इको यणित्यादौ यण् च । तत्र यण् तावत्पूर्वेण न सम्भवत्येव । इण्तु सम्भवन्नपि ज्ञापकात्त्यक्तः । अणस्तु उभाभ्यां ग्रहणे स्थिते क्व पूर्वेण क्व वा परेणेति विवक्षायां ग्रहणकशास्त्रे परेणैवान्यत्र तु पूर्वेणैवेति सिद्धान्तः । उक्तं हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति । न हि परेश्चघाङ्कयोरित्यादौ व्याख्यानादन्यन्नियामकमस्ति । किं च । अण् ग्रहणानि तावत्पञ्च । उरण् रपरः अणुदित्सवर्णस्य ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः केणः अणो ऽप्रगृह्यस्येति । तत्र उरण् रपर इति तावत्पूर्वेण । ऋत इद्धातोरिति धातुग्रहणाज्ज्ञापकात् । तद्धि मातॄणामित्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियते । परेण च ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्या व्यावर्त्त्यासिद्धिः । ननु चिकीर्षतीत्यत्राज्झनगमामिति दीर्घे रपरत्वे च सति उपधायाश्चेतीत्वमेषितव्यम् । तद्वन्मातॄणामित्यत्रापि प्रसङ्गे तद्व्यावर्त्तकतयोत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेत् । न । एवं हि सत्युत्तरत्रैव कुर्यात् । इह करणं ज्ञापकमेव । तथा च वक्ष्यति । नुड्वाच्यउत्तरार्थं तु इह किंचित्त्रपो इतीति । किञ्च । अण्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैवायम् । यदि हि परेण स्यादुरजित्यज्ग्रहणमेव कुर्यात् । कृतिः कृतं प्रकृतं नॄःपाहि मातॄणामित्यादौवाद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घाणां रपरतायाः परेणाण्ग्रहेणोपपादयितव्यायास्तावतापि लाभात् । कर्त्ता कारक इत्यादौ गुणवृद्धिप्रसङ्गे एचामवर्णस्य चाविशेषाद्रपरत्वस्य विकल्पेन प्रसङ्ग इत्यप्यज्ग्रहणेन सिध्यत्येव । स्योदतत् । कर्त्रर्थमित्यत्र इको यणि रपरत्वे रेफद्वय-

श्रवणार्थमण्ग्रहणं स्यात् । नैतदच्ग्रहणेन सिध्यति । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । झयोहोन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः । अत्र च ज्ञापकं ग्रहणकशास्त्रे ऽण्ग्रहणम् । तद्धि सय्यँन्ता सव्वँत्सरः यल्ँलोकमित्यादौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणादनचिचेति द्वित्वे कृते पक्षे यवलानां त्रिकस्य श्रवणार्थं क्रियते । हलोयमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात् । यद्यपि गुणानामभेदकत्वेनैव सानुनासिकयवलानां द्वित्वसिद्धेर्ग्रहणकशास्त्रे ऽच्ग्रहणमेवोचितं न त्वण्ग्रहणं,तथापि गुणा भेदका इत्यपि पक्षं ज्ञापयितुमण्ग्रहणम् । भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । अत एव चतसर्योगुदात्तनिपातनमित्यादि सङ्गच्छते । अत एव चाङ्न आ विभक्तावित्यादाविदमस्त्यदाद्यत्वे चानुनासिको नेति वक्ष्यामः । यत्तु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरवर्णनम् । अनुवर्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं द्वित्वं,नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यादिति । तत्तु भाष्ये दूषितम् । तथाहि । लोपस्य नित्यत्वे ऽचो रहाभ्यामिति द्वित्वेनारम्भसामर्थ्यात्तद्बाधः । द्विविधा एव हि यरः यमो झरश्चेति । तत्र हलो यमामिति झरोझरीति च लोपे कृते द्वित्वं वृथा स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणमिति चेत् । यत्रान्तरेण द्वित्वं व्यञ्जनत्रयं लभ्यते । यथा ऽऽदित्यो देवतास्य आदित्यः मत्तं अयत्तमिति । एवं स्थिते चतुर्ध्वित्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेव । ततश्च सार्थकः शरोचीति निषेधः कथं विभाषानुवृत्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत् । सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्सानुनासिकत्रयश्रवणार्थमण्ग्रहणमस्त्विति । अत्रोच्यते । कर्व्यर्थमित्यादौ सत्यपि रपरत्वे रेफद्वयश्रवणं दुर्लभम् । रोरि-

ति लोपात् । न च तत्र पदान्तस्येति व्याख्यातुं युक्तं, जर्गृधेलेङ् अजर्घाः पास्पर्द्धे लेङ् अपास्पा इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । न चाण्ग्रहणसामर्थ्याच्चद्बाधः । पूर्वेणापि ग्रहणे ऽवाधेनैवोपपत्तेरिति दिक् । तस्माद्धातुग्रहणसामर्थ्यादण्ग्रहणसामर्थ्याद्वोरण् रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु धातुग्रहणमेव ज्ञापकम् । अण्ग्रहणस्य लाकृतिरित्यादौ लपरताफलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु परेणैव । उर्ऋदिति लिङ्गात् । तत्र हि कृतसंशब्दन इत्यस्माच्चुरादिण्यन्ताल्लुङि चङ्यचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणं कृतं, ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेण ग्रहणे तु दीर्घस्य ऋकारस्य न स्थानित्वं न चादेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तपरत्वं स्यात् । ननु सत्यपि परेण ग्रहणे उर्ऋदित्यत्र तपरत्वं वृथैव । भाव्यमानेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न । वक्ष्यति हि तत्र वृत्तिकारः । न चायम्भाव्यमानोण् किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाभ्यनुज्ञायतइति । कृते तु तपरत्वे तद्बलादेव दीर्घस्थाने भाव्यमानतापि लभ्यतइत्यन्यदेतत् । तस्माद् ग्रहणकशास्त्रेण् परेणेति स्थितम् । तत्फलं तूरण् रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणाद्वृतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः । ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोण इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादेचान्तु विशेषाभावादनर्थकमेवाण्ग्रहणं स्यात् । तदथाचश्चेत्येव सिद्धमित्यण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण । ननु वृहू उद्यमने अस्मात्तृचि ऊदित्वादिडभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्यादृकारे ढलोपस्यासिद्धत्वाल्लघूपधायाश्चेतीत्वे पूर्ववद् गुणे वर्ढेति यथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात् । एवं तर्हि तृतीयेति निर्देशाल्लिङ्गात्पूर्वेणैव । परेण हि ग्रहणे हल

इत्यत्राप्यस्यैवाण्ग्रहणस्यानुवृत्तेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात् । तथा दृढादिषु दृढशब्दस्य पाठोऽपि ज्ञापको बोध्यः । दृहृउंद्यमने अस्मान्निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु दृढ इति रूपम् । दन्त्योष्ठ्यादिश्चायम् । उद्वृहरक्षः सह मूलमिन्द्रेति दर्शनात् । मूलमस्यावर्हीति सूत्रे हरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टमेतत् । तुदादौ एतद्धातूत्तरत्वेन पठ्यमानयोः तृहू स्तृंहू हिंसायामिति धात्वोरपि निष्ठायां तृढः स्तृढ इति रूपं बोध्यम् । दृढः स्थूलबलयोरिति तु इडभावे नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते न त्वसिद्धकांडस्थढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते । तेन परिवृढस्य पारिवृढी कन्येत्यादौ लघूत्तरप्रयुक्तो णेरयादेश ण्यङ्भावश्च सिध्यतीति दिक् । तेन ढ्लोपसूत्रे परेणाण्ग्रहणपक्षेपि वृढतृढस्तृढेष्वेनातिप्रसङ्गो न तु वृढेपीति विवेकः । केण इत्यत्र परेणाण्ग्रहणे गोका नौका गीष्का उपानत्का चतुष्कामिति षत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्ध्रस्वप्रसङ्ग ,तथापीह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्याबाधाय पूर्वेण भविष्यति । अबाधेनोपपत्तौ हि बाधो न न्याय्यः । अणो ऽप्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति,कर्तृ । अग्ने । वायो । मत्यै । पपौ । मालामाचक्षाणो माल् । वृक्षवयतेरप्रत्यय वृक्षव् । अत्रापि प्राप्नोति । रेफवर्जिता अन्तस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधेत्युक्तत्वात् । तस्मादिहाप्रगृह्यस्येति पर्युदासादच एवानुनासिको बोध्यः । न चाण्ग्रहणसामर्थ्यान्नियुक्तन्यायस्य बाध । तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात् । अत्र तत्सूत्रे स्थित्वा वृक्षव्शब्दमित्थं कैयटो व्युदपादयत् । वृक्षं वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयतेर्विचि वृक्षव् इति भवति । क्विपि तु वलौ लुप्तं न स्थानिवत् । वलौ विधिं प्रति न

स्थानिवदित्युभयथापि स्थानिवद्भावनिषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्गो लोपोव्योर्वलीति लोपम्बाधित्वा तदपवादस्योठः प्रसङ्गश्च। विचि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो वलोपो न भवति। नन्वेवमपि वृक्षव्करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति प्राप्नोति। न च स्थानिवद्भावः। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्न। भो भगो इत्यतोऽशीत्यनुवर्त्त्याशि हलि तद्विधानादिति। न च विच्पक्षेपि णिचः प्राग्भाविनं क्विपमेवाश्रित्योठ् प्रसञ्जनीयः। अन्तर्भूतविचाश्रयतयान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिर्भूतणिजपेक्षतया बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात्। इदं त्विह वक्तव्यम्। विच्पक्षेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्वृश्चेति षत्वं दुर्वारम्। न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम्। पदान्तविधौ नेति निषेधात्। पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाच्च। तस्मान्नायं वृश्चतिरपि तु वेतिर्वातिर्वा, वृक्षं वेतीति वृक्षवीः वृक्षं वातीति वृक्षवाः। वृक्षव्यं वृक्षवां वाचष्टे वृक्षव्, विच्, न तु क्विप्। ऊठ्प्रसङ्गात्। क्वौ विधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। तथा च देवयतेर्देयुरिति सिद्धान्तितम्। न चैवमपि लोपोव्योरित्यस्य प्रसङ्गः। स्थानिवत्त्वात्। न च पदान्तविधित्वम्। पदान्तश्चेद्विधीयतइत्यर्थात्। लोपस्य चानचपरत्वात्। विभावितं चेदं भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेति दिक्। यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। वृक्षव् करोतीत्येवं रूपः प्रयोगो नास्त्येव। अनभिधानात्। लण्सूत्रे न पदान्ता हलोणः सन्तीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधानं निश्चीयतइति, तच्चिन्त्यम्। लण्सूत्रभाष्ये न पदान्ता परेणः सन्तीति पाठात्। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासाश्रयणेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरे कार्यभाजो न सन्तीत्येवंपरतया कैयटेन तद्विवरणाच्च। ननु चायमस्ति कर्तृ इत्युत्तरभाष्येणास्य दूषितत्वाच्च। त्वदुदाहृतपाठे

उत्तरभाष्यस्योक्तिसम्भवालाभाच्च । अत एव भोभगो इतिसूत्रे भाष्यकारवृत्तिकारादिभिः सर्वैरपि वृक्षवित्युदाहृतम् । स्वयमपीह तथैवोदाहृतमिति पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधो भाष्यवृत्तिकैयटादिसकलमहाग्रन्थविरोधो मूलयुक्त्यभावश्चेति तिष्ठतु तावत् । प्रकृतमनुसरामः । मकारोपि त्रिभ्यो ग्राह्यः । पुमः खय्यम्परे । हलो यमां यमि लोपः । ङमो ह्रस्वादचीति । चकारश्चतुर्भ्यः । इकोयणचि । इच एकाचोम् । एचोयवायावः । पूर्वौ तु ताभ्यामैजीति । यकारोपि चतुर्भ्यः । अनुस्वारस्य ययि । मय उञः । झयो होन्यतरस्याम् । पुमः खयीति । रः पञ्चभ्यः । यरोनुनासिके । झरो झरि सवर्णे । खरि च । अभ्यासे चर्च । वा शरि । शकारः षड्भ्यः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि । हशि च । नेड्वशि कृति । झलां जश् झशि । एकाचो बशो भष् । लकारोपि षड्भ्यः । अलोन्त्यस्य । हलि सर्वेषाम् । इड्वलादेः । रलो व्युपधात् । झलां जश् । हल इगुपधादिति । अयं च चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हलिभिरज्भिः संपन्नानामष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः । तेन सुप्तिङादेरप्रत्याहारस्य अमन्ताड्ड इत्युणादिषु व्यवहृतस्य अम्प्रत्याहारस्य यमिर्नमन्तेष्वनिङक इष्यतइति व्याघ्रभूतिना व्यवहृतस्य च चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वार्तिककृता व्यवहृतस्य चय्प्रत्याहारस्य चाधिक्येप्यदोषः । संख्यानियमश्चायमुत्तरत्र एकचत्वारिंशद्भिर्व्यवहारादध्यवसीयतइति बोध्यम् । अत्र श्लोकवार्तिकम् । प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न । आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः । प्रत्याहारोक्षरसमाम्नायः । तत्र येनुबन्धास्तेषा,मज्ग्रहणेष्वित्युपलक्षणम् । अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु । कथं नेति ग्रहणमिति शेषः । आदिरन्त्येनेति सूत्रेण हि अ-

कारमारभ्याचकाराद्वर्णानां भवत्यच्संज्ञा मध्यस्थत्वाविशेषादि-कारादीनामिव णकारककारङकाराणामपि स्यात् । ततश्च दधि णकारः दधि ककारः दधि ङकार इत्यादौ यण् स्यात् । एवमट्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्रुचीनामित्यादावड्व्यवायइति णत्वं स्यात् । एवमिण्ग्रहणेन चकारग्रहणाद्रुचिध्वे इत्यादौ विभाषेट इति ढः स्यादिति पूर्वपक्षः पूर्वार्द्धस्यार्थः । उत्तरमाह । आचारादिति । आचारोऽत्र सूत्रकृतो निर्देशः । उणादयो बहुलम्, तृषिमृषिकृशे, ञ्सिडसोश्चेत्यादौ यणोऽकृतत्वान्मध्यस्थानामप्यनुबन्धानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यतइत्यर्थः । समाधानान्तरमाह । अप्रधानत्वादिति । अणित्यादिसंज्ञाः प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनायानुबन्धा उच्चार्यन्ते । ततश्च परार्थमुपादीयमानतया तेषामप्राधान्यम् । इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात्प्राधान्यम् । तेन तेषामेव संज्ञा नत्वनुबन्धानाम् । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययइति न्यायात् । नन्वेवमकारस्याच्संज्ञा न स्यात् । संज्ञाप्रतिपादने चकारस्येव तस्याप्यङ्गत्वाविशेषादिति चेन्न । स्वं रूपमित्यनुवृत्त्याऽऽदेरपि संज्ञित्वात् । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शकतया औत्सर्गिकत्वात् । इतेति तृतीयया इतोऽप्राधान्यलाभात् । तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽनुबन्धानां संनिधानमभ्युपेत्य द्वेधा समाहितम् । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह । लोपश्चेति । बलवानेव बलवत्तरः स्वार्थे तरप् । अल्पाच्तरमिति यथा । हलन्त्यमितीत्संज्ञायां हि कृतायां णकारादीनामच्संज्ञा प्राप्नोति लोपश्च । तत्र परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्वादेव तेषामजादिसंज्ञा नेति भावः । यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योऽनुबन्धोऽपेक्षितस्तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तेः प्राग् लोपाभावः । लुप्तेपि वा

तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति । अन्तः पातिनां तु लुप्तानां न संज्ञा । श्रूयमाणेष्विकारादिषु साकाशत्वादिति । ननु हल्प्रत्याहारे ऽकारस्य प्रवेशो दुर्वारः । नहि तत्र लोपो लभ्यते । ततः प्रागच्संज्ञाविरहेणोपदेशेऽजितीत्संज्ञाया अप्रवृत्तेः । एवं चाद्यसमाधानमपि दुरुपपादम् । उदात्ततरयाचारस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । सोऽस्यादिरितिनिर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेन चरमस्य च समाधानस्य सूपपादत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः। तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरणं बोध्यम् । इहाच्च ऐचेतरेतरयोगद्वंद्वः सुपां सुलुगिति सुलुग्वा । अथवा समाहारे द्वंद्वः । नचैवं द्वंद्वाच्चुदषहान्तादिति टच् स्यादिति वाच्यम् । समासांतविधेरनित्यत्वात् । अत्र ज्ञापकं तु द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न इति षविधानम् । तद्धि बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षचि प्रकृतेऽपि क्रियते । षचश्चित्त्वसामर्थ्याज्जायमानमन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहाविति विधीयमानमन्तोदात्तत्वविकल्पं मा बाधिष्टेत्येवमर्थम् । तच्च द्वित्रिभ्यामित्यस्य क्व चिल्लब्धावकाशत्वे सत्येव सङ्गच्छते न त्वन्यथा । अवकाशश्च समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते । त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इति यथा । तस्मात्षप्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा पाद्दन्मूर्द्धस्वित्येव निर्दिशेत् । एवं हि

सति कृतसमासान्तयाहृत्यमत्रमेपि न विरोधस्यते । बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव वारयिष्यते । ननु षष्ठीतत्पुरुषादि वारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु । तथाहि । द्व्योर्दन्ता इति विग्रहे द्विदतः पश्येति प्रयोगे पद्दन्नित्यादेशः, स पदेह निरनुबन्धकत्वाद्वा गृह्येत । न च पद्दन्निति सूत्रे तदन्तविधिर्दर्लभ्यात्कथमेतदिति वाच्यम् । ष्यङः सम्प्रसारणमिति सूत्रस्थपुत्रपत्यन्यायेन सिद्धं रवश्यमानन्यत्वादित्याद्यैमिकभाष्यवार्तिकन्यायेन चावयवस्य कार्यलाभात् । अन्यथा द्वास्त्रिशीर्ष्याउयीत्यादावयगनैरिति वक्ष्यते । तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् । न । पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीहयतिरिक्तस्य वारणसम्भवात् दत् इति सानुबन्धस्यापि सुपठत्वाच्च । स्फिगपूतवीणां जोध्वकुक्षिसीरनामनामचेति सूत्रे ऽपाचेरयत्नुवृत्त्या ऽपस्फिगमित्यादावुत्तरपदान्तोदात्तविधायके ऽन्तशब्दग्रहणमपीह लिङ्गम् । अपसर्गादिभ्रन इत्यनुप्रत्ययस्य नित्यत्वे हि विरगदेव सिद्धं स्यात् । तथा प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषइति सूत्रे ऽश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोपीह लिङ्गम् । अन्यथा राजाहः सखिभ्यष्टजिति टचैव सिद्धे किन्तेन । यत्तु ऊरुपूर्वत्र्: पद्यामित्यत्र द्विवोपरयेव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन प्रत्ययस्याम्यापि भासो तदकरणं ज्ञापकमिति । तन्न । अतिदेशो ऽप्रमनित्य इति कन्दरसूत्रे प्रपञ्चितत्वादिति दिक् । कृतपनयोः साधुत्वमित्यादिभाष्यग्रन्थाश्चास्मिन्नपत्रैनुकुला:।अनयोः पदयोरिति स्वरसात् । अथ वा ऽऽदिरयसमस्तमेव । पदपश्चायां शन्दाभावपाञ्जिरिति वार्तिके भाष्यकारैरेव वृद्धिः आदैजिति पदविभागप्रदर्शनात् । अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सूत्रखण्डयोरिति नेयम् । पक्षान्तराभिप्रायकमेव वा तत् । वृद्धिशब्दस्तु तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः । द्विर्वचनेचीत्यत्र

सम्प्रसारणमित्यादावितोभयथाप्यदोषात् । आदिति तपरकरणमैजर्थं तेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां संज्ञा न भवतीत्याद्येओङ्ऐऔच्सूत्रयोः मपञ्चितम् । नचैवं तकारस्योत्तरशेषतैव स्यादिति पदान्तताविरहाज्जश्त्वं न स्यादिति वाच्यम् । असन्देहार्थतया ऽऽकारशेषत्वस्यापि सम्भवात् । अस्तु वादैजिति पदम् । ऋत इद्धातोरित्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तपरसूत्रे दकारोऽपि प्रश्लिष्यतइति तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात् । दात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वात् । वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषपक्षोऽभ्युच्चयमात्रम् । इह तु तपरकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । ननु चोः कुरिति कुत्वमैच्शब्दे प्राप्नोति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे ऽस्य संज्ञाशब्दतया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात् । त्रयीपक्षेपि जातिशब्दत्वसम्भवात् । वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारे वैयाकरणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात् । वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि सास्तु । व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ता अतद्भेदेनानुगतीकृतास्सत्तोपधायकाः । तदुक्तम् । तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति । आद्यंतावयवद्वारा समुदायानुकरणं ऐच् वा शब्दः । अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव । तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । न चाद्यपक्षे सूत्रवैयर्थ्यम् । मदीयशास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या इति नियमार्थं सूत्रारम्भात् । तदुक्तं कैयटेन, अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगाश्रितत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादिति । अनेकास्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अवच्छेदकभेदेपि लाघवाच्छक्तिरेकैव, औपाधिको भेद इति मतादस्तु उपाधि-

भिन्न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मतेनाऽऽद्यः पक्षः । उपाधिस्थित्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मभेदवदुपधेयेपि भेदोस्तीति मतेन द्वितीयः कल्पः । नकोपधाया इति पुंवद्भावनिषेधस्तु नास्ति । तद्धितवुग्रहणं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अवच्छेदः संकोचः । स च यद्यपि शक्तेर्निरवयवतया न सम्भवति तथापि तदितरस्मिंस्तात्पर्यविरहएव शक्तिसङ्कोचोभाभिमतः । सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमेपि तात्पर्यं क्वचिदेवेत्यस्य निर्विवादत्वात् । शक्तिः परं कारणतापरपर्याया सर्वत्र दुर्वारेत्युक्तम् । न चैवमन्याय्यश्चानेकार्थत्वमित्यस्य निर्विषयता । पौरुषसङ्केतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विना प्रमाणं बहुषु न कल्पनामिति तदर्थात् । गौणमुख्यविभागोपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबन्धन एव । गाव्यादीनामसाधुतापि सङ्केतविरहे सत्येव । अत एव प्रसिद्धेपि पक्षे गोण्यादीनां गोण्यां साधुत्वमस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । उक्तं च । व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् । नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमोभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति ॥ वस्तुतस्तु साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेप्येषामनुशासनविषयतास्त्येवेति पस्पशायां साधुत्वनिर्वचनप्रसङ्गेनोपपादितम् । तस्मात्सर्वथापि कुत्वं प्राप्नोत्येवेति चेत् । सत्यम् । अयस्मयादीनि छन्दसीति भत्वप्रवृत्त्या कुत्वोपयोगिनी पदसंज्ञा प्रतिबध्यते । जश्त्वविध्येकवाक्यतापन्ना तु पदसंज्ञास्त्येव । ससुष्टुभासऋक्वतागणेनेत्यत्र तु विपरीतम् । कुत्वं पदत्वमस्ति जश्त्वे तु नेति विषयभेदेन संज्ञाद्वयमस्तीत्यंशे परं दृष्टान्तता बोद्धया । तेनोपदेशेजनुनासिक इदित्यादौ कुत्वाभावो जश्त्वं च सिद्ध्यति ।

छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यम् । इष्टिरियं भाष्यकृतः । यद्वा । छन्दःशब्दः स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारः, अधिकं कार्यं गौणस्यापि ग्रहणमित्यर्थः । तेन छन्दोऽस्त्यापि तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या । संज्ञाद्वयसमावेशस्तूभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्त्तिकवचनात् । यष्ठ्युक्त इति सूत्रे छन्दसि वेति विभज्य एका संज्ञेति नियमस्य छन्दसि विकल्पनाद्वा । यद्वा । अयस्मयादीनीत्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजः समुदाया निपात्यन्ते । न तु प्रकृता भसंज्ञैव विधीयते । अत एव कार्यविशेषपुरस्कारसम्भव इति बोध्यम् । तस्मात्कुत्वं नेति स्थितम् । कुशब्दस्याणुदिदित्यनेन संज्ञात्वेन विनियोगात्तत्र च प्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्त्वाज्जातिविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्यक्तिविशेषोपहिता सत्तैव वा । शब्दस्वरूपं वा । तस्यापि ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेति पस्पशोक्तरीत्या व्यक्तिविशेषणतया भानाभ्युपगमात् । तथाचोक्तत्रितयान्यतममिह त्वप्रत्ययार्थः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिमाश्रित्य तथाभूतधर्मस्य त्वतलर्थताया वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा । प्रकृतिः शब्दस्वरूपपरा तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु त्वतलादीनां शक्तिरेवेति मतान्तरमपि वक्ष्यते । उभयथापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते । तेन कुत्वं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोऽर्थः । आह च । सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता । संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति ॥ इत्थं पदविभाग. पदसाधुत्वं चोक्तम् । वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः । तथाहि । समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतयाऽऽकारादयो वृद्धि प्रत्ययभेदेन संसर्गेण विशेष्याः । विरूपोपस्थितिस्तु विशेषणीभूतशब्दस्वरूपमादाय बोध्या । एतेनेन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यादि व्या-

ख्यातम्।न तु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्वाच्ये लक्षणेति भ्रा-
न्तम्। उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः। अत एवोद्भिदधिकरणे
विशिष्टविधिपक्षं मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेन दूषयित्वा नामधेयत्वं सिद्धा-
न्तितम्। अन्यथा नामधेयत्वेपि लक्षणायास्तुल्यतया ऽधिकर-
णस्यासम्भवद्युक्तिकतापत्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। किमादैज्मा-
त्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहोस्विद् वृद्धिशब्दमावर्त्त्य वृद्धिरिति ये आ-
दैचस्ते वृद्धिसंज्ञा इति व्याख्यानाल्लुक्श्लुलुप्संज्ञावत्तद्भाविता-
नामेवेति। नाद्यः। सर्वभासः सर्वकाक इत्यादावुत्तरपदवृद्धौ
सर्वं चेति सूत्रेण पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात्। इष्यते तु समास-
स्येत्यन्तोदात्तः। न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तता शंक्या।
सतिशिष्टेन समासस्वरेण बाधात्। सर्वस्तोम इत्यादौ तु बहु-
व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासान्तोदात्तत्वे बाधिते सर्व-
स्य सुपीति भवत्येव। इह तु कर्मधारयत्वात्समासान्तोदात्तत्वमे-
वेति बोध्यम्। किं च तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ तावद्भा-
र्यो न सिद्ध्येत्। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रति-
षेधप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। शालीयो मालीय इत्यादौ वृद्धल-
क्षणस्य च्छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसङ्गात्। किं चैवमाम्रमयं शालम-
यमित्यादौ नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति नित्यो मयड् न स्यात्।
किं चाम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः, उदीचां वृद्धादगोत्रा-
दिति वृद्धलक्षणः फिञ्न स्यात्। ननु प्राचामवृद्धात्फिन् बहु-
लमिति फिनाप्येतत्सिद्धम्। नह्यत्र फिञ्फिनोः स्वरे रूपे वा
विशेषोस्ति। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वा-
त्। न चाम्रगुप्तायनीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धित-
स्यारक्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये फिञेव कर्त्तव्य इति
वाच्यम्। जातेश्चेत्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः। न चाम्रगुप्तायनेश्छा-

त्रा इति वृद्धाच्छे विवक्षिते फक्फिञोरन्यतरस्यामिति लुग्विक-
ल्पेनाम्रगुप्तीया आम्रगुप्तायनीया इति द्वैरूप्यमिष्टं तच्च फिञं
विना न सिध्यतीति वाच्यम् । फक्फिञोरित्यत्र यूनीत्यनुवृत्त्या
त्वदुदाहृतरूपद्वयस्य सिद्धान्तेप्यसम्मतत्वात् । अत एव तत्र यू-
न्येवोदाहृतम् । यस्कस्यापत्यम् । शिवादिभ्योऽण् । यास्कः त-
स्यापत्यं युवा अणो द्व्यच इति फिञ् यास्कायनिः तस्य छात्रा
यास्कीया यास्कायनीया इति तस्मात्फिनापि सिद्धौ किमर्थं
फिञेवेष्यत इति चेत् । उच्यते । उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचा-
मुदीचां वाचार्याणां स्वस्वमतमन्युतिरेव तावदेषा । सिद्धान्ते उ-
दीचामाम्रगुप्तायनिरिष्टः प्राचां त्वनिष्टः । उक्तरीत्या तूदीचां न
सिद्ध्येत् । प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयोरपि स्वमतम-
प्यत्रः । तथा च ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे जहर्थेत्यादौ गुणे
रपरत्वे च कृते ऽनजन्तत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ नियमानु-
पपत्तेर्ऋतो भारद्वाजस्येतीदं विधायकं स्यात्ततश्च पेचिथेत्यादा-
विण्न स्यादिति दूषणे प्राप्ते अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भार-
द्वाजस्य । उपदेशे ऽत्वतः । भारद्वाजस्येत्येव । तत, ऋतः । भारद्वा-
जस्येति निवृत्तम् । एवं च सकललक्ष्यसिद्धिरिति सूत्रभङ्गेन
समाधाय भाष्यकारो वक्ष्यति । सिध्यत्येवम् । अयं तु भारद्वाजः
स्वस्मान्यतारमच्यावितो भवतीति । अत एवाचस्तास्वदित्यत्रो-
पदेशेऽत्वत इत्येतदुपदेशग्रहणमपकृष्य सिद्धान्तयिष्यतीति दिक् ।
किं च फिञि सत्याम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीर-
गोत्रे 'फेश्छं' ति छटकौ न स्याताम् । तत्र फिञेव गृह्यते न
तु फिन् कृल्लादित्सविकारादिति स्थितम् । ततश्चाम्रगुप्तायनी-
य, आम्रगुप्तायनिकः इति न स्यात् । न च यमुन्दस्य सुयामा-
वार्ष्यायणिः फिञः स्थला इति सूत्रे प्रयोगाणामेव परिगणनाद्-

न्येभ्यश्छठकौ न भवतएवेति वाच्यम्। भाष्यकृता परिगणन-स्यानाश्रयणात्। अन्यथा ऽत्रैव सूत्रे सौवीरेष्विति किं, तैकायतिरितिप्रत्युदाहरणयं न सङ्गच्छेत। तैकायनि-शब्दस्य तत्रापाठात्। अत एव यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते। ति-कस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः तस्यापत्यं युवा 'फेश्छच' तैकायनीयस्तस्य छात्राः युवप्रत्ययस्य लुकि कृते वृद्धा-च्छः तैकायनीया इति। न हि सति परिगणने तैकायनेश्छः सम्भ-वति न वा तल्लोपः। अत एव यूनि लुक्सूत्रे स्थित्वा परिगण-नमर्वाचीनमिति हरदत्तादयोप्याहुः। अपि च फिञ सत्याम्र-गुप्तायनेरपत्यं युवा प्राग्दीव्यतोण्। तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो' रिति लुक्याम्रगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते। फिनि तु सति तन्न स्यात्। ञितः परत्वाभावात्। न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति तत्सिद्धिः। ब्रा-ह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः। किं च तद्भावितग्रहणपक्षे मालादीनां चे-त्यनारम्भणीयं स्यात्। प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनामित्यनेनैव पूर्वप-दाद्युदात्तत्वसिद्धेः। अपि च वृद्धिशब्दे तन्त्रावृत्त्याद्याश्रय-णाद्गौरवम्। मृजेर्वृद्धिरित्यादिविधिषदेष्वितरेतराश्रयणपरि-हाराय सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञा विज्ञेया स्यादिति चापरं गौरव-मिति। अत्रोच्यते। आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा। नचैवं सर्वभासादा-वुक्तदोष स्यादिति वाच्यम्। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्र ह्युत्तरपदग्रहणं स्वर्यते। स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते। तेनो-त्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते। यथा सर्वपाञ्चालः सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येति वृद्धिः। इदं च त-द्भावितग्रहणेप्यवश्यं वक्तव्यमेव। अन्यथा सर्वः कारकः सर्व-कारक इत्यादावतिप्रसक्तेः। एवं तावद्भार्येप्यदोषः। तन्त्राद्यत्या-

द्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यन्निमित्तं तत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेधात् । वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्स्ना वृद्धिः प्रतीयतइत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये । यत्कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तमिति । न च वैयाकरणभार्ये तथा सौवश्वभार्ये ऽतिप्रसङ्गः । फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् । ऐचौ प्रति फलोपधानमप्यस्तीति चेन्न । तयोर्वृद्धिशब्देनाविधानात् । के चित्तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देनोच्यते । वैयाकरणे तु ऐचं प्रति तद्धितो न निमित्तं निषेधसन्नियोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसङ्गभङ्गात् । तेन वैयाकरणभार्ये नातिप्रसङ्गः । परिषदोण्यः पारिषद्या भार्येत्यादौ त्वाकारमात्रोपहितत्वेपि स्वरूपयोग्यता सकलवृद्धिमत्यस्तीत्याहुः । तस्मात् आवृत्तौ गौरवापत्तेः शालीयादेरसिद्धितः।मालादीनां चेति लिङ्गाख्याप्तिन्यायात्तथैव च ॥ भाविसंज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितम् । आदैज्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञा विधीयते ॥ अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोगनियमार्थमादेशार्थमागमार्थं विशेषणविशेष्यभावार्थं चेदं सूत्रमिति पदपक्षी तु भाष्यएव निराकृतत्वादसम्भवदुक्तिकत्वाच्च नेह तन्यते। संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपि का संज्ञा कः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकास्तु बहवो न्यायाः । तथाहि । यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् । तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यन्तावत्संज्ञित्वे लिङ्ग तस्मादिड्ढुण इत्यादौ स्पष्टमेव । वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेपि वक्ष्यमाणैर्न्यायान्तरैरादैचां संज्ञित्वे निर्णीते सत्यादैज्वृद्धिरित्याकारकपदानुपूर्वीज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञाने आदैचामेव प्राथम्यान्न व्यभिचारः । पदानुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञानमित्युच्यते ।

इदं च शाब्दबोधे हेतुरिति यैरिष्यते तेषामासन्नानासन्नकथो-च्छेदः स्यात्। पदसमूहालम्बने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च सकलपदार्थानां विषयत्वाविशेषात्। आवृत्तिश्च संज्ञात्वे लिङ्गम्। व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात्। भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञित्व-संज्ञात्वे क चिन्निर्णीयेते। बहूनां त्वेका संज्ञोचिता। लाघवात्। न त्वेकस्य बहवः संज्ञा गौरवात्। न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु बह्व्यः संज्ञाः इष्यन्तएव। तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात्। कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञावत्। तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च। लघ्वक्षरत्वमपि टिघुभादौ संज्ञालिङ्गं यथायथं बोध्यम्। इह त्वावृत्त्या ऽभेदेन च वृद्धिशब्दः संज्ञेति स्थिते तद्बलेन श्रुतानुपूर्वीभङ्गादादैचां प्रायम्यमपि योजनीयम्। यद्वा। स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते इति पक्षं विहाय व्यवहाराय नियम इति पक्षे योज्यम्। आद्येपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक्। एतेनार्द्धधातुकं शेषः कृदतिङ् अपृक्तएकाल्प्रत्ययः स्वंरूपंशब्दस्य अणुदित् तपर आदिरन्त्येन येनविधिस्तदन्तस्येत्यादावपि व्यभिचार उद्भूतः तत्रापि विपरीतानुपूर्वीकल्पनात्। कल्पकत्वस्य च प्रागवोक्तत्वात्। पक्षान्तरैरपि समाधानाच्च।अत एव स्थानिवत्सूत्रे वत्करणङ्कियर्थमित्याशङ्क्य स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति भाष्यमप्युपपन्नम्। यत्त्वपृक्त एकालिति परिभाषा न तु संज्ञेत्युक्तम्। तद् वृद्ध्यादावपि सुवचम्। अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्त्तिकस्य तद्भाष्यस्य च प्रतिकूलम्। तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेति दिक्। ननु मृजेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रयः संज्ञया हि विधिर्विहितानां च संज्ञेति। न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सतीह भाविसंज्ञाविज्ञानं सम्भवति। तस्माद् वृद्धिशब्द एवादेशः स्यात्। अन्य-

न वृद्धिसंज्ञामवृत्तावपि मालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्य तत्र उत्कृष्येह विधातुमशक्यत्वादिति । अत्राहुः । मार्ष्टीत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यादिना बोध्यते न त्वपूर्व आकारो भाव्यते । येनान्योन्याश्रयः स्यात् । उक्तं च वार्तिककृता । सतो वृद्ध्यादिषु निमित्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । अथ लक्षणैकचक्षुष्कः कश्चिद्व्याकरणबलेनैव मार्ष्टीत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पित्सेत तथापि न क्षतिः । शालामालादावाकारे श्रुते आत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या मार्ष्टीत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहात् । सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे त्वात्वजातौ शक्तिग्रहात् शक्यननुभवपदार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गाभ्युपगमाद्वा । अन्यथा गेहे घटोस्तीति वाक्यादप्यपूर्वव्यक्तिर्न बुध्येतेति दिक् । अत एव नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यतिसाधुत्वस्य विधेयत्वं विभाषाश्वेरित्यादिना तस्यैव विकल्पापत्तिःतस्मात्सम्प्रसारणमेव विकल्प्यतइति।एवंच लडादिविधौ गति ।न चैवं साध्वनुशासनत्वभङ्गः । साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधानमिति कृन्मेजन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात् । केवलविधानेपि यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति श्रुत्यार्थापत्तिं प्रकल्प्य वाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च । इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः । मालादीनां चेत्यादिलिङ्गात् । ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ तथा दर्शनाच्च । यद्यपि गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां गर्गाणामनुरोधेनेप्सिततमकर्मतया प्रधानभूतस्य शतस्यावृत्त्ययोगात् । तथापीह शास्त्रे यत्नं

विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते। अत एव उभे अभ्यस्तं सहेति सहग्रहणं वार्त्तिककृद्वक्ष्यति । भाष्यकारस्तूभेग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यति । अन्यथैकाचो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमुभेग्रहणेन । संयोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमेवान्वर्थतावित्रानार्थमिति यत्नः । अत एव सह सुपेति सहग्रहणं योगविभागेन तिङन्तादिसमासविधानार्थमिति स्थापयिष्यते । इह तपरकरणमैजर्थमीदूदेदितिवदुच्चारणार्थमसंदेहार्थं चेति प्रपञ्चितमेओङ् ऐऔजितिसूत्रयोः । यत्त्विहोक्तं वार्तिककृता । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति, तत्तु भेदका गुणास्तपरसूत्रं चानणि विध्यर्थमित्यभिप्रेत्य भाष्ये त्वभेदका गुणा इति स्थितम् । गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका नान्तरीयकतयोच्चार्यमाणा अपि यत्नं विना न विवक्ष्यन्तइत्यर्थः । अनुदात्तो ऽनुदात्त इत्यादावुदात्तग्रहणं चेह ज्ञापकम् । अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेल्लाघवात् । ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यद्वक्ष्यति भाष्यकारः हंन्यादेशस्य वधेः स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते । तथा नैकाच उपदेशइति सूत्रे एकाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । तदेतद्विरुध्येत । अविवक्षाप्रसङ्गात् । अथोच्येत । तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं ज्ञायतइति । एवमपि यद्वक्ष्यति षष्ठे चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरश्चतुरः शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीति तद्विरुध्येत । चतुश्शब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे नः संख्याया इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः चतेरुरानिति व्युत्पादनेपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव । तत्स्थानिकस्य चतसृशब्दस्यापि स्थानिस्व-

रेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वा-
योगात् । अपि च अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादन्ता-
देशस्थानङोऽपि स्थान्यनुरूपेणोदात्तएवोच्चारणीय उदात्तो-
च्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फलमेव,
प्रत्युत क्रियमाणं तद्यत्नाधिक्येऽप्यविवक्षां ज्ञापयेत् । यद-
प्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति, तदपि
चिन्त्यम् । एवं सत्यनङोऽप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धावुदात्तग्रह-
णवैयर्थ्यापत्तेः । उक्तज्ञापनासम्भवाच्च । तथा हि । किं ज्ञा-
प्यम् । स्वशब्देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यतइति । आहोस्वि-
दसति यत्नविशेषे न विवक्ष्यतइति । आद्ये निपातनस्वरो न
विवक्ष्येत । अन्त्ये तूदात्तोच्चारणएव विवक्षाहेतौ यत्नविशेषे
स्थिते कथं ज्ञापकोत्थानं मूलशैथिल्यात् । तस्माद् गुणानाम-
भेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यं भाष्यमुत्तरग्रन्थविरुद्धमेवेति चेद् ।
उच्यते । विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकमेकश्रुत्यमङ्गीकृत्य पक्षा-
न्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन तत्र तत्राद्युदात्तनिपातनं
करिष्यतइत्युक्तम् । इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरू-
पेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसम्भवादुदात्त-
ग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तमतो न विरोधः । यद्वा । अणुदित्स-
वर्णस्येत्यत्राण्ग्रहणेनैव सिद्धे गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहाय
क्रियमाणमण्ग्रहणं गुणानां भेदकतामपि ज्ञापयति । भेदका-
भेदकत्वपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्यु-
क्तं हल्सूत्रे । तेन भेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यतइत्यादि भाष्यं बोध्यम् । अत एव नेदमस्त्यपदाद्यन्ते अष्टन
आ विभक्तावित्यादौ सानुनासिको न प्रवर्तते । नन्वणग्रहणं
हलो यमामिति लोपे ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्यु-

कमिति चेत् । न । उभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात् । नह्येकेनै-
कमेव ज्ञाप्यमिति नियमः । यावता विनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य
ज्ञाप्यत्वात् । अत एवाऽऽत्वविकल्पः कृतात्वस्य पद्संज्ञा चेत्यु-
भयमप्यष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । अत एव च
संहितायामित्यधिकारेण संहिताया अनित्यत्वं कालव्यवायेप्या
नडादिप्रवृत्तिश्चेत्युभय ज्ञाप्यतइति दिक् । एव चाकारस्य तप-
रकरणं सवर्णार्थमितीहत्यं वार्तिकमपि भेदकत्वपक्षेण साध्वेव ।
भाष्ये तु पक्षान्तराभिप्रायेण ऐजर्थन्वमुक्तम्, तदपि यथोद्देश-
पक्षे बोध्यम् । आदैचां संज्ञाविधावनुवादत्वेन सवर्णग्राहकत्व
प्रसक्तेः। कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्येनैव वृद्धिसंज्ञा विशिष्टाना
मादैचा भाव्यमानतया सवर्णग्रहण न प्राप्नोत्येव । यथा च
ज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्या-
न्नामधेयत्वावगतिर्न तु वाक्यान्तरेण तथास्मिन्पक्षे वृद्ध्यादीना
मपि, वृद्धिरादैजिति सूत्र क्विकोगुणवृद्धीतिवत्पदोपस्थाप-
कम् । उपस्थाप्यस्य संज्ञितया पर संज्ञासूत्रव्यवहारः । आद्य-
पक्षे तु यन्न दुःखेनेत्यादौ स्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैव वृद्ध्यादि-
शब्दार्थावगम इति विशेषः । तदयं निर्गलित सूत्रार्थः। कृताना-
मकृताना चादैचा प्रत्येक वृद्धिसंज्ञा स्यात् । आश्वलायनः । ऐ-
तिकायनः । अश्वलेतिकशब्दाभ्या नडादित्वात्फक्यादिवृद्धिः ।
उपगोरपत्यमौपगवः ॥

अदेङ्गुण ॥ अदेङा गुणसंज्ञा स्यात् । तपरकरणमिह स
र्वार्थम् । तेन तरतीत्यत्राकार एव न तु कदा चिदाकारः । न च
प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्द्धमा
त्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् । पचन्ति चेता स्तोता ॥

इको गुणवृद्धी ॥ यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्र

क इति पष्ठ्यन्तमुपस्थितं बोध्यम् । चेता स्तोता । अहार्षीदित्यादि । इक इत्युक्तेर्नेह । याता ग्लायति उम्भितेति । तथा च वार्त्तिकम् ॥ इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति । ननु नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ज्ञापकेनानिकां व्यावृत्तिसिद्धेः । तथाहि । अकारस्य पचतीत्यादौ शपन्तिपञ्चाश्रित्य यथाक्रम पुगन्तेति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च सूत्रेण सत्यपि गुणे रूपे विशेषो नास्ति । अचिकीर्षीदित्यादौ त्वतोलोपेन वृद्धिर्बाध्यते ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रारम्भपक्षेपि लोपेन चिकीर्षक इत्यादौ गति । अचोञ्णितीत्यत्र निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेकपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अयासीदित्यादौ तु सिचि वृद्धौ सत्यामपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु सा परत्वात् सगिड्भ्यां बाध्यते । येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्बाध्यतइति तु निष्कर्षः ॥ न च याता वातेत्यादावातो गुणप्रसङ्गः । गापोष्टगिति टकः कित्त्वेनाकारस्य गुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तद्धि कित्त्वं सामग इत्यादावाल्लोपार्थं क्रियते । यदि त्वाकारस्य गुणः स्या त्तर्हि द्वयोरकारयोः पररूपेण सामग इत्यादिरूपसिद्धौ । किं कित्त्वेन । न चेह चिकीर्षक इत्यादाविव परत्वादगत्वान्चातो लोप एवोदाहर्तुमुचितो न तु पररूपमिति वाच्यम् । तावतापि ज्ञापकत्वे बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु नेह लोपेन भवितव्यम् । तत्र ह्यनुदात्तोपदेशेत्यतोनुवृत्तेनोपदेशग्रहणेनार्द्धधातुकस्य विशेषणादार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्यातो लोपो विधीयते । अन्यथा गतो गतवानित्यादावतिप्रसङ्गात् । न चासिद्धवत्सूत्रेण निर्वाहः । तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । किं चाप पय गतौ, आभ्यां क्विप्यत् पदिति रूपं माधवादिभिरुदाहृतं तदपि यथाश्रुते न सिद्ध्येत् । तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणम् ।

कथं तर्हि धिनुतः कृणुत इत्यादावतो लोप इति चेत्सन्नियोगशिष्टतया उप्रत्ययोपदेशवेलायामेवाकारस्यापि बुद्ध्यारोहादिति केचित्। अन्ये तु धिन्विकृण्व्योरचेति सौत्रक्रमानुरोधात्प्रथममकारादेशस्तदनन्तर चशब्दाकृष्ट उप्रत्यय इति नोक्तदोष इत्याहुः। नन्वेवं सामगायेत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादावोधातोरित्यालोपः स्यादिति चेत्। अत्र कैयटः। अकारमाश्रित्य कृतो यशब्दः सन्निपातपरिभाषया लोपं न प्रवर्त्तयति। दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवतीत्येओङ्सूत्रे स्थित्वा समाहितवान्। तस्यायमाशयः। यादेशे हि ह्रस्वत्वविशिष्टमत्त्वं प्रयोजकम्। तद्विधावत इत्यनुवृत्ते। तत्र यद्यपि दीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथाप्यत्वमात्रमादेशेप्यनुवर्त्तते। तदपि चेल्लोपेन निवर्त्येत तर्हि परिभाषाविरोधः। दीर्घांशे परं ज्ञापकात्परिभाषा बाध्यते। न चैवमंशान्तरेपि तद्बाधोस्त्विति वाच्यम्। तदबाधेप्युपपत्तेः। प्रकृतसूत्रे एओङ्सूत्रे च गापोष्टक् किच्चस्यानन्यार्थतां वदन् भाष्यकारश्चात्र प्रमाणम्। एतेन शुभंयाशब्दस्य नपुंसके ह्रस्वत्वे ङेर्यादेशे दीर्घे च सत्यातोधातोरित्यालोपे च शुभंय्य इत्यादि माधवोदाहृतं भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम्। अत एव नपुंसके श्रीपं ज्ञानवदिति ग्रन्थं श्रीपायेतिरूपपरतया यथाश्रुतमेव समञ्जसं भङ्क्त्वा माधवानुरोधेन प्रायेण ज्ञानवदिति व्याचक्षाणा अपि प्रत्युक्ता। तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति। इतरथा हि एकारमेवोपदिशेत्। मात्रालाघवविरहेपि प्रक्रियालाघवसत्त्वात्। न चैवमायादेशोपि न स्यादिति वाच्यम्। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यतइति न्यायात्। गुणं प्रति हैकारोपदेशोऽनर्थकः। ग्ले इत्यस्यापि सुपठत्वात्।

आयादेशस्य तु निमित्तमेव । न च ग्लायइत्येव पठ्यतामिति वाच्यम् । तथा सति हि त्वया ग्लायतइति रूपं न स्यात् । यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात् । जग्लावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । यत्तु एकाजजन्तत्वाभावादिट्प्रसङ्गेन ग्लातेत्यादि न स्यादिति । तन्न । अनुदात्तोपदेशेष्वेषां सुपठत्वात् । न चैवमग्लासिष्टामित्याद्यसिद्धिः, रकारान्तत्वेन सगिटोरसम्भवादिति वाच्यम् । लोपो व्योरिति यलोपे कृते सगिटोः सुलभत्वात् । सन्निपातपरिभाषा त्वनित्येति कृतितुग्ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । तेन यल्सन्निपातेन कृतो यलोपो यल्सन्निपातविघातकमपीदं प्रवर्त्तयिष्यत्येव । अनित्यताश्रयणेनैव हि दाक्षिः गोद इत्यादावदातोर्लोपः । अन्यथा इञ्कप्रत्ययौ प्रति तयोरुपजीव्यत्वाल्लोपो न स्यात् । अस्तु वा सन्निपातपरिभाषाश्रयणादग्लासिष्टामित्यादि न सिध्येदित्यपि यान्तोपदेशे दोषान्तरम् । सर्वथापि संध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद् गुणो न । आयादयस्तु भवन्त्येवेति सिद्धमास्यादेतत् । आदे च इत्यात्वमपि तर्हि बाध्यतां, नबैजुपदेश आत्वस्य निमित्तम् । ग्ले इत्युपदेशेऽपि तस्य सुकरत्वात् । गिति गुणेनात्रित्यात्वेनैचोपहारे प्राप्ते पैजुपदेशसामर्थ्येन गुणात्वयोर्मध्ये कतरद्बाध्यं कतरन्नेत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयबाधध्रौव्यात् । न चैवमात्वविधेः कोऽवकाश इति वाच्यम् । धेट् पाने शो तनूकरणे इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् । नन्वेवमादेच् इत्येव ब्रूयात् । तथा चैज्ग्रहणं निरवकाशमेवेति चेत् । न । उत्तरार्थत्वात् । मीनातिमिनोतीत्यत्र ह्येच इत्यनुवृत्त्या आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतय एजन्तानामपीकारान्ता इति घुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकरिष्यति । अत्राहुः । अन्यतरबाधेनैव संभवे उभयबाधकल्पनं तावदन्याय्यम् । तत्र यद्य-

णुरपि विशेषो नावधार्येत तर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभय-
बाधः । अस्ति चेह विनिगमकम् । न ध्याख्येति सूत्रे ध्याय-
तेः कृतात्वस्य निर्देशेनात्वाबाधज्ञापनात् । किञ्च एज्ग्रहण-
सामर्थ्याद्प्यात्वं भवति । यत्तूक्तमुत्तरार्थं तदिति । तन्न । मी-
नातीति सूत्रेण हि नैचःस्थाने आत्वं विधीयते किन्त्वेज्निमित्ते
प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवान्त्यमात्रस्यात्वं विधीयते ।
अन्यथा दाय इत्यादौ भावे घञं बाधित्वा एरच् स्यात् । ईषद्-
वदानः स्ववदान इत्यातो युच न स्यात् । अवदाय इति स्याद्व्यधेति
णो न स्यात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं षष्ठएव भाष्यकृता । एवं
चैज्निमित्ते प्रत्यये इत्युच्यमानेपि दापयति मापयतीत्यादि सि-
ध्यत्येव णिचो गुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वृद्ध्या गुण-
बाधेपि योग्यतानपायात् । न चेह फलोपधानं विवक्षितम् ।
आत्वस्यैज्विषये प्रागेव प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । अन्यथा घञ्-
युड्णप्रत्यया न स्युरिति समनन्तरमेवोक्तम् । तस्मादात्वं भव-
त्येव । गुणस्त्वैकारोपदेशसामर्थ्याद् बाध्यतइति स्थितम् । व्यं-
जनानां गुणः स्यादिति परमवशिष्यते । ततश्च ईहितेत्यत्र
हकारस्य कंठ्यत्वादकारः स्यात् उम्भितेत्यत्र भकारस्यौष्ठ्य-
त्वादोकारः ततश्च येना उनवितेति स्यात् । ईकार-
स्य यणि कृते ऽकारस्येटा सहाद्गुणः । न त्वल्लोपः । आ-
र्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति व्याख्यातत्वात् ।
उम्भेश्चानुस्वारपरसवर्णयोर्गुणे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वादिति, नैष
दोषः । सप्तम्यां जनेर्ड इत्यत्र डप्रत्ययस्य डित्करणं ज्ञापकम्
न व्यंजनस्य गुणो भवतीति । यदि हि स्याचर्हि नकारस्या-
र्द्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारे गुणे कृते त्रयाणामकाराणामतो
गुणइति पररूपे च सिद्धं रूपमुपसरजो मंडर[illegible]ति

टिलोपार्थेन डित्करणेन । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः । प्रजने सर्त्तेरित्यप्प्रत्ययो घञोऽपवादः । प्रजनः स्यादुपसर इति संकीर्णवर्गे ऽमरः । प्रजायतेऽस्मिन्प्रजनः पशूनां गर्भग्रहणकाल इति क्षीरस्वामी । उपसरे जात उपसरजः, मंदुरायां जातो मन्दुरजः ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । वाजिशाला तु मन्दुरेत्यमरः । न च डकारः श्रवणार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रावृट्शरत्कालदिवां जइति कृतटिलोपनिर्देशाल्लिङ्गात् । ननु नेदं लिङ्गं जै क्षये इत्यस्य कप्रत्ययान्तस्य ज इति निर्देशोपपत्तेः । कथं तर्हि कर्मण्युपपदे विहित आनः कः प्राह्णपिज इत्यादौ स्यादिति चेत् । द्विपः पादप इत्यादिसिद्धये सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागाभ्युपगमात् । सत्यम् । डकारस्य श्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत । न च प्रयोजनाभावः । टिलोपार्थत्वात् । न च गुणेनान्यथासिद्धिः । तदभावस्यापि ज्ञाप्यत्वात् । निपादस्थपत्यधिकरणन्यायेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । डकारस्य श्रवणार्थताभ्युपगमे सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्त्तकत्वात्सिद्धमिति वृद्धिसूत्रस्थवार्तिकविरोधाच्च । नन्वसति डित्वे रूपं न सिध्यति । नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसङ्गात् । न च निरनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति वाच्यम् । पररूपविधानेऽपि गुणानामभेदकतया पर्यायेण सानुनासिकप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादिति । मैवम् । एङि पर इतीयता सिद्धे रूपग्रहणादाधिकाद्यत्नाद् गुणाविवक्षोपपत्तेः । तस्य ह्येतदेव फलम् । यादृक्ष परस्य रूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथा स्यादिति । तस्माज्जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । एवं चेग्ग्रहणात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति वा

र्त्तिकमसङ्गतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्थं सिद्धान्तमाह । उक्तरीत्या ज्ञापकेनैवासन्ध्यक्षराणां निरासेपि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमेव । यत्तूक्तं जनेर्डवचनं ज्ञापकमिति । तन्न । गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुणे क्रियमाणे आन्तर्यत ओकारः स्यात् । ततश्च नगः अगः अभ्युद्गः समुद्ग इत्यादि न सिध्येत् । ततश्च तत्र चरितार्थं डित्त्वं कथं व्यञ्जनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति । ननु जनेर्ड इत्येव डप्रत्ययो गमेर्न विधीयते किंतु गमश्च अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति प्रकरणे पठितेनान्यत्रापि दृश्यतइति वार्तिकेन डप्रत्ययान्तरमेव । तथा च कथं भाष्यकृतोक्तं गमेरप्ययं ड इति । सत्यम् । सप्तम्यां जनेर्ड इति प्रकरणे तावदन्येष्वपि दृश्यतइति सूत्रेण डो विधीयतइति निर्विवादम् । तत्र चान्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डो दृश्यतइत्यक्षरार्थः । तेनाजो द्विजोनुज इत्यादि सिद्धम् । एवमपि धात्वन्तराड्डविधायकाभावात्परितः खाता परिखेत्यादि न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य तत्र वार्त्तिककृतोक्तमन्येभ्योपि दृश्यतइति । अयं च सौत्रदृश्यपिग्रहणसूचित एवार्थो वार्त्तिकेन विवृतो न त्वपूर्वं संगृहीतः । तथा च तत्र वृत्तिकार आह । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति । परितः खाता परिखेति । दृशिग्रहणात्प्रकारान्तरे कालान्तरे चेत्यादि तत्रैव स्पष्टम् । एवं स्थिते सौत्रेणैवानेन परिखेत्यादेरिव नगोगइत्यादेरपि सिद्धावन्तात्यन्तेति प्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यतइति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यमेव । क्रियमाणं वा एतत्सूत्रसिद्धार्थविवरणपरतया नेयमित्याशयेन भगवतोक्तम् । गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्य इति । नन्वेवमपि डित्त्वं व्यर्थमेव । गमेर्डिचैव सिद्धे गमेर्डोरिति डो प्रत्ययविधानेन मकारस्य गुण ओका-

रो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तस्माड्डप्रत्ययस्य ङित्वं पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापकमेव । किं च । डोप्रत्ययविधानमेव व्यञ्जनस्य गुण इति ज्ञापयति । अन्यथा विचैव सिद्धौ किं तेनोति चेत् । न । विचि हि सति गुणः क्रियमाणः सानुनासिक ओकारः स्यादिति निरनुनासिकसिद्ध्ये डोप्रत्ययविधानादिति दिक् । अत्र वदन्ति । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति ङित्करणान्न व्यंजनस्य गुणो भविष्यति । यत्तु शास्त्रातिदेशोयं कार्यातिदेशो वा, ऽऽद्ये ऊर्णुनविषतीत्यत्रैव द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावेन तँतँ अउइति स्थिते सन्यत इतीकारः सानुनासिकः स्यात् । द्वितीयेत्वभ्यासकार्यं दुर्लभमिति । तन्न । आद्ये गुणानां भेदकत्वादिमौ इमे इतिवदुपपत्तेः। द्वितीयेपि बभ्रुजुहूरित्याद्यर्थं धात्वधिकारीयद्वित्वे ऽभ्याससंज्ञास्वीकारात् । अत एव लिटिधातोरिति सूत्रे धातुग्रहणं तिष्ठतु तावत्साभ्यासिकमिति भाष्यम् । आदेच इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्तेरापाततो भाष्ये प्रदर्शितत्वेपि ष्यङ्विधिभाष्ये ऽननुवृत्तेरेव सिद्धान्तिततया भाष्याशयस्येत्थमेव वर्णनीयत्वादिति दिक् । किञ्च । यथा स्थानेन्तरतमपरिभाषा संस्कर्तानुनासिकपरसवर्णविधी स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतम यतन्मुरारिस्त्वं करोषीत्यादिकं विषयं लब्ध्वा चरितार्था चतुर्मुखः कुण्डं रथेनेत्यादौ न प्रवर्तेते इति हयवरट्सूत्रे सिद्धान्तितम् । तथेहापि सार्वधातुके जुसि गुणः सिचि वृद्ध्यादयः नेता अबिभयुः अनैषीदित्यादौ चरितार्था, उम्भिता अनेनिजुरभैत्सीदित्यादिषु न भविष्यन्ति । न चैवं नेता अनैषीदित्यादावेव स्थानगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तर्यलाभाचेता अचैषीदित्यादौ प्रमाणान्तर्यविरहेण गुणवृद्धी न स्यातामिति वाच्यम् । सूत्रस्यदः वमरजिति त्परचः क्नोश्च कित्करणेन प्रमाणतआन्तर्यस्याविव शा-

या ज्ञापनात् । न चैवमपि ईहिता ईशितेत्यत्र कण्ठ्यतालव्ययोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेवादेशौ स्यातामिति वाच्यम् । नाज्झलाविति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणामपि द्विवृततायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । न चैवं विवृतकरणा स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरावित्यादि शिक्षानुरोधाच्चेता नेतेत्यादावपि गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृतविवृततरत्वकृतवैलक्षण्यसत्त्वादिति वाच्यम् । तथासति विधेर्निर्विषयतापत्तेः, जयः करणमित्यादिनिर्देशैः क्नुसन्क्मरच्प्रभृतीनां किच्चेन चेकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च । आसन्ध्यक्षरव्यञ्जनेषु तु गुणाद्यप्रवृत्तिरेवोचिता । तथा च निर्देशाः यातिवातिद्रातिप्सातिं,ध्यायतेः सम्प्रसारणं च, वहतिचिनोतिदेग्धिषु चेत्यादि । अथ क्नोः किच्चेनापि गुणवृद्धिविधावन्तरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न । सत्यामपीक्परिभाषायामीकारस्याकारादिनिवृत्तये ऽन्तरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति । तदेवं ङ्ओर्डित्त्वादनान्तर्यान्निर्देशाच्च निराकृतं व्यञ्जनं भाष्यएवैच आकारश्च निराकृतः । तस्माद्व्यर्थं सूत्रमिदम् । अथ यद्युत्तरार्थता,विभज्य योगं किमिति परिभाषात्वमिष्यते । अत्रोच्यते । क्ङिति चेति सूत्रे चकारस्य इतिशब्दपर्यायतामाश्रित्यैक इति ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इति तावद्वक्ष्यते । अन्यथा लैगवायन इत्यत्र ओर्गुणोपि निषिध्येत । औपगवादिस्तु तस्यावकाशः। तथा पौरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् । एवं स्थिते यदीयं परिभाषा प्रत्याख्यायते तदा कथञ्चित्तत्र गुणवृद्धिविधायिकामेव स्थानित्वपर्यवसानेपीक इति पदानुच्चारणेनेग्लक्षणत्वाविरहान्निषेधो न प्रवर्तेत । ततश्च कृतः कृतवान् कुरुतः छिन्नं छिन्नवानित्यादि न सिध्येत् । निषेधसूत्रं च निर्विषयं स्यात् । परिभाषाप-

रित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योरप्रसिद्धत्वात् । तदेतत्स्फुटीकृतं भाष्यकृता । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणमिति । तस्य त्वयमाशयः । यद्यपि सिचि वृद्धिरिति विधौ वक्ष्यमाणरीत्या परिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते । तथापीग्लक्षणत्वं विना निषेधो न प्रवर्त्तेत। तस्मादुत्तरार्थं निषेधप्रवृत्त्यर्थं च वृद्धिग्रहणमिति। एवं च वदता न्यायसाम्याद् गुणग्रहणस्याप्येतदेव प्रयोजनं सूचितम् । कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्यतिरेकेणेकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थता वर्ण्यतइति चेत् । शृणु । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्जुसि चेति गुणौ तावदलोन्त्यपरिभाषयाङ्गान्त्ये ऽलि प्राप्तौ प्रागुक्तज्ञापकादिभिरात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेभ्यो व्यावर्त्तिताविक्ष्वेव विश्राम्यतः। मिदि पुगन्तलघूपधादिगुणेषु तु स्थानी निर्दिष्ट एव । तथाहि । मिदेर्गुण इत्यत्र मिद इ मिदिस्तस्य मिदेरित्यर्थः, पुकयन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा चेति समाहारद्वंद्वात् षष्ठी । न चैवं यापयतीत्यादावतिप्रसङ्गः।सन्निपातलक्षणपरिभाषयादन्तलक्षणस्य पुको गुणाप्रवर्त्तकत्वात् । ऋच्छत्यृतामित्यत्रापि द्वयोर्ऋतोर्दीर्घस्य चेति त्रयाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः । तद्यथा । आ च ऋश्च ऋतः, ऋच्छतेरा ऋच्छत्या स च ऋतश्च तेषामिति षष्ठीतत्पुरुषद्वंद्वोभयगर्भो द्वंद्वः। ऋच्छत्या च आ च ऋतश्चेति त्रिपदद्वंद्वो वा । तेन ऋच्छत्यृकारस्य स्थानित्वं लभ्यते । वस्तुतस्तु चतुर्णामिह प्रश्लेषो बोध्यः तेनारिवान् सर्वभ्रूणान्यारुपीत्यादावर्त्तेः क्सौ गुणः सिद्धः पुनर्विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा क्सोः कित्करणसामर्थ्यात्तितीर्वानित्यत्रैव गुणो निषिध्येत । एतच्च क्सुश्चेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यामः । तथा ऋदृशोऽङीत्यत्राप्युरङि गुण इति योगो विभज्यते । ततो दृश, उरित्याद्यनुवर्त्त-

ते । स्थूलदूरेति सूत्रेपि योगविभागः कर्त्तव्यः स्थूलदूरयुवह्रस्वानां यणादिपरमित्येको योगः, क्षिप्रक्षुद्रयोः पूर्वस्य च गुणः इति योगान्तरम् । तत्र स्थवीयानित्यादावोर्गुणेन सिद्धम् । आभीयस्यासिद्धत्वस्य श्नसोरल्लोप इति तपरकरणेनानित्यताज्ञापनात् भाष्यकृता प्रत्याख्यानाच्च । यण आदिर्यणादिः ततः परमिति समासः । तथा च क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदी पकारदकारौ ततः परस्य रशब्दस्य लोपस्ताभ्यामेव च पूर्वस्येकारस्योकारस्य च गुण इत्यर्थ । तदित्थं गुणाः सर्वे इकि विश्रान्ताः। मृजेर्वृद्धावप्यच इत्यपकृष्यते । मृजेर्वृद्धिरचः,ततो क्ङिति, अच इत्येव । न चैवममार्ड् इत्यत्राटोपि वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । लादेशेषु कृतेष्वडिति पक्षे परत्वाद् वृद्धौ सत्यामट् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति। सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात् । यदा त्वसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानाय स्तुङ्ङितिद्विलकारकनिर्देशमाश्रित्योपदेशे आर्द्धधातुकइत्यनयोरन्यतरदनुवर्त्त्यं वा लावस्थायामेवाट् क्रियते । एरनेकाच इति विभज्येणो यणित्यनुवर्त्यानेकाचश्चेत्तर्हीण एवेति नियममाश्रित्याद्ध्यैयातामित्यादौ यण् वार्यते । तदा लावस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति । लकाराणां ङित्त्वेन मृष्ट इत्यादाविव तन्निषेधात् । ततश्चान्तरङ्गत्वादडागम एव । तथाप्यन्तराभावेन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्याटो वृद्धिर्निवर्तनीया । परिभाषाप्रत्याख्यानपक्षे त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाजिवशेष्यते येन नाव्यवधानन्यायाच्च सिद्धममार्ड्इत्यादि रूपम् । सिचि वृद्धावपि विधेयायां नास्तीक्परिभाषाया उपयोगः व्यावर्त्याभावात् । न चाचिकीर्षीदित्यकारो व्यावर्त्यः । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनादल्लोपेनैव सिद्धत्वात् । अन्यथा चिकीर्षक इति न स्याच्चिकीर्षायक इति

च प्रसज्येत । आकारस्य तु नास्ति विशेषः सगिड्भ्यां बाधश्चेत्युक्तम् । एजन्तमपि न सम्भवति, आत्वविधानात् । उदवोढामित्यादौ तु ढलोपस्यासिद्धता । रैनौग्लौशब्दानामाचारक्विबन्तानां सत्यामसत्यां वा वृद्धौ न कश्चिद्विशेषः । गोशब्दात्क्विप्यगवीदित्यत्रापि नातिप्रसङ्गः । ऋत इद्धातोरित्यतोनुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजाक्षिप्तस्य धातोर्विशेषणे सति धातुरेव यो धातुर्न तु कथं चित्प्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटादयः । नन्वेवं कवेः अकवायीत्, विधोः अविधावीत्, पितुः अपितारीत् । अन्तरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिर्बाधतइति वदन्माधवो विरुध्येत । सत्यम् । यथविरोधः सम्पादनीय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं वर्णनीयम् । धातोरितिवदोत इत्यप्यनुवर्तते । तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते । ओदन्तस्य धातोश्चेद्वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति । यद्वा । नेटीत्यत्र नेति योगं विभज्य मण्डूकप्लुत्या सम्बन्धानुवृत्त्या वा गोत इत्यनुवर्त्यौकारान्तस्य धातो वृद्धिर्निषिध्यते । अथवा बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्य सिचि वृद्धिर्नामधाताविगन्तस्य भवति न त्वोदन्तस्येति कथं चित्समाधेयम् । व्यञ्जनेष्वन्तरतमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्णयोरिवातिप्रसङ्ग उद्धृत एव । अभ्युपेत्य तु ब्रूमः । नामाप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । नेटीति निषेधस्तु हलन्तस्य यावती वृद्धिः प्राप्ता सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्येति वा तस्याः सर्वस्याः न तु सूत्रविशेषमापितत्वे आग्रहः । तेनाकोर्पीदमोपीदित्यादौ द्विविधापि वृद्धिर्निषिध्यतइति सुस्थम् । तस्मान्निषेधसिद्ध्यर्थमपिगल्लक्षणत्वं सम्पादयितुं सूत्रमिति स्थितम् । स्यादेतत् । कृतः कृतवान् छिन्नंछि-

भ्रवानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु। वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थम्। न च मृष्टो मृष्टवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलम्। योगविभागेन सिद्धत्वात्। तथाहि। मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्ङितीति वेत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्त्तव्यम्। मृजन्ति मार्जन्तीत्यादिसिद्ध्यर्थम्। एवं स्थिते अजादौ क्ङितीति योगो विभज्यते। नियमार्थं चेदम्। क्ङिति चेद्भवत्यजादावेवेति तेन मृष्टो मृष्टवानित्यादि सिद्धम्। ततोजादावपि विकल्पेनेत्येतदर्थं वेति द्वितीयो योग इति। तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति। अत्राहुः। णू स्तुतौ धू विधूनने कुटादिषु पठ्येते। ताभ्यां लुङि अनुवीदधुवीदितीष्यते तत्र सिचि वृद्धेः क्ङितीति निषेधायोग्यलक्षणतां सम्पादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति। नन्विहान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गे उवङि कृते हलन्तलक्षणेतीति निषेधः सिद्ध इति चेत्। न। सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति सिद्धान्तादुवङः प्रागेव वृद्धिप्रसङ्गात्। स्यादेतत्। अन्तरङ्गं बलीय इति तावदचः परस्मिन्निति सूत्रे स्थापयिष्यते। तदविशेषात्सिच्यप्यस्तु। न चैवमचैषीदहैषीदित्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यम्। तस्यैव वृद्धिसम्भवेनेष्टापत्तेः। नहीदानीं विधाविग्रहणमस्ति। येनैकारस्य वृद्धिर्न लभ्येत। न चैवमप्यस्तौषीदित्यादावन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे वृद्ध्यसम्भवः, बहुलग्रहणादनिगन्तानां नेति पक्षे त्वचैषीदित्यादावपि दोष एवेति वाच्यम्। ओतो धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति तृतीयपक्षाश्रयणेन सर्वसमाधानात्। अकार्षीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धिरस्तु। अतारीदित्यादौ त्वन्तरङ्गत्वाद् गुणे हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति प्रतिषिद्धायामतो हलादेरिति विकल्पं बाधित्वा अतोल्लान्तस्येति नित्या वृद्धिः। अलावीदित्यादाप्यन्तरङ्गत्वा-

द् गुणाद्यादेशयोः कृतयोरतोल्रान्तस्येत्यत्र लोपोव्योरिति लोपेन वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्भविष्यति । मा भवान् वीत् । अपवीदित्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धिः स्यादिति चेन्न । णिश्व्यिग्रहणमपनीय तत्स्थाने अविमव्यो: प्रश्लेषेण वृद्धिनिषेधात् । न त्वस्मिन्पक्षे णिश्व्यिग्रहणमुपयुज्यते । औनयीदश्वयीदित्यत्रान्तरङ्गत्वाद् गुणाद्यादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषेधसिद्धेः । नन्वेवमवेरिव मवेरापि नित्यं निषेध एव स्यात् । इष्यते तु विकल्पः । नैष दोषः । अतो ल्रान्तस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषेण या नित्या वृद्धिः प्राप्ता सैवेहाविमव्योर्नेत्यनेन मवेर्निषिध्यते न त्वतोहलादेरित्येषापि । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायात् । न चैवं जागर्त्तेरपि तथा प्रसङ्गः । तत्र बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यतइति स्वीकारात् । यद्वा । अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्त्ततइति जागर्त्तावाश्रयणीयं मवतौ तु प्रवर्त्ततइति बाध्यसामान्यविशेषचिन्तयोर्बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योश्च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमगवीदित्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्याद्वकारप्रश्लेषादिति वाच्यम् । सिचि वृद्धेरिवास्या अपि धातुग्रहणेन वारणात् । तस्मात्सिच्यन्तरङ्गाश्रयणेनैवानुवीदध्रुवीदित्यादेः सिद्धौ क्ङिति चेति प्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति । अत्रोच्यते । वकारप्रश्लेषे सति शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु विकारएवैनमार्या भाषन्तइति पस्पशायां भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शव्धातोरपि नित्यवृद्धिप्रसङ्गः, तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं णिश्व्यिभ्यां नियामः । गौरवप्रसङ्गात् । किञ्च । न वयं व्यसनितया सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति ब्रूमः । किन्तु न्यायबलाज्ज्ञापकबलात्फलानुरोधाच्च ।

तथाहि । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गं वृद्ध्या बाध्यते । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात् । अन्यथा तक्रेण दधि न बाध्येत । श्रमकृञादिभिश्च श्नप्श्नम्प्रत्ययादयो न बाध्येरन् । देशभेदेनोभयसम्भवात् । न च मध्येपवादन्यायेनोवङेव वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यम् । बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां ह्येतदेवं स्यात् । बाध्यस्य सामान्यचिन्तायां तु स्वविषये प्राप्तं स्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते, यथा ऽचिरइत्येतेन गुणदीर्घोत्वानि । अन्यथा तत्रापि मध्येपवादन्यायेन रेफो दीर्घोत्वे एव बाध्येत न तु गुणम् । तस्य परत्वात् । बाध्यस्य च क्वचिद्भेदेन चिन्ता क्वचित्सामान्यरूपेणेत्युभयमपि लक्ष्यानुरोधात्तत्रतत्राश्रीयते । णिश्विग्रहणं चात्र लिङ्गम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति निषेधादेवौनयीद्श्वयीदित्यादेः सिद्धौ किं णिश्विग्रहणेन । ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये । यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपीति । अस्यायमाशयः । अतो हलादेरिति सूत्रे ऽद्ग्रहणस्य न तावत्सन्ध्यक्षरादिकं व्यावर्त्यम् । लघुग्रहणेनैव व्युदासात् । इदुदृतः परमवशिष्यन्ते अचेतीदकोपीदनर्तीदिति । तेप्यन्तरङ्गेण गुणेनापहृताश्चेत्तर्हि व्यर्थमद्ग्रहणं स्यात् । न चाकुटीदपुटीदित्यादावुकारव्युदासाय तदिति वाच्यम् । तत्राप्यन्तरङ्गेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे ङित्त्वान्निषिद्धेपि वृद्धेरप्रवृत्तेः । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् । अत एव नान्तः पादमिति पाठे पूर्वरूपनिषेधे सत्ययादयोपि न प्रवर्त्तन्ते । तेन सुजाते अश्वसूनृते इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये । न चैवमपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्विषय स्याद् वृक्षावित्यादौ नादिचीति पूर्वसवर्णे निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तेतेति वाच्यम् । भिद्योद्ध्यौ

नदे, तौ सदित्यादि लिंगेनापवादे निषिद्धे उत्सर्गोपि न प्रव-
र्तत इत्यस्यासार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् । तदेतत्तत्रतत्रोच्यते ।
नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति । तथा च पक्षभेदाश्र
येणातो हलादेरित्यग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ फलमप्य-
स्ति । यदि हि सिच्यन्तरंगं स्याचर्हि चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुगं-
तेभ्यः चिरिणोतिजिरिणोतिभ्यां च लुङि सिचि अचेचायीदनेना-
यीदचिरायीदजिरायीदिति न स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्या-
न्तानां नेति प्रतिषेधप्रसङ्गात् । यदि तु बाध्यविशेषचिन्तायां म-
ध्येपवादन्यायमाश्रित्य उवङेव बाध्यते न तु गुण इत्याश्रीयते
तदाप्येतन्न सिद्ध्येदेव । तस्मात्सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवे-
ति सिद्धान्तं साधयितुं बाध्यसामान्यचिंतैवाश्रयणीया । एतद-
र्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकोपन्यासः कृतः । अन्यथा न्यायेनैव सि-
द्धेन्तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन । एवं स्थिते न्यनुवीत्
न्यधुवीदित्यत्र कुटितिचेति निषेध एवाश्रयणीयस्तथा चेग्लक्षण-
त्वसिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्तव्यमेवेति स्थितम् । एवं च सं-
स्यसम्भवादपि वृद्ध्या सिच्यन्तरङ्गं सर्वं बाध्यते । यदि हि स्या-
त्तर्हि क्वापि सिचीगन्तमङ्गं न लभ्येतेत्यवधेयम् । तथा चे-
ग्लक्षणत्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्रतत्रासन्ध्य-
क्षरव्यञ्जनादिव्यावृत्तिरपीक्परिभाषयैव सिध्यतीति ज्ञापकव-
र्णनादिक्लेशोपि नाश्रयणीयः । न चैवं द्यौः पंथाः इममित्यादा-
वपीक्पदोपस्थितिवशादिकामेवौत्वमात्वमत्वं च स्यादिति वा-
च्यम् । गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्वि
शब्दव्यापारोप्याश्रीयते । गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी न तु शब्दान्त-
रेण विहिते इत्यनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा । नन्वचश्चेति सूत्रे ह्रस्वा-
दिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधाने पदोपस्थितिरिति स्यात्स्याति त-

त्सामर्थ्यादिव औपयिकमृष्ठमुक्षामात्यदादीनाम इत्यत्रेक्पदो-पस्थानं न भविष्यति । यदि हि स्याचर्हिचश्चेत्यत्र संज्ञया विधा-नेतियत्नाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । दिवउदित्यादि-ष्वगुणवृद्धिसंज्ञकेष्वच्परिभाषानिवर्त्तनेन चरितार्थत्वात् । अ-त्रन आ विभक्ताविल्यादाविको ऽसंभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च । तस्मात् द्यौः पन्था इममित्यादिसिद्ध्यइहापि संज्ञाविधाने नि-यमं संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति प्राञ्चः । ननु पन्था इत्य-नुदाहरणम् इतोदिति सिद्धे आद्विधिसामर्थ्यादेवेक्पदस्या-नुपस्थितेरिति चेन्न । ऋभुक्षिऋकारोकारयोरर्थे आद्विधिसम्भ-वात् । न चेकः सोऽश्वानन्तर्यविवक्षणायेन नाव्यवधानाश्रयणाच्च नैवामिति वाच्यम् । तथापि सम्बुद्ध्यर्थतया सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमत आदित्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । ऋभुक्षणमिन्द्रमि-त्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । आद्विधौ हि वा पपूर्वस्येति तत्सिद्धिरिति दिक् । यत्तु भाष्ये स इममित्युदाहृतं,तत्र स इमं मन्त्रमपश्यदि-ति ब्राह्मणवाक्यैकदेशानुकरणमात्रम् । उदाहरणं त्विममित्येव न तु स इत्यपि । तच्छब्दइकोसम्भवेनेक इति नियमस्याप्रवृ-त्तेरित्याहुः । वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरणं साध्वेव । त्यदादीना-म इति विधिवाक्यम् । तत्र चेक इत्यस्योपस्थितौ द्वीदमोरेवा-त्वं स्यान्न त्वन्येषाम् । गणेन निर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थ-मुत्तरार्थं च स्यात् । तदोः सः साविति सत्वं हि त्यदादीनामेव तदोर्विधीयते । अत्रेदमवधेयम् । शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं मास्तु । इकस्ताविल्येतावतैव सिद्धेः । वस्तुतस्तु ताविल्यपि व्यर्थम् । इक इत्येव सूत्र्यताम् । सम्पूर्णं पूर्वसूत्रद्वय-मनुवर्त्य वृद्धिरित्यादैचौ यत्र विधीयेते गुण इति चादेङौ तत्रे-क इत्युपतिष्ठतइति व्याख्यानात् । व्याख्याने लिङ्गान्त्वितोदिती-

द्ग्रहणम्। अन्यथा तत्रापीक्पदोपस्थितावुक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायाद्धकारोकारव्यावृत्तौ च सत्यां किं तेनेति। तदेतदिग्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्येणेग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरेत्यादिवार्तिकेन च सूच्यते। अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्येव ब्रूयात्। यत्तूत्तरार्थं गुणवृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यमेवेत्याशयेनेग्ग्रहणमित्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनम्। तन्न। पूर्वसूत्रानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरार्थत्वस्यापि दुरुपपादत्वात्। समुदायापेक्षायां मण्डूकप्लुतेः सम्बन्धानुवृत्तेर्वा त्वयापि वाच्यत्वात्। इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदंशेपि शङ्कानुत्थानाच्च। इक इति योगः किमर्थं विभज्यतइति प्रश्नबीजमिति चेत्तर्हि गुणवृद्ध्यंशेपि तस्याविशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येव ब्रूयादिति दिक्। यत्तु प्रधानावयवद्वारा समुदायाक्षेपोयमिति,तदपि नातीव शब्दस्वरसानुगुणम्। तस्मादुक्त एवाशयः साधुः। न चैवमिग्गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः। तस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात्। ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयावृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्वेति दिक्। एवं चेक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां समर्थ्यतइतीह पर्यवसितोर्थः। ततश्चानेनैकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ मृजेर्वृद्धिरच, उरकि गुण, इत्यादि बहुतरयोगविभागाश्रयणेनान्यथासिद्धिवर्णनं नादर्तव्यमिति स्थितम्। इयं च परिभाषाऽन्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषिभूता वा तया सह समुच्चिता वा वैकल्पिकी वा तदपवादो वा पूर्वविप्रतिषेधबाधिका वा पदोपस्थापिका वेति सप्तधाः सम्भाव्यन्ते यद्यपि, तथाप्याद्यानां षण्णां दूषणात्सप्तम एव सिद्धान्तः। तथाहि। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्र इकस्तन्निमित्त-

यशास्परिभाषाद्वयं सन्निहितम्। तत्राङ्गस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवान्त्यमलं नीता अङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकाऽन्त्यो विशेष्यते तदेकपरिभाषा शेषभूता। यदि तु पूर्वमिकाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिरिगन्तस्याङ्गस्येति, ततः स च भवत्यलोन्त्यस्येति, सदा द्वितीयः पक्षः। तादिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य तच्छेषपक्षइति भाष्ये व्यवहृतम्। इह पक्षद्वयेपि मिदेर्गुण इत्यादौ दोषः। यो हि मिदेरन्त्यः नासाविक् यश्चेक् नासावन्त्यः तथा चावश्यम्परिभाषायां त्यक्तायां सत्यां विनिगमकाभावादुभयत्यागे सर्वादेशो गुणः स्यात्। तदुक्तं वार्त्तिककृता। वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्येति। चकारो हेत्वर्थः। ततश्च सर्वादेशप्रसङ्गो हीति फलितम्। अथ मिद् इर्मिदिः तस्य मिदेरित्यादिपूर्वोक्तरीत्या कथं चिदिह सर्वत्रेक एव स्थानित्वं लभ्येत तथापि भिन्नमित्यादावनिग्लक्षणत्वाद् गुणनिषेधो न स्यात्। अथ क्नोः कित्त्वाज्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपि निषेधस्तर्हि लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादावतिप्रसङ्गः। अथ लक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थितिपक्षएव लक्ष्यसिद्धये समाश्रीयताम्। एवं हि ज्ञापकाश्रयणक्लेशोपि न भवति। कित्त्वेनापि पदोपस्थितिरेव ज्ञाप्यताम्। एवं हि ज्ञापकमूलकं वाक्यान्तरं न कल्प्यमिति लाघवम्। अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः मिदेरन्त्यस्येकश्च द्वयोरपि गुण इति। मैवम्। स्थानेयोगावयवसम्बन्धरूपस्यार्थद्वयस्य युगपदुच्चारितया षष्ठ्या दुर्लभत्वात्। स्थानेयोगं च विनाऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरभावात्। स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिङ्गमिति वक्ष्यते। इक इत्यनेन सहानयवषष्ठ्यां विनान्वयायोगात्। आवृत्यादौ प्रमाणाभा-

वाच्च । एतेन मिदेरन्त्यस्य वेको वेति चतुर्थपक्षोपि प्रत्युक्तः । विकल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्त्वाच्च । अस्तु तर्हि तदपवाद इति पञ्चमः पक्षः । तथाहि।गुणविधावङ्गस्येति न स्थानषष्ठी । किन्तु इगपेक्षयावयवषष्ठी । ततश्च लिङ्गाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थितिः।अयमेव च बाधपदार्थः।यदीक्परिभाषा न भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्वं तन्मूलकालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिश्च स्यात्। सत्यान्त्विक्परिभाषायां तदुभयं नेत्येतावतैवापवादत्वव्यवहारः । न हि वस्तुतो वचनेन भावितस्य बाधः सम्भवति । शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव शास्त्रतात्पर्यसङ्कोचो बाध इत्याहुः । एतेन द्वंद्वापवाद एकशेष इत्यपि व्याख्यातम् । नह्यनुत्पन्नायां विभक्तौ द्वंद्वस्य प्रसङ्गः । किन्तु यद्येकशेषो न भवेत्तर्हि प्रत्येकं विभक्तिर्द्वंद्वश्च स्यात्सति त्वेकशेषे तन्नेत्येव तत्त्वम् । अस्मिंश्च पक्षे जुसि गुणो अजुहवुरित्यत्रेवानेनिजुः पर्यवेविषुरित्यादावपि स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो भवतीत्यादाविवोहितेत्यत्रापि स्यात् । तथा च वार्त्तिकम् । इक्प्रकरणस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेध इति । अत्र ह्रस्वादीति ह्रस्वस्य गुणः जुसि च ऋतोङि सर्वनामस्थानयोर्घेर्ङितीति गुणचतुष्टयं गृह्यते । ततश्च हे अग्ने अग्नयः कर्त्तरि अग्नये । वाभ्रव्य इत्यत्र यथा ओर्गुणान्तं गुणपञ्चकं भवति । एवं हे अग्निचित् अग्निचितः सन्ति सुकृति अग्निचिते सौश्रुत इत्यत्रापि स्यादिति वार्त्तिकार्थः । यद्यपीह निर्दिष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा दुर्लभा । अग्निचिच्छब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च घेर्ङितीत्येतन्न प्राप्नोति तथापि वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवमित्थं वर्णयन्ति । ह्रस्वस्य गुणो जसिचेति सूत्रयोस्तावद्ध्रस्वेनेग्विशेष्यते । दीर्घव्यावृत्तिश्च फलम् । अ-

थानियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठताम् । न हि ह्रस्वस्य स्थानित्वे ऽतिप्रसङ्गोऽस्ति । अकारस्य त्वकार एव गुणो भविष्यतीति ब्रूयात् । तत्रेदं वक्तव्यम् । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्येको गुण इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च हे इन्द्र हे उपगो इत्यादावनन्त्यस्यापि स्यात् । अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणव्यवच्छेद्यं स्यात् । तथा च ह्रस्वस्येक इत्यनयोर्न परस्पर विशेषणविशेष्यभावः । किन्त्वनयोरेकमङ्गस्य विशेषणमपरमङ्गस्य विशेष्यमिति । यद्वा । ह्रस्वस्येत्येतदङ्गस्य विशेषणं मा भूदित्यङ्गस्य स्थानषष्ठीत्वं बाधितुमनन्त्यस्यापि गुणं सम्पादयितुमिक्परिभाषोपतिष्ठेत । एवमृत ओरित्युभयत्राप्यनन्त्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेव । घिसंज्ञा तु वर्णयोरेव न तु तदन्तस्येति पक्षं गृहीत्वा घेर्ङितीत्यस्य अग्निचित इत्यादावतिप्रसङ्गो योज्यः । नत्वस्मिन्पक्षे ऋत ओरित्याभ्यां घेः किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति दिक् । नन्वस्मिन्पक्षे पुगन्तेति सूत्रस्य नियमार्थत्वादीहितेत्यादौ न दोष इति चेन्न । यदि हि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि ह्रस्वाद्योर्गुणे दोषस्तदवस्थः । यदि तु लघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति नियमस्तथापीहितेत्यादौ दोष एव । अथावृत्त्या द्विविधोपि नियमस्तर्ह्येनेनिजुरित्यत्र दोषः । न ह्येतन्नियमद्वयेनापि वारयितुं शक्यम् । लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च । हे बुद्धे बुद्धयः पिचघे हितः पिचव्य उगवादिभ्यो यत् । बुद्धये वृद्धय इत्यादावनुपधाभूतेष्वतिप्रसङ्गस्तु दुर्वार एवेति तावद्वार्त्तिकद्वयम् । वस्तुतस्त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेन श्रूयमाणेन च जुसादिना इको विशेषणात्सकलदोषनिरासे सति तदपवादपक्षोपि समर्थयितुं शक्यतएव । अङ्गमेव प्रत्ययेन विशेष्यतइति गृहीत्वा परं भा-

प्यवार्त्तिकग्रन्थप्रवृत्तिरित्यवधेयम् । अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेध इति कौण्ड्रीयसम्मतः षष्ठः पक्ष इति चेन्न । इक्परिभाषाया निरवकाशत्वात् । नहि परस्परपरिहारेणात्रकाशलाभे ऽसति विप्रतिषेधः । तस्माद्यदि सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्याश्रीयते तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायादपवादत्वमस्त्येव । यदि त्वसम्भवे बाध्यबाधकभावो, ऽस्ति चेह सम्भवो यदुभयं स्यादित्याश्रीयते तर्हि तच्छेपादिष्वन्यतमपर्यवसानं न तु कौण्ड्रीयमतस्यावकाश इति स्थितम् । तस्मात्पदोपस्थापनमिति सप्तमः पक्षः सिद्धान्तसम्मतः । तथाहि । इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । न तु सांज्ञिपरम् । स्वरूपमिति वचनात् । न चाशब्दसंज्ञेति निषेधः,षष्ठ्यन्तस्यासंज्ञात्वात् । तदयमर्थः । यत्र ब्रूयाद्गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इति षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठतइति । तस्य च पदैकवाक्यतयान्वयोन्तरङ्गोलोन्त्यपरिभाषा तु विधिवाक्येण्ववान्तरवाक्यार्थं बुध्वा तदेकवाक्यतया सम्बध्यतइति तदन्वयो बहिरङ्गः । ततश्च जुसिचेत्यादाविकोह्रस्येति सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिकाङ्गे विशेषिते स्थानषष्ठी न विहितेति भवत्येवालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः । मिदेर्गुण इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यान्वयस्यासम्भवान्मिदेरिक इति वैयधिकरण्येनान्वये सति स्थानषष्ठीविरहादलोन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठते । न च मिदेरङ्गस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपीक इति स्थानषष्ठ्यस्त्येवेति वाच्यम् । न ह्येषा ऽलोन्त्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यते । अल्समुदायात्मकस्थानिनः परभूताया एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात् । इकश्चाल्रूपत्वात् । तथा चालोन्त्यपरिभाषा इक्परिभाषानन्तरोपस्थितिका न तु तया सह युगपदुपतिष्ठते येनाविशेषादुभयोर्निवृत्तिः स्यादि-

ति सकलेष्टसिद्धि । तच्छेषतदपवादपक्षयोरपि दूषणमुद्धर्त्तु शक्यमित्युक्तमेव । तदिह सप्तपक्षीमध्ये पक्षत्रयं दुष्टमेव । पक्षचतुष्टयन्तु साध्विति स्थितम् । नन्वेतत्सूत्रमंगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेव किं न स्यादिति चेन्न । एवं हि सतीको गुणवृद्धी नेति नञा संयुज्यैव पठेत् । सर्वस्य द्वे पूर्वत्रासिद्धमित्यादिवत् । न ह्युत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषे किं चित्संयुज्य किं चित्तु विभज्य पठितुमुचितम् । वैरूप्ये हेत्वभावात् । प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तु पाराथ्र्याविशेषेप्यसंयुज्य निर्देशो विधेयभेदान्न विरुध्यते । नापीदं विधिसूत्रम् । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि विशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे तन्निमित्तिके गुणवृद्धी इको न स्तः । लोलुवः पोपुव मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि कृते यङोचि चेति यङ्लुकि लुङ्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी निषिध्येते । यद्यपि कृत्स्नस्य धातोरपि क चिल्लोपोस्ति । तद्यथा, दूरीणो लोपश्च । दुःशब्दे उपपदइणो धातो रक् प्रत्ययो भवति धातोश्च लोपः । दुःखेन ईयते प्राप्यते दूरमिति । तथाप्येवंविधे विषये गुणवृद्ध्योः प्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यम् । अतोत्र धातुशब्देन तदेकदेशो लक्ष्यते । धातुलोप इति च यदि षष्ठीतत्पुरुषः स्यात्तदार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्ध्योर्विशेषणं वा तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणं वेति त्रयः कल्पाः । तत्राद्ये पक्षे आर्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सति य-

त्किंचिन्निमित्तिके गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च प्रपूर्वादिन्धेः क्तप्रत्यये तन्निमित्तके नलोपे च सति प्रेद्ध इत्यत्र प्राप्नुवन्नाद्गुणोपि निषिध्येत । यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमितीक्स्थानिकत्वस्यापि सत्त्वात्। न चैवमपीग्लक्षणत्वविरहान्न निषेधः लैगवायने ओर्गुणस्येवेति वाच्यम्। नह्यस्मिन्सूत्रे इक इत्यस्य स्वरूपपरतायां प्रमाणमस्त्युत्तरसूत्रे तु चकार इतिशब्दार्थकः प्रमाणमित्याहुः । अस्तु वार्थाधिकाराश्रयणबलेनेहापीक इति स्वरूपपरंतथापि भेद्यनइत्यादौ गुणो न स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यपक्षद्वयेप्यस्त्येवेति बोध्यम्। ननु उपेद्धः प्रेद्ध इत्युदाहरणस्येहोक्तिसम्भव एव नास्ति । तथाहि । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति मते इद्धमित्यत्र नलोपोन्तरङ्गः प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वात्। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शने तु गुणोन्तरङ्ग उभयथापि गुणो भविष्यति । बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धतया निषेधायोगात्। बहिरङ्गस्य निषेधस्यासिद्धौ गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च । सत्यम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधात्।यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषा नेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः । किं त्वस्मिन्पक्षएत ऐ इति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत ऐत्वं कुतो नेत्याशंक्य बहिरङ्गत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते । तथा च बहिरङ्गस्यासिद्धताबलेन प्रेद्धमित्यादिसिद्धिरिति प्रतिपादनपरमिदत्यं भाष्यमपि विरुध्येत । तस्माद्यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिके अच आनन्तर्यं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न स्यादिति कैयटसम्मत एव नाजानन्तर्ये इत्यस्यार्थः साधुः पचावेदमित्यादौ

हि पूर्वं गुणप्रवृत्तिः। तत्र चाजानन्तर्याश्रयणेपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके एत ऐ इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरङ्गतयोद्धारः। उपेद्धः प्रेद्ध इत्यादौ तु गुणं प्राप्य निषेधः कार्य इत्युत्तरकालप्रवृत्तिको निषेधः। तत्राजानन्तर्याश्रयणाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषया सिद्धमेवैतत्। अतोऽत्रत्यं भाष्यमपि सङ्गच्छते। ननु पत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्था परिभाषा ज्ञापयिष्यते। तत्र च कोसिचत्कोस्येत्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके एङः पदान्तादित्यस्मिन्नजानन्तर्यं न तूत्तरकालप्रवृत्ते पत्वेपीति कथं कैयटमतं समर्थनीयम्। तस्माद्यत्रान्तरङ्गे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तोक्तरीतिरेव शरणीकर्त्तव्येति चेन्न। कैयटमते अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षया सर्वसामञ्जस्यात्। अस्ति ह्युत्तरकालप्रवृत्तिके पत्वे अच आनन्तर्याश्रयणम्। इणः परस्य सस्येत्युक्तेः। एवं च प्रथमपक्षे प्रेद्ध इत्यादौ दोषाभावेपि भेद्यतइत्याद्यसिद्धिरेव दूषणमिति दिक्। द्वितीयपक्षे तु परिकङ्किन्निमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च क्नूयी शब्दे इत्यस्माण्णिचि पुकि यलोपे कृते पुगन्तलक्षणो गुणो निषिध्येत। तथा च क्नोपयतीति न सिध्येत्। यदि तु चेलेक्नोपेरिति निर्देशाद् गुणस्तर्हीहापि भेद्यतइत्यस्यासिद्धिरेव दोषः। तृतीयपक्षे त्वार्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात्। तत्र तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणप्रयुक्तं गौरवं तावत्स्पष्टमेव। लोपेन सह गुणवृद्ध्योरेकनिमित्तकत्वं च न लभ्येत। ततश्च भेद्यतइत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद् इ य इति स्थिते नित्यत्वाण्णिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रियमाणोपि गुणो निषिध्येत। न च णिलोपात्प्रागेवान्तरंगत्वाद् गुणोस्त्विति वाच्यम्। विभज्यान्वाख्यानपक्षे तदसम्भवात्।

उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधतइति न्यायाच्च । अन्यथा दधतीत्यादावन्तरंगत्वात् श्नान्त इत्यन्तादेशः प्रवर्त्तेत । न च श्लौ द्वित्वे चैवंकृते अन्तादेशस्य स्थानिवद्भावेनादभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवात् । किञ्च । समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रे ऽकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति ज्ञापयितुं समर्थग्रहणमिति वक्ष्यते । द्वे एते परिभाषे समानफले इति च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते।तथा चेहापि पूर्वं गुणो न क्रियेत कृतोपि वा निवर्त्तेत जगृमुष इत्यादाविडादिवत् । तस्माद्धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधुः । एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चैकनिमित्तकत्वं लभ्यतइति न कश्चित्पूर्वोक्तदोषः । स्यादेतत् । आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वारः।तथाहि।इह सूत्रे क्ङितिचेति सूत्रे च निषेध्यं किमित्याकांक्षायां पूर्वत्र निर्णीता इक्पदोपस्थितिरेव सम्बध्येत । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके इक्पदं नोपतिष्ठते । ततश्च त्रेभिदः मरीमृजो भिन्नो मृष्ट इत्यादौ व्यंजनस्य गुणवृद्धिप्राप्तिः परमेतस्य प्रघट्टकस्य फलं स्यात् । लोलुवादौ तु स्यादेव गुणः । न च परिभाषां प्रति शेषिभूततयार्थतः प्रधानयोर्गुणवृद्ध्योरेव निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । शाब्दबोधे शाब्दप्राधान्यस्यैवान्वयप्रतियामकताया उचितत्वात् । नहि राजपुरुषमानयेत्यादावर्थतः प्रधानभूतोपि राजा आनयनेनान्वेति अपि तु पुरुषएव । प्रकृते च शाब्दं प्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितेरेव । कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धान्तात् । आह च । साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यतइति । किं च सिद्धान्ते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रियथैव सह नञोन्वयो नतु नामार्थेन । तदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधो-

यं क्रियया सह यत्र नास्तीति । अत एव पुरुषवचनयोरसंकरः । अन्यथा हि घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्था न स्यात् । घटाभावस्त्वदभावो मदभावश्चास्तीतिवत्सर्वत्र प्रथमपुरुषापत्तेः। न हि परमते त्वं नासि त्वदभावोस्तीत्यनयोरर्थे कश्चिद्विशेषः। नञर्थं प्रति मयमान्तपदोपस्थापितस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गेण प्रकारताभ्युपगमेपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात्। एवं वायौ रूपाणामभावो ऽस्तीतिवद्रूपाणि न सन्तीत्यत्राप्यस्तीत्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं कारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्ययापीति कारकइति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भूतले घटो नास्तीत्यादावधिकरणत्वं क्रियान्वय्येव न तु नञर्थान्वयि । तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थान्वयः । नञो द्योतकतेति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरुद्धपरतेति सिद्धान्तः। उभययापीह गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति । अत्राहुः । क्रिययैव सह विधेरिव निषेधस्यान्वयः शाब्द इति सत्यमेव किन्तु क्रियैव केति संशये त्वदुक्तरीत्या सन्निहितापीक्पदोपस्थितिरिह न सम्बध्यते । तथाहि सति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः । न हि तन्त्रेक्परिभाषालोंत्यपरिभाषयोः फले विशेषोस्ति । एवं स्थिते ऽस्तिर्भवन्तीपरो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या भवत इत्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरन्वितस्य निषेधान्वये सति गुणवृद्ध्योरभावः फलितो भवतीत्येतावता गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्युच्यते । यथा ऽऽघाराग्निहोत्राधिकरणे प्रतीतिनः सर्वोपि विशिष्टविधिरेव तात्पर्यतस्तु कश्चिद् गुणविधिरिति सिद्धान्तितं तद्वन्निषेधेपि बोध्यम् । न्यायसाम्यात् । अत

एव हि विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्यभियुक्ताः । तस्माल्लोलुवः पोपुवो मरीमृज इत्युदाहरणं सिद्धम् । प्रत्युदाहरणं तूच्यते । धातुलोप इति किम् । आर्द्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव गुणवृद्धयोर्विकल्पो मा भूत् । आर्द्धधातुकइति किम् । तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायां मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः एभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके पिति परे तोतोर्त्ति मोमो-र्त्तीत्यादौ निषेधो मा भूत् । राल्लोप इति च्छ्वोर्लोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तकत्वात् । इदं च राल्लोपे क्ङिद्ग्रहणाननुवृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तम् । तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्मीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचन-उदाहरणं बोध्यम् । अनुनासिकादिप्रत्ययत्वेन तत्र राल्लोप प्रवृत्तेः । ननु तोतोर्त्तीत्यादि प्रागुक्तमप्युदाहरणमस्तु । राल्लोपस्याप्रवृत्तावपि लोपो व्योरिति लोपादिति चेन्न । तस्य वर्णमात्र निमित्तकतया गुणेन सहैकनिमित्तकत्वाभावात् । न हि तत्र प्रत्ययग्रहणन्तदाक्षेपकं वा किञ्चिदस्ति । अत एव गौधेरादिषु प्रत्ययपरतां विनापि यलोप इति दिक् । इक इति किम् । अभाजि राग, भञ्जेश्च चिणि घञि च भावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात् । कथ तर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् । शृणु । पापच्यतेर्ण्वुलि यस्य हल इत्यत्रार्यादिमर्य्यादित्यादिवारणाय यस्येति संघातग्रहणेऽप्यादेः परस्येति ह-ल्मात्रलोपे कृते ऽतो लोप इति पृथगल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पापचकादौ न वृद्धिः । न त्विह नधातुलोप इति सूत्रस्य क-श्चिदपि व्यापारः । यङ्लुगन्तात्ण्वुलि पापाचक इति भवत्येव वृद्धिर्नोनावेतिवत् । एतेन न धातुलोप इत्यत्रेक इत्यननुवृत्तेः पापाचक इतिवन्नधातुसूत्रे वैभिदिता मरीमृजितेत्युदाहरंश्च कौमुदीकारः परास्तः । पृथगल्लोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसम्मतत्वे

च सति वृद्धेरसम्भवात् । अत एव वृत्तिकारादयोप्यत्र सूत्रे ऽच्प्रत्ययान्तान्येव लोलुवादीन्युदाजन्हुः । मिदिमृज्योस्तु यदि यङ्लुक् तर्हि तस्यानैमित्तिकत्वाद् गुणवृद्धी स्त एव । वेभेदिता मरीमार्जितेति यथा । यदि तु यस्य हल इत्यवयवलोपस्तर्हि स्थानिवद्भावादेव गुणाद्यप्रसङ्ग इत्युभयथापि नैतत्सूत्रोदाहरणत्वमित्यवधेयम् । भाष्यकारस्तु यस्येति लोपइत्यचिलुक्यपि पृथगल्लोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । न च येन नाप्राप्तिन्यायेनाचि यङो लुगतोलोपं बाधेतेति वाच्यम् । यस्य हल इत्यत्र यस्येति योगं विभज्यातो लोप इति चानुवर्त्य यशब्दस्यातो लोपविधानेन लुग्बाधनात् । अवशिष्टं व्यञ्जनमात्रं लुकोवकाशः । ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव वेभिदिता मरीमृजिता पापचक इत्यादिवल्लोलुवादयोपि सिध्यन्तीति किं सूत्रेण । न चैवं नोनावित्यादावपि पृथगल्लोपापत्तिः । चकारानुकृष्टहल्ग्रहणाज्जायमानस्यानैमित्तिकस्य लुकोन्तरङ्गतया लकारोत्पत्तेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः । नन्वेवं चेक्रियः लोलुवः तोष्टुव इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यथा गुणो न, एवमियङुवङावपि न स्यातामिति चेत् । सत्यम् । अचमाश्रित्य न भवत एव । उक्तयुक्तेः । किन्तु स्थानिवद्भावलब्धमकारमाश्रित्य भविष्यतः । स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः । स्यादेतत् । लोलुवादिष्वकारे लुप्ते यलुगिति क्रमः । तत्र यकारावस्थानकाले अकारेण प्रत्ययत्वं न लभ्यमेव । लुप्तेपि तस्मिन्नकारो नास्त्येव । ततः प्रागेव लोपात् । सोयमसत्कथं प्रत्ययतां लभेत । तल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति चेत् । स्थानिनि दृष्टं हि कार्यं तद्वदतिदेशेन लभ्यते । न तु तत्रादृष्टमपि । अत्राहुः । तत्र सम्भावितमात्रमतिदिश्यते । यदि हि लोपस्य स्थानिभूतो

ऽकार इह लुप्तेऽपि यकारे तिष्ठत्यहि अन्ययतां लभेतोवङादिकं च प्रवर्त्तयेदिति कथं नातिदेशः । वरेनिषेधश्चेह लिङ्गम् । स हि यातेर्यङन्ताद्वरच्यल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोप इति चेत्यालोपो मा भूदित्येतदर्थं क्रियते । स्थानिनि दृष्टस्यैवातिदेशे तु किन्तेन । न हि या या य इत्यस्यामवस्थायामातो लोपस्य प्राप्तिः । अनजादित्वादिति दिक् । नन्वेवं चेक्षियस्तोप्तुव इत्यत्रान्तरङ्गानपीति न्यायेनाकृतएवाङ्क्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे यङो लुक् । ततोल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षिअअ तोप्तुअअ इति स्थान्यकारेण सह लघूपधमङ्गमच्प्रत्ययपरं जातमिति लघूपधगुणः स्यादेव । सत्यम् । अन्तरङ्गावियङुवङौ भविष्यतः । यथाह वार्त्तिककारः । अचः कन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । तथा च रि पि गतौ धि धारणइत्येषान्तुदादित्वाच्छे कृते रियति पियति धियतीति भवति । अशिश्रियत् भाद्रुद्रुवत्प्रासुस्रुवदिति च णिश्रीति चङीयङुवङौ भवतः । तस्मात्पृथगल्लोपेनैव सकलनिर्वाहान्न धातुलोप इति सूत्रमारम्भणीयम् । न चैवं मरीमृज इत्यत्र मृजेरजादौ संक्रम इति वार्त्तिकवृद्धिप्रसङ्गः । हरदत्तादिमते मुख्याजादावेव तत्प्रवृत्ते , निष्कर्षे तु यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यादिष्टापत्तेः । व्यवस्थितविभाषा वास्तु । अत्र वदन्ति । गुणोपधालोपयुटां न लोपाल्लोपयोरपि प्रसङ्गात्पृथगल्लोपो लुकि वक्तु न शक्यते ॥ तथाहि । सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चेयङुवङो कृतयोर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति । न चेह स्थानिवद्भावः । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । किञ्च जङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्यात् । अथाप्यनङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृश इत्यत्र ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् । अपि च देध इत्यत्र दीर्घोयुडचीति युट् स्यात् । किञ्च स-

नीसंसो दनीध्वंस ,अनिदितामित्युपधालोपः स्यात् । अपि च यायाः वावाः इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात् । तस्मात्समुदायलुगेवैष्टव्यो लोलुवादिसिद्धये च सूत्रमारम्भणीयमिति । अत्रोच्यते । लोलुवादिषु गुणस्तावन्न भवति । स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वेन स्थानिवद्भावात् । अत एव हि न पदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम् । शिण्ढीत्यादावनुस्वारस्य स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य सवर्णे कर्तव्ये श्नसोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावो मा भूदिति । नन्वनादिष्टादच पूर्वत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमतिदेश इति चेत् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षे ऽचः परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्तव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्थमेवोपपादितत्वाच्च । ननु योत्रादेश उवङ् सोनादिष्टादचः पूर्वतां स्थानिद्वारा कथञ्चिल्लभतां न तु तस्येह किञ्चित्कार्यं विधीयते येनाल्लोप स्थानिवत्स्यात् । यस्य च कार्यं विधीयते उकारस्य नासावादेशः येन स्थानिद्वारापि पूर्वतां लभेत । सत्यम् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयणात्स्थान्यादेशभावस्तावदर्थवति विश्राम्यति । अत एव एरुरित्यस्य तेस्तुरिति पर्यवसितार्थमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानं नारब्धव्यमिति वक्ष्यते । अत एव च स्थानिवदित्युक्तौ सम्बन्धिशब्दत्वादेवादेश इत्यस्य लाभे सिद्धे पुनरादेशग्रहणमानुमानिकस्याप्यादेशस्य परिग्रहार्थमिति वक्ष्यते । एवञ्चेहापि लोलू इत्यस्य लोलुव्इत्यादेशः, स चानादिष्टादचः पूर्वः स्थानिवद्भावात् । तस्य च लोलोव् इत्यादेशे कार्ये ऽल्लोपः स्थानिवदिति युक्तमेव । किञ्च । ज्ञाजनोर्जेति रीङ् ऋत इति च सूत्रे दीर्घोच्चारणेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति परिभाषा ज्ञाप

यिष्यते । तेनोवाङि कृते गुणो न भविष्यति । दरीदृश इत्यत्र गुणो न भवति । प्रतिपदोक्तस्याभ्यो ग्रहणात् । अदर्शदिति यथा। यङस्त्वकार उपदेशवेलायां न प्रत्ययः । किन्तु तदवयवः, यकारे लुप्ते तु नासौ ङकारविशिष्टो न वा श्रूयते । किन्तु तत्कैकगोचरत्वाल्लाक्षणिकत्वाद्विलम्बितोपस्थितिकः । नन्वेवमनङीति पर्युदासेऽप्यस्याग्रहणाज्जङ्गम इत्यत्राल्लोपः स्यादिति चेन्न। अनङीति पर्युदासेनाङ्सदृशे औपदेशिकेऽजादौ श्रूयमाणाजादौ वोपधालोपविधानात्। अर्थवानेवाङ् गुणविधौ गृह्यतइति तु नसम्यक् । विकरणानामनर्थकत्वात् । यत्तु देद्य इत्यत्र युट् स्यादिति । तन्न । अनुबन्धनिर्देशात् । तदुक्तम् । श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति । दीङो युडचीति सूत्रे दीङ इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति न्यासेनोक्तत्वाच्च । अत्र च ज्ञापकमेकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे यङ्लुङ्निवृत्तिमुद्दिश्य क्रियमाणमेकाज्ग्रहणम् । न हि तस्मिन्कृतेऽप्युक्तपरिभाषां विना वेभेदितेत्यादि सिद्ध्यति । विभित्सतीत्यादिसिद्धये तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेनोपदेशग्रहणस्योभयविशेषणताया सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । न चैवमपि श्तिपाशपेत्याद्यंशान्तरे कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् । न चैवमेकाच इति विधीयमाने द्वित्वमपि यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यम् । गुणो यङ्लुकोरिति ज्ञापकेन तत्प्रवृत्तेः। यङ्लुकि वेभेदितेत्यादाविडागमे तूदाहृतपरिभाषैव शरणम्। इःप्रयोगो द्विवचनं पाप्नुमिति वक्ष्यमाणतया धात्वन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, वेभेदितेति यङन्ते तु पृथगल्लोपाभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावान्नेण्निषेधः । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किञ्च । य-

स्येति लोपस्य त्वयाप्यवयवलोपत्वं स्वीकृतम् । तत्र यद्यपि देघक इत्यत्र युट् स्यादिति नापादनार्हम् । हलः परत्वाभावेनेह यलोपाप्रवृत्त्या देदीयक इति रूपाभ्युपगमात् । सनीस्रंसक इत्यादौ नलोपोपि सर्वसम्मतत्वादेव नापाद्यः । यायायको वावायक इत्यादावाल्लोपोप्यनापाद्यः । यलोपविरहेणाजादिक्ङिदार्द्धधातुकपरत्वाभावात् । तथापि गमेर्यङन्ताण्ण्वुलि जङ्गमक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्ध्यभाव इवोपधालोपः स्यात् । अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशक इत्यत्र ऋदृशोङीति गुणः स्यात् । अथ यदीहाङ्गवृत्तपरिभाषया संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा समाधीयते तर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रंस इत्यत्र नलोपो यायाः वावा इत्यल्लोपश्च न शंक्यः । समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक् ॥ १-१-५

क्ङिति च ॥ इक इतिशब्दमुच्चार्य विहिते गुणवृद्धी गितं कितं ङितञ्च निमित्ततयाश्रित्य ये प्राप्नुतस्ते न स्तः । गित्, जिष्णुः । ग्लाजिस्थश्चक्स्नुः । न चायं किदेवास्त्विति वाच्यम् । स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वप्रसङ्गात् । न चैवं भूष्णुरित्यत्रेट्प्रसङ्गः । श्रुयकः कितीत्यत्रापि चर्त्त्वेन गकारप्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात् । न चैवं चर्त्वस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न स्याद्रोरुत्वञ्च प्रचर्त्तेतेति वाच्यम् । न मुनइत्यत्र नेति योगविभागात्सौत्रत्वाद्वा । तथा च ग्लाजिस्थेति सूत्रे श्लोकवार्त्तिकम् । क्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः किन्ङितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रुयकोऽनिट्त्वं कगोरितोरिति । जयादित्योप्येवम् । वामनस्तु ग्लाजिस्थश्चेत्यत्र स्था आ इत्याकारं प्रश्लिष्य क्स्नुप्रत्ययान्तस्य तिष्ठतेराकार एव न त्वीत्वमिति व्याख्यानादेव स्थास्नोः सिद्धौ न क्वापि गकारप्रश्लेषः कार्य इत्याह । नन्वे-

तेन तन्मते दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानमिति वस्नौ दंक्ष्णवः पशव इ-
त्यत्रानिदितामिति नलोपः स्यात् । सत्यम् । छान्दसत्वात्समा-
धेयः । कित् । चितं स्तुतं मृष्टम् । ङित् । चिनुतः सुनुतः मृष्टात् ।
निमित्तसप्तम्याश्रयणं किम् । व्यवहितेपि यथा स्यात् । छिन्नं भि-
न्नम् । इक इति किम् । कामयते । शब्दव्यापाराश्रयणं किम् ।
लैगवायनः । ओर्गुणो हीक एव प्रवर्त्तते न तत्रेरूपदोपस्थितिः ।
ओरितिनिर्दिष्टस्थानिकत्वात् । तदुक्तम् । तद्धितकाम्येरिक्
प्रकरणादिति । ननु क्ङितीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत तत्र निःशब्दस्य नैरन्तर्यपरत्वादि-
शेष्योच्चारणक्रियत्वाद्व्यवहितोच्चारितस्य निषेधः स्यान्न तु
छिन्नं भिन्नमित्यादेरपीति चेत् । भवेदेवं यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्य-
या क्रियया साक्षात्संबध्येत । इह तु गुणवृद्धिभ्यां सम्बध्य-
ते । यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियान्तराश्रयणादौत्सर्गिकसत्ता-
क्षेपः ततश्च क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति सम्बन्धे कृते सिद्ध-
साध्यसमभिव्याहारन्यायेनोपलक्षणीभूतसत्ताश्रयणस्य निमित्त-
त्वमुत्सर्गतः फलति नत्विह विशिष्यनिमित्ततायां सप्तमीवि-
धानमस्ति । न चात्र निर्दिष्टपरिभाषा सम्भवति । विध्यङ्गभूता-
नां परिभाषाणां साक्षाद्विधेयनिषेध्यक्रियान्वयिन्येव प्रवृत्तेः ।
इदन्तु क्रियान्वयिनो विशेषणं न तु क्रियायाः । अतोत्र न परि-
भाषाप्रवृत्तिः । अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेरूपरिभाषोप-
स्थाने शालीयादिर्न सिध्येत् । न ह्यत्रेकः स्थाने वृद्धिः । अत
एवोदीचामातः स्थानइति सूत्रे स्थानेग्रहणं कृतम् । आतः स्थाने
यो ऽकार इत्यनूद्यमानस्य विशेषणे आत इत्यस्मिन्पष्ठीस्थाने-
योगेति परिभाषाया अप्रवृत्तेः । गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्ब-
न्धः समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसन्धेयः । ननु तर्ह्येनेनैव

न्यायेन क्ङितीत्येतत्प्रधानभूतक्रियया सम्बध्यतां न तु तच्छेपभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां, प्रधानान्वयस्य सम्भवतस्त्यागायोगादिति चेन्न । यत्र हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन सम्बध्यते । यथा पानीयमेलादिसंस्कृतं पुरुषेण । उक्तञ्च । गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तत इति ॥ इह गुणवृद्धयोः क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भवति । व्यवहितस्यापि प्रतिषेधसिद्धेः क्नोः कित्करणञ्चात्र ज्ञापकम् । अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषायाश्चोपस्थितौ सत्यां व्यवहिते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव क्नोः कित्वं स्यात्तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु । ननु न यदीयं परसप्तमी तर्हि शचङन्ते दोषः लघूपधलक्षणगुणप्राप्तेरिति चेन्न । अन्तरङ्गत्वादियङुवङ्प्रवृत्तेः । धि धारणे, रि पि गतौ, तुदादयः धियति रियति पियति । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् । अशिश्रियत्, अदुद्रुवत्, असुस्रुवत्, इह तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो बहिरङ्गः शचङाश्रयावियङुवङावन्तरङ्गौ । तदुक्तम् । शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । मृजेरजादौ संक्रमे वृद्धिरिष्यतइति काशिकायाम् । इदञ्चेको गुणवृद्धीइति सूत्रमसङ्गृहीयाकरणान्तरमतत्वेनोक्तं भाष्ये । अस्यार्थः । संक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः क्ङित्प्रत्ययोत्र संक्रमशब्देनोच्यते, योगरूढेस्तेन मरीमृज इत्यत्र धात्वंशलोपनिमित्ततया वृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यच्प्रत्यये नासौ विकल्पः प्रवर्त्ततइत्यवधेयम् । अत एव क्ङित्यचि वेति वचनं तत्र भाष्ये कृतम् । मृजन्ति । मार्जन्ति । अत्र हरदत्तः । अचीत्युच्यमानेपि यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिग्रहणार्थम् ।

व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूयं ममृज, त्वया ममृजइत्यादौ न भवतीति। तच्चिन्त्यम्। मुख्याजादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात्। नहि भाष्ये आदिग्रहणं कृतं येन त्वदुक्तार्थो लभ्येत, किन्तु क्ङितिचि वेति वचनं पठितम्। यत्तु ततः प्रागुक्तं भाष्ये "इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त" इति। तत्तु तदादिपरिभाषावललब्धवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधिवाक्यशरीरमिदं येन त्वदुक्तमर्थं ज्ञापयेत्। अत एवात्रेयो मृजेति भिदादिपाठादङ् गणपाठादेव वृद्ध्यभाव इत्याह। अत एव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे तुन्दपरिमृजस्तुन्दपरिमार्ज इत्युभयं दर्शितम्। दुर्घटवृत्तौ तु तुन्दपरिमृज इत्यत्र व्यवस्थितविभाषया वृद्धिर्नेत्युक्तम्। अत एव धातुवृत्तिषु यूयं ममृज ममार्जेति रूपद्वयमुदाहृतम्। यत्तु मुख्याजादिग्रहणवादिनोपि मते ऽत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव। तथाहि। मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य परस्मैपदानामिति सूत्रेण विधीयमानो ऽकारादेशो ऽलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति। न चैवं विधिवैयर्थ्यम्। णलादीनां यथासंख्यसम्पादनेन चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य भाष्यएव द्वेधा समाधास्यति। अकारद्वयात्मकोयमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। यद्वा धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति थकारमात्रस्याकार इति तत्र पक्षद्वयेप्यतो गुण इति पररूपस्याचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्मुख्याजादित्वमप्यस्त्येवेति कैश्चिद्वरदत्तमिश्रमते दूषणमुक्तम्। तन्न। आद्यन्तवदित्यतिदेशइव स्थानिवद्भावेपि मुख्यत्वाभावस्य सुवचत्वादिति दिक्। स्यादेतत्। अचिनोदमार्ट् इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपो ङित्त्वात् क्ङिति चेति गुणवृद्धिनिषेधः स्यात्। न चाल्विधित्वात्स्थानिवद्भावासम्भवः। अनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा ऽचिनवममार्जमि-

स्यादादावपित्त्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वापत्तेः । इह च ज्ञापकं नल्यपीति सूत्रम् । अन्यथा ल्यपः कित्त्वाभावादेवेत्त्वाभावे ईत्त्वनिषेधार्थेन सूत्रेण । यत्तु सेर्ह्यपिच्चेत्यपिद्ग्रहणं ज्ञापकमिति । तन्न । शृणीहि विश्वतः मनीत्यादौ स्थानेन्तरतमपरिभाषया पित्त्वादनुदात्तस्य सिपः स्थाने ऽनुदात्तस्यैव हेः प्राप्तावनुदात्तसम्पादनेन चरितार्थत्वात् । अपित्त्वसामर्थ्याद्धि तत्रान्तरतमपरिभाषा बाध्यते । प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त इति वक्तव्ये ऽपिद्ग्रहणं ज्ञापकमिति वास्तु । न्यायसिद्धोऽप्ययमर्थः । अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन स्थानिकोटावप्रविष्टतया स्थान्यलाश्रयविधिविषयकस्थानिवद्भावविधौ निषेधस्याप्रवृत्तेः । अनुबन्धा एकान्ता इति पक्षेऽपि स्थानित्वप्रतीतिः प्रागेवान्तरङ्गेण लोपेन तेषामपहारात् । तस्माल्लडाद्यादेशानां तिबादीनां स्थानिवद्भावेन ङित्त्वं दुर्वारमिति । अत्राहुः । यासुट् परस्मैपदेष्विति सूत्रे ङिद्ग्रहणं ज्ञापकं लादेशानां स्थानिवद्भावेन ङित्त्वं न भवतीति । तथाच वार्त्तिकम् । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धमिति । ननु स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसि चेत्यस्य प्रतिषेधार्थञ्च यासुटो ङित्त्वमस्तु । उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यत्र नुन इति निर्दिष्टस्थानिकत्वेऽपि परिभाषा नोपतिष्ठते । जुसि चेति तु क्ङितिचेत्यस्यापवाद एव । तथा च स्थानिवद्भावलभ्यं ङित्त्वं स्तुयाच्चिनुयुरित्यत्र वृद्धिगुणौ निषेद्धुं नालम् । पुनर्ङित्त्वसामर्थ्यात्तु तदुभयनिषेधो भविष्यति, तथा च वृद्धिगुणनिषेधे चरितार्थं यासुटो ङिद्ग्रहणं लादेशेषु स्वाश्रयङित्त्वस्य विरहं ज्ञापयेदिति चेत् । उच्यते । उत औदिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्तुयादित्यत्र

न वृद्धिः । तथा चिनुयुरित्यत्र न गुणः क्सस्यायीत्यतोचीत्यनुवर्त्याजादौ जुसि गुणविधानात् । मिदेर्गुणो जुसि चेत्यकारं प्रश्लिष्याच्चासावुस् चेति कर्मधारयाश्रयणेनाजादावुसि गुणविधानाश्रयणे तु चक्रुर्जह्रुरित्यादावतिप्रसङ्गः । गुणेति लुप्तविभक्तिकमु जुसीति च छेदः । उकारादौ जुसीति चार्थः । जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकमप्युक्तरीत्या सिद्धार्थकथनपरमिति तावद्वार्त्तिककारस्य हृदयम् । भाष्यकारमते तु सार्वधातुकमपिदितिसूत्रे ऽपिदिति योगं विभज्य ङिदिति चानुवर्त्यावृत्तिञ्चाश्रित्य ङिन्च पिन्न भवतीति पिन्च ङिन्न भवतीति वाक्यार्थद्वयं वर्ण्यते । इदञ्च हलः श्न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन ब्रूतादित्यत्र ब्रुव ईण्न तातङ औपदेशिकङित्त्वेनान्तरङ्गेणातिदेशिकस्य बहिरङ्गस्य पित्वस्य बाधात् । अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय इति न्यायात् । अचिनोदित्यादौ त्वौपदेशिकेन तिवादीनां पित्वेन लाश्रयमातिदेशिकं ङित्त्वम्बाध्यते । तेन गुणादिसिद्धिः । अस्मिंश्च पक्षे यासुटो ङित्ववचनं न ज्ञापक किन्तु मृज्यादित्यादावप्राप्तङित्वविधायकम् । तेन च पित्वस्य चिनोतीत्यादौ सावकाशस्य बाधो ऽतः स्तुयादित्यादौ पिति हलीति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्त्तते । चिनुयुरिति तु प्राग्वदेव समर्थनीयम् । पूर्वोदाहृतवार्त्तिकमते तु ब्रूतादित्यत्रेट् प्राप्नोति । आगमशासनमनित्यमिति तु कथं चिन्समाधेयः। वस्तुतस्तु हलःश्नः शानज्झाविति शानचः शित्करणेन क चिदनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधः प्रवर्त्ततइति ज्ञाप्यते । तेन ब्रूतादित्यादौ न कश्चिद्दोष इति । अत एव भाष्यमते भविषीष्टेत्यत्र ङित्वन्न करिष्यमाणेत्यत्रोगिल्लक्षणष्टिल्लक्षणश्च ङीन्नेति दिक् ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ १-१-६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यकः । अकणिषम् अरणिषम् । कणिता श्वो रणिता श्वः । इहायं प्रति सिजन्तमङ्गम् । तिपो डादेशं प्रति तु कणिद्रणिदिति तान्तमङ्गं तस्यामं डादेशं च सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्तोनेन निषिध्यते । वृद्धिस्त्विटो न सम्भवत्येव । लुडन्तता स्फोरयितुं श्व इत्यस्य प्रयोगः । न हि वृजन्ते वृसन्ते वेटो गुणप्राप्तिः प्रत्ययावयवत्वात्तस्य । अथ दीङ् क्षये, धीङ् अनादरे, वेञ् तन्तुसन्ताने, वी गत्यादिष्वेतेषामिह ग्रहणं कुतो नेति चेत् । न । अवयवप्रसिद्ध्यपेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् । किञ्च चतुर्णां ग्रहणेभिप्रेतेऽसन्देहार्थं दीवेधीवीटामित्येव ब्रूयात् । इट् चात्रागम एव गृह्यते न इट् गताविति धातुः । ननु धातुसाहचर्याद्धातुरेव गृह्यताम् । मैवम् । साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् । अन्यथा द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थ इति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणं न कुर्यात् । द्वित्रिरिति सुजन्ताभ्यां साहचर्येण चतुरित्यस्यापि सुजन्तस्य ग्रहणसम्भवात् । अतएवागमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वाद्दीधीङः पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः इटोपि धातुत्वे तु प्रकृतित्वाविशेषेप्यल्पाच्तरत्वात्तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । अत्रेदमवधेयम् । दीध्यको वेव्यक इति यदुदाहृतं तद्दीधीवेवीभ्यां शुद्धाभ्यामेव ण्वुलि रूपं न तु ण्यन्ताभ्यामपि । यत्तु यीवर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्, वर्णशब्दो वर्णविस्तार इतिधातोः पचाद्यजन्तः श्रूयमाण एव । वर्णे यथा स्याल्लुप्ते मा भूदित्येवमर्थः तेन ण्यन्ताभ्यां ण्वुलि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि श्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावे यणि कृते दीध्यको वेव्यक इत्येव शुद्धेन समानाकारं रूपं भवतीति । तदेतन्नाग्लोपिशास्वृदितामित्येतस्मिन्सूत्रे भाष्यकारैरेव ण्यन्तस्य

दीधक इति रूपं शुद्धस्य तु दीध्यक इति व्युत्पादितत्वात्सिद्धान्तविरोधादुपेक्ष्यम् । तत्र हि वर्णग्रहणं लुप्तेपि वर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशंक्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरन्तरंगत्वाण्णिलोपात्प्राग्यीवर्णयोरिति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम् । ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्यकारोक्तादन्यमेवानुसृत्य ब्रूम इति चेत्, सत्यम् । तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद्रूपाशुद्धिस्तदवस्थैवेति दिक् । स्यादेतत् । दीधीवेव्योर्ङित्वात्क्ङिति चेति सूत्रेणैव निषेधोस्तु किमिह दीधीवेवीग्रहणेन । मैवम् । इग्लक्षणयोर्हि स निषेध इत्युक्तम् । न चाचो ञ्णितीति वृद्धिरिग्लक्षणा । किञ्च कार्यिणो निमित्तत्वे पूर्वेण सिद्धिः सम्भवेदपि । न च कार्यी निमित्ततयाश्रीयते । च्यवते प्लवते इत्यादावपि गुणनिषेधापत्तेः । अत्र च लिङ्गं कुटादिमध्ये कूङ् शब्द इत्यस्य पाठः स्थंडिलाच्छयितरीति निर्देशश्च । यत्तु प्रकृतसूत्रे दीधीवेव्योर्ग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापकमिति । तन्न । अनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वात् । भाष्यमतएतत्सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानतयोक्तपरिभाषायां लिङ्गान्तरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि कार्यी निमित्तत्वेन नाश्रीयते कथं तर्हि ऊर्णुनाविषतीत्यत्र द्विर्वचनेचीति नुशब्दस्य द्वित्वं, इषइत्यस्य अजादित्वेपि द्वित्वं प्रति कार्यिमध्ये प्रविष्टतया निमित्तत्वासम्भवात् । सन्यङोरिति षष्ठीमाश्रित्य सन्नन्तस्य द्वित्वविधानात् । अन्यथा प्रतीपिपतीति सनो द्वित्वं न स्यात् । यत्तु सन्यङोरिति सप्तम्याश्रयणेपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वित्वं भविष्यतीति । तन्न । दित्सधित्सादिभ्यो यद्रुत्पत्तिमात्रविवक्षेनाचो यदिति यत्प्रत्ययोत्पादनेन चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् । अन्यथा अरिरिषतीत्याद्यसिद्धेश्च । यदि हि तत्रापि स्थानिव-

स्त्यादिसोद्विर्वचने कृते ऽरीषतीति स्यात्। अत्रोच्यते। कार्यमनुभवन्नेव कार्यी निमित्ततया नाश्रीयतइति परिभाषार्थः। अरिरिषतीत्यत्र ह्यजादेर्द्वितीयस्येति रिस्शब्दे द्वित्वप्रवृत्तिः। तदन्तर्गतश्चेस्शब्द इति नासौ द्वित्वं प्रति निमित्तं कार्यभाक्त्वात्। ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु नव्शब्दस्य द्वित्वं प्राप्तन्तदनन्तर्गतश्चेस्शब्द इति भवत्येव निमित्तं तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्ततेति सन्यङोरिति सूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात्। तथा च द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावान्नुशब्दस्य द्वित्वमुचितमेव। यत्तु द्विर्वचनेचीति सूत्रे ऽचि किं जेघ्रीयतेदेध्मीयतइति प्राचां प्रत्युदाहरणन्तदापाततः। घ्रीय् ध्मीय् इत्यस्य द्वित्वभाक्त्वेघ्राध्मोरितीत्वं प्रति निमित्तभूतस्य यङो द्वित्वम्प्रत्यनिमित्तत्वात्। तस्मात्तत्राचीत्यस्याधिजगइत्येतदेव व्यावर्त्यं बोध्यम्। गाङ्लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेशविधानात्। अज्ग्रहणन्तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति तत्र-त्यवार्तिकमप्यधिजगइत्येतस्मिन्नुदाहरणे कार्यातिदेशाश्रयणे ऽज्ग्रहणवैयर्थ्यं स्यादित्येव योज्यमिति दिक्। यत्त्वसिद्धवत्सूत्रे वक्ष्यते ऽत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति। तत्र। आश्रयत्व स्थानितया निमित्ततया वा कथञ्चिदाश्रयणमात्रेण न तु निमित्ततयैवेत्याग्रहः। तेन शाद्धिविधि शाभावो हेर्धित्वे कर्तव्ये ऽसिद्धो भवति। अन्यथा धित्वे हेः कार्यितया निमित्तत्वाभावादसिद्धत्वं न स्यात्। अत एव समानाश्रयमाश्रीयमाश्रीये ऽसिद्धमित्येवाहुर्न समाननिमित्तमिति। इदञ्च सूत्रं भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातम्। तथाहि। दीधीवेव्यौ छान्दसौ धातू न तु लोके प्रयोगार्हौ। छन्दसि चानयोर्गुणो दृश्यते। हेत्राय दृतः कृणयन्नदीधेत्। अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतास इत्या-

दौ । न चायमाङ्गुलकेन समाधेयः । तथा सति निषेधसूत्राना-रम्भस्यैव लाघवेनोचितत्वात् । तथेटोपि ग्रहणं व्यर्थम् । आर्द्धधातुकस्येडित्यत्र हि नेड् वशि कृतीति सूत्रादिड्ग्रहणमनुवर्त्तते । तच्चेटो विकाराभावार्थम् । इट् इडेव न तु विकृत इति व्याख्यानात् । ततो लघूपधगुणाभावात्सिद्धं कणिता श्वो रणिता श्व इत्यादि । न चैवं पिपठीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात् । अपाठीदित्यत्र सवर्णदीर्घस्तु न वार्यते । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति ज्ञापकात् । यद्वाङ्गाधिकारे क्रियमाणो नियम आङ्गमेव विकारं व्यावर्त्तयति । तेन वोरित्यकः सवर्णइति च दीर्घो भवत्येव । ग्रहीतेत्यत्र तु ग्रहो लिटीत्यारम्भसामर्थ्याद्दीर्घो भवत्येव । इदं त्ववशिष्यते । पिपठींपि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वं न स्यात् । सिद्धत्वादाङ्गत्वात्तेजांसीत्यादौ चरितार्थत्वाच्च पिपठीरपाठीत् ग्रहीतेत्यादिपूर्वोदाहृतेभ्योस्य वैलक्षण्यादिति । अत्राहुः । पिपठींपीति प्रयोगो ऽसाधुरेव । न ह्यत्र नुमागमो लभ्यते । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाझलन्तत्वात् । न चैवमजन्तत्वप्रयुक्तो नुम् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य सकारादुत्तरत्र प्रसक्त्या दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्ते । सान्तसंयोगाभावात् । वस्तुतस्त्वजन्तत्वप्रयुक्तो नुमत्र न भवत्येव । स्थानिवद्भावासंभवात् । अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सः । न चाजन्तमनादिष्टादचः पूर्वं येन तस्य नुमि कर्त्तव्ये ऽल्लोपः स्थानिवत्स्यात् । ननु झलन्तत्वप्रयुक्तो नुम् दुर्वारः । न च तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावः शंक्यः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । अन्यथा सखीयतेः क्विपि सखीः सुतीयतेः सुतीरित्यादि न स्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसङ्गात् । अत्रो-

च्यते । श्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानामितितावद्वार्त्तिकशरीरम् । तत्र क्वौत्यंशो यद्यपि द्वेधा व्याख्यास्यते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति च । देवयतेः क्विपि द्यूरित्यादेरन्यतरव्याख्यानाश्रयणेन सिद्धावपि सखीयतेः सखीरित्यस्याद्यव्याख्यानं विना असिद्धेः लवमाचक्षाणो लौरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं विना ऽसिद्धेश्च । तथापि क्वौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्यानमेव सार्वत्रिकम् । क्वौ लुप्तमिति तु क्वाचित्कम् । ख्यत्यादित्यत्र प्रपर्यन्तस्येत्यत्र च भाष्यादावाश्रितं न तु सार्वत्रिकम् । अत्र चेड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरमेतद्भाष्यमेव प्रमाणं कथमन्यथा पिपठींपीत्यादौ दीर्घस्येट्त्वे सूत्ररीत्या च तल्लाभे इड्ग्रहणं प्रत्याचक्षीत । तस्मात्पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्येव रूपं भवतीति स्थितम् ॥

हलोनन्तराः संयोगः ॥ १-१-७ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञा स्युः । संज्ञाप्रदेशाः संयोगान्तस्येत्येवमादयः । इहान्तरशब्देन छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ निश्छिद्रा इत्यर्थलाभादवग्रहे संज्ञया न भाव्यम् । आधेयप्रधानेनान्तरेत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ त्वाधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेऽपि भाव्यमेव संज्ञया । न हि तत्रान्तरा मध्ये किञ्चिदस्ति किं तु मध्यमात्रं वर्त्तते । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरामिति प्रातिशाख्यबलेन तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात् । यत्तु प्रातिशाख्यान्तरे "मद्धमात्रोवग्रह" इति, तत्तु सर्वत्र संहितायामर्द्धमात्राकालस्य सत्त्वात्ततोऽतिरिक्तोऽर्द्धमात्राकालोऽवग्रहेऽस्तीत्येवंपरमतः प्रातिशाख्ययोरविरोधः । तदिह कतरः पक्षो ग्राह्य इति चेत् । उभयथाप्यदोष इति भाष्यकाराः । नन्वप्स्वित्यादौ सत्यां संयोगसंज्ञायां संयोगे गुर्विति गुरुत्वाद् गुरोरनृत इति प्लुतेन भा-

-ध्यं नत्वन्यथेति महान्फले विशेषः । तत्कथं पक्षद्वयाभ्युपगम इति चेत् । न । अप्स्वित्यस्याधिकरणत्वेदूराद्धूतसम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्त्तते न तु गुरोरनृत इति । नन्वप्सु भवोप्सव्यः,दिगादिषु पाठाद्यत् । अपो योनियन्मतुपु चेति सप्तम्या अलुक् ततः सम्बुद्धौ हे अप्सव्येत्यत्र स्यादेव फलभेद इति चेत् । अत्राहुः । नैवंविधे विषये ऽवग्रहं पदकाराः कुर्वन्तीति । अत्र च सम्प्रदाय एव शरणमिति बोध्यम् । उक्तञ्चैतत् । गोभ्यो गातुं गोभिर्मदाय चित्रइद्राजा राजका इदन्यके इत्यादौ गोभ्यो गोभिः राजका इत्यादीनां सत्यपि पदत्वे ऽवग्रहाकरणात् । ईयिवांसमतिस्रिध इत्यादावीयिवांसामिति विनापि पदसंज्ञां क्वसोः पूर्वमिडागमान्ते ऽवग्रहकरणाच्च । एतेन सिसासन् उक्थशसः रिरिप इत्यादौ ,पदकाले सत्त्वह्रस्वत्वाद्योपि व्याख्याताः । यत्तु मानो महान्तमिति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरुक्तम् । छान्दसः पदकालीनो ह्रस्व इति,तदपि सम्प्रदायमात्रपरतया कथंचिन्नेयम् । न लक्षणेन पदकारा इति भाष्ये पदविभागः पौरुषेय इति कैयटादिभिरुक्तत्वादिति दिक् । कथं तर्हि तत्रतत्रावग्रहे विशेष इत्युच्यतइति चेत् । अवान्तरपदत्वे सत्यवग्रहः क्रियतइत्युत्सर्गमभिमेत्येति गृहाण । अप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यादावपि सुशब्दात्पूर्वं नास्त्यवग्रह । अवान्तरपदसंज्ञानेकत्वे उत्तरकालप्रवृत्तिकयावग्रह इति वैदिकसम्प्रदायात् । अत एव मयूररोमभिरित्यत्र भिसः पूर्वमवग्रहः । नमउक्तिभिरित्यत्राप्येवम् । इन्द्रप्राणः पुरएतेवेत्यत्र चेवशब्दात्प्रागिति दिक् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । संयुज्यन्ते ऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकम् । तथा हि सति नि

र्यायादित्यादौ यकारः संयोग इति वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वं स्यात्। सिद्धान्ते त्वचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धतया निर्यायादित्यादावेत्वं न भवति। किञ्च प्रत्येकं संज्ञेति पक्षे संस्तर्षीष्टेत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीट् स्यात्। संहियतइत्यत्र गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात्। दृषत्करोतीत्यत्र ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्। शक्तावस्तेत्यत्र झलि तकारे परतः स्कोरिति लोपः स्यात्। निर्यात इत्यादौ संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात्। जातौ चेदं बहुवचनं हल इति। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात्। तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति। अतः *शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति*। यत्र तु बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां वा विशेषेणसंज्ञा। न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम्। वैषम्यात्। तथाहि। द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचोर्युगपत्कर्त्तुमशक्यम्। संज्ञा तु शक्या। तथा समुदाये द्विरुक्ते ऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात्। इह तु समुदाये प्रवृत्तया संयोगसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिः। अतो ऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितम्। यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि संस्वर्यतइत्यत्र गुणोर्त्तीति गुणो न स्यात्। गोमान्करोतीत्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात्। निर्ग्लान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक्। ननु यदि द्वयोरपि संज्ञा तर्हीन्द्रीयतेः सनीन्दिद्रियिषतीति न स्यात्। इह हि संयोगौ द्वौ नदौ दरौ च। तत्र नकारस्येव दकारस्यापि नन्द्राइति द्वित्वनिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। तत्र ह्यजादेरित्यनुवर्त्तते। सा च कर्म्मधारयात्पञ्चमी। तेनादेरचः परे नदराः संयोगादयो

न द्विरुच्यन्तइति सूत्रार्थः । एवं च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्त्तव्यमेवेति वक्ष्यते । हलः किम् । तितउभ्याम् । अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद् द्वित्वं सन्यत इतीत्वं च । व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभावः । यदि ह्यचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हीह संयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात् । अनन्तराइति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादिति दिक् ॥

१-१-८ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ मुखसहिता नासिका मुखनासिका तयोच्चार्य्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा आङोऽनुनासिकच्छन्दसीत्यादयः । अभ्रआँ अपोवृणाना । गभीरआँ उग्रपुत्रे । इहोच्यत इति वचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । राजभोजनाः शालय इतिवदिति वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यकैयटयोस्तु उच्यतेऽनेनेति वचनम् । करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । शक्यं च क्षुदपहन्तुमितिवत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् संस्कृतं भक्षा इतिवच्च । इदञ्च विशेषणानाञ्चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणेन पदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादि वाचनिकमित्यनेन सह यथा न विरुध्यते, तथा तत्रैव वक्ष्यामः । ततो मुखनासिका वचनं यस्येति बहुव्रीहिः । मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यम् । तत्र वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पंचमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णान्तरं प्रातिशाख्येष्वागमत्वेन विहितन्तद्यमसंज्ञम् । यम इव यमः,यमौ हि लोके प्रायेण समानाकारौ भवतः । यथा पलिक्क्नीः चख्खनतुः अग्ग्निः अघ्घ्नन्नित्यत्र कखगघ इत्येभ्यः परभागे तत्सदृशो यमागमः । यत्तूक्तं विवरणे । वर्गपञ्चमयुक्ताः प्रथमादयो यमा इति । तच्चिन्त्यम् । अयोगवाहत्वप्रतिपा-

दकेन हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधात् । केवलनासिक्यत्वपरेण यमानुस्वाराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च । यद्येदं भाष्यन्न केवलनासिक्यत्वपरं किन्तु ओँ इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यं यमानुस्वाराणां तु मुखनासिक्यत्वेपि प्रासादवासिन्यायेन नासिक्यत्वमप्यस्ति न तु तदीय भागमात्रं तथेत्येवंपरं तथाप्यादितश्चतुर्णां तदसम्भव एव । किञ्चैवं नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति तदुत्तरभाष्यग्रन्थविरोधः । यद्‌ घ्नन्तीत्यादौ परोऽनुनासिक इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या त्वत्पक्षे दोषस्योद्भटत्वादत एव प्रातिशाख्ये स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्वित्युपक्रम्य प्रदोधुवच्छ्मश्रुष्वित्यत्र यमं निषेद्धुमारब्धेन स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्ताद्यमापत्तिमिति सूत्रे परस्ताच्छन्दः प्रयुक्तोः यमः प्रकृत्यैव सदृक्श्रुतिर्वा यमेन श्रुत्यास्ति । समानकालेत्यादिसूत्रान्तरेष्वपि स्पष्टमेव यमस्य वर्णान्तरत्वम् । तथा नारदीयाशिक्षायामपि—अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्तश्च परतो यदि । तत्र मध्ये यमास्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोरिति । सवर्णः सदृशः, अत्र पूर्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । यज्ञ इत्यादौ जकारद्वयसत्त्वेपि उभया अत्रवसवोरन्तेदेवा इत्यादौ जकारद्वयाभावादिति तद्व्याख्यातारः । तथा ऋक्तन्त्रव्याकरणाख्यस्य छान्दोग्यलक्षणस्य प्रणेता औदव्रजिरप्यसूत्रयत् । अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण इति । पूर्वस्य गुण इत्यस्य पूर्वभक्त इत्यर्थः । एतेनागमत्वं स्फुटीकरोति, तथा संयोगमूर्धलाख्यायां गौतमशिक्षायामपि । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणं सप्तपात्पप्राभ्यां, सप्तपास्त्वात्वक्षया ऽग्निरिति द्वौ गकारौ यमनकारौ यज्ञ इति द्वौ जकारौ यमणकारावित्यादि । तथात्रैव ग्रन्थारम्भे, अयास्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डश्चेति त्रेधा

संयोग विभज्य यमसहितमयस्पिण्डमित्युक्त्वा, अन्तस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते। अशरीरं यमं माहुरन्तस्थः पिष्वनायक इत्युक्तम्। अन्तस्थोत्र वर्गपञ्चमः। अशरीरमिति स्वरभक्त्यादिवद्व्यञ्जकलिपिविशेषशून्यमित्यर्थः। लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसंभवाल्लिपिसंप्रदायप्रवर्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि व्यंजकीभूता लिपिर्न कल्पितेत्यर्थः। रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्ध शिक्षादौ । यत्र तु नैवंविधेन लक्षणेन स्थलावधारणं कर्तुं शक्यते । तत्रागत्या लिप्यन्तरं प्रवर्त्तितम् । यथा विसर्गादौ । पाणिनीयशिक्षायामपि । त्रिपष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेया लकारः प्लुत एव चेति । अत्र हि यमानां पृथग्गणनात्स्पष्टमेव वर्णान्तरत्वम् । गणना त्वित्थम् । अइउऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात्त्रैविध्ये द्वादश लृकार एकः एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ । इत्थं स्वरा एकविंशतिः । स्पर्शाः पञ्चविंशति । यरलवशषसहेत्यष्टौ । यमाश्चत्वारः प्रथमयमाद्वितीययमादिभेदेन विभजनात् । अत एव कुं खुं गुं घुं इति यमचतुष्टयं न्यासादावुदाहृतम् । कचटतपाः कुः खछठथफाः खुरित्यादि परिभाषामाश्रित्य तत्तदुत्तरस्याशरीरस्यापि कथञ्चित्प्रदर्शनतात्पर्यकं चेदमिति ध्येयम् । अनुस्वारविसर्ग≍क≍पाश्चत्वारः, दुस्पृष्टश्च बह्वृचानां प्रसिद्धः, ईळेवोळ्हेति, इत्थं त्रिपष्टिः । लृकारस्य प्लुतसम्भवाशेन सह चतुः षष्टिः, तदेतदुक्तं सम्भवत इति । हयवरट्सूत्रे क्षीरोदकारोप्याह। वर्गान्त्येनंत्यात्परे तयोर्मध्य-

वर्णी नासिकास्थानो यम इति। यत्तु कश्चिदाह। यमा आदेशाः, न च तेपामानुनासिक्यपक्षे तञ्ज्ञस्तद्घ्नन्तीत्यादौ यरोनुनासिक इत्यनुनासिकादेशापत्त्या नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति भाष्यं विरुध्येतेति वाच्यम्। व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति। तत्तुच्छम्। प्रागुक्तप्रातिशाख्यनारदीयशिक्षादिसकलग्रन्थविरोधेन आदेशपक्षस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वात्। व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्य निर्मूलत्वाच्च। एतेन एतदीयलेखनप्रामाण्यभ्रमेण अनुपसर्गात्ज्ञ इत्यादौ चवर्गाभावं दृढीकृत्य श्चुत्वाभावं साधयन्तस्तदनुगामिनोपि परास्ताः। नारदेन यज्ञ इत्यत्र जकारद्वयस्य स्फुटमभिधानात्। तस्यैतस्य त्र्यस्यास्थ्नामज्ञा पर्वणामितीत्यारण्यकप्रयोग इव सजातीयसमभिव्याहाराच्च स्पष्टो भेद इति तु प्रसिद्धं शास्त्रे। अत एव न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा विशेषोस्तीति भाष्यम्। व्यञ्जनात्परस्य व्यञ्जनं परं यस्येत्येवंभूतस्य च दुर्लक्षो भेदाभेदविभाग इत्येवंपरतया तत्रतत्र कैयटेन व्याख्यातम्। अत एव च बहुषु पुस्तकेषु तज्ज्ञापयत्याचार्य इति भाष्यग्रन्थः। अनुपसर्गादितिसूत्रेपि केषाञ्चित् श्चुत्वपाठः सम्मत एव। पाठान्तरं तु अल्पाच्तरं, आट्च् तदसहने इति वक्ष्यमाणत्वादसंहितया वा समाधेयमिति दिक्। तदेतत्सकलमभिधाय प्रक्रियाप्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम्। तज्ज्ञानमित्यादौ तु श्चुत्वं भवत्येव। यमश्च मुखनासिक्यः केवलनासिकास्थानो वेति मतद्वयम्। नासिक्या नासिकास्थानाः मुखनासिक्या वेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात्। अनुनासिकविषये तु दर्शनत्रयम्। कृत्स्नो वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यत इत्येकम्, पूर्वो भागो मुखेन परो नासिकयेति द्वितीयं, तद्विपरीत्यात्तृतीयं, द्वितीयतृतीययोर्भागमात्रस्य नासिक्यत्वेपि तदुपरागाद्रागान्तर-

मपि तद्वदवभासते । तथा च नासिकान्वयस्य भागमात्रविषयतया नासिकावचनग्रहणेन मुखनासिकयोर्वर्णो न गृह्येत। किं तु मतविशेषे केवलनासिकास्थानतया यमादय एव गृह्येरन्। ततश्च विधिप्रदेशे आङोनुनासिक इत्यादौ यमानुस्वारा एव विधीयेरन् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादौ त्वनुवादे अप्रतिपत्तिरेव स्यादित्युदाहृतभाष्याशयः । तस्माद्दर्शनद्वये मुखपदोपादानं सार्थकमिति स्थितम् । प्रथमदर्शने तु प्रासादवासिन्यायाश्रयणेनोभयवचनानामपि सिद्धा संज्ञा । आन्तरतम्याच्च विधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामप्रवृत्तिः। तथा च मुखशब्दोपादानं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । मुखवचनइत्येवोक्ते तु कचटतपादीनामपि स्यात् ततश्च शक्त इत्यत्र कलोपः स्यात् । पक्व इत्यत्र चकारलोपः स्यात् । तप्तमित्यत्र पलोपः स्यात् । ओदनपगिस्यादावनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः स्यात् । अनु पश्चान्नासिका व्याम्रियते यस्मिन्नासिकायाः पश्चान्मुखं व्याम्रियते यस्मिन्निति वा ऽन्वर्थसंज्ञेयं तेन नासिकाव्यापारस्य भागविषयकत्वसूचनात्प्रासादवासिन्यायस्याविषयोयमिति ध्वनितम् । एतच्च सूत्रं प्रत्याख्यातु शक्यम् । प्रदेशवाक्येष्वेव प्रागुक्तस्य नासिकामनुगत इत्यस्य वा योगस्याश्रयणेन सकलेष्टसिद्धिरिति दिक् ॥ १-१-८

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्युभयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य सवर्णो बोध्यः । संज्ञाप्रदेशाः, अकः सवर्णेदीर्घ इत्यादयः । यद्यपि तुलया सम्मितं तुल्यमित्यवयवार्थः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेष्विति सूत्रेण तुलाशब्दात्सम्मिते यद्विधानात् । तथाप्ययं सदृशमात्रे रूढः

शब्दः । अस्यन्ति उच्चारयन्ति अनेन वर्णानित्यास्यं असुक्षेपणे, बाहुलकात्करणे ण्यत् । यद्वा । आस्यन्दते अन्नं प्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यम् । अन्येष्वपीति डप्रत्ययः । अथ वा अन्नेन द्रवीक्रियत इत्यास्यं अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि डः परितः खाता परिखेतिवत् । तत्र भवमास्यम् । ताल्वादिस्थानम् । शरीरावयवाद्यत् । यस्येतिलोपे हलो यमामिति यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । यलोपे कर्त्तव्ये तन्निषेधात् । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चाभ्यन्तरत्वम् । प्रारम्भे यत्नो वा प्रयत्नः आभ्यन्तरप्रयत्ना हि वर्णप्रारम्भकालएव व्याप्रियन्ते । तथा च तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः । यद्वा । तुल्यः आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः आस्ये इति विशेषणाद्बाह्यप्रयत्नव्युदासः । आस्यइत्येकत्वं विवक्षितम् । तद्धितान्तास्यशब्दोपादानसामर्थ्यात् । तेन भिन्नस्थानानामर्थाद्व्युदासः । यद्वा । तुल्यः आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः। यद्वा । आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति । एकत्वविवक्षादिकं प्राग्वत् । तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितम् । द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः, त्रिपदो वा । पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेति । तुल्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते । नहि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्या पूज्यते किं तु पूजकस्यैव मातेति दिक् । तुल्यस्यानामिति किम् । तुल्यप्रयत्नानामपि कचटतपानां मा भूत् । तेन वर्त्तेत्र झरोझरीति पकारलोपो न भवति । यत्नग्रहणं किं, चकारछकारयोर्मा भूत् । सति हि सावर्ण्ये वाक्श्च्योततीत्यत्र छकारलोपः स्यात् । आभ्यन्तरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव । अस्ति हि श्वासाघोषविवारा-

रूपबाह्यप्रयत्नसाम्यं चछयोरपि । ननु अल्पप्राणत्वमहाप्राणत्वकृतो भेदोस्तीति चेत् । किं ततः । नहि सर्वप्रयत्नसाम्यं विवक्षितुं शक्यम् । अक्कित इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । ककयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात् । सर्वप्रयत्नसाम्यं हि स्वस्य स्वेनैवायाति न तु परेण । तथा च सवर्णसंज्ञाप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात् । अणुदित्सुत्रस्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यात् । झरोझरीत्युक्ते हलोयमांयमीत्यत्रेव यथासंख्यप्रवृत्त्या माहात्म्यमित्यादौ मकारस्येव शिण्ढीत्यादौ ढकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धान्ते सवर्णग्रहणं कृतम् । स चान्यासिदोषो यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां तदवस्थ एव स्यात् । अथ यावद्बाह्यसाम्यं यावदाभ्यन्तरसाम्यं वा विवक्ष्येत एवमपि मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति सलोपः स्यात् । सकारथकारयोः श्वासाघोषविवारमहाप्राणत्वरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात् । अथ स्थानप्रयत्नविवेकः ।

अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः । इचुयशास्तालव्याः । ऋटुरषा मूर्धन्याः । लृतुलसा दन्त्याः । उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः । एऐ कण्ठ्यतालव्यौ । ओऔ कण्ठ्योष्ठ्यौ । वकारो दन्त्योष्ठ्यः । जिव्हामूलीयो जिव्हामूलस्थानः । अनुस्वारो नासिक्यः । यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्राभ्यन्तरश्चतुर्धा । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता विवृतता संवृतता चेति । तत्र स्पृष्टता स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टता अन्तस्थानाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता । शास्त्रीये कार्ये तु विवृतता । प्रतिज्ञायतइति अइउण्सूत्रे प्रतिपादितम् । ध्वृतः संवृता इति तु प्रातिशाख्योक्तत्वाच्च सर्वसाधारणम् । ऊष्मणां स्वराणाञ्च विवृतता । एषां चतुर्णामप्याभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथा हि । नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्या-

हन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिव्हाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानन्तात्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता। ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता । समीपावस्थानमात्रे संवृतता । दूरत्वे विवृतता । अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिव्हाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक् स्पर्शः यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् । भाष्यकारास्तु नाज्झलाविलयस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणां स्वराणां च ईषद्विवृतत्वं विवृततरत्वं चेति वैलक्षण्यं वक्ष्यन्ति । तदप्यनुभवानुसारेणैवेति सहृदयैराकलनीयम् । बाह्याः प्रयत्नाः पुनरेकादश । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो ऽघोषो ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति । एते च वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते । अत एव बाह्या इत्युच्यन्ते । गलबिलस्य सङ्कोचात्संवारः । तस्यैव विकासाद्विवारः । एतौ च संवृतविवृतस्वरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाविसर्जनीयाजिव्हामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषा वर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः वर्गाणां तृतीयचतुर्था अंतस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवंतो वर्गाणां तृतीया अंतस्थाश्चाल्पप्राणा यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामपरो गुण इति शिक्षासु स्थितम् । संग्रहश्च । खयां यमाः खयः ≍क≍पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अप्युग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासव स्मृता ॥यद्यप्येते बाह्या प्रयत्ना सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यन्तरतमत्वपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इतीह आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिता । नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम् । तद्धितान्तास्यशब्दबलादेव ताल्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न । प्रत्येकं व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानात् । तेन स्थानप्रयत्नोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येपि । एवंस्थिते यत्फलितं तत्स्पष्टत्वार्थमुपन्यस्यते । अष्टादश अवर्णाः परस्परं सवर्णाः, एवमिवर्णोवर्णौ । ऋकारा अष्टादश । लृवर्णास्तु द्वादशेति तिंशन्मिथ सवर्णाः लृवर्णस्य दीर्घा न सन्तीत्युक्तत्वात् । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यस्योपसंख्यानाच्च । एचस्तु द्वादश मिथः सवर्णाः न तु एकारैकारौ ओकारौकारौ वा मिथःसवर्णौ । यथा चैतत्तथा अइउणित्यत्रैव प्रतिपादितम् । अकारेणाप्येचां न सावर्ण्यम् । प्रयत्नभेदादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव एदैतोरपि शकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाज्झलाविति सूत्रे उदाहरणत्वं नास्ति । न चात्र स्थानभेदेन विग्रहः एचामकारेण सह कण्ठस्थानसाम्यात् । एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्यात् । नहि यावत्स्थानसाम्यं विवक्षितम् । ञमङणनानां स्ववर्ग्यैः सह असावर्ण्यापत्तेः यवलानां सानुनासिकनिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्च । नहि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानम् । येन सर्वसाम्यं स्यात् । ननु तद्धितान्तास्यशब्दबलात्ताल्वादिसाम्यमात्रं लभ्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकादि आस्यम् । काकलकं च ग्रीवाया उन्नतप्रदेशः यं कण्ठमणिरित्याचक्षते । तत्कथं नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यतइति चेत् । नासिका हि न बाह्या वर्णोत्पत्तौ निमित्तम् । तत्र जिह्वाग्रादिव्यापारविरहात्

किं तु अन्तरास्ये विततं चर्मास्ति पणवचर्मवत्। तत्संबद्धो रेखाविशेषो नासिका। सैव वर्णोत्पत्तौ निमित्तमिति सिद्धान्तात्। तस्याश्च ओष्ठादिभ्योऽविशेषात् वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्। रेफस्य रेफ एव सवर्णः एवमूष्मणामपि ऊष्माण एव सवर्णा नत्वन्ये। तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात्। शषसहानां यथाक्रमं इकारऋकारऌकाराकाराः सूत्रकारमते यद्यपि तुल्यास्यप्रयत्नास्तथापि न सवर्णा नाज्झलाविति निषेधात्। भाष्यकारमते तु प्रयत्नभेद एवेति वक्ष्यते। इह स्थानभेदादप्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्त्तिकमारभ्यते। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरिति। होतृऌकारः होतॄकारः। उभयान्तरतमऌकारान्तरतमश्च दीर्घो न सम्भवतीति परिशेषादॄकारः। स्यादेतत्। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र ऋतिऋवावचनं ऌतिऌवावचनमिति वक्ष्यति। तस्यायमर्थः। अकः सवर्णे ऋतिपरे पूर्वपरयोः स्थाने वा ऋ अयमादेशो भवति। द्विमात्रोयम्। मध्ये द्वौ रेफौ। तयोरेका मात्रा। अभितोऽभक्तेरपरा। ईषत्स्पृष्टश्चायम्। तत्र प्रयत्नभेदादृकारेणाग्रहणादनच्त्वाद्दीर्घसंज्ञाया अभावादप्राप्तोयं विधीयते। ऌतिऌवेति। अयमपि द्विमात्रः ईषत्स्पृष्टश्च। मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा अभितोऽभक्तेरपरा। पूर्ववदप्राप्तो विधीयते। तत्र वावचनमिति वाशब्दो दीर्घसमुच्चयार्थो भाविष्यति। वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये इत्यभिधानात्। तेनाप्राप्तएव दीर्घो भविष्यति। तत्किं सवर्णसंज्ञया। ननु ऌतिऌवेत्यत्र सवर्णइत्यनुवर्त्तते न वा। आद्ये होतृऌकार इत्यत्र ऋऌवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानं विना नेष्टसिद्धिः। अन्त्ये दध्ऌकारो मध्ऌकार इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत्। न। प्रथमवार्त्तिके ऋतीत्यपनीय ऋतइति पंचम्यन्तपाठेनैव सर्वसामञ्जस्यात्।

सवर्णइति च पूर्ववार्तिकेनुवर्त्तते । तेन शान्त्रंश इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्वितीयवार्तिके तु सवर्णइति निवृत्तम् । ऋत इत्यनुवर्त्तते । तस्मादकः सवर्णे इत्यत्रावश्यकर्त्तव्येन वचनद्वयेनैव सकलनिर्वाहादृकारऌकारयोः सवर्णविधिरितीदयं वार्तिकं व्यर्थमिति । मैवम् । इदन्यमेकं वार्तिकमाश्रित्य पाष्ठवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । तथाहि । तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरच्त्वं तावदेष्टव्यम् । तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नाये तौ पठनीयौ । अन्यथा हि विधानमात्रमनयोः स्यान्न त्वच्कार्यं प्लुतः । तद्विधाने ह्यचश्चेति परिभाषयाच इत्युपतिष्ठते । ननु ईषत्स्पृष्टस्यानच्त्वान्मा भूत्प्लुतः विवृतस्य तु ऋकारस्याच्त्वेन प्लुतः सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम् । विवृतः प्लुतः सिद्धः ईषत्स्पृष्टौ तु प्लुतौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ न सिध्यतः । अत एवाच्संज्ञामात्रेणापि न निस्तार । ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणानिर्वाहात् किं त्वण्सु पाठ एव कर्त्तव्य इत्युक्तम् । सति त्वण्सु पाठे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि ग्रहणात्प्लुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे ईषत्स्पृष्टौ प्लुतौ भवतः एवंस्थिते पाष्ठं वचनद्वयं मास्तु । तद्विधेययोरपि दीर्घतयाकः सवर्ण इत्यनेनैव सिद्धे । ननु स्थानेन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेत् । न । रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रेफद्वययुक्त एवादेशः सुसदृश इत्यपि हि सम्भवति तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादर्त्तव्यं, किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात् । ऌकारेपि कदा चिदृकारान्तरतमो विवृतदीर्घः कदाचिद्ऌकारान्तरतमो लकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्ट इति सकलेष्टसिद्धे । तदेवं पाष्ठं वचनद्वयं न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । ननु तदेवा-

स्तु संज्ञाविधानं तु मास्त्विति चेत् । न । वचनद्वयारम्भे गौरवस्य स्पष्टत्वात् । किञ्च संज्ञाभावे ऋत्यक उपसर्गादृति उरण्रपरइत्यादिषु ऋकारेण ऌकारग्रहणं न स्यात् । न चैवं सिद्धान्तेपि तवल्कार इत्यादौ रपरत्वप्रसङ्गः । रप्रत्याहारपरत्वस्य वक्ष्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः । ऋदिताम्लृदितां च धातूनामनुबन्धकार्येषु सङ्करस्तु न भवति । धातूपदेशे पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् । विधिवाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात् । अन्यथा हि सर्वान् ऋदित एव ऌदित एव वा पठित्वा विधावपि तेनैव रूपेणानुवदेत् । सम्भवत्यैकरूप्ये वैरूप्याश्रयणायोगात् ॥ १-१-१०

नाज्झलौ ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः । अकारहकारयोरिकारशकारयो ऋकारषकारयोर्ऌकारसकारयोश्चेति स्थलचतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते । तेनानडुहं चर्म वैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हकारशकारयोर्लोपो न । अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात् । तथा दण्डहस्तः दाधिशीतं कर्तृषट्कमित्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात् । दधिसान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात् । इहाज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः । संज्ञारम्भवैयर्थ्यापत्तेः । विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पे तु लाघवात्तुल्यास्यप्रयत्नं वेत्येव सूत्रयेत् । नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते । नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य झपो ह इति पूर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात् । ननु झलेवात्र निर्दिष्टो न तु हल् । तावतैवेष्टसिद्धेरिति चेन्नाऽर्हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोस्तु । तेन ह्यचामज्भिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषादज्झलोर्मिथो निषेध एव पर्यवस्यति । झरो झरि सवर्णइति ज्ञापकाच्च । यत्तु नाण्झलावित्येव कुतो न सूत्रितमिति । तन्न । क-

रम्भमभ्युपेत्येदम् । वस्तुतस्तूक्तरीत्या सूत्रमेव नारम्भणीयमित्यर्थः। ईषदित्यस्याननुवृत्तिं समानप्रयत्नताञ्च स्वीकृत्य सूत्रारम्भपक्षेप्याह । वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । अयमाशयः । इह पूर्वं वर्णानामुपदेशः तत इत्संज्ञा । तत आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारसिद्धिः ततो नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधः । ततोपवादविषये परिहारेण सवर्णसंज्ञानिश्चये सति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः । न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये । अन्यथा तत्सूत्रेणैवेकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधादिकारेण शकाराग्रहणे सत्यज्झल्त्वादिति हेतोरसिद्ध्या त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽसम्भवदुक्तिक एव स्यात् । अथ पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुत्वेतद्वाक्यस्थपदार्थबोधकाले एतद्वाक्यार्थग्रहाभावादिह सूत्रे इकारेण शकारग्रहः स्यादेवेतः पूर्वं सावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति ब्रूषे तर्हीतः पूर्वं ग्रहणकशास्त्रमेव न निष्पन्नमिति कथं न पर्यालोचयेः । नन्वेवं तुल्यास्यप्रयत्नं नाज्झलावित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घोपि न प्रवर्त्तेतेति चेन्न । सवर्णसंज्ञाद्युत्तरकाले प्रवर्त्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दण्डादकादाविवहाप्यप्रतिरुद्धप्रवृत्तिकत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वाविशेषात् । न च सवर्णदीर्घविधानात्प्रागेतत्सूत्रार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसम्पत्तौ सत्यां साधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानाविलम्बेन शाब्दबोधे विलम्बादर्शनात् । अन्यथा व्याकरणशास्त्रपरिशीलनविकलानां क्कापि शाब्दबोधो न स्यात् । तथा वैयाकरणानामपि व्याकरणसूत्रघटकशब्देषु व्याकरणादेव साधुत्वबोधे तदुत्तरकाले च वाक्यार्थावगततावात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणां दुर्वारत्वादिति दिक् । साधुत्वज्ञानं तु न शाब्दबोध हेतुः । अस्तु वाभियुक्तवाक्यत्वेन साधुत्वानुमितिः, ततः शाब्दबोधे जाते लक्ष्या-

न्तरेष्वेव लक्षणवाक्यान्तर्गतेष्वपि लक्षणप्रवृत्तिरिति दिक् । वस्तुतस्तु शरां परस्परं सावर्ण्यनिषेधे सत्यपि न क्षतिः । परःशतादिषु हि रूपद्वयं सिद्धान्तेऽपीष्यते । शतात्पराणीति विग्रहे कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनाद्वा सुप्सुपेति वा समासे कृते पारस्करादित्वात्सुटि सकारस्य श्चुत्वम् । ततोऽनचि चेति द्विर्वचनम् । ननु शरोऽचीत्यनचीति वा द्वित्वनिषेधोऽस्त्विति चेन्न । तत्र नाज्झलाविति निषेधादिकारेण शकाराग्रहणात् । ततो झरोझरीति लोपविकल्पाद् द्विशकारं त्रिशकारं वा रूपमिति सावर्ण्यनिषेधेऽपि सिद्धत्येवेदं रूपद्वयम् । अनचि चेति द्वित्वस्यापि वैकल्पिकत्वात् । तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वं यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात्सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधाद्वा । लोपस्य वैकल्पिकत्वं तु झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरित्यवधेयम् । तस्मात्सावर्ण्ये सत्यसति वा परश्शता इति द्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः । परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकादित्यमरः।एवं रामप्रष्ठोयशस्सारमित्यादावपि । अत एव भाष्ये, अपर आहेत्युपक्रम्य वार्तिकद्वयमप्येकहेतुतया व्याख्याय,अस्तु वा ग्रहणमिकारादिभिः शकारादीनामिति वाक्यशेषाध्याहारेण प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इति व्याख्यातम् । तत्र अपर आहेत्यपरितोषोद्भावनम् । तद्बीजन्तूक्तरीत्या शर्षु सावर्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेऽपि प्रागुक्तरीत्या दंडाग्रमित्यादि न सिद्ध्येत् । तदर्थं च सूत्रप्रत्याख्यानस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्य वाश्रयणे आवश्यके शरां शर्भिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमो निर्मूल एवेति । स्यादेतत् । अगृहीतसवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध

निषेधात्कुमारी शेतइत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्याचीत्यनुवृत्त्या समाहितम् । एवं स्थिते मालास्वित्यादौ षत्वं स्यात् । हकारेणाकारग्रहणे सति गौरीष्वित्यादिवदिणः परत्वानपायात् । किञ्च । विश्वपाभिरित्यत्र होढइति ढत्वं स्यात् । वागाशीरित्यत्र झयो होन्यतरस्यामित्याकारस्य घकारः स्यात् । गासीध्वमित्यत्र इणः षीध्वमिति मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । दासीष्टेत्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात् । राम आयातीत्यादौ हशि चेत्युत्वं स्यात् । देवा आयान्तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति नित्यो यलोपः स्यात् । चाखायितेत्यादौ यस्य हल इति यलोपः स्यात् श्येनायितेत्यादौ क्यस्य विभाषेति लोपः स्यात् । निचाय्येत्यादौ हलो यमामिति यलोपश्च स्यादिति बहूपप्लवमसङ्ग । अत्रोच्यते । आकारो न हकारस्य सवर्णः । सतोप्याकार इति । अइउण्सूत्रोदात्हृतशिक्षारीत्या भिन्नप्रयत्नत्वात् । सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्त्तिकमते तु हकाराकारयोरेकजात्यनाक्रान्तत्वादेव नातिप्रसङ्गः । यद्वा ऽऽकारसहितोच् आच् स च हल् च आज्झलाविति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः । तेनाकारस्याचां च हलिभः सह सावर्ण्यं निषिध्यते । आकारप्रश्लेषे लिङ्गन्तु कालसमयवेलासु तुमुनित्यादिनिर्देशाः । अत्र पक्षे आश्च आश्चेति द्वंद्वेन सवर्णदीर्घेण च नाज्झलाविति सूत्रे दीर्घात्परः प्लुतोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयम् । तेन यियासो इत्यादौ गुरोरनृतइति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेत्यवधेयम् । भाष्यमतेतूष्मणामीषद्विवृतताभ्युपगमेन सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात्सकलमनाविलम् ॥

इति शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ४

१-१-११
ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ विष्णू इमौ गङ्गे अमू । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिकाराः । अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत । ततश्चाकुर्वह्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । भाष्ये तु व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तम् । इदन्चेदिति प्रथमतकारस्यैव फलमित्यवधेयम् । तावतैव ऊकारेपि सिद्धेः । तात्पर इति पञ्चमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् । एकारस्य त्वणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सवर्णग्राहकतासिद्धेः । ईदूतो परमनण्त्वाद् गुणान्तरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः । तस्माद्भाष्यमतेपि ऊदेतोस्तपरकरणमसन्देहार्थमेव गुणानामभेदकत्वे त्वीदित्यपि तथेत्यभिप्रेत्यैकरूप्यं वृत्तिकृद्भिरुक्तम् । इह तपर इति सूत्रे पञ्चमीसमासो माभूदित्यभिप्रेत्य ऊदिति तथा ऽतपर एवैकारो निर्दिष्ट इत्यपि सुवचम् । स्यादेतत् । असन्देहायापि क्रियमाणन्तपरत्वं प्लुतं व्यावर्त्तयेदेव । यद्वायोन्मीलितं चक्षुः पट न हि न पश्यतीति न्यायात् । अथायं दकारः ऋदोरबितिवदिति चेत् । एवमप्येकारो गृह्णातु प्लुतम् । अण्त्वात् । न त्वीदूतौ । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनानण्त्वात् । जातिपरो निर्देश इति चेत् । तर्हि ह्रस्वेप्यतिप्रसक्तिः । दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत् कथं तर्हि प्लुतसंग्रहः । न च प्लुतव्यावृत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । अग्नी ३ इतीत्यत्राप्लुतवदुपस्थितइति सूत्रेण प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्येष्यमाणत्वात् । अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्तेतीत्यादौ चरितार्थत्वाद्वैयर्थ्यं न शंक्यम् । तथा च पाठे वार्त्तिकम् । वहुचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधमप्रङ्गोन्येन विहितत्वादिति । अ-

त्राह भाष्यकारः। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतोसिद्धः। तथा च द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशतया तां प्रति प्लुतस्य सिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्ततैवेति स्यादेव दोषः । एतेनाग्नी ३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यातः । प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वेपि संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वानपायात् । यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयतइत्युक्तत्वात् । वस्तुतस्त्वनुनासिकप्रवृत्तिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणम्। प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेपि सूपपादः । न च प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नां संज्ञां प्रति प्लुतस्य सिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यम् । प्लुतस्य सिद्धतायां बीजाभावात् । यत्तूक्तं प्लुतः प्रकृत्येत्येतदेव ज्ञापकमिति । तन्न । प्लुतशब्देन तत्स्थानिनो लक्षणया सर्वसामञ्जस्यात् । न चैवं लक्षणैव दोष इति वाच्यम् । श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात् । अस्तु वा विशेषापेक्षं ज्ञापकम् । सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावइति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि । तस्मात्कार्य्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेप्यनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम् । अत्र हरदत्तः । यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथाप्यननुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव, ततश्च यस्यानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोनुनासिकविधौ स्थानी किन्तु त्रिमात्रः । न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वम् । अल्विधित्वात् । किञ्चावश्यं सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्वित्याश्रयणीयम् । दण्ड आढकमिति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव सुश्लोका ३ इति सुश्लोकेतीत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तय-

ति न तु स्थानिनम् । अन्यथा त्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत तदिह यथोद्देशेपि संज्ञापरिभाषे कथमिष्टसिद्धिः, कथं वा ग्रन्थेषु न पूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति । अत्राहुः । यद्यपि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहृतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात्त्रिमात्रेपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते । अत एवामुनेत्यत्र मुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे च कृते सुपि चेति दीर्घो मुशब्दएव दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नोति तत्परिहाराय तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन नाभावे कर्त्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्ध इत्यष्टमे व्याख्यातम् । कृन्मेजन्तसूत्रे च सन्निपातपरिभाषया समाहितम् । न त्विह द्विमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयामः, येनानल्विधाविति निषेधः शङ्क्येत । न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति युक्तम् । एतावानेव परे विशेषः रजतभ्रमो ऽनाहार्य्यः प्रवर्त्तकः इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपेऽपि तत्तच्छास्त्रप्रवृत्त्यप्रवृत्तौ च नियामक इति । तदेतत्कैय्यटेनैव स्फुटीकृतम् । यदाह शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्त्तते । तथा च वक्ष्यति, असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकमिदम् । उत्सृज्यते निवर्त्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गः स्थानी स लक्षणं निमित्तं यस्य कार्यस्य तु-गादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा चैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः । एतेन यस्यानेन संज्ञा कृता न सोनुनासिकविधौ स्थानीति प्रथमदूषणमुद्धृतम् । यदपि दण्डाढकं सुश्लोकेतीत्यादावादेशः प्लुतः श्रूयेतेति । तदपि न । उक्तरीत्या तत्राप्यादेशेन प्लुतस्यैव निवृत्तेः । प्लुतो मया पठ्यतइति

वृद्धिः परं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत् । यत्तु षष्ठे भाष्यकारो वक्ष्यति, सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति तत्त्विहानुनासिकपर्युदासानुरोधाद्यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसन्धिसामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेपि न दोष इत्याशयेन, न तु सामान्यापेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बीजमस्तीति दिक् । ननूदाहरणेऽग्नीदादिकमेव द्विवचनं न तु तदन्तमिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । नन्वीदूदन्तं द्विवचनान्तमित्येव कथं न व्याख्यातम् । एवं हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न । कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तोतिव्याप्तेः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति सुप्तिङन्तं पदमित्यन्तग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च । एतेनेदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तम्प्रगृह्यं,कुमार्य्यगारादौ तु सकारान्तं द्विवचनं नत्वीदाद्यन्तमिति परास्तम् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणात् । यत्त्वस्मिन्पक्षे दूषणान्तरमुक्तम् । अश्रुपले शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रेइत्यत्र शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं लुकं बाधित्वा परत्वाच्च्वीभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुक्लीत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति । तन्न । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति परिभाषयाऽकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदाद्यन्तत्वविरहात् । अस्तु तर्हि ईदादिविशेष्यं, तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । गङ्गे इत्यादेः सिद्धावपि दृश्येते इत्याद्यसिद्धेः । द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विवचनम् । किञ्च प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञि न त्वीदादिः, विभक्तत्वात् । तस्माद्यथाव्याख्यानमेव मनोरमम् । अत्र वृत्तिकाराः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दम्पतीव जम्पतीवेत्युदाजह्रुः । पुनिव-

यानुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः । एवं वदद्भिः समानन्यायतयाऽन्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां तुरीयस्येष्टिः शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्रमेके छन्दसि, भाषायां च अङ्गाश्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यतइत्यादीनामनादर्त्तव्यतोक्ता । मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते इति तु इवार्थकेन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहुः । न्यासकारस्तु सम्बुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनेह सम्बन्धाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणाच्चेदं लभ्यतइत्याह । केचित्त्विवार्थेयं वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इतिवत् । कादम्बखण्डितदलानिव पङ्कजानीत्यादिवच्चेत्याहुः । वस्तुतस्तुवद्वा यथा तथैवैवं साम्यइत्यमरग्रन्थे ववेति पाठमाश्रित्य शात्रवं व वपुर्यश इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदाहरणात्सर्वं सुस्थम् । युक्तश्चायमेव पाठः । प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात् । एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया । निपत्य विन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुरिति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि गतार्थः ॥

अदसोमात् ॥ १-१-१२ ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । न चामू इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यम् । तस्मिन् कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात् । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वम् । आरम्भसामर्थ्यात् । तथा च वार्त्तिकम् । आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे इति । पुंवद्वचनमेवोदाहरणं स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात्पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावोनुनासिकपर्युदासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम् । यत्तु हरदत्तेनोक्तमणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वाल्लिङ्गत्रयेपि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः ।

एतत्सूत्रारम्भस्त्वद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति । तच्चिन्त्यम् । प्लुतसंग्रहानुरोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात् । तस्मात् पुंसि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासोऽप्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयम् । अथापि कथञ्चिद्धरदत्तोक्तिस्समर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थं समर्थनीया । पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु । न चैवं प्लुतस्यानुनासिकपर्युदासो न स्यादिति वाच्यम् । ईई३ त् ऊऊ३ दिति दीर्घोत्तरभागे प्लुतस्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात् । एकारस्त्वणत्वादेव प्लुतं ग्रहीष्यति । न च तादपि परस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः । ऋदोरवितिवदकार एवायमित्याशयात् । युक्तञ्चैतत् । यथोद्देशपक्षे प्लुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः प्लुते कृते तमेव द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् । नाभावस्तु प्रुभावात्प्रागभावस्ततो प्रुत्वनिमित्तकं नाभावमाश्रित्य प्रुभावे दशब्दोऽयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घः प्रतिविधीयतइत्युचितम् । नत्वसौ प्लुतात् प्राक् प्रगृह्यसंज्ञावन्मुभावात् प्रागेव प्रवृत्तो येन पुनर्न प्रवर्त्तेत । एतेन पूर्वसूत्रस्थहरदत्तग्रन्थोऽप्युज्जीवित इति यावद्बाधं साधु । भाष्यकैयटयोस्त्वयं भावः । प्लुतात् प्राक् प्राप्तापि प्रगृह्यसंज्ञा फलाभावान्न क्रियते । न च प्लुतेऽनुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम् । संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात् । प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्युदासस्यैव विधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति । सुश्लोकेतीत्यादावप्यन्तरङ्गत्वात्प्लुतः अन्तरङ्गमपीलीय इति न्यायात् । प्रकृतमनुसरामः । नन्वारभ्यमाणेऽप्यस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थं यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः । तथा च रुत्वस्योत्वं प्रतीव प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्येव प्रुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यात् । नत्वपादीन् प्र-

त्यपि । ततश्चामी आसतइत्यत्रायादेशप्रसङ्गः । अमू आसात इत्यत्र पुस्यावादेशः । अमी अत्रेत्येकः पदान्तादतीत्येकादेशप्रसङ्गश्च । न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । यद्यनुनासिकपर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः, अदसो नेत्येव ब्रूयात् । असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धान्तेपि न भवत्यनुनासिकः । अनण्त्वादनवसानत्वाच्च । अतस्तत्र मात्ग्रहणमीदूद्ग्रहणं वा न कर्त्तव्यम् । न चैवं हे अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । त्यदादीनां सम्बोधनविभक्तिविरहस्यौत्सर्गिकत्वात् । अतः संज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते । तद्बलाच्चायादिविरहोपि सिद्ध्यति । प्रकृतिभावस्यापवादरूपतयोपसञ्जातनिमित्तोप्युत्सर्ग उपजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यतइति परिभाषावलाच्च । यत्तु संज्ञारम्भसामर्थ्यादयादीन्संज्ञां च प्रति मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन् बाधित्वा परत्वान्मुत्वमीत्वेइति तन्न । अयाद्यभावस्य ज्ञापने लाघवात् । अर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविषयतौत्सर्गिकी । किञ्च मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन बलीयस्त्वम् । अन्तरङ्गम्बलीय इति न्यायात् । तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः । नाजानन्तर्यइति निषेधस्त्वसिद्धं बहिरङ्गमित्यस्यैव न तूदात्तवत्परिभाषाया । यद्यप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्यनयैव गतार्थत्वादन्तरङ्गम्बलवदिति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येति विप्रतिषेधे परमितिसूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । तथाप्यभ्युच्चयमात्रं तत्, सापवादनिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात् । वृक्ष इहेत्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सह गुणोन्तरङ्गः । सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरङ्गम् । न चेहासिद्धपरिभाष-

या गुणो लभ्यते । नाजानन्तर्यइति निषेधात् । अत एवा-
चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । आरभ्यमाणे नि-
त्योसौ परश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिर-
ङ्गेण सिद्ध्यतीति ॥ एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । अत एवोक्तं
वार्त्तिककृता, धातुजन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । श्रियति अङ्गु-
ष्ठवदित्यादि च तत्रोदाहृतम् । ज्ञापकं चात्र ओमाङोश्चेत्याङ्ग्र-
हणम् । तद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधि-
त्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते वृद्धि-
प्राप्तौ सत्यां पररूपं यथा स्यादिति क्रियते । एतच्च सम्प्र-
सारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कथं तर्हि वार्त्तिककृतोक्तं वि-
प्रतिषेधाद्वेति । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्भाष्यकारेणाथ-
वेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक् । मात्किम् । अमुकेत्र । न-
न्विह सूत्रे ईदूताविवानुवर्त्तितौ नत्वेकारः । सत्यम् । सति माद्ग्र-
हणे एकारो नानुवर्त्तते । अदसो मात् परस्य तस्यासम्भवा-
त् । अन्यथा त्वनुवर्तेत । एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । तस्मादे-
कारानुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति स्थितम् । अ-
त्रेदं चिन्त्यम् । ईदूतौ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यौ, अदसः, एच्च द्विवचन-
मित्येव कुतो न सूत्रितम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमोद्ग्रहणं
प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति महल्लाघवम् । एकदेशा-
नुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥ १-१-१२

शे ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । चतुर्थीब-
हुवचनस्य स्थाने सुपां सुलुगिति सूत्रेण शेआदेशः । शित्वा-
त्सर्वादेशः शेषं लोप । न युष्मे वाजबन्धवः । युष्मास्वित्यर्थः ।
अत्र पदपाठकाले युष्मे इत्युदाहरणं बोध्यम् । संहितायान्त्वचप-
रत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् । एवं त्वे

रायः सुद्युम्नास्त्वे अस्मा इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । तेनेह न । काशे कुशे वंशे हरिशे बभ्रुशे । हरिबभ्रुभ्यां लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । ततः सप्तम्येकवचनम् ॥

१-१-१४ निपात एकाजनाङ् ॥ एकोऽज्निपात आङ्भिन्नः प्रगृह्यः स्यात् अनिपेक्षाधिक्षेपयोः । अ अवद्यं, इ विस्मये, इ इन्द्रः, उ जुगुप्सासंतापान्वर्थाप्यर्थेषु । उ उमेशः । एकाजिति कर्मधारयः वृत्तिपदार्थप्राधान्येनान्तरंगत्वात् । व्याहरति मृग इत्यादिनिर्देशाच्च । तेनेह न । प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथ । प्रेद्ध इत्यादि । स्यादेतत् । यद्ययं कर्मधारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थम् । निपातो योऽच् इत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः । न च विपरीतविशेषणविशेष्यभावेनाजन्तो यो निपात इत्यर्थः स्याद्विशेषणेन तदन्तविधेरिति वाच्यम् । तथा सति व्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च हलन्तं व्यावर्त्यम् । तस्य संज्ञायां सत्यामपि बाधकाभावात् । न च पुरोस्तीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया दोषाभावात् । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यतया रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । तस्मादचा निपातस्य विशेषणे अज्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठूक्तम् । नन्वजन्तस्यैव यथा स्यादज्मात्रस्य मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किं न स्यादिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजन्तत्वानपायात् । विशेषणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्तत इति चेन्न । तदन्तविधिपरित्यागे

नापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तथाप्यन्यतरपरित्यागे आवश्यके विनिगमकं किमिति चेदाङ्ग्रहणमेवेत्यवेहि । तद्धि व्यपदेशिवद्भावमात्रबाधे ऽर्थं स्यात् । तस्मादचो विशेषणत्वे नाङ्ग्रहणाज्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्न । अचो विशेष्यत्वे तु सुतरान्तदन्तविधिरिति । उभयथाप्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितम् । नन्वच्समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु । अइउअएहीतिसमुदायस्यैव संज्ञा स्यात्तावयवानामेकाज्द्विर्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति । मैवम् । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससम्भवात् । अत्राह भाष्यकारः । अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किन्तु जातिरेव निर्दिश्यतइति । तेन दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रेणैव ज्ञापितं भवति दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः । अत्र हेतुर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । तेन दम्भेः सनि कृते सनीवन्तेति विकल्पादिड्भावे दम्भइच्चेतीदीतोः कृतयोरत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे हलन्ताच्चेति सनः कित्वान्नलोपे भष्भावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्ध्यति । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽत्रैकः समीपो हल्नकारो न ततः परः सन् यस्माच्च परः सन् भकारान्नासावेकः समीप इति कित्वं न स्यात् । तथा तृंह् हिंसायां तुदादिः ऊदित्वादिड्वा तितृंहिषति तितृक्षतीति स्यादिति दिक् । स्यादेतत् । अइउअएहीत्यत्र एकाज्द्विर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञयावयवानामननुग्रहात् । अत एव हि निर्ल्लोयान्निर्ल्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञा स्वीकृता । नापि निपातग्रहणेन ग्रहणमेकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवात् । सत्यम् । एकाज्समुदायग्रह-

ज्ञकायाम नु स्यादेव । तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं मा-
नुकमर्थ ज्ञापयति । वस्तुतस्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थे ज्ञापक-
मित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव उपायान् ।
निपात इति किम् । चकारात्र । तथा अततेर्डः अः हे अ
आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । आङ्नाङोऽर्थवस्थामाह भा
ष्यकारः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति ॥ इह एतच्छब्देन
पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतामित्यस्यैनादेशो न कृत इति कश्चित् । त
न्न । अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं न त्विदमेव कथित
स्येदमा ऽनुकथनमिति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्य·
त्किंचिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इ-
ह तु ईषदर्थादौ यो वर्ततइति वृत्तिर्न विधेया किन्तु प
रिचायकतामात्रेणोपात्ताः अतो नैनादेशः । एतेन नक्तं भी
रुरयं त्वमेव तदिम राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातम् । भीरु
त्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् सिद्धस्यैव हेतुत्वनानुवादादिति
दिक् । ईषदर्थे आ उष्णं ओष्णम् । आङीषदर्थे इति कुगतीति
सूत्रे वार्त्तिककृता ङिद्व्यवहृतः। क्रियायोगे आ इतः एतः मादि
षु ङित्पठितः । मर्यादाभिविधौ चेति समाहारद्वंद्वे आगमशासन
स्यानित्यत्वान्नुमभावः । मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्य
मपदलोपी वा समासः । मर्यादायां, आ उदकान्तात् ओद-
कान्तात् । अभिविधौ आ अहिच्छत्रात् । आहिच्छत्रात् । विना
तेनेति मर्यादासहतेनेत्यभिविधिः आङ् मर्यादाभिविध्योरिति
च ङिन्निर्दिष्टः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय
आकारः प्रयुज्यते । आ एव नु मन्यसे नैवं पूर्वममस्थाः सम्र
त्येव मन्यसइत्यर्थः । वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे ।

तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोर्थो निर्दिश्यते। आ एवङ्किलतदिति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रेपदर्थाद्यभावेपि ङित्वं बोध्यम् । तेनामेन्यस्य रजसो यदभ्रआँ अपो वृणानेत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वेनाङोनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्त्ततइति षष्ठे हरदत्तादयः । युक्तञ्चैतत् । ङिदङिदोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेकलाभे तत्रापि लाघवादङिल्लक्षणे तात्पर्यमाश्रित्य भागान्तरस्यावयुत्यानुवादरूपत्वात् ॥

ओत् ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्। आहो इति उताहो इति ।निपात इति किम् । देवोसि, वषट्तेविष्णवासआ । वायवायाहि । विष्णोव । यत्तु गवित्ययमाहेत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति । तन्न । प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि क्षत्यभावात् । न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः । प्रकृतिभावविधौ पदान्ताधिकारात् । न चायं पदान्तो भवत्येवेति भ्रमितव्यम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् । अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः । न चैवमपदस्य प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । अपदन्न प्रयुञ्जीतेत्युद्घोषस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीतेत्येवंपरत्वात् । तस्य च सुप्तिङादिविषयकत्वाद्विधिशास्त्रमूलकत्वात् । इह तूक्तरीत्या सुप्विभक्तेरप्यप्रसक्त्या गोइति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात्। अत एवेह लोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्रवर्त्तते । कथं तर्हि पूर्वसूत्रे गेर्थवद्ग्रहणादिति वार्त्तिके एङः पदान्तादिति पूर्वरूपं कृतमिति चेत् । तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्तिं च कृत्वा गेरर्थवान् गेर्थवानिति समासेन सुपो लुकं कृत्वा व्याख्यानात् । एतेनोत्तरसूत्रे सम्बुद्धाविति किं गवि-

स्ययमाहेत्युदाहरन्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः । तस्मादिह देवोसीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । न चैङः पदान्तादित्यारम्भसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः । हरेव गच्छेत्यादौ चरितार्थत्वात् । न चैङ्ग्रहणसामर्थ्यम् । ङसिङसोश्चेत्युत्तरार्थत्वात्। उत्तरसूत्रे तु सम्बुद्धिग्रहणाभावे आहो इतीत्यादावपि परत्वाद्विकल्पापत्तिः । पूर्वसूत्रस्याहो ईशा इत्यादावुत्तरस्य तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसम्भवात् । न चेह ओदन्तस्य कार्यितयोत्तरत्र तु विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधिविरहादोकारमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् । त्रपूणामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नुम्नुटोरिवेहापि फलविरोधेन विषयभेदेपि विप्रतिषेधसम्भवात् । अर्थाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रेप्योकारान्तस्य संज्ञित्वाच्च । शब्दाधिकारपक्षेपीकोझलित्यत्र सनाक्षिप्तस्य धातोरिकाविशेषणवदिहापि संबुध्याक्षिप्तायाः प्रकृतेरोकारेण विशेषणे तदन्तविधिसम्भवाच्च। तस्मात्सूत्रद्वयेपि गवित्ययमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितम् ।प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न सम्बध्यतइत्याशयेन॥ वृत्तिग्रन्थो योज्यः । अस्मिंश्च पक्षे मण्डूकप्लुतिन्यायेनेको सवर्णइत्यत्र पदान्तग्रहणं सम्बन्धनीयमेव । अन्यथा गौर्यौ गौर्य्य इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । निपातसमुदाया एते । आह उ आहो उत आह उताहो इत्यादि । ततश्चादिष्वपाठान्निपातएकाजित्यनेनैव सिद्धा संज्ञा । न चैवमाहो इतीत्यादिषु ॐ इत्यस्य प्रसङ्गः । निरनुबन्धकोयमुकारः न तूञ् इति समाधानात् । अत एवोञ इति सूत्रे ञकारोच्चारणमपि सार्थकम् । अत एव चोञ ॐ इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम् । द्वावुकाराविमौ । एकोननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धक इति । न चैवमपि आ उओ

इत्यत्राङ्नाङोरेकादेशस्यानाङिति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थमिदमिति वाच्यम् । अनाङित्यस्य पर्य्युदासाश्रयणेनाङ्नाङोरेकादेशस्यादिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात् । प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यसमर्थसमासो वाक्यभेदश्च स्यात् । भाष्येपि प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम् । कथमन्यथानुपदमेवादो भवदित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तस्यैवौकारस्य ग्रहणमिति समादधीत । तस्मादिदं सूत्रं विनापि सर्वं लक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । आहो उताहोइत्यादयो न निपातसमुदायाः । किन्त्वखण्डा एव । एतच्च एतत्सूत्रबलात्प्रतिपदोक्तस्यौकारस्य ग्रहणमिति भाष्यबलाच्चाध्यवसीयते । तेन आम् आहो देवदत्तेत्यत्रामएकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः सिद्धः । अत एव पदकारैरपि ओपुवर्त्तमरुत इत्यादौ ओइत्याद्येकपदेनैव पठ्यते । तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः । स्यादेतत् । अनदोदः समभवदित्यत्रातिप्रसङ्गः । च्व्यन्तस्य निपातत्वात् । ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञाविधानेपि प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यस्याधिकारात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्यतइति वाच्यम् । वर्णग्रहणेपूक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अन्यथैचोयवायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्त्तेत । चक्रे चक्रिरइत्यादौ प्रतिपदोक्ते चारितार्थ्यात् । वर्णस्य प्राधान्ये मास्तु परिभाषा विशेषणत्वे तु स्यादेवेति चेन्न । अविशेषेणाप्यप्रवृत्तेः सूपपादत्वात् । तथा च षष्ठे वक्ष्यामः । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । अगौगौः समभवद्गोमवदित्यादौ गमेर्डोइत्योकारस्य प्रतिपदोक्ततयातिप्रसङ्गः स्यादेव । नन्विह गौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु । तथाहि । संघीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वद्भवति देव-

दत्तः, मद्भवसि त्वं, त्वद्भवाम्यहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः । तथा च प्रकृतावारोपेण वर्त्तमानाद्विकृतिवाचकाच्छब्दाच्च्वेरुत्पत्तौ च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य वाहीकादिवृत्तेर्गोशब्दस्य गौणार्थता स्पष्टैव । अत एवामहान् महान् भूतो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावान्महत इत्यात्वं न प्रवर्त्ततइति चेन्न । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि । विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः । तस्यार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात् । अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्षत्वात् । तथा चान्महत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति युक्तम् । इह त्वोदितिवर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् । निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव । अत एव संज्ञाश्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यन्न प्रवर्त्तते । अत इञ् तु प्रवर्त्ततएव । अन्यथा इञो यतश्च तुल्ययोगक्षेमतैव स्यात् । अत एव गौर्वाहीको ब्रूते गां वाहीकं पाठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे स्त एव । तयोरपि वर्णाश्रयत्वात् । गोत इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चौतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । गामित्यत्र परापि वृद्धिर्निरवकाशेनात्वेन बाध्यतइति । तत्रैव कैयटोपि वक्ष्यति, ओत इति सूत्रं पाठ्यम् । ओकारान्तोपलक्षणतया वा गोतइत्येतद्व्याख्येयमिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । यत्तु वदन्ति । मुख्यएव स्वार्थे सास्नादिमति गोशब्दो वृद्ध्यात्वे लभते ततो वाहीकादिशब्दान्तरसन्निधानाद्गौणतामतीतिः । गोभवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव दुर्लभ इति वैषम्यम् । तस्मात् पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति । तच्चि-

न्त्यम्। वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वप्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः। यत्तु कारकाणां क्रिययैव श्रौतःसम्बन्धस्तत एकक्रियावशीकृतानामरुणैकहायनीन्यायेन पार्ष्ठिकः परस्परावच्छेदः। तथा च गामानयेत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता किन्तु वाहीकेन सह पार्ष्ठिकावच्छेदवेलायां, न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बहिरङ्गगौणत्वप्रतीतावपि निवर्त्तत इति, तदपि न। तावतापि ब्रूते पाठयतीति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात्। कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति पक्षे कथञ्चिद्युक्तिसम्भवेऽपि सामानाधिकरण्याद्भीष्मादेर्द्वितीयेत्येवं रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायानवतारात्। श्वाशुरिरित्यत्रेऽप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयोक्ता वाहीकनिष्ठस्यैव कर्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च। तस्माद्वर्णाश्रयत्वाद्वृद्ध्यात्वे इत्येव तत्त्वं न तु प्रातिपदिककार्य्यत्वादिति। अत एव चैकाच्च प्राचामित्यादौ प्रातिपदिककार्य्यत्वेऽपि न स्यायादायः। विशिष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात्। अभिव्यक्तपदार्थायइत्यपि गौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः। अत एव सर्वादिसूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह। संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। अभिव्यक्तपदार्थायइत्येव सिद्धत्वादिति। यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति। प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः। पदकार्य्येष्वयं न तु प्रातिपदिककार्येष्वित्योत्सूत्रे उक्तत्वादिति। तदभ्युच्चयमात्रम्। युष्मदस्मादोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्य्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः। युष्मद्युपपदे अस्मद्युत्तम इत्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक्। तदेवमदो भवद्रोभवदित्यादौ ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा ऽव्ययत्वादिवद्दुर्वारेति पूर्वपक्षः पर्य्यवसन्नः। अत्रोच्यते।

पूर्वसूत्रे ऽनाडिति पर्युदासादाङ्सदृशाः प्रतिपदमादिता एव निपाता गृह्यन्ते । इहाप्यर्थाधिकारेणानाङ्ग्रहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वं सुस्थम् । तथा च सर्वादिसूत्रे अकारात्कारौ अनुपसर्जनत्वे सत्येव भवत इति प्रघट्टके तदोः सः साविति सत्व तर्हि विशेषितत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशङ्क्य त्यदादीनाम इत्यत्रानुपसर्जनादिति परिभाषयानुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्वविधावनुवर्त्तनान्न कश्चिद्दोष इति समाधत्त कैयटः ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १-१-१६ ऋपिवेदः । तदुक्तमृपिणेत्यादौ तथा दर्शनात् । संम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो ऽवैदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात् । विष्णो इति विष्णाविति । संम्बुद्धाविति किं गावित्ययमाहेति वृत्तिकारः । एतन्निष्कर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव । अनार्षे किम् । ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत् । इताविति किम् । पटोत्र ॥

उञः ॥ १-१-१७ उञ इतौ प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति, विति ॥

ऊँ ॥ १-१-१८ उञ इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति च । प्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात् दीर्घोनुनासिकश्च ऊँ इति । इह यद्येको योगः स्यात् उञ ऊँ इति, तदादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात् । ऊँ इति, उ इति । अतो योगं विभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता । एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्युभयमपि नानुवर्त्तेत तदा उञ्मात्रस्य नित्यमूँभावविधानात्प्रगृह्यस्येवाप्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात् । तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् ऊँइतीति रूपं सिद्धम् । न चानल्विधाविति प्रतिषेधः । उञ इति समुदायरूपेणाश्रयणात् । तथा चेटईटीति सूत्रे इट इति समुदायरूपाश्रयणादग्रहीदित्यत्र च ग्रहोलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिजलोपः सिद्ध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । अप्रगृह्यस्य त्वादे-

शेऽनुनासिको यण् स्यात् । तथा चेष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इतीत्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च सानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात् । अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्याततश्च विति ऊँ इतीति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उइतीति तृतीयम् । अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तत उञ्मात्रस्यादेशविकल्पनादूँ इति उइनीति द्वयं प्रगृह्यस्य । विँति वितीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात् । तत्र त्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापतति । तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्त्तत इत्युक्तम् । इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्याख्यातम् । आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्यं ऊँ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेष इत्यवधेयम् । ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं, परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम् । निहते तिङंतादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति, वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्यादावव्याप्तिवारणायोक्तं, नित्येति । अत एव पच् लट् इत्यादीनामलौकिकतेति सिद्धान्तः । तथा च उ इतीत्येतद्रूपं न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमते ऊँआदेशेन भाव्यमेव । इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् । भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् । तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । तथा च भाष्यम् । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊं वा शाकल्यस्येति च । तथाच तत्र कैय्यटः । शाकल्यश्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा सम्पद्यतइति च । यद्वा । अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतम् । तथापि निपातएकाजित्यनेनैव सिद्धे उञ इति तावन्नियमार्थम् ।

तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्योत्र इत्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्येतरेषामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योस्तीत्यनुमीयते । तेन उ इति रूपं सिद्धम् । अथ वोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन शकलस्यैव ऋषेरपत्यान्तरं गृह्यते । अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यस्योत्र इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते यथा ढकि लोप इत्यनुवादसामर्थ्याड्ढगिति दिक् । आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तम् । तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यमुकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो पृक्तो द्राघितः शाकलेनेति । रक्तसंज्ञोनुनासिक इति च । अत एव यदेतनूँ इति पदकाराः पठन्तीत्यनुकरणे यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्येष विधिः प्रवर्तते ॥

१-१-१८

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ शाकल्यस्येताविति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यं स्यात् । अध्यस्यां मामकीतनू, मामकयां तन्वामिति प्राप्ते सुपांसुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ । मामकी इति तनू इतीति पदकाले कार्योदाहरणे बोध्ये । सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणम् । ईदूताविति किम् । मियःसूर्ये मियो अग्ना भवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डाआदेशः पदकाले प्रगृह्येष्विति शब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहापि पदकाले इतिशब्दप्रयोगमसग इति प्रत्युदाहरणमिदम् । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः ततो ऽकःसवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः । न न्विह सुपो लुक् हृस्वश्रवणापत्तेः । अर्थग्रहणं किम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्व । नद्यामातिर्नद्यातिः, संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । ननु सप्तम्यर्थोपीहा-

स्त्येव तत्कथमर्थग्रहणे कृतेपीष्टसिद्धिरिति चेत्। इत्थञ्जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद्वृत्तौ वर्त्तिपदानामानर्थक्यादीदन्तमिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव। अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किन्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे। अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः सप्तम्याभिधीयते आधेयासंसृष्टो निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मात्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिमविषये न भविष्यति। यद्यपि वाक्यवत्समासेपि लुप्तसप्तमीबलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थतया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते। तथापि सिद्धान्ते तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात् समासस्थले एकार्थीभावएव सामर्थ्यं न तु व्यपेक्षा। अत एवोपसर्जने विशेषणान्वयो न भवति शक्यैकदेशत्वादिति द्वितीये वक्ष्यते। मीमांसकादीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमाद्युक्तैवार्थग्रहणेन वाप्यश्वनद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः। आतिर्बलाका। शरारिरातिराटिश्च बलाका विसकण्ठिकेत्यमरः। आद्यास्त्रयोपि स्त्रीलिङ्गाः बलाकासाहचर्यादिति केचित्। वस्तुतस्तु शरार्यादयस्त्रयः पक्षिविशेषवाचका न तु बलाकापर्यायाः। अतो बलाकासाहचर्यमकिञ्चित्करं स्त्रीत्वम्परमस्त्येव। रत्नकोशे स्त्रीलिङ्गकाण्डे, आटि शरारिर्वरटीत्युक्तेः। आतेरपि तत्साहचर्यात्तत्प्रकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिः। अत्र वार्त्तिकम्। ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत्। पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाम्भावः प्रसज्यते॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि। ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्॥ अस्यार्थः। ईदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थोर्थग्रहणेन। अत्रोत्तरमाह। लुप्तइति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेरभावात्। असप्तम्या एव संज्ञा स्यात् लुप्तेपि

सुपि प्रकृतिभागस्य संज्ञासिद्धये नु कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः। ननु सोमो गौरीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किन्तु धीती मतीत्यादाविव पूर्वसवर्णे कृते ऽकः सवर्णइति दीर्घएकादेशे तस्यादिवद्भावात्स-प्तमीग्रहणादस्त्येव सप्तमीत्याशङ्क्याह । पूर्वस्येति । आडाम्भा वइति । एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्चाऽऽडामौ स्या तामित्यर्थः । तस्माल्लुगेवेति स्थितेऽर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भाव । नन्वर्थग्रहणं माऽस्तु वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि तदन्तविधि र्भविष्यतीत्याशंक्याह। वचनादिति । यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचना त्स्यात् इति न शुष्कं सरसी शयानमिति यथा। अत्र हि सर-शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्या-नमितीकारादेशे सप्तमी श्रूयते । तथा च सोमो गौरीत्यादौ न स्यादेवेत्यर्थः । एतद्दूषयति । तत्रापीति । तत्रापि सप्तम्या लुगे व न स्वीकारः । यदि सरसीशब्दोऽपि वर्त्तते । असन्दिग्धे स-न्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाण स्युरिति यथा। अस्ति हि सरसीशब्दो दाक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते इति भगवदुक्तेः कासारः सरसी सर इत्यमरकोशाच्च । तथा च सरसीः परिशीलितुं मयेत्यादि प्रयोगोपि दृश्यते। एवञ्च सरसीशब्दोपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितम् । ननूकरीत्यास्तु सरसीशब्दः, सरशब्दोपि सान्तो निर्विवाद एव । तथा च सान्तादेवेकारादेशोयमस्तु । एवं हि सति संज्ञाविधौ ज्ञापकात्त्यक्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न । तथा सतीकारस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया सरःशब्दस्य च सृधातोरसुनि व्युत्पादितस्य नित्स्वरेण सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत। गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्पिप्प-ल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दान्ङीषा त्वन्तोदात्तमिष्यते । तथैव वेदे

पाठात् । एवन्तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवञ्चेदूदेद्द्विवचनमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति पक्षईदूदेदन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति । तत्र हि कुमार्य्योरगारं कुमार्य्यगारम् । अशुक्ले शुक्ले सम्पद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रेइत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः । स च प्रत्ययलक्षणविरहादेवोद्धृत इत्याह । ज्ञापकमिति । प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः । क्वेदं ज्ञापनमुपयुज्यते, तदाह । तदन्तत्वइति । तदन्तगर्भे पक्षद्वयेपीत्यर्थः । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह । मात्रेति । भाष्यञ्च इत्यादौ मा भूदित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरिति सूत्रादीरित्यनुवर्त्तमाने यापोः किद्वे च वातप्रमीरिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं व्युत्पादितम् । यान्त्यनेनेति ययीर्मुक्तिमार्गः । पिबति रसान्पाति वा लोकामिति पपीः सूर्य्यः । वातं प्रमिमीते सम्मुखधावनादिति वातप्रमीः निःशृङ्गो मृगाकृतिर्वातमृगनामा पशुविशेषः । एभ्यस्त्रिभ्योपि ङौ सवर्णदीर्घात् पपी ययी वातप्रमीति रूपं निर्विवादम् । तथा चेह श्रूयमाणस्येकारस्य सप्तमीत्वात्तत्रापि सरसी यदीत्यसङ्गतम् । ईकारस्य श्रूयमाणस्यासम्भवात् । सामर्थ्यात्तदन्तविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थः । तस्मादूकारांशे सामर्थ्यात्तदन्तविधौ लब्धे सोमो गौरीत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः । ययी आसक्त इत्यादौ तु भाष्यमेव प्रकृतिभावेन । न चायं योगश्छान्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणात्वं दृष्टत्वादिति वाच्यम् । मुनित्रयोक्तिं विनास्मदिच्छया छान्दसत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात् । लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलम्भाच्च । अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायेन लोके ययी पपी वातप्रमीत्ये-

तेषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अत एव दृग्दृशवतुष्विति सूत्रे वृक्षे चेति वार्त्तिकमुपादाय क्सप्रत्ययः सादेशश्च छन्दस्येव भाष्ये सदृक्षास इत्युदाहृतत्वादिति केचिदिति व्याचक्षाणा हरदत्ताद-यश्छान्दसत्वं वदतां मते स्वस्यापरितोषमाविश्चक्रुरिति दिक् ॥ १-१-२०

दाधाध्वदाप् ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाःस्युर्दाप्दैपौ वर्जयित्वा । तत्र दारूपाश्चत्वारः डुदाञ्, प्रणिददाति । दाण्, प्रणियच्छति दो, प्रणिद्यति देङ्, प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाञ्, प्रणिदधाति । धेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाबिति किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । घुत्वाभावाद्दोदद्घोरिति न प्रवर्त्तते । दैप् शोधने अवदातं मुखम् । इह घुत्वाभावादच उपसर्गात्त इत्येतन्न । घुप्रदेशा नेर्गदनदेत्यादयः । इह दोदेङ्धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्य तत्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेच उपदेशे शितीत्यात्वं क्रियते । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धान्तात् । न चैवं विभक्तेरुत्पत्तिर्न स्यादधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । अधातुरिति पर्य्युदासोयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः। अस्ति चेह स्वाश्रयमधातुत्वम् । यद्वा । यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः । ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वंद्वः कर्त्तव्यः । प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटां तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घुत्वं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबंधकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । अत एव दापतिधापत्योर्नातिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्वासंभवेनेह दृष्टत्वनयोरनुपात्तत्वात् । ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिद्यति प्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात्कथं घुत्वमिति चे-

त्। भ्रान्तोसि। न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्यात्। अपि तु देदोधेत्स्येङितेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशान्निष्पन्नात्वमित्युक्तम्। न च लक्षणेन स्वरूपान्यत्वेप्यनुकरणता हीयते। सख्युरसंबुद्धावित्यत्रापि सखिरूपप्रतीते, गविस्यमाहेत्यत्र गोशब्दप्रतीतेश्च। दीडस्तु नेह ग्रहणं, तदनुकरणे आत्वासम्भवात्। वार्तिकमते यञ्जतानां दीडादीनामात्वविधानात्। भाष्यमते ल्वेजुनिमित्ते परतस्तद्विधानात्। तेन दीडम्धुजादावात्वे कृतेपि घुसंज्ञाविरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव। तथोपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य मतम्। नन्वस्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ न वा, आद्ये ऽनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात्। अन्त्ये अदाविति व्यर्थं स्यात्। अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेन्न। अदावित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं संभाव्येत न हि लक्षणैकचक्षुषा दोदेङादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं किंचिदनुभूयते यद्बलाद् ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते। किं त्वगतिकगतिरेषा ऽनभिधानवत्। न च तद्बलेन सिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते। वार्त्तिककारमते तु प्रयोगस्थानामेव दायारूपाणामिदमनुकरणम्। न चैवं प्रणिद्याति प्रणिदयतइत्यादौ णित्वं न स्यात्। आत्वाभावात्। तथा देङ् रक्षणे, अदित। धेट्, व्यत्यधित। प्रणिदाता प्रणिधातेत्यादावपि न स्यादात्वस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यम्। वचनबलेनैव तत्समाधानात्। तथा च कात्यायनवार्तिकम्। घुसंज्ञायां

प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । शिद्विकृतार्थमिति । तथा च दाधाप्रकृतयो घु इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सन्निधानाद्दाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्यकारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः । तथाहि । नेर्गदेतिसूत्रे तावदवश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृष्य घुप्रकृतिमा इति पठिष्यामः । घुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्वः । सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते । न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः । माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्यं पठनीयत्वात् । अन्यथा मामानइत्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्माद् घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिधति प्रणिदयतइत्यादेः सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्यां च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गम् । तद्धयदाविति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैप्ग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन । न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दो दद्घोरित्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेटोपि घुसंज्ञाज्ञापनात् । न च दधातिनिवृत्त्यर्थंन्द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणइतिपरिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् । तथा च प्रनिदारयति प्रनि-

धारयतीत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां प्र उपसर्गस्तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् । दारयतिधारयत्यवयवयोस्तु दाधारूपयोरनर्थकत्वान्न तं प्रत्युपसर्गत्वम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र पुगागमात्पूर्वं दा धा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेन ग्रहणात् । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञाप्रवृत्तेः । नन्वनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यं सम्प्रयोगो वा । नष्टाश्वदग्धरथवदिति स्थानेन्तरतमसूत्रस्थभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव । निष्पन्नस्याणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपुकोरविशेषादिति चेत् । सत्यम् । सिद्धन्तु प्रसङ्गे रपरत्वादित्युरण्रपरसूत्रस्थवार्त्तिकरीत्या समाधानं कृतम् । उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्त्तव्यः । न हि दधृइत्यनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यतइति दिक् । इदं त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यं णत्वं ण्यर्थविशेषकत्वे तु घुसञ्ज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति । स्यादेतत् । उपदिदीपसइत्यत्र सनिमीमेतीस्भावः स्यात् । वार्त्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः । सूत्रकृता दीडोननुकृतत्वात् । भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञायान्ताद्विरहादिति चेत् । सत्यम् । वार्त्तिकमतेपि नेयं दाप्रकृतिः । एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमात् । न चैवमादन्तत्वनिबन्धनघुप्रत्ययासिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणमन्यपरिभाषि-

रिति वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदेतत् । इदं त्वत्रावशिष्यते । भाष्यवार्त्तिकोभयमतेपि उपादास्तास्यस्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्थाघ्वोरितीत्वं प्राप्तं, तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उप दी स् त इति स्थिते एज्विषये प्रवर्त्तमानमात्वं सिचोकित्त्वमुपजीवति । यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः किन्त्वं स्यादतोकित्त्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रयोजिकां घुसंज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति । वार्त्तिककृता तु दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति वचनमेव कृतम् । उभयमतेपि दीङ्स्त्वजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवति । अत एव वार्त्तिककृता दीङः प्रतिषेध इत्येवं नोक्तं किन्तु स्थाघ्वोरित्त्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्त्तिकयोर्न केवल सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणापि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकम् । एजन्तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेनेदन्तस्याप्रकृतित्वात् । अन्यथोपादिदीपतइत्यत्रेस्भावापत्तेः । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीङि परे नेर्नित्यं णत्वमितिस्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः सम्पादनीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति । नन्वदाविति प्रतिषेधे दाप्लवनइत्यस्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दैपः । पकारे श्रूयमाणे

आत्वायोगादिति चेन्न । अनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे श्रूयमाणस्यापि पकारस्य काकादिवदनवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः । एकान्ता अनुबन्धा इति पक्षेपि भवत्येवात्वम् । नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति सिद्धान्तात् । अत्र चोदीचां माङो व्यतीहारइति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो ज्ञापकः । न च माङ्मानइत्यस्यैवायं निर्देशो व्यतिमिमीतइत्यादौ तस्यापि कदाचिद्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् । अपूर्वकालार्थस्य क्त्वाप्रत्ययस्य माङ्मानइत्यस्मादनभिधानात् । अत्र च भाष्योक्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहुः । एवं च मेङ इत्येव पठनीये माङो व्यतीहारइति गुरुकरणं नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नायं दैप् किन्तु दिवादिषु दाप्शोधनइत्येव पठ्यतइत्याहुः । न च स्वरे भेदः । दायतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । ननु ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः । श्यनि धातोराद्युदात्तत्वं शपि तु चानशोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । उभयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायात् । न च श्यन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात् । आत्ममानेखश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैयटबलेन खशीव चानश्यप्यन्तोदात्ततया निर्णयात् । स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रन्थस्तु खशसूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति वक्ष्यते । ध्यायत्यादयस्तु दिवादिष्वेवादन्तत्वेन न पठिताः गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तं पथिरूवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्य इत्यादि सिद्धम् । यत्तु भाष्ये एकान्तत्वपक्षेपि न दोष इत्युपक्रम्य पकारलोपे कृते भविष्यति, दाप्त्वं तु भूतपूर्वमनुबन्धमाश्रित्य व्युत्पादनीयमिति सिद्धान्तितम् । तत्रेत्थं प्रसवतिष्ठन्ते । सत्यप्येजन्तत्वे उपदेशे एजन्तत्वं

कथमिति । अत्रोच्यते । पित्करणसामर्थ्यादुपदेशे एजन्तत्वाभावेप्यात्त्वप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते । तथा च तत्र वक्ष्यति । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैच आत्त्वं भवतीति । यदयं क्रीङ्जीनां णावेच आत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ्जीना णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्त्तयतीति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्य दाविति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न । यथोद्देशपक्षेन्तरङ्गत्वाद्दानस्थायामेव घुसंज्ञाया निर्वृत्तत्वात् । कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञाया णत्वसमानदेशतया पुक् प्राप्ति णत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुक् ततो घुसंज्ञा न स्यादिति दोष प्रसजत्येव । अत एव भाष्ये द्वेधा समाहितम् । दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि । यद्वा वान्तावेतौ धातू सूत्रमपि वान्तम् । चर्त्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्ट । अतो दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः । तस्यापित्त्वादवान्तत्वाच्चेति ॥

१-१-२१

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ असहाये आदाविवान्तइव कार्याणि स्यु । औपगव । यथा तव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्व प्रवर्त्तते । एवमिहाणोपि । आभ्याम् । यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । इङ् गतौ दिवादि । एयम् । अचोयदिति अजन्ताद्धातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा चेयञ्जेयमित्यादौ भवति तथेहापि । इणस्तु एतिस्तुशास्विति क्यपीत्यमित्येव रूपं न तु एयमिति । एकस्मिन्निति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । अत्र ह्याकारस्यादित्वे सति तमेवाश्रित्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वस्यात् । ततश्चाणं बाधित्वा वृद्धाच्छ इति

छ. प्रसज्येत । ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्यावर्त्यम् । तत्सामर्थ्यादेव समासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात्। ततश्च ज्ञाया अयं ज्ञीय इत्यादि न सिद्ध्येत्। असति हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च स सर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् । यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्समासन्नयनेपि स्यात् । वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् । हन्तैवमतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः। इहैकग्रहणे कृते त्वन्त्यमध्ययोर्व्यावृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् । यत्तु न्यासकृतोक्तम् । अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेन्न तु समासन्नयनस्य, सन्नयनेत्येतदन्तर्गतोश्चतुरो ऽचो ऽपेक्ष्यानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति। तच्चिन्त्यम् । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेप्यादित्वविरहात् । इयानेव हि विशेषः । असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्विशिष्टाभावः, मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति । वार्तिककारस्तु लाघवादपूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं चान्तशब्दस्य न तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं, गौरवात् । तथा चासहायेपि मुख्ययोरेवाद्यन्तयोः सम्भव इति मन्वानः सूत्रमेतत्प्रत्याचख्यौ । आह च। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति। भाष्यकारस्तु नेतन्मेने । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणम्-

क्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्। लोके ह्ययमादिरंतोवेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति। पदान्नियतोपस्थितिश्च शक्तिसाध्या। अनुभवमपलप्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाज्जायात्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्व्यञ्जकपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति। नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यमेव, इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वं भाव्यमेकाच्त्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात्। एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते। न चेणो वृद्ध्यायादेशयोर्ऋतेश्च वृद्धौ रपरत्वे च कृते आय् आर् इत्यनयोरेकाच्त्वं पचादेरिव मुख्यमेवास्तीति वाच्यम्। द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेन इ ऋ अनयोरेव द्विरुक्तेः। किञ्च यजेः पञ्चमलकारे स देवान् यक्षदिपितो यजीयानीत्यादौ सिब्बहुलं लेटीति सिप्। तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं, प्रत्ययस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धान्तात्। तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण। व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्यो ऽपदेशो व्यवहार एकाच् इत्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी पचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेपि कार्य्यं स्यादित्यर्थः। अत्राह भाष्यकारः। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति। वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः। अस्ति हि लोके निरूढोयं व्यवहारो ऽयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति। तथा असूतायामसोष्यमाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरन्ति। तथा पूर्वमनागतोऽग्रेऽनाजिगमिषुश्चाह इदं मे प्रथममागमनमिति। ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चरितार्थं शास्त्रं गौणे प्रवर्त्तेतेति चेन्न। निरूढतरतया गौणस्याप्य-

स्य मुख्यसमकक्षत्वात् । ज्ञापकाच्च । यदयमिट ईटीति सिचो लोपं शास्ति तज्ज्ञापयति । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्यथेद् लभ्यते । यद्रूपत्वेपि वलादित्वविरहात् । तथा दीर्घ इणः कितीत्यादीन्यपि ज्ञापकानि । न हि व्यपदेशिवद्भावं विना इणोभ्यासो लभ्यतइति दिक् । यत्तूक्तं कैयटेन । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्कुरुतइत्यादौ तशब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्र टिसंज्ञा सिद्धय आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावदेयं परिभाषा तस्या विध्यंगत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्ततया तं प्रत्यंगत्वायोगात् । किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमुदायमाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापेक्षितेति परं तस्याशयः । अत एव षष्ठे निजां त्रयाणां चत्वार एकाच इत्येतेषु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतो लोक इव शास्त्रे ऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसम्भवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगेवेति दिक् ॥ १-१-२२

तरप्तमपौ घः ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । कुमारितरा । कुमारितमा । घरूपेति ह्रस्वः । नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न भवति । तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात् । यद्वा तरविति रूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीत्यौपदेशिकं गृह्यते । तच्च तरप्प्रत्ययस्यैवास्ति । अपि च प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभम् । तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसङ्गः । किञ्च समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्वं विधीयते । अन्यथा महिषीव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् । सुप् सुपेति समासः । रूपमाकृतिः, महिषीवेयमाकृतिरि-

त्यर्थः । सामानाधिकरण्यशीलत्वे च स्वार्थिकत्वादातिशायनिकस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्तदोषः । नन्वातिशायनिकप्रकरणएव ताटी घ इति पितौ घ इति वा क्रियतां लाघवादिति चेन्न । प्रकरणोत्कर्षेणेह संज्ञाप्रकरणस्यान्योपि तरवस्तीति ज्ञापनार्थत्वात् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे भवति । तेनाश्वाच्तरं लोपश्च बलवत्तर इत्यादि सिद्धम् । केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोपि स्वार्थिकतामाहुः । तेनाहोमहीयस्तत्र साहसिक्यमित्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवंति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ (१-१-२३) एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकृत्वः, "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । बहुधा, संख्याया विधार्थे धा । बहुभिः क्रीतो बहुकः, संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादित्यनुवर्तमाने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । गणकृत्वः गणधा गणकः गणशः । तावत्कृत्वः तावद्धा तावत्कः तावच्छः । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । आ सर्वनाम्नः, शेषं प्राग्वत् । कतिकृत्वः कतिकः कतिधा कतिशः । किमः संख्यापरिमाणे डति च । शेषं प्राग्वत् । स्यादेतत् । वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते । बहुर्हिमवानिति, सङ्घे च गणशब्दः, भिक्षुकाणां गण इति । समवायश्च यो गण इत्यमरः । तथा च संघवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्या संज्ञा स्यादिति चेन्न । संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं तच्च नियमार्थम् । अनियतबहुत्ववाचिनां मध्येऽनयोरेव संख्या संज्ञा न तु भूर्यादीनामिति । तेन बहुविषययोर्द्व्येकयोर्नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः । ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नि-

यमस्य त्वद्युक्तव्यवस्था सिद्ध्येत् । नियमार्थत्वमेव तु दुरुपपादम् । विध्यर्थताया एवौचित्यात् । तथाहि । अस्ति तावत्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति परिभाषा । सा च न्यायमूला । संज्ञासूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तादितरं बोधयेत् । एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न स्यात् । अकृत्रिमत्वात् । तस्मात्स्वसङ्ग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति । अत्राहुः । संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामान्यापेक्षस्तदा युक्ताऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः । विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्यावर्त्येत न त्वकृत्रिममपि । तदेतदुच्यते । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति । कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । अस्ति च संख्याप्रदेशेषूभयग्रहणे लिङ्गं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति सूत्रे शदन्तपर्युदासः । न हि कृत्रिमा संख्या शदन्तास्तीति दिक् । तेन पञ्चधा पञ्चकृत्व इत्यादि सिद्धं भवति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । तद्धितविधौ हि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । वतोरिथुक् । षट्कतिकतिपयचतुरां थुगिति सूत्रैर्डटि परे आगमा विधीयमाना बहुप्रभृतीनां डटो निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण । ननु बहुपूगगणसङ्घेत्यादौ विशेषाश्रयणात्संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न । अनियतसंख्यावाचिनोर्ह्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चारितार्थ-

त्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्यकल्पनस्य गौरवपराहतत्वात् । शूर्पादीनां त्वनियतसंख्यावाचिनां ग्रहणं न भवति नियतसंख्यावाचिनां पञ्चादीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धा क्त्वसुजादिसंख्याकार्यप्रसङ्गः । न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं पूगादीनां तु द्विपपकमेवेति वाच्यम् । अनुपपत्तेः । समानत्वेन एकसूत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत् । नैवम् । लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्सामान्यापेक्षं क्वचिद्विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रयणात्तदनुरोधेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् । इमां कुसृष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु परमार्थः । अत्र वार्तिकानि । अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् । अर्द्धेनाधिकमध्यर्धम् । एकदेशवाचकोयमर्द्धशब्दः । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थः प्रतीयते न संख्येति वार्त्तिकारम्भोऽध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमध्यर्द्धशूर्पं दिक्संख्य इत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्प्राप्तो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति कन् । इह समासाविध्यर्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी । समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । तथाचाध्यर्द्धपूर्वेति सूत्रेऽध्यर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तदुक्तं,लुकि चाग्रहणमिति । अध्यर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः । संख्येत्यनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद इत्यर्थः । समासकन्विध्यर्थमित्येव । अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्द्ध-

पञ्चमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः शूर्पैः क्रीतमर्द्धपञ्चमशूर्पं, पूर्ववदञ्ष्ठ्ञो वा लुक्। अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम्। अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। धिकया षष्ट्या क्रीतोऽधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। तद्धितार्थेति समासः। प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि न तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुङ् न। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। नन्व लुकीति व्यर्थम्। उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेव लुगभावस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न। अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात्॥

१-१-२४ ष्णान्ता षट्॥ षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। षट् तिष्ठन्ति षट् पश्य, पञ्च सप्तेत्यादि। संख्येति किम्। विप्रुषः पामानः। ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र नुमि कृते तस्य पूर्वभक्ततया नान्ता सख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत्। अस्तु। न चैवं षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम्। सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमः तद्विघातकत्वात्। नन्वेवमप्यष्टानामिति न सिद्ध्यति। तथाहि। अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाचाष्टन आ विभक्तावित्यात्वे कृते ऽनान्तत्वात्संज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति नुण्न प्राप्नोतीति चेन्न। यथोद्देशपक्षे आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा अन्तरङ्गत्वात्। ततः कृतेऽप्यात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात्। कार्यकालपक्षे तदुक्तदोषस्तदवस्थ एव। किञ्च यथोद्देशेऽप्यल्विधित्वादातिदेशो दुर्लभः। अत एव चतुरश्चेत्यचः परस्मिन्नित्यस्य फलमिति कैयट इति चेन्न। अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाज्ञापनात्। तथाहि। नः संख्याया इत्याद्युदात्त-

त्वं वाभित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तोऽष्टन्शब्दः साधितः। तस्माद्भिस्यष्टभिरष्टाभिरिति रूपद्वय तत्रात्वाभावे मध्योदात्तमात्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः। तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेण षण्णां षड्भिरित्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्व मास्तु तद्बाधित्वा झल्युपोत्तममिति मास्तु षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः । तद्बाधनायाष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते । दीर्घान्तादष्टनः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र यद्यात्वपक्षे पदसंज्ञा न स्यात्तर्हि सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे झल्युपोत्तममिति पदस्वरेण बाधिष्यतइति किं दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्यापि पद संज्ञायां सत्यां तु पदस्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्यते । न चाष्टनः स्वरः शासि सावकाश इति वाच्यम् । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तइति सूत्रेणैव गतार्थत्वात्। अष्टनशब्दोऽन्तोदात्त इति समनन्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घपक्षइव तदभावपक्षेपि विभक्तेरुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाण दीर्घग्रहणं सार्थकमेव । तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि पदसंज्ञा ज्ञाप्यतइति स्थितम् । न चैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । उभयज्ञापकत्वसम्भवात् । न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यतइति नियमः । यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात् । तच्चैकमनेकं वेत्यन्यदेतत् । प्रकृते चोभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति दिक् । यदि तु ष्णाः षकारनकाराकारा अन्ते यस्याः सा ष्णान्तेति प्रकृतसूत्रएवाकारोपि प्रश्लिष्येत तदा द्वाभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । आद्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाहीत्यादावाद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामितिपदं पठ्यते तदयादिहाकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः किन्तूक्तप्रकार एवादर्तव्य इ-

ति स्थितम् । तथा सप्तमे योगविभागं कृत्वा तद्बलेनापि द्वेधा भाष्ये समाहितम् । तथाहि । षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्त्तते । तेन षड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोऽपि तत्स्यादिति सूत्रार्थः । न चैवं जश्शसोर्लुग्प्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । औश्त्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः। अथ वाष्टन आ विभक्तावित्यस्मादनन्तरं राय इति योगं विभज्य हलीत्युभयोर्योगयोः शेषो व्याख्येयः । तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं न तु ततः प्राक् । न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्देष्टव्ये अष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोर्विषये आत्वानुमानात् । यत्रात्वं तत्रैवौश्त्वं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति । स्यादेतत् । हलीति यद्युभयोः शेपस्तर्हि प्रियाष्टन्शब्दे औजसमौट्शस्टाङेङसिङसोसाम्ङ्योस्सु वैकल्पिकतयेष्यमाणमात्वं न सिद्ध्येत् । न च तत्रात्वं नेष्यतएवेति वाच्यम् । इतःप्राचीनपक्षाणामतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यतएव विभक्तिमात्रे तद्विधानात् । न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानौ लुग्नुटौ यथा गौणतायां न ततस्तथात्वमपि न स्यादेवेति वाच्यम् । वैषम्यात् । लुग्नुटोर्विधौ हि षड्भ्य इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्यएव तौ प्रवर्त्तेते । आत्वविधौ त्वष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणेपि प्रियाष्टाभ्यामित्यात्वं प्रवर्त्ततएव । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् । न च जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये चाष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेपि भविष्यतीति तदंशे नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औश्त्वं हि लुग्नुटाविव गौणत्वे न भव-

ति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेप्येकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टा औशिति अष्ट इति वा । स्पष्टं चैतदिहैव सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्यएव स्यान्न तु गौणतायामिति तदंशेप्यनुपपत्तिसाम्यात् । तस्माद्,हलीत्युभयशेषश्चेन्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः । टाङेङसिङसोसाम्सु तथैवौजसमौट्छसि । प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वमपीष्वपि । फलभेदे सत्येवं कथं पक्षविकल्पनम् । अत्रोच्यते । प्रियाष्टन् शब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव । हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्यएव सिद्धान्तितत्वात् । तथा सत्यौजसोः क्रमेण प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्येव रूपं स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यपीत्याशंक्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च । अत एव यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटोऽव्याख्यत्। एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव व्यवस्थितविभाषया गौणतायामजादिष्वात्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः । उदाहृतभाष्यकैयटप्रामाण्यात् । तस्मात्प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजन्शब्दसाधारणं रूपं हलादौ तु हाहाशब्दसाधारणमपरं रूपम् । औश्त्वस्तु प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पन्थाः । अत एव सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे हरदत्तेन गौणत्वऔश्त्वं भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम् । अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदंतग्रहणमप्नेष्यते । परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वं भवतीति काशिका संगच्छते । अत एव चाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदन्तविधिश्चाप्नेष्यते । प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टावित्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रथोपि सङ्गच्छते । हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात् । हरदत्तस्त्वष्टा-

भ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यतइति प्रतिज्ञायाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति तत्रापि विकल्पितत्वात् । प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानइत्यपि भवति । तभाष्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोपमिच्छंति प्रियाष्टः पश्येत्यात्वाभावपक्षेप्यल्लोपे ष्टुत्वं प्रियाष्ट इति भवतीत्यंतेन ग्रन्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः । अल्लोपे ष्टुत्वमित्यपि तदुक्तिश्चिन्त्यैव । पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन ष्टुत्वायोगात् । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानवदिति निषेधः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात् । ननु रषाभ्यां नो ण इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमपि विलंबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न । अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति सूत्रं संपूर्ण रषाभ्यामिति सूत्रे ऽनुवर्त्य तत्रत्यस्य णग्रहणस्य पदांतस्येतिनिषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । न च मूर्द्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यमस्ति सूत्रकाररीत्या कथंचित्संभवन्नपि न्यायोत्र भाष्यानुरोधात्त्याज्य एव । तथा च शर्पूर्वाः खय इति सूत्रे खर्पूर्वग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह । अभ्यासजश्त्वचर्त्वे सिद्धे कर्त्तव्ये तुकश्चुत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्वेन सिद्धः। तदेकं प्रियाष्टन इत्याद्येव रूपमुचितम् । न चैवं पूर्व

इत्यादावपि नकार एव पठयेवेति वाच्यम् । तत्रादकुप्वाडिति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

डति च ॥ [१-१-२५] डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । कति सन्ति, कत्यद्राक्षीः । षट्भ्यो लुगिति जश्शसोर्लुक् । संख्येति किम् । पातेर्डतिः, पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यम् । वतुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात् । इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । बहुगणवतुडति संख्या । डति । संख्येत्यनुवर्तते । ततः ष्णान्ता षट् संख्या डतीत्युभयमप्यनुवर्तते । पूर्वसूत्रेऽप्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । संख्याप्रश्नविषयस्यैव डतेर्ग्रहणं न त्वौणादिकस्येति ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ [१-१-२६] एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । कृतः । कृतवान् । ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा । संज्ञया च विधानम् । वक्ष्यति हि तृतीये, निष्ठेति । तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न । सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानात् । तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति । स्यादेतत् । अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते न तु श्रवणार्थं,तेषां लोपविधानात् । तथा च लुप्तानुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्रत्यानुबन्धकार्यं भवतु नवा नेति तु निश्चेतुमशक्यम् । न च काकादिवदुपलक्षणस्यापि व्यावर्तकता भविष्यतीति वाच्यम् । काकादिनापि हि वेदिकापण्डरीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते तद्बलाच्चोड्डीनेपि काकव्यवहारो न सङ्कीर्यते । न चेह परिचेयान्तरमुपलभ्यते क्तप्रत्ययतत्प्रत्यययोः काकादिकल्पौ हि ककारनकारौ तदपगमे संवृत्ते तद्व्यत्र परिचेयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वादिति । अत्राहुः । कालकारकविशेषादयो अर्था एवात्र वेदिकापुण्डरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबन्धस्मृतौ सत्यां तत्तत्प्रयुक्तं कार्यं साधुतया ज्ञायते । तथा लूनः शालिरिति केन चित्प्रयुक्ते

लक्षणेन कर्मभूतकालत्वात्क्तप्रत्ययो ऽयमिति निर्णीयते । लोतमालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति निर्णीयते । हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तनित्युणादिसूत्रात् । लोतः स्यादश्वमेषयोरिति तु पञ्चपादीवृत्तौ स्थितम् । तथा ग्रामितघटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवगमाल्लङन्तस्यायं प्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णीयते । स्यादेतत् । अञ्जिघृसिभ्यः क्त इति क्तप्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति व्युत्पादितम् । तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात् । ततश्च निष्ठा च द्व्यजनादिति स्वरः स्यात् । निष्ठान्तं द्व्यच्कं संज्ञायामाद्युदात्तं स्यात्स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थः । न चेष्टापत्तिः । घृतं मिमिक्षइत्यादावन्तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति । अत्राहुः । अतः कृकमीतिसूत्रे कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क्व चिद्वयत्पत्तिकार्यं न लभन्तइति । अतो नात्र निष्ठा संज्ञेति । यद्वा घृतादीनां चेति फिट्सूत्रेण सिद्धम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १-१-२७ ॥ एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः । तस्यान्यदार्थस्य गुणानां वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः । तत्र सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहः । तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते । एवं चित्रा गावो यस्य स इत्यादावपि । अन्यथा हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात् । न चैवंविधेर्थे बहुव्रीहिरिष्यते । यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यैक्यसम्पत्तये चित्राणां गवामयमित्यादि विग्रहद्वयेनं मीमांसावार्त्तिके कृतम् । तत्तु न मुनिवचसामनुकूलम् ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य साधितत्वात् । द्वितीया श्रितातीतादिभिस्तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि षण्णां त्रिकाणां समास उक्तस्तदपेक्षया शेषः प्रथमारूपः त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति वृष्टे देवे गत इत्यादेरिव चित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं बहुव्रीहित्वम् । किञ्च मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायनवचनात्कथं चित्राणां गवामित्यत्र तत्प्रसक्तिः । ननु दण्डीत्यादावपि दण्डस्यायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्रीत्यायमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनविरोधः । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात्सबन्धिनि मतुब्विधानात् । समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च । नन्वेतान्यपि सूत्रवार्त्तिकभाष्यवचांसि कथं चिद्भङ्क्त्वा नेष्याम इति चेत् । समर्थः पदविधिरित्यादीनि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु पदविधिभिन्नेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसम्मताद्विपरीतमेव वर्णयन् भवादृशो निरंकुशः किंकिं न कुर्यात् । किन्तु व्याकरणाधिकरणे सिद्धान्तितं व्याकरणप्रामाण्यं कथं स्वेच्छया व्याकुलयसीति परम्पर्यनुयोगे समाधानं विभावय । तस्माच्चित्रा गावो यस्येत्येव विग्रहः सकलशिष्टसम्प्रदायसिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक् । आदिशब्दस्यावयववाचित्वाद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना संज्ञा ऽविशेषात्सर्वशब्देपि प्रवर्त्तत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । हलि सर्वेषामित्यादि निर्देशश्चेह लिङ्गम् । जक्षित्यादयः षडिति सूत्रे तु जक्षिति योगं विभज्य जक्षेः संज्ञाविधानसा-

मध्यदिषु इत्यादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एतेन कृतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेष इति चतुर्थे वक्ष्यते । तथेहापि नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वराभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यतइति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सह विवक्षायां बहुव्रीहिः शेष इति परास्तम् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहतत्वात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति । तत्सामर्थ्याच्च सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते । तथा च तथाभूतानां गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारान्तरेण पाठे प्रमाणाभावादेव विशेषेऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्युभयमपि न भवति । गणकार्यं यथा त्यदादीनामः । तद् नाम कश्चित् । अतिक्रान्तस्तमतितत् । तथा ऽड्डतरादिभ्यः । अन्यमतिक्रान्तमत्यन्यम् । अतिकतरम् । संज्ञाप्रयुक्तं यथा, सर्वनाम्नः स्मै । अतिसर्वाय । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्तिककृता, संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति । तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्त इतरं प्रत्यनुपसर्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितम् । यत्तु स्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञां वापेक्षते । यथा युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यादि, तदुपसर्जनत्वेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् । न चैवं युष्मदुपपदइत्यादावपि त्वमादिप्रसङ्गः । लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः । अभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायात् । तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च । तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्त-

सिल् त्रल् अकच्च सिद्ध्यति । न च तसिलादिविधौ प्रातिप-
दिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना च तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्य-
तीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधिरिति निषेधा-
त् । न चैवमतिसर्वायेत्यादावतिप्रसङ्गः । उपसर्जनपर्युदासस्यो-
क्तत्वात् । अत एव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्ये-
व । स्यादेतत् । असः अतस्मिन् अनेष इत्यादावप्यत्वसत्वस्मिन्ना-
दीनि न स्युः । अतिसर्वइत्यमेवोपसर्जनत्वात् । तथा चाब्राह्मणइ-
त्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादिक्रमेण पूर्वपदार्थप्राधान्येन विवरणं कुर्व-
न्ति । सत्यम् । वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव ।
नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि । आरो-
पितत्वं नञर्थः । तथा च मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपट
ब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोयं ब्राह्मण इत्येवं
शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं
न तु शाब्दोयमर्थः । अत एव एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ्समास
इति सार्थकम् । अत एव चौत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थ-
प्रधानतापि निर्वहतीति दिक् । ननु यदीह तदन्तविधिरिष्यते तर्हि
भाष्यविरोधः । तत्र हि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकस्य
प्रत्याख्यानमुपक्रम्यार्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंग
उक्तः । सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्यभिधायिनो ङे स्मै
स्यादित्यादिनोक्तरीत्या तदन्तविधौ सति त्वतिसर्वायेत्यादौ समु
दायस्य सर्वनामतदर्थद्वारकविभक्तियोगाश्रयणेपि स्मायादिप्रस-
ङ्गस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्भा-
ष्ये भगवता परत्वीयं संज्ञा विधानाद्धि परान्तमनुवर्त्यताधिनि ए
इत्र । ननु यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि पूर्वपदार्थसंज्ञाप्रसङ्ग इति
तन्त्र स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एव विधानसामर्थ्याभा-

सणत्वं तु रूपमसाध्वेव । निपातनेन णत्वशास्त्रस्य बाधि-
त्‌ । अत एव शाश्वत्क इत्याद्यप्यसाध्वेव । येषां च विरो-
शाश्वतिक इति निपातनेनेसुसुक्तान्तादित्यस्य बाधितत्वा-
नन्वेवमपरस्पराः क्रियासातत्यइति निपातनेन सन्ततशब्दो
ध्येतेति चेन्न । तत्र सातत्यइत्यनेनैकदेशानुमतिद्वारा लुम्पेद-
श्यमः कृत्य इति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात् ।
न्वेरमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरा-
नशब्दस्य बाधः प्राप्नोति । सत्यम् । पृषोदरादिषु पुरातनश-
ब्दस्य पाठो बोद्धव्यः । आगमशास्त्रस्यान्ययटिलोपस्य चानि-
त्यतामात्रं पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यतइति तु तत्त्वम् । तदेवं बा-
धकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितम् । यद्वा । नेदं संज्ञासूत्रम्,
किन्तु गणशुद्धिमात्रफलकम् । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वा-
दीनि न त्वितराण्यपीति व्याख्यानात् । यथा तिङ्‌ने गोत्रादी-
नि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योगं
विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्यैतयोरर्थयोर्यानि वर्त्तन्ते तान्येव गो-
त्रादीनि इति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते तेन चनचिदिव-
गोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति सू-
त्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि । ननूक्त-
रीत्या त्यदादीनाम इत्याद्यन्तर्गणकार्यं सिद्ध्यतु सर्वनाम्नः
स्मै इत्यादिकं तु कृत्स्नसकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चे-
न्न । गणपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि
भेदः । यत्पूर्वोक्ते पक्षे संज्ञा विधेया गणशुद्धिस्त्वार्थिकी अस्मिंस्तु
पक्षे गणशुद्धिः शाब्दी कृत्स्नादिव्यावृत्तिस्त्वर्थादिति । अथवोभयम-
नेन क्रियते पाठशुद्धिः संज्ञा च । तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रय-
णात् । तत्र सहविवक्षां विनापि वाचनिक एकशेषः । आकृतिप-

क्षे हि प्रत्याख्यातं सरूपसूत्रमिको गुणवृद्धीत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रिया-र्थे सत्सहविवक्षां विनाप्येकशेषं विधत्ते । तदित्थं पक्षापि प क्षाः स्थिताः । सञ्ज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि सिद्ध्यति । न चासौ पदकार्येष्वेवेति वाच्यम् । विशिष्टरूपो-पादाने सर्वत्र तत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्सूत्रे । वार्त्तिकरीत्या त्वेकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानन्तरमेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञेति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यतइत्यपि समाधानान्तरं बो-द्धव्यम् । यद्वा । पूर्वपरावरेति गणसूत्रेऽसञ्ज्ञायामिति योगं वि भज्य पूर्वोत्तरयोः शेषो व्याख्येय । उक्ताः सर्वादयो वक्ष्यमा-णाः स्वादयश्चासंज्ञायामिति । तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्व-र्थसंज्ञाश्रयणस्य मुख्य फलम् । नन्वनुपसर्जनादिति योगं प्र-कारान्तरेण व्याख्याय तद्बलेनैवान्तर्गणकार्यं वारितं भाष्ये । तद्यथा । अनुपसर्जनेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अः आदिति च च्छेदः । अश्च अच्च तयोः समाहारः आत् । अकारात्परौ अ अत् इत्यादेशौ यत्र क्रियेते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परि-भाषार्थः । तेन त्यदाद्यत्वमड्डतरादिभ्य इत्यदड्भावश्च गौणता-यां न भवति । अकारात्परत्वेन विशेषणत्वं किम् । पञ्चम्या अत् युष्मानतिक्रान्तेभ्योतियुष्मत् । एकवचनस्य च युष्मान-तिक्रान्तादतियुष्मत् । न ह्ययमकारात्परो विधीयतइति । त-था चोपसर्जनव्यावृत्तेरप्यन्यथासिद्धौ किं महासंज्ञयेति चेन्न । अतिसर्वायेत्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वात् । न हीदमनुप-सर्जनादित्यनेन साधयितुं शक्यते । एतदपरितोषादेव हि भा-ष्ये पक्षान्तराश्रयणमिति दिक् । एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं परिभाषात्वेनापि नोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेव भवतीत्य-वधेयम् । स्यादेतत् । कौम्भकारेयसिद्धये सूत्रमारम्भणीयम् ।

तत्र हि कुम्भकारीशब्दादेव ढगुत्पादयितव्यः। अन्यथा कुम्भेत्युकारस्य वृद्धिर्न स्यात्। तथा च विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्तताप्येष्टव्या सा च तदैव निर्वहति। यदि टिड्ढाणञिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽणित्यनेनाणन्तग्रहणे तेन च प्रातिपदिकविशेषणादण्णन्तान्तं प्रकृतिः स्यात्। तच्च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति च प्रतिषेधाद्दुर्लभम्। अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदन्तविधौ ज्ञापिते कौम्भकारेयः सिद्ध्यतीति स्पष्टमेव। न च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययोऽस्त्विति वाच्यम्। अणीति हि तद्धितोऽपि गृह्यते। औपगवीति यथा। कृद्ग्रहणइति परिभाषा तु कृन्मात्रग्रहणे प्रवर्तते न तु कृदकृद्ग्रहणे, प्येवमर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतैव चतुर्थे स्थापयिष्यते। तत्कथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायतइति। अत्रोच्यते। चतुर्थेसूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्यते। निष्कर्षे तु क्रियमाणे सूत्रवैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यायतइति। तथाहि। कारशब्दान्ङीबुत्पत्तावपि कौम्भकारेयः सिध्यत्येव ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्र भाष्यकृता पठिष्यमाणया वाचनिक्या स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषयानुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन कुम्भकारीशब्दाड्ढगुत्पत्तेः। अत एव हि परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र ष्यङन्तस्योच्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि भवत्येव। न चैवमतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यादावतिप्रसङ्गः। अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोपसर्जने तदादिनियमसत्त्वात्। न चैवमर्धपिप्पलीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न स्यादिति वाच्यम्। हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहण-

सामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात् । वस्तुतस्तु निष्कौशाम्ब्यादौ समुदायस्याङ्याबन्तत्वेप्यवयवस्य ङ्याबन्ततया ततः परस्य सोर्लोपप्राप्तेर्नैतज्ज्ञापकम् । अर्द्धपिप्पल्यादावप्यवयवस्य ङ्यन्ततयैव निर्वाहः । न च विहितविशेषणता वक्तुं शक्या। या सेत्यादावव्याप्तेः। न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । कर्त्ता हर्त्तेत्यादावलोपापत्तेः । यः स इत्यादौ लोपापत्तेश्च । यद्वा । सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृतिराक्षिप्यते हल्ङ्यासूत्रे कैयटग्रन्थनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णनात् । एवं च ज्ञापकं सुस्थमेकदेशस्याप्रकृतित्वात् । अत एव पंचमसमासौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रे च कैयटेन ज्ञापकत्वपक्ष एवोक्तः । ननूभयथापि माला दृष्टेत्यादौ समुदायादाबन्तत्वमयुक्तः सुः स्यात्ततश्चैकपद्यैकस्वर्ययोरापत्तिः । एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि पचतिकल्पमित्यादिसिद्धयएकवचनमुत्सर्गे इत्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति चेत्ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतया यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणेन ङ्याबन्तत्वात्सुबुत्पत्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात् । इह च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्थास्यति । न चैवमपि कदा चित्कारीशब्दाद्दूत् स्यादेवेति वाच्यम् । एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च । किञ्च सूत्रमारभमाणस्याप्येषैव गतिः । औपगवीत्यादावपि केवलात्कारशब्दादपि कदाचिन्ङीप्प्रसंगेन कौमकारेयं पाक्षिकदोषस्य त्वत्पक्षेपि तुल्यत्वात् । स्यादेतत् । अक्रियमाणेस्मिन्सूत्रे कुम्भकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणंतस्य स्त्रीत्वेनायोगात् । यस्य च स्त्रीत्वेन योगो विशिष्टस्य, न तद्-

णन्तम्। तस्मादमहत्पूर्वादिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदन्तविधि-रुत्तरत्राप्यभ्युपगन्तव्यः। स च यथा पूर्वत्रोपसर्जनेनापि भवति न पट्स्वस्रादिभ्यः, प्रियपंचा द्रौपदी, वनोरच, अतिधीव-रीति तथा टिदादावपि स्यात्। ततश्च बहुकुरुचरेत्यादावतिप्र-सङ्गः। अतो निषेधसूत्रमिदं सार्थकम्। ननु पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते द्विगुणानित्यादौ तूपात्तं टिदादिक-मेव तेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान्न ङीप्। कुम्भकारी-त्यादौ त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि ङीप् भविष्यतीति चेन्न। एतद्विषयविभागस्य दुरूहतया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारम्भस्यो-चितत्वात्। नैतदेवम्। आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रे व्याख्यानस्यैव श-रणीयत्वात्। अन्यथा पंचाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्त्या टाप्प्रसङ्गात्। अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादजाद्यतष्टाविस्यत्र द्विगुणानित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते वनोरचेत्यादौ तूपात्तं तदन्तं चेति सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं व्यर्थमेव। स्यादेतत्। तदन्तविधिज्ञापनार्थमेवेदं सूत्रमारम्भणी-यम्। न चामहत्पूर्वेत्यनेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। तस्य ज्ञा-पकत्वायोगात्। पंचाजीत्यादिसिद्ध्यर्थमजादिभिः स्त्रीत्वं वि-शेष्यतइति हि वक्ष्यते। तथा च महाशूद्रीत्यत्र समुदायस्य स्त्रि-यां वृत्तावप्यवयवस्यातथात्वेन सत्यपि तदन्तविधौ टाप् न प्राप्नो-तीति कथं तदन्तविधिं ज्ञापयित्वा निषेधः पर्यवस्येत्। मैवम्। इतरैरजादिभिः स्त्रीत्वविशेषणेपि शूद्रशब्देनाविशेषणात्। एवं च स्पष्टमेव ज्ञापकपर्यवसानम्। न चैवं पंचशूद्रीत्यत्रापि प्रसङ्गः। जातिरित्यनेन शूद्रस्य विशेषणात्। स्यादेतत्। पूर्वसूत्रनिर्देशो नापिशलमधीतइतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकम्। तथा-हि। अप्रधानमुपसर्जनम्। तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यव-

हारात् । ततश्चापिशलिना प्रोक्त,मित्यस्मिन्नेवेत्यण् । ततोऽध्येत्र्यां तदधीतइत्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्।आपिशला ब्राह्मणी अत्र प्रोक्तार्थस्याणो ऽप्रधानत्वात्तदन्तान्न ङीप्। अण् यः अ अनुपसर्जन मप्रधानमिति विशेषणात्। न चैवमप्यध्येत्र्यामुत्पन्नस्याणोनुपसर्जनतया तदाश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं शंक्यम्।वर्णाश्रये तन्निषेधात्। टिड्ढाणञित्यत्र ह्रस्व इत्यनुवर्तते । अणा च अकारो विशेष्यते । अणो ऽकार इति न तु विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः । वर्णस्याप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणापत्तेः अतृणेडित्यत्र तृणह इम्वत् । ननु स्त्रियामित्यनेनाणो विशेषणात्नोक्तदोष इति चेन्न । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । अत्र द्वितीयेणि प्रोक्ताल्लुगिति लुप्ते प्रथमोप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्न इति तदन्ताद्ब्राह्मण्यां वर्त्तमानात् ङीप् स्यात् । तस्मात्प्रधानाद्यथा स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमारंभणीयं सूत्रमिति । अत्रोच्यते । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चेहाध्येत्र्यामणुत्पन्नः स लुप्त एव । यश्च श्रूयते । तस्मादीकार उत्पन्नो लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत्प्रवृत्ता लक्षणस्य चरितार्थत्वात् । तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यातइति भगवदुक्तिर्निर्वाधैवेति दिक् । सर्वादयश्च पंचत्रिंशत् । सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति । तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्य स्वांगाश्रिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तोदात्तत्वं गणे निपात्यते तेन सर्वेषां वि-

कार इत्यत्रानुदात्तादेरञ् सिद्धः स ह्यनुदात्तादिप्रकृतिकाद्वि-धीयतइति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्थितं, प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्या-द्युदात्त एव । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । यद्येवं तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते । न ह्यत्र स्मायादयः सम्भवन्ति । काकचोस्तु नास्ति रूपे स्वरे वा विशेषः । अवग्रहस्तु कप्रत्ययेपि पदकारैर्न क्रियते, चिन्न इ-द्राजा राजका इदन्यके इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात् । न चोभा-भ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति पाक्षिक-तृतीयासिद्ध्यर्थं इह पाठ इति वाच्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वा-सां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकेन गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता सर्वना-म्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्त्तिकमपि सर्वनामसंज्ञा-सापेक्षमेवेति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वात् । अत एवानेन कारणेन वसत्यन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेन। अत्रोच्यते । उभशब्दस्तावद् द्विवचनमात्रविषयः । वृत्तौ तु द्विवच-नलोपाच्चासौ प्रयुज्यते। उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्रा इति वि-ग्रहे उभयपक्षेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । कथं तर्हि उभस्थाने उभ-यशब्दसिद्धिरिति चेत् । इत्थम् । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभा-दिति योगो विभज्यते । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दा-दवयविन्यर्थे अयच् स्यात् उभयोमणिः । ततो नित्यम् । उभशब्दा-द् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् । अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे । तदे-तदुक्तं वार्त्तिककृता उभयोन्यत्रेति । एवं स्थिते उभयत उभय-त्रेत्यादावपि कप्रत्ययेप्युभय एव प्राप्तः । अकचि तूभकावित्या-दे सिद्ध्यति । न चेहाप्युभयइति स्यादेवेति वाच्यम् । अक-तर्थे सर्वादिषु पाठेनायचो बाधात्, अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरि-ते दिक् । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तार्थं पाठ इति तु न

युक्तम् । गणएवान्तोदात्तस्य निपात्यमानत्वात् । अन्यथोभे भद्रे जोषयेते,उभाव नूनम् । उभाभ्यां देव सवितः,सपत्यतउभयोर्नृम्णमयो,रित्यादावाद्युदात्तमसङ्गात् । उभयशब्दस्त्ववयवद्वयारब्धे ऽवयविनि वर्त्तते उभयो मणिरिति यथा, श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामारब्ध इत्यर्थः। तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम् । उभयमेव वदन्ति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायद्वयपरितः समुदायोर्थः । तिरोहितावयवभेदत्वं तु तुल्यमेव । यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्त्तते तदा वर्ग्यभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभेदविवक्षयोद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनान्त एव,उभये देवमनुष्या। तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा इति यथा । यदा तु प्रागुक्तरीत्योभयो मणिरिति व्युत्पाद्य तादृशमेव मणिद्वयं सह विवक्ष्यते । तदैकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति । अनभिधानात्तु न भवति । तथा च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठइति भाष्यमवतारयन्कैयट आह । उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति । हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभयशब्दाद् द्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिप्रसंगं वारयितुमित्याह । इहायजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि विभाषा प्राप्नोति अपवादत्वाद्विभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा नित्यमेव जसि सर्वनामतेति कैयटः । विभक्तिनिर्देशार्थेनान्तरङ्गया नित्यसंज्ञया बाधितत्वाद्वैकल्पिकी बाध्यइति तु सिद्धान्तः । न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यस्वरसात् । अयच्प्रत्ययान्तरमेव न त्वयं तयपादेशः न भाष्यादौ इति सूत्रे तयपो ऽनुवृत्तेः । न च द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा इति सूत्रेण तयबन्तस्यानुवृत्तौ इति न स्थानिवद्भावेन वाच्य-

म् । तत्र मात्रजिति मात्रशब्दात्प्रभृत्यपचश्वकारेण प्रत्याहार-ग्रहणात् । एवं च तयब्ग्रहणमपि न तत्र कार्यम् । यद्वा द्वयसजिति प्रत्याहारः । तथा च दघ्नञ्मात्रचोरपि ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवम् । वस्तुतस्तु प्रमाणे मात्रच्द्वयस-ज्दघ्नच इति पाठ्यमिति भाष्याशयः । तथा च ततोपि ला-घवम् । न चैवं कति स्त्रिय इत्यत्रातिप्रसङ्गः । अत इत्यनु-वृत्तेः, न षट्स्वस्रादिभ्य इति निषेधाद्वा । न चैवं तैलमात्रे-त्यादावतिप्रसङ्गः । सदृशस्याप्यस्य प्रत्याहारे ङसन्निविष्टत्वा-दिति । अत्र कश्चित् । उभयेत्यर्थपरो निर्देशः । तेन व्यर्था द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति माघप्रयोगः समर्थितो भवतीत्या-ह । तन्न । अर्थपरतायां वृत्तिकाराद्यभियुक्तवचनानुपलम्भात् । महाकविप्रयोगबलादेव कल्प्यतइति चेत् । न । महाकविभिरे-व तद्विपरीतस्य बहुशः प्रयोगात् । तथा च माघः । गुरुद्वयाय गुरुणोरिति । कालिदासोपि । अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न इति । श्रीहर्षश्च । अये ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेपि तस्मि-न्नतिप्रयोजन इति । तस्माद् द्वयं द्वैधमिच्छन्ति गच्छन्तीति द्वयेपस्तेषां द्वयेषामितीपेः क्विबन्तस्य रूपं बोध्यम् । यत्तु कश्चि-दाह । चान्द्रवर्मणव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपग-मात्तद्रीत्यायं प्रयोग इति । तदपि न । मुनित्रयमतेनेदानीं साध्वसाधुविभागस्तस्यैवेदानींतनशिष्टैर्वेदाङ्गतया परिगृहीतत्वा-त् । दृश्यन्ते हि नियतकालाः स्मृतयः । यथा कलौ पाराशरस्मृ-तिरित्यादीति शताच्च ठन्यतावशतइति सूत्रे सर्वैरुक्तारयतया सिद्धान्तितत्वात् । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह प्रयोजनं सर्वना-माव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिः,केवलयोः संज्ञायाः

प्रयोजनाभावाद्वा । अन्यो भिन्नः । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते इति परपशायां कैयटः । । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न सर्वनामकार्यम् । नाप्यड्डतरादिभ्य इत्याद्यन्तर्गणकार्यम् । तथा च प्रयुज्यते न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमं तम इति । शाकटायनस्त्वन्यतरान्यतमौ डतरडतमान्तौ व्युत्पादितवान् । तन्मतेप्यन्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दोन्तर्गणकार्यं सर्वनामसंज्ञाकार्यं च न लभ्यतइति तद्व्याख्यातारः । इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ, तत्रैक उदात्तः परो ऽनुदात्तः । एतं त्वं मन्ये दश पुत्रमुत्तमित्युदात्तस्य प्रयोगः । उत त्वः पश्यन्नित्यादिरनुदात्तस्येति विवेकः । के चित्तु त्वदिति तान्तमेकं पठन्ति । तथा च जयदेवः प्रायुंक्त । त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तामिति । त्वतोन्यस्या अधर इति षष्ठीतत्पुरुषो न तु तवाधरस्त्वदधर इति । पश्यति दिशिदिशि रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः।अनुदात्तश्चायम्।त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात्। तथा च प्रयुज्यते स्तरीरुत्वद्भवति सूत उत्वदिति । त्वदिति सर्वनामसु पठितोनुदात्तोयमन्यपर्याय इति तद्व्याख्यायां वेदभाष्यकाराः । इह प्रागुक्तरीत्योदात्तानुदात्तयोरकारान्तयोरनुदात्तस्य तकारान्तस्य च प्रामाणिकत्वं निर्विवादमेव । गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः । तत्राप्यनुदात्तस्याकारान्तस्य गणपाठे न संशयः । उतो त्वस्मै तन्वमित्यादिप्रयोगात् । अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु संशयोदात्तस्तप्रयोगाणां तत्रौदासीन्यात् । तस्मात्तान्तस्याकजादिकमुदात्तस्य वा स्मायादिकं क्वचिच्छाखायां प्रयुज्यते नवेति विभा-

व्य तत्त्वं निर्णयं बहुश्रुतैरिति दिक् । वस्तुतस्त्वाद्यस्य तान्तच्छेद एव युक्तः । अन्यथा ऐक्ष्वाकशब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयसङ्ग्रहसम्भवात्त्वशब्दमेकमेवापठिष्यदिति ध्येयम् । त्वे वसूनि त्वे राय इत्यादयस्तु शेमत्ययान्तस्य युष्मदः प्रयोगो न तु त्वशब्दस्य। यदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्येति शब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये। नेम इत्यर्द्धे।प्रयोगश्च, प्रनेमस्मिन्ददृशे सोम इति । समः सर्वपर्यायः । नभन्तामन्यके समे । मानोद्रुकायवृक्येसमस्मै । उरुष्याणो अघायतः समस्मात् । उतोसमास्मिन् । तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् । कृन्मेजन्त इति सूत्रे एते दोषाः समा भूयांसो वेति भाष्यकारप्रयोगाच्च । एतेन समे यजेतेति प्रयोगो व्याख्यातः । सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोरिति निघण्टुः । आद्रात्रीवासस्तनुते सिमस्मै । उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात् । यद्यपीह त्वस्वसमसिमेत्यनुच्चानीति मासे तथापि सिमस्याथर्वणेन्त उदात्त इत्युदात्तता । अथर्ववेदमविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगतेपीत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादित्यवधेयम्।पूर्वपरावरोत्तरापराः पंच दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च । पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वाप्याम् पूर्वस्मिन्पुरावित्यादि । दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छिन्ने च । अर्थनियमश्चायं व्यवस्थायामित्युक्तेर्गम्यते । स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था । पूर्वादिशब्दानामुक्तोर्थो हि नियमेन कं चिदवधिमपेक्षते । स्यागापापचो भावइति क्तिनि प्राप्ते ऽत एव निपातनादङ् । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । अधरे ताम्बूलराग उत्तरे मन्युत्तरे वा शक्तः । कथं तर्हि तथा परेषां युधि चेति कालिदासः ।

अपरे प्रत्यन्तातिष्ठन्ते इत्यादि च । अत्राहुः । देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किन्तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः । स तु न वृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्तिमप्रविष्टस्य । अत एव तस्माद्वह्निमानित्यादौ ज्ञानलक्षणापक्षेपि सर्वनामकार्यं,नयोर्हंसोसौ योसौसाहमित्यत्र भागत्यागलक्षणायामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति । भूवादिसूत्रएतान्यपीत्येतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयटश्च । वस्तुतस्त्वत्र शत्रुत्वादिप्रकारको बोधोऽनश्वादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादेरिवार्थिकः।शब्दात्तु देशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति तत्त्वम् । असंज्ञायामिति किम् । उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था । प्रसिद्धत्वात्तु नावधेः प्रयोगः, मेघो वर्षतीत्यत्र जलस्य यथा । एवन्दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति सर्वनामकार्यं सम्भवत्येव । न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा, न च दिक्षु सास्तीति पञ्चमे ऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरन्तनः कुरुषु त्वाधुनिक सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । स्वशब्दस्य चत्वारोर्थाः । आत्मा आत्मीयो ज्ञातिर्धनं चेति । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां धनइत्यमरः । यद्यपि स्वामिन्नैश्वर्यइति सूत्रे ऐश्वर्यवाच्यपि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयामिनिच्प्रत्ययमात्रविषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः । तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञा । आख्याग्रहणं किम् । आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आ-

स्वमात्मीययोरित्येव तु वक्तुमिहोचितम् । स्वस्मै इत्यादि । जसि विभाषाविधायके ऽष्टाध्यायीस्थे सूत्रेप्येवम् । यत्तु तत्र स्वमात्मीयइत्येव वक्तुमुचितमात्मवाचिनो नपुंसकतया जसि विभाषायामुपयोगाभावादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् । अत एवामरकोशेप्यात्मनीति पूर्वान्वयि स्वमिति तूत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः । द्यौ स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने इति । मेदिनीकारोपि । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धनइति । वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यामर्थनिर्देशः पाठविशेषणम् । तेनेतरेषां पाठादेव पर्युदासः । तथा च विभाषा जसीति प्रकरणे पूर्वादीनि नवेत्येव लाघवात्कर्तव्यम् । त्रिसूत्री तु न पठनीयैवेति निष्कर्षः । अथवा गणपाठ एव पूर्वादिनवकपाठानन्तरं विभाषाजसीति कर्तव्यं पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्तनीयानि । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शङ्क्या । नेमस्य जसि विभाषारम्भात् । यद्वा । जसङसिङीनां शिस्मात्स्मिनः, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औङ आपः शी, नपुंसकाच्चेति, सप्तमे न्यासः कर्तव्यः । परमार्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवास्तु । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बन्ध्यते वाछंदसीत्येतदमिपूर्वे इत्यत्र यथा, तथा चेयं त्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां न पाठ्येति स्थितम् । असंज्ञायामिति तु न कार्यमन्वर्थसंज्ञयाभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायेन वा संज्ञाया व्युदस्तत्वात् । अन्तरशब्दस्तु नानार्थः । तथा चामरः । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरात्मनि चेति । तत्र बहिर्योगोपसंव्यानयोरेवार्थयोः संज्ञा । बहिरित्यनावृतो देशो बाह्य चोच्यते । तत्राद्ये अन्त-

रे अन्तरा वा गृहा । नगरबाह्यश्चाण्डालादिगृहा इत्यर्थः। द्वितीये नगराभ्यन्तरगृहा इत्यर्थः । उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः । उभयथापि बहिर्योगेण गतार्थत्वात् । उपसंव्यानग्रहणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । केचित्तु शाटकानां त्रये शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य, चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य वा, तृतीयस्य बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यं शाटकयुगाद्यर्थमिति वदतो वार्त्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदिशब्दबलादवगम्यते । भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं त्यज्यते तेन शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव गौणग्रहणात्परंपरया बाह्यसंबद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः। सत्यपि बहिर्योगे पुरीविषयतायां न सर्वनामता, अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्त्तिकात् । तद्धि गणसूत्रस्य शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायां पुरि, प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोध्या । त्यद् तद् एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ, तत्राद्यश्छान्दसः । एषस्यभानुरिति गणरत्नकारस्तत्र । तथा सति स्यश्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यदुद्देश्यसमर्पकः । एतदिदमौ प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस् व्यवहिते । एको ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समाने च संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टे ऽलिङ्ग । संबोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः । अस्मच्छब्दस्तूच्चारयित्रर्थः । सलिङ्गः संबोधनव्यभिचारी च भवत्वर्थः । भातेर्डवतुरितिव्युत्पादितोयम् । यद्यप्यस्मात्स्मायादयो न सम्भवन्ति सर्वनाम्नस्तृतीया चेति, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनेनैव गतार्थ, त-

थापि, फिञद्रिमयटः पूर्वनिपातष्ठक्छसौ तथा। आत्वैकशेषष्य-स्विरहः अकच्च भवतः फलम्। फिञ्। भावतायनिः,त्यदादित्वेन वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादिति फिञ्। भवन्तमञ्चतीति भवद्र्यङ्, विष्वग्देवयोश्चेति चकारेण सर्वनाम्नोनुकर्षणादद्र्यादेशः। भवन्मयः, नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट्। भवन्मित्रः, सर्वनामसंख्ययोरिति प्राङ्निपातः। भावत्कः, भवदीयः, भवतष्ठक्छसावित्यत्र हि शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धादित्यनुवर्त्यते। आत्वम्। भवादृक्।आ सर्वनाम्न इत्यात्वम्। देवदत्तश्च भवांश्च भवन्तौ त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषः।भवतो भावो भवत्त्वेत्यत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधात् ष्यञ्विरहोपि फलम्। अन्यथा हि भावत्यमिति स्यात्।अकच्च, भवकान्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पुंवद्भावोपि फलम्। भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः। किंशब्दः प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक्। त्व,सर्वादिगणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः। यदिंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुतस्थ इत्यत्र त्ववममध्यमपरमशब्देषु छन्दसि सकलविधिव्यत्ययात् स्यागमः। न त्वेतदनुरोधेन सर्वादेराकृतिगणत्वमिति मंतव्यम्। अत एव छन्दस्यपि सर्वनामकार्यमेषां न नियतम्। ये मध्यमाः पितरः, विष्णोः पदे परमे इत्यादौ तदभावात्। व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्, अन्योन्येषां पुष्करैरामृशान्त इत्यादि तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तदन्तविधिना सिद्धम्। स्थाने द्विर्वचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम्। ननु वस्नसादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य संमोहात्स्थानिवद्भावेनापि पदत्वमात्रं स्यात्। न तु सर्वनामता सुब्विशिष्टे स्थानिनि तद्विरहादिति चेन्न। सन्नियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गमपि द्वित्वं बाधित्वा समासवच्च बहुलमिति समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुकः प्रथमं प्रवृत्तेः। अंतरंगानपि विधी-

न् बहिरंगो लुग् बाधतइति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य द्वित्वप्रवृत्तेः । एतेन तत्तत्तामसभूतभीतय इत्यादि व्याख्यातम् । नन्वस्तूक्तरीत्येतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः । अन्योन्येषामिति तु कथम् । न ह्यत्र समासवद्भावोस्तीति चेत् । तत्र प्रथमैकवचनान्तत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपद इति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक् । वन्येतरा जानपदोपदाभिरिति तु वन्या इतरे येभ्य इति बहुव्रीहिणा समाधेयम् । तपर इति ज्ञापकात्सर्वनाम्नः पूर्वनिपातोऽनित्यः । पुत्रादेकात्पराजय इति तु प्राधान्यादिना आख्यातादित्यर्थे आख्यातणिजन्ताद् घञर्थे कप्रत्यये लाक्षणिकस्य सर्वनामताविरहात्समाधेयम् ॥ १-१-२८

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तरालइति प्रतिपदोक्तो दिक्समासो गृह्यते । तेनेह न । या पूर्वा सैवोत्तरा यस्य भ्रान्तस्य तस्मै पूर्वोत्तराय । एवञ्च बहुव्रीहिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वंद्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात् । नन्तूत्तरार्थं तत् । तथाहि । एक बहुव्रीहिवत्, आबाधेचेति द्विर्भावे एकैकस्मै देहि । दक्षिणदक्षिणस्यै इत्यादीष्यते । तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधो मा भूत् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्न त्वतिदिष्टबहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति । मैवम् । समासग्रहणानुवृत्त्याप्युक्तार्थलाभात् । उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥

न बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः । द्वकौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्रः । इह हि समासप्रवृत्तेः

प्रागन्तरङ्गतया ऽकच् प्रवर्तेत स च समासे सत्यपि श्रूयेत। अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत्। न हि वृत्तेः प्रागप्युपसर्जनतास्ति। ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन्नकच् निवर्तितस्तर्हि त्वकम्पितेत्यादि कथं विगृह्यते त्वत्कः पितेत्यादि क्रमत्ययदर्शनौचित्यादिति चेत्। भ्रान्तोसि। न हि यस्मिन्प्रक्रियावाक्ये उत्प्रेक्षामात्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञा प्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते। अपरिनिष्ठितत्वात्। किं तु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञा शून्य वाक्यान्तरमेव। यदाह कैयटः। अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राय निषेधो न तु लौकिके। तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावादिति। अत एव द्व्याः सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वा इति। राज्ञ पुरुष इत्यादिविग्रहेपि ह्येव गतिः। अलौकिके वाक्ये ऽल्लोपोन इत्यादेरप्रवृत्तेः। अन्तरङ्गानपि विधीनिति सिद्धान्तात्। अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ सोर्लुगेव न तु हल्ङ्यादिलोपः। तेन नुम्दीर्घादयो न प्रवर्तन्ते। भाष्ये त्वकत्पितृक इत्याद्येव रूपं स्वीकृत्येदं सूत्र प्रत्याख्यातम्। यदाह, अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयाविति। अङ्गम्प्रतीति प्रत्यङ्गम्। अनकारान्तेपु त्वकत्पितृको द्वकिपुत्र इत्यादिष्वकच्। विश्वप्रिय इत्यादिष्वदन्तेषु तु स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्ततोति विषयविवेको बोध्य इत्यर्थः। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। भाष्योक्तयैव व्यवस्थेत्यवधेयम्॥

तृतीयासमासे॥ १-१-३०॥ अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वसदृशेति समासो गृह्यते न तु कर्तृकरणे कृतेत्यादिरपि तेन त्वयका कृतं त्वकत्कृतमित्यादौ निषेधो न। समासइत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थ-

स्यापि संग्रहार्थम् । तेन समासार्थवाक्येपि निषेधः । मासेन पूर्वाय । अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु, नबहुव्रीहाविति वदलौकिके । अकारान्ते काकचोरविशेषणानकारान्तानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेण चालौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

द्वन्द्वे च ॥ १-१-३१ इहोक्तसंज्ञा न स्यात् । पूर्वापराधराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । तथाहि । त्यदादीनां तावद् द्वंद्व एव नास्ति । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण बाधितत्वात् । न च द्वंद्वे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यम् । एकवद्भावस्वरसमासान्तप्रसङ्गेन द्वंद्वापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । अन्यथा तेषामित्यादावपि द्वंद्वे चेति निषेधापत्तेश्च । त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदन्ताः । तत्र काकचोरविशेषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावस्त्वप्यतएव । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । किञ्च सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाप्यसौ दुर्वारः । तत्र हि मात्रग्रहणं कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः । नन्ववयवे संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्ह्यङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद्दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडागमादिप्रसङ्गः । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अनाङ्गस्य जसादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न । अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्यामो ङेङसिङ्योरित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव । तस्मात्समुदायस्यैवायं प्रतिषेधो नावयवानामिति स्थितम् । अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसद्भावे द्वंद्वे चेति ज्ञापकमित्युक्तम् ॥

विभाषा जसि ॥ १-१-३२ जसीति कार्यापेक्षयाधिकरणसप्तमी ।

जसाधारं यत्कार्य्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येवेयं विभाषेति व्याख्यातम्। तेनाकच् न भवति। तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वंद्वे चेति नित्यं निषेधात्। अतस्तत्र कप्रत्यय एव भवति। वर्णाश्रमेतरकाः। केन व्यवधानान्नेह शीभावः। अकचि कृते तु तन्मध्यपातितन्यायेन शीभावः स्यादेव॥ 1-1-33

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च॥ एते जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे प्रथमा इत्यादि। शेषं रामवत्। नेमे नेमाः। शेषं सर्ववत्। इहापि प्राग्वच्छीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः। तेन प्रथमका इत्यादावकज् न। अन्यथा प्रथमके इति स्यात्। उभयशब्दस्य तु नेयं विभाषा किन्तु नित्या संज्ञेति गणव्याख्यामसङ्गेनोपपादितम्॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्॥1-1-34

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्॥ 1-1-35

अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ 1-1-36 एषा त्रिसूत्री गणमध्येपि पठ्यते। सा च व्याख्याता। तथा यस्मिन्नेवोपाधौ नित्या संज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषानया विधीयते। पूर्वे पूर्वा इत्यादि। स्वे स्वा, आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। इह त्रिसूत्र्यां यद्वक्तव्यं तत्सर्वं गणव्याख्यावसरएवोक्तम्। विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्। द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि। एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धम्। एवं च विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामिति सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति। अर्थवत्वात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च। द्वेस्तीयस्त्रेः सम्प्रसारणं चेत्ययमेव गृह्यते। तेनेह न। प्रकारवचने जातीयर्, पट्टजातीयाय।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि, ब्राह्मणजातीयाय। मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः, मुखतीयाय। पार्श्वतीयाय। तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति। पूरणाद्भागे तीयादनित्यनि कृते यस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक्॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम्॥

स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ १-१-३७ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्याधिरीश्वरइत्येतत्पर्यन्तं, ये वक्ष्यन्ते ते निपाताः। नन्वेवं चादिष्वेव स्वरादयोपि पठ्यंतां प्रकृतसूत्रं च त्यज्यताम्। अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न। चादीनां ह्यसत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा। यथा लोधं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्ववाचिनाम्। यथा पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानित्यादौ, स्वरादीनां तु सत्ववचनानामव्ययसंज्ञेष्यते। स्वस्ति वाचयति। स्वः पश्येति यथा। अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः, स्वरादीनि, चादयो ऽसत्वे, इति कुतो न सूत्रितमिति चेन्न। एवं हि सति निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत। स्तोहि स्वरादिषु किमेत् दक्षिणादाजित्येकाचौ तद्धितौ। केनप्रभृतयस्तु कृत एकाचः। यदि तु चादिरेकाजनाङिति क्रियेत, तदा चादीनामसत्ववचनत्वं विशेषणं न लभ्येत। ततश्चास्यापत्यमिमेदनस्तस्य संबोधनमे अवेत्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात्। ननु चादयो ऽसत्वे इत्यत्रासत्वइति पाठविशेषणम्। तथा हि। चादय इति योगो विभज्यते। चादयो निपातसंज्ञाः स्युः। ततो ऽसत्वे। इह शास्त्रे चादयो ऽसत्वे ज्ञेयाः। ततश्च चादीनां सत्ववाचिनां पाठात्पर्युदासस्तेन ए अवेत्यादौ न दोषः। एवं चोभे संज्ञे कर्तव्ये

अव्ययं निपाता इति । किन्तु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति वा अव्ययानीति वा सूत्र्यताम् । ततः स्वरादीनि । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यताम् । ततश्चादयोऽसत्त्वइत्यारभ्य यावदधिरीश्वरे विभाषा कृञीति । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु । अव्ययप्रदेशे ऽव्ययग्रहणं चेति । उच्यते । अव्ययसंज्ञाविरहे ऽन्वर्थसंज्ञाबललभ्यं वक्ष्यमाणं प्रयोजनं न सिद्ध्येत् । निपातसंज्ञाविरहे तु शान्तनवाचार्यप्रणीतस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत । अथ फिट्शिट्नत्वादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्यन्यत एवार्थाध्यवसायः तर्ह्यव्ययसंज्ञामात्रेण निर्वाहः सुकर एवेत्यवधेयम् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं न व्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिंगसंख्याकारकादींश्च गृण्हातीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः । अत्युच्चैसौ । अत्युच्चैस इति । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहान्नेहाव्ययसंज्ञा । ननु स्वरादिपूच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य संज्ञेति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथोपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थायास्तस्या वैयर्थ्यापत्तेः । तेन परमस्वः, परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्ये ऽव्ययत्वं सिद्धम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमाथर्वणे प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयति । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥ एतेषु यन्न व्येति किन्तु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति । त्रिषु लिंगेषु सदृशं लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति भावः । विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु चैकत्वादिसंख्यास्वव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकार-

कसंख्यायोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम्॥ अथ स्वरादयः॥ स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः। स्वर्गे, छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु। परलोके, स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्येति। अन्तरिति मध्ये, अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरः। प्रातरिति प्रत्यूषे, प्रातः संध्यामुपासीत। एते त्रयोऽन्तोदात्ता इति काशिका। तच्चिन्त्यं, स्वःशब्दस्य स्वरितत्वात्। तथा च फिट्सूत्रम्। न्यङ्स्वरौ स्वराविति। प्रयोगश्च, अन्तरिक्षमथो स्वः। यत्तु प्रातःशब्द आद्युदात्त इति कश्चित्। तन्न। प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे इत्यादावन्तोदात्तस्यैव प्रसिद्धतरत्वात्। पुनरित्याद्युदात्तो ऽप्रथमे विशेषे च। अप्रथमे पुनरुक्तम्। विशेषे, किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः। सनुतरित्यन्तर्धाने। सनुतश्चोरो गच्छति। उच्चैरिति महति। नीचैरित्यल्पे। शनैरिति क्रियामान्द्ये। ऋधगिति सत्ये। वियोगशीघ्रसामी-

न्तोदात्ता इति काशिका। दिवा चित्तमः कृण्वन्ति, तृथा सृजत्यर्थिभिः। नक्तं ददृशे कुह चिद्देवेष्वित्यादौ तु आद्युदात्ताः प्रयुज्यन्ते। वत्॥ वत्प्रत्ययांतमव्ययसंज्ञं स्यात्। ब्राह्मणवत्। तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न तूपसर्गाद्धात्वर्थ इति विहितः सत्वार्थकत्वात्। यद्वद्वतो निवतो यासि वप्सत्। सनेति नित्ये। सना तात इन्द्रः, सनातनः। सनत्। इदमपि नित्ये। सनत्कुमारः। तिरसित्यन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे च। तिरोहितः। तिरःकाष्ठं कुरु। परिभूते तु लक्षणा। तिरस्कृतोरिरिति यथा। सनेत्यादयस्तिरोन्ता आद्युदात्ता इति काशिका। सनाच्च होता नव्यश्चसत्सि, तिरः पुरुचिदश्विनेत्यादौ त्वन्तोदात्तं प्रयुज्यते। अन्तरेत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च। त्वां मां चांतरा कमण्डलुः। त्वामंतरा तामरसायताक्षि। अन्तरेणेति वर्जने। अन्तरेण हरिं न सुखम्। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च। कमिति वारिमूर्द्धनिंदासुखेषु। वारिणि, कञ्जं पद्मम्। मूर्ध्नि, कञ्जाः कचाः। निंदायां, कंदर्पः। सुखे कंयुः। शमिति सुखे, शंकरः। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। दिवः प्रसूनं सहसा पपात, सहसा विदधीत न क्रियाम्। स्वधेति पितृदाने। अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। भूषणे अलङ्कारः। पर्याप्तौ अलमस्य धनं, वन्हित्यर्थः। शक्तौ, अलं मल्लो मल्लाय, शक्त इत्यर्थः। वारणे अलमतिप्रसङ्गेन, निषेधे आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत्। न वक्तव्यमित्यर्थः। वषडिति हविर्दाने। विनेति वर्जने। नानेत्यनेकार्थविनार्थयोः॥ नाना भूतं देहभूतां समाजम्। नाना रीतिर्निष्फला लोकयात्रा। स्वस्तीति मंगले। अन्यादित्यन्यार्थे। देवदत्त आख्यातोन्यच्च यज्ञदत्त इति। अस्तीति सत्तायाम्। अस्ति-

परलोक इति मतिरस्यास्तिकः । उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेति क्षान्तौ । क्षमा करोतु भवान् । विहायसेति वियदर्थे । विहायसा रम्यमिनो विभाति । दोषेति रात्रौ । मृषामिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । क्त्वातोसुन्कसुनः, कृन्मकारसंध्यक्षरांता , अव्ययीभावश्च । इदं गणसूत्रत्रयम् । अष्टाध्यायीस्थत्रिसूत्र्या समानार्थम् । वैयर्थ्यं तूद्धरिष्यते । पुरेति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । पुराधीते, अविरतमपाठीदित्यर्थः । पुरिलुङ्चेति लट् । चिरातीते । पुरापि नव पुराणम् । पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा । समनंतरं भविष्यतीत्यर्थः । स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः । मिथो इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो । मिथसित्यपि पूर्ववत् । प्रायसिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थे । मवाहुकमिति समकाले उर्ध्वार्थे च । के चित्तु मवाहिकेति पठन्ति । आर्यहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्त्वाह । आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति । अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये । साकं सार्द्धमित्येतौ सहार्थे । नमसिति नतौ । हिरुगिति वर्जने । धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः । शसूतसी, कृत्वसुच्,सुच्,आस्थाली,च्व्यर्थाश्चेति । तसिलादिरित्यादेरयमर्थः । पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यैधाच्चेत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्तो यस्तद्धितस्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा च बव्हल्पार्थाच्छस् । प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । इण आसिरित्युणादिसूत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः । अया इत्युदाहरणम् । यत्तपूर्वविश्वेमास्थाल् छन्दसि । संपद्यकर्त्तरि च्विः। विभाषा साति कार्त्स्न्ये । देये त्रा च । च्व्यर्थन्ता अपि प्राग्वाः । अम् इति, अह्न च छन्दसीति

विहितः। आमित्यंगीकारे। आम् कुर्मः, किमेत्तिहृव्ययथादाम्। कामम्स्यपादाममंत्रे लिटीत्यपीति केचित्। मतामिति ग्लानौ। प्रशानिति समानार्थे। प्रशान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन। प्रतानिति विस्तारे। मा इति निषेधे। मा भवतु मा भविष्यति। माङिति निषेधाशंकयोः। मा कार्षीत्। अस्य पापं मा भूदिति। आकृतिगणश्चायम्। तेनान्येपि ग्राह्याः। तद्यथा। अमिति शैघ्र्ये अल्पे च। काममिति स्वाछंद्ये। प्रकाममित्यतिशये। भूय इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे, गुणवानसि परमहंकारी। साक्षादिति प्रत्यक्षे। साचीति तिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धांगीकारे। मङ्क्ष्विति शैघ्र्ये। आशु इति च। संवदिति वर्षे। अवश्यमिति निश्चये। सपदि शैघ्र्ये। बलवदित्यतिशये। बलवदपि शिक्षितानाम्। प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे। अनिशं नित्ये। नित्यदा, सदा, अजस्रं, सन्तत, मेते सातत्ये। उपेति रात्रौ। उपातनो वायुः। रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे। ओमिति ब्रह्मवाची। भूर्भुवरिति पृथिव्यंतरिक्षलोकयोः। भूर्लोकः। भुवर्लोकः। झटिति झगिति तरसा शैघ्र्ये। द्राक् द्रुतं शैघ्र्ये, क्षिप्रमिति च। अतीवेत्यतिशये। सुष्ठु इति प्रशंसायाम्। कु इति कुत्सितेपदर्थयोः। कापथः कवोष्णम्। अंजसेति तत्वशीघ्रार्थयोः। अ इति बहिरर्थे। मिथु इति द्वावित्यर्थे। मिथुमन्त्रयेते। विश्वगिति समंतात्मात्रे। भाजगिति शैघ्र्ये। भाजक्पचति। अन्वगित्यानुकूल्ये। चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः। आद्यशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति शृयन्ते। अस्तमिति विनाशे। आनुषगित्यानुपूर्व्ये। आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता। अनुमाने ऽनुपगिति शाकटायनः। आनुषादिति दान्तं केचित्। अग्रस् इति शीघ्रसाम्मतिकयोः। अग्र एव गच्छति। अग्नरेवेति रेफो वा। स्थाने

इति युक्तार्थे । वरामिति हि ईषदुत्कर्षे । दुष्टु निष्कृष्टार्थे । बलादिति हठार्थे । शु इति पूजायाम् । शुनासीरः । समेति क्षान्तौ । अर्वागिति प्राचीने । शुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । इति स्वरादिः ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः १-१-३८ ॥ तद्धितान्तः शब्दोऽव्ययं स्यात् । यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिर्नोत्पद्यते किं त्वेकवचनम् । ततः तत्र । तद्धित इति किम् । एकः द्वौ बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् । औपगवः । ननु गोदौ वरणा इत्यादावतिव्याप्तिः । न च लुब्योगाप्रख्यानात्, योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यादिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितान्ता इति वाच्यम् । एवमपि पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः, उभयो मणिः, पचतिकल्पं,पचतिरूप,मित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् । अत्राह वार्त्तिककारः, सिद्धन्तु पाठात् । तसिलादयः प्राक्पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्य । मान्त कृत्वोर्थ. । तसिवती, नानाञाविति । न च इवेमतिकृनाविरयधिकारे मत्नपूर्वविश्वेमास्थाल्छन्दसि इति विधानात्तदन्तस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् । मकारवचने थालिति प्रकरणएव मत्नादिभ्य इवेथाल्छन्दसि । मकारवचने इदमस्थमुरिति पठितुं शक्यत्वात् स्वरादिगणे आम्थालाविति पाठेन सिद्धत्वाच्च । मान्तइति । आम् अमुचेत्यर्थः । तसि, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि. । तेनैकदिक्, तसिश्चेति द्वावपि गृह्येते । स्यादेतत् । सूत्रमते कथमुक्तिसम्भवः यावता कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादीनां स्वादिवाक्यैर्नैकवाक्यतापक्षे ऽव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति । अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः । उच्यन्ते । अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि । तथा सप्तानामप्येकवचनान्येव । अथवा प्रथमाया एव

वचनत्रयम् । यद्वा प्रथमाया एकवचनमेवेति पक्षचतुष्टयं यद्यपि ग्रन्थेषूपलभ्यते । तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति चतुर्थपक्ष एव क्षोदक्षमः । तमेव गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवः स्पष्टः । इतरस्तु पक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यते न तु तात्त्विकम् । तथाहि । यदि कर्मणि द्वितीयैव अभिहिते प्रथमैव । एकत्वे एकवचनमेवेत्यादिरर्थनियमः । यदि वा द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तिनियमः । यदि वा एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमोऽपि वा अव्ययादाप्सुप इति सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धिस्तदा अविशेषात् सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति पक्षो लभ्यते । यदा तु द्वित्वे द्विवचनमिति सूत्रयित्वा एकवचनमित्येव पृथक् सूत्र्यते । तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीया न करणादौ द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवचनबहुवचने न त्वेकत्वइत्यादिक्रमेण सजातीयापेक्षो नियमः । ततश्चाव्ययेभ्यः सकलविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते। यत्रैकवचनं चान्यच्च प्राप्नोति तत्रैकवचनमेवेति । यदि वा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं क्रियते तस्य च ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यनेनैकवाक्यता । तथा च ङ्यावादिभ्यः कर्मादिष्वेकवचनं सिद्धमेवेति । एतत्सूत्रबलादव्ययेभ्य एव भवति. तिङन्तात्तु न भवति । एकवचनमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेऽपि ङ्याप्सूत्रेणैकवाक्यत्वात् प्रदेशान्तरे पाठसामर्थ्याच्च । स्वातन्त्र्येणापि ङ्याप्सूत्रं विधायकमिति द्वित्वे द्विवचनमित्यादेर्नियामकत्वं सङ्गच्छते । तदाव्ययेभ्यः सर्वाण्येकवचनानीति द्वितीयः पक्षो लभ्यते । यदा तु द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमो ऽव्ययेभ्यस्तु प्रथमैव । प्रथमा प्रातिपदिकार्थएवेति

नियमेन हि कर्माद्याधिक्यस्थलएव सा निवार्यते । द्व्येकयोरिति तु यथान्यासमेव तत्र चैकत्वएवैकवचनं न संख्यान्तरे इति सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदा निःसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यः प्रथमायाः वचनत्रयमपि भवतीति तृतीयः पक्षो लभ्यते । त्रिष्वप्यमीषु पक्षेषु पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादौ दोषः । तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रये ऽप्याधिक्यं प्राप्नोति । तस्माद् द्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्यैकवचनमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमैकवचनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिसम्भवे पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिभयात्परिगणनमेव कर्त्तव्यं सूत्रं तु न कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥

कृन्मेजन्तः ॥ कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययसंज्ञं स्यात् । स्वादुङ्कारं भुंक्ते । वक्षेरायः । तुमर्थेसे इति वचेः सेप्रत्यये रूपम् । नन्वेवं कारयांचकारेत्यामंतस्य न प्राप्नोति । अत्राति-रूभावितया लिटः कृत्त्वेपि मान्तत्वाभावात् । सत्यम् । स्वरादिष्वामिति पाठात्सिद्धम् । यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हीह छंदंतरवाद्युत्पन्नानामपि सुपाप्राम इति लुग् भविष्यति । तत्रहि ले रिति नानुवर्त्तते । न चैवं तरवादेरपि लुगापत्तिः । अपरिसमाप्तार्थतया तरवाद्युत्पत्तेरेवाभावात् । अपरिसमाप्तार्थत्वं च सङ्ख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वम् । अत एवानुप्रयोगः प्रार्थ्यते । आमन्तार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरवादिना भविष्यति । अत एव सूचितं कृञ्चानुप्रयुज्यतइति, अनुशब्दो हि व्यवहितस्य विपरीतस्य च प्रयोगनिवृत्त्यइति वक्ष्यते । यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आमन्तात् सोरेवोत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपो भविष्यति । अस्तु वा कृन्दतं यन्मेजन्त मिति वाक्यार्थः ।

आमंतं हि प्रत्ययलक्षणेन कृदंतं, श्रूयते च मान्तम्। न चैवं प्रतामौ प्रतामो, लवमाचक्षाणो लौरित्यादावतिप्रसंग इति वाच्यम्। स्वरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात्। न च मो नो धातोरिति नत्वे कृते नैतन्मान्तमिति कथं ज्ञापकतेति वाच्यम् नत्वस्यासिद्धत्वात्। न च शानवेजन इत्यस्यार्थान्तरवृत्तित्वे शानयतीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं चुरादित्वस्वीकारेण नित्यसन्नन्तत्वाभावात्तस्यैवायं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यम्। अनभिधानात्। तस्मात्क्विपोनुत्पत्तेः। अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणम्। अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाबलादसत्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशान्शब्दस्य तत्र ग्रहणं न तु शान्तिमद्वाचकस्य। तेन प्रशामौ प्रशाम इत्युदाहरणं न विरुध्यते। स्वस्त्यादीनां तु सत्ववाचिनामपि पाठसामर्थ्याद्व्ययत्वमिति विशेषः। अन्तग्रहणसामर्थ्यान्नित्ययोगे बहुव्रीहिराश्रीयते। तेनौपदेशिक एज् गृह्यते। नेह, आधये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्यः। वस्तुतस्त्वंतग्रहणं व्यर्थम्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंगभंगात्। ननु वर्णग्रहणे इयं परिभाषा न प्रवर्तते। अन्यथैचोयवायाव इत्यादावतिप्रसंगादिति चेन्न। एवमपि बहिरङ्गपरिभाषया सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषया वेष्टसिद्धेः। अयमत्रार्थः। सन्निपातः संश्लेषः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तम्। तं सन्निपातं यो विहंति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः। एवं च सुप्सन्निपातलक्षणस्य घेर्ङितीति गुणस्य बहुवचने झल्येदित्येत्वस्य चाव्ययसंज्ञां प्रति निमित्तत्वं नेत्यवधेयम्। तया परिभाषायाः प्रयोजनान्तराण्यपि सन्ति दिङ्मात्रं तूच्यते। श्रीपं कुलं तस्मै श्रीपाये-

त्यत्रातोलोपो न भवति । तथा अगवयीत् । अनाव्यीत् । यस्य हल इति लोपो न । तथातिजरं कुलम् । अतिजरेण अतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम् इन ऐस् आत् इत्येतेषु अकारमुपजीव्यकृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि । अनित्या चेयं परिभाषा कष्टाय क्रमणे न यासयोरित्त्यादिज्ञापकात् । तेनाग्निमानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यन्तोदात्ताद्ध्रस्वान्तात् परस्य मतुप उदात्तत्वे कृते शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक् । गौग्लौनौरित्यत्र नेदं सूत्रं प्रवर्तते । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । व्युत्पत्तिपक्षेपि स्वरव्ययमित्युणादिसूत्रेण डौडो प्रत्ययान्ताश्च्व्यन्ता एवाव्ययामिति नियमस्य कृतत्वात् ॥ १-१-४०

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा पुरासूर्यस्योदेतोः । पुरावत्सानामपाकर्तोः । भावलक्षणेस्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्य आतृदः । सृपितृदोः कसुन्निति कसुन् ॥ १-१-४१

अव्ययीभावश्च ॥ अयमव्ययसंज्ञः स्यात् । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् । लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति । उपाग्नि प्रत्यग्नि, अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । उपाग्नि मुखः प्रत्यग्नि मुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः । तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां संज्ञा । तन्निवृत्तौ यथा । उपपयः कारः उपपयः कामः । इहातः कृकमीति प्राप्तं सत्वमनव्ययस्येति पर्युदस्यते । इह मुखस्वरनिवृत्तिविरे-

मुख्यं प्रयोजनम् । लुक् तु नाव्ययीभावादत इति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धः। उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् । अतःकृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः । परिगणनं किम् । उपाग्न्यधीयान । पराङ्गवद्भावेन पाग्नमामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र ह्यव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यात, उच्चैरधीयानेत्यादौ मा भूदिति। तथोपाग्निकमित्यादौ अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् न । उपकुंभंमन्यः, खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमाने ऽरुर्द्विषेति मुम्प्रतिषेधो न । उपकुंभीभूतः। अस्य च्वावित्यस्यौपसंख्यानिकः प्रतिषेधो न भवति । वस्तुतस्त्विदं सूत्रं न कर्तव्यम्। लुक् उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् । मुखस्वरनिवृत्तिः परमवशिष्यते,तत्र केचिदाहुः।मुखस्वरोऽप्यत एव। यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयाच्चाव्ययीभावाच्चेतीति भाष्यस्वरसादिति । अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति । स्यादेतत्। स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चेत्यादिचतुःसूत्री व्यर्था। तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिना च्व्यर्थाश्चेत्यन्तेन आसिमोणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते । कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते । क्त्वातोसुन्कसुनोऽव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यतइति । अत्राहुः । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रागुक्तं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते । न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च लभ्यतइति । वस्तुतस्तु मास्तु चतुःसूत्री, अव्ययीभावश्चेति तु गणेऽपि मास्तु उक्तरीत्यान्वर्थसंज्ञयैव सिद्धेः। तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पन्थाः ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात्। वारीणि, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः। यदि तु प्रदेशेष्वेव शौ चेत्याद्युच्येत तर्हि सुटि न स्यात्। अथ शिसुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात्। शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात्। तस्मात्संज्ञा तावत्प्रणेया महासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात् ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ सुडिति प्रत्याहारः । नपुंसकभिन्नस्य स्वादिपञ्चवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः। राजा राजानौ राजान इत्यादि। प्राग्वद्दीर्घः। अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति । अनपुंसकस्येति पर्युदासस्तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः। तेन वनानि सन्तीत्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव,प्रसज्यप्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत। यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति समाधातु शक्यते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव । यद्वा सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये ऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः। गौरवं च प्रामाणिकम्। एतेन हि केचिन्नञ्समासा असामर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते। तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादि सिद्धं भवति ॥

नवेति विभाषा ॥ इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते। स च पदार्थविपर्यासकृत्। तेनार्थ एवेह संज्ञी संज्ञा च। निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात्। न च तयोरपदार्थतया ऽनन्वयप्रसङ्गः। एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात्। उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम्। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः।तथा हि। विभाषो

पपदेनप्रतीयमाने इति प्राप्तविभाषा। तत्र स्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्र क्रियते, पक्षे भवतीति त्वनुवादः। तथा विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा। और्णुवीदित्यत्र परत्वात् सार्वधातुकमपिदिति नित्यङित्त्वाभ्युपगमात्। तत्र ऊर्णवितेत्यादावभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता, विभाषाश्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात्। कित्सु तु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव विकल्पः स्यान्न तु पित्सु। न च पित्सु विधिमुखेन, कित्सु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्। वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः। संज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन नेतिनिषेधः प्रथमं कित्सु प्रवर्त्तते ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकरूप्येण विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तेते। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते। यदा तु प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरित्येतद्भिद्यते। तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेः संभवान्नेदं सूत्रमारंभणीयम्। तथा च वार्तिकम्। शिष्यो वा विदितत्वादिति। वस्तुतस्त्वाकृतिपक्षेपि प्रदेशेष्वेव नवाश्वेरित्यादि पठित्वेदं सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम्। युक्तं चैतत्। अन्यथान्यार्थमप्यारब्धा संज्ञा विभाषोर्णोरित्यत्र प्रवर्त्तेत। प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति और्णुवीदित्यत्रापि सार्वधातुकमपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात्। नन्वारभ्यमाणे सूत्रे नवेत्यखण्डनिपातस्यार्थो निषेध एव संज्ञीति किं न स्यादिति चेन्न। तथा सति नबहुव्रीहावित्यनेनैव सिद्धौ विभाषादिक्समासइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। इतीति किम्। घुसंज्ञावत् स्वरूपमिति वचनान्ञ्शब्दस्य संज्ञा मा भू-

तु । तथापि सति विभाषाश्वेरित्यस्य नवाशब्द भयतरादेश इत्यर्थः स्यात् इतिशब्दे तु सत्यर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथाहि । लोके अर्थप्रधान शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते । व्याकरणे तु स्वरूपमितिपरिभाषणात् स्वरूपपरत्वम् स्वाभाविकम्, इतिशब्दसमभिव्याहारेत्वर्थपरतेति विशेषः । अर्थस्यैव संज्ञात्वमपि, न तु विभाषाशब्दस्येत्युक्तम् । तेन हृक्रोरन्यतरस्यामित्यादावपि वैरूप्योद्धारो बोध्य । एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण भाष्ये विवेचिताः । तत्राप्राप्तविभाषामध्ये ग्रोयङि, अचि विभाषेति पठितम् । अत्र वदन्ति । अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं, किं तु त्रिसंशया इत्युपक्रम्य प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेत्येवंरूपकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव व्युत्पाद्यमानत्वादत्रापि कोटित्रयस्योक्तिसंभवो वक्तव्यः । स च दुर्वचः । तथाहि । निजेगिल्यतइत्यत्र ग्रोयङीति नित्यं लत्वं विभाषायास्तु तत्र प्राप्तिरेव नास्ति । गिलति गिरतीत्यादौ तु विभाषा, ग्रोयङीत्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति, तत् कुतः प्राप्तविभाषापक्षः । अथोच्येत, अचिविभाषेत्यत्र यङीत्यनुवर्त्य यङ्निमित्तस्य रेफस्याचि अनन्तरे वा लत्वमिति व्याख्यानादस्त्येवोक्तिसंभव इति । तन्न । निजेगिर् य अच् इतिस्थिते हि ग्रोयङीति प्राप्नोति । न चास्यामवस्थायां विभाषायाः प्राप्ति । अच्परत्वाभावात् । अथ ब्रूयाः विभाषारंभसामर्थ्याद्यङ्लुकः पूर्वं ग्रोयङीति न भवतीति, एवमप्युभयत्रविभाषात्वं दुर्लभमेव । गिरति गिलतीत्यादौ विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्लुकः मागेव ग्रोयङीत्यस्य प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालिकत्वात् । न च लत्वस्यासिद्धतया ततःप्रागेव लुगिति वाच्यम् । अन्तर्भूतयङपेक्षत्वे-

नान्तरङ्गं लत्वं मति बहिर्भूताच्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य लुको-सिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेरिति । अत्रोच्यते । मात्रविभाषात्वे तावत् समनन्तरोक्तरीत्यैवोक्तिसंभवः । उभयत्रविभाषात्वे त्वित्थम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लत्वात् पूर्वं लुक् । न च लुङ्निमित्तमजेव दुर्लभः । तस्यार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयासिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः । तथा चाचः पूर्वमेव लत्वं स्यादिति वाच्यम् । कृतितुग्विधिग्रहणेन हि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक इव तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च । ननु कृते ऽचि तन्निमित्ते लुकि च सति निजेगिर् अच् इति स्थिते ग्रोयङीति न प्राप्नोति यङ्परत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणं तु नलुमतेति निषिद्धम् । तत्र ह्यङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारो न निर्दिश्यतइति वक्ष्यते । न च स्थानिवद्भावः । लुका लुप्ते न स्थानिवदिति निषेधात् । अज्झलादेशत्वाच्च । तथा च कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न । नधातुलोपसूत्रभाष्याख्यानपक्षे पृथग्लोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसम्भवात् । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात् । यद्यप्यचिविभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति ग्रोयङीति प्रत्यासिद्धत्वाद्द्विप्रतिषेधासम्भवः । ततश्च सत्यामपि यङीत्यस्य निवृत्तावुभयत्रविभाषात्वं न सम्भवति । तथाप्यधुनेत्यादिवल्लाघवार्थमपुनेत्येव वक्तव्ये नपुनरित्युक्तेर्योगविभागार्थतया न योगे योगे ऽसिद्धः किं तु प्रकरणे प्रकरणमिति चासिद्धत्वं न भविष्यतीत्याशयेनोभयत्रविभाषात्वे उक्तिसम्भवो बोद्धव्यः । सिद्धान्ते तु विभाषाया असिद्धत्वादेव

नित्यं लत्वं समुदायलोपत्वादिनां तु मते अजपेक्षयान्तरङ्गत्वा-न्नित्यं लत्वमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थयितव्यम्।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमान्हिकम्॥

१-१-४५

इग्यणः सम्प्रसारणम्॥ यणः स्थाने इक् भवतीत्येवंरूपो वाक्यार्थः यण्स्थानिक इग्रूपो वर्णश्चेत्युभयमपि सम्प्रसारणसंज्ञं स्यात्। तत्र ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं सम्प्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः। पूर्वसूत्रादितिशब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्य संज्ञित्वमिति लभ्यते। तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वाक्यमेव संज्ञि। न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम्। वाह ऊठ् सम्प्रसारणमितिसामानाधिकरण्यबलेन तदुपस्थापितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णयात्। न चैवमपि ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादौ दोषतादवस्थ्यम्। सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात्। ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य संज्ञित्वमस्तु वर्णस्य तु कथ मिति चेत्। तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थद्वयाभ्युपगमादित्यवेहि। अत्र च विधेयानुवाद्यसमर्पकविभक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिङ्गम्। आह च। विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः। भर्तृहरिश्चाह।सम्प्रसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः। अविभागस्तथा सूत्रएकस्मिन्नभिजायते। तथा द्विर्वचनेचीति तन्त्रोपायादिलक्षणः। एकशेषेण निर्देशो भाष्यएव समर्थित इति॥ तन्त्रं च शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या। अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः। शब्दैक्ये द्वितीयः। आद्येपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे व्यङ्ग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम्। एवं च तन्त्रत्वमेकरू-

प्येण भवेत्तुल्योपकारतः । उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्ति-लक्षणमिति मीमांसकमर्यादानुरोधो वैयाकरणैर्न कर्तव्यः । तस्य भाष्यादिसकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्ति-शून्यतया दुरुपपादत्वाच्चेति दिक् । यद्वा। वाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निर्वर्तको वर्णो लक्ष्यते । सम्प्रसारणाज्जातं स-म्प्रसारणमिति । अथ वा वर्ण एव संज्ञी । निर्दिश्यप्रदेशेषु तु सूत्र-शाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणीयेति । सर्वेप्येते पक्षा भाष्ये स्थिताः । स्यादेतत् । अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने उत्तमपु-रुषैकवचनमिट् । तस्य च सम्प्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति । अत्राहुः । संख्यातानुदेशाद्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य संज्ञा न तु लकारस्थानिकस्येति । अनेदमत्र ज्ञेयम् । वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपतया तत्र यथासंख्यपरिभाषो-पस्थितौ यणः स्थाने इक्स्याद्यथासंख्यमित्यवान्तरवाक्यार्थः सोयं सम्प्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः । न चा-वान्तरवाक्यार्थे गृहीत्वा यातिवातिद्रातीत्यादावतिप्रसङ्गः । तस्य संज्ञासम्बन्धमात्रफलकत्वात् । अन्यथा व्यङ्क्षः सम्प्रसार-णमित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरतो नोक्तदोषः । अदुहीत्यादेस्तज्ज-त्वाभावाच्च । उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्त एव वर्णः संज्ञीति । अतो ऽदुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्गः । इदं च कर्मकर्तरि रूपमिति हरदत्तः । उपलक्षणं चैतत् । केवले कर्तर्यपि सम्भवात् । वर्ण एव संज्ञीति पक्षे तु यथासं-ख्यं दुर्लभम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वा-त् । न चैवं स्थानेयोगोप्यस्मिन्पक्षे न लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य व्याख्येयत्वात् । उक्तं हि इ-

कोगुणवृद्धीइतिसूत्रे । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । इहैव वा सिंहावलोकनन्यायेन स्थानग्रहणापकर्षोऽस्तु । यथासंख्यं तु दुर्लभमित्युक्तम् । कथं तर्हि अद्युहितरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत् । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणात् । यद्वा । कार्यकालपक्षे यणः स्थाने संप्रसारणमिग्भवतीति वाक्यार्थादनुवादत्वेव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां यथासंख्यप्रवृत्त एव संज्ञी । स एव संप्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते । अथ वा स्थानक्रमेण संबन्धो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपि सुलभः । यथासंख्यसूत्रं परं न प्रवर्त्ततामिति दिक् । द्युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न । दिवउदिति तपरकरणात् । अत एव द्युलोक इत्यत्र संप्रसारणस्येति दीर्घो न । नन्वेवं भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथमस्योपन्यास इति चेन्न । तस्य वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षेणोक्तत्वात् । संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा । पक्षान्तरे तु ऋतउदिति ज्ञापकं बोद्धव्यम् । नन्वेवमक्षद्युवौ अक्षद्युवः इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वार्णादांगं बलीय इत्युक्तं भविष्यति । वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षान्तरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति । हूतो जीन इत्यादौ तु हल इति सूत्रसामर्थ्यात्सम्प्रसारणनिर्दिष्टस्यादेशेपि दीर्घप्रवृत्तिः । वर्णसंज्ञापक्षेपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवेन हल इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक् ॥

१-१-४६

आद्यन्तौ टकितौ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादा-

धन्तावयवौ स्त । भविता । यापयति । पुरस्तादपवादा इतिन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवाद । प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वाद्बाध्यते । तेन चरेष्टः,गोपोष्टक्,व्रीहिशाल्योर्ढक्,इत्यादयः परा एव भवन्ति । परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यात्परिभाषेयम् । भाष्ये तु संज्ञापक्षोपि स्थापितः । तथाहि । टकितावितिति कर्मधारयः । इत्संज्ञकौ टकारककारौ आद्यन्तयोः संज्ञे स्तः । तथा च इद् इति बहुव्रीहिः इः द् आदिर्यस्येति निग्रहः । तथा च स्थानेन्तरतमपरिभाषया तद्रूपस्य इतव्यादेशे सिद्धमिष्टम् । एवं यापयतीत्यत्र यातेर्याप् आदेशः पुः क् यस्येति व्याख्यानात् । न चैवमाद्यन्तौ टकौ इत्येषास्त्विति वाच्यम् । आलजाटचौ ठस्येक इत्यादावपि टकयोराद्यन्तसंज्ञात्वप्रसङ्गात् । इत्संज्ञकत्वेन तु देशविशेषो लक्ष्यते। तेन इत्संज्ञकस्य यो देशस्तत्रावस्थितौ टकौ संज्ञे । न चाटचष्टकार इकादेशन्य ककारश्च तथेति नोक्तदोष । नन्वस्मिन्पक्षे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादिना भू इत्यस्याभू इत्यादेशः स्यात्स चोदात्त इत्यन्तोदात्तः प्रसज्येत । नैष दोषः। अः द् उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणात् । विशेषणस्यापि उदात्तस्य सौत्र परनिपातः। तेनोदात्ताकारादिरादेश इति सिद्धम् । न चैवमप्याङजादीनामित्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । अनुवृत्तेनोदात्तशब्देन सह श्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसम्भवादिति वाच्यम् । आङजादीनामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । वक्ष्यति हि,अजादीनामट्वा सिद्धमित्यादि ॥

1-1-47 मिदचोन्त्यात्परः ॥ सन्निविष्टानामचां मध्ये अन्त्यो योच् तस्मात्परो मित्स्यात् स च पूर्वान्तः । स्थानेयोगस्य परश्चेति परत्वस्य चापवाद । वनानि । यशांसि । रुणद्धि । ःननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्याप

वादोस्तु न तु प्रत्ययः परश्चेत्यस्यापीति चेन्न। बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यतइतीहाभ्युपगमात्। अन्यथा श्नमो मित्करणं व्यर्थं स्यात्। न च श्रवणार्थ एव श्नमो मकार इति वाच्यम्। तृणह इति निर्देशात्। अच इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। निर्द्धारणे षष्ठी। न चान्त्यादिस्यनेन सामानाधिकरण्यादच इति पञ्चम्येवास्तामिति वाच्यम्। शे मुचादीनामित्यादावन्त्यस्याचो ऽसम्भवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तावलोन्त्यपरिभाषाप्रसङ्गात्। तथा च तत्र मित्करणवैयर्थ्यापत्तेः। पूर्वसूत्रे आद्यन्तावितिसमासनिर्देशेपीहान्तग्रहणमात्रमनुवर्त्तते एकदेशएव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। तेन मित्पूर्वान्तः। यदि त्वभक्तः स्यात्तदा ताता पिण्डानामित्यादौ शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे कृते नलोपो न स्यात्। प्रातिपदिकान्तत्वाभावात्। तथा वहंलिह इत्यत्र वहाभ्रे लिह इति खशि अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुमि मोनुस्वार इत्यनुस्वारो न स्यात्। अपदान्तत्वात्। यदि त्वादिग्रहणमनुवर्त्य परादिः क्रियेत तदा वारिणे इत्यादौ घेर्ङितीति गुणः स्यात्। वहंलिह इत्यत्रानुस्वारो न स्यात्। अतिशयितः सखा येषां तान्यतिसखीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वप्रयुक्ता वृद्धिः प्राप्नोति। सा हि गौणत्वेपीष्यते अस्थ्याद्यनड्वत्। एतच्चेह सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्फुटम्। तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एवात्र स्थितः। अत्र वार्त्तिकम्। अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्। मग्नः। मग्नवान्। ओदितश्चेति निष्ठानत्वम्। तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम्। मस्जिनशोर्झलीति नुम्। स च यद्यन्तादचः परः स्यात्तदानिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात्। उपधाभूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां संज्ञा। अथ स्कोरिति सलोपे

कृते नकार उपधात्वाल्लुप्यतामिति चेत् । न । नलोपं प्रति स्कोरितिलोपस्यासिद्धत्वात् । बहूनां समवाये समुदायस्यैव संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे सलोपस्याप्राप्तेश्च । तथा च मङ्क्ता मङ्क्तव्यमित्याद्यपि प्रयोजन बोध्यम् । भर्जिमर्च्योश्च । अन्त्यात्पूर्वो मित् इत्यनुवर्त्तते । भ्रूजी भर्जने । अस्मादौणादिके अचि कृते ऊमागमः । भरूजा । मर्च शब्दार्थे । चुरादिकः । अस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्यय ईमागमः । निपातनात्सिद्धम् । भरूजाशब्दो ह्यङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु । उणादिषु तु मृकणिभ्यामीचिरिति ईचिप्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दो व्युत्पादितः । तदुपायान्तरं बोध्यम् ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ १-१-४८ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । हेशब्दमतिक्रान्त कुलमतिहि कुलम् । चित्रगुः । अतिरिः । अतिनु । यदत्र वक्तव्यं तदेओङ्सूत्रएवोक्तम् ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १-१-४९ अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमाना षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरेति बोध्यम् । अस्तेर्भूः । अस्तेः समीपो ऽनन्तरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थः । स्थानं च प्रसङ्गःदर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमितिवत् । तथा चेगुच्चारणे प्रसक्ते यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थपर्यवसाने सामीप्यादयः सम्बन्धा अर्थाद्व्यावृत्ता । योगः सम्बन्धः । स बहुविधोस्त्यस्या इति योगा । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच् । स च भूम्नि । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । तेनानेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमानेत्यर्थो लभ्यते । अयोगेति वा छेदः । अनिश्चितयोगविशेषेत्यर्थः । योगेत्ययोगेति वा किम् । ऊदुपधाया गोहः । शास इदङ्हलोरित्यादौ शास इत्यत्र मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासोः स्थाने धातुमा-

त्रस्योपधायाश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक् । यद्वा । स्थाने योगो यस्या इति बहुव्रीहिः । अत एव निपातनात्सप्तम्या अलुक् । यद्वा । स्थानेन योगोस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् । न चानयोः पक्षयोर्गोहः शास इत्यादावतिप्रसङ्गः । परिभाषाणामनियमे नियन्तु प्रवृत्ते । युक्तं चैतत् । आकांक्षापूर्वकत्वात्सम्बन्धस्ये, ह चोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीतआकांक्षाविच्छेदात् । लोकेपि हि पथानं पृच्छन्तं प्रत्युष्मिन्नवकाशे दक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन्नुत्तर इत्यादावुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्वैधात्संशयस्तत्रैव तदुपतिष्ठते न त्वसंदिग्धे तिर्यक्पथेपीति दिक् । भाष्यकारास्त्वाहुः । अस्तेर्भूरित्यादावनेकसंबधप्रसंगेपि लक्ष्यानुरोधादन्तरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वैव व्याख्यास्यते । तस्मान्नायमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थः । किं तु षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति सूत्रार्थ । तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति । तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः पाच्छब्दान्तं यदंगं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य सर्वस्य पदादेश इति । अलोन्त्यस्यादेः परस्येति तु योगौ आरंभसामर्थ्यादस्य बाधकौ । अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति । एवं स्थिते वंशाद्याश्रयणेन प्रागुक्तोपि सूत्रार्थः सुवच । फलं तु स्फुटप्रतिपत्तिरिति दिक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ १-१-५० ॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात् । सादृश्यं च चतुर्धा । स्थानतोर्थतो गुणतः प्रमाणतश्चेति । स्थानतो यथा । सुध्युपास्य । मध्वरि । धात्रंशः । लाकृतिः । यत्तु यथासंख्यसूत्रेणैवेहान्यथासिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ । तदभ्युच्चयमात्रम् । अर्थतः साम्यविवक्षायां यथासं-

रुपालाभात्। इको हि पद्घाष्टिः यणस्तु समेति वैषम्यात्। अथेक्शब्दाद्यण्शब्दाच्च प्रथमं चतुर्णां चतुर्णामुपस्थितेरस्त्येव साम्यमिति चेत्तर्हि सुध्युपास्येति दीर्घस्य कथं यणादेशः। इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृतीयेन ऋकारेण चतुर्थेन लृकारेण च परस्परस्य ग्रहणाल्लाकृतौ रेफप्रसङ्गः धात्रंशे च लकारप्रसङ्गः, यवौ च सानुनासिकनिरनुनासिकौ न व्यवतिष्ठेयातामिति दिक्। दैत्यारिः श्रीश इत्याद्यपीहोदाहरणम्। अर्थतो यथा। वातंड्ययुवतिः। वतंडशब्दाद्वतंडाच्चेत्यपत्ये यञ्। तस्य लुक्स्त्रियामिति लुक्। शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन्। वतंडी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः। पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडीशब्दस्य सदपत्यवाची वातंड्यशब्दो भवति। गुणतो यथा। पाकः। त्यागः। घजोः कुघिण्ण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारः। जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवतः स्थाने तादृगेव गकारः। प्रमाणतो यथा। अमुम्। अमू। अमून्। अदसोसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः। इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः सम्मतः। ताल्वादिरूपे स्थाने योन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत्। स प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति। तदुक्तम्। यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति। तेन चेता स्तोतेत्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवानप्यकारो न भवति। वाक्यभेदे च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम्। एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे संमते हि स्थानेंतरइत्येव ब्रूयात्। सिद्धान्ते तु वाग्घरिरित्यादौ सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः। तमब्ग्रहणात्तु चतुर्था भवन्ति। ते हि सोष्मा-

णो नादवन्तश्च । ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मस्तत्सहिताः सोष्माणः । तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यम् । वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोन्त्य इति । शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीयां हकारेण चतुर्थां इति शिक्षा । इह त्रीणि वाक्यानि,ऊष्मशब्दश्च धर्मिवचनः । शषसहा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः । सस्थानेनेति । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । हशषसाः क्रमेण ख छ ठ थानां द्वितीयानां सस्थानाः।यथा शादय उष्माण स्तथैव खादयोपीत्यर्थः । फकारस्य तु यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्मत्वं बोध्यम् । हकारेण चतुर्थां इति । यथा हकार ऊष्मा एवं तेपीत्यर्थः । नन्वेवमिह उस इत्यादावन्तर्यादर्धमात्रस्य यणः स्थाने अर्द्धमात्र इक् स्यात् । दध्यत्र, मुध्युपास्य, इत्यादौ तु मात्रिकद्विमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव यण् स्यादिति चेन्न । अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकाद्विमात्रिकव्यंजनस्य च लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् । योस्ति स एव भविष्यति । इह भाष्ये अन्तरतम इति सप्तम्यंतपाठोप्युपन्यस्य दूषितः । तथाहि । अन्तरतमउरण् रपर इति संहितया तावत्सूत्रकृदपाठीत् । पदकारास्तु व्याख्यातारः । तत्र सप्तम्यंतमपि शक्यं छेत्तुम् । षष्ठीति चानुवर्त्तते । अन्तरतमे स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येति सूत्रार्थः । एवं चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र विधेयस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्या उपसंहारात्सिद्धमिष्टम् । तथा वान्तो यि प्रत्ययइत्यत्र एच इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वांतादेशस्यांतरतमयोरोदौतोरुपसंहारात्सिद्धम् । अन्यथा एजमात्रस्य वान्तादेशः स्यात् । अत्रेदं दूषणम् । इको यणचीति यण् ह्रस्वानामेव स्यान्न तु दीर्घाणाम् ।

अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिकः सन्निकृष्ट इति तथैवैक इति षष्ठ्या उपसंहारात्। तथैको गुणवृद्धी अचोऽष्णांते इति षष्ठ्योर्गुणवृद्ध्योः रन्तरतमेष्वेव इक्ष्वसु चोपसंहारात्। नेता लविता नायको लावक इत्यादावेव स्यात्। चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक्। तदेवं सप्तम्यंतपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमांतपक्ष एव युक्त इति स्थितम्। स्यादेतत्। एवं सति एज्मात्रस्य वांतादेशः स्यादिति चेत्। अत्राहुः। पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्यं प्रवृत्तम्। अन्तरतमपरिभाषा वा। अपोधिकारश्चेहाश्रीयते । यादृशो वान्तादेशः पूर्वं दृष्टओकारस्थानिकोऽव् औकारस्थानिकश्चाव् तादृशो यि प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थः । यद्वा। वांत इति न करिष्यते । न चैवं चेयं नेयमित्यादावतिप्रसङ्गः । क्षय्यजय्याविति योगो विभज्य कण्ठतालव्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियमपरतया व्याख्यानात् । क्षिज्योः शक्यार्थएवेति द्वितीयसूत्रार्थः । तेनार्हार्थे तयोरपि नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि शार्ङ्गरवादिगणपठितेन नृनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीति रूपं न सिद्ध्येत् । तथा हि । नरशब्दस्य ङीन्संनियोगेन विधीयमाना वृद्धिरलोंत्यस्येत्यंत्यस्य स्यात् । तथा च यस्येति चेति लोपेन तस्यानिवृत्तौ वृद्धिवचनं व्यर्थं स्यात् । न च नृशब्दार्थं तदिति वाच्यम् । एवं हि सति नुर्वृद्धिश्चेत्येव ब्रूयात्। न च नरशब्देपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवन्ती नानर्थिकेति वाच्यम् । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन वृद्धेरन्तरङ्गत्वात् । ननु वचनसामर्थ्याद् वृद्ध्या लोपो बाध्यताम्, आहो स्विदन्तरङ्गपरिभाषां बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवत्विति संशये परिभाषाबाध एव न्याय्यः। तदुक्तम् । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति । किञ्च वाह ऊठित्यत्र प्रा-

पितत्वेनानुमेयायाः परिभाषाया एव बाधेनोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येतिलोपस्य बाधो ऽनुचितः । तथा च लोपे कृते वृद्धि रिति सिद्धं नारीति रूपमिति चेत् । सत्यं सिद्धं, किन्तु सप्तम्यंतच्छेदपक्षएव । तत्र हि प्रकृतितोंतरतमनिर्वृत्तिरिति वृद्ध्यन्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारात् अकारस्य वृद्धिर्भवति । प्रथमांतच्छेदपक्षे त्वादेशतोंतरतमनिर्वृत्तिरित्यलोंत्यस्येति वचनाद्रेफस्य स्यात् ॥ तस्मात्सिद्धांते नारीति रूपं नरशब्दस्य तु साधमिति पूर्वः पक्षः॥अत्राहुः । नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोभिमतं सप्तम्यंतपक्षनिराकरणभाष्येण तथैवानुमानात् । न चैव नरशब्दाज्जातिलक्षणङीषि सति नरीति रूपं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तथा च प्रयुज्यते किंनरीणां नरीणामिति । यद्वा । नरशब्दस्य नियतपुंलिंगत्वमेवास्तु । तथाच नातिप्रसङ्गः । उक्तप्रयोगस्तु पुंयोगलक्षणे ङीषि भविष्यति । प्रत्याख्यानेपि तस्य दुर्वारत्वात् । अथ वा नृनरयोरित्यत्रात इति वर्त्तते । अजाद्यतष्टाबिति सूत्रात् । तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्पष्ठ्या विपरिणतं नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन संबध्यते । न तु नृशब्देन । असंभवात् । तस्मात्सिद्धं नारीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रत्याख्यायतां नाम नरशब्द । नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो मते तु कथमुक्तिसंभव । न च नरीत्येवेष्टमिति वाच्यम् । वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैफल्यापत्तेः । अत इत्यनुवृत्त्या समर्थनमपि क्लिष्टम् । एकदेशानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणात् । किञ्च नृनरयो रिति गणपाठे पठ्यते न त्वष्टाध्याय्याम् । गणे चात इति न प्रकृतम् । तथा शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यादिशब्देन गणसूत्रमपि द्व्यमागमय्य तत्रात इत्यस्यान्वयो वाच्यः । स च क्लिष्टतर इति स्पष्टमेव । तस्मादित्थं समाधेयम् । नर इति रान्तं लुप्ताकारा-

नुकरणं तस्य अः नरः । नुश्च नरस्येति द्वन्द्वः । चात्रणे पाठाच्च ङीन् । यद्वा। स्थानेन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण द्वेधा छेदः सूत्रकृतः सम्मतः भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रयणेन सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि हि प्रकृतित आदेशतश्चेत्युभयथाप्यन्तरतमनिवृत्तिरस्त्येव । सूत्रकृतो मते वाचनिकी सा । भाष्यकृतस्तु न्यायसिद्धेत्यन्यदेतत् । तथा च वान्तो यि नृनरयोरित्यादि सर्वं सुस्थमेव । अत एव चतुर्थे स्थानितोन्तरतमनिर्वृत्तिमाश्रित्य नारीति रूपं साधयन्हरदत्तोपि न विरुध्यते । इको यणचीत्यादावतिप्रसङ्गः परमवशिष्यते । स च त्वादिभ्यः प्वादीनां ह्रस्व इत्यादिज्ञापकेन वाचनिक्या न्यायमूलिकाया वा स्थानितोन्तरतमनिवृत्तेरनित्यतामाश्रित्य परिहर्तव्य इति दिक्। सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते। सभायामास्यतामित्युक्ते हि पण्डिताः पण्डितैः सह समासते, शूराः शूरैः, कवयः कविभिः,न तु सङ्करेण । किं बहुना गवां सङ्घं प्रति गौर्धावति, अश्वो ऽश्वानामित्यादिव्यवस्था तिर्यक्ष्वपि दृश्यते । तस्मात्प्रथमवाक्यार्थस्य लोकत एव लाभान्न तदर्थं सूत्रमारम्भणीयम् । एवं स्थानत आन्तर्यं बलीय इत्यपि लोकत एव सिद्धम् । तथाहि । भूयः सहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वा सजातीयान्तरसंवलने सत्यपि कृशत्वपाण्डुत्वादिगुणसदृशानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणैव परस्परापेक्षा दृश्यते । तदेवं लोकतः सिद्धे किं वचनेनेति ॥

उरण् रपरः ॥ १-१-५१ ॥ ऋवर्णस्य स्थाने यो ऽण् स प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वाहारपरस्स्यात् । ऋकारेण सावर्ण्यान्त्रिंशत उपस्थाने सति स्थानेन्तरतमपरिभाषया रश्रुतिपतः स्थाने रपरो लश्रुतेस्तु लपर इति विवेक्तव्यम् । कृष्णर्द्धिः, तवल्कारः, ऋलस्थाने

यो ऽण् इति ग्रन्थस्तु यथासंख्यभ्रमापादकोसंगतश्च । शब्दतः साम्येनाभिमतानिर्वाहात् । न हि सूत्रे शब्दद्वयमस्ति । अर्थतस्तु नतरां साम्यम् । अथात्र न यथासंख्यमभिमतं तर्हि किं वृत्तिमध्ये द्वयोरेव विश्लिष्योल्लेखनेन । आ च आ च रलौ ऋलोः स्थानमिति विग्रहे उश्च उल् च ऋलोरिति विग्रहे वा द्वन्द्वस्य दुर्लभत्वाच्च । स हि विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषेण बाध्यते । चित्रगुशब्दस्य चित्रगवीपरतायामिव साधुत्वनिर्वाहार्थं लक्षणामाश्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे पर्यवसानमिति कथं चिन्निर्वाहस्तु ग्रन्थे श्रद्धालुभिरास्थेय इति दिक् । अत्र पक्षचतुष्टयं सम्भाव्यते । उ स्थाने रपरो ऽण् स्यादिति रपरत्वविशिष्टो ऽण् विधीयतइति प्रथमः पक्षः । उः स्थाने अणामनर्णां च प्रसङ्गे अणेवेति नियमः । स च रपर इति वाक्यभेदेन रपरत्वं विधीयतइति द्वितीयः पक्षः । उः स्थाने योणित्यनूद्य तस्य रपरत्वं विधीयतइति तृतीयः । प्रसंगावस्थायामेव रपरत्वं विधीयतइति चतुर्थः । तत्राद्ये पक्षे नामान्नेपूदात्तादिपु विधीयमानोण् तेषां बाधकः स्यात् । तैरनवरुद्धस्य विषयस्यालाभात् । एवं तदा वचनव्यक्तिः । षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशोन्तरतमः स्यात् । ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति । ततश्चोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः । तथाहि । कृतिरित्यत्र ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्राप्तम् ऋकारं बाधित्वा ऽण् रपरः स्यात् । तथा प्रकृतं प्रकृतमित्यत्र गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते शेषनिघातमुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितं च बाधेत । तथा नॄःपाहीत्यत्र नॄन्पइति ज्ञापकात्पूर्वसवर्णदीर्घसंभवेप्यनुनासिकं बाधित्वा ऽण् रपरः स्यात् । किञ्च कर्ता कारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वाण् भवन्नकार एवेति नियमाभावात् कदा चिदिकार उ-

कारश्च स्यात् । अपि च ये ऽपी प्रतिपदोक्ता इत्त्वोत्त्वादय ऋत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति तेषु रपरत्वं न स्यात् । द्वितीये तु गुणवृद्ध्योर्न दोषः । अणनणोः प्रसक्तावणेवेति नियमेन कर्त्ता कारक इत्यादिसिद्धेः । ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा वृद्धिरनन्तरतमा तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोऽन्तरतमेत्यविशेषादुभयत्रापि सकलवृद्धिप्रसंगे नियमोऽस्तु, गुणस्तु कर्त्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः । तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एकेव प्राप्तः । तथा च अणनणोः प्रसंगाभावेन नियमाप्रवृत्तौ दीर्घेष्वेङेव स्यात् । ह्रस्वेषु लकारो भवन्नपि रपरो न स्यात् । यो हि प्रथमवाक्येनाणेवेति नियम्यते । तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते । तथा च गुणे दोषोऽस्त्येवेति चेत् । चजोः कुघिण्ण्यतोरित्यादौ सावकाशायाः स्थानेन्तरतमपरिभाषाया वृद्धिविधौ चरितार्थयाऽगुरण्रपर इत्यनया गुणप्रसङ्गे रपरत्वेन बाध्यत्वात् । तस्माद् द्वितीयपक्षे गुणवृद्ध्योर्न कश्चिद्दोष इति स्थितम् । उदात्तादिषु दोषस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्तेष्वित्त्वादिष्वपि । तृतीये तूदात्तादिषु न दोषः । तत्तद्विधिभिरन्तरतमपरिभाषासंस्कृतैर्ऋवर्णस्यैव विधानात् । किरतीत्यादावपि न दोषः । गुणवृद्ध्योस्तु दोष एव । तथाहि । आन्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति तथापि तरितेत्यादावेङेव स्यात्तथा अविशेषाद् वृद्धित्रयेपि प्रवृत्ते अकारस्याण्त्वाद्रपरत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति तथापि कायकस्तायक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते । यत्तु पूर्वसूत्रे भाष्यकारैरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितमनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमिति । यच्च तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवदिति । तदुभयमपि पाक्षिकं बोध्यम् । तथाहि । यदा ऋत्वजात्यवच्छि-

अस्य कोन्तरतम इति परीक्ष्यते अत्वजात्यवच्छिन्नस्य कस्येति सदाऽनुरूपमतिसंबन्धिराहित्येनैव धर्मेणैतयोरान्तर्यम्। न ह्यान्तर्यं चतुर्द्धेति मुनित्रयोक्तिरस्ति प्रत्युत सोष्मणः सोष्माण इति भाष्याद् वृत्तेश्चानियम एव लभ्यते । एवं च नष्टाश्वदग्धरथन्यायोपि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव । व्यक्तिपुरस्कारेण परीक्षायां तूक्तरीत्या दुष्टोयं पक्षः । तथा चात्र सूत्रे वार्त्तिकम्। य उस्स्थाने ऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिरिति। किञ्चास्मिन्पक्षे क्व रेफपरत्वं क्व वा लकारपरत्वमिति व्यवस्थापि दुरुपपादा स्यात्। स्वतन्त्रः कर्त्तेति निर्देशाच्च विनिमयो ग्रोयङ्याचिविभाषेत्यारम्भाच्च न विकल्प इति समर्थनेपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । रेफस्य पूर्वान्ततां साधयितुमाद्यन्ताविति सूत्रात्समासैकदेशभूतमन्तग्रहणमनुवर्त्य तस्य रपर इत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेन रेफान्वयश्च वाच्य इति महान्क्लेशः । चतुर्थपक्षे तु नैतदुपयुज्यतइति वक्ष्यामः । तस्मान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एवाश्रितः। स चेत्थमुपपादनीयः। स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्त्तते तत्रैकस्तु स्थाने यो ऽणित्यनुवादेपि स्थानसम्बन्धलाभाय। द्वितीय तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरो भवतीति कालविधानार्थम्। स्थानेन्तरतमसूत्रे स्थानशब्दस्य तात्त्वादिपरत्वेपि शब्दाधिकाराश्रयणादिह प्रसङ्गपरत्व बोध्यम्। एवं च गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यवस्थायामेवाणो रपराः सम्पन्ना इति प्रमाणतोन्तरतमावेङावैचौ बाधित्वा स्थानतोन्तरतमोणेव भवतीति न कश्चिद्दोषः । एव मुदात्तादिविधिष्वप्यन्तरतमत्वादकारो भवति नतु अर् इर् इत्यवधेयम् । न चैवं कर्त्तेत्यादावनेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसङ्गः । आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात । तथाहि । ऋस्थानित्वमुपजीव्य प्रवृत्तं रपरत्व सर्वादेशतां नापादयति ।

उपजीव्यविरोधात् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्तिकम् । सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात् । न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघात इति । अण्ग्रहणं किम् । रीङ्रिङादीनां रपरत्वं मा भूत् । मात्रीयाति । क्रियते । तथा टकि लोपोपि रपरः स्यात् । एवं च सूत्रवैयर्थ्यापत्तौ सामर्थ्यादनेनालोन्त्यविधिं बाधित्वा सर्वादेशः स्यात् । तथा होतापोतारावित्यत्रानङोपि रपरत्वे संयोगान्तलोपे च कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति दिक् । अथ यो रिङादिष्वण् स रपरः कुतो नेति चेत् । अनादेशत्वात् । आदेशत्वं हि समुदाये विश्रान्तम् । न चैवं कृष्णर्द्धिरित्यादौ रपरत्वं न स्यात्पूर्वपरसमुदायस्य स्थानित्वादिति वाच्यम् । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितयोरवयवयोरेव स्थानित्वावगमात् । अत एव द्वयोः स्थानिनोर्भिन्नादिषु नत्ववद्भावादेशौ मा भूतामिति तत्रैकग्रहणं कृतम् । तस्मादकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव । तदुक्तम् । यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति । तस्मादेकादेशेपि रपरत्वं भवतीति स्थितम् । स्यादेतत् । उक्तरीत्या ऋत उदित्युकारादेशस्यापि रपरत्वं स्यात् । तथा च विभक्तिसकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रोरीति लोपे ढ्रलोपइति दीर्घेण मातूः पितूरिति माप्नोतीति चेत् । मैवम् । रुत्वस्यासिद्धत्वेन रात्सस्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गेण रूपसिद्धेः । नन्वेवं मातुःकार्यमित्यत्र षत्वं स्यात् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात् । न चायं प्रत्ययाविसर्जनीय एवेति वाच्यम् । अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेप्यप्रत्ययतया तदादेशस्य सुतरामप्रत्ययत्वादिति चेत् । उच्यते । ऋत उदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावत्सान्तस्य प्रत्ययसंज्ञा सकारे लुप्ते त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा । एकदेशवि-

कृतस्योपसंख्यानात् । स्थानिवदादेश इत्यत्रादेशग्रहणाद्वा । अत एव यङो यकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तम् । तथा चाप्रत्ययस्येति षत्वनिषेधः सिद्धः । न चैवं प्रत्ययावयवस्थानिकत्वेपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थानेयोगस्य दुर्लभत्वात् । अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वसम्भवात् । नन्वप्रत्ययस्येति पर्युदासः तथा च पूर्वान्तत्वेनैकादेशग्रहणात्षत्वं स्यादेव । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । अप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः । तथा चाग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मा भूत् षत्वम् । मातुःकार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत् । इहेदं तत्त्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठो ज्ञापक एकादेशशास्त्रेण निर्वृत्तात्परस्य षत्वं न स्यादिति । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वयावेव ज्ञाप्येते । यत्तु भाष्यं लुप्यते प्रत्ययो रातसस्येति । यच्च कैयटकृतं तद्व्याख्यानम् । उत्वे कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति । तदुभयमपि चिन्त्यम् । इह सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वादिति पक्षे यद्यप्युरादिरूपेण विधानादभक्तत्वादिशङ्कैव नास्ति तथापि संप्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिन्तितम् । तत्राभक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षे च ववृते इत्यादावुरदत्वे रपरत्वे च कृते हलादिशेषेण रेफो न निवर्त्तेत । अभ्यासावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात् । तस्मादन्तग्रहणमनुवर्त्य पूर्वान्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः ॥

१-१-५२
अलोऽन्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्यालः स्थाने बोध्यम् । त्यदादीनामः । सः । य । स्थानष

ष्ठीति किम्। आर्द्धधातुकस्येट्, तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत्। इदं च षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते। अल इति किम्। पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत्। एतेनाल इति जसन्तमाश्रित्यालात्मका आदेशा अन्त्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणाः परास्ताः। अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसङ्गात्। किं चैवं लाघवार्थमलन्त्यस्येत्येव सूत्रयेत्। अपि चारुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः पादशतस्य संख्यादेरिति लोपो ढकि लोपश्च सर्वादेशः स्यात्। ततश्च विरजीकरोतीत्यादि न सिध्येत्। यत्तु अल इति जसन्तमिति पक्षे अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवोपवर्णनं, तदपि न। षष्ठीति पक्षेपि ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकाल् अन्त्यस्य स्यात्। न तु अङिदपीति नियमाश्रयणेनानेकाल्ग्रहणप्रत्याख्यानसम्भवात्। वस्तुतस्तु पक्षद्वयेप्यनेकाल्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव। अन्यथा अतो भिस ऐसित्यादिपञ्चमीनिर्देशेप्यनेकाल्प्यादेशः परस्यादेः स्यात्।सत्यनेकाल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः। अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम्। तथाहि। अलोन्त्यस्येत्यस्य द्वावपवादौ। आदेः परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति। तत्र प्रथमस्यावकाशः। ईदासः, बहोर्लोप इति। आसीनः, भूयान्। द्वितीयस्यावकाशः। अस्तेर्भूरित्यादि। अतो भिस इत्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धं रामैरित्यादि। न चादेः परस्येत्यत्राल इति जसन्तमनुवर्त्य रामैरित्यादि साधनीयमिति वाच्यम्। तथा सति भूयान् भूमेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। तदेव कार्यस्यान्त्येत्यनुसंहारो व्याख्यातः। ङिच्चेत्याद्यग्रिमसन्दर्भानुगुणत्वात्। यद्वा। षष्ठ्या एवायमनुसंहारः। या स्थानेयोगा षष्ठी सान्त्यस्यालो बोध्ये-

ति । अत्र पक्षे ङिच्चेत्यस्यायमर्थः यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सा अन्त्यस्याल इति । एवमग्रेपि ॥

ङिच्च ॥१-१-५३॥ ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् । दध्ना । दध्ने । अनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थमिदं तातङि परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेत् । सत्यम् । सर्वादेशेपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपं प्रयोजनं सम्भाव्यते । तावता च किञ्चिद्विलम्बेन प्रवृत्तोयमपवादोप्यस्मिन्विषये उत्सर्गेण समकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रतिषेधः । यद्वा । एरुरित्यस्यानन्तरन्तिह्योस्तादिति वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्ति । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेधं सर्वादेश । प्रदर्शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्तेः ॥

आदेः परस्य ॥१-१-५४॥ परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यम् । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥१-१-५५॥ अनेकाल् आदेशः शिच्च सर्वस्य स्यात् । अस्तेर्भूः । भविता । इदम इश् । इत । ङिच्चेति नियमात्सिद्धे ऽनेकाल्ग्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । यत्तु वृत्तिकारैर्जश्शसोः शिरिति शित उदाहरणं दत्तम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशतां विना तत्र शित्त्वस्यैवालाभात् । सर्वादेशतायामानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव णल्डादेशादिष्विव सिद्धत्वात् । तथाहि । णल्डाशिप्रभृतयो यदा सर्वादेशास्तदा प्रत्ययसंज्ञाः । ततः प्रत्ययादित्वप्रयुक्ता इत्संज्ञा । ततो लोपः । तत एकाल्त्वे सत्यपि न सर्वादेशत्वक्षति । उपजीव्यविरोधापत्तेः । अत एव हि कर्तेत्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तम् । शकारेणानुबन्धेन इश्प्र-

भृतीनामनेकाल्त्वादेव सिद्धे शित्ग्रहणं नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थम् । तेन दिवउत् अर्वणस्त्रसावित्यादेर्न सर्वादेशतेति बोध्यम् । ननु कथं ज्ञापकता ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थतया शित्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि लोपश् इति छिद्यते संज्ञायां च कृतं शित्त्वं तत्रानुपयुक्तं सत्संज्ञिनि फलति, कुमुदृष्टित्ववदिति सिद्धान्त इति चेत् । सत्यम् । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावात्तदभिप्रायको लोपशितिच्छेद इति सिद्धान्तः । एकान्ता इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकम् । ध्वसोरित्यत्र तु लोप इत्येव छेदः । लोपोयीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । वार्तिकमते तु नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्येव सिद्धम् । न चानभ्यासविकारेष्विति पर्युदासस्यायं विषयः । लोपस्य विकारत्वाभावात् । रूपान्तरापत्तिर्हि विकारः । यथा भृणामित् आर्त्तिपिपर्त्योश्चेत्यादिः । अत एव पस्पशायां लोपो विकारात्पृथगुपात्तः लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेदं परिपालयिष्यतीति । उक्तं च पृषोदरादीनीति सूत्रे कैयटेन । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति । वस्तुतस्तूपदेशावस्थायामेवान्तरङ्गत्वेत्संज्ञा । अत एवोच्चरितप्रध्वंसिनोनुबन्धाः स्मर्यमाणाः सन्त एव कार्यं निर्वाहयन्तीति सिद्धान्तः । इदं चोत्तरसूत्रे एव कैयटे स्फुटम् । तथा च दिव उत् अर्वणस्त्रित्यादेरेकाल्त्वादेकान्तपक्षेपि न सर्वादेशता प्रसज्यते । एवं च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनं व्यर्थम् । शित्ग्रहणं च सुतराम् । इदम इश् इदं किमोरीश्की तीशीशोस्तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतायाः प्राङ्नलोपः । यत्तु कृतेपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावाच्छकारस्येत्संज्ञा न स्यादिति हरदत्तेनोक्तम् । तन्न । लोपस्यैव प्रयोजनत्वात् ।

न चैवमुच्चारणवैयर्थ्यं, सर्वादेशत्वसम्पादनेन कृतार्थत्वादिति दिक् । तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिन्त्यः । इह नानेकाल्शिदिति पठित्वा अन्त्यस्यादेरिति चानुवर्त्यानुसंहारद्वयनिषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्त्तयति च । तृतीयान्ताद्वतिना स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति वाक्यार्थलाभात् । यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् । आवधिषीष्ट । अत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वधेरपि भवति । आघ्नीयमहन इत्यत्र हि अल्नाश्रीयते । रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घे कर्त्तव्ये यद्यपि यञादौ इत्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रयुक्ता सुपि चेत्यस्याप्रवृत्तिः । यादेशस्य यञादित्वात् । सुप्त्ववैकल्यादुपदेशस्याप्रवृत्तिः । सुप्त्वञ्चेह यद्यपि ए इत्यस्मिन्नलि वर्त्तते तथापि न तदलोऽसाधारणम् । भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः । इदं च कार्यकालपक्षाश्रयेणोक्तम् । यथोद्देशपक्षे तु सुप्संज्ञाया अपि शास्त्रीयत्वात्सैवातिदिश्यते । तत उपदेशेनैव दीर्घ इति न किञ्चित्कष्टम् । एतेनारुदितामरुदितमित्यादाविडागमोऽपि व्याख्यातः । तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसम्भवादिति दिक् । अत्र धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः प्रयोजनमिति वृत्तिकृतः । उदाहरणदिक् चेयम् , न तु परिगणनमिति भ्रमितव्यम् । च्लेः सिजित्यादीनामसङ्ग्रहापत्तेः । क्रमेणोदाहरणानि । अस्तेर्भूः । आर्द्धधातुके विवक्षिते । अत एवाङ्गात्पृथग्धातूपादानम् । धातुत्वाद्धातुप्रत्ययाः । भव्यम् । केन काभ्यां कैः । अङ्गत्वादिनादेशदीर्घप्रभावाः । कृत्‌ । प्रकृत्य । कृत्वा ।

ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक्। अद्यतनम्। ताद्धितत्वाददन्तत्व-प्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा। कद्‍ध्वः। स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वा-दव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। स्थानेन्तरतमप-रिभाषया गतार्थत्वात्। अधोध इति तूदाहरणमाष्टमिक-द्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्संभाव्यते किन्तु तत्रापि फलं दुर्व-चम्। तस्मादधोध काम इत्युदाहार्यम्। अतः कृकमीति प्राप्तस्य स-त्वस्याव्ययत्वात्पर्युदासः। यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरण-म्। तच्चिन्त्यम्। क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात्। तदन्तविधेः सर्वैकवा-क्यतया सिद्धान्तितत्वात्। न च जहत्स्वार्थायां वृत्तौ क्त्व आ-नर्थक्यात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यम्। ह्र-स्वस्य पिति कृतीति तुगभावापत्तेरिति दिक्। सुप्। रामा-य। तिङ्। अपचताम्। तिङन्तत्वात्पदत्वम्। वः,नः। पदत्वा-द्रुत्वादि। नन्वेवमधोध इत्यस्यापि पदादेशत्वादेव गतार्थते-ति चेत्सत्यम्। गोबलीवर्दन्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक्। इ-हकाभ्यामित्यादावादेशः कार्यं लभते केन कैरित्यादौ तु परस्य प्रवर्तयतीति विवेकः। ननु वत्करणं मास्तु, स्थान्यादेश इत्ये-तावताप्यसंयोगाल्लिट्किदित्यादाविव वत्यर्थलाभात्। यदाहुः। परश्च परशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि वतिं वत्यर्थं गमयतीति। न च स्थानी आदेशं प्रतिपद्यतइत्येव वाक्यार्थः किं न स्या-दिति वाच्यम्। तत्तदादेशविधायकैरेव गतार्थत्वात्। न चादे-शः स्थानिरूपमापद्यते। वचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वा-च्यम्। वा लिटीत्यारम्भात्। न च चक्षिङः ख्याञ् आदेशः स्थानीति वचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिट्येवेति नि-यमार्थं तत्स्यादिति वाच्यम्। एवमपि विभाषा लुङ्लृङोरित्या-द्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यापत्तेः। अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसि-

द्धावस्तेर्भूरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्राहुः । वत्करणाभावे स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । प्रायेण ह्यस्मिन्पादे संज्ञासूत्राण्येवारभ्यन्ते । ततश्चाङ्गोयमहन इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्न तु हन्तेः । न च स्वंरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणम् । अशब्दसंज्ञेति निषेधात् । न च स्थानिनः संज्ञात्वे सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायबाधः । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोग इति पक्षे संज्ञाया एवोद्देश्यकोटिनिवेशात् । न चैवमाङो वधियम इत्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । वध हिंसायामिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः । न चैवमाङो वधयम इति पठ्यताम् । अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेतिप्रसंग इति वाच्यम् । सकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थमाङो यमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात् । तथा चावधिष्टवदाजघ्ने इत्यत्राप्यात्मनेपदं सिद्धम् । तथाहि । हन्तेर्लिटि लसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु कृतेषु परत्वान्नित्यत्वाभ्यां लेपात्कर्त्तरीति बाधित्वा लिटि धातोरिति द्विःप्रयोगे ऽभ्यासस्य चुत्वे ऽभ्यासात्परस्य घत्वे एकदेशविकारासम्भवेन समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्धन्त्यादेशत्वं ततो वधिना सह तुल्ययोगक्षेमतैवेति दिक् । अस्तु वा स्थानिन आदेशः संज्ञा । तथाप्यनिष्टं तुल्यमेव । तथाहि । अस्यतिवक्तीत्यत्र ख्यातिपदेन चक्षिङेव गृह्येत । क्ङित्वात् । तथा च समचक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात् आख्यतेत्यत्र च न स्यात् । न चैवं चक्षिङ इत्येव ब्रूयात् । अनुबंधनिर्देशेनापि पक्षुद्वारणसम्भवादिति वाच्यम् । एवमपि गाङ्कुटादिसूत्रे गाङा इङादेर्ग्रहणापत्तेः । ङित्त्ववचनसामर्थ्यादुभयगतिः स्यात् । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्र त्विणादेरेव ग्रहणं स्यात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेव वत्करणम् । नन्वेवं वत्करणाभावाधीनलाघवानुरोधान्संज्ञाकरणादन्यथैव स्थानिवद्भावप्रकरणं

क्रियतामिति चेन्न। तथा सत्यादेशग्रहणं विना शास्त्रार्थानिर्वाहे बहुगौरवापत्तेः। सिद्धान्ते त्वादेशग्रहणमातिरिच्यमानमानुमानिकसंग्रहार्थं भवतीति तद्बलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यास्यते। अपि च काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणायत्तमिति दिक्। स्यादेतत्। यदि संज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशालाभस्तर्हि कित् ङित् इत्यादौ का गतिरिति चेत्। उच्यते। किदिति न संज्ञा। न क्त्वा सेडिति ज्ञापकात्। नहि क्त्वः कित्संज्ञा प्राप्ता या निषिध्येत। ननु मृडमृदेति प्राप्ता सा निषिध्यताम्। वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पोऽस्त्विति चेन्न। मृडमृदेत्यत्रैव वाग्रहणस्य सम्भवात्। किञ्चैवं निष्ठाशीङित्यादि व्यर्थं स्यात्। न हि शीङादिभ्यो निष्ठायाः केन चित्संज्ञा प्राप्ता। एवं ङिदित्यतिदेशः, कित्साहचर्यात्। किं च ङिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रे ङस्यैव ग्रहणं स्यात् कृत्रिमत्वात्। तथा च नवश इति सूत्रं व्यर्थं स्यात्। वावश्यतइत्यत्र संप्रसारणाभावः॥ किं च ङ्किति चेत्यत्रास्याग्रहणं स्यात् संज्ञास्वरूपानुच्चारणात्। तथा च गाङ्कुटादीत्यत्र कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यतिदेशः। अन्यथा टिघुभादिवदेकाक्षराया एव संज्ञायाः कर्त्तव्यतापत्तेः। किकिनौ लिट् चेत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं तेन लिड्वदित्यतिदेशो निर्बाध इति दिक्। अथादेशग्रहणं किमर्थम्। स्थानिवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात्। यथा पितृवदधीते इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेत्। सत्यम्। द्विविध आदेशः। अस्तेर्भूरित्यादि- प्रत्यक्ष। तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः। तत्र ईकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेण चोकारान्त आदेशः। तथा च तेस्तुरिति फलितार्थः। तत्रासत्यादेशग्रहणे

प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तु-भयपरिग्रहः । तेन पचात्वित्यादेस्तिङन्तत्वात्पदसंज्ञा सिद्ध्यति । नन्वेरुरित्यादि यथाश्रुतमस्तु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव प्रसङ्गसम्भवात् । तथाहि । षष्ठीस्थानेयोगेत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवत । अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेः सिजादावसम्भवीदम् । तथापि सति सम्भवे ऽर्थप्रयुक्तप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यादेशग्रहणेनैव ज्ञाप्यते । उक्तञ्च । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ पदमिहार्थवत् । पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । तथा च वार्तिकम् । कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञानं योग्यताबलात् । तथा च ज्ञाननिष्ठमुत्पादविनाशादिकं विषये आरोप्यते इति भावः । नन्वेवं बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशभावत्वे ऽपवादेष्युत्सर्गकृतं स्यात् । तथाहि । कमस्ययान्ताद्ण्यण्णन्तत्वप्रयुक्तो ङीप् स्यात् । अत्राह वार्तिककारः । सिद्धन्तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति । षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवृत्तेरिति भाव । न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । नाभिनभश्चेत्यादौ तु षष्ठ्या स्थाने प्रथमा बोध्या । विश्रवणरवणेत्यादीनि तु शब्दान्तराणि प्रत्ययविषयाणि बोध्यानि ॥ विश्रवःशब्दात्तु प्रत्ययो न भवति । अनभिधानादिति भावः । तथा च विदूराञ्ञ्य इति सूत्रे भाष्यम् । वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति च ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति । अस्मिन्पक्षे षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयन्त इति वृद्धिसूत्रस्थं भाष्यं

यथाश्रुतमेवेति निर्बाधम्। यत्तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेत्येवंपरतया कैयटेन भङ्क्त्वा व्याख्यातम्। तदत्रत्यपक्षान्तराभिप्रायेणेत्यवधेयम्। अथ वा श्यनः श्वित्करणं ज्ञापकम्। अपवादे उत्सर्गकृतं नेति। न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्। नित्त्वादेव तत्सिद्धेः। नित्त्वं ह्याद्युदात्तार्थम्। श्यनः पित्त्वे तु पित्वादनुदात्तत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वे च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं नित्त्वेन। न चानेकाच्सु विशेषः। दिवादौ तदभावात्। वावृतुवर्तनइत्यस्तीति चेन्न। वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात्। न च भ्वादिपाठेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यम्। भ्वादिपाठस्य, वृद्भ्यः स्यसनोरित्याद्यन्तर्गणकार्ये उपक्षीणत्वात्। नन्वेवं ततो वावृत्यमाना सा रामशाला न्यवीक्षतेति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न। तत्र वाशब्दस्येवार्थतया कामयमानेव न तु तथा। किं तु छलनार्थमागतेत्यर्थात्। अत्र कैयटः। ताच्छील्यादिविषये चानशि श्यनो नित्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यादिति। तत्र हि लसार्वधातुकाभावादनुदात्ताप्राप्त्या चित इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तमिष्टं च। तत्रानिष्टार्थमेव नित्त्वं किन्न स्यादिति तस्याशयः। न त्वेतद्युक्तम्। अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासाच्छयन्स्वरस्य दुर्बलत्वात्। न च नित्वसामर्थ्यात्तद्बाधः। लसार्वधातुके चरितार्थत्वात्। तत्र स्थानिवद्भावलभ्येन पित्त्वेन गतार्थतेति चेन्न। इह नित्त्वेनातिदेशपर्युदासयोरन्यतरस्मिन्नवश्यबाध्येऽतिदेशबाधस्यैव न्याय्यत्वात्। पूर्वान्बाधमन्ते नोत्तरानिति न्यायाच्च। यत्तु कैश्चिच्चानशन्तस्याद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवंपरतया, कैयटग्रन्थं व्याख्याय विकरणेभ्योन्यत्रेति पर्युदासस्तु यत्र विकरणः स्वरभाक् तद्विषयः। इह तु विकरणान्तमेव स्वरभाक्। सौवर्याः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तादित्युक्तम्। तदेतन्निर्मूलम्। घुसंज्ञासू-

त्रस्थेनस्थेन स्वशब्दस्थेन च भाष्येण विरुद्धं चेत्युपेक्ष्यम्।किंचातोऽनु-पसर्गे क इति कापवादस्य गापोष्टगिति टकः कित्करणं ज्ञाप-कम् । नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति । अनल्विधाविति किम् । तेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत् । तत्राला विधौ यथा । व्यूढोरस्केन । अत्र सोपदादाविति विसर्जनीयस्य स्थाने वि-हितस्य सकारस्य स्थानिवत्त्वाद्विसर्जनीयस्य अट्कुप्वाङ्नुम्-व्यवायइति णत्वं मासम् । अलः परस्य विधौ यथा । द्यौः । पन्थाः । सः । अत्र हल्ङ्याब्भ्यादिलोपो न भवति । अलो विधौ यथा । दिव उत् । द्युकामः । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भव-ति । उत्त्वविधानन्त्वहर्विमलद्यु इत्यादौ चरितार्थम् । अलि वि-धौ यथा । यजेः क्तः, इष्ट । क इष्टइत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानि-वत्त्वात्कोपष्ट्यादाविव हशिचेत्युत्वं न भवति । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोः सुलोपो न भवति । अनल इत्युक्तेपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसङ्ग्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि विधिशब्दोपादानमप्राधान्येनाप्यल आश्रयणे निषेधार्थम् । तेन प्रपठ्येत्यादि सिद्धम् । अत्र हि वलादेरित्यप्राधान्येनालाश्रितः न तु प्राधान्येन।स्यादेतत् । स्थान्यनुबन्धकार्याण्यपि तर्हि निषि-ध्येरन् । तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्त्वं न लभ्ये-तेति चेत् । न । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे अनुबन्धानां स्थान्यल्त्वाभावात् । एकान्तपक्षेप्यन्तरङ्गेण लोपेनादेशसम्ब-न्धात्प्रागेवानुबन्धानामपहारात् । न ल्यपीति लिङ्गाच्च । यत्तु सेर्ह्यपिच्चेति ज्ञापकमुच्यते । तत्प्रामादिकम् । अपिद्वचनसामर्थ्या-त्स्थानेन्तरतमपरिभाषया आप्तमनुदात्तत्वं न भवतीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यद्यपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सि-द्धान्तः । तथापि तत्सामान्यमयुक्तधर्मैस्तदाक्षिप्तव्यापकसामान्य-

धर्मैश्च त्रिध्याकांक्षापूरणे सत्यनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् । अत एव ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्य-मित्युक्ते माठरादिविशेषकार्यं नातिदिश्यते । अत एव चाशं-सायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये विहितयोर्लुङ्लिटोरेवाति-देशो न तु भूतविशेषे विहितयोर्लङ्लिटोरपीति सिद्धान्तः । त-थापीह सूत्रे नल्यपीति लिङ्गाद्विशेषोऽप्यतिदिश्यते । क्विति पर-तो विहितमित्त्वं निषेद्धुं हि नल्यपीत्यारभ्यते । किञ्चात्र त्क्वा-विशेषधर्मः । सेट्के तदभावात् । तेन प्रदीव्येत्यादि सिद्धम् ।। तस्मान्नल्यपीत्येव मूलं विशेषातिदेशेऽनुबन्धकार्यातिदेशे चेत्यु-भयत्रापि ज्ञापकमिति स्थितम् । यत्तु प्राञ्चः । अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति । तच्चिन्त्यम् । व्यूढोरस्केन क इष्ट इत्यादौ विसर्गत्वस्य यण्त्वस्य च व्यापकीभूतयोरदत्व-हश्त्वयोर्निषेधेन चरितार्थत्वात् । यदपि स्कादेशे कृत्वप्रत्यय-त्वाद्यतिदेशमभ्युपेत्य कइष्ट इत्यादौ हश्त्वादिविशेषातिदेशो न प्राप्नोतीति मिथैरुक्तम् । तत्र विसर्गत्वयण्त्वयोरदत्वहश्त्वे क-थं विशेषधर्माविति विपश्चित एव विदाङ्कुर्वन्तु । यद्यपि त-त्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभत इति न्यायसिद्धम् । अत एव व्रीहि-स्थानापन्नेषु नीवारेषु वचनं विनैव व्रीहिधर्मा अवघातादयः क्रियन्ते । तथापि तेषां प्रकृतापूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततया युक्तं नी-वारादावनुष्ठानम् । आङो यमहन इति हन्तेरात्मनेपदं तु न हिंसाद्यर्थाभिधानप्रयुक्तं येन वधौ भवेत् । किन्तु स्वंरूपमिति-वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तम् । अत एवाऽऽघ्नेदित्यादौ न भ वति । तस्माद्युक्त एवातिदेशारम्भः । स्यादेतत् । मा भूत्तरा येन गतार्थता । ज्ञापकात्तु भविष्यति । तथाहि । युष्मदस्मदोर-नादेश इति सूत्रे ऽनादेशग्रहणं ज्ञापयति, आदेशः स्थानिवत्स्या-

दिति । अदोजग्धिरिति सूत्रे तिकितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमन ल्विधावितीममंशं ज्ञापयति । अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेध इत्यंशं च, तथा च किं सूत्रेणेति । उच्यते । उत्तरार्थं ताव त्स्थानिवदादेश इति कर्त्तव्यमेव । तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपत्तौ सत्यामर्थापत्तिकं वचनं न कल्प्यम् । एवं स्थिते ऽन ल्विधावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते । उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च । तत्प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । एतदेव च सकलमभिसन्धायोक्तं भगवता । आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रइति । स्यादेतत् । अस्तु सूत्रारम्भः । तथापि कार्यातिदेश एवायमिति कुतः, प्रकारान्तराणामपि सम्भवात् । तथाहि । अतिदेशः षोढा । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपातिदेशभेदात् । तत्र निमित्तमशक्यमतिदेष्टुम् । ब्राह्मणवत् । न हि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मण्यं वचनशतेनापि क्षत्रिये ऽतिदेष्टुं शक्यते । पूर्ववत्सन इत्यत्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं ङित्त्वादि न सन्नन्ते ऽतिदिश्यते । किं तु प्रकृतिगतमेव सत्सना व्यवधाने सत्यप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमतिदिश्यते । एतावतैव च निमित्तातिदेशोयमिति व्यवहारः । न चायं कार्यातिदेश एवास्तामिति वाच्यम् । चिकंसते प्रचिकंसतइत्यादावतिप्रसङ्गात् । निमित्तातिदेशपक्षे त्वनुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमिरेवेह सना व्यवहितोप्यात्मनेपदं प्रवर्तितवानिति स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तइति नियमादिण् न भवति । निमित्तं हि तत्र फलोपहितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यतामात्रमिति वक्ष्यामः । सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधादिति वार्त्तिकरीत्या त्विहापि कार्यातिदेशता सुवचा न्याय्या चेति तत्रैव वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशस्त्वाद्यन्तवदेकस्मिन्नित्येक-

स्मिन्नप्यादिरन्त इति च व्यपदेशोतिदिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्याणीति भावः। तथा च भाष्यः। आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्तं पूर्वेरस्मन इति । एतच्च निर्मूलमिति तस्मिन्नेव सूत्रे हरदत्तः। तस्यायं भावः। कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः । सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात्। अत एव कार्यातिदेशाभ्युपगमे यत्र बाधकावतारस्तत्रैव प्रकारान्तरानुसरणम्। न चाद्यन्तवत्सूत्रे तदस्ति। प्रत्युत व्यपदेशातिदेशपक्षे एव बाधकम्। तथाहि। कुरुते कुर्वे इत्यादावन्त्यव्यपदेश आदिव्यपदेशश्चास्तु। तथाप्यन्त्योजादिर्यस्येत्येवंरूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावाट्टिसंज्ञाया अभावे टेरेत्वं न स्यात्। कुर्वीतइत्यादौ दृष्टस्य टेरेत्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशे तु न कश्चिद्दोष इति। तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरइति यथा। तेन यत्तो दिवो दुहितर्मर्त्तभोजनमित्यादावामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेण पदात्परस्यामन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति समुदाये प्रवर्त्तते। शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र पाक्षिको वक्ष्यते। कार्यातिदेशो गोतोणिदित्यादिः। रूपातिदेशस्तु द्विर्वचनेचि तृज्वत्क्रोष्टुरित्यादिः। तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत्। उच्यते। कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश एवायम्। अतिदेशान्तरे बाधकसत्त्वाच्च। तथाहि। निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तम् । शास्त्रातिदेशोप्येवम्। तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावस्थितयोः स्यात्। सुबामंत्रितयोरिव। इह तु स्थानी आदेशेन अपहृत इति तदसम्भवः। रूपातिदेशे स्वादेशविधानं व्यर्थं स्यात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। विभाषालुङ्लृङोरिति विकल्पारम्भात्। तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम् । यत्तु न्यासकारेणोक्तम्,

व्यपदेशातिदेशस्संज्ञापक्षे पर्यवसन्नः । स च तत्करणसामर्थ्या-देव न भविष्यतीति । तत्रेदं वक्तव्यम् । अस्तीह संज्ञापक्षाद्वैष-म्यम् । तथाहि । आङोयमहन इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यान्न तु हन्तेः । तथा केन कस्मादित्यादावङ्गकार्यादीनि न स्युरिति सं ज्ञापक्षे दोषद्वयम् । न चेद् व्यपदेशातिदेशोस्ति । स्वरूपमिति व-चनाद्धि हन्तेर्हन्तिरेव संज्ञा । तद्व्यपदेशस्य वधावप्यतिदेशे श्रुभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते । न तु हन्तेरेव । एवं स्थानिनिष्ठा-नां धात्वङ्गादिव्यपदेशानामादेशेतिदेशाद्धात्वङ्गादिकार्याण्य-पि सुलभान्येव । तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्व-म् । अत्र वार्तिककाराः । तस्य दोष इत्युपक्रम्य तयादेशे उ-भयप्रतिषेधः, ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घः, आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्या-दि पेठु । तत्रोभयशब्दे यथा नातिप्रसङ्गस्तथा सर्वादिगणव्या-ख्यावसरे एवोपपादितम् । ङ्याब्ग्रहणेपि ङी ई आ आविति दी-र्घप्रश्लेषादतिखट्वेनातिखट्वे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवम-प्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदा-दिनियमसत्त्वात् । न चैवं प्रश्लेषवर्णनवैयर्थ्यम् । अतिखट्व इ त्यादावङ्गाधिकारविरहेणान्वयवाद्यावन्तात्परत्वमाश्रित्य हल्ङ्या-दिलोपापत्ते । न हि तत्र विहितविशेषणाश्रयणं युक्तम् । यः स इत्यादावतिव्याप्तेर्यासेत्यादावव्याप्तेश्चेत्युक्तम् । अत एव सू-त्रकारोपि तत्र दीर्घग्रहणं कृतवान् । दीर्घप्रश्लेषस्तु तत्प्रत्या-ख्यानाय वर्णितइत्यन्यदेतत् । युक्तं चैतत् । वार्तिकमते ऽतिख-ट्वायेत्यादावङ्गाधिकारबलेन कथं चिन्निर्वाहेपि जरसे नसे पृ-ते इत्यादावतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । सुतामिच्छन्सुतीरित्यादौ सुलोपापत्तेश्चेति दिक् । अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रश्लिष्य त-त्सामर्थ्यान्मध्ये ह्रस्वतामापन्नस्य परिहार इति दिक् । आहि-

भुवोरिति वार्त्तिकान्त्वित्थं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः । आत्थेत्यत्र आहेः स्थानिवद्भावेन प्राप्तोपि क्षुत्र ईण्न भवति । आहस्थ इति ज्ञापकात् । तेन हि झलादौ परे थत्वं विधीयते । न च कृतेपीटि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्थकारोस्त्विति वाच्यम् । एवं हि सत्याथमेव विदध्याल्लाघवात् । तिवादीनां पञ्चानामपि झलादितया णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् । तस्मादाहस्थ इति ज्ञापकादाहेरिड्विधौ स्थानिवद्भावो नेति स्थितम् । अस्तेर्भूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्यः । अस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारकनिर्देशेन सकारान्तादेवास्तेः परस्येड्विधानादिति । स्यादेतत् । अस् स् इति सकारद्वयनिर्देशे धातुत्वाभावात् श्तिवेवानुपपन्नः । पदमध्यप्रविष्टेन सकारेण सिचो विशेषणासम्भवे सिजाश्रयस्य ईटः प्रसङ्गश्च । न चास्तेः सान्तत्वेन विशेषणसामर्थ्यात्सिज्प्रयुक्तोपीण् नेति वाच्यम् । तथापि स्वतन्त्रस्य भवतेरतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा चार्थभेदाभावेपि स्वतन्त्रास्वतन्त्राभ्यां भूभ्यां अभूवीत् अभूदिति रूपद्वयापत्तिः । यश्चैतद्दोषोपन्यासपूर्वकं माधवाचार्यैरुक्तम् । सिचोल्पाच्कत्वाद्बहुविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्तव्ये ऽस्तिसिच इति वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानात्सिच इत्यर्थो लभ्यते । अत एव श्तिप्प्रयोगोपि सार्थकः । अन्यथा सिजस्भ्यामित्येव ब्रूयात् । न चैवमसतावस्यतौ चातिप्रसङ्ग । विकरणव्यवधानेन ताभ्यां परस्यापृक्तसार्वधातुकस्यासम्भवादिति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि श्तिप्प्रत्ययासमाधानेन द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्यानिर्वाहात् । एतेन सिच्च अस् च सिच स् । समाहारद्वन्द्वे लुप्तपञ्चमीकं पदम् । अपस्पृधादित्वेन भत्वाभ्न कुत्वजश्त्वे । अस्ति च तत्सिजस् चेति कर्मधारयः । तेन लुप्तात्सिचो भूभावेनापहृताद-

स्तेश्च परस्य नेति कल्पनापि मत्युक्ता। उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि भाष्यानिर्वाहात्। तस्मादिह भगवतो ऽभिप्रायान्तरमेव वक्तव्यमिति। अत्रोच्यते। आस्तिसिचस् स् इतिच्छेदः। सान्तादस्तेर्न तु कृतभूभावात्। सान्तास्तिसिचः श्रूयमाणादिति यावत्। तथा च सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते न तु श्तिपः प्राक्। येन माधवोक्तः श्तिप्प्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषः स्यात्। अत एव सिचो ऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देश इत्युक्तं भाष्ये। अन्यथा ह्यस्तीति निर्देश इत्येव ब्रूयात्। नन्वेवमस्तिसिचोपृक्तइति संहिता कथं निर्वहतीति चेत्। इत्थम्। संयोगान्तस्य लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते। ननु लुप्तविभक्तिकं स् इति पदम्। न चैतत्संयोगान्तम्। तथा च संयोगान्तं यत्पदं तस्य विधीयमानो लोपः कथमिह स्यादिति चेन्न। संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोपः स्यादिति व्याख्यानात्। संयोगेति हि लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम्। संयोगस्य पदस्येत्युभयं चान्तस्य विशेषणम्। एष एव च सूत्रकृतोऽप्याशयः। यदि ह्ययं बहुव्रीहिः पदं चान्यपदार्थ इति वृत्तिकारकृतं व्याख्यानं संमतं स्यात्तर्हन्तग्रहणं न कुर्यात्। संयोगेन पदविशेषणादेव तदन्तलाभात्। अपि च सरूपसूत्रे पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेष इति पक्षे हससस् इति प्रसज्येतेत्याशंक्य संयोगान्तलोपात्सिद्धमिति भाष्यग्रन्थः प्रकृतव्याख्यानएवानुकूलः। यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति। वस्तुतस्संयोगान्तस्य लोपाद्धल्ङ्यादिलोपादिति। तत्तु मूलस्वरसविरुद्धम्। अत्र व्याचक्षतइत्युपक्रमादपरितोषप्रस्तञ्च। अत एव हलन्त्यसूत्रे अन्योन्याश्रयोद्धारार्थमन्त्यलकारस्येत्संज्ञायां णलो लित्वं स्वरार्थं क्रियमाणं ज्ञापकमिति प्रक्रम्य, ननु लकार. श्रवणार्थ एवेत्याशंक्यापृक्तं हलिति हल्ग्रहणं णल्न्याप्त्तये क्रियमाणं णलोपृक्तता

ज्ञापयतीति वक्ष्यति। तस्य अयमाशयः। भेत्तेत्यादौ डादेशो हल्ग्रहणस्य व्यावर्त्यो न संभवति। सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपेण हलन्तायाः प्रकृतेः परेषां स्वादीनां लोपः। न च डादेशं प्रति तासन्ता प्रकृतिरिति। एवं चेहापि तृक्षस् इत्यस्य प्रकृतित्वाभात्कथं हल्ङ्यादिलोपः। अस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारको निर्देश इति प्रकृतग्रन्थोप्युक्तव्याख्यायामनुकूल एव। नन्वस्तूक्तरीत्या संयोगान्तलोपस्तथापि तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वं दुर्लभमिति चेन्न। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात्। हरिवो मेदिनं त्वा इत्यादिवत्। सिचोपृक्तइति प्रकृतनिर्देश, एव च वार्त्तिकोक्तार्थे ज्ञापको बोध्यः। अथ वा अस्तु वृत्तिकारोक्त एव संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः। अन्तग्रहणन्तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावन्तौ यस्येति द्वित्वागतयेस्तु। संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात्। प्रकृते तु मास्तु संयोगान्तलोपः। किन्तु द्वयोः सकारयोः रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेन एक एवोकारो भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात्। रोरिति जातिपरानिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात्। जातिपरत्वे प्रकृतनिर्देश एव प्रमाणमस्तु। न च परत्वाद्दशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम्। रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात्। न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यम्। स्थान्यंशे तथात्वेपि निमित्तीभूतहशंशे तदसम्भवात्। एष एव च द्विसकारकनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः। न तु संयोगान्तलोप इति। अत एव तुदादिदेति सूत्रे शुपः क इत्यादि बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशङ्क्यान्यतरस्यामव्याख्येति संहितापाठेन नकारान्तरप्रश्लेष इत्युक्तं भाष्ये। हलोयमामिति लोप इति हि तस्याशयः।

पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोपन्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिरङ्गत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेनैव भाव्यम् । संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध, न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति वार्त्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधेनेह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थ । पूर्वोक्तरीत्या सिचस् इति समाहारमाश्रित्य तदुपरि स् इतिच्छेद इति पक्षे त्वास्तिग्रहण प्रत्याख्यानपरतयापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् । एतेन संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे ऽन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति पदमञ्जरी प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेपि प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विद्यमानत्वात्सिचस् इति पक्षे वा योज्या । वस्तुतस्तु झल इति वस्सस्येत्यपकृष्यते तत्सामर्थ्यात्संयोगान्तस्य पदत्वाभावेपि लोप इत्यलम् । यत्तु सिचः परत्वादीटि प्राप्ते आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकबलाभिषेध इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । तस्य दोष इत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवार्त्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येटो निवृत्तावपि सिचूप्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात् । अस्यादगादित्यादावुक्तदोषतादवस्थ्याच । तस्मात्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पन्थाः शरणमित्यलं बहुना । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति वार्त्तिकान्तरम् । अस्यार्थः । हन्तेर्ण्वुलि कृते बहुलन्तण्यश्रवणकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्तिकेन संज्ञाछन्दसोर्वधादेशः । स च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापाद्यते । हनस्तोचिण्णलोरिति तकारश्च । तयोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्रतिषेधः । तथा आवधिषीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावे नाङ्गत्यैकाच इतीण्निषेधः प्राप्तः । तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानि-

वद्भावेनाकृता नेति वाच्यम्। तदेतदिड्विधिश्चेत्यनेनार्थादुक्तम्। एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि। वधादेशस्तावददन्तः। अन्यथा ऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्रसङ्गात्। एतच्चोत्तरसूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम्। वधक इति तु नायं ण्वुल्। किं तु हनो वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण क्वुन्प्रत्ययः। तथा चेह वृद्धितत्वयोः प्रसङ्ग एव नास्ति। आवधिषीष्टेत्यादाविण्निषेधोपि न भवति। वध्यादेशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्। न चैवं सतिशिष्टेन, तेन यदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो बाध्येतेति वाच्यम्। आर्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रेण प्रवृत्त्या प्रत्ययस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति। स्यादेतत्। इड्विधिश्चेत्यंशे पूर्वपक्ष एव शिथिलः। तथाहि। उपदेशेनुदात्तादिण्निषिध्यते। न च वधिस्तथा। स्थानिवद्भावेनायं तथेति चेन्न। अल्विधौ स्थानिवद्भावविरहात्। सत्यम्। नेह स्थानिवद्भावं ब्रूमः। किन्तु हन्त्युपदेश एव वधेरुपदेशः। कृञुपदेश इव कर्त्ता कर्तुमित्यादौ करित्यादीनाम्। स्थानिवद्भावस्त्वङ्गसंज्ञार्थं मृग्यतइत्युक्तमेव। नन्वेवमपि परिहारग्रन्थो ऽसङ्गत एव। यदि हि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हि वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति स्यसिच्सूत्रीयं वार्त्तिकं विरुध्येत। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधायोगात्। तथा च कर्मणि सीयुटि वधिषीष्टेत्येकमेव रूपं स्यात्। इष्यते तु घानिषीष्टेति द्वितीयमपि। अत्रोच्यते। वार्तिकमते आर्द्धधातुकइत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्लुङी-त्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः सम्भवत्येव। अत एवेहाद्युदात्तनिपातनासंभवादिड्विधिश्चेत्युपसंख्यातम्। भाष्यकाराणां त्वयमाशयः। आर्द्धधातुकइतिवल्लिङ्लुङीत्यादिरपि विषयसप्तम्येव। तथा चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इड्वि-

पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोपन्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिरङ्गत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेनैव भाव्यम् । संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति वार्त्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधेनेह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्तरीत्या सिचस् इति समाहारमाश्रित्य तदुपरि स् इतिच्छेद इति पक्षे त्वस्तिग्रहणप्रत्याख्यानपरतयापि भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् । एतेन संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे ऽन्तग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति पदमञ्जरी प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेपि प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विद्यमानयस्तिसिचस् इति पक्षे वा योज्या । वस्तुतस्तु झल इति वत्सस्येत्यपकृष्यते तत्सामर्थ्यात्संयोगान्तस्य पदत्वाभावेपि लोप इत्यलम् । यत्तु सिचः परत्वादीटि प्राप्ते आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकबलान्निषेध इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । तस्य दोष इत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवार्त्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येटो निवृत्तावपि सिचूप्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात् । अस्यादगादित्यादावुक्तदोषतादवस्थ्याच्च । तस्मात्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पन्थाः शरणमित्यलं बहुना । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति वार्त्तिकान्तरम् । अस्यार्थः । हन्तेर्णुलि कृते बहुलन्तण्यश्रवणकात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्त्तिकेन संज्ञाछन्दसोर्वधादेशः । स च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापाद्यते । हनस्तोचिण्णलोरिति तकारश्च । तयोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्रतिषेधः । तथा आवधिषीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनाद्युपदेशादेकाच इतीण्निषेधः प्राप्तः । तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानि-

वद्भावेनाकृता नेति वाच्यम् । तदेतदिड्विधिश्चेत्यनेनार्थादुक्तम्। एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । वधादेशस्तावददन्तः । अन्यथा ऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्रसङ्गात् । एतच्चोत्तरसूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम्। वधक इति तु नायं ण्वुल् । किं तु हनो वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण वुन्प्रत्ययः । तथा चेह वृद्धितत्वयोः प्रसङ्ग एव नास्ति । आवधिषीष्टेत्यादाविण्निषेधोपि न भवति । वधादेशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् । न चैवं सतिशिष्टेन तेन यदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो बाध्येतेति वाच्यम् । आर्द्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रेण प्रवृत्त्या प्रत्ययस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति । स्यादेतत् । इड्विधिश्चेत्यंशे पूर्वपक्ष एव शिथिलः । तथाहि । उपदेशेनुदात्तादिण्निषिध्यते । न च वधिस्तथा । स्थानिवद्भावेनायं तथेति चेन्न । अल्विधौ स्थानिवद्भावविरहात् । सत्यम् । नेह स्थानिवद्भावं ब्रूमः । किन्तु हन्त्युपदेश एव वधेरुपदेशः । कृञुपदेश इव कर्ता कर्तुमित्यादौ करित्यादीनाम् । स्थानिवद्भावस्त्वङ्गसंज्ञार्थं मृग्यतइत्युक्तमेव । नन्वेवमपि परिहारग्रन्थो ऽसङ्गत एव। यदि हि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हि वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति स्यसिच्सूत्रीयं वार्तिकं विरुध्येत। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधायोगात् । तथा च कर्मणि सीयुटि वधिषीष्टेत्येकमेव रूपं स्यात् । इष्यते तु घानिषीष्टेति द्वितीयमपि । अत्रोच्यते। वार्तिकमते आर्द्धधातुकइत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्लुङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः सम्भवत्येव । अत एवेहाद्युदात्तनिपातनासंभवादिड्विधिश्चेत्युपसंख्यातम् । भाष्यकाराणां त्वयमाशयः । आर्द्धधातुकइतिवल्लिङ्लुङीत्यादिरपि विषयसप्तम्येव । तथा चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इड्वि-

धिश्चेति न कर्त्तव्यमेव । घानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमव-शिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव इ-ति । एतच्च स्यसिच्सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । तस्माद्वार्त्तिकमते विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावः । भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति वि-वेक । एतेनैकाच उपदेशइति सूत्रेप्यार्द्धधातुकीयाः सामान्ये-न भवन्तीत्यादिभाष्यग्रन्था व्याख्याताः । यत्तु तत्र कैयटेनोक्तं विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिन्त्येति । तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्मर्त्तव्ये-त्येवंपरम् । स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्वं किमिह विवक्षितम् अनवकाशत्वं वा साक्षादुपादानमात्रं वा । नाद्यः । स्यसिच्सूत्रे हन्ग्रहणस्य घानिष्यतइत्यादौ लब्धावकाशत्वात् । तत्रत्यस्य सीयुड्ग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वात् । न चाजन्तादी-नां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसम्बन्धे अस्वरितत्वाच्च यथासंख्या-भावे हन्तेः सीयुटीति योंशस्तस्यानर्थक्यमेव । अन्तरङ्गत्वाद्धि वध भावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हन्तिग्रहणेन ग्रहणात्सीयुटि

म्। अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति। एवं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थमिति। अत एव भाष्यात्सूत्रमत्या-ख्यानपक्षे कृतेपीटि णिलोपः सिद्ध्यति। सूत्रारम्भेपरमिह चासिद्धस्तेन मेलुप्यते णिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम्। यद्वा लिङीति सामान्यमार्धधातुके सीयुटीति विशेषः। हन्तेरित्युभयत्रावि-शिष्टम्। तथा चापवादत्वमेव चिण्वदिडिति नास्त्यसम्भवः। येन हन्तिः सियुटा नान्वियात्। तथा च कैयटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्यगेव। युक्तञ्चैतत्। यदि ह्यसम्भवस्तर्हि येनाप्यसंभविनो विधानायोगेन प्रागुक्तपक्षस्य दुर्बलत्वात्। अथ वा वक्ष्यमाण-निष्कर्षरीत्यान्तरङ्गं बलीय इत्यस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यनेन प्र-त्याख्यानाचस्य च क्ङिति तुग्ग्रहणेनानित्यत्वाल्लक्ष्यानुरोधेनेह त्यागाद्युक्तो विप्रतिषेधः। अथ वा लिङीति परसप्तम्येवास्तु। परत्वाच्च चिण्वदिट्। आद्युदात्तनिपातनं तु मास्तु। न चैवं बधिपीष्टेत्यत्रेण् निषेधापत्तिः कर्तृत्पादाविवेति वाच्यम्। वधे-र्हि द्वावुपदेशौ। हंत्युपदेशो वध्युपदेशश्चनेरयेकाच इति सूत्रे भा-ष्ये एव स्पष्टम्। तथा च वध्युपदेशे ऽनेकाच्त्वादिण्निषेधो न भविष्यति। एकेति विशेषणसामर्थ्याद्ध्यनेकाच्कोपदेशो ऽत्रावर्त्यते। नन्वच इत्युक्ते ऽजन्तस्यैव स्यात्। मैवम्। पचादी-नामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत एवैकत्वविवक्षया अच इ-त्यस्यैको योच् तद्वत इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्यादुक्तार्थलाभः। न च यत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति यु-क्तम्। शब्दविशेषमनादृत्य एकाच इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषा-प्रवृत्तेः सुवचत्वात्। न चैवमिहैव विशेषणसार्थक्ये श्तिपा-शपेत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम्। शीङः सार्वधातुके गुणः दीधो युचीत्यादिसानुबन्धनिर्देशानामेव त-

ज्ञापकत्वसम्भवात्। तदेवं सर्वथापि वधेः परस्येडस्त्येवेति स्थितम्। अत एवानिट्कारिकासु व्याघ्रभूतिनादन्तपर्युदासः कृतः अदन्तमूदन्तमृतान्च वृङ्वृञावित्यादिना। यत्तु कौमुद्यां भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे घानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षे वधादेश इत्युक्तं तत्पूक्तरीत्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा उभयथापि निर्बाधमेव। एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमुपादायेदन्तु सिद्धान्तविरुद्धंभाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमादिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलंकमाविरकरोत्। यदपि तेन स्वकीयभ्रमबीजभूत वार्त्तिकमुदाहृतं हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति। नैतद्धि माप्तस्य निषेधपरं किं तु स्यादिष्वपि चिण्वदित्यतिदेशेन माप्तस्य। अत एवाङ्गाधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशो न तु हनिणिङादेशानाम् अनाङ्गत्वादित्यङ्गाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम्। यद्यप्येतत्सिद्धान्तग्रन्थेष्वविवादमेव तथाप्यन्धस्येवान्धलग्नस्येति न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बाला मा भ्राम्येयुरित्येतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतम्। प्रकृतमनुसरामः। आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः। लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः। त्र्यादेशे सन्तप्रतिषेधः। आम्विधौ च। स्वरे च वस्वादेशे। एतान्यपि पञ्च वार्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि। तथाहि। विलापयति भापयतीत्यत्र नुक्पुकौ न भविष्यतः। ली ई भी ई इतीकारप्रश्लेषात्। ह्रस्वप्रश्लेषाद्वा। तथा। शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तादित्यत्र परत्वात्तातङि कृते शाहौ, हन्तेर्जः, हुझल्भ्योर्हेर्धिः, उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात्, घ्वसोरेद्धावित्येते विधयो यद्यपि प्राप्नुवन्ति तातङः स्थानिवद्भावेन हिग्रहणेन ग्रहणात्। तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायान्न भवन्ति। एवं पुष्णीता-

दित्यत्र हलः श्नः शानज्झाविति न भवति। उभयोर्नित्ययोः परत्वात्तातङ प्रवृत्तेः । तथा तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिसृभावेन बाधितस्त्रेस्त्रय इति त्रयादेशोपि बाधित एव । एवञ्चतस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र परेण चतसृभावेन चतुरनडुहोरित्याम् बाध्यते । तथा। अशासन्त्वाविदुषी सस्मिन्नहन्नित्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशस्य शतृग्रहणेन ग्रहणाच्छतुरनुमोनद्यजादी इति सूत्रेणान्तोदात्ताच्छत्रन्तात्परत्वमुपजीव्य प्राप्तं नद्या उदात्तत्वम्, यस्यैवं विदुषोग्निहोत्रं जुव्हतीत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति । अनुम इति निषेधात् । तथाहि । अविद्यमान उम् यस्येति बहुव्रीहिः । उमिति च सनाशंसेत्युकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात्प्रत्याहारः । तनादिकृञ्भ्य इत्युकारात्प्रभृति वा । तत्र च वसोः सम्प्रसारणं चान्तर्भूतम् । नन्वेवं द्वितीयपक्षे लुनता अच्छारवं प्रथमा जानतीगादित्यादावपि निषेधापत्तिः । तनादिकृञ्भ्य इत्युपक्रमे श्नाप्रत्ययस्यापि तत्रान्तर्भावादिति चेत् । न । शतरि परे श्नाप्रवृत्तावपि शतुरनुम्कत्वानपायात् । नुमागमग्रहणपक्षेपि हि शतुरेव तद्राहित्यं विशेषणं न तु शत्रन्तस्य । मुञ्चता मुच्यते इत्यादावपि निषेधापत्तेः । इदन्तु वार्त्तिकं सिद्धान्तेपि स्थितम् । गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेध इति । चित्रग्वग्रमित्यत्र हि सर्वत्र विभाषागोरिति पूर्वरूपं प्राप्तम् । नान्तः पादमिति पाठस्येको गुणवृद्धीति सूत्रे भाष्ये च स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वौचित्यात्। कैयटस्तु शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यतइति भाष्यदर्शनात्प्रकृत्यान्तः पादमिति पाठमनुसृत्य वार्त्तिकस्थं पूर्वपदं तत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान् । न च सर्वत्र विभाषेत्यत्रैव इत्यनुवर्त्यास्त्विधित्वाभिप्रेत्रः सुवचः । हे चि-

नगो अप्रमिलत्रैवमप्यातिप्रसङ्गात् । नह्यत्र स्थान्यल आश्रयणम् । स्वत एव पञ्चन्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोणिदिति णित्वं प्राप्तम् । चित्रगुं चित्रगूनित्यत्र त्वा गोतोम्शसोरिति षाष्ठवार्त्तिकरीत्या आत्वं प्राप्तम् । अत्र णित्वाग्रहणं तु शक्यमकर्त्तुम् । गोत इति तपरकरणसामर्थ्यादेवे णित्वात्वाप्रवृत्तेः । औतोमिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अचिनवमित्यादावतिप्रसङ्गस्य शसा साहचर्येणापि वारणसम्भवात् । स्वर । बहुगुमान् । इह ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्युदात्ततया नगोश्वश्रिति निषेधः प्राप्तः । तस्माद्गो पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितम् । एवं च नगोश्वन्निति सूत्रे स्वौ यत्पठ्यते बहुगुना बहुगुभ्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्त प्रतिषिध्यतइति । तच्चिन्त्यम् । भाष्यवार्त्तिकविरुद्धत्वात् ॥-

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ परनिमित्तो ऽच आदेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन यो दृष्टस्तस्य तस्माद्वा निमित्तभूताद्विधौ कर्त्तव्ये । वय्य । इहोरदित्यत्वस्य स्थानिवद्भावेन नसंप्रसारणइति निषेधाद्वकारस्य न संप्रसारणम् । न च पूर्वसूत्रेण गतार्थता । अल्विधित्वात् । न च परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अङ्गासिद्धमत्ययनिमित्तकत्वात् । न च प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति वाच्यम् । आसप्तमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । पूर्वस्माद्विधौ यथा । तन्वन्ति । तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेद् । तत्र हि तन् इत्यङ्गं निमित्तम् । तच्चोकारात्पूर्वमिति । अच इति किम् । विश्न । प्रश्न । द्यूत्वा । स्यूत्वा । अभिगत्य । तथाहि । विश्नः प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तक तस्य स्थानिवद्भावाच्छेचेति तुक् प्राप्तः । अच इ-

ति वचनान्न भवति। स्यादेतत्। इहान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुका भाव्यम्। न च वार्णादाङ्गं बलीय इति शकारः स्यादिति वाच्यम्। यत्र ह्येकमेव निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयः। यथा करोतेर्लिटि णलि कृ अ इति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशामचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते। मश्च इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्तम्। तुकस्तु छः। भिन्नकाला चानयोः प्राप्तिः। ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैवेयं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्। धर्मिग्राहकमानमेवेति गृहाण। तथाहि। अभ्यासस्यासवर्णइति सूत्रे ऽसवर्णग्रहणमस्या परिभाषाया ज्ञापकम्। एतच्च षष्ठे प्रथमाह्निकान्ते भाष्ये स्थितम्। तद्धीयतुः ऊषतुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते। अन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयङुवङोर्बाधात्। तौ हि ह्यङ्गसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणौ बहिरंगौ। न चैनमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यम्। येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं प्रत्येवापवादत्वात्। नन्वियेषेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च द्विर्वचनेऽचीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे च कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्राप्त्या सोपि येननाप्राप्तिन्यायेनेयङुवङ्भ्यां बाध्येतेति चेत्। तर्हि कृतेप्यसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः। असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्पुनर्गुणवृद्धी सवर्णदीर्घं बाधित्वा स्यातामिति चेत्। न। इयर्तीत्यादौ चरितार्थत्वात्। नन्वेवं सत्यसवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेनेयचौति यणो बाधने सिद्धे तत्र कुर्यादिति चेत्। तर्हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोर्थः। तथा च पुनरप्यसवर्णग्रहणं व्यर्थमेव। अर्त्तेश्चेति सूत्रयित्वा य्वोरिति चानुवर्त्यचेरिकारस्य लाघवादियङि विधेये ऽभ्यासस्ये

त्युक्तिसामर्थ्येनापीयेयेत्यादेः सुसाधत्वात् । नन्वर्येरिति श्तिपा निर्देशे अरियर्तीति यङ्लुकि इयङ् न स्यादिति चेत् । तर्ह्युरित्येवोच्यताम् । इणो यणीति साहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति । अङ्गेन उर्विशेषणाद्वा । तेन अर्तारमतिक्रांतैरत्यर्तृभिरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपीयेयेत्यत्रेव ईषतुरित्यत्रापीयङ् स्यादिति चेत् । न । अन्तरंगेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् । न चैवमियेयेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र गुणसम्भावनायां विनाशोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रवर्तनात् । वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषां ज्ञापयतीति । अत एव सौतिथितिर्वैसमाणिरित्यत्र भाविन्या आदिवृद्ध्या अन्तरङ्गस्यापि सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातादप्रवृत्तिर्मा भूदिति सौत्थितिर्वायीसमाणिरित्यनिष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणम् । परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः । कृतमपि निवर्तयन्तीति वा ज्ञाप्यताम् । फलं तु तुल्यमेव । गौरवं परमधिकमितिदिक् । ततश्चेयेयेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घप्राप्तौ यणि प्राप्ते तदपवादः । ईषतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेण बाध्यत इत्यसवर्णग्रहणमनर्थकं सत्ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषायाः । ननु गुणेन कथं निमित्तविघातो ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तदवस्थत्वादिति चेन्न । दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात् । पूर्वस्यैव विधौ हि सः न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्याख्यानिरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् । सवर्णे यो विधिः सोपि सवर्णस्याविधिरिति तत्र कर्तव्ये नपदान्तेति निषेधाच्च । एतेनासवर्णग्रहणे कृते स्थानिवद्भावेनेयेयेत्यत्रेयङ् न स्यात् । न चासवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रौतासवर्णमाश्रित्येयङ् प्रवर्ततां घ्नन्तीति घत्ववदिति

वाच्यम्। तथा सति परिभाषाज्ञापनासम्भवात्। इयतीत्येकम-योजनाय शुश्रेति वक्तव्ये ऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्यादुवन्ता-वियङुवङौ णलीवातुसि दीर्घमप्यविशेषाद्बाधेयातामिति तद्व्या-वृत्त्यैवासवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्युक्तम्। सवर्णे परे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात्। तत्र चोक्तरीत्या स्थानिव-द्भावे प्रतिषिद्धे इयेषेत्यादौ यण एव प्राप्त्या तदपवादत्वेन निर्णीतयोरियङुवङोरन्तरङ्गेण दीर्घेण ईषतुरित्यादौ बाधसम्भ-वात्। सा च ज्ञाप्यमाना समानाश्रये युगपत्प्राप्तौ चेत्येवंरू-पविशेषविषयैव लक्ष्यानुरोधेनेति प्राचां भावः। अत एव स्योन इति सिवेरौणादिके नप्रत्यये वलोपापवादे ऊठि च कृते सि ऊ न इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्यण्, न त्वाङ्गोऽप्युपधागुणः। व्याश्रय-त्वात्। न चोठं बाधित्वा परत्वाद्गुणः शङ्क्यः। लघुभूतामि-ग्लक्षणामुपधामङ्गं चापेक्षमाणस्य गुणस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्ग-त्वात्। एतच्च येनविधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। वृत्तिकारोऽप्ये-वम्। प्रकृतमनुसरामः। उक्तरीत्या तुकि कृते शादेशः। तथा च विश्नप्रश्नयोस्तुक् श्रूयेतैवेति तन्निवृत्तौ यत्नान्तरमास्थेयम्, अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरञ्चेति चेत्। सत्यम्। अस्त्येव यत्नान्तरम्। च्छ्वोरिति सतुकनिर्देशस्य पाठभाष्यादौ स्थित-त्वात्। स्यादेतत्। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृतं वा निवर्तय-न्तीति परिभाषाभ्यां विश्नप्रश्नयोः सिद्धौ किं सतुकनिर्देशेन। न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापनं तत्फलम्। तेन चाखायिते-ति सिद्धम्। अन्यथा यस्य हल इति भाविनं लोपमालोक्य प्रागेवात्वं न क्रियेत, कृतं वा निवर्त्येत, त्वकत्पितृको ऽतिमत्र-कानित्यादौ चाकच् न श्रूयेतेति वाच्यम्। अदोजग्धिरिति सू-त्रे ल्यब्ग्रहणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य

च क्रमेण ल्यब्लुकोरन्तरङ्गबाधकताज्ञापनार्थतया सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषाद्वयानित्यत्वज्ञापकत्वस्य सम्भवात् । अथ निर्युक्तिकः सिद्धान्तप्रवादो न श्रद्धेयः ल्यबुत्तरपदग्रहणयोरप्राप्तविध्यर्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषावशादप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत्तर्हि मा भूतां ल्यबुत्तरपदग्रहावपि। अकृतव्यूहपरिभाषया आनित्यत्वे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवात् । मास्तु वा तदपि । केण. सोचिलोप इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात् । तथाहि । क इ स उ इतीदुतोः पदान्तरप्रयुक्ते यणादेशे कृते आद्गुणस्य निमित्तविघातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो न स्यात् । न चासिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे बलीय इति परिभाषाभ्यां निस्तारः । वृक्ष इ इदमित्यादौ कृतेपि दीर्घे निमित्ताविघातेन तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरपि परिभाषयोर्येन नाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात् । अन्यथोपेयुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत् । एवं विश्व इत्यत्र गुणं निषेद्धुं क्रियमाणं नञो ङित्त्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयेत् । समर्थानामिति च मास्तु । अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रे ऽकर्त्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भाष्यं सङ्गच्छते । तस्मात् प्रत्यापत्तिसमर्थत्वल्यबुत्तरपदग्रहाः । सतुकत्वं च पञ्चापि न कार्याणीत्यवस्थितम्॥ अत्रोच्यते। वार्णादाङ्गम्बलीय इति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितु सतुकग्रह ।तथाहि। समानाश्रयइति माष्यं ग्रन्थाननुसृत्य प्रागुक्तं,न तु सोदक्षमम्। व्याश्रयेप्यपि बहुधा तस्त्वीकारात्। तथा च कैयटेनासिद्धवत्सूत्रे शुन इत्यत्र वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पूर्वकादेशं बाधित्वाऽल्लोप उक्तः ।न च तत्रोभयोरकारांशे समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। विश्वः स्योन इत्यत्रापि छकारेकारांशसाम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात्। किञ्चाङ्गस्य,

आङ्गीनधोः, श्रीङोरुद्, अचः परस्मिन्, येनविधिः, उपेयिवाननाश्वान्, आङजादीनाम्,अजादेर्द्वितीयस्य, अदसऔसुलोपश्च,सार्वधातुकमपित्,उपसर्गाद्ध्रस्वऊहतेः,स्तुकमोरनात्मनेपदइत्यादिसूत्रेषु कैयटहरदत्तादिसकलग्रन्थाः समानाश्रयतां क्वचिदादृत्य क्वचिदनादृत्य प्रवृत्ताविति स्पष्टमेव सिद्धान्तपरिशीलिनाम्। पाष्ठभाष्ये प्रथमाह्निकान्ते वार्णादाङ्गमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव । नमाङ्योग इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थे एवमेव । आतोऽनुपसर्गेक इति सूत्रे भाष्येप्येवमेव । तस्माद्बहिरङ्गपरिभाषाऽकृतव्यूहपरिभाषयोरिव वार्णादाङ्गमित्यस्या अप्यनित्यत्वमेव शरणम् । तच सतुक्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । न च परस्मिन्पूर्वविधावपि स्थानिवद्भावेन तुकं वारयितुं सः । अन्यार्थतया ऽवश्यकर्त्तव्येनाच इत्यनेन गतार्थत्वात्। एवञ्चान्यार्थं क्रियमाणं सतुक्ग्रहणमकृतव्यूह इत्यस्याप्यनित्यतां कामं ज्ञापयतु । प्रकृतसूत्रे चिन्न इति प्रत्युदाहरणन्तु यथाश्रुतरीत्या । एवं स्थिते नञ्जो द्विस्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषायां ज्ञापकान्तरमास्थेयम् । तच्च प्रत्ययवचनमुत्तरपदग्रहणं समर्थग्रहणं वा । तेभ्यो लघुत्वात् स्पष्टग्रहणमेवेति तु निष्कर्षः । आचारक्विबन्तार्थं प्रत्ययग्रहणं तवममादिवाधनार्थमप्राप्तविध्यर्थश्चोत्तरपदग्रहणमिति हि स्थास्यति । प्रपर्यन्तानुवृत्तिरेव ज्ञापिकेति हरदत्तोत्प्रेक्षा त्वन्तरङ्गस्यापवादवाध्यत्वादयुक्तेति सप्तमे वक्ष्यते । एवञ्च पामायन्तर्गणसूत्रे विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणमप्यनावश्यकम् । वीक्षमाणादिभ्यः कृतसन्धिभ्य एव तद्धिता इति स्पष्टीकरणार्थं वास्तु । एवं स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे नत्वेषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयतइति कैयटः समीचीन एव । आभात्सूत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापायइति परिभा-

पा भाष्यासम्मतेत्येवंरूप आपाततः । च्छ्वोः शूट्सूत्रे न दीर्घ वचनं नापि न्याय इत्येवंरूपो हरदत्तग्रन्थोऽप्यापातत एव । समर्थानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् । अथ चोक्तपरिभाषयोर्मध्ये ऽकृतव्यूहपरिभाषैव लाघवादादर्त्तव्या न तु कृतमपीति गौरवादित्येवम्परतया कथञ्चिद्ग्रन्थो नेयः । फलन्तु निर्विवादम् । ज्ञापकान्तराणामपि सुलभत्वात् । तद्यथा । चाविति सूत्रं दीर्घे विदधदिह ज्ञापकम् । अन्तरङ्गे हि यणि कृते प्रतीच इत्यादौ कथं दीर्घस्य विषयलाभः । लौकिकन्यायोपीह सुवचः । लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टम् । कार्यस्य स्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्य यथा, न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धिः तन्नाशेन द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वेदान्तनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वमुपाधेः स्फटिकलौहित्यादिस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं तु दण्डादि । तन्नाशेपि घटनाशादर्शनात् । एव ,स्थिते लक्ष्यानुरोधेनेहापि द्वैविध्यं कथं न भवेत् । तथा च यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते नासावनित्य इत्यस्य कचिदाश्रयणंक चिन्नेत्येवंरूपे सिद्धान्ते लौकिकद्विविधव्यवहार उपष्टम्भकत्वेनोदाहृतः कैयटादिभि । वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेपि न सुग्रीवस्य वालितः प्राबल्यं व्यवहरन्ति । भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति दिक् । स्यादेतत् । यदि च्छ्वोरिति सतुकनिर्देशस्तर्हि राल्लोपे तस्यैवानुवृत्तिः स्यात् । तथा च तूः तुरौ तुर इत्यत्र लोपो न स्यात् । वितुकत्वात् । न चानुवृत्तिसामर्थ्यात्तुकं विनैव तत्र ग्रहणम् । राधोहिंसायामित्यत्रात इत्यनुवृत्तेप्यवर्ण इवेति वाच्यम् । वकारमात्रान्वयस्यापि सुवचत्वात । यत्तु सतुक्कवितुक्कौ द्वावपीह नि-

दिश्यते इति, तन्न । समाहारद्वंद्वे एकवचनापत्तेः । इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तेः । छकारयोः समाहारे समासं कृत्वा वकारेणेतरेतरयोगद्वंद्वं करिष्याम इति चेत् । न । समाहारे टच्प्रसङ्गात् । यथासंख्यासम्भवापत्तेश्च । अत्रोच्यते । छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वे कृते छकारान्तरस्य द्वन्द्वान्तरमस्तु । आदेशोपि शब्दमश्लेषः । तथा चान्तरतम्याद्यथासंख्यन्यायाच्चेष्टं सिद्धम् । अस्तु वा सतुक्कस्यैव निर्देशः । तल्लोपे तु सामर्थ्यात्केवलस्यान्वयः । नध्याख्येति नत्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च । मूर्त्त इत्यत्र हि छलोपं विना नत्वप्राप्तिरेव न सम्भवति । एवं मूर्त्तौघनः द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यादिनिर्देशा अपि सङ्गच्छन्तइति दिक् । अस्मिन्पक्षे अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणन्तु द्यूत्वा स्यूत्वेति । अत्र ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यण् न स्यात् । ननु स्वाश्रयमप्यूत्वं भविष्यति । अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्त्तकत्वादिति चेत् । न । विधिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । नन्वेवमपि योत्र यण्विधावाश्रीयते अच् नासावादेशः । यश्चादेश ऊडिति समुदायः नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेत् । न । अनुबन्धानामनेकान्ततया एकान्तत्वेप्युच्चरितप्रध्वंसितयोकारस्यैवादेशत्वात् । वतिनिर्देशादभावोप्यतिदिश्यतइति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एवमभिगत्येत्यपि प्रत्युदाहरणम् । अत्र अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्यापि पितिकृतीति तुक् न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । अत्र जायाया निङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्राप्नोति । स्वाश्रयनिवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यतइति उक्तमेव । किञ्च व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् पादस्यलोपो ऽहस्त्यादिभ्य इत्यपरनिमित्तको लोपस्ततो गर्गादित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपद्यः । लोपस्य स्थानिवद्भावा-

त्पादः पदिति पद्भावो न स्यात् । वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चे, त्पादेनेत्यादावतिप्रसङ्गः। किञ्च पादःशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ सत्यां द्विपदिकेत्यादौ पद्भाववचनं चरितार्थमिति क तस्य सामर्थ्यम् । परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्भावस्य चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो नेति स्थितम् । नन्वेकादेशो नाचः किंत्वचोः । तत्कथं स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । वर्णनिर्देशे जातिग्रहणात् । अत एव श्रायसौ, गौमतौ, चातुरौ, आनडुहावित्यादि सिध्यति । श्रेयसो ऽपत्यमित्यण् । देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामित्याकारादेशः । ततश्चतुर्भ्योऽप्यणन्तेभ्य औमत्यवे एकादेशस्यादिवत्त्वान्नामौ नुमामौ न भवतः । तथा उदवाहे । उदकं वहतीति कर्मण्यण् । संज्ञायामुदभावः । ततो ङावेकादेशस्यादिवत्त्वाद्भत्वे सति मासो वाह ऊण्न भवति । पूर्वविधावि ति किम् । नैधेयः । निपूर्वाद्धाञ उपसर्गे घोः किः । आतोलोपः । द्व्यचः । इतश्चानिञ इति ढक् । आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति त्र्यचकत्वव्यपदेशेन द्व्यच्कत्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं मास्तु । पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेत् । न । पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् । पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वन्तीत्युक्तमेव । स्यादेतत् । यदि पंचमीसमासोऽपीष्टस्तर्हि विगणय्येत्यादि न सिध्यति । ल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशे कर्त्तव्ये ऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगमय्येत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । निष्ठायांसेटीति ज्ञापकात् । तथाहि । तत्र सेटीति पदं न

तावदनिहृत्यावृत्त्यर्थम्। णिजन्तात्तदसम्भवात्। ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्यविभाषेतीण्णिषेधः सम्भवत्येव। सनीवन्तेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेत्। न। यस्यविभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः। अन्यथा दरिद्रित इतीण्न स्यात्। तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम्। इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति। अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशइतीण्निषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः। पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेधः। णिचा व्यवधानात्। तस्मात्सेड्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम्। तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे हरदत्तः। अनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः। निष्ठायांसेटीति सेड्ग्रहणात्। एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यातमिति। यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभिर्व्याख्यातमिति तद्ग्रन्थस्यार्थः। लेखकप्रमादाद्ग्रन्थभ्रंशो वा कल्प्यः। एतेन ओः पुयण्जीति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तद् द्विर्वचनेचीत्यत्रैवोक्तमित्यपि हरदत्तग्रन्थो व्याख्यातः। तथा च वस्वेकाच्सूत्रे कैयटः। पूर्वस्मादपिविधावित्येतदनित्यमिति। माधवाचार्यास्तु। परिव्रदय्य गत इत्यत्रासिद्धतापुद्राव्य व्याश्रयत्वात्तां परिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाशंक्य प्रवेभिदय्य प्रस्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः। यद्वा। ल्यपिलघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्व्यवधानेपि न दोष इति। केचित्तु पंचमीसमास इह मास्तु। प्रयोजनाभावात्। तथाहि। बेभिदिता, माथितिकः, अपीपचान्निति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तम्। तत्र बेभिदितेति तावदन्यथासिद्धम्। एकाचउपदेशइत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात्। माथितिकेति माथितं पण्यमस्येति विग्रहे त-

दरिद्रायणमिति ठकि तस्येकादेशे यस्येति चेत्यल्लोपे कृते इसुसुक्तान्तादिति कादेशो न भविष्यति । अनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावासम्भवात् । ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्य उच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वात् । अस्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य विवक्षा । न चैवमनल्विधित्वात्कादेशप्रसङ्गः । सन्निपातपरिभाषया समाधानात् । न चापीपचन्नित्युदाहरणम् । इह हि अन्तेरकारस्य चङ्कारस्य चातोगुण इति पररूपत्वे तस्य परं मत्यादिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्तेति जुस् प्राप्तः । णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावाच्च भवतीति वाच्यम् । वेत्तेर्हि लङ्ग्येवानन्तरो झिः सम्भवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात् । न च सिचा साहचर्याल्लुङोपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । विप्रतिषेधेपरमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति । अत एव भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लुङि अबोभूवन्निति माधवः । पंचमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया सम्मतम् । क्त्वोर्थग्रहणाद्धि ज्ञापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयत इत्युक्तं दीधीवेवीटामिति सूत्रे । तस्माद्यङ्लुकि भुवो लुङि जुसेवोचितः । आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतायां माधवेनैवोक्तत्वात् । अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात् । यदि तु लाघवादात इति नियम सामान्यापेक्षस्तदा जुसभावे ऽदभ्यस्तादित्यत्, तथा चाबोभूवुरबोभूवादिति पक्षभेदेन रूपद्वयं लभ्यते । नित्यत्वेन वुको गुणबाधकत्वात् । माधवोदाहृतमबोभूवन्निति तु चिन्त्यमेव । अन्त्यादेशस्य दुर्लभत्वात् । अपीपचन्नित्येतत्सिद्धये च पञ्चमीसमास आश्रयणीयः । त्रिगणय्येत्यादावतिप्रसङ्गस्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धाराः स्मर्तव्या इति

युक्तः पन्थाः । ननु पञ्चमीसमासो नास्त्विति वदतो मते तन्वन्तीत्यत्रेद् स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेन्न । बहिरङ्गस्य यणोसिद्धत्वात् । न च नाजानन्तर्यइति निषेधः । अनन्तरे कार्यविधौ यत्राच आनन्तर्यमिति कैयटेनाभ्युपगमात् । कथं तर्हि तन्वन्तीति पञ्चमीसमासोदाहरणं प्रागदत्तमिति चेत् । हरदत्तमतेनेत्यवेहि । स हि यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति व्याख्यत् । नन्वेवं नपदान्तसूत्रे दध्यत्रेति वृत्तिमुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्ततइति मिश्रोक्तिर्विरुध्येत । बहिरङ्गे यणि अचोराश्रयणेन नाजानन्तर्यइति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः । किञ्च संयोगान्तस्यलोप इति सूत्रे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि विरुध्येत । अपि च । लणिति सूत्रे उरणूपर इति परेण चेत्कर्त्तृमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयेतेत्युक्तं तदपि विरुध्येत । रोरीति लोप सम्भवात् । असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तरीत्या निषेधात् । किञ्च नधातुलोपइतिसूत्रे मेद्धमित्यत्रत्यभाष्येण संयोगान्तस्येत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्येणापि विरोधः । किञ्च एत ऐ इत्यत्र पचावेदमित्यादौ अतिप्रसङ्गमाशंक्य बहिरङ्गतया स्त्रीकृतं समाधानमपि भज्येतेति दिक् । तस्माद्धरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वग्रन्थेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत् । सत्यम् । अत एवेमां व्याख्यां नधातुलोपसूत्रएवानुपादेयामवोचाम । केण इत्यादिज्ञापकान्नाजानन्तर्यइत्यस्यानित्यतामाश्रित्य वा कथंचित्समर्थनीयम् । स्यादेतत् । कैयटमतेप्यचोरिति द्वित्वं विवक्षितं न वा । आद्ये मूलभूतज्ञापकविरोधः । नहि कोसिचत्कोस्येत्यादावनन्तरे पत्वविधावचोराश्रयणम् । द्वितीये तु मूलभूतं ज्ञापकं सम्भवेत्

यदीण्ग्रहणं पूर्वेण स्यात्, तत्तु परेणैवेति स्थितम् । अथ परेणेण्ग्रहणे हलोपि केचिदन्तर्भवन्तु नाम । अजानन्तर्यन्तु न गतमित्याशयः । तर्हिस्तु कथं चिज्ज्ञापकनिर्वाहः । अयजइन्द्र वृक्षइन्द्रमित्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घस्तु दुर्वारएव । न ह्यत्रासिद्ध बहिरङ्गमिति प्राप्नोति । नाजान्तर्यइति निषेधात् । नन्वन्तरङ्ग बलवादिति परिभाषान्तरेणेदं सिद्ध्यति । तथा च विप्रतिषेधसूत्रे अन्तरङ्गं चेत्युपक्रम्य इण्ङ्शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति प्रयोजनं पठितमिति चेत् । सत्यं पठितम् । किन्तु बहुतमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वान्नेयं कर्त्तव्येत्युपसंहृतम् । एतेन प्रकृतसूत्रे पद्व्या मृद्व्येत्युदाहरणदूषणप्रस्तावे ऽसिद्धपरिभाषा भाष्यकारैरुदाहृतामन्तरङ्गम्बलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपि कैयटः प्रत्युक्तः । विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तस्मादिह सिद्धान्ततत्त्व मन्यदेव वक्तव्यमिति उच्यते । अन्तरङ्गपरिभाषाया निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषाया स्तु नाजानन्तर्यइति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता । विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यन्त्वभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः । कैयटलघुविवरणादयोप्येवम् । बृहद्विवरणकारास्तु । नाजानन्तर्यइति परिभाषा मास्तु । तज्ज्ञापकतया यत्सम्मतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतइत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजान्तर्य इति भाष्यमप्यनित्यत्वपरतया भङ्क्त्वा नेयम् । अन्यथा हि तत्रैवान्तरङ्गं बलीय इत्यस्य प्रत्याख्यानं विरुध्येत । अत एव वृत्तौ नलोपः सुप्स्वरेत्यत्र वृत्रहभ्यामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरङ्गपरिभाषाभ्यां गतार्थतामाशङ्क्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां ज्ञापयितुं तुग्ग्रहणमित्युक्तम् । अत एव तत्र मिश्रैरप्युक्तम् । बहिरङ्गपरि-

भाषाया अनित्यत्वात् या सेत्यत्र बहिरङ्गमपि त्वदाद्यत्वमन्तरङ्गे टापि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीव्न इत्यादिसिद्धयेऽप्यसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृतम् । अत एव चाक्षधूरित्यत्र यलोपे कार्ये ऊद् नासिद्ध इति दिक् । एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादिः । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्थाहेतुरिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् । पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सम्बन्धश्च द्विविधः । कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा । एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं लब्ध विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्यानिमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयमेव, अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ वृद्धेः स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः स्यात् । सत्यम् । विधिग्रहणं योगविभागार्थम् । तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेवेति नियमात्स्वाश्रयं व्यावर्त्यते । यद्वा । मास्तु योगविभागः । विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति । शास्त्रीये ऽशास्त्रीये च । तेन पटयतीत्यादौ वृद्ध्यभावो ऽशास्त्रीयोपि सिध्यति । नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेव विधिग्रहणमनुवर्तेष्यते । सत्यम् । पुनर्विधिग्रहणात् द्वितीयो नियमः क्रियते । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्न तु पूर्वपरयोर्विधाविति । तेन ईयतुरिति सिद्धयति । अन्यथा हि इणोतुसि द्विर्वचनेचीति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद्द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारात् पुनः प्रवृत्तिवेलायां व्याश्रयत्वेन वार्णादाङ्गं बलीय इत्यस्मिन्नप्रवृत्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात् । न चाकृतव्यूहा इति यणिति वाच्यम् । निमित्तविघाताभावात् । कृतेपि यणि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेः । ततश्च सवर्णदीर्घे कृतेन्तादिवचेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहादभ्यासह्रस्वत्वे दीर्घ

इणः क्तितीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे ई अतुरिति स्यात्। सिद्धान्ते तु पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषयेणो यणि सिद्धं रूपम्। यद्वा। स्थानिवदिति वतिबलेनाभावोप्यतिदिश्यते। उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणाल्लिङ्गात्। विधिग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपरयोरित्येतदर्थमिति दिक्। इह स्थान्यादेशनिमित्तानां त्रयाणां सन्निधानाविशेषेपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न तु आदेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा। वैयाकरण इत्यत्र आयादेशापत्तेः। तदुक्तम्। अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति। नन्वेवं समाय्येत्यत्र जग्ध्यादेशप्रसङ्गः, ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ सत्यामेकदेशविकृतस्यानन्यतया ऽदिग्रहणेन ग्रहणात्। एवं घात्यादित्यत्र वधादेशप्रसङ्ग इति चेन्न। आदिघात्योरपि स्थानिद्वारा ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात्। ननु स्थानिनः पूर्वत्वेपि आदेशस्य किमायातम्। नह्यनादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रीयं कार्यं यत्स्थानिवदादेश इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न। अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्याचः परस्मिन्निति शास्त्रे प्रवर्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात्। तथा चाचः परस्मिन्नित्यतिदेश एव शास्त्रीयं कार्यं तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यतइति फलितोर्थः। अत एव नपदान्तसूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम्। अन्यथा श्नसोरल्लोपे कृते पश्चाद्भवन्ननुस्वारो नानादिष्टादचः पूर्व इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। नन्वेवं क्षत्रियकण्डूतिरिति न सिद्ध्यति। तथाहि। कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोवङि कृते ऊकारस्यानादिष्टादचः पूर्वस्य स्थाने जातस्योवङः स्थानिवदादेश इति स्थानि-

वद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाकारेण व्यवायादूठो ऽभावेन स्थानिवत्त्वादेव लोपोव्योर्वलीति वलोपाभावेन हलिचेति दीर्घे कृते कण्डूय् तिरिति प्राप्नोति । यत्तु यः स्थानिद्वारा पूर्व उवङ् न तस्योठ् कस्य तर्हि वकारस्य यस्य चोठ् वकारस्य न स स्थानिद्वारा पूर्व इति । तन्न । तेस्तुरितिवत्कण्डू इत्यस्य कण्डुव् इति आदेशात्। तस्य च कण्डुऊ इत्यादेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावावश्यकभावात् । उक्तं हि । सर्वे सर्वपदादेशा इति। अन्यथा निराय धात्यादित्यादावपि स्थानिवद्भावानापत्त्या मूलशैथिल्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते । अनादिष्टादचः पूर्वतायाः स्थानिद्वारकत्वमनित्यम् । नपदान्तसूत्रे कण्डूतिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात् । आतोनुपसर्गेक इति सूत्रे कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ड इति वार्त्तिकस्य तत्प्रघट्टकभाष्यस्य च पर्यालोचनयाप्येवमेव लभ्यते । तथा च तत्र भाष्यम्। योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हीति । स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे सम्पूर्णः प्रघट्टक एवासङ्गतः स्यादिति तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । तत्रत्यः कैयटस्त्वापाततः । एतेन तितउयाचष्टे-तितापयतीति हरदत्तग्रन्थोपि व्याख्यातः । तत्र हि णौ टिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचोञ्णितीति वृद्ध्यभावेपि अत उपधाया इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पुङ् न प्राप्नोति । न च यस्य पुक् आकारान्तस्य, नासौ पूर्वः,यश्च पूर्व आकारो, न तस्य पुगिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यतया सर्वेसर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात् । तस्मात् स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणम् । अत्र केचित् । तितापयतीत्यसाध्वेव । तथाहि । तितउ णिच् इति स्थिते टि-

लोपश्च प्राप्नोत्यत उपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः । ततष्टिलोपे कृते स्वत एवानादिष्टादचः पूर्वमादन्तं न तु स्थानिद्वारेति पुङ् न प्राप्नोति । तस्माच्छापि णिचो गुणे कृते एचि वृद्धावायादेशे तितायतीति भवति । न च तिता णिच् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे शप्ययादेशे तितयतीति स्यादिति वाच्यम् । शपि हि गुणे सति वृद्धिरेचीति बाधेनाद्गुणस्य निमित्तविघातस्योत्पत्स्यमानतया ऽकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमन्तरङ्गस्याप्याद्गुणस्याप्रवृत्तेः । अकृतव्यूहपरिभाषा ह्यन्तरङ्गपरिभाषाया अपवाद इत्युक्तम् । न च शपि गुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाद्गुणस्य न निमित्तविघात इति वाच्यम् । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् । तस्मात्तितायतीत्येव साधु । न तु तितयति तितापयतीति वा । चाङि तु तिता णिच् चङ् तिप् इति स्थिते तनोतेर्डउः सन्वच्चेति व्युत्पत्तिपक्षे ऽनभ्यासस्येति द्वित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ह्रस्वाभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा ऽऽतोलोपाभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सवर्णदीर्घे ऽतितादिति भवति न त्वतितापदिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिरित्यसङ्गतं नित्यत्वेन टिलोपात् । न च वृद्धिर्नित्या । अच परस्मिन्निति कार्यातिदेशेन वृद्धिप्रसावपि लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनानित्यत्वात् । एवं च हरदत्तोक्तिः सुष्ट्वेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिन्त्यम् । तदेवं स्थानिद्वारकं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्वमिह गृह्यते इति स्थितम् । विधीयते इति विधिरिति कर्मणि किमत्ययः । पूर्वस्येति शेषे षष्ठी । अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् । पुगाद्यागमेपि विधेये

स्थानिवद्भावः। अच इत्यत्र तु आदेश इति समभिव्याहारात् योग्यतावलात् स्थानिसम्बन्धलाभः, षष्ठीस्थानेयोगेत्यतः पूर्वसूत्रे ऽनुवर्तितस्य स्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वेति प्रसिद्धः पन्थाः। न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उपन्यस्तत्वात्स्वीचकार। वैयाकरणादौ तु वहिरङ्गयोरैचोरसिद्धत्वान्न दोष इत्याह। इदं च नाजानन्तर्यपरिभाषया वहिरङ्गपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रागुक्तमुपष्टभ्य समर्थनीयम्। अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे किः षष्ठी तु अनभिहितत्वात्कर्मणीत्यपि सुस्थमेव। किं तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे स्यदाद्यत्वस्य स्थानिवत्त्वात् द्वाभ्यामित्यादौ दीर्घो न स्यात्। ईघतीतीत्वस्य स्थानिवत्त्वाद्दिगन्तलक्षणो गुणो न स्यात्, देयमिति। तथा गुणवृद्ध्योः स्थानिवत्त्वाल्लवनं लावक इत्यवायौ न स्याताम्। द्वयोरेकस्य, देयमृणे, किरतौ लवनइत्यादिनिर्देशोपष्टम्भेनानित्यताश्रयणं तु क्लिष्टमिति दिक्। पूर्वत्वं च नाव्यवधानगर्भं किं तु व्यवहितसाधारणम्। तस्मिन्निति निर्दिष्टइति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाल्लिङ्गात्। चङ्परनिर्ह्रासे निषेधारम्भाच्च। तेन पटयति अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिद्ध्यति। यथादेशो ह्यदन्तः। स्यादेतत्। पटयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं प्राप्नोति। न च स्थानिवद्भावः। जश्त्वविधौ तन्निषेधात्। सत्यम्। कर्मसमर्पकात् प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिर्न तु सुबन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। सुबन्ताण्णिजिति पक्षेपि इष्टवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात्। पटुमित्यस्यैव हि भसंज्ञा प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्तेत। तत्र चाप्रवृत्ता कथन्तरामेकदेशविकृते लभ्येत। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तिरिति पक्षेप्येषैव गतिरिति वक्ष्यामः।

अवधीदित्युदाहरणं तु भाष्यमते। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति लोपसम्भवात् । वार्त्तिकमते तु लिङीति परसप्तमीत्युक्तम् । तथा च अत् यदित्यादाविवातो लोपो न प्राप्नोति । अत एव हलन्त एवायमादेश इति तन्मतम् । वृद्धिस्तु न भवति । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इति पूर्वसूत्रस्थ वार्त्तिकात् । एवमस्वट्वको बहुखट्वक इत्यादौ केण आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदात्तो न भवति किन्तु कापिपूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव भवति । अचितीक बहुचितीक इत्यादौ तु चितेः कपीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चित्शब्देकारस्य उदात्तता भवति । न चोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शङ्क्य । लोपाजादेशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं पद्व्याद्व्येति बहुभिर्वृत्तिकारैरुदाहृतत्वात् मूर्द्धाभिषिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतमप्युदाहरणं साध्वेव । अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशायोगात् । न चैवं कर्त्र्या हर्त्र्येत्यादावुदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्व्यञ्जनमेव नेति वाच्यम् । रेफस्यादिष्टादच पूर्वत्वात् स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वात् । निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वाच्च । तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमितिपक्षो नातीव दुःष्यति । अत एव आश्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुर्व्याशामलुन्याशां व्यत्यजन्याशां राय्याशामित्यत्र क्रमेण येचेत्युलोप ईहल्यघोरितीत्वं येविभाषारायोहलीत्यात्वं च मा-

प्नोतीति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तम् । यत्त्वन्तरङ्गं बलवदिति वा ऽसिद्धपरिभाषां वाश्रित्य पट्व्या मृद्व्येत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं तत्तु अकृतव्यूहवचसो ऽनित्यताभिप्रायेण कथं चिन्नेयमिति दिक् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ १-१-५८ पदान्तादिकार्येषु विधिषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न स्यात् । पदान्ते । कानि सन्ति । कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययो श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चानादिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्तइति पक्षे ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । न हि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे संस्कार्यमिति नियमः । युष्मद्युपपदइत्याद्यनुशासनस्यासंगतिप्रसङ्गात् । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । केवलपदसंस्कारपक्षे अदद्रीच इत्यादौ अच इत्यल्लोपो न स्थानिवदित्युदाहार्यम् । विधिशब्दश्चेह न कर्मसाधन । तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्यात् । षेपपष्ठ्यन्तेन सह तत्पुरुषो वा । नाद्यः । विधिशब्दस्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । नान्त्यः । पदान्तस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन ह्नक्षन् इत्यत्र वलोपापत्तेः । द्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिषु अनन्वयापत्तेश्च । तस्माद्भावसाधन एवाऽन्तरङ्गत्वाच्च । अत एव कर्मषष्ठ्यन्तेन समासः । शुकी तटीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां यस्येति लोपः स्थानिवदेव । न हि स्वादिष्विति सूत्रेण पदस्यान्तो विधीयते येन निषेधः स्यात् । किंतु संज्ञामात्रम् । तत्रापि यथोद्देशपक्षः । जश्त्वादिकार्यकालत्वे पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधापत्तेः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वेतस्वानित्यत्र रुः प्राप्त । बहिरङ्गस्यासिद्धत्वान्नेति वक्ष्यते । भा-

ध्ये तु पदसंज्ञायाः पदान्ततां स्वीकृत्य पदे अन्त इति भसंज्ञापि पदकार्यमिति च द्वेधा समाहितम् । तत्रान्त्ये षाडिके वचनसामर्थ्यादिति बोध्यम् । वार्त्तिकषाडिकौ तु पञ्चमे वक्ष्येते । द्विर्वचने । सुध्युपास्यः । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरङ्गपरिभाषापीह न प्रवर्तते । नाजानन्तर्य इति निषेधाद्वा । वरे इति निपातनादलुक् द्वन्द्वश्च । वरे योऽजादेशः स न स्थानिवत् । यायावरः । यातेर्नित्यं कौटिल्ये इति यङ् यश्च यङ इति वरच् । तन्निमित्तकोऽतो लोपः । स च आतो लोप इटि चेत्याल्लोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यभ्युपगमात् । अत एव हि अचो यदिति सूत्रे ऽज्ग्रहणं कृतम् । अन्यथा हलन्ताण्ण्यतो विशेषविहिततया परिशेषादच एव यद्भविष्यति किं तेन । विषयसप्तम्यां तु दित्स्यं धित्स्यमित्यादावजन्तभूतपूर्वादपि यत्सिद्धये अज्ग्रहणमिति यतोनाव इत्याद्युदात्तस्सिध्यति । सत्यम् । वरेग्रहणेन परसप्तमीपक्षो ज्ञाप्यते । तथा चानुदात्तेतश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतम् । हलन्तादिति मा विज्ञायीति । अस्ति च हलन्तविशेषणस्य व्यावर्त्यं जुगुप्सनो मीमांसन इति । विषयसप्तमीत्वेऽवि- ह्यपि अतो लोपे हलन्तत्वाद्युचा भाव्यमेवेति हलन्तविशेषणवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूयात् । एवं च यातेर्यङन्तात्क्विपि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेध। च यायातीति स्थिते यङकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारयकारयोर्लोपे सति क्विप्प्रत्ययमात्रं श्रूयेतेति वाच्यम् । आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । चिणोलुङ्न्यायेनासिद्धत्वाद्वा । यलोपे उदाहरणान्तरमपि । तद्यथा । कण्डूयतेः

क्विप् । कण्डूतिः । क्तिमिति तु काशिकायां प्रमादः । अमत्ययादित्यनेन बाधात् । न च इतिरित्यादाविवेह आत्रादित्वकल्पनं बहुलग्रहणं वा शरणीकरणीयम् । भाष्यकारेणैव कण्डूयेत्येव भवितव्यमिति वदता एतस्यापशब्दतोक्तेः । तस्मादयं क्विबेव ततोऽल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्वादुवङ् ततश्शूठोः शूठिरूट् । न चोठ्यपि स्थानिवत्त्वम् । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । अत एव ऊठः पुनरुवङ् न भवति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं यद्यपीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लोलुवः पोपुव इत्यादौ यथा । तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं कादाचित्कमेवेति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । तथा तिमुतेर्यङन्तात् क्विप् अल्लोपयलोपयोस्तेष्ठीतीति स्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादियङ् यलोपः । तेष्ठितिः । तथा पेपीयतेः क्विपि अल्लोपयलोपयोरेरनेकाच इति यणि यलोपे कृते पेपिरिति भवति । गो तनूकरणे । यङन्तात्क्विपि अल्लोपयकोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धे नेति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छशां ष इति मत्त्वे कृते शाशिरिति भवति । एवं चेचीयतेश्चेकिरिति दिक् । तदेवं वरेयलोपेति नैकं निमित्तं किं तु द्वे इति स्थितम् । के चित्तु वरई इति ईकारं प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः । तेनामलक्याः फलमामलकम् । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । फले लुक् । ततो लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् । स च यस्येतिलोपे न स्थानिवत् । पूर्वोक्तव्याख्याने तु लुका लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं करिष्यते । तत्र च लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । लुङ् न स्थानिवदिति फलितोर्थः । स्वरे । चिकीर्षकः । सनो ऽतो लोपो लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । न च लितीत्यस्यारम्भसामर्थ्यम् । कारक इत्यादौ सावकाश-

त्वात् । भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृतं, तदापाततः । छलो-
क्तित्वसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने सत्यपि लित्स्वर-
स्य सुवचत्वात् । घ्नन्तीत्यादौ कुत्ववत् । सवर्णानुस्वारयोश्शि-
ण्ढि । पिण्ढि । श्नसोरल्लोपोऽत्र न स्थानिवत् । अनुस्वारस्यानादिष्टाद-
चः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तम् । यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणानु-
स्वारोऽप्याक्षेप्तुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्यपि
सम्भाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिंष
न्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भाव निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम्* । अ-
चः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्णइत्यादिषु
सवर्णइति निषेधस्य लब्धावकाशतया शिण्ढीत्यादेरपि असि
द्ध्यापत्तेश्चेति दिक् । दीर्घे । प्रतिदीव्ना । इह हलि चेति दीर्घे
ऽल्लोपो न स्थानिवत् । यत्तु काशिकायामुक्तम् उपधायां
चेति दीर्घ इति, तत्प्रामादिकम् । तथा च उपधायां चेत्यप्रोक्त-
म् । प्रतिदीव्नेत्यत्र हलिचेति दीर्घ इति । यद्वा । आचारक्विब-
न्तात्क्विप् चेति क्विपि समाधेयम् । नन्वेवमनुनासिकस्य क्विझलो-
रिति दीर्घः स्यात् । सत्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनम-
ल्लोपमालोच्यान्तरङ्गोऽपि दीर्घो न करिष्यते, जग्मुष इत्यत्रे-
डागमनकारादेशाविवेति बोध्यम् । ननु स्थानिवत्त्वाभावेऽप्यसि
द्धं बहिरङ्गमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यादिति चेत् । न ।
क्ङितिलुग्विधिग्रहणेन बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापित-
त्वात् । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयान्त-
रङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । जशि । सग्धिश्च मे । ब
ब्धान्ते हरी । तथाहि । अदनं ग्धिः । अदेः क्तिनि बहुलं छ
न्दसीति घस्लादेशः । घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः । झलो झ
लीति सकारलोपः । धिसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृता-

आश्रयणात् । वार्त्तिकमते छान्दसो वर्णलोपः । झषस्तथोरिति धत्वम् । न च तस्मिन्कर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः। पञ्चमीसमासस्यानित्यतायाः पूर्वसूत्रएवोपपादितत्वात् । घस्य झलाञ्जशिति जश्त्वे कर्त्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समाना ग्धिः सग्धिः । सहस्यसःसञ्ज्ञायामिति सूत्रात्स इत्यनुवर्त्तमाने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण समानस्य सभावः । घब्धामिति भसेर्लोट् । तसस्ताम् । श्नपः श्लुः । अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वमभ्यासकार्यम् । ततो घसिभसोरित्युपधालोपादि प्राग्वत् । घरि । जक्षतुः । जक्षुः । घसेर्लिट् अतुस् उस् च । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । तत्र वार्त्तिकम् । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । तेनान्यः स्थानिवदेव । पञ्चभिररत्निभिः क्रीताः पञ्चारत्नयः । वेदे तु पञ्चारत्न्यः । जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति गुणाभावे यण् । तस्य स्थानिवद्भावाद्विगन्तकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्य व्योज्यम् । अचितीको खद्वक इत्यत्र हृस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । न च तत्र बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रसङ्गोस्ति । किर्योर्गिर्योः । व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तः । यणः स्थानिवद्भावान्न भवति। अच इरित्यधिकारे भुजेः किच्च, कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्चेति इः स च कित् । यत्तु हरदत्तेन न्यासकृता च कॄग्रोरिच्चेत्युपन्यस्तं तत् क्व चिद्गणादिवृत्तौ अन्वेषणीयम् । वाय्वोः । [illegible] यलोपो न । अस्मिंश्च वार्त्तिके स्वरग्रहणमात्रमावश्यकम् । किर्योर्गिर्योरिति तु उपधायां चेति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरीत्या उ-

णादीनामव्युत्पत्तिपक्षालम्बेनापि सिद्धम् । वाय्वोरिति तु बहिरङ्गस्यासिद्धतया सिद्धम् । किंतुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् । पूर्वत्रासिद्धे च । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु । अस्यार्थः । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् । लवमाचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयं च्छ्वोः शूडिति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । तथा पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति दीर्घीवेवीटामितिसूत्रे यदुदाहृतं तदपि क्वौ विधिं प्रतीति व्याख्याने एव सङ्गच्छते । क्वौ लुप्तं प्रति न स्थानिवदिति व्याख्याने तु लौः पिपठिषीत्युभयमपि न सिद्ध्येत् । णिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावे ऊठो ऽसम्भवात् । पिपठिषतेरप्रत्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ झल्लक्षणे नुमि कर्त्तव्ये अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन नुम्प्रसङ्गाच्च । एतच्च दीर्घीवेवीटामिति सूत्रे कंद्वादिसूत्रे च मिश्रग्रन्थे स्फुटम् । कैयटोपि दीधीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदितीत्याह । अत्र व्यवस्थितइति वदता क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति पक्षोपि क्व चिदाश्रीयतएव, नियमः परं नास्तीति सूचितम् । लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । एवं च सख्युर्गोमान् पदः त्वम् अहमिति सिद्धम् । तथाहि । स्यत्यात्परस्येतिसूत्रे भाष्यम् । सखीयतेः सख्युः लूनीयतेर्लून्युरिति । तत्र सखीयतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् परत्वात्किलोपं बाधित्वा इकोयणचीति यण् स्यात् । ततो यलोपे सखो लून इति स्यात् । अत एव क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तत्र यणं परिजहार कैयटः । तथा उगिदचामिति सूत्रे अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थमधातुग्रहणमित्युक्त्वा गोमन्त्यतेरप्

त्ययेगोमानित्युदात्तत्वं भाष्ये। तत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सर्वनामस्थानपरत्वं नास्तीति नुम् न स्यात्। न चाधातुग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति वाच्यम्। आचारक्विबन्तात्क्विप्चेति क्विपि चरितार्थत्वात्। तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम्। ननु गोमन्त्यतेर्गोमततेर्वा उभयथापि गोमानिति न सिध्यति। अत्वसन्तस्येति दीर्घविधौ अधातोरिति विशेषणात्। सत्यम्। तत्राधातुग्रहणमसन्तस्यैव विशेषणं न त्वत्वन्तस्यापीति वक्ष्यमाणत्वान्न दोषः। तथा येनविधिस्तदन्तस्येति सूत्रे केवलोपि पाच्छब्दोस्ति। पादयते पात्। पद इति भाष्यम्। अत्रापि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानेन पद्भावो न स्यात्। क्वौ लुप्तं नेति सिध्यति। अत एव पादस्य पादहस्त्यादिभ्य इति न सूत्रितम्। प्रतिपदोक्तस्यास्यैव पदादेशो मा भूत्। किं तु णिजन्तस्यापि यथा स्यादिति। एवं च पादस्य लोप इति गुरुनिर्देशं कुर्वता सूत्रकृतैव क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति ज्ञापितम्। तच्च क्वाचित्कमिति तु प्रकृतसूत्रस्यैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं नेति भाष्यस्यार्थः। विशब्दमाहात्म्यात् कृत्यल्युटसूत्रादिभाष्याच्चेति व्यवस्थितशब्दं प्रयुञ्जानेन कैयटेन ध्वनितम्। युष्मानाचष्टे युष्मयति। ततः क्विपि णिलोपे सौ त्वाहौसौ इति कर्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत्। तदुक्तम्। स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते इति। स्थानिवत्त्वमिति। लोपस्येति शेषः। णेः क्वौ लुप्तत्वादित्यन्वयः। अस्तु तर्हि क्वौलुप्तमित्यपि नित्यमेव। तावतापि लवमाचक्षाणो लौरित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न। पिपाठिषतेरित्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात्। देवयतेर्द्यूरिति तु इह कैयटेन यदुदाहृतं क्वौ लुप्तं नेति सिध्यतीति। तस्यापमाद्यः। यत्रापीह क्वौ विधिं

मत्पूर्द् सिद्धः । तथापि तस्य स्थानिद्वारा अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचोऽञ्णितीति वृद्धिप्रसङ्गः । तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । यत्तु लोपो व्योरिति सूत्रे कण्डूयतेः क्यजन्तादप्रत्यये कण्डूः कण्डुवाविति व्युत्पादयन् कैयट आह । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यण् । तस्य ऊठ् । न च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् । वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति, तत्तु स्थानिद्वारक पूर्वत्वमनित्यमित्याश्रित्य तद्रीत्या तु दयूरित्यपि सुसाधमेव । ननूभयथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेत् । न । बहिरङ्गस्य ऊठो वार्द्धे प्रत्यसिद्धत्वात् । एवं च स्थानिवद्भावे सत्यपि न काचित्क्षतिः । बहिरङ्गत्वेनैव सर्वसमाधानात् । तस्माद्दयूरिति पक्षद्वयेपि सिद्ध्यतीत्येव तत्त्वम् । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दिव औत्स्यादिति चेन्न । निरनुबन्धपरिभाषया अधातुग्रहणात्तु सेर्वा अक्षद्यूरित्यत्र न औदिति दिव औत्सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् । यद्यपि उगिदचामिति सूत्रे अधातुभूतपूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भावः । एतेन हलिचेति दीर्घः दीव्यतीति नामधातुप्रकरणे कौमुदीप्रासादौ प्रत्युक्तौ । दिवोर्द्विविरिति न्यासोक्तिसूत्रेण द्विविरिति वदन्माधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम । प्रकृतमनुसरामः । द्विवचनादौ तु ओ सुधीति यण् । दव्वौ दव्व इत्यादि खलपूवत् । कण्डूः कण्डुवौ कण्डुव इत्यादि तूवदेव । संयोगपूर्वकतया यणो ऽप्राप्तेरिति दिक् । अत्रायं संग्रहः । सख्युर्गोमान् पदस्त्व च क्वौ लुप्तस्य निदर्शनम् । अनित्यत्वे पिपठिपि क्वौ विधौ लौर्इयोर्दयूः । लुक् न स्थानिवत् । आमलक्याः फलम् आमलकम् । फले लुकः प्रत्याख्यानपक्षे तु पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्युदाहार्यम् । तथा पंच इन्द्राण्यो ऽग्नाय्यश्च देवतास्य पञ्चेन्द्रः पञ्चाग्निः क्रीपा स-

न्नियुक्त आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः । परतद्धितलुङ्निमित्ताया ङीपुनिवृत्तेः पूर्वयोरानुगैकार्योर्निवृत्तौ कर्तव्यायामचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् । ये तु पूर्वोक्तरीत्या वर ई इतीकारमश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यम् । उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते वृद्धादकेकान्तखोपधादिति पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तत्र कर्तव्यायामाल्लोपः स्थानिवत्स्यात् । नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकम् । कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरी बलाकेत्युदाहरणं दत्त्वा उपधाविधौ नेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति चेत् । अनास्थावादमात्रं तदित्यवेहि । तत्र हि तेनैकदिगित्यणन्तान्ङीप्यल्लोपद्वयस्यापि यलोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावे निषिद्धे समानाश्रयस्याणो लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां यलोपः सिद्ध्यतीति यलोपे न स्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदाहरणम् । उपधात्वं तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययविधाविति स्थितम् । चङ्परे णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधाकार इति णौचङीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादप्येतत्सिद्धम् । इदं तूदाहरणम् । वारि आख्यत्, अवीवरत् । न च नाग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम् । कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चयतेरौणादिक कम-

त्ययः । अर्कः । पाचयतेः क्तिच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् । इह सूत्रे जश्चर्विंत्येव सिद्धे विधिग्रहणं द्वन्द्वाश्रयेण विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । तद्व्युत्पादनार्थं च क्विलुगित्यादि वार्त्तिकमिति निष्कर्षः। तत्रापि क्विचद्परानिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकम् । लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम् । चजोरिति कुत्वे वोदाहरणमन्वेषणीयम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् । पापच्यतेः क्तिच् । पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्याष्टिः । इहाल्लोपणिलोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत् । एवं लेहयतेर्लेढिः । दोहयतेर्दोग्धिः । वेशयतेर्वेष्टि । दाशयतेर्दाष्टिरित्याद्यूह्यम् । न्यायसिद्धं चेदम् । अचः परस्मिन्नित्यतिदेशं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया तस्मिन् कर्त्तव्ये ऽतिदेशाप्राप्तेः । न चैवं स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशैर्भोभगोअघो इति सूत्रे ऽशग्रहणेन च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयम् । एवं स्थिते द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर· सूत्रे न पाठ्या । किं तु नपदान्तवरेयलोपस्वरेष्वित्येव पाठ्यमिति भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । स्यादेतत् । यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भाव प्रसज्येत । तथा च चिण्णमुलोरिति सूत्रे यङन्ताण्णिजन्ताद्वा णिचि तत्राईचाणि अशंशामि अशामीति यङुदाहृियन्ते तन्न सिद्ध्येत्। न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाध· कर्मणिङ्सूत्रे हरदत्ताद्युक्तरीत्या चिण्णमुलोदीर्घ इत्यत्र कैयटाद्युक्तरीत्या चाहिडि अहीडीत्येतात्सिद्ध्या अहेडीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चरितार्थत्वात् । उच्यते । णित्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति सिद्धम् । अशंशामीति तु यङ्लुगन्ताण्णिचि भवि·

प्यति। न हि यङ्यङ्लुकोः स्वरे ऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोस्ति। येन यङ्येव साधयितुं क्लिश्येत। एवञ्च ग्राहितमित्यादापि सिद्धम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने सति ग्रहोलिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः। सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद् ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः। अत एव यङन्तात्तृचि जरीगृहीतेत्यत्र न दीर्घः स्थानिवद्भावात्। सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति स्थितम्। यङ्लुगन्तात्तु तृजादाविटो दीर्घो भवत्येवेति माधवः। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात्। ग्रहेर्विहितत्वानपायात्। यङ्लुको ऽनैमित्तिकतया ऽञ्झलादेशतया लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशयः। वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि इटो दीर्घो ऽनिष्ट एव। एकाचोद्वेश्यमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात्। तथा च तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह। तृचो हि जरिगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति। यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेपि न दीर्घ इति लभ्यते। अत एवैकाचोद्वे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह। एकाचउपदेशइत्यतो दीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्तत इति। न ह्यत्र पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसम्भवोप्यस्ति। नन्वेवं ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्यावसरे स्थानिवद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घं परिहरन् कैयटो विरुध्येत। यङ्लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाज्ग्रहणानुवर्तनस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न। ग्रहोलिटीत्यत्रत्यकैयटग्रन्थस्योपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्ते उपायान्तराभिधानपरत्वात्। अत एव तत्र कैयट आह। अन्यथास्य दोष-

त्यय: । अर्क: । पाचयते: क्तिच् । पाक्ति: । चो: कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् । इह सूत्रे जश्चर्ष्वित्येव सिद्धे विधिग्रहणं द्वन्द्वाश्रयेण विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । तद्व्युत्पादनार्थं च क्विलुगित्यादि वार्त्तिकमिति निष्कर्षः । तत्रापि क्विचङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकम् । लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम् । चजोरिति कुत्वे बोदाहरणमन्वेषणीयम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् । पापच्यतेः क्तिच् । पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्याष्टिः । इहाल्लोपणिलोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत् । एवं लेह्यतेर्लेढिः । दोह्यतेर्दोग्धिः । वेशयतेर्वेष्टिः । दाशयतेर्दाष्टिरित्याद्यूह्यम् । न्यायसिद्धं चेदम् । अचः परस्मिन्नित्यतिदेशं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया तस्मिन् कर्त्तव्ये ऽतिदेशाप्राप्तेः । न चैवं स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशैर्भोभगोअघो इति सूत्रे ऽशृग्रहणेन च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयम् । एवं स्थिते द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर सूत्रे न पाठ्या । किं तु नपदान्तवरेयलोपस्वरेष्वित्येव पाठ्यमिति भाष्यवार्त्तिकयोः स्थितम् । स्यादेतत् । यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भाव प्रसज्येत । तथा च चिण्णमुलोरिति सूत्रे यङन्ताण्णिजन्ताद्वा णिचि ततार्द्दचाणि अशंशामि अशामीति यदुदाह्रियन्ते तन्न सिद्ध्येत् । न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाध कर्मणिङ्सूत्रे हरदत्ताद्युक्तरीत्या चिण्णमुलोर्दीर्घ इत्यत्र कैयटाद्युक्तरीत्या चाहिडि अहीडीत्येतत्सिद्ध्या अहेडीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चरितार्थत्वात् । उच्यते । णित्वजात्यैवयं गृहीत्वा अशामीति सिद्धम् । अशंशामीति तु यङ्लुगन्ताण्णिचि भवि

ध्यति । न हि यङ्यङ्लुकोः स्वरे ऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोस्ति । येन यङ्येव साधयितुं क्लिश्येत । एवञ्च ग्राहितमित्याद्यपि सिद्धम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने सति ग्रहोलिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः । सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद् ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः । अत एव यङन्तात्तृचि जरीगृहीतेत्यत्र न दीर्घः स्थानिवद्भावात् । सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति स्थितम् । यङ्लुगन्तात्तु तृजादाविटो दीर्घो भवत्येवेति माधव । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । ग्रहेर्विहितत्वानपायात् । यङ्लुको ऽनैमित्तिकतया ऽञ्जलादेशतया लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशय । वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि इटो दीर्घो ऽनिष्ट एव । एकाचोद्वेप्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात् । तथा च तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । वृचो हि जरिगृहीत्यङ्ग न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतस्याश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यङन्त प्रत्यन्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेपि न दीर्घ इति लभ्यते । अत एवैकाचोद्वे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह । एकाचउपदेशइत्यतो दीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्तत इति । न ह्यत्र पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसम्भवोप्यस्ति । नन्वेवं ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्त्तिकव्याख्यावसरे स्थानिवद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घं परिहरन् कैयटो विरुध्येत । यङ्लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाज्ग्रहणानुवर्तनस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । ग्रहोलिटीत्यत्रत्यकैयटग्रन्थस्योपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्ते उपायान्तराभिधानपरत्वात् । अत एव तत्र कैयट आह । अन्यथास्य दोष-

स्य सम्यगुद्धृतत्वादिति। एवं हि वदन् तत्रत्यपरिहारस्याव्यापकतामेकाच्सूत्रोक्तस्यैवावश्यादर्तव्यतां चाभिप्रैति। न च यथाश्रुतरूपपक्षे गृहीतमित्याद्यसिद्धिः। अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव तत्र सत्त्वात्। ग्राहितादौ तु नैवम्। एकाच इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव। तस्मात्, यङ्लुगन्ताण्णिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिटः। द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा च दीर्घो नेति व्यवस्थितम्॥ माधवग्रन्थस्तु विहितविशेषणपक्षस्य मुख्यतां पक्षान्तरापाद्यसम्मुखयतां च परिकल्प्य कथं चिन्नेय इति प्रतिभातीति दिक्। तस्य दोष इत्यादेरयमर्थः। तस्य पूर्वत्रासिद्धेत्यस्य स्थलेऽपि दोषः। अतिप्रसक्तिः। तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्त्तव्य इत्यर्थः। तेन वाक्यर्थं वास्यर्थमित्यत्र स्कोरिति लोपो न। निगार्यते। निगाल्यते। अचिचिमापेति लत्वं सिद्ध्यति। तथा माषवपनीत्यत्र णत्वं न भवति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य समासान्तत्वाभावात्। न चासत्यपि स्थानिवद्भावे ङीवेव समासान्तो न तु नकार इति वाच्यम्। ङीबुत्पत्तेः प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात्। एवं स्थिते तक्षयतेः क्विपि तट्, रक्षयते रट्, इत्यादि बोध्यम्। अत्र हि संयोगादिलोपे कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्तत्प्रवृत्तिः। संयोगान्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाज्जश्त्वेऽपि वा सौ। गोरट् इति तु शुद्धादिक्वपि बोध्यम्। यत्त्वचः परस्मिन्निति सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्, पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र नास्ति, तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति। तन्न वास्तवम्। किन्तु तत्रत्यपूर्वपक्षिणोऽभिप्रायवर्णनमात्रम्। अत एव नपदान्तेति सूत्रेऽपि तेनैवोक्तम्। स्कन्दयतेः स्कन्। तक्षयतेस्तागिति। यत्तु

सिद्धकाण्डे श्चुत्वं ष्टुत्वमिति वार्त्तिकव्याख्यावसरे कैयटेनोक्तम् । मधुगितीष्यते मधुडिति प्राप्नोतीति । तत्तु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् । सजूश्रोततीत्यत्र श्रितुगित्यस्यामवृत्त्या सकारश्चरितार्थ इति चेत्तर्हि क्वौ लुप्तमिति समाधेयम् । कुस्मनाम्नोवेत्यत्र कूरिति माधवोदाहृतं सम्यगेव । तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । इह संयोगादिग्रहणं मास्तु । न चैवं वाक्यर्थमित्यादौ स्कोरिति लोपापत्तिः । स्कोः संयोगेत्यत्र झलोझलीत्यतो झल इत्यनुवर्तते । तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगेत्यस्य विशेषणम्, न तु प्रधानयोरपि स्कोः । अव्यभिचारात् । ततश्च झलन्तो यः संयोगस्तदाद्यो. स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थात्,बहिरङ्गतया यणोसिद्धत्वाद्वा । अत एव हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगान्तलोपो न प्रवर्तते । तथा चाष्टमे वार्तिकम् । न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति । न चैवमपि काष्ठतक् राष्ट्रक् इत्यादि न सिध्येदेवेति वाच्यम् । अनभिधानात्तत्र क्विप एव दुर्लभत्वात् । अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयतइति । अत्रोच्यते । कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये संयोगादीति वाच्यमेव । किञ्च तक्‌रक् इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यम् । न चानभिधानम्। प्रमाणाभावात्। कैयटादिभिरुदाहृतत्वाच्च। न च काष्ठशगेव नास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणम् । न्यायवैषम्यात् । तथाहि । काष्ठशक् स्यातेत्यत्र झल्परो यः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोपमाशङ्क्य तदुक्तम् । तेन यत्र कलोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानम् । अत एव कान्तेभ्यः क्विप् नेत्येवम्परतया तद्व्याख्यातम् । न च णिजन्तेभ्यः क्विपि कलोपप्रसक्तिरस्ति । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धेचेति तन्निषेधः । संयो-

गादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात्। तस्मात्संयोगादिलोपग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम्। इदं त्ववधेयम्। संयोगान्तस्यलोप इत्यत्र न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति द्विधा सिद्धान्तव्यवस्थापनात्। कृरिति संयोगान्तलोपोपि दुर्लभः। तेन कुस्म् इत्येव भवति प्रथमपक्षे। द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः। नन्वेवमपि ल्स्वग्रहणं व्यर्थम्। निगाल्यतइत्यत्र सत्यापि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्वसिद्धेः। न च वर्णाश्रयत्वम्। धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। इदं च दाण्डिनायनादिसूत्रे भ्रौणहत्येति तत्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते। किञ्चान्तरङ्गत्वादपि लत्वं सुवचमिति। अत्रोच्यते। तृणहइमित्यत्राचि नेत्यनुवर्तते। हलीति निवृत्तम्। तथा चातृणेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारम्भणीयम्। किं तु नियमार्थं तदारम्भ इति भाष्ये स्थितम्। इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणसूत्रम्। तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि। तत्र च प्रदीव्येतीणिवृत्तये अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधः स्थितः। तथा चाचि प्रत्यये विधीयमानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव। यदप्यन्तरङ्गत्वाल्लत्वमित्युक्तं, तदपि न। अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः। किञ्चोपसर्गस्यायताविति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते। अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति। तत्राद्ये पक्षे पल्ययतइति सिध्यति प्लायतइति तु न सिध्येत्। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्। उभयत आश्रये अन्तादिवद्भावायोगाच्च। तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावेनैव व्यपवर्गो वक्तव्यः। स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव। द्वितीयपक्षे तु पल्ययतइति न स्यात्। यकारेण व्यवधानात्। प्लायत इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात्। पूर्वत्रासिद्धेचेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र रेफ-

स्यायतिपरत्वाविघातात् । कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यव-धानन्यायेन पल्ययत इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति । स्फुटं चेदमग्रे भाष्यएव । तस्मादिह लत्वग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । णत्वग्रहणं तु व्यर्थम् । तथाहि । मापवपनीति तावद्बहिरङ्गपरिभाषयापि सिद्धम् । न च प्रहिणोति प्रमीणीतइत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनाप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । न च ण्यान्तापाडेति सूत्रे वार्णितरीत्या मियाप्नन इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयैव तस्यापि सिद्धेः । यथोद्देशपक्षस्तु न ग्रहीष्यते । प्रत्याख्येयेन णत्वेन सह फलसाम्यार्थम् । एतेन मियाप्प्ण इति णत्वाभ्युपगमपरः पदमञ्जरीग्रन्थोप्यपास्तः । बहिरङ्गपरिभाषायाअनित्यत्वेपीह तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् । तस्मादिह णत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् । प्रत्युत णत्वे स्थानिवत्त्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति । तथाहि । अनितेरन्त इति सूत्रेऽन्त इति योगं विभज्य हे माण् इति रूपसिद्धये पदान्तस्येति प्रतिषेधं बाधितुमन्तइति सूत्रेण पदान्तस्यानितेर्णत्वं विधीयतइत्येका व्याख्या । अन्तशब्दं समीपपर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थो योनितेर्नकारस्तस्य णत्वं निमित्तसमीपस्थस्यानितेर्यो नकारस्तस्य णत्वमिति च योगविभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमपक्षे प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याण्णत्वं प्रवर्त्तते । द्वितीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवद्भावाद्रेफादव्यवहितस्यानितेः सम्भवात्प्रवर्त्तते । पर्यनितीत्यत्र तु वर्णद्वयेनैकेन च व्यवायात्पक्षद्वयेपि णत्वं न प्रवर्त्ततइति स्पष्टमग्रे । यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यनितीतित्रस्माणि-

तीत्यत्रापि द्व्येनेकेन वा वर्णेन यथासम्भवं व्यवधानाण्णत्वं न स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कुत्वश्चेति वाच्यम् । निरणिति दुरणितीत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैव निर्दुरोरनितेरित्येव ब्रूयात् । न त्वनितेरन्त इति सामान्यलक्षणं प्रणयेदिति वाच्यम् । आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थे निर्दुरोरित्यपेक्षया ऽन्त इत्युक्तावक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्यलक्षणप्रणयनसम्भवात् । तस्मादाष्टमिकभाष्यपर्यालोचनेनेह णत्वग्रहणं न कर्तव्यमिति निर्णीयते । अत एव व्यूढोरस्केनेत्यत्र षत्वं न । अन्यथा विसर्गस्याद्त्वेन तदादेशस्य सस्य स्थानिवद्भावाण्णत्वं स्यात् । इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजनाभावस्तूक्त एव । ततश्च तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयोरित्येव वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति ह्यसिद्धत्वादेव न्यायसिद्धमित्युक्तम् । तच्चासिद्धत्वमनित्यम् । अधुनेतिवदमुनेति वाच्ये नमुनेत्युक्तेर्नेति योगविभागात् । नुटीति वाच्ये नामीतिलिङ्गाच्च । अनश्च इत्यादेरन्नस्येत्यनेन व्यावृत्तौ सत्यामपि अक्षण्वन्त इत्यादौ हि दीर्घे वारयितुं हि नामीत्युक्तम् । रुधादिभ्यः श्नम् श्नसोरल्लोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाद्यालोचनेनारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाया इवासिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्बाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेन्न । कृति तुग्ग्रहणादिना सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सामर्थ्याद्बाध इति पक्षेऽप्यक्षण्वन्त इत्यादावुभयबाधे गौरवाच्च । तस्मादनित्यताज्ञापनार्थमेव तत् । तेन सिद्धकाण्डमपि संगृहीतं भवति । एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रेफकारयोरसंज्ञालोपौ कथं स्यातामित्येतदपि समाहितम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिलिङ्गा-

च । यत्त्वनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वं नेति । तन्न । तरुमूलमित्यादौ हशिचेत्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थ्यात् । राम इत्यादावपि सानुनासिकश्रवणस्यापाद्यमानतया चारितार्थ्यस्य स्पष्टत्वादिति दिक् । तेन संयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहात्स्थानिवत्त्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः ॥

द्विर्वचनेचि ॥ १-१-५९ ॥ रूपातिदेशोयम् । द्वित्वनिमित्ते ऽचि योजादेशः सः स्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये । चक्रतुः । चक्रुः । द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणादिह न । दुद्यूषति । सुस्यूषति । न ह्यूट् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्रतुरिति यणोपि स्थानिवद्भावो न स्यात् । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेप्यकारस्यातथात्वात् । सूत्रन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति । सत्यम् । इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । लक्ष्यानुरोधात् । किञ्च सूत्रे निमित्तशब्दो नास्त्येव । किन्तु लक्षणया वा द्विरुच्यतेस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्त्यस्मिन्निति अर्शआद्यचा वा द्विर्वचननिमित्तं लब्धव्यम् । तच्च प्रकारत्रयं साक्षात्परम्परासाधारणे प्रयोजकेपि सुवचम् । एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव ऊर्णोतेः सनि सनीवन्तेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावात् । तदुक्तम् । तद्भावभाविता मात्रेणेह निमित्तत्वमिति । वस्तुतस्तु द्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययो ऽचीत्यनेन विशेष्यते । परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते । अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते यथा सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाव्यवहितः पर आनीयते । तथे-

द्यापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहितः परो गृह्यते । तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योजादेशः स स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः । एवं च चक्रतुरित्यादौ न काप्यनुपपत्तिः । वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचा व्यवहिते प्रवृत्तावपि दिदवनीयिषतीत्यादावनेकप्रत्ययव्यवधानादप्रवृत्तिः । अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेपि प्रत्ययान्तराभावात्प्रवृत्तिः । अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम् । अत एवेह परस्मिन्नित्यनुवर्ततइति न्यासकारः । तथा द्विर्वचनेनेह प्रत्ययाक्षेपं वदन् णिज्भिन्नेन व्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिं ब्रुवन्कैयटोप्येतदभिप्रैति । ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये तु तद्भावभावितामात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियतएवेत्यवधेयम् । नन्वेवमरिरिषतीति न सिद्ध्येत् । ऋधातोः सनि स्मिपूङ्रंज्वशांसनि इतीटि कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजादेर्द्वितीयस्येतीसो द्वित्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । अत्रोच्यते । न हि कार्यी निमित्ततयाश्रीयतइति दीधीवेवीटामित्यत्रोपपादितत्वान्नेह इस् शब्दो निमित्तम् । अतो न स्थानिवद्भावः । न चैवं सन्नन्तस्य कार्यित्वादूर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत्र एव कार्यित्वलाभात् । तत्र तु द्वितीय एकाच् द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति न तु सन् । अरिरिषतीत्यत्र तु रिस्शब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैषम्यात् । नन्वेवमचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्मीयतइति व्यावर्त्यं न सङ्गच्छते । घ्रीय् ध्मीय् इति द्वितीयाजव्यधिकस्यैकाचः कार्यं तथा यङोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । अधिजगे इत्येवाज्ग्रहणव्यावर्त्यमस्तु । तत्र हि गाङ्लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङा-

देश इति भाष्यएव स्पष्टम्। इदञ्च वार्तिकमतमनुसृत्योक्तम्। तत्र लिटि लिङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात्। भाष्यमते त्वार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमाल्लिटीत्यादयोपि विषयसप्तम्येवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे। तन्मते त्वचीत्यस्य जग्ले इत्यादि व्यावर्त्यमवोध्यम्। तथाहि। आदेच इति सूत्रे ऽशीति परसप्तमीति पक्षे शिदिति कर्मधारयाश्रयणाद्यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइत्यस्य प्रवृत्त्या आदिशितोन्यस्मिन्परे विधीयमानमात्वं लावस्थायां क्रियते। अतो न स्थानिवत्। न चान्तरङ्गत्वात्तिवादिष्वेशि च कृते आत्वं स्यात्तथा च स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। नसम्प्रसारणेसम्प्रसारणं ल्लिटिवयोय इति द्विलंकारकनिर्देशमाश्रित्य तं च तत्रानुपयुक्तत्वादिहानुवर्त्त्य ल्लिटि तु लावस्थायामेवेत्यात्वविधौ व्याख्यानात्। कथं तर्हि जेघ्रीयते देध्मीयत इति भाष्यवृत्त्यादिषु प्रयुदाहृतमिति चेत्। प्रातिशाख्यरीत्यत्येवेहि। तथाहि। अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गमित्युक्त्वा स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति तत्र सूत्रितम्। एवं च नेनिजत्यनेनिजुरित्यादावेकाच्कस्य धातोः सम्पूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्ताश्रयमद्भावजुसादि सिध्यतु। द्व्यच्के तु मध्यवर्तिनां हलामुत्तराङ्गत्वात्प्रथमाजन्तमेव द्विरुच्यताम्। यथा दरिद्रातौ द इति। जागर्तौ जा इति। न चैतावता क्वचिद्धानिरापद्यते येन प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य तद्भार्यावद्व्यञ्जनानीति चाश्रित्य दर् जाग् इत्यादि द्विरुच्यते। अत एव चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति सङ्गच्छतइति दिक्। यदा तु पाठभाष्यवार्त्तिकरीत्या द्वितीयाजवधिक एकाच् गृह्यते, गाङ्लिटीति च विषयसप्तम्याश्रीयते, अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति वा अशितीति विषयसप्तमी वा आश्रीयते, तदा

जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्यासम्भवा-
दचीत्यस्य फलं किमिति विभावनीयं सूरिभिः । स्यादेतत् ।
भसेः क्सौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्वित्वं मा भूदित्येत-
दर्थमज्ग्रहणं भविष्यतीति चेत् । सत्यसति वा द्वित्वे श्वानिति
श्रुतौ विशेषाभावात् । ननु दुर्लक्ष्योपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दु-
र्वार इति चेन्न । दाति प्रियाणि, वीरवद्वाप्, इत्यादाविव द्वि-
त्वाभावसम्भवात् । वक्ष्यति हि षष्ठे लिटिधातोरिति सूत्रे,
अनभ्यासग्रहणानर्थक्यं च छन्दसि वावचनादिति । न चैव-
मपि पाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति वाच्यम् । दृष्टानुविधानस्यैव छ-
न्दसि कर्त्तव्यत्वात । अत एव हि उरुरदित्येव सिद्धे नित्यं छ-
न्दसीति सूत्रं निष्फलमित्यभियुक्ताः । लोके तु भाष्यमते क्सु-
र्दुर्लभः । उपधालोपश्च छान्दस एव । तदेवं जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले
इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणमज्ग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे प्रमाणम् ।
कार्यातिदेशपक्षे हि घ्रीगाग्लाइत्येषामेव भाव्यं द्वित्वेनेति किं तेन ।
तथा च वार्त्तिकम् । अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति ।
देध्मीयते शाशय्यते इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेम-
मुदाहरणम् । ईघ्राध्मोरिति ईकारः । अयङ्यिक्ङितीति शीङोय-
ङादेशः । अचीत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु लक्ष्यानुरोधादेव श-
ब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्याख्येयः । पूर्वसूत्रादच इ-
ति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति चेत् । शुशुवतुरित्यादिसिद्ध-
ये इति गृहाण । तथाहि । विभाषाश्व्वेरिति सूत्रं यद्यपि शुशा-
वेत्यादौ णिति सावकाशं तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य
वचिस्वपीत्यस्य बाधकमेव परत्वात् । लिट्यभ्यासस्योभयेषा-
मित्यस्य तु न बाधकम् व्ययत्यभ्यासविषयकस्य विधेर्नि-
रवकाशत्वात् । अत एव विभाषाश्व्वेरिति सूत्रे श्वेर्लिट्यभ्यास-

लक्षणप्रतिषेध इति वार्त्तिकमारब्धम् । लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे अश्वयतीनामिति पूरणीयमिति तदाशयः । अन्यथा हि विहितप्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुश्वाय शुश्वियतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत । एवं स्थिते द्विर्वचनेचीत्यत्राच इत्यस्यानुवृत्तौ शुशावेत्यत्र वृद्ध्यावादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात् । तथा च शिशाव शिशुवतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत । न च सम्प्रसारणं तदाश्रयं च बलवादिति तिबाद्यवस्थायामेव सम्प्रसारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यम् । एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषध्रौव्यात् । न च विभाषाश्वेरिति लावस्थायामेव प्रवर्त्ततइति वाच्यम् । एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात् । लावस्थायां कित्त्वाभावेन तत्र सम्प्रसारणाप्रवृत्तेः। न च कित्त्वमपि प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् । अन्तरङ्गैस्तिबादिभिर्बाधितत्वात् । किं च स्वापेश्चङीति सम्प्रसारणे असूषुपदितीष्यते । स्थानिवद्भावे तु सति नसंप्रसारणइति निषेधाभ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक् । तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह कालावधारणमपि क्रियते । तथा च व्याख्यातम् । द्वित्वे कर्त्तव्ये इति । तेन चक्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्यथायथं यणादयो भवन्त्येव । अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् । निन्युरित्यत्र तु प्रथमप्रवृत्तस्यापीयङो द्वित्वकाले ऽपहारात्पुनः प्राप्तो ऽप्ययमेरनेकाच इति यणा बाध्यते । यद्वा । पूर्वमपीयङ् न प्रवर्तते । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशतइति न्यायात् । यद्वा ।आभीयत्वेनेयङो ऽसिद्धत्वाद् यण् भविष्यति । स्यादेतत् । स्थानिवद्ग्रहणं निवर्त्य नञं चानुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते ऽचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्यायताम् । एवं हि सति स्थानिवादिति शब्दाधिकारक्लेशोपि न भव-

तीति । सत्यम् । अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रतिज्ञातव्यम् । स्थानिवच्छब्दस्य तु क्लृप्तमेव तदिति लाघवम् । अस्तु वा व्याख्यानद्वयमपि फले विशेषाभावादिति दिक् । नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । नुनावयिषति चुक्षावयिषति तुष्टावयिषतीत्याद्यर्थम् । अत्राहुः । ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति । अस्यार्थः । यौतेः पूङश्च सनीवन्तेति स्मिपूङ्रञ्ज्वशामिति सूत्राभ्यामिटि कृते यियविषति पिपविषते इत्यत्र द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्यासउकारो लभ्यते । तस्य चेकारादेशविधानेन ओः पुयण्सूत्रे पकारयकारग्रहणं चरितार्थम् । तथा पि वर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तस्याचो णिचा व्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्त्तते इति । तं विना अवर्णपरेषु पुयण्जिषु परेषु उवर्णान्तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् । येन नाव्यवधानाच्च णिचैवैकेन द्वित्वनिमित्तस्याचो व्यवधानमाश्रीयते । तेन निनवनीयिषतीत्यादौ न स्थानिवत् । ल्युड्वयञ्भ्यां व्यवधानात् । एवं णिजन्ताल्ल्युड्वयच्सनस्त्वपि न स्थानिवत् । निनावनीयिषतीत्यादि । न हि णौ कृतं स्थानिवदिति वचनमस्ति किन्तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो लाघवादेकेन व्यवधानइत्युक्तम् । इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव । यद्यप्यनूद्यमानादेशविशेषणत्वान्निर्दिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते । तथाप्यचीत्यौपश्लेषिकसप्तमीबलादेव तदर्थःपर्यवस्यति । ईषद्विप्रकृष्टलाभे च नात्यन्तविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु परस्मिन्नित्यनुवर्त्ततइति सूत्रोपक्रमएवोक्तम् । एवं चावीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवदित्यादिषु बिभावयिषतीत्यादिषु च ओः पुयणितीत्व प्रवर्त्तते । ज्ञापनफलन्तु यत्र ओ पुयणित्यस्याप्राप्तिस्तत्र

बोध्यम् । तद्यथा । चुञावयिषति । उदुरिवाचरति उडवति । उडवतेर्णौ सन् । उडुडावयिषति । चङि । औडूडवत् । तुनावयिषति । अतूनवत् । सौत्रोयं तुरस्तुशमीन्यत्र निर्दिष्टः । ऊर्णुनावयिषति । और्णूनवत् । चिस्फुरोर्णाविल्यात्वस्य स्थानिवद्भावात्पुस्फारयिषति अपुस्फरदित्यादि बोध्यम् । तुल्यजातीयापेक्षं च ज्ञापकम् । तेनावर्णपरे हल्येव स्थानिवत्त्वम् । तेनाचिकीर्तदित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भाष्ये स्थितम् । यत्तु काशिकायां पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वहेर्निष्ठान्ताण्णिचि चङि औजढदित्युदाहृत्य क्तिन्नन्तस्य तु औजिढदित्युक्तम् । तत्रैव न्यासेपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । अचिकीर्तदित्यस्य सिद्धये ऽवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेव ज्ञापकमिति स्पष्टं भाष्ये । प्रकृतसूत्रव्याख्यानपरे वार्त्तिके अव्याप्तिरूपदोषोद्भावनपरेण ओदौदादेशस्य छुट्टुशरादेरित्यादिभाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यतइत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव, ञुष्किका शुष्कजङ्घाचक्षामिमानौजिढत्तथेति वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके जिशब्द एव पठ्यते । जशब्दपाठस्तु काचित्कः प्रामादिक एवेति बोपदेवो दुर्गसिंहादिसम्मतिप्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्थापितवान् । वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकं तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसङ्ग्रहरूपं, तच्च तस्मिन्नेव सूत्रे व्याख्यास्यामः । एवं चाङ्कपदे लक्षणे चेत्यस्य चङि सणिच्कस्य द्वित्वेनाञ्चिकदित्येव रूपं न त्वाचकदिति । न चैवमदन्तपाठवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्यादल्लोपस्याप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुकोश्च सतोरङ्कापयतीति रूपाभ्युपगमात् । न चैवं सत्यङ्कयतीति रूपं न स्यादिति वाच्यम् । सूचिसूत्रीत्यादिवार्त्तिके सोसूच्यते सोसूत्र्यतइत्यादिभाष्योदाहरणेन पक्षे ऽल्लोपस्याभ्युपगमात् । सूचिसू-

ञ्यादयो ह्यदन्ताः । अत एवानेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभावान्न षत्वम् । षोपदेशलक्षणे ह्येकाच्त्वं विवक्षितमिति माधवीये स्पष्टम् । एतच्च सेगादिपर्युदासात् ष्वष्कस्विदादिसाहचर्यात् सोसूचयतइत्यादिभाष्योदाहरणाच्च निर्णीयतइति वक्ष्यते । एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । प्रार्थनाध्यवसायैः सम्पश्नप्रार्थनेषुलिङित्यादिप्रयोगाश्चेह मानम् । तदेतत्सकलमभिसन्धायादन्तत्व साध्यर्थवयाय वा ऽल्लोप इत्याहुः । उक्तञ्च कामधेनौ । अग्लोपित्त्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति । कथयत्याद्यभिप्रायेण पूर्वार्द्धम्, अङ्कयत्याद्यभिप्रायं तूत्तरार्द्धमिति विवेकः । नन्वाङ्क्कादित्यत्र दीर्घोलघोरिति प्राप्ते ऽनग्लोपइति निषेधनाकारश्चरितार्थ इति चेन्न । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । इह त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य । एतच्चोर्णुधातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव आटिटदित्यादौ न दीर्घः । यत्तु दीर्घविधौ हलादिरिति विशेषणं कौमुद्यां दत्तं तन्निर्मूलम् । और्णुनवदित्यादेः सिद्धावपि सन्वल्लघुनीत्यत्र चङ्परे इत्यङ्गस्य विशेषणं लघोर्वेति मतभेदेनेष्यमाणे अचिचकासदचचकासादिति रूपद्वयेऽप्यतिप्रसक्तं च दीर्घविधौ चङ्परइत्यस्य लघुविशेषणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं तदिति वा समाधेयम्। सिद्धान्ते तु माधवोक्तरीत्या ऊर्णावयतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभावः स्पष्ट एवेति दिक् । एतच्च सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचख्यौ। तथाहि । षष्ठे द्वित्वप्रकरणान्ते विप्रतिषेधः पठ्यते । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । तथा च दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यण् । चयनं चायको लवनं लावक इत्यादौ चायवायाव । गोदः कम्बलद इत्यादावाल्लोपः ।

श्लेष्मघ्न इत्यादावुपधालोपः कारणा हारणेत्यादौ णिलोपः निपूर्ता इत्यादावुत्त्वं चेत्येतानि नव विभिदतुरित्यादौ सावकाशेन द्वित्वेन पूर्वविप्रतिषेधाद्बाध्यन्ते,तेन चक्रतुः चिचाय लुलाव चिचायिथ लुलविथ पपतुः तस्यतुः जग्मतुः जघ्नतुः आटिटत् ततुरिः जगुरिरित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं निन्यतुरिति न स्यात्, इयङ इहापरिगणितत्वादिति चेन्न । एरनेकाच इति यणेह भाव्यमिति प्रागपीयङोऽप्रवृत्तेः । प्रकल्प्य चेति न्यायात् । तस्माद् द्विर्वचनेऽचीति सूत्रं विनापि सर्वं सिद्धमिति । भाष्यकारास्तु सूत्रं समर्थयन्ते । तथाहि । विप्रतिषेधस्तावदयुक्तः । आल्लोपादीनां नित्यत्वात् । द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात् । किं च पूर्वविप्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारम्भणीयत्वादिह तु सुतरां तथेति क लाघवम् । अपि च । क्रियमाणमपि वचनं यद्यन्तरङ्गाणामपि बाधकं तर्हि निनवनीयिषति दिद्वनीयिषतीत्यादावप्यभ्यासे उकारः श्रूयेत । अथात्रान्तरङ्गत्वादवादेशः,वचनं तु नान्तरङ्गाणां बाधकं किन्तु नित्यानामेवेति ब्रूयाः । एवमपि चुक्षावयिषतीत्यादौ वृद्ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादभ्यासे इत्वं स्यात् । तथा च तद्बाधनाय उत्त्वं विधेयम् । तथा च त्वया इत्थं न्यासः कर्तव्यः । उत्परस्यातः, तिच, ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेरिति । अभ्यासस्येति वर्तते । ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्य योकारस्तस्य उत्स्यादित्यर्थः । यथा चुक्षावयिषति उडुडावयिषति तुतावयिषति जुणुनावयिषति शुशावयिषति पुस्फारयिषतीति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्यात्त्वम् । यद्यपीह खयः शेषे कृते शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेऽस्त्येवेत्यवधेयम् । ओदौदादेशस्येति किम् । चायृ पूजायां, चिचायिषति, खदस्थैर्ये, चिखदिष-

ति । चुट्टुशरादेः किम् । विभावयिपति । अत इति किम् । ऋजुम् अणुम् ऋतुम् अंशुं चाख्यत्, आर्जिजत्, आणिणत्, आर्त्ति-तत्, आंशिशदित्यत्र परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपे सणिचकस्य द्वित्वे कृते मा भूत् । अभ्यासस्येति किम् । चुट्टुत्विल्यादि तदङ्ग-स्यातो वा विशेषणं स्यात् । उभयथापि दोषः शीतं लुनाति शीतलः सूर्यः, तमाख्यातुमिच्छति शिशीतलयिपतीत्यत्र तका-राद्युत्तरस्यात उत्त्वसङ्गात् । नन्वेवमप्यौजढदाञ्चकदित्यादा-वभ्यासे ऽकारश्रवणार्थं यत्नान्तरमास्थेयमेवेति गौरवान्त-रं वार्त्तिककारं प्रति कुतो नापादितमिति चेन्न । तत्रेकार एवेष्ट इत्युक्तत्वात् । सजातीयापेक्षं हि सिद्धान्तेपि ज्ञापकम् । अन्य-था अचिकीर्त्तदित्यत्राभ्यासे ऽकारश्रवणापत्तेः । तस्माद्वार्त्तिककृता वचनद्वयमपि कर्त्तव्यं स्यादिति स्थितम् । तथा जग्लावित्यादि-सिद्धये विप्रतिषेधवार्त्तिके वृद्धिरपि पाठ्या तथा ओः पुय-ण्जीति तृतीयमपि कर्त्तव्यमेव । पिपविपते यियविपति जिजा-वयिपतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् । तथाहि । पु यु इत्यनयोः सनि इटि परत्वाद् गुणे कृते पूर्वविप्रतिषेधेनावादेशात्पूर्वं द्वित्वमितीत्वं वक्तव्यमेव । तथा जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टात्सौत्राज्जुधातोर्ण्यन्ता-त्सनि जिजावयिपतीत्यत्र चुट्टुशरादेरित्युत्वे प्राप्ते तद्बाधनाये-त्वं वक्तव्यम् । न च तत्र वकारमेव पठिष्यामि न तु जुशब्दमि-ति वाच्यम् । गुङ् घुङ् ध्वनौ । आभ्यां णिजन्ताभ्यां चङि सनि च अजूगवत् अजूघवत्, जुगावयिपति जुघावयिपतीत्याद्यसिद्धिप्रस-ङ्गात् । किञ्च । दिद्यवनीयिपति निनवनीयिपतीत्यत्र चुट्टुशरादे-रित्युत्वं स्यादिति तद्वारणाय वचनान्तरमास्थेयम् । अथ वा सन्यत इति सूत्राद् गुणोयद्लुकोरित्याद्यसूत्र्या विच्छिन्नमपि सनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्त्य सूत्रमनोक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायेन

णिज्भिन्नैर्व्यवधाने उक्तं नेति समाधेयम् । एवमपि तनुशब्दादाचारक्विबन्ताद्धेतुमण्णौ सन्यसवि वा यदा सन् तत्र तितननिपति तितनावयिपतीत्यत्राप्युक्तं स्यात् , तद्वारणाय ओदौदादेशस्येति वार्तिकमन्यथैव व्याख्येयम् । तद्यथा । अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी । ओदौदित्यादिस्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । उभयमप्यतो विशेषणम् । तदयमर्थः । अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओदौदादेशस्य यथायथमवयव आदेशो वा यो ऽस्तस्योद्भवति । चुक्षावयियतीत्यवयवः । पुस्फारयिषतीत्यादेशः । तथा चादूग्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा आटिटदित्यादिसिद्धये चङ्परे णौ यदङ्गं तदवयवे लघौ सन्वदतिदेशादाजिजदित्यादौ व्रतिप्रसङ्गविरहादत इति व्यर्थं स्यादिति दिक् । तथा च सूत्रपतापेक्षया वार्तिकमते महदेव गौरवमिति । स्यादेतत् । मास्तु प्रकृतसूत्रं मा च वार्त्तिकम् । ओः पुयणिस्येतदेव ज्ञापयिष्यति अन्तरङ्गं नित्यं च बाधित्वा द्विर्वचनं स्यादिति । ततो द्वित्वे कृते यथाप्राप्तं यणादि करिष्यते । मैवम् । निनवनीयिपति दिद्यवनीयिपतीत्याद्यसिद्धेः । किञ्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं विशेषापेक्षं वा । आद्ये, अचिकीर्त्तदिति न सिध्येत् । अन्त्ये, चकतुरित्यादि न सिध्येत् । तस्मात्सूत्रं कर्त्तव्यमेव । चुक्षावयिपतीत्यादिसिद्धये तु ओः पुयणिति ज्ञापकमाश्रयणीयम् । तच्च तुल्यजातीयापेक्षमिति स्थितम् । अत एव वामनोदाहृतमौजढदित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति वोपदेवोपष्टम्भेन प्रपञ्चितं प्राक् । वस्तुतस्तु वामनोक्तं सम्यगेव । यतः । वोपदेवो महाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः । कीर्त्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः । तथाहि । किं वामनोक्तौ वार्त्तिकदूषणपरभाष्यविरोधः । किं वा सजातीयविषयज्ञापकतावर्णनभाष्यविरोधः । नाद्यः । नित्यानित्ययोर्भ्रमतिषेधानुपप-

चिरिति दिदवनीयिषतीत्यायसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येनुक्ततया भाष्यं दूषणान्तराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजढादिष्वभ्यासे ऽकारादेशोपि विधेय स्यादिति वार्तिके दूषणान्तरस्यापि देयत्वात्। तदेवं वार्त्तिकं रचनीयम् । ओदैादादेशस्य चुटुतुशरादेरभ्यासस्योत्सानि। ततोल्लोपवतो णिचोत्। अल्लोपवतोङ्गस्याभ्यासस्य णिचोत्स्यात्। औजढत्, आञ्चकादिति। न द्वितीयः । यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्योजवर्णस्तत्र स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलितोर्थः। अस्ति च हतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरत्रावर्णः। ननु पुनः प्रवृत्तेन टिलोपेनापहारान्नासौ प्रयोगे समवैतीति चेत्। किं ततः। नहि प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दृत्तम् । एवञ्च तुनावायिपतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपि पश्चाद्भाविनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि, अध्यजीगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव द्वित्वं स्यात्तथा च न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरते स्यचिकीर्त्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः । एव चोवर्णस्थानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दुराग्रहो निर्मूल एव । अत एव लोपः पिबतेरीति सूत्रे ऽपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात्पायृशब्दस्य द्विरुक्तिरिति वृत्तिग्रन्थोपि सङ्गच्छते। एवं चाञ्चकदित्येव साधु, न स्वाञ्चिकदिति। अङ्गापयति आञ्चीकपादित्यादि तु दुरापास्तम्। अल्लोपस्य दुर्वारत्वात् । अकारोच्चारण त्वभ्यासे ऽकारश्रुत्यादिना चरितार्थम् । यदप्यग्लोपित्वं स्थानिवत्त्व चेत्याद्युक्तम्। तदपि न । चिन्तेरिरिदित्करणेन धुनिरविशब्दमे इत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण च णिज्विकल्पस्य सुस्थतया अल्लोपविक-

त्पस्य निर्मूलत्वात्। णिजभावपक्षे ह्यनेकाच इत्याम्प्रत्यया धातोरन्तोदात्तप्रत्यया चाकारः कृतार्थः। अङ्कयादित्यादौ नलोपप्रतिबन्धोपि फलमिति दिक्। न चैवमप्यौजढादित्यभ्यासे डकारः श्रूयेत पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्युक्तेरिति वाच्यम्। उभौसाभ्यासस्येति सदनित्यताज्ञापनात्। यत्तु पदद्विर्वचनविषयं तदिति बोपदेवस्तन्न। सुपिविनिर्दुभ्यं इति सूत्रे सुपिभूतो द्विरुच्यतइति वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात्। अत एवाभ्यासे डकारं दुर्गसिंहादय आहुः। एवं च वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके औजढदिति पाठस्य माधादिकत्वकल्पनमेव माधादिकम्। जिशब्दपाठस्तु क्रिना निर्वाह्यः। यत्त्वदन्तेपूनधातौ मा भवानूनिनदित्यभ्यासे इकारश्रवणं तदपि लिपिप्रमादप्रयुक्तम्। अन्यथा कृतसंशब्दनइत्यत्र सुब्धातौ च स्वोक्तेन समं विरोधापत्तेः। तस्मादूननदित्येव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिकः पाठः। नोनयतिध्वनयतीतिसूत्रे काशिकापदमञ्जर्योरप्येवमेवेत्यवधेयम्। एवञ्चेह भाष्यकाशिकयोरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि निर्बाधा एवेत्यवधेयम्। यत्तु स्तौतिण्योरिति सूत्रे सिषेचयिषतीत्यत्र सिसेर्हेतुमण्णौ गुणे सनि इटि गुणायादेशयोः कृतयोर्गुणस्य स्थानिवद्भावात्सिच्शब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तं तत्पूत्तरखण्डे ऽकाराभावाद्भाष्यविरुद्धं, स्थानिवद्भावं विनाप्यभिमतरूपसिद्धेर्निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम्। एतेनौजढदर्पिप्यादित्यादिसिद्धये सामान्यापेक्षतां वदन् अचिकीर्षदित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरणीकुर्वन् सीरदेवोप्यपास्तः॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमाह्निकं समाप्तम्॥

अदर्शनं लोपः॥ १-१-६०॥ स्थाने इत्यनुवर्तते। तदर्थश्च प्रसङ्गे इति

त्तिरिति दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येनुक्ततया भाष्यं दूषणान्तराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजढदित्यभ्यासे ऽकारादेशोपि विधेयः स्यादिति वार्त्तिके दूषणान्तरस्यापि देयत्वात् । तदेवं वार्त्तिकं रचनीयम् । ओदोदादेशस्य चुटुतुशरादेरभ्यासस्योत्सर्गे । ततोल्लोपवतो णिचोत् । अल्लोपवतोङ्गस्याभ्यासस्य णिचोत्स्यात् । औजढत्, आञ्चकादिति । न द्वितीयः । यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्योजवर्णस्तत्र स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलितोर्थः । अस्ति च हतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरत्रावर्णः । ननु पुनः प्रसङ्गेन टिलोपेनापहारात्रासौ प्रयोगे समवैतीति चेत् । किं ततः । नहि प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तम् । एवञ्च तुनावयिषतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपि पश्चाद्भाविनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि, अर्ध्यजीगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव द्वित्वं स्यात्तथा च न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरतेत्यचिकीर्त्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः । एवं चोवर्णस्थानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दुराग्रहो निर्मूल एव । अत एव लोपः पिबतेरीति सूत्रे ऽपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात्पायृशब्दस्य द्विरुक्तिरिति वृत्तिग्रन्थोपि सङ्गच्छते । एवं चाञ्चकदित्येव साधु, न त्वाञ्चिकदिति । अङ्कापयति आञ्चीकपदित्यादि तु दुरापास्तम् । अल्लोपस्य दुर्वारत्वात् । अकारोच्चारणं त्वभ्यासे ऽकारश्रुत्यादिना चरितार्थम् । यदप्यल्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चेत्याद्युक्तम् । तदपि न । चिन्तेरिदित्करणेन सुपिरविशब्दमे इत्येतत्सूत्रस्यभाष्येण च णिज्विकल्पस्य सुस्थतया अल्लोपविक-

स्यस्य निर्मूलत्वात् । णिजभावपक्षे ह्यनेकाच इत्याम्प्रवृत्त्या धातोरन्तोदात्तप्रवृत्त्या चाकारः कृतार्थः । अट्याटिल्यादौ नलोपप्रतिषेधोपि फलमिति दिक् । न चैवमप्यौजढदित्यभ्यासे डकारः श्रूयेत पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्युक्तेरिति वाच्यम् । उभौसाभ्यासस्येति तदनित्यताज्ञापनात् । यत्तु पदद्विर्वचनविषयं तदिति बोपदेवस्तत्तु । सुप्तिङन्तचये इति सूत्रे सुपिभूतो द्विरुच्यतइति वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् । अत एवाभ्यासे डकारं दुर्गसिंहादय आहुः । एवं च वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके औजढदिति पाठस्य प्रमादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकम् । जिशब्दपाठस्तु क्विना निर्बाधः । यत्त्वदन्तेपूनधातौ मा भवानूनिनदित्यभ्यासे इकारश्रवणं तदपि लिपिप्रमादप्रयुक्तम् । अन्यथा कृतसंशब्दनइत्यत्र सुध्यातौ च स्वोक्तेन समं विरोधापत्तेः । तस्मादूननदित्येव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिक पाठः। नोनयतिध्वनयतीतिसूत्रे काशिकापदमञ्जर्योरप्येवमेवेत्यवधेयम् । एवञ्चेद भाष्यकाशिकयोरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि निर्बाधा एवेत्यवधेयम् । यत्तु स्तौतिण्योरिति सूत्रे सिषेचयिषतीत्यत्र सिचेर्हेतुमण्णौ गुणे सनि इटि गुणायादेशयोः कृतयोर्गुणस्य स्थानिवद्भावात्सिच्शब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तं तत्सूत्तरखण्डे ऽकाराभावाद्दाप्यविरुद्धं, स्थानिवद्भावं विनाप्यभिमतरूपसिद्धेर्निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम्।एतेनौजढदपीप्यादित्यादिसिद्धये सामान्यापेक्षतां वदन् अचिकीर्चदित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरणीकुर्वन् सीरदेवोप्यपास्तः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमाह्निकं समाप्तम् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ १-१-६० ॥ स्थानि इत्यनुवर्त्तते । तदर्थश्च प्रसङ्गे इति।

प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशा लोपोऽव्योर्व-
लीत्यादयः । अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य । महासंज्ञाकरण
सामर्थ्यात् । नन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिकोर्थो ग्रहीष्य
ते । पशुरपत्यं देवतेतिवत् । तत्किं संज्ञयेति चेत् । न । प्रस
क्तस्येत्येवरूपविशेषलाभाय सूत्रारम्भात् । अन्यथा दधिमन्वि
त्यादौ नुगागमप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र क्रियादर्शनम् । तच्च
लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः । नन्वस्त्वेवं वार्तिकमते, भा-
ष्यमते तुप्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थम् । तत्कथं दध्यादौ नुक्-
प्रसङ्गः । स्थानिवत्सूत्रं तु न नुकं प्रति प्रवर्तयति । षष्ठीग्रहण-
स्य तत्रानुवर्तितत्वात् । अत एव ग्रामणीरित्यादावण्कार्यं न
भवति । तथा च भाष्यरीत्या संहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादि-
ति वक्ष्यमाणन्यायेनेदं सूत्रं मास्त्विति चेत् । न । घटङ्करोति
ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ ल्यब्लोपइति पञ्चम्यापत्तेः । अग्निमीळे
इत्यादौ चादिलोप इति निघातप्रतिषेधापत्तेश्च । आरब्धे तु
सूत्रे तत्र शास्त्रतो लोकतो वा ल्यपश्चादीनां चाप्रसक्तत्वान्नोक्त
दोष । ननु वार्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेपि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः
स्यात् । कर्मण्यणः प्रसक्तत्वादिति चेत् । न । वासरूपन्या
येन पक्षे ऽणः सम्भवेपि क्विप्पक्षे तेनाण्प्रसङ्गस्य बाधितत्वात् ।
वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्राप्राप्ति
त्वस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ १-१-६१

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्रा-
वृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते । लुक्श्लुलुप्श-
ब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशा लुक्
तद्धितलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदेलुबिति । विधिप्रदे
शेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रय । विशेषविहिता अप्ये

ताः संज्ञा न्योपसंज्ञां न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । प्रत्ययग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चैवं लुक्तद्धितलुकीति विधीयमानप्रदर्शनं गोस्त्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यादिति वाच्यम् । गोरुपसर्जनस्येति योगं विभज्य स्त्रियाः लुक्तद्धितलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्तनसंभवात् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेऽपि गर्मेर्डोर्लुक् स्यात् । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति लुगपि प्रकृतेर्न भविष्यति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्विधानात् । कृतेऽपि हि प्रत्ययग्रहणे कंसः हंसः परान् शृणाति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव परिहार्यः । न चैवं यञञोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च यञञ्लुकां विकल्पः । चेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्तऔत्सर्गिकस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यम् । यञञ्लुकामेककालमतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । दृषद्युलौ तु द्गेत्यत्र तु यकान्ततनेऽध्वित्यनद्यतने लङिति च ज्ञापकाद्वाप्यभेदमाश्रित्य दृषद्युलोर्लुङ् विधीयते । तस्मादप्रत्ययनिवृत्तये तावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्तव्यम् । स्थानिविशेषसमर्पणार्थमपि न । तथाहि । अत्रिभृगुकुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते । तेनाश्वादिभ्यो यो विहितस्तस्य लुक् सिद्धः । जनपदे लुबित्यत्र तु ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्यय इत्यनुवृत्ते । जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् । लक्षणाल्लुगित्यत्र प्रकृतत्वाट्ठक एव । सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठी कल्पयिष्यते तस्मादित्युत्तरस्येति । स्यादेतत् । सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणम् । तेन यञञोश्च सुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्यादिषु यथानेकाल् प्रत्ययस्तत्राप्यलोऽन्त्यस्येति न प्र-

वति । तथा ठवणाल्लुगित्यादावादेः परस्येति न भवतीति । मैवम् । ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः । घोर्लोपो लेटि वेति हि लोपे कृते लुग्वादुहेति लुग्ग्रहणं ज्ञापयति, लुगादयः सर्वादेशा इति । अलोन्त्यस्य प्रदर्शनं प्रकृतेन लोपेनापि सिद्धम् । न च वैपरीत्यापत्तिः । असञ्जातविरोधित्वेन लोपे ऽलोन्त्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । सामान्येन लुमद्विषयं ज्ञापकं न तु लुङ्मात्रविषयमिति सर्वं सिद्धम् । स्यादेतत् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र लुगणिञोरित्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्तते न वा । आद्ये स्थानिनौ द्वौ आदेशास्तु लुका सह त्रयः इति वैषम्याद्यथासंख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशा पर्यायेण स्युः । ततश्चागस्तयोऽपि कुण्डिनाः स्युः । कुण्डिनाश्चागस्तयस्स्युः । लुंश्च क्रियमाणो ज्ञापकात्सर्वादेश इति उभयत्रापि विभक्तिमात्रं श्रूयेत । अथ निवृत्तं, ततोऽगस्तयः कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्दोषः । किं तु अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इत्यत्र प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावादनिवृत्तावृद्धत्वाच्छो न स्यात् । प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्ग्रहणाननुवृत्त्या आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुग्भवति । अवशिष्टभागयोर्यथासङ्ख्यमगस्तिकुण्डिनचौ । तेनागस्तयः । कुण्डिना इति सिद्धम् । प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तु गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशोऽपि निवृत्तः आगस्त्यशब्दाद्वृद्धाच्छे कृते सूर्यतिष्येति यलोपे चागस्तीया इति सिध्यति । कौण्डिन्ये तु नास्ति विशेषः । निवृत्तेऽपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणि कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यम् । तस्मादागस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्यं लुग्ग्रहणम् । तद्वदेव प्रत्ययग्रहणमपि कर्त-

ऽयमेवेति । मैवम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइति गोत्रग्रहणमनुवर्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य लुगिति व्याख्यानेनापीष्टसिद्धेः । तस्मादत्र प्रत्ययग्रहणं मास्त्विति स्थितम् । स्यादेतत् । एवंसति लोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्यक्तिकत्वं स्यात् । तद्भावितस्य संज्ञेति चेत् । अविशेषाल्लोपेपि तथा स्यात् । उच्यते । असञ्जातविरोधित्वाल्लोपसंज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति । लुगादिसंज्ञासु परमनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहः । तेन संज्ञासङ्करो नेत्युक्तम् । सति तु सङ्करे हन्तीति शब्लुकि श्लाविति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोति नोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसम्भवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेः । न च यौतिरौतीत्यादिरवकाशः । संज्ञासङ्करे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वात् । लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानां व्यापिकेत्युक्तम् । तेन पञ्चेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक् । भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पञ्चेत्यादि सिद्धम् । तथापि सुदृपद् ब्राह्मण इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्योत्तरपदाद्युदात्तत्वस्योपधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमोवश्यं प्रवर्त्तनीयः । तथा च तत्र लुकः प्रत्ययसंज्ञाप्यादर्त्तव्येत्यवधेयम् ॥ १-१-६२

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रयं कार्यं स्यात् । अल्विध्यर्थमिदमिति वार्त्तिकमतम् । तथाहि । अतृणेडित्यत्र तिपो हल्ङ्याादिलोपे कृते तृणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपित्सार्वधातुकनिमित्त इमागमोस्माद्वचनाद्भवति, स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति, अल्विधित्वात् । नन्वेवं

प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न । नह्येवंरूपं वचनमस्ति । किं तु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येवास्तु, यद्वा तल्लक्षणमित्यपि मास्तु, स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः । एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्पठ्यते । पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं निमित्ततयाऽऽश्रीयते सुप्त्वातिङ्त्वादि तदेव भवतीति लभ्यते । तेन गवे हितं गोहितमित्यवादेशो न भवति । तद्धितवत्त्वमात्राश्रयणात् । तस्य च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात् । अथात्र नलुमतेति निषेधः । तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात्, सुवागित्यादौ खरि चेति चर्त्वं स्यादिति दिक् । इडागमे तु हलादौ सार्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयत इति वैषम्यम् । तस्माद्वर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेकः । अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इत्यत्र धातुलोप इति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तता लभ्यते । तेन धिन्विकृण्व्योर्धिचि लोपोऽयोरिति वलोपस्य वलिनिमित्तत्वात्तत्रार्द्धधातुकतया धिचो निमित्तत्वाभावाद्गुणो भवत्येव । तेन सुधे सुधेनौ । सुधेनः । सुकः सुकर्णौ सुकर्ण इत्यादि भवति । पठन्ति च । सुधे सुधेनारिवधात्सुराणां सुकारणे लाघवतश्च रामः । विशेषणे द्वे य इहादिकर्त्तुर्वेदेदधीती स हि कैयटीय इति । न च तोतोर्त्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यम् । यङ्लुकश्छान्दसत्वात् । भाषाविषयत्वपक्षे त्वार्द्धधातुकग्रहणमानर्थ्यं सामर्थ्यमुपपादनीयम् । नन्वेतत् क्ङिति चेत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण सह विरुद्धम् । पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेन्न । अना-

स्यथा तथोक्तत्वादित्याहुः। तदुपष्टम्भेमात्र विजेवानभिमतं इत्येव किं न स्यादिति चिन्त्यम्। क्विपि तु ऊट्। तेन धिनूः धिन्वौ धिन्वः कृणूः कृण्वौ कृण्व इति भवति। सुधी सुधिनौ सुधिनः सुकीः सुकृणौ सुकृण इत्यादि तु न भवत्येवेत्याहुः। यल्लुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य तोतोर्तीत्यत्र चारिताथ्योदावृत्तौ च मानाभावाद् गुणनिषेधप्रवृत्त्या सुधी सुधिनावित्येवास्तु।, कृणोतेस्तु दीर्घे सुकीः सुकीर्णौ सुकीर्णे इत्यादि भवत्वित्यपि चिन्त्यम्। नन्वेवं परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घौ पर्यायेण स्याताम्। अनेनैवोभयविधाने पौर्वापर्याभावेन विप्रतिषेधपरमित्यस्याप्रवृत्तेः। सत्यम्। शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाश्रयणाददोषः। यद्वा। सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमर्हति तदेवातिदिश्यतइति परिवीयेत्यादाविव परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु तुगिति कार्यातिदेशेप्यदोषः। भाष्यकारास्त्वाहुः। लुणहइमर्थं तावन्नेदं सूत्रम्। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थत्वात्। न चाल्विधिरयम्। हलीत्यस्य निवर्त्तनात्। न चैवं लुणहानीत्यत्रापीम् स्यादिति वाच्यम्। नाभ्यस्तस्याचीत्यतो ऽचि नेत्यनुवर्त्तनात्। नाप्याशीरित्यत्र शासइदङ्हलोरितीत्वार्थमिदम्। आशासः क्वावुपसंख्यानेनैव सिद्धेः। तद्धि त्वयापि वाच्यम्। शासइदङ्हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थं, माशासः क्वावेव यथा स्यात्। आशास्ते इत्यादौ मा भूदिति। यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्यैवाङ्साहचर्यादित्वविधौ ग्रहणमिति पक्षे यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा क्विप्यपि न स्यादिति विध्यर्थम्। तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रम्। प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य यत्कार्यं विधीयते तन्निवृत्ति-फलम्। तेन शोभना दृषदोस्य मासादस्य सु-

षत्। अत्र सोर्मनसीअलोमोषसीति सूत्रेण सुशब्दात्परस्य मन्नन्तस्या-सन्तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्वं न भवति। अत्र हि लुप्तेपि जसि स्थानिवद्भावेनासन्तमुत्तरपदमस्त्येव। किन्त्वस् इति रूपं प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम्। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वक्ष्यमाणत्वात्। अतो नियमेनाद्युदात्तव्यावृत्तिः सिद्धा। तथा च नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तं पदं भवति। इदन्त्ववधेयम्। न केवलं स्वरार्थमेवेदं सूत्रम्। किन्तूक्तोदाहरणएव प्राप्नुवन्नत्वसन्तस्येत्युपधादीर्घोपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्यः। वार्त्तिकमते तु उक्तस्वरस्य दीर्घव्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायान्तरमन्वेषणीयमिति। ननु यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि पञ्चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमिति वृत्तिः कथं योज्या। एवं समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, स्तुक्रमोरितीट्, उभयप्राप्तौकर्मणीतीकर्मणि षष्ठीत्यादयोपि तत्रतत्राभियुक्तग्रन्थाः कथं योज्या इति। अत्रोच्यते। योस्माकं नियमविधिः स मीमांसकरीत्या परिसंख्याविधिरिति तावत्स्पष्टं विवरणादौ। तत्र दोषत्रयं,स्वार्थहानिः परार्थपरिकल्पना, प्राप्तबाधश्चेति। तच्च यथगत्या सह्यतइति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध एवार्थः। प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्भिन्नं लक्ष्यते। भवतीत्यनेन तु न भवतीति। तथा च स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्यम्, नानेनान्तरतमा निर्वर्त्यन्ते अपि तु अनन्तरतमा निवर्त्यन्ते इति। अत एव वार्त्तिककारोपि वक्ष्यति। उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगे ऽप्रतिषेध इति। अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठ्यादिक्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति। यदि तु दोषत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्याय, अतएव ज्ञापकात् स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतरविषयकता क-

ल्प्यते सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्वयापि कल्प्यमेव। अन्यथा विकल्पापत्तेः। भाट्टमतेनतौ पशौ करोतीत्यत्र यथा। पदे जुहोतीत्यादिभिराहवनीयविधेरिव विशेषविधिना सामान्यविधेः संकोचसम्भवाच्च। न चैवं सामान्यस्य विशेषउपसंहारापत्तिः। सामान्यशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः। वेदे तु न कश्चित्प्रणेता येनैवं पर्यनुयुज्येतेति चतुर्द्धाकरणस्याग्नेये उपसंहारो मीमांसायामभ्युपेतः। कल्पसूत्रकारास्तु तत्रापि व्युत्था एव। तथा च भगवता कात्यायनेन सूत्रितम्, अविशेषादुभौ वेति। एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषलक्षणाया उभयवाच्यत्वात्तयैवोपपत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षस्तदोदाहृतग्रन्थाः सम्यगेव। नैयायिकमते तु तात्पर्यसंकोचस्थले लक्षणा नास्त्येवेति निर्विवादम्। विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्देश्यतायामेव तदभ्युपगमात्। सामान्यप्रकारकस्य विशेषविशेष्यकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुधीभिराकलनीयम्॥ 1-1-६३

न लुमताङ्गस्य॥ लुमता शब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमङ्गस्य कार्यं न स्यात्। वार्त्तिकमते पूर्वसूत्रप्राप्तस्यायं निषेधः। भाष्यमते तु स्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य। नियमविधीनान्तात्पर्यसङ्कोचकत्वमात्रं न तु निषेधकतेति प्रागुक्तरीत्या तु भाष्यमतेपि पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायं निषेध इत्यवधेयम्। एवमग्रेपि। गर्गाः। मृष्टः। जुहुतः। इह यञ्शपोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः। लुमतेति किम्। कार्यते। हार्यते। णेरणिटीति णिलोपे कृते णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव। अमार्ट्। हल्ङ्यादिलोपे नित्यत्वात्कृतेपि वृद्धिः। अङ्गस्येति किम्। पञ्च। सप्त। अत्राङ्गस्येति स्वर्यते। तेनाङ्गाधिकारो लभ्यते। स्वरितेनाधिकार इति वचनादिति वा-

र्तिककाराः । भाष्ये तु इदं दूषितम् । तथाहि । एवं सति उत्क्रामेत्यत्रातोहेरिति हेर्लुकि कृते क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् । तथा जिगमिषेत्यत्र गमेरिट्परस्मैपदेष्वितीन्न स्यात् । तथा विवृत्सेत्यत्र नवृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीण्निषेधो न स्यात् । तस्मात्प्रलुमतेत्यत्र नाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किन्तु लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गन्तस्याङ्गमनाङ्गं च सर्वं प्रतिषिध्यतइति । न चैवमुक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । उत्क्रामेत्यत्र लुप्तं परस्मैपदम् । तदपेक्षया यदङ्गं शबन्तं न तस्य दीर्घो विधीयते, किन्तु क्रमेः । स तु शप प्रत्ययं तु लुप्तं प्रतीति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन दीर्घप्रवृत्तेः । एवं जिगमिष विवृत्सेत्यत्रापि इटो विधिप्रतिषेधौ भवत एव । तौ हि लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्गं सन्नन्तं तस्य न क्रियते किन्तु सकारादेः प्रत्ययस्य । स चाङ्गं नेति स्पष्टमेव । स्यादेतत् । पक्षद्वयेपि ञ्नित्यादिर्नित्यं, कितः, पथिमथोः सर्वनामस्थानइति त्रिसूत्र्या विधीयमानाः स्वरा लुकि कृतेपि प्राप्नुवन्ति । तथाहि । गर्गाः विदा । यञञोर्लुक् । उष्ट्रग्रीवाः । इवेप्रतिकृताविति कनो देवपथादिभ्यश्चेति लुप् । ततो ञ्नित्यादिरित्याद्युदात्तता प्राप्नोति । तथा अत्रेरपत्यानि अत्रयः । इतश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक् । ततः कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तता प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्तद्धितान्तस्य विधीयते । न च सिद्धान्तेपि फिट्स्वरेणान्तोदात्ततया भाव्यमेवेति वाच्यम् । राशदिभ्यां त्रिप्, अदेस्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेण अदेश्चकारानुकृष्टे त्रिप्प्रत्यये तस्य पित्त्वेनानुदात्तत्वादाद्युदात्तो त्रिशब्दः । तथा च प्रयुज्यते । अत्रेरिव शृणुतं पूर्व्यस्तुतिम्, यथा शृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वत इति तथा ढको लुक्यप्याद्युदात्त एव प्रयुज्यते । अत्रीणां सोममद्रिव इति ।

अग्नीणां शृणुतं हवमिति च । त्रिप्रत्ययान्तस्त्वन्तोदात्तो न-कारान्तश्चेत्यन्यदेतत् । सोपि प्रयुज्यते । दूरे वा ये अन्ति वा के चि-त्त्रिण इति । तथा, पन्थाः प्रियो यस्य पथिप्रियः प्रथिप्रियः । सु-पोधात्विति सोर्लुकि पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तता प्राप्नोति । न ह्येषा त्रिसूत्री अङ्गाधिकारस्था येन नलुमतेति नि-षेधः प्रवर्त्तेत । नाप्येतद्वस्तुतोङ्गस्य कार्यम् । सुप्तिङन्तमिति पद-संज्ञावदुक्तस्वराणां प्रत्ययान्तकार्यत्वात् । नन्वस्तु कित इति तथा इतरत्तु द्वयं ञ्नितीति सर्वनामस्थान इति सप्तमीनिर्देशाद्वस्तुतोङ्गस्य कार्यंभवत्येवेति चेन्न । ञ्निदन्तस्यादेरित्यादिक्रमेण प्रत्यया-न्तस्यैव तद्विधानात् । सौवर्य्यैः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तात् । एतच्च भीह्रीभृहुमदजन धनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पितीति पूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यतइति तत्रैव भाष्ये स्प-ष्टम् । अत एवोपोत्तमं रितीत्याद्युदात्वमाहवनीयइत्यादौ रिद-न्तस्योपोत्तमे नीशब्दस्येकारे प्रवर्त्तते चङ्यन्यतरस्यामिति च चङन्तस्य । न चैवं चतुरश्शसीत्युदात्तत्वं शसन्तस्य स्यात्तथा च पद्भिश्चांश्च चतुरः कल्पयन्त इत्यादौ चतुर इति पदं मध्यो-दात्तमिष्यमाणं न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । तत्र शस्ग्रहणसाम-र्थ्यात्तदन्तसप्तमीत्वबाधात् । इतरथा झ्युडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्यु-चतुर्भ्य इत्येव ब्रूयात् । तत्र ह्यसर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेः शस एव भविष्यति । षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति हलादेः सिद्धान्ते-प्युदात्तविधानात् । न चैवं स्वरविधिषु षष्ठ्यैव निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । रितश्चङ इत्याद्यपेक्षया रिति चङीत्युक्तावर्द्धमात्रा-लाघवसम्भवेन सप्तमीप्रयोगादिति । अत्रोच्यते । अङ्गाधिकार-निर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय वार्त्तिकमारभ्यते । लुमतिप्र-तिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् । सर्वामन्त्रितसिज्लुक् स्वर-

वर्जम्।प्रयोजनं जिनिकित्लुक्स्वराः।पथिमथोः सर्वनामस्थाने कुकीति। अस्यार्थः। लुमति लुमत्संज्ञया प्रतिपादिते ऽदर्शने यः प्रतिषेधः तस्मिन्नेकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्योपसंख्यानम् । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तोप्येकपदस्वरो न भवतीत्यर्थः । पदद्वयाश्रयस्तु स्यादेव। यथा दधि तिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितास्तिङ्ङतिङ इति निघातः। अत्र हि दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपेक्ष्यते। तथा इह तिष्ठत्यादौ तिङन्तत्वलाभायापि। नन्वेवं सर्वस्तोमोतिरात्र इत्यत्र सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्व न स्यात्। तथा सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति षाष्ठमाद्युदात्तत्वं न स्यात्। तथा मा हि दातां मा हि धातामित्यत्रादि: सिचोन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह।सर्वेत्यादि।इदं स्वरत्रयं विहाय स्वरान्तरे प्रतिषेध इत्यर्थः।न च सर्वस्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्वपदमिति पदद्वयस्वरोयमिति वाच्यम् । सर्वस्यसुपीति पदाद्युदात्तत्वं तस्यैव ह्यनेन प्रकृतिभावमात्रं कर्तव्यम्। तथा च तत्प्राप्तिरवश्योपपादयितव्येति भावात् । न च सर्पिश्शब्दस्यामन्त्रितस्वरं विनाप्याद्युदात्तता लब्धुं शक्या । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इत्यौणादिके इसि प्रत्यये कृतेन्तोदात्तत्वात् । अव्युत्पत्तिपक्षेपि फिट्स्वरेण तथात्वात्। न च नब्विषयस्येत्याद्युदात्त । अनिसन्तस्येति पर्युदासात्।कैयटेन तु सर्पिःशब्दस्य घृतादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिन्त्यम् । ननु सप्तशब्दः सप्यशूभ्यांतुट्चेति कनिनन्तो व्युत्पादितः। तथा च नित्वादाद्युदात्तः । अव्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव । नुःसंख्याया इति वचनादिति चेत् । न। उभयथापि घृतादित्वेनान्तोदात्तत्वात्। तथा च प्रयुज्यते। सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति । इह सिज्लुग्ग्रहणं मास्तु। गातिस्थेत्यत्र सिज्ग्रहणसामर्थ्याल्लुकि स्वरः सिद्धः । अन्यथा हि

लाघवार्थं श्लेरेव लुकं विदध्यात्। एवं सुमद्रपादित्यादिसिद्धये ऽस्निसि चेोपृक्तइत्यत्र सकारान्तरमश्लेषपक्षेऽपि नाश्रयणीय इति। न चैवं श्लेर्लुकि आत इति सूत्रं विध्यर्थमेव स्यान्न तु नियमार्थं तथा च तत्र लड्निवृत्तये श्लिलुकीति वक्तव्यं स्यादिति विपरीतगौरवापत्तिरिति वाच्यम्। ङित इत्यनुवृत्त्यैव लटो व्युदस्तत्वात्। तस्मात्सर्वामन्त्रितस्वरवर्जमित्येवावश्यकम्। वार्त्तिकारम्भस्य प्रयोजनमाह। प्रयोजनमिति। श्निनिशब्दयोरिकार उच्चारणार्थः सुट्तिथोरिति वत्। एते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमित्यर्थः। प्रयोजनान्तरमाह। पथिमथोरिति। तदेवं वचनबलेन त्रिमूर्त्या ऽतिव्याप्तिरुद्धर्त्तव्येतीह सूत्रे स्थितम्। वस्तुतस्तु नैतदर्थं वचनं क्रियते ज्ञापकबलेनैव विदा गर्गा इत्यादेः सिद्धत्वात्। तथा च संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वार्त्तिकम्। उपमानस्याद्युदात्तत्ववचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्येति। अस्मिश्च पक्षे पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनमेव कर्त्तव्यम्। न ह्ययमनुबन्धलक्षणः स्वरः, येनोक्तज्ञापकबलेन वार्येत। न च स्वरमात्रविषयकं ज्ञापकमिति वाच्यम्। आमन्त्रितस्वरासिज्लुक्स्वरयोरसिद्धिप्रसङ्गात्। न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यम्। सर्वस्तोम इत्यत्राद्युदात्तासिद्धिप्रसङ्गात्। यद्वा। अस्तु सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेव ज्ञापकम्। सर्वस्य सुपीति सप्तमीमपनीय सुप इति षष्ठी पाठ्या। तथा च पथिस्वरार्थं वचनं नारम्भणीयम्। ञ्निरिकित्स्वरार्थं तूभयथापि नारम्भणीयमिति सर्वं सुस्थम्। पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्टमुक्तम्। तदयं निर्गलितोऽर्थः। त्रिमूर्त्यां शङ्कितस्यातिव्याप्तिदोषस्य

वचनेनोद्धारमापातत उक्त्वा ज्ञापकेनैवेष्टसिद्धिरिति निष्कर्षोऽग्रे कृत इति । एतच्च समाधानमङ्गाधिकारो निर्दिश्यतइति पक्ष इव वस्तुतोऽङ्गस्य यत्कार्यमिति निष्कृष्टपक्षेपि तुल्यम् । अत एव संज्ञायामुपमानामिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्तज्ञापनवार्तिकं योजितम् । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु निष्कृष्टपक्षे उक्तदोषप्रसङ्ग एव नास्तीति लभ्यते । तत्रेत्थमाशयमभियुक्ता वर्णयन्ति । ज्ञापकं द्विविधम् । सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं च । तत्र यदा भीह्रीत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदन्तग्रहणपक्षे च फलभेदः तत्रैव, सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञाप्यते । यथा भीह्रीत्यत्रैव पूर्वग्रहणाभावे तदन्तस्य कार्यित्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामुदात्त इत्यलोन्त्यपरिभाषया प्रत्ययान्त एवोदात्तः स्यात् । सप्तम्यर्थाश्रयणे तु पितमपहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टः फलभेदः । तथोपोत्तमं रिति, चङ्यन्यतरस्यामित्यत्रापि । ञ्नित्यादिर्नित्यं पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्यादौ तु नास्ति फलभेदः । तदन्तस्य हि कार्यित्वे प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्वं ञ्निदादिपूर्वस्यापि कार्यित्वे तथैवेति । तथा च तत्र सौवर्य इत्यस्याप्रवृत्त्या तदन्ताकार्यित्वादुक्तदोषस्याप्रसङ्ग एवेति । संज्ञायामुपमानमित्यत्र भाष्यकैयटादिग्रन्थास्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य योजयितव्या इति । अत्रप इत्यत्र तु स्वरो न भवति । लुकि कृते कार्यिणो ऽभावात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेपि भवति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लाभस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् । नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेन्न ।

लोपस्याभावरूपतया तदीयान्तस्य तदुदात्ततायाश्च बाधात् । अत एव हि अभूदित्यादौ लुप्तस्य सिचो नेट्। न ह्यभावस्य भावोऽवयवः सम्भवति। भाष्यमते ऽनल्विधाविति निषेधाच्च । किञ्चिरजादीनां तु नेड्वशीतीण्निषेधो ऽप्यस्ति । न चैवं नलोनिमित्ते ऽप्रसङ्गः । तस्यापि लुकापहारादिति दिक् । वस्तुतो यदङ्गमिति व्याख्यानाद्राजपुरुष इत्याद्यपि निर्बाधम् । भसंज्ञाया निषेधेनाल्लोपाभावात्। सुबन्तत्वप्रयुक्तपदसंज्ञाया नलोपाच्च। तथा अहर्ददातीत्यत्र रेफोपि सिद्धः । असुपीति निषेधो हि वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्त्तते । अङ्गाधिकारनिर्देशे तु प्रवर्त्तेतासौ । अत एवाह्नो रविधाविति वचनमारभ्यते । न चासुपीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधो नेति वाच्यम् । दीर्घाहो निदाघ इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेपि रेफापत्तेः । एतेनासुपीति पर्युदासमाश्रित्याहर्ददातीत्यत्र दाधातोः सुब्भिन्नस्य सत्वाद्रेफ इत्यपि कल्पनमपास्तम् । दीर्घाहो निदाघ इत्यत्रातिप्रसङ्गात् । यद्यपि रुत्वरत्वयोरसिद्धतया पूर्वं नलोपे कृते ऽकारस्यैव रुत्वरत्वे प्राप्नुतस्तथापि रुत्वरत्वयोर्विषये नलोपो नेष्यते । रुत्वरत्वोभयारम्भसामर्थ्यात् । नह्यकारस्य रौ रे वा विशेषोस्ति । न च सम्बुद्धौ नलोपनिषेधाद्धे अहर्गच्छ हे दीर्घाहो निदाघेत्यत्र चरितार्थता। एवमपि रूपरात्रीतिरुत्वस्य वैयर्थ्यापत्ते । नन्वेतदपि सम्बोधने चरितार्थमिति चेत्सत्यम् । अहन्नित्यावर्त्यैकेन नलोपोभावनिपातनात्सिद्धामिति दिक् । स्यादेतत् । परमवाचा परमगोदुहा परमलिहा परमदण्डिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्योत्तरखण्डस्य पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च चोःकुः, दादेर्धातोर्घः, होढः, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य, दिवउत्, इकोस-

वर्णेशाकल्यस्यहूस्वश्चेत्येते विषयः प्रसज्येरन् । न च भसञ्ज्ञया पदसंज्ञाया बाधः । भिन्नावधिकत्वात् । भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता पदसंज्ञा तूत्तरखण्डस्य । अत्र भाष्यम् । भसंज्ञासूत्रे सुप्तिङन्तमिति सूत्रात्सुबन्तमित्यनुवर्त्तनीयम् । तदयं सूत्रार्थः । यजादौ असर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तथाभूतः पूर्व समुदायो भसंज्ञो भवति । तदवयवभूतं सुबन्तं यद्यस्ति तर्हि तदपि भसंज्ञं स्यात् यजादावनन्तर इति । इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्रधानशिष्टा । अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा कर्त्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिवत् । तेन राज्ञ इत्यादौ सुबन्तावयवाभावेपि भवति, सुबन्तावयवसत्वे तु तस्य समुदायस्य चेत्युभयोरपि भवतीति विवेकः। नन्वेवमपि परमवाचौ परमवाच इत्यादौ भत्वाभावात्पदकार्यं स्यादेवेति चेन्न । तत्र भत्वाभावेप्यसर्वनामस्थानइति पदसंज्ञा निषेधात् । स्वादिष्वसर्वनामस्थानइत्यत्रापि हि सुबन्तमित्यनुवर्तते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेति न्यायो नाश्रीयते । तदयमर्थः । सर्वनामस्थाने परतः पूर्वः समुदायः पदं न स्यात् । तदवयवभूतं सुबन्तं च पदं न स्यादिति । तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्य तु सुबन्तमिति प्राप्ता पदसंज्ञानेन निषिद्धेति परमवाचावित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं सुवाक् सुराजेत्यादौ कुत्वादि न स्यात् । सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधादिति चेन्न । असर्वनामस्थानइत्यत्रोत्तरसूत्रादयचीत्यपकृष्य यजादौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञानिषेधात् । सौ तु द्विविधापि पदसंज्ञा भवत्येव । नन्वेवं श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यादिति चेत् । इष्टापत्तेः । नन्वेवमेचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूतेपूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति सूत्रे भद्रङ्करोषि गौरित्यत्रातिप्रस-

कं वारयितुं पदान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणं विरुध्येत । क्रियमाणेपि पदान्तग्रहणे दोषतादवस्थ्यादिति चेन्न । तत्रान्तग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्य टेरित्यतो वाक्यग्रहणमनुवर्त्त्य वाक्यान्तस्येति व्याख्यानसम्भवात् । तदेवं समासे चरमभागस्य पदसंज्ञा यजादौ क्वापि नास्तीति स्थितम् । क्व चित्प्रतिषेधात्क चित्तु भत्वेन बाधादिति विशेषः । नन्वेवं दूरान्मुक्तमित्यादावलुङ् न स्यात् । होता पोताराविल्यत्रानङ् न स्यात् । उत्तरपदे तद्विधानादिति चेन्न । उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरावयवे रूढतया पदसंज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्तेः । सर्वान्तएव चेयं रूढिः । तेन होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमानामुत्तरपदत्वाभावात्ततः पूर्वस्यानङ् नेति दिक् । नन्वेवं दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । पदादादिः पदादिस्तस्य षत्वं नेति व्याख्यानात् । न चैवं रामेषु हरिष्वित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । स्वादाविति या पदसंज्ञा तामुपजीव्य पदादेर्नेति निषेधाप्रवृत्तेः । एतच्च सात्मनिषेधेन ज्ञाप्यते । उक्तं च पदादादेर्नेत्येव व्याख्यानं न तु पदस्यादेरिति । तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे दधिसेगित्यादौ षत्वस्य दुर्वारतापत्तेः । नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र षत्वं स्यादेव । बहुचो ऽपदत्वेन षत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरिति चेत् । सत्यम् । वचनमेवेह कर्त्तव्यम् । बहुच्पूर्वस्य नेति । अत्रायं सूत्रन्यासः । सातेः सः, षत्वं न स्यात् । ततः बहुच्पदाभ्याम् । आभ्यामुत्तरस्य सस्य षत्वं न स्यात् । आदिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तस्मादित्युत्तरस्येत्येव सिद्धेः । तदिदं बहुज्ग्रहणमादिग्रहणेन निमातव्यमिति । वार्त्तिके तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधि-

तम् । उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्त्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । अतो न कुत्वादि । पदादिविधौ तु प्रत्ययलक्षणं स्यादेव । तेन षत्वनिषेधाद्दधिसेचेत्यादिसिद्धिः । अस्मिंश्च पक्षे प्राक् सुबुत्पत्तेः समासोऽत्र नाभ्युपगन्तव्यः । ध नक्तीत्यादिसिद्धये तस्यानित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । कैयटस्त्वाह दध्नः सेचाविति विग्रहे षष्ठीति समासः न त्वयमुपपदसमासः । सोपपदात्तु विज् नास्ति । अनभिधानात् । अतो दधिषेचाविस्यादि न भवत्येव । अस्मिन्नपि पक्षे बहुच्पूर्वस्य चेति वचनं कर्त्तव्यमेव । कृते हि बहुचि विशिष्टस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टात्सुबन्तरमुत्पद्यतइत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते । तत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्राप्तं पदत्वं तत्कुत्वादौ कर्त्तव्ये मा भूत्, षत्वनिषेधएव यथा स्यादिति । अत्रायं निष्कर्षः । पूर्वसूत्रे एव स्थित्वोत्तरपदत्वे च पदादिविधौ बहुच्पूर्वस्य चेति पाठ्यम् । पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणं भवति न तु पदान्तविधाविति नियमार्थं चेदं वचनद्वयमिति व्याख्येयम् । एवं च नञ् न कर्त्तव्य इति लाघवम् । अस्मिन्पक्षे सौ पदत्वं नास्ति । प्रागुक्तकुसृष्टेरभावात् । तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य हलङ्यादिसूत्रे भाष्यकारैरुक्तम् । अथ सावपि पदं भवति । एवमप्युभयतस्पाशा रज्जुरिति । नन्वङ्गाधिकारग्रहणपक्षे वस्तोऽङ्गस्येति पक्षे चाभूवन्नित्यत्र जुस् प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आत इति नियमात्र भवति । ननु देवदत्तं याजयाञ्चकारेत्यत्र लुकं शासित्वा परत्वात्तिवादिषु कृतेष्वाम् इति तेषां लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादाम्नन्तस्य निघातः स्यात्ततः परस्य च न स्यादिति चेन्न । लावस्थायामेव येन नाप्राप्तिन्यायेन तिबादीन्बाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः । तदुक्तम् । आमिसिलोपा-

स्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात इति । ननु देवदत्तो यु-ष्मत्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विधीयमाना युष्मदस्मदोरादेशाः प्राप्नुवन्तीति चेत् । सत्यम् । स्थग्रहणान्न भवन्ति । न च विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य मा भूत्किन्तु विभक्तिविशि-ष्टस्यैवेत्येतदर्थं स्थग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थीद्वि-तीयानामिति निर्देशेनापि गतार्थत्वात्सर्वस्य पदस्येत्यनुवृत्ते-श्च । तस्माद्विभक्तिलोपे कृते मा भूदित्येतदर्थमेव स्थग्रहणम् । अवस्थानं हि श्रूयमाणास्वेव संभवति । यद्वा । तिष्ठतिरहानौ वर्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति । समयं माहासीरित्य-र्थः । तथा चापरित्यक्तविभक्तिकयोरित्युक्त्या श्रूयमाणाविभ-क्तिकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । इदन्त्ववशिष्यते । वस्तुतोङ्गस्ये-ति सिद्धान्ते चिणो लुगिति तलोपे कृते हनिणिङादेशा न स्युः । अवधि भवतादस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अ-ध्यगायि भवतानुवाक इति । लुङि परतो ह्येते विधीयन्ते इति चेत् । मैवम् । लुङि यदार्द्धधातुकं तत्र हनेर्णिङादेशविधानात् । तस्माद्वस्तुतोङ्गस्येति पक्षो निर्दुष्ट इति स्थितम् ॥

१-१-६४ अचोन्त्यादि टि ॥ अचि इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातौ एकवचनम् । अचां मध्ये योन्त्यस्तदादिशब्दरूपं टिसंज्ञं स्या-त् । टिप्रदेशाष्टित आत्मनेपदानां टेरेत्यादयः । पचते । पचेते इ-त्यादि । अन्ते भवोन्त्यः । दिगादित्वाद्यत् । अन्त्य आदि-र्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥

१-१-६५ अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । उपधागुणः । चेतति । च्योतति । वर्द्धत इत्यादौ । ननु पूर्वस्या-विशेषितत्वाच्छासिधातौ शा इति समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । नचैवं शासइदङ्हलोरितीत्वशा इति समुदायस्य स्यादि-

ति वाच्यम् । अलोन्त्यपरिभाषयेष्टसिद्धेः । स्यादेतत् । नानर्थकेलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति निषेधः प्राप्नोति । इह च बिभर्त्तीत्यत्र भृञामित् अन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थमनभ्यासविकारेष्वित्युक्तम् । विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः । अत एव देहीत्यत्र लोपः सर्वादेश एव भवतीति । अत्रोच्यते । नतावदेषा परिभाषा सूत्रकृतः सम्मता । तस्यलोप इति सूत्रे त्रिदुदूनां सर्वलोपार्थं तस्य ग्रहणात् । नापि भाष्यकारस्य सम्मता । एतत्प्रयोजनानामन्यथोपपत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात् । तथाहि । अव्यक्तानुकरणस्येति तावदन्तादेशो न भवति । नाम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवेति ज्ञापकात् । इतरथा ह्याम्रेडितस्य वेत्येव ब्रूयात् । श्वसोरेद्धावित्यत्रापि लोपोपीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । तथा चेत्थं सूत्रन्यासः । घोरभ्यासस्य लोपः । लोपशब्दान्तरस्यान्तुहरपा सर्वलोपः स्यात् । अस्तेश्चैत् । अस्तेर्घोश्चैकवति हाविति । अथवा लोपश् इतिच्छेद । संज्ञायां कृतो ऽनुबन्ध संज्ञिनि फलति यथा ङ्मुटि । भाष्ये तु द्विशकारकोनिर्देश इत्युक्तम् । तत्र लोप इति भिन्नं पदम् । श् इत्यस्य चोपदेशएवेत्संज्ञा तत्फलं तु प्रयोगे । सर्वत्रानुबन्धानां काकादिवदनवयवीभूयैव व्यावर्तकत्वादिति भावः । अस्मिन्नपि पक्षे झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात्सोर्लोपे एकशकारक एव पाठः सुवचः । स्पष्टार्थमनउपधालोपिन इत्यादावकारस्येवेहापि सकारस्य लोपो मास्त्विति तु भाष्याशय । आभ्यामित्यादौ हलि लोप इति सूत्रेणाककारस्येदम इदो विधीयमानो लोपोपि तदन्त्यस्य स्या दिति चेन्न । अनाप्यक इति सूत्रादनित्यनुवर्त्य तस्य हलीति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य अन एव लोपविधानात् । तथा च त

ऽलोन्त्यपरिभाषया नकारलोपे अतोगुणइति पररूपे च कृते आभ्यामेषामित्यादि सिद्धम् । अत्रलोपोभ्यासस्येति सूत्रेपि अत्राभ्यासत्वाश्रये न तु तदेकदेशइति व्याख्यानादत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वलोपः । यद्यपि सनीत्यपेक्षितं ददौ दधावित्यादिवारणाय, सादावीति च जिज्ञपयिषतीत्येतद्वारणाय, प्रकृतयोपि पिपक्षतीत्यादिवारणाय, विषयोप्यपेक्षितः मुचोऽकर्मकस्यगुणोवेति मुमुक्षतिगामित्यादिवारणाय तथापीदं सर्वमनुवृत्त्यैव सुलभमिति सर्वलोपार्थमेवात्रग्रहणं बोध्यम् । नन्वेवमपि विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिकेन विधीयमान ओकारोन्त्यस्य स्यादिति चेन्न । वस्येति सिद्धे अवस्येति गुरुकरणसामर्थ्यात्सर्वादेशसिद्धेः । तस्मान्नानर्थक इति परिभाषा निष्फला सूत्रभाष्यासम्मता चेति स्थितम् । एवञ्च शासः शाशब्दस्योपधात्वेपि शिष्ट इत्यादि सिध्यति । संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमित्यादिव्यवहाराश्चास्मिन्पक्षे संगच्छन्तइति दिक् । यद्वा । अवध्यवधिमद्भावः सजातीयानामेवेत्युत्सर्गः । लोके ह्यमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक एवाऽन्त्यादव्यवहितपूर्व आनीयते न तु समुदायः । एवं चेहाप्यलो ऽव्यवहितपूर्वोऽलेव संज्ञी न तु समुदायः, न वा व्यवहितोल् । संयोगोपधव्यवहारस्तु भाक्तः । अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । एवं स्थिते ऽल इति जसन्तमपि सूत्रस्थम् । जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । पूर्व इत्यपि जसन्तम् । अन्त्योप्यलेव साजात्याल्लभ्यते । यद्वा । अल इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चैकवचनम् । अलां मध्ये ऽन्त्यात्पूर्व इत्यर्थः । तथा चेहाल इति जसङसिङस् वेति पक्षत्रयमपि स्थितम् ॥

१-१-६६

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्च निर्दिष्टे ऽव्यवहितोच्चारिते सतीत्यर्थः ॥ निशब्दो नैरन्तर्ये दिशिरुच्चारणक्रियः। निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्टः। नियमार्थमिदं सूत्रम्। तथाहि। इकोयणचीत्यत्राचीति यच्चभावेनभावलक्षणामिति सप्तमी। अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चान्तरङ्गस्यास्त्यर्थस्य लाभः। तेनाचि सति यण् भवतीत्यर्थः। यद्वा गङ्गायां घोष इतिवदौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तत्र सत्त्वं परस्येव पूर्वस्यापि सम्भवति। एवमुपश्लेषोपि। तत्र युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वयोरसंभवाद्दध्युदकं मध्विदमित्यादाविकारोकारयोः पर्यायेण यण् प्राप्तः पूर्वस्यैवेति नियम्यते। तथा अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्यापि यण् प्राप्तः, अनन्तरस्यैवेति नियम्यते। ननु गवित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकतामितिशब्दः करोति तथेहापि एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तेत। अस्ति हि तत्र व्यवच्छेद्यम्। हे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि हे आस्माकीन युष्मभ्यं ददामीत्यादौ खञणभ्यां परस्याप्यादेशप्रसङ्गसत्त्वात्। सत्यम्। इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत्। लोके ऽर्थपरतायां औत्सर्गिकत्वात्तत्र शब्दपरतां करोति। शास्त्रे तु विपरीतम्। किञ्च यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्तेत तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात्। तस्मान्नेदं तस्मिन्नित्यनुकरणम्। किन्त्वचि हलीत्यादिसकलविशेषसंग्रहार्थं स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोयं निर्देशः। तस्यापत्यं तत्रभव इत्यादिवत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य १-१-६७ ॥ पञ्चमीनिर्देशेषूत्तरस्यैव कार्यं स्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारिते। तिङ्ङतिङः। अग्निमीळे। इह न भवति। ईळे ऽग्निम्। इह कारकविभक्ते

रसम्भवादिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दिक्शब्दो ऽध्याह्रियमाणा उत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोऽप्यविशेषादध्याह्रियेत । व्यवहितोपि च गृह्येत । तथा चोत्सस्थाता इत्यत्राप्युदः स्थास्तम्भोरित्यस्य प्रसङ्गः । तदेवं पूर्वसूत्रमेतत्सूत्रं चेति द्वयमपि नियमार्थमिति स्थितम् । तथा च वार्त्तिकम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनमिति । इहापि तस्मादिति स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः प्राग्वत् । न त्वनुकरणम् । तथाहि सति यद्यपि तस्मान्नुड्द्विहल इत्यत्रात आदेरिति दीर्घात्पूर्वस्याङ्गस्यासम्भवात्प्रयोजनाभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तथापि तस्माच्छसोनः पुंसि तस्मान्नुडचीति योगद्वये स्यात् । उत्तरत आनुपलभते गौरनश्व इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य तत्र सम्भवादिति दिक् । स्यादेतत् । एतत्सूत्रं नियमार्थमस्तु । पूर्वसूत्रमप्यौपश्लेषिकसप्तमीपक्षे नियामकमस्तु । सत्सप्तमीपक्षे तु नियामकत्वमयुक्तम् । प्राचीनभाष्यकैयटविरोधात् । तथाहि । श्नसोरल्लोप इत्यत्र भाष्यम् । नैषा परसप्तमी । का तर्हि, सत्सप्तमी क्ङिति सतीति । तथा तत्रैव कैयटः । कथं पुनः सम्भवन्त्यां परसप्तम्यां सत्सप्तम्याश्रयितुं युक्ता । यथेष्टं वाक्याध्याहाराददोषः । क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येत्यनियमे नियमाय परिभाषोपस्थानमिति । अत्रोच्यते । प्राचीनग्रन्थस्य प्रकृतमात्रपरत्वाददविरोधः । तथाहि । श्नसोरल्लोप इति सूत्रे शकारवतो ग्रहणं मास्तु नादित्येवास्त्विति प्रश्ने नन्दनादावतिप्रसङ्ग इत्युत्तरितम् । अनिदितामित्यस्यानुकर्षणे तु हिनस्तीत्यत्र न स्यात् । ततः क्ङितीत्यनुवर्त्य श्नमेव क्ङित

माश्रित्य हिनस्तीत्यत्र लोपोस्त्विति शङ्क्यते । यदि चास्यामवस्थायामन्तरङ्गमिति परिभाषोपतिष्ठेत तदानन्दमानादौ चानशो ङित्वाल्लोप प्रवर्त्तेत । श्नमः शित्करणं चानर्थकं स्यात् । तद्धि शित्वात्सार्वधातुकतया ङितामिममेनाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र नलोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वन्यथा । नन्वार्द्धधातुकसंज्ञानिवृत्त्या शित्वं सार्थकम् । तस्यां हि सत्यामनक्ति भनक्तीत्यत्रातो लोपः स्यात् । रुणद्धि भिनत्तीत्यत्र गुण स्यात् । तृणेढीतीडागमः स्यात् । नेड्वशीति तु न प्रवर्त्तेत अकृत्त्वादिति चेन्न । श्नमः पूर्वभागस्यानङ्गतयोक्तविधीनामप्राप्तेः । कथमनङ्गतेति चेत् । इत्थम् । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकादित्यादि तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोङ्गमिति हि सूत्रार्थः । इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं रुधादिभ्य इति नास्मात्प्रत्ययः परः । यस्माच्च परः पूर्वभागान्नासौ तस्मिन्विधीयमाने पञ्चमीनिर्दिष्टः । अत एव भनक्तीत्यादावतोदीर्घोयञीति न प्रवर्त्तते । न च श्नसोरल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थं शित्करणं स्यादिति वाच्यम् । नसोरल्लोप इत्युक्तेपि दोषाभावात् । नन्वेवं नान्तास्त्योर्ग्रहणं स्यात् । तथा च कनेर्यङ्लुकि चङ्कान्त इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न । सिद्धान्तेपि श्नप्रत्ययसान्तयोर्ग्रहणापत्तौ वस्त इत्यादावतिप्रसङ्गसाम्यात् । साहचर्यात्प्रत्ययधात्वोर्ग्रहणमिति तु तुल्यम् । ननु नसोरल्लोप इत्युच्यमाने यत्र नप्रत्ययस्य क्ङित्यानन्तर्यं तत्रैव भविष्यति यत्न इवाचरतः यत्नतः पामनत इति । मैवम् । अनुवर्त्तमानेन सार्वधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विशेष्यते । तथा च विध्यसंस्पर्शाद्विर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी । सार्वधातुकनिमित्तस्य नप्रत्ययस्यास्तेश्चाल्लोपः क्ङित्यनन्तरइति । ननु चातइत्सार्वधातुकइति सूत्रे सार्वधातुकग्रहण प्रत्याख्यातमि·

ति चेन्न । सति शित्त्वे प्रत्याख्यानात् । तदेवं श्नमः शित्त्वकरणसामर्थ्यात् ङ्क्तिीति सत्सप्तम्यामपि परिभाषा नोपतिष्ठतइति स्थितम् । पूर्वपक्षत्वादनास्थया तथोक्तमिति वा वर्णनीयम्। इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रकल्पिपक्षोपि भाष्ये स्थितः । तथाहि । षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रात्षष्ठीत्यनुवर्त्तते सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात् । पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्तरस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति । तत्रेकोयणचीत्यादौ सूत्रएव षष्ठीश्रवणात्तां षष्ठीमनूद्य पूर्वस्यानन्तरस्यैषा न तूत्तरस्य न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते । आनेमुगित्यादौ तु षष्ठ्या अश्रवणात्सापि प्रकल्प्यतइति विशेषः । सा चानियतयोगत्वात्स्थानषष्ठी यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यनियम इति सोप्यर्थात्सिद्ध्यति । यत्र तूभयनिर्देशस्तत्रोभयं तावन्न प्रकल्पकं कार्यित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसम्भवाज्ज्ञापकाच्च । तथा चेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे कैयटः । सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रक्लृप्तिके । षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितामिति । न च पर्यायेणोभयकल्पनम् । अतुल्यबलत्वात् । तथाहि । आनेमुगित्यत्र सप्तमीनिरवकाशा सा पूर्वत्र चरितार्था या अतोयेय इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयति । एवमीदास इति पञ्चमी आन इति सप्तम्याः, तथा तास्यनुदात्तेत्सूत्रे अभ्यस्तासिजर्थे सार्वधातुकइति सप्तमीनिर्देशं वक्ष्यति सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति तस्या एव षष्ठी कल्प्यते । तथा बहोर्लोप इत्यत्र बहोरिति पञ्चमी अकृतार्था इष्ठेमेयःस्विति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति । अत एव भूचबहोरिति पृथक् षष्ठीनिर्देशः । तथा गोतोणिदिति पञ्चमी सर्वनामस्थानइति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति । गोशब्दस्य

णित्त्वे प्रयोजनाभावाच्च । न च निष्ठाति गौरित्यादौ पूर्वस्य वृद्धिः फलमिति वाच्यम् । गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् । एवं प्रायेण पञ्चम्या अकृतार्थतेति भाष्ये स्पष्टम् । आमिसर्वनाम्नः सुडित्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा । आमीति सप्तमी तूत्तरार्थतया सावकाशा । यदि त्विह आदित्यनुवृत्तया पञ्चम्या सामानाधिकरण्यं सम्पाद्य सर्वनाम्न इति पञ्चम्यपि कृतार्थेति ब्रूयात्तर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येति भविष्यति। तदुक्तम् । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देश इति । वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् । वर्णाश्रमेतराणामित्यस्य सिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानात् । येषां तेषामित्याद्यर्थमकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च । दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र तु षष्ठ्याः स्थाने पञ्चमी । तेन दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु छकारस्य, सुराच्छायेति निर्देशश्चेह लिङ्गम् । अन्यथा हि खरिचेति चर्त्वेन सुराच्चायेति चकारद्वयं निर्दिशेत् । प्रत्ययविधौ तु पञ्चम्यो न प्रकल्पिका । षष्ठ्या अनुवादविभक्तित्वात् । अप्रसिद्धस्य चानुवादासम्भवात् । तत्रानियमप्रसङ्गेन नियमकारिण्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेश्चेति दिक् ॥ १-१-६७

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । अग्नेर्ढक् । आग्नेयम् । आङो यमहनः। आयच्छते । आहते । इह अग्नि आङ् यम् हन् एषामेतत्सूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवायिनस्त एव संज्ञिनः । अशब्दसंज्ञेति किम् । उपसर्गे घोः किः । दाधाभ्यो यथा स्यात् । घुधातोः शब्दार्थान्मा भूत् । शब्द, शब्दशास्त्रं तत्र । संज्ञेति सप्तमीसमासः । न तु शब्दस्य संज्ञेति । कर्म करण-

मित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । स्यादेतत् । रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन तदेव ग्रहीष्यते । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते साधारणश्च । पर्यायैरपि प्रत्यायनात् । बहिरङ्गश्च पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् । अनियतोपस्थितिकश्चानुकरणदशायामप्रतीतेः । तत्किं रूपग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । इह शास्त्रे अर्थोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति । तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वंरूपमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । आरभ्यमाणेपि सूत्रे पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यादयस्तावल्लोकवदर्था एव गृह्यन्ते । अग्नेर्ढगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते । अर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवात् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च । उपसर्गे घोः किरित्यादौ तु घुधातुर्न ग्रहीष्यते । दाधाध्वित्यारम्भात् । उक्तं हि । व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क चिदिति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापि व्रश्चादिसूत्रे राजि पठित्वा पुनर्भ्राजिपाठात्सिद्धा न्यायसिद्धा च । अग्नेर्ढगित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यार्थस्योत्सर्गत उपस्थितौ विशेष्ये कार्यबाधाद्विशेषणीभूते शब्दे प्रवर्तमानं कार्यमुपस्थितार्थोपहितएव न त्वनर्थकेपि । अर्थस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वात्मना त्यागायोगात् । गौणमुख्यन्यायोप्येतन्मूलः गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः । एतेनाभिव्यक्तपदार्था यइत्यपि व्याख्यातम् । तस्मान्न्यायत एव सकलनिर्वाहे सूत्रं नारम्भणीयमिति । ननु-

परत्र चतु-सूत्र्यामनुवृत्तये स्वंरूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न । अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् । तथाहि । अणुदित्सूत्रे तावत्स्वस्यापि स्वसावर्ण्यादेव सिद्धम् । कथमन्यथा अवत्तामित्यत्र झरोझरीति लोपः । तत्र व्यक्तिभेदात्सावर्ण्यमिति चेत्, इहापि बोध्यबोधकव्यक्त्योर्भेदात् । तथा तपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि । आदिरन्त्येनेत्यत्राप्यादिग्रहणावृत्त्या सिद्धम् । आवृत्तौ लिङ्गं तु नादिचीत्यादि । येनविधिरित्यत्र तु वार्त्तिककारस्तस्य चेति वक्ष्यत्येव । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धेः । अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव प्रत्याख्यास्यामः । अत एव येनविधिस्तदाद्यन्तत्वे प्रयोजनमित्याद्यन्तवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं सङ्गच्छतइति दिक् । सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् । अत्र सिदित्युपलक्षणं किञ्चिल्लिङ्गमासज्य इत्थंलिङ्गा विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं, तच्च लिङ्गं वृक्षादावासञ्जनीयमित्यर्थः । एवमग्रेपि । तेन विभाषावृक्षमृगेति सूत्रे विशेषाणामेव ग्रहणात्प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधा इति सिद्ध्यति । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् । स्वेपुषः । रैपोषं पुष्टः । अश्वपोषम् । स्वपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् । सभाराजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । नेह राजसभा । हरिश्चन्द्रसभा । पर्यायेण यो वक्ति स हि पर्यायवचनः । न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः । नापि विशेषेण, सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थत्वाभावात् । तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायात् । इनशब्दो राजशब्दपर्याय इत्यादिव्यवहारास्तु भीमो भीमसेन इतिवत् । झित् तस्य तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । मात्सिकः शाफरिकः । पर्यायवचनानां न । अनिमिषान् हन्ति । मी-

नस्येष्यतइति भाष्यम् । मैनिकः । मृगपक्षिणोस्तु पित्भिर्ङसः कर्त्तव्यः । तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः । इह मत्स्यादौ राजादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते । इतरत्तु सर्वं वाचनिकमेवेत्यवधेयम् ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १-१-६९ ॥ अत्राण् परेण णकारेणेत्युक्तम् । अणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् विधीयमानं विना । चकारात् स्वरूपस्य । अस्य च्वौ । शुक्ली स्यात् । माली स्यात् । एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य । चिच्यतुः । निन्यतुः । ऋदोरप् । यवः । स्तवः । लवः । पवः । उरण्रपरः । कर्त्ता । किरति । न चैवम् ऋदोरप् इत्यस्मात् कॄञादिभ्योपि स्यादिति वाच्यम् । दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेवमप्यप्लुत आविभक्तावित्यत्र सवर्णग्रहो दुर्वारः । नहि तत्रापि सामर्थ्यम् । ह्रस्वोच्चारणे ह्यर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणस्योभयार्थतोपपत्तेरिति चेन्न । अप्रत्ययइति निषेधात् । दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च । ननु दीर्घाश्चेदनणस्तर्हि कारको हारक इत्यादौ रपरत्वं न लभ्येतेति चेत् । भ्रान्तोसि । नहि दीर्घाः काप्यण्ग्रहणेन नोपस्थाप्यन्तइति ब्रूमः । किन्तु ग्रहणकशास्त्रे तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च, इतरत्र तु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायानवतारादस्त्येवाण्ग्रहणेन दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम् । उदित् । कुहोश्चुः । चकार । जगाद । अप्रत्यय इति निषेधस्तु उगित्सु न प्रवर्त्तते उगित्करणसामर्थ्यात् । अत एवाहुः । भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीति । तुरु लुरु जुरु तुडादयस्तु नोदितः । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इत्यभ्युपगमात् । अप्रत्यय इति किम् । विधीयमानानां प्रत्ययागमादेशानां सवर्णग्राह-

कत्वं मा भूत् । अतइञ्,इदमइश्, आर्द्धधातुकस्येड्, भुवोवुक्, अमसम्बुद्धौ । इह हि सर्वत्रोपदेशइति वचनात्सूत्रान्तर्गतेष्वेव इआदिशब्देष्वित्संज्ञा प्रवर्त्तते । लोपस्तु तत्रानुपूर्व्या ऽबाधितोपि पदस्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्तः । तत स्वंरूपमिति संज्ञाबलात् ज्ञायमाना पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव भवति । तथा चोपस्थापकस्याण्त्वात्सवर्णग्रहण प्राप्तं निषिध्यतइत्युचितम् । अत एव चतुर्दशसूत्र्यामुच्चारणार्थस्याकारस्येत्संज्ञाकानामपि णकारादीनां लण्मध्याकारस्य च पदपर्यालोचनायामेव लोपश्च बलवत्तर इति न्यायेनापहारादितरान्तर्भावेणैव संज्ञा प्रवर्त्ततइति सिद्धान्तः । इदं चालोन्त्यात्पूर्वउपधेति सूत्रे तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यत्र च कैयटग्रन्थे स्पष्टम् । इद् अक इकोचीत्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु माथमिकबोधे विशिष्टस्य विषयतया तस्यैवार्थवत्त्वमादाय । अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यतइति कथं ततो विभक्तिः क्रियताम् । इत्संज्ञाकार्यं त्वानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन प्रत्यये प्रवर्त्तते । विभक्त्यर्थान्वयोप्येवम् । दृष्टं हि डमुडादावुपस्थापके कृतस्य लिङ्गस्य तद्बोध्ये फलप्रवर्त्तकत्वमिति दिक् । स्यादेतत् । उक्तरीत्या उदोष्ठ्यपूर्वस्येति सूत्रे उच्छब्दे प्रवृत्ता इत्संज्ञा लक्ष्ये तित्स्वरं प्रवर्त्तयेदिति चेत् । सत्यम् । अत एवैतत्समाधानाय पूर्वाचार्यैः पराक्रान्तामिति गृहाण । कथं तर्हि एओङ्सूत्रे तद्दूषणाय प्रवृत्तामिति चेत् । तत्कालावधारणेन कृतार्थस्य ङकारस्यानुबन्धान्तरवैषम्यादिति गृहाण। अत एव वैयाकरण इत्यत्र ऐचश्चित्स्वरो न भवति। पचस्रोति श्नपोप्येवम् । नभ्याभ्यामिति सूत्रे अचः परस्य द्वे इत्यत्र च ऐचोश्चकारस्य प्रत्याहारे उपक्षयात् । यद्वा । इञ्शादिष्वपि

मास्तु सूत्रान्तर्गतेष्वित्संज्ञा, किं तु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थान्तरेव सास्तु । नैते उपदिष्टा इति चे,न्न ते फलभाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात्परंपरासम्बन्धे फलमिति चे,त्संज्ञापि तत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् । उपदेशेन्त्यत्वं हि प्रायोगिकेष्वसम्भवात्तत्प्रत्यायकनिष्ठमानुपूर्वीसाजात्यादाश्रीयते । न चैतत्तपरेष्वस्ति । प्रत्याय्ये तकाराभावादिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । भाष्यमतेप्युकारादेशः सवर्णान् गृह्णाति । ऋतउदिति तपकरणाल्लिङ्गात् । तेनामुना अमूभ्यामित्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः सिद्ध्यति । न चैव सनाशंसेत्युप्रत्ययोपि सवर्णं गृह्णात्विति वाच्यम् । आदेशविषयकं ज्ञापकमित्युक्तत्वात् । यद्वा । अदसोसेरिति सूत्र एव उश्च ऊश्चेति समाहारद्वन्द्वोस्तु । अत एव सोर्लुका निर्देशः कृतः । अत एव च ऊदुपधाया इति सूत्रे गोह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारेरुकारान्तरप्रश्लेष उक्तः । नन्वेवमप्यकः सवर्णइत्यत्र अकारो ऽष्टादशानां ग्राहकोस्तु अणत्वात् । अस्तु च स एव इकारादीनामपि ग्राहक आदिरन्त्येनेत्युक्तेः, इकारादयस्तु कथं ग्राह्याः । नहि तद्वाचकः शब्दस्तस्मिन्सूत्रे उपात्तोस्ति । नन्वक्शब्देन इकारादयोप्युपस्थिता इति चेत्ताहिं वाक्यार्थे ते नयन्तु नाम पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु तेपि स्वार्थोपस्थापका, अनुच्चारितत्वादित्युक्तम् । अत एव ऊत्वं वेवीत्यादौ शब्दविशेषं वेवीत्येवार्थो न तु तदर्थं वेवीति । तदुक्तं वार्त्तिककृता । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनमिति । शब्दस्य प्रतीयमानस्य । अवचनम् । अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्रोच्यते । प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र

स्ववाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा दीर्घोऽजसिचेति ज्ञापकात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्त्तते । न चाकृशब्दवाच्यो दीर्घोऽस्ति योस्य निषेधस्य विषयः स्यात् । नन्वाकारोस्तीति चेन्न । नादिचीत्यनेनैव तत्र निषेधसिद्धेः । प्वादीनामित्यादिनिर्देशा अपीह लिङ्गम् । नन्वेवमिकोयणचीति सूत्रे ईदातोर्ग्रहणं न स्यात् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । तथा च सुध्युपास्यो दध्यानयेत्यादि न सिद्ध्येदिति चेन्न । सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वीकारे बाधकाभावात् । इह चाण्नद्या इत्यादिनिर्देशानां तात्पर्यग्राहकत्वात् । यदि तु भाष्यां मते श्रद्धावशाद्युगपद्वृत्तिद्वयं नाभ्युपैषि, तर्हीह ईदातोरपि इगच्छब्दयोर्लक्षणैवास्तु । स्ववाच्यद्रस्ववाच्यत्वाविशेषात् । स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमपि शरीरमित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्याद्यकारादेशः प्राप्नोति । इकारवाच्यो हि दीर्घः तत्सवर्णश्च शकार इति तस्यापीग्ग्रहणेन ग्रहणात् । तथा शीतलमित्यादावपि यण्प्रसङ्ग, दीर्घः परं न भवति । अकृशब्दवाच्यवाच्यतायाः दीर्घे विश्रान्त्यातत्सम्बन्धग्रहे मानाभावादिति । अत्रोच्यते । भवेदयं शकारस्य यकारादेशरूपो दोषः । यदि स्ववाच्यसवर्णे लक्षणां वदाम । वयन्तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः । न च ईकारः शकारस्य वाचकः । दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णाग्राहकताया असकृदावेदितत्वात् । भाष्यमते त्वज्झलो सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तम् । तदयमिह निर्गलितोर्थः । अकारादष्टादशानां संज्ञा । एवमिदुतौ । ऋ ऌ इत्येतौ तु पर्यायशब्दौ त्रिंशतः संज्ञे । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वात्, ऋऌक्सूत्रे ऋत्यक इति प्रकृतिभावदर्शनेनैव ज्ञापितत्वाद्वा । न च तुल्यव्यक्तिकसंज्ञाद्वयप्रणयनवैयर्थ्यं, तदर्थमिह सूत्रान्तरप्रणय-

नात्। एचस्तु द्वादशानां संज्ञाः। यवला द्वयोः। रहौ तु स्वस्यैवेति। यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति प्राप्तं तथापि तत्परिहाराय नाज्झलावित्यत्रैव यत्नः कृतो न विस्मर्तव्यः। वार्त्तिककारास्त्विवहणग्रहणं मत्वाचख्युः। नन्मते ऽस्यच्चावित्यादौ जातिनिर्देशात्सिद्धम्। अनुवाद्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहकत्ववदविवक्षा। विधिप्रदेशे तु पश्वेकत्ववद्विवक्षेति. सर्वप्रसिद्धिः। यद्यप्यस्मिन्पक्षे ऋकारेण ऌकारग्रहणं दुःसाध्यं तथापि ऋलृक्सूत्रोक्तरीत्या समाधेयमिति दिक्॥

तपरस्तत्कालस्य॥ 1-1-70 तः परो यस्मात्स तपरः। तात्परोपि तपरः। द्विविधोप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः स्यात्। तेन अत् इत् उदिति षण्णां संज्ञाः। ऋदिति द्वादशानाम्। अत एवोपसर्गादृतिधाताविव्यत्र सावर्ण्यात् ऌवर्णस्य ग्रहणन्तपरत्वाद्दीर्घे नेति सिद्धान्तः। पञ्चमीसमासोदाहरणन्तु वृद्धिरादैजिति। इह हि संज्ञायां कृतं तात्परत्वं संज्ञिनोः फलति डमुट्ष्टित्वमिवेत्युक्तम्। परम्परासम्बन्धेन लाक्षणिकस्य स्मारकतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोषः। आदेङ्गुण इत्यत्राप्येवं सिद्धम्। तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविरहात्। यदि तूकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याणुदित्सूत्रे ऽशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते। यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणं वार्यते। तदा वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थम्। इह तु पञ्चमीसमासो नाश्रयणीयः। अत एव शास्त्रान्ते अदिति भाष्य सङ्गच्छते। गुणा भेदका इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणमुभयार्थम्। गुणान्तरयुक्तस्य ग्राहकत्वात्। भेदकत्वे ज्ञापकन्त्वणुदित्सूत्रस्थपणग्रहणमिति हल् इति सूत्रएवोपपादितम्। तथैतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमपीह ज्ञापकम्। अन्यथा हि स्वस्य रू-

स्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । न च सावर्ण्याल्लृवर्णग्रहणार्थं तत् । एवं हि तत्रैव लृग्रहणं कुर्यात् । ऋति ऋ वेति वि- हितं रेफद्वयमध्यं वोच्चारयेत् । आ इत्येव सिद्धे ऽतोदीर्घोयञीति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिङ्गमिति दिक् । अत एवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेधा व्याख्यातं विध्यर्थं नियमार्थं चेति । तथाहि । अणिति नानुवर्त्तते । तेनाकारादावनणि तत्कालानां सवर्णा- नां गुणभेदेप्यनेन ग्रहणम् । अतोभिसऐसित्यादौ तूभयप्रस- ङ्गे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः । ननु संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्यु- क्तमिति चेत् । सत्यम् । अविरोधे फलभेदे च भवत्येव स- मावेशः । इह तु विरोध एवास्ति । अष्टादश ग्राह्या षड् ग्राह्या इति हि विरुद्धम् । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्ट त्वात् । अत एव छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति सूत्रे ऽद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्य- मिति वार्त्तिकं सङ्गच्छतइत्याहुः । वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संख्योपात्ता येन विरोधः स्यात् । किन्त्वतोभिस इत्यादौ तप- रकरणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावोनुमीयतइति तत्त्वम् । वस्तुत- स्तु तकारविशिष्टेयं संज्ञा न त्वण्मात्रम् । तत्कालस्येति तच्छ ब्दस्तु विशेष्यमात्रं परामृशति । न तु विशिष्टम् । तदुच्चारण- कालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेप्यस्त्येव । सर्वनामपदेप्यत- स्यैव वारवन्तीयं, तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयो- स्थितत्वात् । तथा च टिघुभाद्यन्तर्गताण्वदिह पदैकदेशत्वेना- नर्थक्याद्ग्राहकतामसङ्ग एव नास्ति । विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं स- ति सङ्गच्छते । वृद्धिसूत्रे अत्राकारः प्रयोगस्थौकारैकारैरर्थवानि- ति हरदत्तग्रन्थस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति निष्कर्षः । सो- ऽयं विध्यर्थतापक्षः । यदा त्वणित्यनुवर्त्तते तदा नियमार्थमिदं तपरोण् तत्कालस्यैवेति, गुणानामभेदकत्वादनण्सु न कश्चिदो-

षः । अस्मिंश्च पक्षे तत्कालत्वग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अण्ग्रहणानुवृत्तिश्चानावश्यकी । तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः । दिवऔदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं भाव्यमानतया सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः । तथा च स्वरितः प्रयुज्यते । द्यौः पितः पृथिवि मातर ध्रुगिति । पृथिवी उत द्यौरित्युदात्तप्रयोगस्तु द्योशब्दस्य बोध्यः । औदचेरित्यत्र तु मुखसुखार्थं तपरकरणम् । व्याख्यानात् । तेन समिधाने अग्नावित्यादौ तिस्स्वरो नेति वृत्तिकारहरदत्तादयः । यत्तु नविभक्तौतुस्मा इत्यत्र अयादित्यादिभिरुक्तम् । इटोदित्यनायं निषेधो न भवति । इदमस्थमुरित्युकारानुबन्धकरणादनित्यत्वादस्येति तदभ्युपगमवादमात्रम् । तिस्स्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । भक्षीयतवराधसइत्यादावन्तोदात्तश्रवणात् । तस्मादिटोदेरत्रापि मुखसुखार्थस्तकारः । एतदेवाह्रुवचने, उर्ऋदित्यादिष्वप्येवमेवेति दिक् । वस्तुतस्तु दिवऔदित्यत्राप्येवमेव । हलः संसनधर्मिणोनुदात्ते कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इत्येव स्वरितसिद्धेः । स्यादेतत् । द्रुता मध्यमा विलम्बिता चेति तिस्रो वृत्तयः । तदुक्तम् । अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा । शिष्याणां तूपदेशार्थे वृत्तिरिष्टा विलम्बितेति । ताश्च क्रमेण त्रिभागाधिकाः । तथाहि । द्रुतवृत्त्या यस्याम् ऋचि पठ्यमानायां नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्यामेव ऋचि मध्यमवृत्त्या पठ्यमानायां द्वादश । विलम्बितायान्तु षोडश । एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलम्बितायां तपरकरणमकार्षीन्मध्यमायां द्रुतायां वा तर्हि वृत्त्यन्तरेण पाठकाले ऽतोभिसऐस् न स्यात् । कालावधारणेन दीर्घप्लुतयोरिव वृत्त्यन्तरस्यापि वारणादिति । तथा च वार्त्तिकम् । द्रुतायां तपरकर-

णे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदादिति । अत एव निपातनान्मध्यशब्दे ह्रस्व इति संहितासंज्ञासूत्रे कैयटः । अत्र सिद्धान्तवार्तिककारा एवाहुः । सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्तइति । अस्यार्थः । व्यञ्जकीभूतो ध्वनिर्यद्यपि बहुकालानुवर्ती । तथापि कश्चिन्मात्रापर्यन्तमेवाभिव्यनक्ति । तदुत्तरकालोपहितस्तु स्वयमेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति । यद्वा । ह्रस्वस्य व्यञ्जको ध्वनिर्द्रुत्तिर्येपि मात्राकाल एव । मध्यमविलम्बितयोः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादिना ततोन्यूनकालेन ध्वन्यन्तरेणाभिव्यक्त्यन्तरं जन्यते अभिव्यङ्ग्यस्तु न भिद्यते । एवं दीर्घव्यञ्जकोपि सर्वत्राद्यो ध्वनिर्द्विमात्र एव । अनुनिष्पादी तु ततो न्यून इत्याद्यूह्यम् । व्यङ्ग्यास्तु स्वत एव परस्परविलक्षणाः । एतच्च सर्वं कैयटेन ध्वनितम् । तस्मादुच्चारणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते।द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयमिति । शब्दान्तराधिकरणस्थराणककारोक्तिस्तु कथं नेयेति सूरिभिश्चिन्त्यम् । वर्णास्तु नित्या एव । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादी दूरादपि प्राप्तः कश्चिद् ध्वनिरवश्याभ्युपेयः । तस्यैव कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेप्येकरूपा एव । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्य ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव व्यक्तित्वमिति दिक् । उक्तं च भाष्ये । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषां चिदुभय तत्स्वभावत इति । अस्यार्थः । शब्दो द्विधा । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्च । शब्दानां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । तदुभय व्यङ्ग्यं

व्यञ्जकरूपं केषांचिदेव ताल्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु भेर्यादिजन्यानामपि । कुतः । स्वभावतः । कारणवैलक्ष्ण्यात् । अत्रोभयमिति भावप्रधानो निर्देशः । उभयरूपतेत्यर्थः ॥

१-१-७१

आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाण आदिर्वर्णो वर्णसङ्घातो वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च । वर्णो यथा अल् । सङ्घातस्तु कृञ् । इह अभूततद्भावे कृभ्वस्तीत्यनः कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहारः । आद्यन्तौ तावदवयवौ । ताभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावाचदवयवेषु संज्ञावतरन्ती मध्यमेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयात् । अतः स्वंरूपमित्यनुवर्तते । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । अप्राधान्यात् । अन्त्येनेति ह्यप्रधाने तृतीया । तेन दध्यत्रेत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्त्तते न णकारसहित इति कैयटादयः । अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकशास्त्रस्थभाष्यादिपर्यालोचनया वाचकत्वं तावदाद्यवर्णे विश्रान्तमन्त्यस्तु तात्पर्यग्राहकः । सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति स्थितम् । तत्रान्त्यस्येत्संज्ञयापत्ततस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः । अन्यथाजादिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसक्तेः क उद्धारः । किञ्चास्तु विशिष्टस्य यण्संज्ञा तथापि दध्यत्रेत्यत्र यण्शब्दापादनमप्रसक्तमेव । न्यायसाम्येनेकशब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्तया इकारस्य स्थानित्वासम्भवात् । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति वृत्तिकाराः । टाङसिङसामित्यादिनिर्दे-

नैष्टकारो न पूर्वान्त इति निर्णयादिति भावः । नन्वेवमपि टकारान्तस्य सङ्घस्य टाटकारान्त्यो भवत्येवेति चेन्न । व्यवसितान्त्यताविरहात्। इह हि अन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेन प्रत्याहार इति सुडनपुंसकस्येतिसूत्रे हरदत्तः। न चैवं रप्रत्याहारासिद्धिः । लण्सूत्रे ऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि प्रत्याहारात् । इदं तु वक्तव्यम् । औटष्टित्त्वस्यानन्यार्थतया तेनैव सुट्प्रत्याहारः । प्रत्यासत्तेश्च । तथा चान्त्यग्रहण मास्त्विति । अत्रेदं समाधानम् । मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूत् । एवमन्त्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा मा भूदित्यादिग्रहणम् । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् । स ह्यनन्त्येनाप्यनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम् । न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यते । नवीनास्तु सहासमन्तादेतीति सहेता मध्यमो वर्णः । अन्त्येनादिः अणित्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः । आद्यन्तसमभिव्याहाराच्च । सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते । स्वंरूपमिति चानुवर्तते । वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विवेहापि सामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वावगतिः । अस्मिंश्च व्याख्याने हलन्त्यमित्यत्रेतरेतराश्रयशङ्कापि नास्तीत्याहुः । आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेन्त्यस्पाष्टत्वये इदम् ॥

१-१-७२

येनविधिस्तदन्तस्य ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । एरच्, चयः । जयः । अयः । ओरावश्यके, अवश्यलाव्यम् । इह येनेति करणे तृतीया न तु कर्तरि कृद्योगलक्षणषष्ठ्या बाधितत्वात् । विधिरिति हि कर्मणि किमत्ययः । तेन कर्मणोऽभिहितत्वादुभयप्राप्ताविति नियमस्य नायं विषयः । करणं च परतन्त्रं कर्त्रधिष्ठितस्यैव

करणत्वात्। एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते सुप्तिभक्ती न लक्षणेति नैयायिकोद्धोषस्तु निर्मूलः। न च प्रत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तिस्तन्मूलम्। तिङ्क्ष्वपि तस्य तुल्यत्वात्। रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि स्वीकारात्। अत एव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं हविष्षुक्षारयेदिति मीमांसका व्याचख्युरिति दिक्। न च एरजित्यादावेिकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वाय्वादीनामिव तक्षादीनामिव च स्वरूपतः सम्भवति किं तु वैवक्षिकम्। तेन विशेषणमप्रधानं तदात्मान्तस्य विशेष्यस्य संज्ञेति फलितम्। विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्वं भवति सन्निधिस्तु कचित्साक्षान्निर्देशेन यथा ईदूदेद्द्विवचनम्प्रगृह्यमिति द्विवचनस्य, क चिच्छन्दाधिकारात्। यथा एराजित्यत्र धातोः, क चिदाक्षेपाद्यथा इकोझलित्यत्र सनो धातोः। इको यणचि, एचोयवायाव इत्यादौ तु न कथं चिदपि विशेष्यसन्निधिः। अतो नेदं प्रवर्त्तते। स्यादेतत्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र ओष्ठ्यपूर्वकत्वं धातोरेव विशेषणं स्यान्न तु ऋकारस्य। स हि विशेषणत्वात्तदन्तस्य संज्ञा। संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याययति न तु स्वयं विशेषणादियोगमनुभवति। ततश्च सङ्कीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः। पूर्त्तमित्यादावव्याप्तिश्च। एवं सुतश्चप्रत्ययादित्यत्राप्यसंयोगपूर्वत्वमङ्गस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यान्न तूकारान्तस्य ततश्चाश्नुहीत्यादावतिव्याप्तिः। विशेषणं च यद्यङ्गस्य तदा तक्ष्णुहि इत्यादावतिव्याप्तिः। अथ प्रत्ययस्य, तर्हि तक्ष्णुहीत्यादि सिद्ध्यतु अश्नुहीत्यादौ तु दोष एवेति। अत्राहुः। गुणप्रधानभावसापेक्षेयं संज्ञा। तथा च उतश्चप्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलायां गुण-

भावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसम्बन्धे विशिष्टा संज्ञा भवति । इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । न तु विशेष्ये विशेषणमिति । व्याख्यानात् । अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति दिक् । तथा च वार्तिकम् । येन विधिस्तदन्तस्येति चेत्, ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधितामसङ्गः । सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति । ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशेषणत्वेन सम्मतानामोष्ठ्यपूर्वत्वादीनामित्यर्थः । यथेष्टत्वादित्यनेनेदं दर्शयति । चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमेवेह सम्मतं न त्वितरत्त्रिकं व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्च । इह सिद्धान्ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बहूनि वार्त्तिकानि प्रवृत्तानि । तद्यथा । समासमत्ययविधौ प्रतिषेधः । द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयो विशेष्यास्तद्विशेषणं च सुप् । एवं नडादिभ्य फगित्यादौ नडादि विशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोर्थः । एतेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातम् । तस्याप्युदाहृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य द्विवत्सूत्रे कैयटादिभिरुक्तत्वात् । अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे गोन्त यत्प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम् । एतेन शेषोप्यसखीत्यादौ ग्रहणवतेति प्रतिषेध सञ्चारयन्तो हरदत्तादयः प्रत्युक्ताःप्रकृतमनुसरामः, श्रितादयो विशेष्या इत्युक्तम् । तेन द्वितीयाश्रितेति समासः कृष्णश्रित इत्यत्रैव भवति न कृष्ण परमश्रित इत्यादावपि । तथा नडादिभ्यः फक्, नाडायनः, नेह सूत्रनडस्यापत्य सौत्रनाडिः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ननु कृष्णंपरमश्रित इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति । अत्र हि समासात्सुब् विहित तेन श्रितान्त सुबन्तमेव भवति । अत्र कैयटहरदत्तौ । स-

वार्तिकम् अलैवानर्थकेनेति । अत एव संघातेनार्थवतैव । तेन स्त्रिया इतीयङ् इहैव भवति स्त्रियौ परमस्त्रियौ, नेह स्रुस्त्र्यौ शस्त्र्यः । तथा इन्हन्पूषार्यम्णांशौ, सौचेत्यत्र इन् इत्यत्र संघातग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न तेन प्लीहानावित्यादौ सौ चेति नियमाप्रवृत्तेः दीर्घः सिद्ध्यति । उदस्थास्तम्भोरित्यत्र वापदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेप्युदेव विशेष्य । अननुवृत्तौ तु न का चित् क्षतिः । उभयथाप्यनर्थकस्याग्रहणान्नेह गर्मुत्स्थास्यति गर्मुत्सुवर्णतृणयोः । ननु स्रुस्त्र्यौ प्लीहानावित्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्यचेति वचनान्नहीदन्तमपि तदुत्तरमिति चेत् । सत्यम् । पदाङ्गाधिकारइति वचनस्त्वे तथैव किन्त्वेतद्दूषितं भाष्ये सौत्रेण तदन्तविधिनैव गतार्थत्वात् । अत एव परमश्चासावतिमहांश्चेति विग्रहे परमातिमहानिति सिद्ध्यति वचनाश्रयणे तु नैतन्सिद्ध्येत् । अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेप्यनङ्गत्वात् । परमविशिष्टस्याङ्गत्वेपि महदुत्तरपदत्वाभावात् । सौत्रेण तदन्तविधिना तु सान्तमहत इति दीर्घनुगिल्लक्षणो नुमागमश्चेह सिद्ध्यति । न चेह ग्रहणवतेति निषेधः शङ्क्य । समासप्रत्ययविधावित्यनेन सह समानविषयः स इत्युक्तत्वात् । एतेन वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतु मिच्छतामिति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । अलैवेत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये, अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति । अन्, राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन । इन्, दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । अस्, सुपया इत्यर्थवता सुस्रोतेत्यर्थकेन । मन्, सुशर्मेत्यर्थवता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन । तत्रेणःषीध्वमिति सूत्रेङ्ग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् । परिवेविषीध्वमित्यत्र हि षीध्वञ्शब्दस्या-

नर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किं तन्निवृत्त्यर्थेनाग्रग्रहणेनेति दिक्। सूत्रस्योदाहरणान्तराण्याह वार्त्तिककारः । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् । अन्वर्थसंज्ञयाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशिष्यतइति फलितोर्थः । उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् । भयञ्च आढ्यादयश्चेति द्वन्द्वः । तेन खच्प्रकरणे मेघर्त्तिभयेषु कृञ इति सूत्रे वाक्यं भित्वा उपपदेन मेघर्त्ती विशेष्येते भयेन तूपपदम्। यदि तु भयाढ्यशब्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा आदिशब्देन बहुव्रीहिः क्रियेत तदा क्षेममियमद्रेष्युपपदं विशेष्येत सिद्धान्ते तु क्षेमादय उपपदेन विशेष्यन्ते भयङ्करः अभयङ्करः आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम् । ङीप्प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम् । स्वसा परमस्वसा । अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च । प्रतिषेधे प्रयोजनमित्यनुवर्त्तते । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यतइति भावः । द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता । द्व्याचिता द्विपरमाचिता । दितिः । दैत्यः आदित्यः । दित्यदित्यादित्येति सूत्रे ऽदितिग्रहणं न कर्त्तव्यं परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवतीति भावः । रोण्या अण् । रौणीति सूत्रेण चातुरर्थिकः रौणः आजकरोणः सैंहकरोणः । तस्य च । तस्य चेति वक्तव्यम् । उक्तानां वक्ष्यमाणानां च सर्वेषामयं शेषः । तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्त्ततइति फलितोर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन रौण इति सिद्धमिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकाराः । यद्यपि रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः । यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति हि ङ्याप्सू-

त्रे वक्ष्यते । ननु यदि तस्य चेत्युच्यते स्वरूपग्रहणं चानुवर्त्यते तर्हि व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयत्वं स्यादिति चेन्न । सूत्रान्ताट्ठक् दशान्ताड्ड इत्यादौ सावकाशत्वात् । न च तत्रान्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिद्भावो न भविष्यतीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्येतद्बाधेनान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापकसिद्धेयं परिभाषा । पूर्वोऽस्सपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति योगविभागश्चेह ज्ञापकः । वस्तुतस्तु भयाढ्यादावित्र सूत्रान्ताट्ठक् दशान्ताड्ड इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि सूपपादमिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् । न चैवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । उपसर्जनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात् । सन्निधानाच्च प्रातिपदिकं प्रत्येव विशेषणताश्रयणात् । गोशब्दे च तदभावात् । अत एव राजकुमारीपुत्र इत्यत्र न ह्रस्वः । उपसर्जनं यत्स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सन्निधानाश्रयणात् । एवैव तत्रापि गतिः । न ह्युक्तपरिभाषेह सम्भवति व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् । एवं च पूर्वादिनिरिति योगविभागो व्यर्थः । किम्बहुना पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तग्रहणसम्भवात्सपूर्वाच्चेति सूत्रं व्यर्थं व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे तस्येति प्रकृतवार्त्तिकमपि न कर्त्तव्यम् । स्वंरूपमिति तु प्रागेव प्रत्याख्यातमिति दिक् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ । तद्वहतीति यत् । रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यं परमसीत्यं क्षेत्रम् । सीतया सम्मितं संमतमित्यर्थः । नौवयोधर्मेति यत् । हलस्य कर्षो हल्यः

प्राप्नोति । अनार्हीयत्वात् । यद्यपि तमधीष्टइत्यत्र कालादिति वर्तते । तथापि काले संख्येये वर्तमानात् षष्टिशब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति । परिमाणार्थे तु लुक् दुर्वारः । तथाहि । प्राग्वतेष्ठञिति ठञ् तदर्हतीत्यतः प्राक् तेनक्रीतमित्येवमाद्या येर्थास्तेषु भवति । अर्हत्यर्थे च । ततः परेपि येर्था वर्त्तयतीत्यादय आकालिकडाद्यन्तवचनइत्येवमन्तास्तेष्वपि भवति । एवञ्च ठञ आर्हीयानार्हीयार्थसाधारणत्वेपि परिमाणस्य तदर्हतीत्यतः प्राक् निर्देशात्तत्रोत्पन्नष्ठञ् आर्हीय एव । न च तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वमपगच्छति । न हि काको वाश्यतइत्यार्हीयत्वं निवर्त्तते । किञ्च यद्यार्हीयत्वं निवर्त्तेत । तर्हि जीवितपरिमाणादन्यत्रापि लुङ् न स्यात् । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य द्विनिष्कः । न च द्वित्रिपूर्वान्निष्कादिति वचनसामर्थ्यात्स्यादिति वाच्यम् । परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीयार्थेषु वचनस्य सावकाशत्वात् । तस्माद्यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो भवतीति तमधीष्टोभृत इत्येव द्विषाष्टिकः साधनीयः । तदस्येति तु त्यक्तव्यम् । सोस्येत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति स्थितम् । धर्माट्ठञः । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति

। अधर्माच्चेत्येतञ्च वक्तव्यम्।पदाङ्गाधिकारे तस्य च
च, प्रयोजनम् । इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभा-
इष्टकचितम् । पक्वेष्टकाचितम् । इषीकतूलेन । मुञ्जेषीकतूले-
। उत्पलमालभारी । इहोत्तरपदाधिकारे प्रयो-
पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटादयः ।
परममहतो द्रव्यस्य परिमा-
। सामानाधिकरण्ये ह्यान्महत इत्या-

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् वृद्धिनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विधाने अवयवानां पूर्वपदत्वमिति शेषः । तदन्तविधिरिह वाचनिक एव । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् । पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः । तत्र भवं पूर्वशारद । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । अवयवादृतोरित्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमदिति किम् । प्रावृषेण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्मा भूत् । तेन तत्र ऋत्वणेव भवति । पूर्वप्रावृषमिति । अवयवानां किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यत्राण् न भवति किं तु कालाट्ठञेव भवति । तत्र हि यथाकथञ्चित्कालवाचिनो गृह्यन्ते न तु रूढ्यैवेत्याग्रहः । उत्तरत्र सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इति विशेषणात् । अत एव सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिक इत्यादि सिद्ध्यति । ठञ्विधौ संख्यायाः । द्वे षष्टी परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थेत्यनेन समासे कृते आर्हादिति ठक् न भवति । संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन प्राग्वतेरिति ठञेव भवति । अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्तु न भवति । सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्त्तमाने तदस्यपरिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थस्य समर्थविभक्तेश्च निर्देशात् । पुनर्निर्देशेन हि प्रकृताल्लुकसम्बद्धाट्ठक्लक्षणमिदमिति सूच्यते । यद्वा । अनुवर्त्तमानेन सोऽस्येत्यनेन सहितं परिमाणं संख्याया इत्येतत्तावत्प्रत्ययं विधत्ते । ततस्तस्य लुकि कृते पुनस्तदस्यपरिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातीय प्रत्ययः । तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुग् न भविष्यति । एतच्च वृत्तिकारमतमाश्रित्योक्तम् । भाष्यकारमते तु तमधीष्ट इति सूत्रेण भूतार्थे प्रत्ययं कृत्वा द्विषाष्टिक इत्यादि साध्यम् । न प्राणाध्यर्द्धेति लुक्

प्राप्नोति । अनार्हीयत्वात् । यद्यपि तमधीष्टइत्यत्र कालादिति वर्तते । तथापि काले संख्येये वर्तमानात् षष्टिशब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति । परिमाणार्थे तु लुक् दुर्वारः । तथाहि । प्राग्वतेष्ठञिति ठञ् तदर्हतीत्यतः प्राक् तेनक्रीतमित्येवमाद्या येर्थास्तेषु भवति । अर्हत्यर्थे च । ततः परेपि येर्था वर्तयतीत्यादय आकालिकडाद्यन्तवचनइत्येवमन्तास्तेष्वपि भवति । एवञ्च ठञ आर्हीयानार्हीयार्थसाधारणत्वेपि परिमाणस्य तदर्हतीत्यतः प्राक् निर्देशात्तत्रोत्पन्नष्ठञ् आर्हीय एव । न च तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वमपगच्छति । न हि काको वाश्यतइत्यार्हीयत्वं निवर्तते । किञ्च यद्यार्हीयत्वं निवर्तेत । तर्हि जीवितपरिमाणादन्यत्रापि लुङ् न स्यात् । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य द्विनिष्कं । न च द्वित्रिपूर्वान्निष्कादिति वचनसामर्थ्यात्स्यादिति वाच्यम् । परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीयार्थेषु वचनस्य सावकाशत्वात् । तस्माद्यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो भवतीति तमधीष्टोभृत इत्येव द्विषाष्टिकः साधनीयः । तदस्येति तु त्यक्तव्यम् । सोस्येत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति स्थितम् । धर्माञ्ञः । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः । अधर्माच्चेत्येतच्च वक्तव्यम् । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च, प्रयोजनम् । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलेन । मुञ्जेषीकतूलेन । मालभारी । उत्पलमालभारी । इहोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्योदाहरणात्पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटादयः । अत एव परममहत्परिमाणमित्यत्र परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषः । सामानाधिकरण्ये त्वान्महत इत्या-

त्वे स्यादित्युदयनाचार्या व्याचख्युः । यत्तु तत्र वर्द्धमानेनोक्तम् । पदाङ्गाधिकारइत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते न तूत्तरपदाधिकारः । अन्यथेष्टकेषीकामालानामित्यत्र पुनस्तदन्तविध्युपसंख्यानं व्यर्थं स्यात् । तथा च परममहत्परिमाणमित्यत्र कर्मधारयपक्षेप्यात्वमसक्तिर्नास्त्येवेति,तदेतदनवहिताभिधानम् । इष्टकेषीकेत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् । उपसंख्यानान्तरस्य गगनकुसुमायमानत्वात् । तस्मादाचार्योक्तमेव सम्यक् । एतेन सततनैशतमोवृतमन्यतइति भारविप्रयोगे ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इत्यलुक्कुतो नेत्याशंक्य वर्धमानोक्तरीत्योत्तरपदाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणं नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिरप्यपास्ता । यदप्योजःसह इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । ओजःप्रभृतीनामुत्तरपदाश्रितं पूर्वपदं माति विशेष्यत्वादिति, तदपि वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । विशेष्यविशेषणभावानिर्णयायैवेहत्यवार्त्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात् । भारविप्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः । वृतं वृत्तिः नैशतमसो वृतमिति षष्ठीतत्पुरुषः । नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । ततः सततं नैशतमसो वृतं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । यद्वा । वृतु वर्तने, घञर्थे कविधानामिति भावे कः । सतत नैशतमसो वृतं वृत्तिर्यस्मिन्निति प्राग्वत् । अत्राधिकारे प्रयोजनान्याह । प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ । महान् । परममहान् । आपस्तिष्ठन्ति । स्वापः । नपूजनादिति समासान्तनिषेध. । नन्वेवमपि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईदितीकार· प्राप्नोति । न ह्ययं समासान्तः येन नकूपूरित्यप्रत्ययइव निषिध्येत इति चेत्सत्यम् । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इत्यत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणं प्रथमान्तम् । अन्हो ऽदन्तादितिवद्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्र-

यमा । इहत्यं स्वाप इति भाष्यं चास्मिन् व्याख्याने प्रमाणमित्यवधेयम् । स्वसारौ । परमस्वसारौ । नप्तारौ । परमनप्तारौ । पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् । पद्भावः प्रयोजनम् । द्विपदः पश्य । केवलस्योदाहरणं तु पादयतेरप्रत्ययः, पात् । पदः । पदेत्यादि । इह कौ लुप्तस्याणिणलोपो न स्थानिवत् । उत्तरपदाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्य एव । तेन पादस्यपदाज्यातिगोपहतेष्विति पद्भावः । पादेनोपहतं पदोपहतमित्यत्रैव भवति । इह तु न दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । उत्तरसूत्रेष्वेवम् । तेन पद्यत्यतदर्थे, हिमकाषिहतिषु चेति पद्भाव इहैव भवति । पादौ कषतीति पत्काषी । इह तु न, परमपादकाषी । यस्तु परमपत्काषीति प्रयोगः । स परमश्चासौ पत्काषी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । यूयं वयम्, अतियूयम् अतिवयम् । अस्थ्ना परमास्थ्ना । अनड्वान् परमानड्वान् । सुपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् । द्यौः सुद्यौः । पंथाः सुपन्थाः । नपूजनादिति समासान्ताभावः । मन्थाः परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । गौः सुगौः । सखा सुसखा । सखायौ सुसखायौ । चत्वारः परमचत्वारः । अनड्वाहः परमानड्वाहः । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । भाष्ये तु परमपन्थाः परमगौरित्युदाहृतम् । तत्र समासान्तापत्तिः । नपूजनादिति निषेधस्तु नास्ति स्वतिभ्यामेवेति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव काचित्कोपमपपाठ इति कैयटः । समासान्तविधेरनित्यतया वा समाधेयम् । यद्वा परमुदाहरणान्तरमित्यर्थः । अपन्था, अगौरित्यत्र नञ्तत्पुरुषात्पथो विभाषेति साधुत्वम् । यत्तु परमसखायाविति पठितं भाष्ये । तत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः । गौणत्वे ऽपि ह्यनङ्णित्त्वे इष्येते एवास्थ्याद्यनडुद्वत् । एतच्च सिद्धोऽन्त्यपादित्यत्र द्वितीया-

श्रितेत्यत्र च स्पष्टम् । अरुषुसोवरुण इन्द्रसखा, आग्नेयाहिमरुत्सखेत्यादि प्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते । एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन् हरदत्तो न्यासकारश्चापास्तः । त्रेस्त्रय इति तु, त्रिशब्दार्थसमवेतसंख्याद्यभिधायिन्यामिपरे इति व्याख्यानाद्गौणे न भवति, प्रियत्रीणाम् अतित्रीणाम् । प्राधान्ये तु स्यादेव, परमत्रयाणामित्याहुः । अत्र व्याख्याने प्रमाणं मृग्यम् । इह पदाङ्गाधिकारइति न कर्त्तव्यम् । तदन्तग्रहणेनैव सकलेष्टसिद्धेरित्युक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य धातुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्तविधिर्लभ्यते । अङ्गसंज्ञासूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति योगं विभज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादंशान्तरलाभः । इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्त्तते, सुप्तिङन्तंपदमिति ज्ञापकात् । उत्तरपदाधिकारेपि न प्रवर्त्तते, हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेष्विति सूत्रे लेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते । अस्यापवादमाह । प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति । यत्र पंचम्यन्तं प्रत्ययस्य विशेषणं तत्र तदन्तग्रहणं नेत्यर्थः । यथा रदाभ्यांनिष्ठात इत्यत्र । तेन स्पर्त्तीर्णेत्यत्र तॄधातोस्तकारस्य निष्ठान्तप्रत्यशावयवीभूतस्य नत्वं न भवति । इह प्रघट्टके संज्ञाविधावुत्तरपदाधिकारे रदाभ्यां स्यतासिलृलुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाश्रीयते, इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोर्थः । तदिदं सकलं सूत्रेणैव सिद्ध्यतीति स्थितम् । सौत्रस्य तदन्तविधेर्वाचनिकमपवादमाह वार्तिककारः । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अचि श्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ च यथेह भवति । श्रियौ भ्रुवाविरयेवमिहापि सिद्ध्यति श्रियः भ्रुव इति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधि-

तो विशेषणेनैव ॥

१-१-७३

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ यस्य समुदायस्यावयवानामचां मध्ये प्राथमिकोऽच् वृद्धिसंज्ञकः स वृद्धसंज्ञकः स्यात् । आम्रगुप्तीयः । वृद्धाच्छः । अचामिति जातौ बहुवचनं तेन द्वयोरपि भवति । शालीयः । एकस्यापि च भवति व्यपदेशिवद्भावात् । ऐश्चा ब्राह्मणी तस्या अयं ऐश्चीयः । वा नामधेयस्य । पौरुषेयं नाम तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः । उभयत्रविभाषेयम् । देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीमिति श्रीहर्षः । गोत्रोत्तरपदस्य च । नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति शेषः । कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी । पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः । अण् । गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्चेति प्रकृतिभावः । ततो यूनीञ् । पाणिनिः । स्यादेतत् । ण्यक्षत्रियार्षञितो इति सूत्रेणेह इञो लुक् प्राप्नोति । आर्षाद्यून्युत्पन्नत्वादिति चेन्न । आर्षग्रहणेन ऋष्यन्धकेति सूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । अस्य चौत्सर्गिकत्वात् । यद्वा । पणिन्शब्दो यौगिको न तु ऋषौ रूढः । लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम् । एतच्च शास्त्रान्तएकशेषानिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशाद्दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यकारव्यवहाराच्च निर्णीयते । नन्वेवमपि पाणिनेश्छात्राः पाणिनीया इति न सिध्यति । वृद्धाच्छं बाधित्वा इञश्चेत्यणः प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते यूनिलुगितीञो लुकि सति नायमिञन्त इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वानपायात् । अत्राहुः । इञश्चेत्यत्र कण्वादिभ्योगोत्रइत्यतो

गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते तच्च पूर्वसूत्रएव स्वर्यते । तेनापत्याधिकारा दन्यत्वेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते स्वरितेनाधिकार इति वचनात् । कण्वादिश्च गर्गाद्यन्तर्गणः । ततो गर्गादिभ्यो यञिति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे भवति तत्रापत्याधिकारसत्त्वात् । तेन इञश्चेत्यत्रापि पारिभाषिके गोत्रे य इञ् तदन्ताच्छेपेऽणित्यर्थः फलितः । यद्वा । लक्षण प्रतिपदोक्तपरिभाषया कण्वादिसूत्रे यञेव गृह्यते स च पारिभाषिके विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायकः । एवं चार्थाधिकारा दिञश्चेत्यत्रापि तथा । पाणिनिरिति तु यूनि इञ् न तु गोत्रे । तेनाणो ऽप्राप्तेर्निर्बाधश्छप्रत्यय इति स्थितम् । रूढस्यापत्य रौढिः । अतइञ् । अनन्तरे गोत्रे वा । न चैवमिञश्चेत्यण् प्रसङ्गः । नद्व्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात् । स्यादेतत् । यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते । तर्हि पिङ्गलकाण्व्यस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् । इष्यते तु कण्वादिभ्योगोत्रइत्यण् । सत्यम् । अत एवापरितोषादुक्त वार्त्तिककृता गोत्रान्ताद्वासमस्तवदिति । शैषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतोणित्यत्र वा इत्यमतिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्वा च्च लौकिकगोत्रग्रहणादोदनपाणिनीया इत्यादि सिद्ध्यतीति भावः । किमविशेषेण, नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्ज्जम् । कतशब्दो गर्गादिः । जिह्वा चपलो, हरितवर्णश्च कात्यः । तस्य छात्रा इत्यर्थे ऽणेव भवति जैह्वाकाताः हारितकाताः ॥ १-१-७४

त्यदादीनि च ॥ एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः । त्यदीयम् । अदसीयम् । इदमीयम् । किमीयम् । त्यादायानि । मादायनिः । उदीचांवृद्धादिति फिञ् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमा-

चादेशौ ॥ १-१-७५

एङ् प्राचां देशे ॥ यस्यचामादिरिति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । एङिति किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । विधियसंज्ञासम्बन्धबलेन अपृथग्विभक्त्युच्चारणाच्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम् । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा तेन क्रौडो दैवदत्त इत्यणेव भवति । प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा । ततः काश्यादित्वाद्वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः । शैपिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः शैपिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः फिञ् न । विकारे च नित्यं वृद्धेति मयण् न । तदेवं वृत्तिमतं भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातम् । जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राचः पुरुषास्तेषां यो देश स्तदभिधानइति व्याचख्यौ । प्राचामित्यस्य च श्रूयमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवति अध्याहर्त्तव्येन मनेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याशयः । अस्मिन् पक्षे वाहीकग्रामे दैवदत्त इत्यत्र क्रौड इत्यत्र वा ऽवृद्धत्वादेव ठञ्ञिठौ न भवत इति स्पष्टम् । किं तु सैपुरिकीत्यादिभाष्योदाहृतं वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् । देशइति किम् । गोमती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवा मत्स्याः गौमताः । देशग्रहणेन नदी न गृह्यते नदीदेशो ऽग्रामा इति पृथगुपादानाल्लिङ्गात् । प्रागादिदेशविभागस्त्वित्थम् । शरावती नाम न-

दी उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तरापरस्यामुदग्देशः । उक्तञ्च । प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावतीति ॥ अमरसिंहोप्याह । लोकोयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु यो ऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर इति ॥ अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाब्धिगामिनी शरावतीति वदन्ति । उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूतः । बहिषष्टिलोपो यञ्चेति व्युत्पादनादिति विवरणम् । तच्चिन्त्यम् । अव्ययात्त्यबिति सूत्रे काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाविति वार्तिकं व्याचक्षणेन भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीकोभयरूपताभ्युपगमात् । तत्र हरदत्तादिभिस्तथैवानुवादाच्च । तस्माद्वाहीको देशविशेष इत्येव तत्त्वम् । तथा च कर्णपर्वणि । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति ॥ एतेन धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्तं भवति । शतद्रुर्विपाशा इरावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुनदस्तु षष्ठः, तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । व्युत्पत्त्यन्तरं तु तत्रैव दर्शितम् । वहिकश्च वहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ । तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेरिति ॥ एतच्च विवेचनं वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुपयोक्ष्यतइति सर्वं सुस्थम् ॥

इति श्रीविद्वन्मुकुटरत्नस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजिभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं प्रथमः समाप्तः ॥

१-२-१
गाङ्कुटादिभ्यो ञ्णिन्ङित् । गाङादेशात्कुटादेश्च परे ऽञ्णितः प्रत्यया ङितस्युः ॥ अध्यगीष्ट । निमापालुङ्लृङोरितीङो गाङ् । इह विशेषणार्थ एव हि गाङादेशे ङकार इति गाङ्लिटीति सूत्रे वक्ष्यते । कुटिता । कुटितुम् । अञ्णित्किम् । कोटः । घञ् । चुकोट । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । एतच्च षष्ठे लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये पठितमपि सन्दर्भशुद्ध्यर्थं वृत्तिकृतेह पठितम् । तुदादिगणे कुटादिभ्यः प्राक् पठितस्य व्यचेः कुटादित्वं वार्तिकेनातिदिश्यते । विचितुम् । विचिता । अनसि किम् । उरुव्यचाः । अत्र हरदत्तः । अनसीति पर्युदासात्कृत्स्वेवेदम् । तेनेह न । विव्याचिथ । अव्याचीत् । अव्यचीत् । के चित्तु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य णलादिष्वपि ङित्त्वमाहुः । तत्तु वाक्यभेदादसमर्थसमासाच्चायुक्तमिति माधवादयः । अथ कथं लिखितुं स्वयमेव लिखिष्यते इति । अत्र दुर्घटादयः, कण्वादिभ्य इत्यत्रेव षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योः सहविवक्षया बहुव्रीहिरेवायम् कुटादिभ्य इति । तेन लिखेरपि कुटस्यादितयात्र सङ्ग्रह इति । तन्न । शकुनिप्रालेखनइति सौत्रप्रयोगविरोधापत्तेः । रलोव्युपधा, दीङ्वेरेतोस्विनित्यत्र वृत्तिग्रन्थविरोधाच्च । तत्र हि लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति विलेखितुमिति प्रदर्शितम् । तस्मात्संज्ञापूर्वकतया समाधेयमिति हरदत्तः । कथं चुकुटिषतीति सनो ङित्त्वाघदन्तादिव तद्भसङ्ग्रात् । नैवम् । उपदेशग्रहणानुवृत्त्योपदेशे यो ङिचदन्तादात्मनेपदमिति व्याख्यानात् ॥

१-२-२
विज इट् ॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङित्स्यात् । उद्विजितुम् । इट् किम् ॥ उद्वेजनम् । इह वृद्धिर्यस्येतिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरित्यनुवर्तते तेनेडादिः प्रत्ययो लभ्यते न तु-

त्समैकवचनमिद् । तथाहि सति विजिधीयेत्यत्रैव स्यात् । ओ-विजी भयचलनयोरिति विजिरिह गृह्यते न तु पृथग्भावार्थ इ-रित् तस्यानिट्कत्वादिति हरदत्तः । न च क्रादिनियमान्निट्टीट् संभवत्येवेति वाच्यम् । तत्र क्त्त्वेन गतार्थत्वादिति तस्य भावः । वस्तुतस्तु नेदं युक्तम् । विवेजियेति थलीट्सम्भवात् । तत्र च क्त्त्वेन गतार्थत्वादिति तस्य भावः । वस्तुतस्तु नेदं युक्तम् । पित्त्वेन क्त्त्वाभावात् । तस्मात्कुटादिसाहचर्यात्तुदादेरेव ग्रहणं न तु जुहोत्यादेरिति बोध्यम् । नन्वेवं रुधादेरपि ङित्त्वाद्धुद्विजितेत्युदाहरता माधवेन सह विरोध इति चेत्तर्हि व्याख्यानादेव जुहोत्यादेरग्रहणमित्यस्तु । हरदत्तोक्तिस्तु दुष्टैवेति दिक् ॥

विभाषोर्णोः ॥ १-२-३ ॥ अस्मादिडादिप्रत्ययो ङिद्वा स्यात् । ऊर्णुविता ऊर्णविता । इडिति किम् । ऊर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ १-२-४ ॥ अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् । चिनुतः । इह परत्र परशब्दप्रयोगात्कल्प्यमानो वतिः सप्तम्यन्तान्न कल्प्यो ङितीव ङिद्वदिति । तथासति प्रतियोगिनि सप्तमीप्रसङ्गात्, सार्वधातुके ऽपितीति । पूर्वत्राप्येवमेव अक्ङितीति । इटीति च । सप्तमी स्यात् । श्रूयते तु सर्वत्र प्रथमा । तस्मात्तृतीयान्तादेव वतिर्ङिता तुल्यं ङिद्वदिति । अत एव पचेते इत्यादौ ङितो यत्कार्यमातोङित इतीय् सोपि भवति । नन्वेवं यादम्पतीसमनसा सुनुत इत्यत्र तास्यनुदात्तेन्ङिदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादिति चेन्न । उपदेशग्रहणस्योभयसम्बन्धेन ङिदुपदेशाद्दुपदेशाच्चेति षाष्ठभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अन्हितोरिति पर्युदासेनोपदेशे ङकारवतो ग्रहणाद्वा । सप्तम्यन्ताद्वतिरित्येव परः षाष्ठवृत्तिग्रन्थस्त्वापातत इत्येष निष्कर्षः । अत्र पिच्च ङिन्न ङिच्च

पिश्च भवतीति वाक्यार्थद्वयं क्ङितिचेति सूत्रे वर्णितमस्माभिः। भाष्ये तु हलश्नः शानज्झाविति सूत्रे स्थितमेतत् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १-२-५ असंयोगात्परोपिल्लिट् कित् स्यात् । निन्यतुः बिभिदतुः । अपित्किम् । बिभेद । असंयोगात्किम् । सस्रंसे । ङित्त्वे प्रकृते कित्करणं यजादीनां कितीति सम्प्रसारणार्थम् । ईजतुः ईजुः । पूर्वत्रापि कित्त्वं कुतो न कृतमिति चेत्, वक्तो वस्य इत्यत्र सम्प्रसारणापत्तेः । जागृतः जाग्रतीत्यत्र गुणापत्तेश्च । ङित्त्वे तु वच्यादीनां कितीत्युक्तेर्न सम्प्रसारणम् । अजागोर्विचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासान्न गुणः । ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । कित्त्वस्यावकाशः ईजतुः ईजुः । गुणस्यावकाशः चेतति वर्त्तते ववृधे इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधात्कित्त्वम् ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ १-२-६ आभ्यां लिट् कित्स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम्, पुत्रईधे अथर्वणः । बभूव । बभूविथ । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेस्तु पिदर्थम् । इन्धीत्युच्चारणार्थेनेकारेण निर्देशः । सुदृतिथोरिति वत् । नत्विक्श्तिपावितीका, नलोपापत्तेः । अत्र वार्तिकम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवोवुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति । अयमर्थः, इन्धेर्भाषायामिजादेश्चेत्यामा भाव्यम् । छन्दसि तु अमन्त्रइति प्रतिषेधाद्यद्यप्याम्नास्ति तथापि छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्त्वात्समीधे इति नलोपः । श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वात् । व्यत्ययाद्वाभुवोपि वुक् नित्यत्वादेव गुणवृद्धी बाधिष्यते । न च शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्य इति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि लक्ष्यानुरोधान्नित्यत्वस्याश्रयणात् । शब्दान्तरप्राप्त्या स्वरभिन्नस्य प्राप्त्या चानित्यतायाः सिद्धान्ते ब-

हुधा त्यक्तत्वात् । एवैव सूत्रकृतोपि गातिः बभूवेत्यत्र वृद्धेर्निग्लक्षणतया क्ङतिचेति निषेधासम्भवेन वुको नित्यताया एव शरणीकरणीयत्वात् । न च कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध । अह बभूवेत्यत्र णित्वाभावपक्षे तथा थलि चरितार्थत्वात् । अत एव यङ्लुकि णलथलोर्बभूव बोभूविथेति नित्यत्वाद्वुकि सिद्धम् । न हि तत्र कित्त्वं प्राप्नोति श्तिपा निर्देशात् । तस्मादेतत्सूत्रं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । अत्र काशिका, श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां वक्तव्यमिति । यद्यप्येतदिह सूत्रे भाष्ये नास्ति तथापि मणीवादेर्नेति वक्ष्यामाणिकम् । तथा चात एकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रति नलोपस्याभीयत्वेनासिद्धौ सत्यां दम्भेश्चेतिवार्तिकमारब्धम् । आभात्सूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्छसोरल्लोप इति तपरकरणेनानित्यत्वाद्वा नेदं वार्तिकमावश्यकमिति तु षष्ठे वक्ष्यते । तथा सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानमिति वार्तिकस्य भाष्यकृता परिषस्वजइत्युदाहरणं दत्तम् । प्रयुज्यते च । तमिन्दु परिषस्वजइति । एतच्च कित्त्वं निदर्थगपिदर्थं चेति सुधाकरः । अपिदर्थमेवेति न्यासकारात्रेयादयः । हरदत्तस्तु सन्दिदेह । वस्तुतस्तु न्यासाद्युक्तमेव ज्यायः इह वृत्तौ पाणिभाष्ये चापित एवोदात्तत्वात् । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे श्रेथतुः श्रेथुः । ग्रेथतुः ग्रेथुः । देभतुः देभुः । सस्वजे । सस्वजाते । केचित्तु श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां वेति पठन्तः कित्त्वं विकल्पयन्तीति हरदत्तमाधवौ । तन्मते ददम्भतुः शश्रन्थतुरित्याद्यपि । सुधाकरमते तु णल्यपि श्रेथग्रेथदेभेति । स्यादेतत् । सर्वमतेषु श्रेथतुर्ग्रन्थतुरित्यादि दुर्लभम् । सस्वजइतिवत्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादिति चेत् । सत्यम् । अत एव एत्वाभ्यासलोपावत्र वक्तव्या-

त्विति हरदत्तः । अत्र मूलं मृग्यम् । तथा सुधाकरमते ग्रथित, न्यसादिमते ग्रथित्थेति वदतो माधवस्याप्युक्तौ मूलं मृग्यम् । किन्त्वे विप्रतिपत्तावपि थलि चसेट्टीत्यस्याप्राप्तेरविशेषात् । तथा नलोपस्यासिद्धत्वादेत्वाप्राप्तौ वचनमिति माधवोक्तिरपि शिथिलमूला । श्रन्थेतिग्रग्भागे संयोगसत्त्वाद्ग्रन्थेरादेशादित्वाच्चैत्वाप्राप्तेरुद्धटनया नलोपसिद्धत्वासिद्धत्वविचारस्य काकदन्तपरीक्षाप्रायत्वादिति दिक् । कौमाराणां तु सर्वमिदं सूत्रारूढम् । तथा च शर्ववर्मणा सूत्रितम् । अनिदनुबन्धानामगुणेनुषङ्गलोपः । परोक्षायामिन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामिति । अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् । थलि च सेटि । तॄफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां चेति । अत्र निरनुषङ्गैः साहचर्याच्छ्रन्थिग्रन्थ्येत्यादीति दुर्गसिंहः । एवं स्थिते दम्भेश्चेति वार्तिकभाष्ययोः सामान्यापेक्षज्ञापकतामाश्रित्य दम्भिप्रभृतीनामन्यत्रोक्त पाणिनीयेपीष्टमिति कथञ्चित्समर्थनीयम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ १-२-७ गुधकुषक्लिशिभ्यः क्त्वो रलोव्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते इतरेभ्यो नक्त्वासेडिति निषेधे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा । वसतिक्षुधोरितीट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

१-२-८ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छसश्च ॥ एभ्यस्संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । रुदविदमुषाणां रलोव्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेस्तु विध्यर्थमेव । स्वपिप्रच्छ्योस्तु सन्नर्थम् । तावतैव चरितार्थत्वादनिट क्त्वः किन्त्वविधानं नियामकं स्यादिति न शङ्कनीयम् । रुदित्वा । रुरुदिषति । विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । गृहीत्वा । जिघृक्षति । सुप्त्वा । सुषुप्सति ।

पृष्ट्वा । पिपृच्छिषति । किरवाद्ग्रहादीनां सम्प्रसारणं किरश्च-पच्चम्य इति प्रच्छेः सन इट् ॥

इको झल् ॥ इकः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । ननु चिस्तुकृञ्भ्यः सनि कृते गुणं बाधित्वाज्झनेति दीर्घोस्तु किं कित्त्वेन । न च पिपविषतीत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकस्यक्वीति सूत्राज्झलनुवृत्त्या झलादौ सनि दीर्घविधानात् । न चेह गुणमिव ज्ञीप्सतीत्यत्र णिलोपमप्यविशेषादीर्घो बाधेत । किन्त्वे तु सति चिचीषतीत्यादौ कृतार्थो दीर्घो ज्ञीप्सतीत्यत्र परत्वाण्णिलोपेन बाध्यतइति वाच्यम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्य गुणापवादत्वात् । न च पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोप एव बाध्य इति भ्रमितव्यम् । उभयापवादतासंभावनायामेव तदवतारात् । इह तु णिलोपेन सह येन नाप्राप्तिविरहात् । न च बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपबाधो दुर्वार इति वाच्यम् । स्यात्सर्पा ज्ञीप्स्यमान इति निर्देशलक्ष्यानुरोधाच्चेह बाध्यविशेषचिन्ताया एव युक्तत्वात् । न च कुटादौ गुपुरीषोत्सर्गे ध्रुगतिस्थैर्ययोरिति पाठाज्जुगूषति दुधूषतीत्यत्र कृतार्थो दीर्घः परेण गुणेन बाध्येतेति वाच्यम् । उहनेति वक्तव्ये अज्झनेति प्रत्याहारग्रहणस्य निरवकाशत्वात् । न च गमेरिङादेशस्येति वार्तिक प्रत्याख्यातुं तन्त्रादिना सम्भवव्यभिचाराभ्यां गमेरचा विशेषयिष्यमाणत्वादज्ग्रहणसार्थक्यं शङ्क्यम् । एवं हि उतो दीर्घ इत्युक्त्वा इङ्हनोरिति सूत्रयेत् । इणिकोरादेशस्यापि ग्रहणमिति पक्षेपीङ्हनोरिति ब्रूयात् । हना साहचर्याच्चेङ्धातुरेव ग्रहीष्यते न त्विवर्णान्तः । यथान्यासपाठेपि हनिसाहचर्याल्लुग्विकरणस्यादेशगमेर्ग्रहणसम्भवाच्च ।

तस्माद्दीर्घविधिना गुणबाधात्किं कित्त्वेनेति । उच्यते । उत्तरार्थमवश्यमिकोझलिति कर्तव्यम् । योगविभागः किमर्थ इति परमत्रशिष्यते । तत्राज्ग्रहणसामर्थ्यस्य शीप्स्यमान इत्यादेर्ज्ञापकस्य च पर्यालोचनाक्लेशपरिहारार्थं लक्षणैकचक्षुषो बाध्यसामान्यचिन्ताभ्रमं वारयितुं योगविभाग इति निष्कर्षः । वार्त्तिकं तु यथाश्रुताभिप्रायकम् । तद्यथा, इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ अस्यार्थः । इक उत्तरस्य सनः कित्त्वं विधीयते गुणो मा भूदित्येवमर्थम् । दूषयति । दीर्घारम्भादिति । गुणो न भविष्यतीति शेषः । आरम्भवाघाह । कृते भवेदिति । अयं भावः । सनिमीमेत्यत्र मीग्रहणेन मिनोतिमपि ग्राहयित्वा दीर्घः कृतार्थ इति चिचीषतीत्यादौ कृतेपि दीर्घे गुण स्यात् । दूषयति । अनर्थकं त्विति । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेषान्माग्रहणेनैव मिनोतिमीनात्योरपि सिद्धे मीग्रहणं तत्र मास्तु । तथा च दीर्घविधानं न कृतार्थमिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वेषु दीर्घः प्रवर्त्तताम् , न तु दीर्घेषु । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । ततश्च बुभूषतीत्यादौ गुणः प्रसज्यतएवेत्यर्थः । दूषयति । सामर्थ्यादिति । गुणनिवृत्तिरूपप्रयोजनसद्भावाद्दीर्घाणां दीर्घैर्भाव्यमेव , मोराजीतिवदिति भावः । न चैवं दीर्घेण गुणस्येव ऋदित्त्वस्यापि बाधः स्यात्तथा च चिकीर्षतीति न सिध्येदत आह । ऋदित्त्वमिति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायाद् गुण एव बाध्यो न तु ऋदित्त्वमित्यर्थः । ननु तितीर्षतीत्यादौ तर्हि इत्त्वं बाध्यतां, तत्राह । दीर्घाणामिति । इत्वोत्वयो-

र्हि गुणवृद्धी परत्वाद्बाधिके । ततश्चाज्झनेति दीर्घेण गुणबाधे सत्ये-
भ्रेत्वं लभ्यं न तु ततः प्राक् । एवं च, यस्य तु विधेरित्यंशो
हूस्वस्य दीर्घेण्वविशिष्ट इति भावः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।
णिलोपस्त्विति ॥

हलन्ताच्च ॥ कर्मधारयोऽयम् । अन्तशब्दः समीपे परभूते वर्तमानो विशेषणमपि निपातनात्पूर्वनिपतितः । इक इति पञ्चम्यन्तमपीह षष्ठ्या विपरिणम्यते तत्सापेक्षोऽप्यन्तशब्दो नित्यसापेक्षत्वात्समस्यते । इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । बिभित्सति । इकः किं । यियक्षते । झल् किम् । विवर्धिषते । कथं धिप्सतीति, हल्ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमित्युपपादितं निपातएकाजिति सूत्रे ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् तिङ्परः सिचेत्येतौ कितौ स्तः । भित्सीष्ट । अभित्त । इकः किम् । यक्षीष्ट अयष्ट । सम्प्रसारणं मा भूत् । आत्मनेपदेष्विति किम् । अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । अकितीत्युक्तेरम् न स्यात् । सिच एवेदं विशेषणं नतु लिङो ऽसम्भवात् । झलन्तस्यैव लिङः परस्मैपदस्य व्यावर्तितत्वाच्च । हलः किम् । चेषीष्ट । अचेष्ट । झल् किम् । वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट ॥

उश्च ॥ ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि । कृषीष्ट । अकृत । झलादौ किम् । वरिषीष्ट । अवरिष्ट । लिङ्सिचोरितीद् । तङि किम् । अकार्षीत् । ऋ इति वर्णग्रहणं व्याप्तिन्यायात् ॥

वा गमः ॥ गमेः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट । सङ्गंसीष्ट । समगत । समगंस्त । कित्त्वपक्षे ऽनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

हनः सिच् ॥ १-२-१४ ॥ हन्तेः परः सिच् कित्स्यात् । आहत । आहसाताम् । आहसत । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । यद्यपि सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपदं ङित्परमस्तीत्यनिदितामित्येव सिद्धं तथापि सिजन्तस्योपधालोपो नेति ज्ञापनार्थमिदन्तेनामंस्तेत्यादि सिद्धम् । न चानिदितामिति पर्युदासः शङ्क्यः । सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वात् । अन्यथा नुमापत्तेः । न च धातुग्रहणेन तद्धुपदासः । धातुग्रहणमुपदेशे नुम्प्रवृत्त्यर्थमिति कुण्डा हुण्डेत्यादिसिद्धये भाष्यएव वक्ष्यमाणत्वात् । न च तासेर्व्यावृत्तये तत् । तत्रापीकारस्योच्चारणार्थत्वात् । न चैवं मन्ता हन्तेत्यादावात्मनेपदे उपधालोपापत्तिः । आभीयस्य तासेष्टिलोपस्यासिद्धत्वात् । आभात्सूत्रमत्याख्यानपक्षे तु विकरणप्रयुक्तमुपधात्वमाश्रित्य लोपो नेति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु । अकृतव्यूहपरिभाषया वा मन्ता हन्तेति साध्यताम् । ननु आहतेत्यत्रातो लोपं व्यावर्तयितुं समानाश्रयत्वमुक्त्वा ऽसिद्धतापेक्ष्यते , सा च सिचः कित्त्वं विना न निर्वहतीति कथं ज्ञापकतेति चेन्न । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यानादेव लोपाप्रवृत्तेः । जयादित्यस्तु सिच्नास्योरिदित्करणमननुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्याह । तन्मते धातुग्रहणस्य तद्व्यावृत्त्या कृतार्थत्वान्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं मत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनमेव शरणीकरणीयमिति दिक् । यद्यपीह लिङ्सिचाविल्यनुवृत्त्या सिद्धं तथाप्युत्तरार्थमवश्यकर्तव्यं सिज्ग्रहणं स्पष्टत्वार्थमिहैव कृतम् । अन्यथा हि लिङि वधादेशो नित्यः धानिपीष्टेति चिण्वदिटि स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या वधादेशाभावेपि अझलादित्वान्न कित्त्वमित्यादि व्युत्पादनीयं स्यात् ॥

यमो गन्धने ॥ सूचनेऽर्थाद्यमेः सिच् कित्स्यात् । उदाय-

त । उदायसाताम् । उदायसत । धातूनामनेकार्थत्वात्सूचनेत्र यमिर्वर्तते । तच्च परदोषाविष्करणम् । आङोयमहन इत्या त्मनेपदं धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वात् । सिचः किर्त्त्वादनु नासिकलोपः । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानि-त्यर्थः । स्वाङ्गकर्मकत्वात्तङ् । उदायंस्त कूपाद्रज्जुम् । उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थइत्यात्मनेपदम् ॥

१-२-१६
विभाषोपयमने ॥ यमेः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणइति तङ् । गन्धनाङ्ग तूपयमने पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं कित्त्वमिति नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥

१-२-१७
स्थाघ्वोरिच्च ॥ अनयोरिदादेशः स्यात्सिच्च कित्स्यात् ॥ उपास्थित । उपास्थिषाताम् । उपास्थिषत । उपान्मन्त्रकरणे अकर्मकाच्चेति तङ् । धो । अदित अधित । घुस्थोरितीह वक्तुं युक्तम् । यद्यपि जयादित्येन वागम इत्यारभ्य पञ्चसूत्र्यामात्मनेपदेष्वित्यनुवर्तित तथापि निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् । तथाहि । गमे परस्मैपदे सिज्नास्ति । अङा बाधात । लिङ् तु न झलादिः । न चात्मनेपदमेवानुवर्त्य झल्ग्रहणं त्याज्यमिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रस्यायानिपातामिति चिण्वदिटि अतिव्याप्त्यापत्तेः । हन्तेस्तु परस्मैपदे वधादेशो नित्यो यमेस्तु यमरमेतीट्सकोः सतोर्झलादि सिच् परस्मैपदे नास्ति । उपयमे तु नित्यमात्मनेपदम् । स्थाघ्वोः परस्मैपदे सिचो लुक् । एवं स्थिते हनः सिच्सूत्रे यदुक्तं वृत्तिकृता आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्ततइति । तदप्यापातरमणीयमेव । तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु । स्यादेतत् । भाव्यमानस्य सवर्णा-

ग्राहकत्वादिति तपरकरणं व्यर्थम्। सत्यम्। इश्चेत्युक्तेपि लाघवे विशेषाभावादिच्चेत्युक्तमिति तत्त्वम्। भाव्यमानोपि क चित्सवर्णान् गृह्णातीति कुशकाशावलम्बनेन तु वार्त्तिकम्। इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः। अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृत इति॥ अस्यार्थः। इच्चेति तकारेत्त्वं कस्य चित् सिद्धये इति प्रश्नः। हेतोरपि सामान्यतः सम्बन्धित्वेनैव विवक्षायां षष्ठी, अन्यथा हेताविति तृतीया स्यात्। अत्र तकारस्येत्वोक्तिरापातत इत्युक्तमेओङ्सूत्रे। यद्वा। तकारमेतीति तकारेत्। तपर इति व्याख्येयम्। तथा च भाष्यम्। कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियतइति। अमूभ्यामित्यादाविव भाव्यमानोप्यान्तरतम्याद्दीर्घो मा भूदित्युत्तरम्। कृतेपीति। इच्चेत्यंशादृतेपि स्थाघ्वोरिति कित्त्वे सति घुमास्थेतीत्वेन सिद्धे विधानसामर्थ्यादनन्तरतमोपि ह्रस्वः सिद्धस्तर्त्कि तपरेणेति पुनः प्रश्नः। अनन्तरे इति। असदृशे आदेशे क्रियमाणे ह्रस्व इव प्लुतोपि स्यात्स मा भूदित्यर्थः। प्लुतश्चेति। विषयविशेषे वाक्यस्य टेरित्यधिकृत्य हि प्लुतो वक्ष्यते। अत एव कुरुनगमन्नित्यादौ स्मृतो, न त्वास्थितेत्यादौ। आटित्वात्। तथा चेष्टापत्तिर्न कार्येति तपरत्वं समर्थितम्। माधवस्तु अनन्तरे ऽविद्यमानेपि विशेषे, घुमास्थेतीत्वेन सिद्धेपीति यावत्। प्लुतो मा भूदित्येतदर्थं दीर्घः स्यान्मोराजीतिवत्। अस्त्वेवमिति चेन्न। प्रश्नाख्यानादिरूपे विषये प्लुतस्येष्यमाणत्वात्। तदेवं स्थलान्तरे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमपि तपरत्वमिह दीर्घनिवृत्तिद्वारा प्लुतसिद्ध्यर्थं पर्यवस्यतीति व्याचख्युः। अपरे तु यद्यनेन प्लुतो विधीयते तर्हि यत्राष्टमिकस्य विषयस्तत्राप्यनेनैव स्यात् तस्यासिद्धत्वात्। ततश्च पक्षे ऽनुवाददोषः स्यात्। अतो ह्रस्व एव

त । उदायसाताम् । उदायसत । धातूनामनेकार्थत्वात्सूचनेत्र यमिर्वर्त्तते । तच्च परदोषाविष्करणम् । आक्रोयमहन इत्यात्मनेपदं धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वात् । सिचः किन्त्वादनुनासिकलोपः । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः । स्वाङ्गकर्मकत्वात्तङ् । उदायंस्त कूपाद्रज्जुम् । उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थइत्यात्मनेपदम् ॥

१-२-१६

विभाषोपयमने ॥ यमेः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणइति तङ् । गन्धनाङ्गे तूपयमने पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं कित्त्वमिति नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥

१-२-१७

स्थाघ्वोरिच्च ॥ अनयोरिदादेशः स्यात्सिच्च कित्स्यात् ॥ उपास्थित । उपास्थिषाताम् । उपास्थिषत । उपान्मन्त्रकरणे अकर्मकाच्चेति तङ् । घो । अदित अधित । घुस्थोरितीह वक्तुं युक्तम् । यद्यपि जयादित्येन वागम इत्यारभ्य पञ्चसूत्र्यामात्मनेपदेष्वित्यनुवर्त्तितं तथापि निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् । तथाहि । गमे परस्मैपदे सिज्नास्ति । अडा वाधात् । लिङ् तु न झलादिः । न चात्मनेपदमेवानुवर्त्य झल्ग्रहणं त्याज्यमिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रस्याधानिषातामिति चिण्वदिटि अतिव्याप्त्यापत्तेः । हन्तेस्तु परस्मैपदे वधादेशो नित्यो यमेस्तु यमरमेतीट्सकोः सतोर्झलादिः सिच् परस्मैपदे नास्ति । उपयमे तु नित्यमात्मनेपदम् । स्थाघ्वोः परस्मैपदे सिचो लुक् । एवं स्थिते हनः सिच्सूत्रे यदुक्तं वृत्तिकृता आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्ततइति । तदप्यापातरमणीयमेव । तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु । स्यादेतत् । भाव्यमानस्य सवर्णा-

ग्राहकत्वादिति तपरकरणं व्यर्थम् । सत्यम् । इश्चेत्युक्तेपि लाघवे विशेषाभावादिच्चेत्युक्तमिति तत्त्वम् । भाष्यमानोपि क चित्सवर्णान् गृह्णातीति कुशकाशावलम्बनेन तु वार्तिकम् । इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृत इति ॥ अस्यार्थः । इच्चेति तकारेत्त्वं कस्य चित् सिद्धये इति प्रश्नः । हेतोरपि सामान्यतः सम्बन्धित्वेनैव विवक्षायां षष्ठी, अन्यथा हेताविति तृतीया स्यात् । अत्र तकारस्येत्त्वोक्तिरापातत इत्युक्तमेओङ्सूत्रे । यद्वा । तकारमेतीति तकारेत् । तपर इति व्याख्येयम् । तथा च भाष्यम् । कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियतइति । अपूभ्यामित्यादाविव भाष्यमानोप्यान्तरतम्याद्दीर्घो मा भूदित्युत्तरम् । ऋतेपीति । इच्चेत्यंशादृतेपि स्थाध्वोरिति कित्त्वे सति घुमास्थेतीत्वेन सिद्धे विधानसामर्थ्यादनन्तरतमोपि ह्रस्वः सिद्धस्तत्किं तपरेणेति पुनः प्रश्नः । अनन्तरे इति । असदृशे आदेशे क्रियमाणे ह्रस्व इव प्लुतोपि स्यात्स मा भूदित्यर्थः । प्लुतश्चेति । विषयविशेषे वाक्यस्य टेरित्यधिकृत्य हि प्लुतो वक्ष्यते । अत एव कुरूनगमन्नित्यादौ प्लुतो, न त्वास्थितेत्यादौ । अटित्वात् । तथा चेष्टापत्तिर्न कार्येति तपरत्वं समर्थितम् । प्राञ्चस्तु अनन्तरे ऽविद्यमानेपि विशेषे, घुमास्थेतीत्वेन सिद्धेपीति यावत् । प्लुतो मा भूदित्येतदर्थं दीर्घः स्यान्मोराजीतिवत् । अस्त्वेवमिति चेन्न । प्रश्नाख्यानादिरूपे विषये प्लुतस्येष्यमाणत्वात् । तदेवं स्थलान्तरे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमपि तपरत्वमिह दीर्घनिवृत्तिद्वारा प्लुतसिद्ध्यर्थं पर्यवस्यतीति व्याचख्युः । अपरे तु यद्यनेन प्लुतो विधीयते तर्हि यत्राष्टमिकस्य विषयस्तत्राप्यनेनैव स्यात् तस्यासिद्धत्वात् । ततश्च पक्षे ऽनुवाददोषः स्यात् । अतो ह्रस्व एव

भविष्यतीति तत्परिकरणमत्याख्यानपरश्चेतुर्भवरण इति व्याचख्युः। एतच्च मतद्वयमप्ययुक्तम्। अनन्त्यस्यापीत्यादीनां टिसंज्ञाविरहादिहाप्रवृत्ते। कैयटोऽपि मतद्वयखण्डनपरतयैव नेयः। न्यासहरदत्तादयस्तु आष्टमिकग्रन्थैर्वृत्त्यादिभिश्च विरोधादुपेक्ष्यः भाष्यं त्वस्मदुक्तव्याख्यानुगुणमेव । यदा विषयस्तदैव प्लुतेन भवितव्यमिति योजनया नेह प्लुतस्य विषयोऽस्तीति ध्वनितत्वादिति दिक् ॥

न क्त्वा सेट् ॥ सेट् क्त्वा किन्न स्यात्। देवित्वा। सेट् किम्। कृत्वा। क्त्वा किम्। निगृहीतिः। अत्र वार्त्तिकं, नसेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात्। ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः॥ इत्त्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि। वस्वर्थं किदतीदेशाद् ग्रहीतिः क्त्वा च विग्रहात्॥ अस्यार्थः। पूर्वार्द्धमेको ग्रन्थः। तत्रोत्तरार्धमित्यपकृष्यते। क्त्वाग्रहणं त्यक्त्वा नसेडित्येतावतापि योगेनाकित्त्वे कृते गुधित इत्यादौ निष्ठायां नाकित्त्वम्। कुतः। अवधारणात्। निष्ठाशीङित्यनेन। शीङादिभ्य एव निष्ठा न किदिति नियमादित्यर्थः। विपरीतनियमस्तु लक्ष्यानुरोधान्न व्याख्यास्यते। न चैवं लिटि प्रतिषेधाज्जग्मिवेत्यादावुपधालोपो न स्यादत आह। ज्ञापकादिति। किंच, सत्राह सनीति। विभयिषतइत्यत्र कित्त्वं वारयितुं क्रियमाणमिकोझलिति झल्ग्रहणं ज्ञापयति आतिदेशिकस्य कित्त्वस्य नायं निषेध इति। ननूत्तरार्थं झल्ग्रहणं स्या,दित्याह। इत्त्वमिति। उणास्यायिषातां हरिहरौ भक्तेनेत्यत्र अस्था स आताभिति स्थिते इत्वम्प्रासञ्चिण्वद्भावश्च। परत्वाच्चिण्वद्भावे कृते युक् च प्राप्तवृद्धिश्च। अपवादत्वाद्युकि कृते यकारस्येत्प्रसङ्गः। तं वारयितुं झल्ग्रहणमिति ज्ञापकभङ्गवादिनो म-

मतम् । तन्न । न सेडिति सिचोपि कित्त्वे निषिद्धे तत्संनियोगशिष्टतया इत्त्वस्याप्रवृत्तेः । अत्र दृष्टान्तमाह । रेणेति । शोभना धीवानोस्यां सुधीवेत्यत्रानो बहुव्रीहेरिति ङीपो निषेधे वनोर चेति रेफोपि न भवति, तथेहाप्यर्थः । भाष्ये त्वभ्युपेत्यापि समाहितमित्त्वे कृतेपि वृद्धिर्भविष्यतीति । युक्ता हि आकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापीति भावः । जग्मिवानित्यत्र क्वसोः कित्त्वनिषेधं व्यावर्तयितुं क्त्वाग्रह इति शङ्कते । वस्वर्थमिति । रूपसिद्धि । किदतिदेशादिति । औपदेशिकस्य निषेधेप्यातिदेशिकेन सिद्धं, तदनिषेधस्य ज्ञापितत्वादिति भावः । स्यादेतत् । ससोगान्तस्यातिदेशिककित्त्वाभावादौपदेशिकस्यैव शरणम् । अङ्गिराजिवानिति यथा । अत्राहुः । आनुपूर्व्यात्सिद्धम् । नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजितीट् । कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति सिद्धान्तात् । न चेदानीं कित्त्वप्रतिषेधः । उपजीव्यविरोधात् । कित्त्वे हि प्रतिषिद्धे नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि एकाच्त्वाभावादिडेव नावतिष्ठेत । किञ्च क्वसोश्छान्दसत्वात्सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्सिद्धम् । एवं स्थिते सिद्धान्तमाह । गृहीतिरिति । किन्निवृत्त्यर्थं क्त्वाग्रहणमित्यर्थः । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट् । कित्त्वात्संप्रसारणम् । एवं कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोः । निकुचितेति । कित्त्वान्नलोपः । उपस्निहितिः । कित्त्वान्न गुणः । इदानीं क्त्वाग्रहणं प्रत्याचष्टे । क्त्वा चेति । विग्रहादिति । योगविभागादित्यर्थः । अयं भावः । न सेण्निष्ठाशीङित्यादित्रिसूत्रीं पठित्वा पूङः क्त्वा चेत्यत्र योगो विभज्यते । पूङः परा सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । ततः क्त्वा च, सेट् किन्नेत्यनुवर्तते पूङ इति निवृत्तम् । एवं चैकं क्त्वाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । योगविभागस्तु पू-

वैमेकसूत्रेण सह निमातव्यः ॥

निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ एभ्यः परा सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेश्यितः । शेश्यितवान् । एरनेकाच इति यण् । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । भ्वादिः । प्रस्वेदितः प्रस्वेदितवान् । यस्तु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणइति दिवादिरञित् स नेह गृह्यते । मिदिः साहचर्यात् । ञिमिदा स्नेहने । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिर्गृह्यते न तु ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दइति भ्वादिरपि, मिदिना साहचर्यादिति हरदत्तस्तच्चिन्त्यम् । भ्वादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात् । तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यम् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेट् किम् । स्विन्नः स्विन्नवान् । आदितश्चेतीण्निषेधः । विभाषाभावादिकर्मणोरिति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । स कित्त्वप्रतिषेधस्य विषयः ॥

मृषस्तितिक्षायाम् ॥ सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः । तितिक्षाग्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादिकृतोर्थनिर्देश उदाहरणमात्रं न तु परिसङ्ख्येति ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ उकारोपधाद्धातोः परा भावादिकर्मणोर्विहिता सेण् निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितं, मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः, प्रमोदितस्साधुः । उदुपधात्किम् । किटितम् । खिटितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितङ्कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् । उदुपधाच्छप इति भाष्यं, शब्विकरणेभ्य एवेष्यतइत्यर्थः । नेह गुधपरिवेष्टने दिवादिः । गुधितम् ॥

पूङः क्त्वा च ॥ पूङः परे सेट्क्त्वानिष्ठे कितौ न स्तः । नित्योऽयं योगः । विभाषयोर्मध्ये पाठात् । पवितः । पवितवान् । पवित्वा । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः, पूङश्चेतीट् । नक्त्वासेडिति सिद्धे क्त्वाग्रहणं प्रागुक्तरीत्या योगविभागेन तद्व्याख्यानार्थम् । सूत्ररीत्या तूत्तरार्थम् । तथा च भारद्वाजीयाः पठन्ति, नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति । कात्यायनस्तु, इह सेडिति निवर्त्य विकल्पं चानुवर्त्य अनिट एव कित्त्वं विकल्प्य कित्त्वाभावे पवितः पवितवानित्यादिसिद्धौ कित्त्वपक्षे श्र्युकः कितीतीण्निषेधात् पूतः पूतवानित्यादिसिद्धौ सत्यां पूङश्चेति सूत्रं प्रत्याचख्यौ उत्तरसूत्रे वाग्रहणं च । किं त्वस्मिन्पक्षे उत्तरत्र सेड्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तनीयमिति क्लेशः । पूर्वक्तं क्त्वाप्रत्याख्यानं त्विदानीं न सङ्गच्छते मृडमृदेति ज्ञापकाद्वा नक्त्वासेडित्यर्थः साधनीयः । न च स्थापिमच्छिग्रहणादनिट्कस्याप्यकित्त्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य सनर्थत्वात् । अन्यथा क्त्वः कित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् । इदं त्ववधेयम् । पूङः क्त्वेत्यत्र सानुबन्धनिर्देशः स्पष्टार्थो न तु पूञो निवृत्त्यर्थः । तस्येटो दुर्लभत्वात् । इड्विधौ पूङ एव निर्दिष्टत्वात् । नापि यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । इड्विधावननुबन्धनिर्देशेन यङ्लुकि पूङोऽपीडभावात् । यत्तु यङ्लुगस्यार्धधातुकस्येडितीडस्त्येव । न च श्र्युकः कितीतीण्निषेधः । तत्रैकाच इत्यनुवर्तनात् । उक्तं हि यङ्विधौ वार्तिककृता, एकाचश्चेदुपग्रहादिति । एवं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थमनुबन्धोच्चारणमिति मतम् । अस्मिन् पक्षे पोपुवितः पोपुवितवानिति निष्ठायां भवति क्त्वायां तु गुणे पोपवित्वेत्येव । नक्त्वासेडिति कित्त्वप्रतिषेधः । न च क्त्वाग्रहणसामर्थ्यात्तस्यापि यङ्लुकि प्रतिषेधः । तस्योत्तरा-

र्थत्वात् । अनुबन्धनिर्देशस्य च निष्ठायां चरितार्थत्वादत एव क्त्वा त्र विग्रहादिति वार्तिकं सङ्गच्छते । इह किञ्चित्त्रपोऽतीति न्यायेन प्रकृतेप्युपयोगे हि तद्विरुध्येत। अत एव क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति भारद्वाजीयोक्तिरपि सङ्गच्छतइति दिक् ॥

नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ निष्ठेति निवृत्तं चानुकृष्टत्वात् । नकारोपधात् थान्तात् फान्ताच्च परः सेट् क्त्वा किन्न स्याद्वा । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात् किम् । रिफ कत्थनादौ, रेफित्वा । इह रलोव्युपधादिति विकल्पोपि न प्रवर्तते। नोपधग्रहणसामर्थ्यात्। ननु तृफतृम्फ हिंसायाम्। अत्राद्य ऋकारोपधत्वात् नोपधग्रहणस्य व्यावर्त्योऽस्त्विति चेत्, मैवम् । अर्फित्वा तृफित्वा तृम्फित्वेति त्रैशब्द्यस्य नोपधग्रहणसत्त्वासत्त्वयोरविशिष्टत्वात् । सति हि तस्मिन् नक्त्वासेडिति प्रवृत्ते ऋदुपधस्यार्फित्वेति भवति । नोपधस्य त्वस्मिन विकल्पे तृफित्वा तृम्फित्वेति । असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वत्र प्रकृतविकल्पप्रवृत्तौ सत्यां तदेव रूपत्रयम् ।

वञ्चिलुंच्यृतश्च ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा न कित् स्याद्वा। वञ्चु गतौ भ्वादिः । वञ्चु प्रलम्भने चुरादिः सोपि गृह्यते चुरादीनामनित्यण्यन्तत्वात् । वचित्वा । वञ्चित्वा । उदितोवेति वेट् । इडभावे तु कित्त्वमस्त्येव वक्त्वा । लुञ्च अपनयने । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतेरीयङार्धधातुके विकल्पितः । तदभावे ऋतित्वा अर्तित्वा । सूत्रे उच्चारणार्थ इकारो वञ्चिलुञ्चीति न श्तिप् । नलोपप्रसङ्गात् । ऋदिति धातुरेव गृह्यते । न तु ऋदन्ताः । पूर्वसूत्रेन्तग्रहणेनेह प्रकरणे यत्नं विना तदन्तविधिर्नेति ज्ञापितत्वात् ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्या-

त्। काश्यपग्रहणं पूजार्थं, वेतिप्रक्रमात्। नक्त्वासेडिति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। तृष पिपासायाम्। तृषित्वा। तर्षित्वा। मृष तितिक्षायाम्, मृषित्वा। मर्षित्वा। कृश तनूकरणे। कृशित्वा। कर्शित्वा। न्यासग्रन्थे तु कृप विलेखनइति क्वचित्कः प्रमादपाठः। अनिदित्वात्॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलंतात् परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। द्युतित्वा द्योतित्वा दिद्युतिषते दिद्योतिषते। द्युतिस्वाप्योरिति संप्रसारणम्। रलः किं, देवित्वा दिदेविषति। व्युपधात् किं, वर्तित्वा विवर्तिषते। हलादेः किम्। एषित्वा। एषिषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते ओणेर्ऋदित्करणेन सामान्यत उपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यज्ञापनात्। सेट् किम्। भुक्त्वा बुभुक्षते। आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्। व्युपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देशः। तत्र न तावदन्ते मात्रिकः। विभाषा पृष्टप्रतिवचनेहेरिति हेः प्लुतविधानात्। नापि मध्ये। सुपिचेति दीर्घविधानात्। द्विमात्रिकस्तु नान्ते। ओमभ्यादानइति प्लुतविधानात्। परिशेषादेकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां क्रम सिद्धः। यत्तु, चित्त्वान्यूर्वभवेद् ह्रस्वः प्लुतोन्ते सन्धितो मत इति मैत्रेयः। तद्धाप्यादर्शनमयुक्तम्। यतः व्यत्यासे एकमात्रस्य ह्रस्वत्वं त्रिमात्रस्य प्लुतत्वमित्येव दुर्लभमिति भगवतैव दूषितम्। ईचाक्रवर्मणस्येत्यनेनेहापि सूत्रे केचिदू ई इति प्लुतद्योतिकां लिपिं लिखन्ति। तत्सामादिकं, दीर्घस्यैवौचित्यात्। तदयमर्थः। उश्च ऊश्च उ ३ श्च

षः, वः कालः परिच्छेदको यस्य सोच् क्रमाद्ध्रस्वादिसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशः ह्रस्वस्य गुणः । हे हरे दीर्घो कितः । पापच्यते । वाक्यस्यटेः प्लुतः । एहि कृष्ण ३ । स्यादेतत् । उकालोच् ह्रस्व इति वाक्यार्थे ह्रस्वेनोकारेणाण्त्वात्सवर्णग्रहः स्यात् । मैवम् । एवं सति ह्रस्वसंज्ञा न विदध्यात् । अच्संज्ञयैव सिद्धेः । तस्मात्संज्ञारम्भसामर्थ्यान्नेह सवर्णग्रहः । महासंज्ञाया अन्वर्थत्वाच्च कालशब्दसामर्थ्याच्च । ऊरजित्युक्तेपि यथाश्रुते ऽज्ग्रहणव्यर्थम् । उकारस्याच्त्वाव्यभिचारात् । तेन सामर्थ्यादुसदृश इत्यर्थः । सादृश्य च न स्थानत । असम्भवात् । न यत्नतः । अव्यभिचारात् । परिशेषात्कालत एवेति सिद्धे कालग्रहणं गृह्यमाणेनैव परिच्छेदलाभार्थम् । ह्रस्वनद्याप इत्यादिलिङ्गाच्च । यदि हि लुप्तसंज्ञानां लोपसंज्ञेव दीर्घप्लुतसंज्ञयोर्ह्रस्वसंज्ञा व्यापिका तर्हि किं नद्याब्ग्रहणेन । न च नियमार्थः सः । विध्यर्थत्वे लाघवादिति दिक् । यद्वा । अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां सवर्णग्रहणं नेति व्याख्येयम् । न चैवमुदात्तादिसंज्ञाविधानेच्शब्दो न सवर्णं गृह्णीयादिति वाच्यम् । वाक्यस्यटेः प्लुत उदात्त इति लिङ्गेनाशब्दसंज्ञायामित्यस्यानित्यत्वात् ॥

अचश्च ॥ यत्र ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति शब्दैरज्विधीयते तत्राच इति पदं पूरणीयम् । इकोगुणवृद्धीत्यनेन तुल्यमेतत् । न त्वलोन्त्यस्य शेषोपवादो वा । तेन शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र शमादिभिरचो विशेषणात् श्राम्यतीत्यादि सिद्धम् । ह्रस्वोनपुंसकइत्यत्र त्वजन्तस्य प्रातिपदिकस्येति व्याख्यानात् । अलोन्त्यस्य ह्रस्वः । अतिरि, अतिनु । नेह सुवाक् ब्राह्मणकुलम् । वाक्यस्य टे प्लुतउदात्त अत्र टेरच इति व्याख्यानात् । अग्निचित्त । सोमसुत् । अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वसंज्ञया विधाने

इति लभ्यते । नेह, द्यौः पन्थाः सः ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ ताल्वादिषु भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र ऊर्ध्वभागे निष्पन्नो ऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । प्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ स्पष्टम् । प्रदेशा अनुदात्तौ सुप्पितावित्यादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ समाहृतिः समाहारः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरज्धर्मयोर्मेलनम् । तद्वान् स्वरितसंज्ञः स्यात् । सूत्रे अर्शआद्यच् ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते । प्रकृतत्वादेव सिद्धे तस्येति वचनेन दीर्घस्यापि स्वरितस्य ग्रहणात् । यद्वा । ह्रस्वग्रहणमविवक्षितम् । तेन स्वरितस्यादौ अर्द्धमात्रा अर्द्धं वा उदात्तं बोध्यम् । शिष्टं तु अनुदात्तं परिशेषात् । क्व चित्तु तस्य वाचनिकी एकश्रुतिः । तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यम् । एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः । तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्द्धमेव वा ॥ अनुदात्तः परः शेष स उदात्तश्रुतिर्न चेत् । उदात्तं वोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति ॥ पूर्वयोः, उदात्तानुदात्तयोः । तस्य, स्वरितस्य । अर्द्धमात्रा उदात्तादुदात्ततरा स्वतन्त्रोदात्तादुच्चतरेत्यर्थः । अर्द्धमेव वेति द्वितीयव्याख्याभिप्रायम् । दीर्घप्लुतयोरनुरोधेनेदम् । सः शेषः, उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेण । नेत्याह । नचेदिति । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः । अत्रायं निष्कर्षः । स्वरितो द्विधा । प्राकृतोप्राकृतश्च । तत्राद्य उदात्तादनुदात्तस्येति विहित । तच्छेषस्यैकश्रुतिर्नियता । अग्निमीळे प्रत्यग्ने इत्यादि । गार्ग्यादिमते तु अत्राप्यनुदात्तः शेष ।

घः, वः कालः परिच्छेदको यस्य सोच् क्रमाद्ध्रस्वादिसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशः ह्रस्वस्य गुणः । हे हरे दीर्घो कितः । पापच्यते । वाक्यस्यटेः प्लुतः । एहि कृष्ण ३ । स्यादेतत् । उकालोच् ह्रस्व इति वाक्यार्थे ह्रस्वेनोकारेणाण्त्वात्सवर्णग्रहः स्यात् । मैवम् । एवं सति ह्रस्वसंज्ञा न विदध्यात् । अच्संज्ञयैव सिद्धेः । तस्मात्संज्ञारम्भसामर्थ्यान्नेह सवर्णग्रहः । महासंज्ञाया अन्वर्थत्वाच्च कालशब्दसामर्थ्याच्च । ऊरजित्युक्तेपि यथाश्रुते ऽज्ग्रहणं व्यर्थम् । उकारस्याच्त्वाव्यभिचारात् । तेन सामर्थ्यादुसदृश इत्यर्थः । सादृश्यं च न स्थानतः । असम्भवात् । न यत्नतः । अव्यभिचारात् । परिशेषात्कालत एवेति सिद्धे कालग्रहणं गृह्यमाणेनैव परिच्छेदलाभार्थम् । ह्रस्वनद्याप इत्यादिलिङ्गाच्च । यदि हि लुमत्संज्ञानां लोपसंज्ञेव दीर्घप्लुतसंज्ञयोर्ह्रस्वसंज्ञा व्यापिका तर्हि किं नद्याब्ग्रहणेन । न च नियमार्थः सः । विध्यर्थत्वे लाघवादिति दिक् । यद्वा । अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां सवर्णग्रहणं नेति व्याख्येयम् । न चैवमुदात्तादिसंज्ञाविधावच्छब्दो न सवर्णग्राहीत्यादिति वाच्यम् । वाक्यस्यटेःप्लुत उदात्त इति लिङ्गेनाशब्दसंज्ञायामित्यस्यानित्यत्वात् ॥

अचश्च ॥ यत्र ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति शब्दैरज्विधीयते तत्राच इति पदं पूरणीयम् । इकोगुणवृद्धीत्यनेन तुल्यमेतत् । न स्वलोन्त्यस्य शेषोपवादो वा । तेन शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र शमादिभिरचो विशेषणात् शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । ह्रस्वोनपुंसकस्यत्र इजन्तस्य प्रातिपदिकस्येति व्याख्यानात् । अलोन्त्यस्य ह्रस्वः । आतिरि, अतिनु । नेह सुवाक् ब्राह्मणकुलम् । वाक्यस्य टेः प्लुतउदात्तः अत्र टेरचः इति व्याख्यानात् । अग्निचित् । सोमसुत् । अनित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्ध्रस्वसंज्ञया विधाने

इति लभ्यते। नेह, द्यौः पन्थाः सः॥

उच्चैरुदात्तः॥ ताल्वादिषु भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र ऊर्ध्वभागे निष्पन्नो ऽनुदात्तसंज्ञः स्यात्। प्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः॥

नीचैरनुदात्तः॥ स्पष्टम्। प्रदेशा अनुदात्तौ सुप्पितावित्यादयः॥

समाहारः स्वरितः॥ समाहृतिः समाहारः। उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरज्धर्मयोर्मेलनम्। तद्वान् स्वरितसंज्ञः स्यात्। सूत्रे अर्शआद्यच्॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते। प्रकृतत्वादेव सिद्धे तस्येति वचनेन दीर्घस्यापि स्वरितस्य ग्रहणात्। यद्वा। ह्रस्वग्रहणमविवक्षितम्। तेन स्वरितस्यादौ अर्द्धमात्रा अर्द्धं वा उदात्तं बोध्यम्। शिष्टं तु अनुदात्तं परिशेषात्। क्व चित्तु तस्य वाचनिकी एकश्रुतिः। तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यम्। एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः। तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्द्धमेव वा॥ अनुदात्तः परः शेष स उदात्तश्रुतिर्न चेत्। उदात्तं वोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति॥ पूर्वयोः, उदात्तानुदात्तयोः। तस्य, स्वरितस्य। अर्द्धमात्रा उदात्तादुदात्ततरा स्वतन्त्रोदात्तादुच्चतरेत्यर्थः। अर्द्धमेव वेति द्वितीयव्याख्याभिप्रायम्। दीर्घप्लुतयोरनुरोधेनेदम्। सः शेषः, उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेण। नेत्याह। नचेदिति। उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः। अत्रायं निष्कर्षः। स्वरितो द्विधा। प्राकृतोऽप्राकृतश्च। तत्राद्य उदात्तादनुदात्तस्येति विहितः। तच्छेषस्यैकश्रुतिर्नियता। अग्निमीळे मत्यग्ने इत्यादि। गार्ग्यादिमते तु अत्राप्यनुदात्तः शेष।

द्वितीयस्तु सूत्रान्तरविहित । तस्याप्युत्सर्गेन एकश्रुतिः शेषः । व्यचक्षयत्स्वः, तेवर्धन्तइति यथा । उदात्तस्वरितपरत्वे तु शेषोनुदात्तः । क्व. वोश्वा ३न्यद्व्यस्य । उदात्तपूर्वस्याप्राकृतस्य पूर्वरूपनिष्पन्नस्य दीर्घस्याप्येवम् । न ये राः । उदात्तपूर्वस्य किम् । पुनस्तेषैषाम् । अत्र विशेषमनुपदं वक्ष्यामः । पूर्वरूपनिष्पन्नस्य किम् । अस्मिन्स्स्वे एतत् । अप्राकृतदीर्घान्तरे तु, मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमित्यादिवचनात् पूर्वोत्तरभागौ नीचौ मध्ये तूदात्तः । रथीरवेति । पुनस्ते२मास्वेए२तत् । सर्वत्र च समाहारः स्वरित इति पाणिनीयं लक्षण निर्बाधम् । तस्यादित इति विषयविवेकस्तु प्रायोवादो विशेषे शिक्षादिभिर्बोध्यतइति दिक् । एवं स्थिते अर्धह्रस्वमित्यर्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति वृत्तिग्रन्थः पूर्वापरितोषेणोत्तरवाक्यमवतार्य व्याख्येयः । अर्द्धमात्रादित उदात्ता अर्द्धमात्रा तु अनुदात्ता एकश्रुतिर्वेति वृत्तिग्रन्थोपि विषयभेदेन व्यवस्थया बोध्य । उभयत्रापि हरदत्तग्रन्थो मूलापर्यालोचननिबन्धन इति सुधीभिराकलनीयम् । इत आरभ्य नवसूत्री इत उत्कृष्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्मादुत्तरत्र पाठ्येति प्राञ्चः । तत्राव्यवधानपर्यन्तं नार्थः किं तूत्तरत्वमात्रम् । नोदात्तस्वरितोदयमित्यत्र निषेधफलाभानुरोधेन तदुत्तरत्र अअ इत्यतः प्रागिय नवसूत्रीति फलितोर्थः । तेनाणिमकस्यापि स्वरितस्येदं विभागकथनम्, न्य२र्मि, ये२राः । उत्तरत्राप्युत्कर्षस्य प्रयोजनं तत्तत्सूत्रे वक्ष्यामः । उत्कर्षे लिङ्गं तु देवब्रह्मणोरिति सूत्रम् । नह्युत्कर्षं विना देवब्रह्मणो स्वरितो लभ्यते त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात् । ततः स्वरितात्परमिदञ्काण्डमिति स्थितम् ॥

एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ । सम्बुद्धिः सम्बोधना अन्तर्भावितण्यर्थाद् बुधेः क्तिन् । दूरत्वं च प्राकृतप्रयत्नाधिकयत्नसापेक्षोच्चार-

णवत्त्वम्। दूरादनुप्रेयतया बोधनायां करणीभूतं वाक्यमेकश्रुतिः स्यात्। आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३। स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः। अन्त्यस्य तु वाक्यस्यटेरिति प्लुतेनापवादत्वादेकश्रुतिर्बाध्यते। एकश्रुतिप्लुताभ्यामवयवभेदेन वाक्ये समुच्चिताभ्यां दूरात्सम्बोधना द्योत्यते। दूरात्किम्। त्रैस्वर्यमेव। तत्राद्युदात्त उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रात्। गच्छेति तिङ्निघातः। भोशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः शेषयोरामन्त्रितनिघातः। एकवचनंसम्बुद्धिरिति कृत्रिमा सम्बुद्धिर्नेह गृह्यते। दूरादित्यपादानकारकान्वयाय क्रियाया एवाकाङ्क्षितत्वात्। तेन आगच्छत ब्राह्मणा इत्यादावपि भवति॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात् जपादीन्वर्जयित्वा। अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपांरेतांसि जिन्वतोम्। यज्ञकर्मणीत्युक्ते स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव। अजपेत्यादि किम्। ममाग्नेवर्चो विहवेष्वस्तु। जपो नाम उपांशुप्रयोगो यथा जले निमग्नस्येत्याहुः। युक्तं चैतत, जप मानसे चेति धातोर्व्यजपोरनुपसर्गे इत्यपि जपशब्दनिष्पत्तेः। रुद्रश्चायमकरणमन्त्रेषु यत्रजपतीति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः। अत एव याजुपत्वादुपांशुप्रयुज्यमानानामपि इषेत्वेत्यादीनां जपत्वाभावादेकश्रुतिर्भवत्येव। शाखाछेदनादिकं प्रति तेषां करणत्वात्। अकरणीभूतो मन्त्र इत्यन्ये। न्यूङ्खानाम षोडश ओकाराः तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्ताः त्रिमात्राश्च। इतरे त्रयोदशानुदात्ता अर्धोकारा। एतच्चाश्वलायनेन चतुर्थेहनीति खण्डे स्फुटीकृतम्। द्वौ तु षडोङ्कारा इति प्रायिकः पाठः तत्र षट्त्वे मान्तत्त्वे च मूलान्तरं मृग्यम्। गीतिषु सामाख्येति जैमिनिः। एविश्वं समत्रिण दह। विश्वमत्रिणं पाप्मानं सन्दहेति सम्बन्ध।

एशब्दो गीतिपूरणः। निपात इत्यन्ये।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः। यज्ञकर्मणि वषट्कार उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा। वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते तुल्यार्थत्वात्। द्वावपि हि देवतासम्प्रदानस्य दानस्य द्योतकौ। वौषडित्येव तु नोक्तम्। प्रतिपत्तिलाघवेऽपि मात्राधिक्यात्। कारग्रहणं ज्ञापकं समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति तेन एवकार इत्यादि सिद्धम्। उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानः तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्तते। तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्ययः। उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः। ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेरिति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितस्तदपेक्षया अयमुदात्ततरोऽन्त्यस्य विधीयते। द्वयोरप्ययमुदात्ततर इत्येके। तदा याज्यान्तापेक्षः प्रकर्षः। अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः। तत्रोदात्तमात्रं प्रथमस्य सिद्धं द्वितीयस्यानेन विधीयते। अत्र प्रकर्षाविवक्षापक्ष एव प्रबलः। वषट्कारोऽन्त्यः सर्वेभ्योऽस्तराम्बलीयान् याज्याया इति सूत्रितत्वात्। सोमस्याग्ने विही वौषट्॥

विभाषा छन्दसि॥ छन्दसि एकश्रुतिर्वा स्यात्। पक्षे त्रैस्वर्यम्। सम्प्रदायाव्यवस्थितो विकल्पस्तेन बह्वृचानां स्वाध्यायकाले संहितायान्त्रैस्वर्यमेव। ब्राह्मणे त्वेकश्रुतिः। शाखान्तरेष्वपि यथासम्प्रदाय व्यवस्था। अत्र तन्त्राद्यावृत्त्यादिना अच्छन्दसीति नञ्प्रश्लेषाद्भाषायामपि ऐच्छिको विकल्पो बोध्यः। *तथा च दाण्डिनायनादिसूत्रे भाष्यम्। एकश्रुतिर्हि स्वरसर्वनामेत्यादि*। अत एवाभियुक्तानां च विरुद्धस्वरकतत्पुरुषबहुव्रीह्याद्याश्रयणेन श्लिष्टकाव्यादिनिर्माणं सङ्गच्छते। अलं बुसानां यातेति, अतो धावती तिच ह्यर्थं वाक्य मिति पदपाठान्ते।

भाष्यमपि । काव्यप्रकाशेपि वेदइव लोके स्वरो न विशेषा-
ध्यवसायहेतुरिति । किमर्थं तर्हि शल्युपोत्तमं विभाषाभाषायामि-
ति सूत्रमिति चेत्, त्रैस्वर्येण मक्रमे पाक्षिकानुदात्तलाभायेति
गृहाण । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं कुर्वन्सूत्रकारोपि तन्त्रादि-
कर्मभिमैति । यत्तु वृत्तिकृन्मतं विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य
निवृत्त्यर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । छन्दसीत्युक्तेपि तन्निवृत्तिसिद्धेः ।
अन्यथा पूर्वसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च जपादिषु साव-
काशस्य परस्य पूर्वापवाद इति वाच्यम् । एवं हि सति परत्रैव
जपादिग्रहणं कुर्यात् किं नञा किञ्च छन्दोग्रहणेन । एतेन
ऊहितानामच्छन्दस्त्वात्तत्र सावकाशस्य मन्त्रेषु परेण बाधः
स्यादिति हरदत्तोक्तं प्रत्युक्तम् । सिद्धान्तेपि अनूहितेषु पर-
त्वादस्य प्राप्तिमाशङ्क्य यज्ञकर्मणीति कर्मग्रहणसामर्थ्यात्पूर्व-
स्यैव प्रवृत्तिरिति स्वोक्तिविरोधात् । यदपि हरदत्तेनोक्तम्,
जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेव ग्रहणमिति पक्षे विभाषाग्रहणं
व्यर्थं स्यादिति । तदपि इन्द्रशत्रुप्रस्तावे दूषितमस्माभिः । य
दपीह वृत्तिकृता अग्निमीळइत्याद्यप्येकश्रुतावुदाहृत तत्सकला-
ध्यापकसम्प्रदायविरुद्धं, छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापादकञ्च ।
छन्दसि व्यवस्थितो ऽन्यत्रैच्छिक इति विकल्पयोर्वैषम्यं सूचयितुं
हि तत् । न च लोके विकल्पस्य वृत्तिकृतानुक्तत्वादसाम्प्रदा-
यिकत्व वाच्यम् । भाष्यादिसम्मतेरुक्तत्वात् श्वेतइत्यादेर्वृत्तिकृ
तापि तत्रतत्रोदाहृतत्वाच्च । इत इत्यस्य लुडिदमित्यन्तोदा
त्तता श्वेत इति तु एकोदात्तमिति कथं स्वरानुसरणे तन्त्रं स्या
दिति दिक् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ सुब्रह्मण्याख्ये नि
दे यज्ञकर्मणीति विभाषाछन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्व

स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । नितरां गद्यतइति निगदः । परम स्यायनार्थमुच्चैः पठ्यमानः पादबन्धरहितो यजुर्मन्त्रविशेषः । अपादबन्धे हि गदिर्वर्त्तते ऋग्गयमिति, नौगदनेति कर्मण्य प् । सुब्रह्मण्याशब्दो परिस्त्रीकस्त्रालिङ्ग एव तद्वति निगदे निरूढः। सुब्रह्मण्योम् इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्व-स्यमेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतमब्रुवा-ण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्सुब्रह्मणि साधुरिति यत्। तिरश्चा त् स्वरितः तस्य टापा सहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्या-त्स्वरितः । ततो निपातेन ओंशब्देन आमाङोश्चेत्युदात्तस्व-रितयोरेकादेशः स्वरित एव । एकादेशउदात्तेनोदात्त इत्युदा त्त विधिस्तु नेह प्रवर्त्तते अनुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः। ततः स्वरितस्य तूदात्त इति प्रकृतसूत्रेणैवोदात्त इति वृत्तिकारकैयटहरदत्ताद-य । वस्तुतस्तु नेदं युक्तम्। एकादेशउदात्तेनेत्यत्रानुदात्तानुवृत्तौ प्रमाणाभावात्। कावरम्मरुत इत्यत्रोदात्तपाठाच्च । अत एव प्रातिशाख्ये उदात्तवत्येकीभावे उदात्तं सन्ध्यमक्षरमनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे इत्युक्तम् । इह हि पूर्वार्द्धे अनुदा-त्तग्रहणमकुर्वत उत्तरत्र च कुर्वत पुनःशब्देन पूर्वान्वयभ्रमं वा-रयत स्पष्ट एवोक्त आशयः । यत्तु तस्यादित इति सूत्रे स्वरि-तोदात्तार्थञ्चेति वार्त्तिके यः सिद्ध स्वरितः सुब्रह्मण्योम् इति भाष्यं, तत्प्रौढिवादमात्रं निष्कर्षे तु देवब्रह्मणोरित्विवत् स्वरित स्यतूदात्त इत्यपि नवसूत्र्युत्कर्षज्ञापकमेवेत्यवधेयम्। इन्द्रेत्यामन्त्रि तमाद्युदात्तम् । आष्टमिको निघातस्तु भिन्नवाक्यत्वान्न भवति । द्वितीयो वर्णोनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित तस्यानेनो-दात्तः । न चास्मिन् कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वम् । एत-त्काण्डमुत्कृष्यतइत्युक्तत्वात् । अत एवास्मिन्नुदात्ते कृते शेष

निघातोपि न। यथोद्देशपक्षेप्यनुदात्तपरिभाषायां कर्तव्यायामसिद्धत्वेन वर्ज्यमानाभावात्। तेन द्वावप्युदात्तौ। आद्युदात्तः तत्र परस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितस्यानेनोदात्तः। छकाराकारोनुदात्तः। न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः शंक्य. । प्रकरणोत्कर्षेणास्यासिद्धत्वात्। इरिवआगच्छेत्यत्रोक्तप्रक्रियया चत्वार उदात्ताः। वकारच्छकारावनुदात्तौ। मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावः। आमन्त्रिताद्युदात्तः। धाशब्दस्योदात्तादिति स्वरितत्वे ऽनेनोदात्तः। ततश्चत्वारोनुदात्ताः वृषेति पूर्ववद् द्वावुदात्तौ पश्चानुदात्ताः। इत्याधीवतमिति अददाअर्भामिति च ऋड्मन्त्रावत्रानुसन्धेयौ। तेन पराङ्गवद्भावउपजीव्यं सामर्थ्यं स्फुटीभवति। गौरेत्यत्र गौरवदवस्कन्दतीति विग्रह.। सगो गौरो यथा पिबेति मन्त्रवर्णात्। पूर्ववद् द्वावुदात्तौ ततस्त्रयोनुदात्ताः। अहेत्युदात्तौ। चत्वारोनुदात्ताः। कौशीत्युदात्तो। चत्वारोनुदात्ताः। गौतेत्युदात्तो। चत्वारोनुदात्ताः। भ इत्युदात्तम्। सुत्यामित्यन्तोदात्तम्। संज्ञायां समजेति क्यपो विधाने उदात्त इत्यनुवृत्तेः। आगेति द्वावुदात्तौ चत्वारोनुदात्ता.। अत्र वार्त्तिकानि। असावित्यन्तः। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। फिस्स्वरेण प्राप्त आद्युदात्तोनेन बाध्यते। अमुष्येत्यन्तः। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते। स्यान्तस्योपोत्तमंच। चादन्तः। तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते। वा नामधेयस्य। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ स्वरितस्य तूदात्त इति पूर्वसूत्रशेषस्यायमपवादः। देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात् सु-

ब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छत । द्वयोरप्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनानुदात्तः । द्वितीयस्य आष्टमिको निघातस्तु न भवति आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पदात्परत्वाभावात् । ततः प्राचीनपदस्य तु भिन्नवाक्यस्थत्वात् । ये तु देवा ब्रह्माण इति सामानाधिकरण्येन व्याचक्षते । तन्मते विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानतया द्वितीयस्य निघातः । प्रकृतसूत्रेण स्वरितनिघातस्तु वकारस्यैव । तथा च भाष्यं, देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः इति द्विः पाठः । उदात्तौ द्वावेको वेति विकल्पाभिप्रायेण । तत्र द्वितीयपक्षे प्रकृतसूत्रे ब्रह्मग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात्संहितायाम् । इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अनुदात्तानामिति जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोश्च भवत्येव । संहिताग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति तेन तिङ्ङतिङ इति निघातः पदपाठेपि भवति । अग्निमीळे,पुरोहितमित्यादौ त्ववग्रहेपि भवत्येकश्रुतिः । यथा सन्धीयमानानामित्यतिदेशात् । इतिशब्दात्परस्य तु पुरुहूत इति पुरुहूत इत्यादौ न भवति परिग्रहे त्वनार्षान्तादिति प्रातिशाख्ये विशेषवचनात् । एवमन्वेतवाइत्यादावपि । पचन्तीत्यस्तु द्व्युदात्तानामिति निषेधादिति दिक् ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तथाभूतस्यानुदात्तस्य अनुदात्ततरः स्यात् । अग्निम् । कन्या । स्यादेतत् । इमं मे इति मंत्रे शुतुद्रि शब्दस्य पादादित्वेन निघाताभावादाद्युदात्ततया तस्मिन्परे सरस्वतीतीकारस्य

सन्नतर इष्यते एकश्रुतिरेव तु प्राप्नोति । नवसूत्र्या उत्कर्षेणासिद्धतया सन्नतरायोगात् । उक्तं हि । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति । सत्यम् । नमुने इत्यत्र नेति योगविभागान्न दोषः।देवदत्तन्यङ्डित्यत्र तु न्यधीचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यच्चत्यकारस्य स्वरितः पूर्वस्य सन्नतरं प्रति नासिद्धं । प्रकरणे उत्कर्षात् ॥

स्वरसूत्रप्रसङ्गात्फिट्सूत्राणि व्याख्यायन्ते ॥

फिषोन्त उदात्तः ॥ फिष् इति प्रातिपदिकस्य प्राचां संज्ञा। फिषोन्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ॥

पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानामन्त उदात्त स्यात् । पाटला । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्कः वृक्षविशेषः । इहापि प्राग्वत् । अम्बार्थः, माता। उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । सागरः समुद्रः, लघावन्तइति प्राप्ते ॥

गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ गेहं गृहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते। अस्त्रियां किम् । शाला। अत एव पर्युदासाज्ज्ञापकाच्छालाशब्द आद्युदात्तः ॥

गुदस्य च ॥ अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥

ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥ नित्यस्त्रीलिङ्गस्य धकारयकारपूर्वो योन्त्योच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया। माया। जाया। यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । वाह्यम् । वहिपाष्टिलोपो यञ् चेति यञन्तरवादाद्युदात्तत्वम्।विषयग्रहणं किम् ।इभ्या क्षत्रिया। यतोनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमि-

ति मध्योदात्तः ॥

खान्तस्याश्मादेः ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । उखानाम यवाग्वादि पाकार्थं याज्ञिकैर्निर्मितो भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात् खय्युवर्णकृत्रिमाख्याचेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नञ्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नञ्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वं शिखायास्तु दीर्घान्ततया स्वाङ्गशिटामित्यस्याप्राप्तावपि अश्मादेरिति पर्युदासेनाद्युदात्तत्वं ज्ञाप्यते । तथा च शीङ खो निह्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तदेव शरणम् । शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नीति कोशादस्थिवाचकस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तस्याव्यावृत्त्या चरितार्थस्याश्मादेरित्यस्य ज्ञापकत्वायोगात् ॥

हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन, यद्बंहिष्ठं नातिविधे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाध्यते । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्ते इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्युत्थानामभृथस्यायो । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्र बाध्यते ॥

दक्षिणस्य साधौ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधौ किम् । व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तो यथा स्यात् । अर्थान्तरे तु लघावन्तइति गुरुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः ॥

स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणो-

दात्तौ स्त । दक्षिणो बाहुः । आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥

छन्दसि च ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥

कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥ वर्णानान्तणेत्याद्युदात्ते प्राप्तेऽन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृगाख्यायान्तु । कृष्णो रात्र्यै ॥

वा नामधेयस्य ॥ कृष्णस्येत्येव । अयं वा कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः ॥

शुक्लगौरयोरादिः ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिबेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥

अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थम् । छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्तत्वेत्याहुः ॥

पृष्ठस्य च ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्यात् वा भाषायाम् । भाषामात्रविषयं सूत्रमिदं प्रागेकादशभ्योच्छन्दसि ह्रस्वोपोत्तमं विभाषाभाषायामित्यादिवत् । पृष्ठम् ॥

अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥

अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥

आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि ॥

नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषानुराधादीनां लघावन्तइति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानां इष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥

न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिकेत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥

घृतादीनाञ्च ॥ अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोयम् ॥

ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः, श्रेष्ठः । कनिष्ठोल्पिष्ठः । इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥

बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटे ॥ अधिकारोयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् ॥

ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । वलिः तनु ॥

नब्विषयस्यानिसन्तस्य ॥ वनेन वा यः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नब् नपुंसकम् ॥

तृणधान्यानाञ्च द्व्यषाम् ॥ द्व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचान्तु गोधूमाः ॥

त्रः संख्यायाः ॥ पञ्च चतस्रः ॥

स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ॥ शिट् सर्वनाम । कर्णः । ओष्ठः । विश्वः ॥

प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ कवर्गात् पूर्वमादिरुदात्तः । काकः, वृ-

कः। शुकेषु मे। माणिनां किम्। उदकम्॥

खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्॥ खयि परे पूर्वमादि उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः॥

ऊनर्वन्नन्तानाम्॥ उन, वरुणं वोरिशादसम्॥ स्वसारं त्वा कृणवै। वन्। पीवानं मेषम्॥

वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्॥ आदिरुदात्तः। एतः। हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित्॥

ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये॥ माद्भजे ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः॥

अक्षस्यादेवनस्य॥ आदिरुदात्तः। तस्य नाक्षः। देवने तु अक्षैर्मा दीव्यः॥

अर्धस्यासमद्योतने॥ अर्द्धो ग्रामस्य। समंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः॥

पीतद्र्वर्थानाम्॥ आदिरुदात्तः। पीतद्रुः सरलः॥

ग्रामादीनाञ्च। ग्रामः॥ सोमः। यामः॥

लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य॥ स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम्। स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा। चञ्चेव चञ्चा॥

न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्॥ एषामुपमेयनाम्नां नादिरुदात्तः। ताल इव तालः। मेरुरिव मेरुः। व्याघ्रः। सिंहः। महिषः॥

राजविशेषस्य यमन्वा चेत्॥ यमन्वा वृद्धः। आङ्ग उदाहरणम्। अङ्गाः प्रत्युदाहरणम्॥

लघावन्ते द्वयोश्च बव्हषो गुरुः॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोः बव्हष्कस्य गुरुरुदात्तः। कल्याणः। कोलाहलः। इह गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोभिमतः। तेन वृषाकपिरि-

त्यत्र व्यपदेशिवद्भावेनादिभूते सिद्धम् । तेन वृषाकप्यग्नीत्यादिसूत्रस्था वृत्त्यादिग्रन्था न विरुध्यन्ते ॥ क्रीतवत्परिमाणादित्यादिसूत्रस्थभाष्यादिग्रन्थाश्च सङ्गच्छन्ते । नन्वेवमप्यन्यतोङीषिति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थो विरुध्यतइति चेत् । सत्यम् । आदिशब्द इह नान्वेतीत्येव सारम् ॥

स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥ एषां त्रयाणामादिरुदात्तः । स्त्रीविषयः । मल्लिका । वर्णः । श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात् पूर्वोस्त्येषान्तेक्षुपूर्वा । तरक्षुः ॥

शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम् ॥ पूर्वं लघूदात्तं स्यात् । कुक्कुटः। तित्तिरिः ॥

नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥

धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । कान्तः । श्यामाकाः । पान्तः । माषाः ॥

जनपदशब्दानामपान्तानाम् ॥ केकयः ॥

हयादिनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व वा ॥ हयिति हलः संज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकल । असयुक्तेति किम् । मल्लः ॥

इगन्तानाञ्च द्व्यषाम् ॥ आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

इति द्वितीय पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥

त्र्यचां प्राङ् मकरात् ॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः ॥

स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गरेफतकारादीन्वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ॥ ललाटम् । कुर्वादीनान्तु, कपोलः । रसना । वदनम् ॥

मादीनाञ्च ॥ त्र्यचां द्वितीयमुदात्तम् । मलयः । मकरः ॥

शादीनां शाकानाम् ॥ शीतन्या । शतपुष्पा ॥

पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनान्तु । अनूपम् । द्व्यचान्तु नीपम् ॥

युतान्यण्यन्तानाम् ॥ युतादित्रितयान्तानां द्वितीयमुदात्तम् । युत, अयुतम् । अनि, धमनिः । अणि, विपणिः ॥

मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः ।मकरः। वरूढ इत्यादि॥

छन्दसि च ॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् ॥

कर्दमादीनाञ्च ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । कर्दमः ॥

सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥ आदिर्द्वितीयन्तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥

नपः फलान्तानाम् ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥

यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् ॥ कुलायः ॥

आन्तस्य च नालघुनी ॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥

शिशुमारोदुंबरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसाञ्च ॥ अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥

साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ द्वितीयमुदात्तं वा । साङ्काश्यमित्यादि ॥

ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥ हयादेर्हलादेः । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥

उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् ॥

महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा उपधाति ॥

इति तृतीयः पाद ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षर पर्यायेण ॥ उदात्तम् ॥ शकटिः । शकटी ॥

गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमक्षरं क्रमेणोदात्तम । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावतः॥

धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्॥ एषाञ्चतुर्णां धूमभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥

कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि । कपिकेश । हरिकेशः ॥

न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ॥ स्पष्टम्।न्यङ्ङुत्तानः।व्यचक्षयत्स्वः॥

न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः ॥ स्वरितः स्यात् ॥

तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोनाव इति प्राप्ते ॥

बिल्वभक्ष्यवीर्याणिच्छन्दसि ॥ अन्तस्वरितानि ॥

त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥

सिमस्याथर्वणेन्त उदात्त॥आथर्वणइति प्रायिकम्।तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा।तेन वासस्तनुते सिमस्मादृत्यृग्वेदेपि भवत्येव ॥

निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्वाहा ॥

उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥

एवादीनामन्तः ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव एवं नूनम् । सह । ते पुत्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्यस इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु भाष्यः । तच्चिन्त्यम् ॥

वाचादीनामुभावुदात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तंपदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥

चादयोनुदात्ताः ॥ स्पष्टम् ॥

यथेति पादान्ते ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ पटुपटुः ।

शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥

इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पदम् ॥ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ एकाल् प्रत्ययो यः सोपृक्तसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वेरपृक्तस्येत्यादयः।एकेति व्यर्थम्।निपातएकाजित्येकग्रहणेन वर्णग्रहणेजातिग्रहणमिति ज्ञापनेपि अल्ग्रहणसामर्थ्यादेवेह व्यक्तिपरत्वात्। किञ्च सूत्रमेवेदं व्यर्थम्। अपृक्तप्रदेशेष्वल्ग्रहणेनैव सिद्धेः । न च सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचक्षाणः सुरा इत्यत्र धात्ववयवस्य सस्य लोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया गतार्थत्वात् । विभक्तिसाहचर्याच्च । यथासूत्रारम्भेपि तिसाहचर्यात्सेरपि 'तिङ एव ग्र-

हणादभैत्सीदिति सिचो न भवति। वेरपृक्तस्येत्यत्र तु वकारेकारयोरन्यतरमनुनासिकमाश्रित्यापृक्तग्रहण मत्याख्यास्यतएव ॥

तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारयः॥ समानाधिकरणाव यवस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञ स्यात्। संज्ञाप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयेत्यादय. । समानाधिकरणे पदे आश्रयत्वेन स्तोऽस्येत्यर्शआद्यच् । यदि तु पूर्वकालैकेति प्रकरणस्यान्ते कर्मधारयश्चेति कृत्वा तत्पुरुषानुवृत्त्या पर्याये लब्धे चकाराद्गतिश्चेत्यादानिव समुच्चय साध्यते तदेद सूत्रं शक्यमकर्तुम् ॥

प्रथमानिर्दिष्ट समासउपसर्जनम् ॥ समासविधायकं शास्त्रं समासः । तादर्थ्यात् । समस्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या वा । तत्र प्रथमया यन्निर्दिश्यते तदुपसर्जनं स्यात् । द्वितीयाश्रितादिभिः कृष्णाश्रित । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञार्थम् । लोके ह्यप्रधानमुपसर्जनमाहुः । तेन राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इत्यत्रोभयोः षष्ठीति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि राजैवोपसर्जनं न तु कुमारी । तेन कुमारीशब्दस्य न पूर्वनिपातो न वा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । न च राज्ञः कुमारीति प्रथमान्तेनैव विग्रह इति भ्रमितव्यम् । मूलाभावात् । तथा च तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तमीति सूत्रे परमे कारके परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशंक्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबलेन समाहितं भाष्ये । अनेकमन्यपदार्थइति सूत्रेपि भाष्यकैयटयोः स्पष्टमेतत् । प्रथमान्तेनैव विग्रह इति नियमो नास्तीति परिनिष्ठितविभक्त्यैव विग्रहस्योचितत्त्वाच्च । अत एव पूरणगुणेति समानाधिकरणेन षष्ठीसमासनिषेधोपि सङ्गच्छते । अत एव चैकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्यस्य विषयलाभः । स्यादेतत् । उक्तरीत्या सूत्रभाष्यादिस्वरसान्न्यायाच्च द्वितीयाद्यन्ततया परिनिष्ठितस्य प्रथमान्तेन विग्रहो

नास्तीत्येवोच्यताम् तत्किमुच्यते नियमो नास्तीति । सत्यम् । अस्ति तत्राप्यालम्बनम् । तथाहि । राजकुमार्या इत्यादेः परिनिष्ठितस्यार्थप्रदर्शनपरे लौकिके विग्रहवाक्ये प्रकृतिभागमात्रं व्याख्येय न तु समासोत्तरविभक्तिरपि । नहि षष्ठी षष्ठ्या व्याख्येया किन्त्वनुवादमात्रं तत् । तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रव्याचिख्यासायां प्रथमया विग्रहः केन वार्यते । अत एव हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीमित्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । मातेति प्रथमान्तेन समासे बाधकाभावात् । अत एव पचतीति पाचकस्त पाचकामित्याद्यपि सम्यगेवेति दिक् । तस्माद् द्वितीयाद्यन्तस्य परिनिष्ठितस्य प्रथमया परिनिष्ठितया वा विग्रहो न तु तदुभयभिन्नयेति निष्कर्षः । स्यादेतत् । यद्यन्वर्थसंज्ञेयं याचकवृन्दारको गोगर्भिणीत्यादिषु विशेष्यस्य पूर्वनिपातो न स्यादिति चेत् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानं चतुष्पाद्गोगर्भिण्येत्यादौ विधिवाक्ये प्रथमानिर्देशस्यानन्यार्थत्वाददोष । तस्मात्सति सम्भवे व्यवस्थापकमन्वर्थत्वमिति स्थितम् ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ अधिकारादिह समासार्थमलौकिकं विग्रहवाक्यं समासः । तत्र विशेष्यसमर्पके पदे प्रयोगभेदादनेकविभक्तियुक्तेपि यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्पूर्वनिपातेतरस्मिन्कार्ये । अतिक्रान्तो मालामतिमालः । इहातिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण सकलविभक्तियोगेपि मालाशब्दस्य द्वितीयानियमात् संज्ञायां सत्यां गोस्त्रियोरिति ह्रस्व । एवं निष्कौशांबिरित्यादि । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् । नेह । अर्द्धं पप्पल्या अर्धपिप्पली । नन्वेवं पञ्चखट्वी न सिध्येत् । सत्यम् । अत एव संज्ञापूर्वकतया व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वार्द्धपिप्पलीं साधयित्वा षष्ठ्यन्तेति वार्तिकं नारब्धव्यमिति मा-

माणिकाः । वस्तुतस्तु एकदेशिसमासविषयकोयं निषेधः । न चात्र प्रमाणाभावः।पञ्चखट्वीति द्वितीयभाष्यस्य प्रमाणत्वात्॥

इति शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममान्हिकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ डित्थादीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकम् । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम्। तन्न । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु बहुपटव इत्याद्यर्थमिदम्। न च तद्धितग्रहणे मत्वर्थलक्षणया निर्वाहः । पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः । अव्युत्पत्तिपक्षस्तु कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणेनैव ज्ञाप्यः । ज्ञापिते च तत्राप्यनेनैव संज्ञा सिध्यति । नन्वेतदेव ज्ञापकम् । बहुच्पूर्वे कृतार्थत्वादित्यवधेयम् । अर्थवत्किम्। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । स्यादेतत् । विशिष्टरूपोपादानविषयतया अर्थवत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासादेव सिद्धम्। न चाधीते यावक इत्यादौ इङ्कनौ निरर्थकावपि धातुप्रत्ययौ स्त इति वाच्यम्। अदादिव्यवस्थायै इङ एवार्थवत्त्वस्वीकारात् । स्वार्थिकानाञ्च प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वात् । न चेदं कल्पनामात्रमिति वाच्यम्। डित्थादावपि तथात्वात् । उक्तं हि । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कल्पिताभ्यामिति हि तदर्थः । वस्तुतः पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवार्थवत्त्वात् । सत्यम् । उत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं इह तु स्पष्टार्थम्। अधातुः किम् । अहन्। नलोपो मा भूत्। न च सुपोधात्विति धातुग्रहणात् धातोर्नेयं संज्ञेति वाच्यम् । श्येनायते इत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः किम् । पच-

तीति तिपो मा भूत्। सुपोप्येवम्। न चैवन्तदन्तेषु अतिव्याप्तितादवस्थ्यम्। उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। तद्धितान्तानामेव नत्वन्यप्रत्ययान्तानामिति। न च तत्रापि संज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहणं दुर्लभमिति वाच्यम्। अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः। प्रशंसायां हि मतुप्। एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धत्वञ्च प्रशंसार्थः। अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात्॥

कृत्तद्धितसमासाश्च॥ अर्थवन्त एते प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तविधिः। न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतान्ताद्धितानां चार्थोस्ति। भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। राः। भित्। छित्। अत्राधातुरिति पर्युदासे प्राप्ते कर्त्ता हर्त्ता, अत्र तद्धितान्तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्ते, सन्निहितत्वाच्च कृद्ग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते नतु समासग्रहणकृतो नियमोपि। तेन कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् मूलकेनोपदंशमिति वाक्यस्य न भवति। ननु बाध्यसामान्यचिन्तायां समासनियमोपि बाध्येत। विशेषचिन्तायां तु मध्येपवादन्यायावताराात्तद्धितनियमोपि न बाध्येतेति चेत्। सत्यम्। आद्ये एवेह पक्षे। न च वाक्येतिप्रसङ्गः। शब्दाधिकारमाश्रित्येहार्थवच्छब्देनैकार्थीभावविवक्षणात्। अतिशये मतुप्स्मरणात्। वक्ष्यमाणरीत्या अप्रत्यय इति निषेधः प्रत्ययान्तपर इति पक्षे तु मध्येपवादन्यायात् सर्वेष्टसिद्धिः। अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेपि पुरस्तादपवादन्यायादिष्टसिद्धिरिति दिक्। तद्धितः। औपगवः। अत्रानेन पूर्वेण वा संज्ञा नियमविधीनां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात्। एवं समासेपि। न चासमर्थसमासेषु विध्यर्थं समासग्रहणमिति वा-

वानापन्नसंघातविषयको नियम इत्यपि सुवचं तथापि सरूपसूत्रे समुदायाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रन्थं योजयितुमिदं गौरवमादृतम् । निष्कर्षे तु तथैवास्तु । तथा च तद्धितग्रहणं नियमार्थमेव । भेदसंसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमिति कैयटस्याप्ययमेव भाव । भेदे परस्परपरिहारेण प्रयोगे सति यः संसर्गस्तद्द्वारकमित्यर्थात् न तु भेदः संसर्गो वा द्वयं वा वाक्यार्थ इत्याशयेन तद्ग्रन्थः । बहुव्रसमासयोर्वैरूप्यालाभात् । यद्वा । सात्पदाद्योरिति सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे पूर्वसूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । तद्धितग्रहणन्तु विध्यर्थमेव । स्यादेतत् । पक्षत्रयेपि राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा दुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लुक् स्यादिति चेन्मैवम् । जहत्स्वार्थायामानर्थक्यात् । अजहत्स्वार्थायामपि पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेण तत्सहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात् । प्रशंसायां हि मतुबित्युक्तम् । एवं घटपटावित्यादावपि मिलितयोरेव पदयोः सहभूतार्थता । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च । घटावित्यंशो नार्थवानिति । एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थं समासग्रहणं किं न स्यादिति चोद्यं प्रत्युक्तम् । अर्थवद्ग्रहणस्येहार्थताया एवोक्तत्वादिति दिक् । यदि तु नैयायिकरीत्या अर्थवत्त्वं वृत्तिमत्त्वं तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहणं विध्यर्थम् । तद्धितग्रहणमपि तथा । अप्रत्यय इति तु प्रत्ययवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न क्षतिः । तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य बहुपटव इत्यस्य सुसाधत्वात् । किन्त्वस्मिन्पक्षे सिद्धान्तविरोधः मूलकेनोपदंश पचतकीत्यजातिप्रसङ्गश्चेति यथास्थितमेवास्तु । इह प्रकरणे यथाश्रुताः प्राचां ग्रन्था दुष्टा एवेत्यवधेयम् । नि

पातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारात्सिद्धमिदम् । अनुकरणेषु तु अनुकरणेन सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकता, भूसत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव । भुवोवुगिति यथा । न चाधातुरिति पर्युदासापत्तिः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यतयोक्तांशे प्रवृत्तावपि संज्ञांशे अप्रवृत्तिसम्भवात् । एतच्च ऋलृक्सूत्रे उपपादितम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं कुलम् । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यान्नेह । काण्डे । कुड्ये । इह त्वन्तादिवद्भावेऽप्यतिदेशेनास्ति प्राप्तिः । न च द्विकपक्षे वारिणीइति व्यावर्त्य कृतार्थतेति वाच्यम् । तत्रापि प्रातिपदिकमित्यस्यानुवृत्त्या सिद्धे सामर्थ्यस्य सुवचत्वात् । लक्ष्यानुरोधेन पक्षान्तरस्यैव सुग्रहत्वाच्च । यद्वा कार्यकालपक्षं प्रत्ययान्तस्य नेति प्रसज्यप्रतिषेधं चाश्रित्य समाधेयम् । न चैवं ब्रह्मबन्धुरित्यत्र स्वादयो न स्युरिति वाच्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया श्वश्रूरित्यत्रेव तत्सिद्धेः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनं यो गोशब्दस्तादृगेव च यस्त्रीप्रत्ययान्तस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । चित्रगुः । निष्कौशाम्बिः । उपसर्जनस्य किम् । सुगौः । राजकुमारी । स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेन स्त्र्यधिकारोक्तप्रत्ययग्रहणान्नेह । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । कथं गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् । शृणु । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेदं ह्रस्वत्वम् । न चेह तदस्ति । गोः कुलं

प्रति गुणीभावेपि गां प्रत्यतथात्वात्। कुमार्याश्च पुत्रं प्रति गुणीभावेपि राजानं प्रत्यतथात्वात्। शास्त्रीयं चेहोपसर्जनं गृह्यते। कृत्रिमत्वात्। अत एव प्रत्ययमात्रस्य तथात्वासम्भवात्तदन्तलाभः। यदि तु लौकिकमुपसर्जनत्वं गृहीत्वा प्रत्यय एव विशेष्येत तदा हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्राति व्याप्तिः स्यात्। स्पष्टञ्चेदमुपमानानिसामान्यवचनैरिति सूत्रे भाष्ये। अथ कथं राजकुमारीमतिक्रान्तोतिराजकुमारिरिति। अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्युक्ततया राजकुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यवेहि। अतिक्रान्तम्प्रति ह्यसावुपसर्जनं न तु राजानम्प्रतीति विवेकः। अन्यथः कैयटस्त्वापातत इत्यवधेयम्। अत्र वार्त्तिकम्। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति। ईयसन्तायः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तो यो बहुव्रीहिस्तत्र ह्रस्वो नेत्यर्थः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो विहितः। तत्र पुंसि यथा स्त्रीप्रत्ययान्तता नास्ति तथेह बोध्यमित्येवं वचनव्यक्त्या ह्रस्वाभावः पर्यवस्यति। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी। ईयसश्चेति कब्निषेधः। बहुव्रीहौ किम्। अतिश्रेयसि॥

लुक्तद्धितलुकि॥ तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक् तावत्प्रत्ययस्यैव सम्भवति। न तु तदन्तस्य। अत एवोपसर्जनमिह लौकिकम्, न तु पूर्ववच्छास्त्रीयम्। असम्भवात्। न हि प्रत्ययमात्रं शास्त्रीयमुपसर्जनम्। आमलक्याः फलमामलकम्। नित्यवृद्धशरादिभ्य इति मयटः फले लुक्। ततोनेन गौरादिङीषो लुक्। इह पूर्वसूत्रस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः। अस्यावकाश आमलकम्। पञ्च इन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यत्र तु परत्वाल्लुगेव॥

इद्घोण्याः ॥ गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । गोणीशब्दः परिमाणवचन आवपनवचनश्च । तत्राद्यात्प्राग्वतेष्ठञ् । द्वितीयादार्हीयष्ठक् । तयोरध्यर्धेति लुक् ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ प्राचामिदं सूत्रं दूषणार्थं पाणिनिरनुवदति । लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालाः क्षत्रियाः पुल्लिङ्गबहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः पञ्चालाः । पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ते तद्राजा. । तद्राजस्य बहुषु । ततस्तस्यनिवास इत्यणो जानपदे लुप् । लुपि किम् । लवणस्सूपः । संसृष्टे । लवणाल्लुक् । व्यक्तिवचने किम् । हरीतकी पञ्चाला इत्यादिषु पष्ठ्या अतिदेशो मा भूत् । समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः । नियमार्थमिदम् । मथुरा पञ्चालाः । उत्तरपदस्यैवेति नियमान्नेह । पञ्चालमथुरे । बहुवचनस्य किम् । गोदौ ग्रामो मथुरा च गोदमथुराः । पूर्वपदस्य द्वित्वातिदेशः स्यादेव ॥

विशेषणानाञ्चाजातेः ॥ लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपद । गोदौ ग्रामः । कथं तर्हि पञ्चाला जनपदो रमणीय इति । जातिविशेषणत्वादिति गृहाण । पञ्चालविशेषकत्वे तु रमणीया इति भवत्येव । स्यादेतत् । लुपोन्यत्रापीदं तुल्यम् । बदरीवृक्ष इत्यत्र सूक्ष्मकण्टका सूक्ष्मकण्टक इति प्रयोगयोर्विशेष्यभेदेन व्यवस्थास्वीकारात्, तत्किं सूत्रेण । सत्यम् । गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति सूत्रार्थः । तथाहि । जातिभिन्नानि यानि विशेषणानि तेषां युक्तवत् विशेष्यवदित्यर्थः । गुणवचनानामित्यु-

द्योपेपि जातिभिन्नं गुणशब्दार्थः । तदुक्तममरेण । स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः । गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदका इति ॥ सामान्ये नपुंसकस्य न्यायप्राप्तस्यापवादोयम् । तेन शुक्लं पटा इति न भवति । अनित्यश्चायमतिदेशः । संस्कृतंभक्षा इत्यादिलिङ्गात् । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ नियमार्थमिदम् । तेन वचनं न युक्तवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । गौरादिङीषन्तादनुदात्तादेश्चेति लुप् । खलतिकादिषु वचनम् ॥ अयमपि नियम एव । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि । खलतिको वरणादिः । मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां प्रतिषेधः । लुबन्तस्य तु भवत्येव । चञ्चा तृणमयः पुमान् । स इव चञ्चाभिरूपः । संज्ञायामिति कन् लुम्मनुष्यइति लुप् । चर्मविकारविशेषोवध्रिका । स इव वध्रिका दर्शनीयः । तदिह द्वे वार्तिके आद्यस्य तृतीयन्तु द्वितीयस्यापवाद इति स्थितम् । इदं त्ववधेयम् । इहाभिरूपदर्शनीयपदयोर्विशेष्यलिङ्गे प्रतिषिद्धे नपुंसकत्वं प्राप्नोति । भाष्यकारीयोदाहरणसामर्थ्यान्न भवतीति ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ तत् युक्तवद्वचनम् । अशिष्यम्, अकर्तव्यम् । कुतः । संज्ञानां प्रमाणत्वात् । अयं भावः । पञ्चाला वरणा इत्यादयो न यौगिकाः । तन्निवासेपि देशान्तरे अप्रयोगात् । देशे तन्नाम्नीत्यधिकृत्यादूरभवे प्रत्ययविधानाच्च । किन्तु संज्ञाशब्दा एते । ते च यल्लिङ्गसङ्ख्यतया लोके प्रसिद्धास्तत्र प्रमाणभूता एव । तदर्थप्रमाणका इत्यर्थः । यथा आपो दारा वनं गृहाः सिकता वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेनुशासनमारब्धं तदर्थमपि मास्तु । किञ्च ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ लुबप्यशिष्यः । जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति । कुतः, योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात्, अप्रतीतेः । तथा चात्र तस्यानिवासो ऽदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ चकारो ह्यर्थे । यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं प्रमाणं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । दृश्यते च सम्प्रति । विनैव क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दः । न च भूतपूर्वगतिः । क्षत्रिययोगाद्देशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भावः । अतोक्षादिवन्नानार्था एवैते इति तत्त्वम् ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमपि अशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । आख्यातस्य क्रियाप्रधानतया व्यभिचाराच्चेत्यर्थः ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसो ऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादिक्रमेण काल उपसर्जनं च पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्रापि तुल्यम् । अशिष्यत्वं समानमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । एकोप्यर्थो वा बहुवदित्यतिदेशाद्विशेषणादपि सिद्धम् । बहूनां वचनं बहुवचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानाच्चातिदेशः फलितः ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते ऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति

वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः। पटुरहं ब्रवीमि। कथं तर्हि त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इति भर्तृहरिः। अत्रोन्नतत्वस्य विधेयत्वाद्भवत्येव। अनुवाद्यविशेषणपरत्वात्प्रतिषेधस्येति हरदत्तः। भाष्ये त्वेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम्। तथाहि। अहंकाराद्यवच्छिन्नेभ्यस्तानाञ्चक्षुरादीन्द्रियाणां तत्तादात्म्यादहमुल्लेखगोचरता भेदाभेदप्रतीतिश्च। अहं शृणोमीति वन्मम श्रोत्रं शृणोतीत्यपि व्यवहारात्। तत्र चक्षुरादीनां बहुत्वाद्भेदस्वातन्त्र्ययोर्विवक्षायां वयं ब्रूम इति सिद्धम्। अभेदमात्रविवक्षायां तु एकवचनम्। न च गौणता। गौरोहमित्यादीनां यावद्व्यवहारं बाधाभावात्। एतेन पुष्यादिगुराविकेषामिति वृत्तिकारेण पठितमपि गतार्थम्। त्वं गुरुर्यूयं गुरव इत्यस्योक्तरीत्या सिद्धेः। अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादिलौकिकप्रयोगोपि सङ्गच्छते॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे॥ द्वयोरित्यनुकर्षाद् द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा विधीयते। तेन विशेषणेपि सिद्धं, पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किम्। फल्गुन्यौ माणविके। फल्गुन्योर्जाते इत्यर्थः॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टाणाविति टः। टित्वान्ङीप्। एकस्यान्तु तारायां नेमौ शब्दौ प्रयुज्येते। उद्भूतावयवभेदे समुदायएव निरूढत्वात्। सूत्रे तु नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचनं नक्षत्रे यत्राभिधीयेते इत्यर्थात्॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात्। पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता। पुनर्वसू वा। लोके तूद्भूतावयवसमुदाये निरूढत्वाद्द्विवचनमेव। गाङ्गताविव दिवः पुनर्वसू॥

विशाखयोश्च॥ प्राग्वत्। विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता।

पक्षे विशाखे। छन्दसीत्यनुवृत्तेर्लोके विशाखेइत्येव। अमरस्तु राध विशाखेति मयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति। सूत्रं तूदासीनम् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ छन्दसीति न सम्बध्यते पूर्वत्र चकारेणानुकृष्टत्वात् । एतदर्थ एव हि पूर्वत्र योगविभागः । तिष्य एकः । पुनर्वसू द्वौ । तेषां द्वन्द्वो बह्वर्थः । तत्र बहुत्वं द्विवद्भवतीत्यतिदेशो ऽयम् । तिष्यपुनर्वसू उदितौ । तिष्यपुनर्वसू इति किम् । विशाखानुराधा । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् लुबविशेषे । ततो जातार्थे सन्धिवेलादिसूत्रेणाण्। तस्य श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक् । माणवकवृत्तिरयं द्वन्द्वो न तु नक्षत्रवृत्तिः। न चायं गौणः । यौगिकत्वात्। ननु नक्षत्रइत्यनुवृत्त्या सिद्धमेतत्। किं पुनर्नक्षत्रग्रहणेन। अत्र भाष्यम् । पर्यायाणामपि यथा स्यादिति। तस्याय भावः। तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानो यो नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व इति व्याख्यानात् । पुष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू इत्यपि सिध्यतीति । स्यादेतत् । यथा भावेचाकर्मकेभ्य इत्यकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न तु बहिरङ्गं कालादि कर्म तथान्तरङ्गस्य कालस्य व्यावृत्त्या बहयस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ता इत्यादेः सिद्धावपि माणवकस्य बहिरङ्गस्य व्यावृत्तये पुनर्नक्षत्रग्रहणमस्तु । यद्वा । तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगं विभज्य देशान्तरस्थमपि तिष्यस्य कार्यं नक्षत्रएवेति व्याख्यास्यते । तेन तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति सिद्धम् । तस्माद्बहिरङ्गव्यावृत्त्या योगविभागेन वा कृतार्थं नक्षत्रग्रहणं कथं पर्यायग्रहणार्थं स्यात् । उच्यते । अकर्मकशब्दः श्रुत्यैव कर्म व्यावर्तयन् मुख्यमन्तरङ्गमेव व्यावर्त्त-

यतीति युक्तम् । नक्षत्रशब्दस्तु स्वार्थार्पणमनाद्या अर्थान्तरं व्यावर्त्तयन्नविशेषाद्गुभौ व्यावर्त्तयतीति नाद्यं फलम् । नापि द्वितीयम् । पुष्यार्थवचनस्यावश्यकत्वात् । अत एव पक्षद्वये प्यपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम् । द्वन्द्वइति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषान्ते तिष्यपुनर्वसव । तिष्यादय एव विपर्ययविषया इह बहुव्रीहिणोच्यन्ते । अतो भवत्यय नक्षत्रसमासः न तु द्वन्द्वः । बहुवचनस्य किम् । इद तिष्यपुनर्वसू । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवत् । न्यायसिद्ध चेदम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति हि नियमः । न तु विपरीतः । चार्थेद्वन्द्व इति पृथग्विधानात् । प्रकृतसूत्रे बहुवचनग्रहणाच्चेति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ समानायां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषां मध्ये एक एव शिष्यते । अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव ङ्यन्तावन्तप्रातिपदिकानां प्रवर्त्तते । हरिणी मृगी हरितवर्णा च । तयोः सहविवक्षायां हरिण्यौ हरिण्यः । क्षितिक्षान्त्योः क्षमा । वासोन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन्निति श्रीहर्षः, श्रियो नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्येति च । सकृच्छ्रुतात्सकृदर्थः प्रत्यय इति मते शब्दसारूप्येपि द्वन्द्वः स्यात् । अथापि तन्त्रेणानेकार्थताभ्युपगम्यते एवमपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियमाभावात् पाक्षिको द्वन्द्वो दुर्वारः । आरब्धे त्वेकशेषे सुबन्तद्वयविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवति । अत एव एकशेषस्य द्वन्द्वापवादकतेत्युद्घोषः । इकोगुणवृद्धीत्यस्य अलोन्त्यापवादकतेति पक्षे ऽपवादशब्दस्येत्थमेव व्याख्यातत्वात् । अत एव घटौ घटा

इत्यादीन्यपीहोदाहरणानि । तत्रापि ऐच्छिकस्यानेकव्यक्तिबोधोद्देश्यकस्यानेकविशकलितशब्दप्रयोगस्य घटोयं घटोयमिति बहुशो दर्शनेन तद्वदेव सहविवक्षायां घटावित्यादिद्वन्द्वस्य दुर्वारत्वात् । एतेन त्र्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति वार्तिकं दृष्ट्वा नानार्था एवेहोदाहरणमिति भ्राम्यन्तः परास्ताः । न च पदार्थतावच्छेदकभेदाभावाद्घटावित्यादौ द्वन्द्वप्रसक्तिर्नेति वाच्यम् । चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण साहित्यमात्रे तद्विधानात् । तस्य चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एकशेषे च विशेषणत्वं प्रयोगोपाधित्वं वा । समाहारद्वन्द्वे तु प्राधान्येन भानमित्यन्यदेतत् । न चैवमपि घटकलशावित्यादिद्वन्द्वापत्तिः । विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकेन एकशेषात् । वस्तुतस्तु सौत्र एवायमर्थः । रूप्यते बोध्यते इति रूपम्, अर्थः समानं रूपं येषामिति सरूपाः । ज्योतिर्जनपदेति समानस्य सभाव । सरूपाश्च सरूपाश्च तेषामिति एकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः व्याक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया तुल्यास्यप्रयत्नमिति वत्स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः । एतद्विषयविवेचनं तु अइउणित्यत्रैव कृतम् । अत एव जननीवाचिनो मातृशब्दस्य धान्यमापवाचिनस्तृजन्तस्य च एकशेषं निषेद्धुं प्रवृत्ते मातृमात्रो प्रतिषेधः सरूपत्वादिति वार्तिके स्वान्तर्गते मातृमात्रोरित्यत्रापि निषेधप्रवृत्तिः । नन्वर्थविशेषोपहितयोरेव तत्रानुवाद । अन्यथा जननीवाचिनोरपि निषेधापत्तेः, तत्कथं शब्दरूपपरे स्वान्तर्गते निषेधप्रवृत्तिरिति चेत् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादिति गृहाण । सूत्रमते तूत्तरसूत्रादेवकारोऽनुकृष्यते । तेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानात्परिच्छेत्तृवाचिनश्चाप्तृन्निति सर्वनामस्था

ने दीर्घविधानादसारूप्यादेकशेषाभावः । न च वाचानिकैकशेषविरहेपि क्लिष्टरूपकस्थलइव तन्त्रन्यायाश्रयेण पाक्षिक एकशेषो मातृमात्रोः स्यादेवेति वाच्यम् । यान्येकविभक्तौ सरूपाण्येव तेषामेवैकशेष इति नियमात् । न चैवं घटघटाविति पापाक्षिकं दुर्वारमिति वाच्यम् । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन सरूपाणामेकशेष एवेत्यपरनियमाश्रयणात् । तस्मात् घटकुम्भौ कुम्भकुम्भौ मातृभ्यां चेति पाक्षिकमनिष्टत्रितयं प्राप्तं सूत्रेणानेन वार्यते । घटावित्यादिसिद्धिस्तु स्यादेवैतद्विनापि हि । जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेपीति निष्कर्षसंग्रहः । स्यादेतत् । देवदेव इत्यादावपि तर्ह्येकशेषः प्राप्नोति । न चैकविभक्ताविरयनेन तद्वारणम् । तस्य सारूप्योपलक्षणत्वादेकशेपस्य चानैमित्तिकत्वात् । अथ वक्ष्यमाणरीत्या एकशेषविशेषणतां ब्रूपे, तथाप्यनिस्तारः । देवदेव इत्यत्रापि षष्ठीसमासादुपरि एकविभक्तेः सत्वात् । अन्तर्वर्तिन्योस्तु लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् । अत्राहुः । सहविवक्षायामेव एकशेषः । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । उक्तञ्च । अनुस्यूतेव भिन्नानामेका प्रख्योपजायते । यदा सहविवक्षान्तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयोरिति ॥ अयञ्च विषयनियमो ऽभिधानबलाल्लभ्यते वृद्धोयूनेत्यादिसूत्रेषु सहयोगे तृतीयायाः प्रयोगाच्च । यद्वा । पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वे इत्यनुवर्तते । अर्थाधिकाराच्चेतरेतरयोगद्वन्द्वावगमः। तेन द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानादुक्तविषयनियमसिद्धिः । न च द्वन्द्वे कृतइत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । स्वरसमासान्तादिदोषप्रसङ्गेन कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्यमाणत्वात् । एतेन सारवसारवोमिज इति श्रीहर्षप्रयोगोपि

व्याख्यातः । सरव्यां भवाः सारवाः । ते च ते आरवसहिताश्चेति कर्मधारये सहविवक्षाविरहात् । विद्वन्मानसराजहंसेत्यादिश्लिष्टरूपके तु मानसमेव मानसमिति तन्त्रेण प्रयोगो न तु सौत्र एकशेषः । सहविवक्षाविरहात् । सारव इत्यत्रापि तथा स्यादिति चेत् । पक्षे एवमेव । तावतापि उभयप्रयोगस्य निर्वाहत्वात् । न चैवं समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषानुशासनात्पाक्षिकं घटघटमित्यादि दुर्वारमेवेति वाच्यम् । तत्रानभिधानस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अस्तु वा तत्राप्येकशेषप्रवृत्तिः । न चैवं नपुंसकतापत्तिः । समाहारद्वन्द्व एव तदनुशासनात् । तथा च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति पक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सकलव्यक्तिसङ्ग्रहो भविष्यतीति प्रतिव्यक्तिलक्षणं नावर्तनीयम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति ज्ञापकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम् । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादौ तु द्वन्द्वैकशेषौ उभावपि अनभिधानेनैव वारणीयौ । उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेवेति बोध्यम् । विंशतीत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति दिक् । एवं स्थिते सूत्रारंभपक्षेऽपि बहुशो ऽनभिधानस्यैवाश्रयणाद् घटघटावित्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरासार्थं सूत्रारम्भेणेत्याशयेन भगवता एकशेषप्रकरणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं पितराविति मातुः श्वशुरावित्यादौ श्वश्र्वादेश्च प्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भेऽपि तौल्यात् । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति चेत्, तर्हि द्विवचनाद्युपाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्तिर्निरूढलक्षणा चेति फलितोऽर्थः । तथा च लोकव्यवहारादेव तद्ग्रहसम्भवे न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चैवमग्निचिदित्यादौ क्विबादयोऽपि प्रत्याख्यायतामिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन तुगाग-

मप्रातिपदिकसंज्ञार्थं तदारम्भात् । तदेवं सरूपाणां विरूपाणां च सर्वमेकशेषं मत्वाचक्षाणेनापि भगवता सरूपसूत्रमात्रं तु शास्त्रीये व्यवहारे संज्ञापरिभाषादिवद्विनापि सहविवक्षामेकशेषं विधातु भविष्यतीत्याशयेन द्विवचनेचीत्यत्र एकशेष इति भाष्येभिहितमिति दिक् । आरभ्यमाणे तु सूत्रे यद्यपि षट् पक्षा सम्भवन्ति तथापि तत्र प्रथो दुष्ट एव प्रथस्तु निर्दोषा इत्यधेयम् । तथाहि । पृथक्सर्वेभ्यो विभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्तानाञ्चाकृतद्वन्द्वानां वा समुदायादेकविभक्तौ वा युगपदधिकरणवचने वा अनैमित्तिको वेति षट् पक्षाः । तत्राद्ये एकशब्द समानपर्यायस्तथा च वृक्ष स् वृक्ष स् इति स्थिते आद्ययोर्निवृत्तौ स स् वृक्ष स् इति स्थिते संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति व्याख्याने मध्यमस्य सोर्लोपः । संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्येति व्याख्याने तु हल्ङ्यादिलोपः तत्रापि सुतिसीति प्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेप इति पक्षे तु न कस्य चिल्लोपः । सर्वथापीष्टरूपं न सिध्यत्येव । आद्यन्तयोर्निवृत्तौ तु स् वृक्ष स् स इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु वृक्ष स् स् इति स्यात् । तथा वृक्षा अनित्या इत्यादावन्तसुप्प्रत्ययश्रवणं स्यादिति दुष्ट एव प्रथमः पक्षः । द्वितीये तु वृक्ष स् इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् । द्विवचनबहुवचनयोरनुत्पत्तिरेकवचनश्रवणञ्च स्यात् । तृतीये तु द्वन्द्वे इति अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि लब्धुं शक्यते तथापि अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्ते कृते यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वानुदात्त पदं स्यात् । परशेषे त्वन्तोदात्तं स्यात् । इष्यते त्वाद्युदात्तम् । अशेः क्वनिन्व्युत्पादनात् । यो अश्वेभिर्वहते विभ्रमाश्वा इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किञ्च ऋक्च ऋक्च ऋचावि-

व्याख्यातः । सरव्यां भवा सारवाः । ते च ते आरवसंहिताश्चेति कर्मधारये सहविवक्षाविरहात् । विद्वन्मानसराजहंसेत्यादिश्लिष्टरूपके तु मानसमेव मानसमिति तन्त्रेण प्रयोगो न तु सौत्र एकशेषः । सहविवक्षाविरहात् । सारव इत्यत्रापि तथा स्यादिति चेत । पक्षे एवमेव । तावतापि उभयप्रयोगस्य निर्वाहत्वात् । न चैवं समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषानुशासनात्पाक्षिकं घटघटमित्यादि दुर्वारमेवेति वाच्यम् । तत्रानभिधानस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अस्तु वा तत्राप्येकशेषप्रवृत्तिः । न चैवं नपुंसकतापत्तिः । समाहारद्वन्द्व एव तदनुशासनात् । तथा च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति पक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सकलव्यक्तिसङ्ग्रहो भविष्यतीति प्रतिव्यक्तिलक्षणं नाननीयम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति ज्ञापकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम् । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादौ तु द्वन्द्वैकशेषौ उभावपि अनभिधानेनैव वारणीयौ । उत्सर्गतः संख्याशब्देष्येवमेवेति बोध्यम् । विंशतीत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति दिक् । एवं स्थिते सूत्रारंभपक्षेपि बहुशोऽनभिधानस्यैवाश्रयणाद् घटघटावित्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरासार्थं सूत्रारम्भेणेत्याशयेन भगवता एकशेषप्रकरणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं पितरावित्यत्र मातुः श्वशुरावित्यादौ श्वश्र्वादेश्च प्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भेपि तौल्यात् । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति चेत्, तर्हि द्विवचनाद्युपाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्तिर्निरूढलक्षणा चेति फलितोर्थः । तथा च लोकव्यवहारादेर तद्ग्रहसम्भवे न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चैवमपिनिदित्यादौ किरादयोपि प्रत्याख्यापत्तावामिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन गुणाग-

समातिपदिकसंज्ञाग्रर्थं तदारम्भात् । तदेवं सरूपाणां विरूपाणां च सर्वमेकशेषं प्रत्याचक्षाणेनापि भगवता सरूपसूत्रमात्रं तु शास्त्रीये व्यवहारे संज्ञापरिभाषादिवद्विनापि सहविवक्षामेकशेषं विधातुं भविष्यतीत्याशयेन द्विर्वचनेचीत्यत्र एकशेष इति भाष्येभिहितमिति दिक् । आरभ्यमाणे तु सूत्रे यद्यपि पद् पक्षा सम्भवन्ति तथापि तत्र त्रयो दुष्टा एव त्रयस्तु निर्दोषा इत्यवधेयम् । तथाहि । पृथक्सर्वेभ्यो विभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्तानाञ्चाकृतद्वन्द्वानां वा समुदायादेकविभक्तौ वा युगपदधिकरणवचने वा अनैमित्तिको वेति पद् पक्षाः । तत्राद्ये एकशब्द समानपर्यायस्तथा च वृक्ष स् वृक्ष स् इति स्थिते आद्ययोर्निवृत्तौ स स् वृक्ष स् इति स्थिते संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति व्याख्याने मध्यमस्य सोर्लोपः । संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्येति व्याख्याने तु हल्ङ्याादिलोपः तत्रापि सुतिसीनि प्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेप इति पक्षे तु न कस्य चिल्लोपः । सर्वथापीष्टरूपं न सिध्यत्येव । आद्यन्तयोर्निवृत्तौ तु स् वृक्ष स् स इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु वृक्ष स् स् इति स्यात् । तथा वृक्षा अनित्या इत्यादावन्त्सुप्रत्ययश्रवणं स्यादिति दुष्ट एव प्रथमः पक्षः । द्वितीये तु वृक्ष स् इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् । द्विवचनबहुवचनयोरनुत्पत्तेरेकवचनश्रवणञ्च स्यात् । तृतीये तु द्वन्द्वे इति अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि लब्धुं शक्यते तथापि अक्ष अक्ष औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्ते कृते यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वानुदात्तं पदं स्यात् । परशेषे त्वन्तोदात्तं स्यात् । इष्यते त्वाद्युदात्तम् । अशेः कनिव्युत्पादनात् । यो अक्षैर्भिर्दहतेविभवोक्षा इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किञ्च ऋक्च ऋक्च ऋचावि-

त्यत्रान्तरङ्गत्वादृक्पूरिति समासान्ते कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानादेकशेषो न स्यात् । समासान्तो हि समासभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात् । स्वरूपं तु व्यवदधात्येव । समासार्थोत्तरपदस्यावयव इति भाष्यमतेपि विरूपत्वादेकशेषो दुर्लभः । विरूपाणामपि समानार्थानामिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे ऋच इत्यस्य शेषे टापि ऋचे ऋचा इत्याद्यपि स्यात् । एवं पथा पथौ इत्याद्यपि पक्षे स्यात् । अपि च करौ करा इत्यादि न सिध्येत् । प्राण्यङ्गानां समाहार एवेति नियमात् । अपि च सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषाजसीति प्रवर्तेत । अत एव विरूपैकशेषो न कृतद्वन्द्वानां तेषामित्यादौ त्यदादीनिसर्वैरित्येकशेषे सर्वनामत्वाभावप्रसङ्गात्तदेवं त्रय पक्षा दुष्टा इति स्थितम् । सिद्धान्तस्तु त्रेधा । तथाहि । राम राम राम इत्यत्रावयवानामिव समुदायस्याप्येका प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तावदस्ति । मिलितेनार्थवत्त्वात् । न चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तेः कथमेतदिति वाच्यम् । नियमस्य सजातीयविषयकत्वेन यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तत्रैव प्रवृत्तेः । अत एव बहुपटव इत्यत्र प्रातिपदिकत्वं भवत्येवेत्युक्तमर्थवत्सूत्रे । तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्तिः । तावताप्यवयवानां संख्यान्वयेनानुग्रहसम्भवात् । तथा च समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेषः । रामकृष्णावित्यादौ तु यद्यप्युक्तरीत्या समुदायादेकविभक्तिः प्राप्ता तथापि द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या बाध्यते । अस्मिन्पक्षे मातृमात्रोरपि एकशेषः प्राप्तः । एकविभक्तावित्यस्यावृत्त्या एवकारस्य चानुकर्षणेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानाश्च भवति । यद्वा युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचना

न्तानामेकशेषः। द्वन्द्वोप्येवम्। अजहत्स्वार्थायां हि वृत्तौ रामकृष्णावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावभिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि। न चान्यतरवैयर्थ्यम्। परस्परसमाभिव्याहारेणैवोभयार्थताध्यवसायात्। तथा च द्वन्द्ववृत्तेः प्रागेकैकार्थतावगमेपि वृत्तावुभयाभिधानात्प्रत्येकं द्विवचनाद्युत्पत्तिः। एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तात्। तथा च रामश्च कृष्णश्चेति लौकिकवाक्यस्यादूरविप्रकर्षेण विग्रहतया प्रदर्शनेपि अलौकिकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये राम औ कृष्ण औ इति प्रविशति। तथा च विभक्त्यन्तानामेकशेषोपि निर्बाध एव। अथ वा उपक्रमएव यथा व्याख्यातं तद्रीत्या अनैमित्तिक एवैकशेषः। तथा च पक्षत्रयं स्थितं सिद्धान्ते। अत्रेदमवधेयम्। उक्तपक्षत्रयमध्येपि समुदायादेकविभक्ताविति पक्षस्तावत् दुष्ट एव मातृमातारावित्यत्रातिप्रसङ्गं वारयितुं एकविभक्तावित्यस्य सरूपाण्येवेत्येतद्विशेषणतया आवश्यकत्वे स्थिते एकशेषविशेषविशेषणस्यायोगात्। आवृत्तौ मानाभावात् फलाभावाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम्। सहविवक्षायामित्यस्य द्वन्द्वग्रहणबलेनावश्यवाच्यत्वात्। अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः। देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। प्रत्युत आवृत्त्योभयविशेषणत्वे भैक्षमिति न सिध्येत्। तथा हि। भिक्षा ङ् आम् अ इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोपीति लुकि कृते लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणविरहादेकशेषो न स्यात् तथा युगपदधिकरणवचनतापक्षोपि दुर्बलः। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात्। तथा च द्वितीये भाष्यम्। सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति। तच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः। तस्मात्प्रागुक्तपक्षत्रयमध्ये ऽनैमित्तिकत्वपक्ष

एव मवलः । इतरे पश्चापि हेया इति तदभिप्रायकतयैव सूत्रं व्याख्यातम् । पचतीत्यादौ तु धातोर्द्वन्द्वादिप्रसक्तिरेव नास्ति यद्वाक्यशेषो मृग्येत । न च मिलिताछडादिप्रसङ्गः । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकस्मादेव कर्तृद्वये लड्यं कर्तृबहुत्वे लकारबहुत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । लस्येत्यत्र जातिविवक्षया लद्वयस्य तसादयः बहूनान्तु झिआदय इति सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु वर्तमाने लडित्यादौ व्यक्तिनिष्ठैकत्वस्य विवक्षणान्न कश्चिद्दोषः । अत एव वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्यादौ नानैकत्वाभिधानार्थं विभक्तिपरम्परा नेति दिक् । गर्गावित्यादावपि पितुरेकत्वात्प्रकृतिरेकाप्रत्ययास्तु बहव । सर्वेषां प्रकृत्यर्थान्विताभिधायितया विरूपाणामपि समानार्थानामिति गर्गयशब्दस्य शेष । न च पक्षे यशब्दमात्रस्यापि तदापत्तिः । विकल्पस्याप्टदोषदुष्टत्वात् । न च विनिगमकाभावः । अणुरपीति न्यायेन स्पष्टप्रतिपत्तिसामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात् । यद्वा । यञ इत्यपि व्यक्त्यैक्यं विवक्षितम् । प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्ति । गार्ग्यशब्दत्रयस्य चैकशेषः । उभयथा यञन्तं यद्बहुष्विति लुक् । न चैवं काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः । तत प्रतिकृतीनां सहविवक्षायां काश्यपा इत्यत्रापि अजन्तं बहुषु वर्ततइति लुक् स्यादिति वाच्यम् । यस्कादिभ्योगोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवृत्तेः । यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तथापीह ऋषिप्रजन एव गोत्रं विवक्षितमिति स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञाविति सूत्रे कैयटः । तेन पौत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुगित्यवधेयम् । एतेन संख्यया कर्मभेद इत्यस्य व्युत्पादनाय प्रवृत्ते पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यादित्यधिकरणे सप्तदश प्राजापत्यानित्युदाहृत्य, किं त्वयं तद्धितान्ता-

नामेकशेषः कृतो भवेत् । किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्धितसङ्गतिरिति वदतां भट्टानां ग्रन्थोपि व्याख्यातः । ण्यप्रत्ययान्तानामेकशेषः । ण्यप्रत्ययान्तानामेव वेति तदाशयात् । कृतैकशेषाणां प्रजापतिर्देवता येषामिति कृतैकशेषयच्छब्देनोपस्थापितानां तद्धितसङ्गतिस्तद्धितवाच्यता । तथा च मिलितानां देवतासम्बन्धं बोधयितुं लौकिकविग्रहे येषामिति निर्देशः । वृत्तौ तु देवतावद्वाचकस्य तद्धितस्यैकशेष इति मिलितेषु पशुषु देवतान्वयादेको यागः । अग्नीषोमीय इत्यादौ मिलितयोर्देवतायामभेदान्वये यथेत्युदात्तवार्त्तिकस्योत्तरार्धेर्थोध्यवसेयः । युक्तं चैतत् । प्रत्ययार्थबहुत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेदित्युत्तरवार्त्तिकस्यानुगुण्यात् । स्यादेतत् । प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । अभेदश्चेह सम्बन्ध आग्नेयादावियं स्थितिरिति पक्षे देवतावतां साहित्यं लभ्यते न तु सहितानां देवतात्वे देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरिष्यतइति पक्षेपि एकप्रत्ययोपात्तदेवतान्वयस्यान्तरङ्गत्वादेवमेवेति चेत्सत्यम् । प्रदेयएव शक्तिः प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहाराद्देवतायां निरूढलक्षणेत्याशयेनायं ग्रन्थो नेयः । केवलाद्देवतावाची तद्धितोग्रेः समुच्चराक्षित्याद्रिग्रन्थास्तु मतान्तराभिप्रायेण नेयाः । न चैवमपि विरूपैकशेषपक्षे समानार्थतालाभार्थं प्रकृत्यर्थान्वयस्य प्राथमिकत्वं स्वीकार्यमेवेति वाच्यम् । यद्यप इत्येषा मेकविभक्तिं प्रति प्रकृतित्वाभावे ऽपि विभक्तौ परतः सारूप्यसम्भवेन सरूपैकशेष एवेत्याशयात् । प्रकृतमनुसरामः । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यतइति वक्तव्यम् । तेन पूर्वोदात्तत्वे हरिण्याविित्यत्र ङीबन्तस्य पित्त्वादनुदात्तप्रत्ययकस्य शेषः । न तु जातौ पुंयोगे वा

यो ङीप् तदन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य। ननु वर्णादनुदात्तादिति ङीपन्तस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तता स्यादेवेति चेत्। भ्रान्तोऽसि। उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात्। वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेण प्रकृतेरनुदात्तत्वात्। तदुक्तं वर्णादनुदात्तादिति। तथा मीमांसते इति मीमांसकः। लित्स्वरेण मध्योदात्तः। मीमांसामधीते मीमांसकः। क्रमादिभ्यो वुन्। नित्स्वरेणाद्युदात्तः। उभयोः सहविवक्षाया माद्युदात्तः। उभयोः सहविवक्षायामाद्युदात्तः शिष्यते नित्स्वरस्य परत्वात्। अक्षौ अक्षाः। अक्षस्यादेवनस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्तः। देवनाक्षे तु घिप इत्यन्तोदात्तः। यद्वा। अशेर्देवने इति प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। शकटावयवविभीतकयोस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तः। अत एव प्राचेपामेति सूक्ते अक्षकितवनिन्दाप्रस्तावे अक्षस्याहमेकपरस्येत्यादावक्षशब्दा बह्वोन्तोदात्ता एव प्रयुज्यन्ते। तस्य नाक्ष इत्यादौ तु रथावयवपरत्वादाद्युदात्तः। उभयोः सहविवक्षायान्तु आद्युदात्तस्य शेषः। इन्द्रियवाचिना क्लीबेन सहविवक्षायान्तु नपुंसकमनपुंसकेनेति अक्षमक्षाणीत्याद्यूह्यम्। अन्यथेतनानां देवतानां कथं पुंनपुंसकादिव्यवस्थेति चेत्। उच्यते। लोकप्रसिद्धमवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिङ्गं तावन्न व्याकरणे आश्रीयते। दारान् इत्यादौ तदभावप्रसङ्गात्। तटस्तटीतटमित्यादौ पर्यायत्वं लिङ्गान्नियमनियन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च। किन्तु पारिभाषिकमेव लिङ्गमयम्। तच्च केवलान्वायि। अयमर्थः इयं स्थितिरिदं धर्मत्रितशब्दानां सर्वेषामनिरुद्धप्रकारत्वात्। तत्र कश्चिच्छब्दः एकस्मिन्नेव लिङ्गे नियतः कश्चित्तु द्वयोः कश्चित् त्रिष्विति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम्। पुष्पार्थात्प्रया-

दिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादय प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । करेणुरिभ्या स्त्रीनेभइत्यमरस्याप्ययमेवार्थ । नन्वेवं पशुनेतिपुंस्त्व विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्त्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात् । लौकिकस्य तु पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । छागो वा मन्त्रवर्णादिति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यः । छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति दिक् । तच्च जातिनयमित्येके । उक्तं च हरिणा । तिस्रो जातय एवैताः केषां चित्समवस्थिताः । अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिरिति भाष्ये तु स्त्रियामितिसूत्रे प्रकारान्तरमुक्तम् । संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः। संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्ट् स्त्री सूते सप्सवे पुमान् ॥ उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति ॥ अयमर्थः । संस्त्यानं स्त्री । सत्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचय । प्रसवो गुणानामुपचयः । स एव पुमान् । सूतेर्धातोः सप्सकारस्य धकारादेश इत्यर्थः । सूडो डुमसुन्निति माधवः । यत्तूज्ज्वलदत्तेन यातेर्डुमसुन्नित्युक्तम् । यच्च पुंसोसुङिति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मकसुन् ह्रस्वश्चेति सूत्रं पठितं तदुभयमपि भाष्यानुगुणन्तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरसदृशं तन्नपुंसकम् । नभ्राण्नपादिति निपातनादिति भावः । तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासम्भवान्नपुंसकलिङ्गसर्वनामेति सिद्धान्तः। स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दाश्च शुक्लयादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि वर्त्तन्तइत्यत्र ज्ञेयम् । स्वकृतान्त इति । कृता

न्तौ यमसिद्धान्ताविल्यमरः । वैय्याकरणसिद्धान्ते इत्यर्थः ॥

वृद्धोयूनातल्लक्षणश्चेदेवविशेषः ॥ वृद्धो गोत्रम् । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः सूत्रितत्त्वात् । यूना सहोक्तौ वृद्धः शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतञ्च तयोर्वैरूप्यं कृत्स्नं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । तल्लक्षणं किम् । भागवितिभागवित्तिकौ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

स्त्रीपुंवच्च ॥ यूना सह विवक्षायां वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवद्भवति । स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात्पूर्वेणाप्राप्तौ वाचयम्, पुंवदिति विधानञ्च । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने यञञोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ सरूपाणां मध्ये स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स च पुंवदेव स्यात्तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । सम्पृक्ता च सम्पृक्तञ्च सम्पृक्तौ । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति सिद्धान्तात्स्त्रीत्वस्यापि सत्त्वेन टाप् प्राप्तः पुंवदेवेत्यनुवृत्तेर्न भवति । हंसश्च वरटा चेत्यादौ हंसजातिसाम्येपि शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादेकशेषः प्राप्तः रूपग्रहणानुवृत्त्या वार्यते तदनुवृत्तौ च भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति सूत्रं ज्ञापकम्, अन्यथा एकापत्यत्वस्य अपत्यत्वस्य वा साम्यात्तत्रापि पुमान्स्त्रियेत्येव सिध्येत् । नन्वेवमपि गौरीयं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्यात् । नैष दोषः इयमयमिति पदान्तरगम्येपि तल्लक्षणविशेषे पुमान्स्त्रियेत्यस्य प्रवृत्तिसंभवादिति कैयट । स्यादेतत् । तल्लक्षणविशेषरूपो विशिष्टाभावोऽत्र हेतुः।स च किन्नरैरप्सारोभिश्च क्रीडद्भिरित्यादौ विशेषणाभावात् । गावावित्यत्र तु विशेष्याभावादित्यन्यदेतत् । तथा च किमर्थं

पदान्तरगम्यत्वपर्यन्तमुक्तमिति चेत् । उच्यते । नेह विशिष्टाभावः प्रयोजकः किन्तु तन्मात्रप्रयुक्तो विशेषः प्रयोजकः । अन्यथा भागवित्तिभागवित्तिकावित्यत्र वृद्धोयूनेति स्यात् । इह हि कुत्सासौवीरत्वाभ्यां प्रयुक्तोपि ठकि युवप्रयुक्ततास्त्येवेति विशिष्टाभावो निर्बाधः । एवमिन्द्रेन्द्राण्यावित्यत्र प्रकृतसूत्र प्रवर्त्तेत । हिमहिमान्यावित्यादौ चोत्तरसूत्रमिति दिक् । नन्वेवं गार्ग्यवात्स्यायनयोरतिप्रसङ्ग इति चेत् । योसौ विशेषः स तल्लक्षणश्चेदिति वचनव्यक्त्या पाठादुद्देश्यविधेयान्वयलाभात् । एवञ्च कृत्स्नस्य विशेषस्य तन्मात्रप्रयुक्तत्व फलितम् । तेन पदान्तरपर्यन्तानुसरणं कैयटादीनां युक्तमेवेति दिक् । तदितरप्रयुक्तविशेषविरहरूपविशिष्टाभावविवक्षायान्तु सर्व सुस्थम् । एकेन सा च स च ताविति व्याख्यातम् । अनैमित्तिकस्यैकशेषस्य तद् तद् इत्यवस्थायां प्रवृत्तावपि पुंस्त्वनियमस्यैतेन लब्धत्वात् ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यत्र तु न भवति । [illegible]

[illegible]

होक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात् । तल्लक्षण एव चेद्विशेषः । शुक्लः कम्बलः शुक्ला बृहतीका शुक्लं वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लश्च शुक्लञ्च शुक्ले । एकवच्चेति न भवति । अस्येति किम् । उत्तरसूत्रे एकवद्भावानुवृत्तिर्मा भूत् ॥

पिता मात्रा ॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । पितरौ । मातापितरौ । अयं योगः शक्योऽकर्तुम् । तथाहि । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेनास्मिन्विषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्तीति निर्विवादम् । तत्र च निरूढलक्षणा वा शक्तिरेव वेत्यन्यदेतत् । न च द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । तस्यापि पक्षे इष्टत्वात् । एवं श्वशुरः श्वश्र्वेत्यत्रापि बोध्यम् । एतेन पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथेत्यस्य व्याख्यानावसरे विग्रहे क्रमप्रतीतेः प्रथमं माता धनभाक् तदभावे तु पितेति विज्ञानेश्वरग्रन्थश्चिन्त्यः । एकपदजन्ये बोधे क्रमाभावात् । सूत्रारम्भेऽप्येवमेव । प्रत्युत मुख्यार्थस्य प्रथमप्रतीतिरुचिता । न तु लक्ष्याया मातुः । यत्तु विग्रहे क्रमप्रतीतिरिति । तन्न । वृत्तिविग्रहयोः सहाप्रयोगात् । इहैवेह व्याख्येयश्लोके प्रयोगात् । किं च वृत्तावपि प्रयुक्तायां विग्रहोऽपि स्मर्यतां कथञ्चित् । न तु तत्रापि पूर्वापरीभावे* किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्मात्क्रमनिर्णये प्रमाणान्तरं मृग्यम् ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते । श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ । श्वश्र्वेति सौत्रनिर्देशादेव प्रत्ययान्तस्यापि प्रातिपदिकत्वम् । अन्यथा हि प्रकृतिवदनुकरणमिति ऊङ- [illegible] न स्यात् ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ सर्वैस्त्यदादिभिरन्यैश्च सहोक्तौ

त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । प्रत्यासत्तेस्त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूदिति सर्वग्रहणम् । स च देवदत्तश्च तौ । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम् । ताविति तु सरूपसूत्रेणैव सिद्धं देवदत्तस्यापि तच्छब्देनैव निर्देष्टुं शक्यत्वात् । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते शब्दपरविप्रतिषेधात् । स च यश्च यौ । पूर्वशेषोपि दृश्यतइति भाष्यम् । स च यश्च तौ । अहं च भवांश्चावाम् । त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि । आद्यादित्वात्तसिः । त्यदादीनां शेषे सहविवक्षितो योर्थः पुमान् यश्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यर्थः । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु सहविवक्षायां नपुंसकवशेन व्यवस्थापरत्वात् । तच्च देवदत्तश्च ते । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धं पिप्पल्यास्तत् । अर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते । इह परवल्लिङ्गमिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशे कृते तद्विशेषणस्य सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्गम् । भाष्ये तु एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । यदाह । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात्सिद्धमिति । विशेषसन्निधौ हि प्रयुक्तः सामान्यशब्दो विशेषान्तरे वर्त्तते । ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चेति यथा । तथाविधे विषये वाचनिकोयं द्वन्द्वनिषेधः । तेनैव तद्देवदत्तावित्यादिनिवृत्तेः सिद्धत्वादयमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थ इति कैयटः । कथं तर्हि शूद्राभीरङ्गो बलीवर्द तृणोपलमिति । अत्राहुः । आभीरो जात्यन्तराणि । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतेः ॥ गोशब्दस्तु स्त्रीगवीपरोयं स्त्रीलिङ्गः । अपामुलप इति नामधेयमिति । अनित्योयं निषेधः । प्राच्यभरतेष्वितिसूत्रनिर्देशाल्लिङ्गात् । तेन

प्रमाणप्रमेयेत्यादिषु द्वन्द्वः सिद्धः । एतेनाविद्या तच्चितो योगः षडस्माकमनादयः । मत्स्यादौ तद्विशेषयोरित्यादिप्रयोगा व्याख्याताः । सूत्रारम्भे त्वेतेन सिद्धयेयुरेवेति सहृदयैराकलनीयम् ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः । गाव इमा । ग्राम्यग्रहणं किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ चरत । एकशेषस्यानेकविषयत्वे लब्धे सङ्घग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां सङ्घो गृह्यते । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे । बर्करा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । अश्वा इमे । गर्दभा इमे । एकशफत्वात्पुंशेष एव । शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः । हरदत्तस्तु शफाः खुरा इति प्रायुङ्क्त । तत्र शफशब्दस्य पुंस्त्वे मूलान्तरं मृग्यम् । उष्ट्राणां त्वारण्यत्वात् स्त्रीशेषाभावः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः । क्रियावाचिनो गणपठिता धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । भवति एधते । क्रियावाचिनः किम् । याः पश्येत्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सति हि तस्मिन्नातोधातोरित्यालोपः स्यात् । न च यामापणइत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । भीमसेनादयो ह्यर्थं निर्दिदिशुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भ्वेध इत्याद्यपाठीदिति भाष्यवार्त्तिकयोः स्पष्टम् । किञ्च । अभियुक्तैरपि कृतोऽर्थनिर्देशो नार्थान्तरनिवृत्तिपरः सुखमनुभवतीत्यादावधातुत्वप्रसङ्गात् । उक्तञ्च । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धातव इति ॥ अत एव कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेत्येव-

कारः। पच्यते श्लिष आलिङ्गनइत्यादिसूत्राण्यपीह ज्ञापकानि। तस्माद्याः पश्येत्यादिव्यावृत्तये क्रियावाचिन इति विशेषणं स्थितम्। गणपठिता इति किम्। हिरुक् पृथक् ऋते इत्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत्। न चैवं सौत्रेष्वव्याप्तिः। स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन धात्वधिकारीयकार्यविधानेन च धातुत्वानुमानात्। न चैवमपि लौकिकानां चुलुम्पादीनामसङ्ग्रहापत्तिः। भ्वाद्यन्ते यजादिसमाप्त्यर्थं वृत्करणेपि भ्वादीनामसमाप्तेः। धातुवृत्तिषु तथैव व्याख्यातत्वात्। कात्स्न्र्येनेकाच्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति कात्यायनवचनेनाप्येतल्लभ्यते। एवं भ्वाद्यन्ते वृत्करणस्य पुषादिसमाप्त्यर्थतया दिवादीनामपरिसमाप्तेर्मृग्यतीत्यादिसिद्धिः। वस्तुतस्तु चुरादीनामन्ते बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण सकलेष्टसिद्धिः। तद्धि धातुवृत्तिषु द्वेधा व्याख्यातम्। भ्वादिगणपठितेभ्योपि णिच् प्रयोगानुसाराज्जप इति। दशगणीपाठो दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येपि शिष्टप्रयुक्ता धातवः सङ्ग्राह्या इति च। स्यादेतत्। भूरादिर्येषामिति विग्रहे यणि सति भ्वादय इति स्यात्। क्रियावाचित्वञ्च सूत्रानारूढमेवेति। उच्यते। भवन भूः क्रियासामान्यम्। वदन्तीति वादयः वदेरौणादिक इञ् इति भाष्यम्। यद्यपि वसि वपि यजि राजि व्रजि सहि हनि वासि वादि वारिभ्य इञित्यौणादिकसूत्रेण वदेर्ण्यन्तादिञ् विहितस्तथापि बहुलग्रहणात् केवलादपि भविष्यतीति न्यासकारादयः। वस्तुतस्तु वदन्तीति वादय इतिभाष्यमर्थकथनपरम्। ण्यन्तादेव त्विञ्। न चेह ण्यर्थानन्वयः। पचतिपाचयत्योस्तुल्यार्थत्वात्। भुवो वादय इति विग्रहः। तथा च क्रियावाचित्वं तावत्सूत्रारूढम्। [illegible]

न्ता धातव इति सूत्रारम्भश्च । अथ वा भूरादिर्येषामिति विग्रहः । निपातनाद्गुडागमः महासंज्ञाकरणं तु दधति क्रियामिति धातव इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । यद्वा । भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोस्तु व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेष । ततो भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः । भूप्रभृतयो वासदृशाः क्रियावाचिन इति यावत् । अथ वा वाइत्ययमादिर्येषामिति बहुव्रीहिः वाइत्यस्यादय इति तत्पुरुषः । तयोरेकशेषे स्वरभिन्नानामिति बहुव्रीहिशेषः । भुवो वादय इति षष्ठीतत्पुरुष । वाच्यवाचकभावश्च षष्ठ्यर्थः । द्विर्वचनेचीतिवत्तन्त्रावृत्त्यादिना वा उभयलाभः । सर्वथापि क्रियावाचिनो भ्वादय एव धातव इति स्थितम् । का पुन क्रिया । उच्यते । करोत्यर्थभूता उत्पादनापरपर्याया उत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपा भावनैव क्रिया । तथाहि । अभवतो गगनादेरक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः करोतिकर्मत्वम् । तथा च करोत्यर्थकर्तुर्भवितृप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलम्बते । उक्तञ्च । करोतिक्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना । भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते ॥ करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः । भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥ प्रयोज्यकर्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादकाः । ण्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥ तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुन । प्रयोजकक्रियामाहुर्भाविनां भावनामिद इति ॥ सा च सकलधातूनां वाच्या । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतिपठतीत्याद्युत्तरं सङ्गच्छते । न चासौ मीमांसकोक्तरीत्या प्रत्ययवाच्यैवास्तामिति वाच्यम् । भोक्तव्यमित्यादावाख्यातं विनापि तत्प्रतीतेः । तथा च तत्रापि कारकापेक्षा दृश्यते । अस्ति च तत्रापि करो-

तिसामानाधिकरण्यं, किं कर्त्तव्यं, भोक्तव्यम्, किं कृतवान्भुक्तवानिति। किञ्च। भावयति घटमिति वत्त्वन्मते भवति घटमित्यपि स्यात्। तुल्यार्थत्वात्। दृष्टान्ते कर्तुः कुम्भकारस्य व्यापारं णिजाचष्टे दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्ययः। ननु प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत्। कारकचक्रप्रयोक्तृ कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात्। यदि तु धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइतिभर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपात्तव्यापारस्वरूपं कर्तृत्वं तत्रापि सम्मतं कस्तर्हीदानीमाख्यातार्थः। व्यापारस्य धातुनैवाभिहितत्वात्। अपि च। धातोः सकर्मकाकर्मकत्वविभाग उच्छिद्येत। अकर्मकाच्चेत्यादिसूत्राणि च विरुध्येरन्। ननु सिद्धान्तेऽपि क्रियायाः कर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मकतेति चेत्। न। फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां सकर्मकाकर्मकविभागस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किञ्च। ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ करणे यज इति णिनिरस्मत्पक्षे सङ्गच्छते। धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति यजित्वेन तद्रूपात्तस्यांशान्तरस्य करणत्वात्। पूज्यादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः। विक्लित्त्याद्यंशान्तरे तु पाचित्वादिना प्रातिस्विकरूपेणाहुः। तत्रांशान्तरभावनां प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते। ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ तु करणतया ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्गं भावितवानित्यर्थप्रतीतेः। स्पष्टं चेदं णिनिविधौ हरदत्तग्रन्थे। एतेन द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यं व्याख्यातम्। भट्टिश्चाह, विभज्यसेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ। नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातूनिति॥ ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात्। प-

स्यपार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वादिति चेन्न। प्रत्ययार्थः प्रधानमिति ह्युत्सर्गः स चेह त्यज्यते। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् । पाचिकेत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च। प्रत्युत तवैव पचतीत्यादावनुपपत्तिः। पचन्तं तं पश्येत्यादौ शतृशानचोः कर्तृप्रधान्यस्य सर्वसम्मततया तिङ्क्ष्वपि तथात्वापत्तेः । शत्रादीनां तिङाश्च लादेशत्वस्याविशिष्टत्वात् । आदेशानाञ्च स्थानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्यध्रौव्यात् । अत एव हि युष्मदि समानाधिकरणे मध्यम अस्मद्युत्तम इत्यादिपुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते । अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादि च । न च समानाधिकरणइत्यनेन स्वाभिधेयसंख्यान्वयित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसङ्ख्याकत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । सूत्राननुगुणत्वात् । कृत्तद्धितसमासैः सख्याया अनभिधानात्तदभिहितेपि तृतीयाप्रसङ्गाच । न च कृत्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति वाच्यम्। भावार्थलकारेपि कर्तरि प्रथमापत्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। अस्तिभवतिविद्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तम्। नहि तत्रोत्पादः प्रतीयते। एवन्तिष्ठतावपि तथा जायतउत्पद्यते इत्यत्राप्यव्याप्तिः उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणसम्बन्धः। तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना। तदनुभवश्चास्त्यादिभ्यो नास्त्येव। अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवतइति चेत् । उच्यते । अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः । धारणञ्चोत्तरकालसम्बन्धः । तथासत्यपि करोत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाव्यराकाङ्क्षायाः पूरणात् जीवतिनृत्यत्यादिवदकर्मकतां । क्रिया हि व्यापारव्यधिकरणत्वोत्पत्तिरुच्यते। अत एव तत्र घटादीनां कर्मता । परसमवेतव्यापारफलीभूतोत्पत्तिशालित्वात् । जनि-

प्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणेनोच्यते । अत एवाकर्मकता तेषाम् । सोत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि सूक्ष्मरूपापन्नघटादीनां परसमवेतत्वघटितकर्मताविरहात् । उक्तञ्च हरिणा । आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यतइति ॥ अन्येप्याहुः । अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना । अन्यत्रांशेऽपभावात्तु सा तथा न प्रकाशतइति ॥ तथा पचौ विक्लिदौ च विक्लित्तिर्यद्यपि साधारणी तथापि पचौ व्यापारव्यधिकरणा-विक्लिदौ तु तत्समानाधिकरणा सेति सकर्मकाकर्मकविभागः । नहि धात्वर्थभूतफलशालित्वमात्रं कर्मत्वं किन्तु व्यापारवैयधिकरण्यमपि फलेपेक्ष्यते । यत्तूक्तं किं करोतीति प्रश्ने इत्यादि । तदसिद्धम् । आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरम् । एतेन यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयतइत्यपि व्याख्यातम् । पूर्वापरीभावापन्नानेकक्षणविशिष्टस्योत्पत्तिरात्मास्तीत्यादावपि सुलभैवेति भावः । पचत्यादावपि हि अधिश्रयणादिरधःश्रयणान्तो व्यापारकलापः क्रिया । अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षान्न प्रत्यक्षता । किन्तु एकैकस्याधिश्रयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति मनसा सङ्कलना क्रियते । तदुक्तं भाष्ये । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति । ऐक्यमपि पारिभाषिकम् । एकफलावच्छिन्नत्वात् । उक्तं च । गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यतइति ॥ तदेवं भवत्यादौ क्रियावाचकत्वं सुवचम् । अत एवाभूदस्तिभविष्यतीति का-

लयोगः । न हि क्रियात्वं विनासौ सम्भवति । तदुक्तम् । क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिकेति ॥ कालानुपातियद्रूपन्तदस्तीति प्रतीयतइति च ॥ भाष्ये तूक्तार्थसाधनाय निरुक्तकारवचनमुदाहृतम् । षड्भावविकारा इति ह स्माह भगवान्वार्ष्यायणिरिति । भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः । तेषु च जायतेऽस्तीति पाठात्सर्वक्रियान्वयः सिद्ध इत्यर्थः । कैयटस्तु प्रकारान्तरेणापि व्याचख्यौ । भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसंबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतयावभासतइति । तथा च । जातिसमुद्देशेपि सम्बन्धिभेदात्सत्तैवेत्युपक्रम्योक्तम्, प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते । क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यतइति ॥ व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात् क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायास्ते भवत इत्यर्थः । पाक इत्यादौ तु प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्त्वरूपाया उपस्थितिः । घञा तु सिद्धरूपायाः । उक्तञ्च । क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति यद्विधिम् ॥ आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधन वर्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादि निबन्धन इति ॥ लिङ्गसङ्ख्याकारकाद्यन्वययोग्येनावस्थाविशेषेण घञादिभ्य उपस्थितिरित्यर्थः । एतेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतइति तृतीयाध्याये भाष्यमपि व्याख्यातम् । प्रकल्पितेत्यनेन पदस्फोटस्यैव वास्तवतां ध्वनयति । साध्यत्वेनेति । अत एव तस्मात् कारकतया ओदनादेरन्वय इति भावः । अत एव भोक्तुं पाको भुक्त्वा गमनमित्यादौ तुमुनादयः सिद्धाः । क्त्वोर्थास्त्व-

नभिधानान्नेत्येव शरणम् । अत एव क चिद्दृश्यतेपि द्विर्वचनम् । द्विरणविधिरिति सूत्रवार्तिकयोः प्रयोगात् । सत्त्वभावस्त्विति । अत एव पाकं करोतीत्यादौ कारकत्वेन सान्वेतीत्यर्थः । नन्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादौ मृगकर्तृकशीघ्रगतेर्दर्शनम्प्रति कर्मता न स्यात् । न च ससर्गमर्यादयेह कर्मताभानेपि प्रकारत्वेनाभानान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि पचतिभवतीत्यादावसङ्गतेः । एककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रिया एककर्तृका वर्तमाना भवनक्रियेति हि तत्र वाक्यार्थः । तत्र च भवतीति लकारार्थस्य कर्तुर्देवदत्तकर्तृकपचिक्रियां प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात् । तथा च देवदत्तवत्पचिक्रियायाः सत्त्वधर्मो दुर्वारः । अत्राहुः । कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुभवबलाद्भानं स्वीक्रियते । कारकान्तराभावमात्रे तु तात्पर्यमिति । आख्यातशब्दे भागाभ्यामित्युदाहृतश्लोकोप्येतदभिप्रायक एव । तत्र यं प्रतीत्युत्तरश्लोकानुरोधादिति तृतीये स्फुटीकरिष्यामः । एतेन अपाक्षीदपाक्षीः पचतः पचन्ति पक्ष्यति पक्ष्यत इत्यादावपि भवतीत्यनेन कर्तृत्वेनान्वयो व्याख्यातः । भावी वर्त्तते घटस्तोस्तीत्यादावित्र मृत्पिण्डावस्थस्य वर्त्तमानसत्तासम्भवात् ॥

उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ उपदेशेऽनुनासिकोजित्संज्ञः स्यात् । उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्करणे घञ् । अन्यथा ल्युट् स्यात् । स च धातुपाठप्रातिपदिकपाठौ सूत्रवार्तिके च । एतैर्हि शब्दा उपदिश्यन्ते । तत्र [illegible]भयत ,[illegible] स्वकृता पठितस्याप्यनुनासिकस्य पाठ इदानीमप भ्रष्टः । अत एमति निर्दुर्वृत्तिकाराः । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति । [illegible]पि इ- स्पर्धेत्यादावनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । एधते । स्पर्धते । लिन्वं

गित्त्वान्नुम् ।·भवान्·। लण्सूत्रे अकारस्येत्त्वात्प्रत्याहारसिद्धिः। आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्य इति वार्तिके ऽवगल्भादेरनुनासिकत्वेनानुदात्तेत्त्वात्तङ् । अवगल्भतइत्यादि । उपदेशे इति किम् । अभ्रआँअपः । आङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्यनुनासिकः । नासौ शास्त्रे पठितः । नन्वेवं उञ ऊँ इत्यत्रातिप्रसङ्गः । विधानसामर्थ्यान्नेति तु प्रकृतेपि तुल्यम् । अथानुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे अभूआँ अटित · इत्यादावादितश्चेतीण्निषेधार्थमित्संज्ञा किन्न स्यादिति चेन्न । एवमपि आङ इदिति वक्तव्ये अनुनासिकविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन दधि इच्छतीति दधि, ब्राह्मणकुलं दधीयतेः क्विप्यल्लोपयलोपयोर्हृस्वत्वे चाणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः । अत्रेदितोनुम्धातोरिति नुम् स्यात् । दधि मध्वित्यादिषु प्रातिपदिकेषु भवतिपचतीत्यादिषु च इत्कार्यं लोप एव स्यात् । तस्मादुपदेशग्रहणं कर्त्तव्यमिति परास्तम् । अणोऽप्रगृह्य इदिति वक्तव्ये ऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्संज्ञाविरहोपपत्तेः । सत्यम् । उत्तरार्थमुपदेशग्रहणम् । आजिति किम् । मनिन्प्रत्यये मकारस्य मा भूत् । सत्यां हि तस्यामन्येभ्योपि दृश्यन्तइति·हलन्तेष्वित्यादचः परः स्यात् । अनुनासिकः किम् । चिरिणोति जिरिणोति ॥

हलन्त्यम् ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । यद्यपि सर्वो हलन्तमनधि प्रत्यन्त्यो भवति तथापि·धातुप्रातिपदिकत्वाद्युपाधिपरिच्छिन्नमनुदायं प्रत्यन्त्य इह गृह्यते । अन्त्यग्रहणसामर्थ्यात् । शीङ् स्वप्ने ङित्त्वात्तङ् । शेते । उपदेशे किम् । अग्निचित् । श्रोत्रियश्छन्दोधीते इति श्रोत्रियन् परस्मै चिकित्स्य इत्यादौ तु वाक्यार्थे पदवचनमिति, पक्षे ऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागेप्युपदेशेऽन्त्यत्वान्नकारस्येत्संज्ञा । सनुत इत्यस्य स्वरादिपाठा-

दित्संज्ञा प्राप्ता उच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। न च रित्स्वरः प्रयोजनम्। अन्तोदात्तनिपातनवैयर्थ्यापत्तेः। स्यादेतत्। हल्प्रत्याहारासिद्धेरेतत्सूत्रसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः। पदार्थबोधं विना वाक्यार्थज्ञानासम्भवात्। अत्राहुः। हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वे संयोगान्तलोपेन लकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। तेन लस्येत्संज्ञायां सत्यामादिरन्त्येनेति हल्संज्ञा। ततोऽन्त्यं हलिदिति वाक्यार्थबोध। यद्वा। हल् इति तन्त्राद्वृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणाद्धस्य समीपवर्ती लकारो हल् स इदिति। सम्पूर्णसूत्रावृत्त्या हल्सूत्रस्यान्त्यं हलन्त्यमिति वा। इह पक्षत्रये पूर्वः पूर्वः प्रबलो लाघवादिति तत्त्वम्। यद्वा। हल्सूत्रे लृकारस्यैव तपरकार इतिवद् गुणभूतस्य निर्देशः। तस्य च पुषादिद्युताद्यॢदित इति ज्ञापकादित्संज्ञा। न तूपदेशेऽजनुनासिक इति। अच्संज्ञाया अद्याप्यनिष्पादात्। यत्तु णलो लित्करणं ज्ञापकमिति। तच्चिन्त्यम्। लित्वस्याद्याप्यसिद्धेः। न च विभेदेत्यत्र लोपाभावार्थं हल्ङ्यादिसूत्रे ऽपृक्तं हलिति द्वितीयहल्ग्रहणं तत्र ज्ञापकमिति वाच्यम्। भवितेत्यादौ दानिवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणोपपत्तेः। न च सुतिसीतिमस्यर्थैः प्रकृतेराक्षेपाल्लैवमिति वाच्यम्। यासेत्यादौ सुलोपानापत्तेः। न चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेकादेशस्य च पूर्वान्ततया ग्रहणाद्धलन्तायाः प्रकृते परत्वेनेष्टसिद्धिः। यः स इत्यत्रातिप्रसङ्गात्। तस्माल्लोपप्रवृत्तिकाले हलन्तत्वं वाच्यम्। तच्च यासेत्यत्रापि नास्ति किं त्वाबन्तात्परत्वमाश्रित्य लोपः कार्यः। न च तत्राबन्ता प्रकृतिः। उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावायोगात्। अथ तदस्यामहरणमिति निर्देशादाबन्तस्थले उभयतआश्रयेऽप्यन्तादिवद्भावं ब्रूषे तथापि हल्शब्दस्यैवाद्यापि शक्त्यग्रहे कथं हल्ग्रहणसामर्थ्याण्णलो लित्वं

निश्रेयम् । न च लितीति ज्ञापकम् । ल्युडादौ चरितार्थ-त्वात् । तस्मादुक्तप्रकारचतुष्टयमेव शरणम् । स्यादेतत् । आद्ये हल्संज्ञातः पूर्वं कथं संयोगान्तलोपः । संयोगसंज्ञाया अनिष्प-त्तेः । द्वितीये हस्य ल् इति कथं समासः । सुप्संज्ञाया अ-निष्पादात् । एवं तृतीये हलोन्त्यमिति तत्पुरुषः कथम् । चतुर्थे च लृदित इति बहुव्रीहिः कथम् । उच्यते । साधुत्वज्ञानोप-योगिनः शास्त्रस्याप्यर्थबोधो यदि तद्बोध्यसाधुत्वानां पदा-नां स्वार्थानुभावकतायामुपयुज्येत तदैष दोषः स्यात् । स च नोपयुज्यते । प्रमाणाभावात् । शतशो व्यभिचाराच्च । यथा चैतत्तथा अइउणित्यत्रैव प्रतिपादितम् ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । रामान् । पचेरन् । ब्राह्मणाः । पचतः । रामम् । अ-द्राक्षम् । विभक्तौ किम् । अचो यत्, ऊर्णाया युस्, रुधादिभ्यः श्नम्, प्राग्दिशोविभक्तिरिति यत्र विभक्तिसंज्ञा तत्रायं निषेधो न भवति।इदमस्थमुरिति मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनाज्ज्ञा-पकात् । तेन किमोत्, यत्र इति सिद्धम् । स्यादेतत् । तदानीमित्यादौ दानीमोपि तर्हि मित्त्वं स्यादिति चेन्न । यान्तत्वात्तस्य । यकारोन्त्य-त्वमनुभवन्मकारस्येत्संज्ञां प्रतिबध्नाति । संयोगान्तस्य लो-प इति यलोपस्येत्संज्ञां प्रत्यसिद्धतया मकारस्यान्त्यत्वाभावा-त् । यद्वा । इदमस्थमुरित्यनेनानित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यते । न तु प्राग्दिशीयेष्वप्रवृत्तिः । भ्रौन्, इत्यादित्यत्र तु मुखसुखार्थस्तकारः । न त्वित्संज्ञकः । तित्स्वरापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । उरीशाये । भक्षीयत्तत्रशायारा इत्यादौ उरीभक्षीयेत्यनयोरन्तोदात्ततादर्श-नात् । भाष्योदाहरणेषु सूपे भक्षीयेत्यत्र भाष्यकारैरन्तोदात्त-स्वरस्य सिद्धान्तितत्वाच्च । यत्तिर इतिकर्माक्तम्, क्रियोन,

इटोत् इत्यत्रायं निषेधो न भवति अनित्यत्वादस्य विधेरिति । तत्स्वोक्तिविरुद्धम् । इटोदिति सूत्रे तकार उच्चारणार्थ इति तेनैवोक्तत्वात् । तस्मादभ्युपेत्यवादमात्रम् । यद्वा । इटोदित्यत्रास्य अकारमात्रस्य विधेः । अनित्यत्वादिति तु किमोदित्येतत्परमिति व्याख्येयम् ॥

आदिर्ञिटुडवः ॥ उपदेशे आदिभूताः ञि टु डु एते इतः स्युः । ञिइन्धी । इद्धः । टुवेपृ । वेपथुः । डुवप् । उप्त्रिमम् । उपदेशइति किम् । ञिकारीयति । आदिः किम् । पटूयति । अस्ति हि पृथ्वादिषु पटुशब्दस्योपदेशः । अत्रेत्संज्ञायां सत्यामथुच् स्यात् । अवयवे ह्यचरितार्थं द्वित्वं समुदायस्य विशेषकं स्यात् ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् । शिल्पिनि ष्वुन्, नर्त्तकी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडश । षषउत्वमित्यत्रोपदेशस्थोयं षकारः । आदिः किम् । अविषः । महिषः । अविमहिभ्यां टिषच् । नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति ईकारस्य टित्वादेव सिद्धेः । न च पक्षे ङीषर्थः षकारः । ङीपोपि चितः परस्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्त्वात् । सत्यम् । विनिगमकाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् ॥

चुटू ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । कौञ्जायन्यः । छस्य ईयादेशं वक्ष्यति । जस् । ब्राह्मणाः । झस्यान्तादेशो वक्ष्यति । सोस्याभिजन इत्यधिकारे शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । शाण्डिक्यः । चरेष्टः । कुरुचरी । ठस्येकादेशं वक्ष्यति । सप्तम्यां जनेर्डः । उपसरजः । ठस्यैकादेशं वक्ष्यति । धनगणं लब्धेत्यतो लब्धेत्यनुवर्तमाने, अन्नाण्णः । अन्नं लब्धा आन्नः । चुटुपाः प्रत्ययस्येति कर्त्तव्ये योगविभागादनित्यमिदम् । तेन केशचुञ्चुः केशचण इत्यत्र

चकारस्येत्संज्ञा न। सत्यां हि तस्यां चित इत्यन्तोदात्तः स्यात्। चित्करणं तु पर्यायार्थं स्यात्। अत्रात्कुटारच्चेत्यतोऽवादित्यनुवर्त्तमाने नतेनासिकाया इति टीटच्। अवटीटः। यद्वा। चुन्चुप्चणप्टीटचोपादयः। लोपोव्योरिति यलोप इति व्याख्येयम्॥

लशक्वतद्धिते॥ तद्धितभिन्ने प्रत्यये आदिभूता लशकवर्गा इतः स्युः। ल्युट् च। भवनम्। कर्त्तरि शप्। भवति। क्तक्तवतू निष्ठा। भूतः भूतवान्। प्रियवशेवदः खच्। प्रियंवदः। वशंवदः। ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः। जिष्णुः। भञ्जभासमिदो घुरच्। भङ्गुरम्। ङे। हरये। अतद्धिते किम्। चूडालः। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। लोमशः। अत्र प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञेत्यपि सुवचम्। कर्णिका। कर्णललाटात्कनलङ्कारइति भवार्थे कन्। अत्र कितिचेति वृद्धिः स्यात् रूपञ्च न सिध्येत्। इर उपसङ्ख्यानं, रुणद्धि। अयं वा रेफो हलन्त्यमितीत्संज्ञः। इकारस्तूपदेशेऽजनुनासिक इति। स्यादेतत्। एवं सतीदित्त्वान्नुम् स्यात्। न च तक्रकुम्भीधान्यन्याय आश्रयितुं शक्यः नन्दतीत्यादावप्राप्तेः। सत्यम्। स्कन्दिरप्रभृतीनां नकारपाठो ज्ञापकः अनेदितामेव नुमिति। यद्वा। गोः पादान्तइति सूत्रादन्तग्रहणमनुवर्त्तयिष्यते। तच्चावश्यमनुवर्त्यम्। चक्षिङो नुम्मा भूदिति। अथवा न दृश इति ज्ञापकान्न भविष्यति सति हि नुमि इगुपधत्वाभावादेव क्सस्याप्राप्तेः किं तन्निषेधेन। यद्वा। इरितोवेति ज्ञापकात्समुदायस्येत्संज्ञा। अवयवे अचरितार्थस्य स्वरितत्वस्य समुदायविशेषकत्वात्स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदम्। तेन रुन्ध इत्यादि सिद्धम्॥

तस्य लोपः॥ तस्येतो लोपः स्यात्। तस्यग्रहणं सर्वलोपार्थम्।

भिदुङ्नामलोन्त्यस्य मा भूत्। नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति तु नास्ति। अलोन्त्यात्पूर्व उपधेति सूत्रे तस्य प्रत्याख्यानात्॥

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्॥ समसङ्ख्यानां सम्बन्धो यथाक्रमं स्यात्। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। नन्दनः। ग्राही। पचः। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः। समूलघातं हन्तीत्यादि। अत्रानुत्राययोरपि धातूपपदयोर्यथाक्रमं बोध्यम्। स्यादेतत्। विदिभिदिछिदेः कुरजित्यादौ तच्छीलाद्यर्थत्रयेण यथासङ्ख्यं प्राप्नोति। एवं ख्यत्यान्ङसिङसोरित्यादावपीति चेत्। अत्र भाष्यम्। स्वरितेनेत्यपकृष्यते। तेन स्वरितत्वाभावान्नेह यथासङ्ख्यमिति। प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः। स्वरितत्वाभावादेव कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति सूत्रे, न यथासंख्यं नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे यथासंख्यं च भवत्येवेति भाष्यम्। वृत्तिकारस्तु कर्तृकर्मणोश्च नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रद्वयेपि भाष्यं विपरीतं वदन्नुपेक्ष्यः। नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे यथासङ्ख्याभावपरं भाष्यमपि पूर्वापरविरोधाचिन्त्यम्। एतदेव वा मतान्तरपरं सत्तत्रत्यवृत्तेरालम्बनमस्तु। कर्तृकर्मणोरित्यत्र तु वृत्तिश्चिन्त्यैव। वेञोवयआदेभगायत्खाविस्यत्राप्यस्वरितत्वादेव न यथासङ्ख्यम्। इह सूत्रे भाष्ये वृत्तौ चेत्थं स्थितम्। चतुर्थे तु वृत्तिकारो योगं व्यभजत्। भगाथलिति खश्चेति च॥

स्वरितेनाधिकारः॥ इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। अधिकारो विनियोगः स्वरितत्वयुक्तशब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्। प्रत्ययः परश्चेत्यादि। यथा प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः। क्वचित्तु पूर्वस्यापि। तदुक्तम्। अतिदिस्त्युभयोर्योगायोः शेष इति। कियदूरमधिकार इत्यत्र व्याख्यानं शरणम्। यथा आतृतीयाध्यायान्तं धात्वधि-

कारो न तु प्राग्लादेशेभ्य एव । तथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि । यद्वा । स्वरिते इति सप्तम्यन्तम् । तेन तस्मिन्दृष्टे अधिकारो निर्वर्तत इत्यर्थः । कः स्वरिताधिकारार्थः कश्च तन्निवृत्त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तां किमनेन सूत्रेण । सत्यम् । अर्थान्तराणि सङ्गृहीतुं सूत्रं कृतम् । तथाहि । स्वरितेनाधिकाररूपोर्थो ग्राह्यः । गोस्त्रियोरित्यत्र च स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेन गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थमिति न वक्तव्यम् । किञ्च अधिकं कार्यमधिकारः । गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते । अपादानाधिकरणादौ तत्र स्वरित पाठ्यः । अपि च अधिकः कारः कृतिरियम् । यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता भवन्ति । तत्रतत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताद्धातोर्लस्थाने आत्मनेपदमेव स्यात् । एधते । स्पर्धते । बोभूयते । ऋतीयते । कथं तर्हि शेतइत्यादि, ङिदेव त्वयमिति चेत् । सत्यम् । व्यपदेशिवद्भावो बोध्यः । उपदेशे किम् । चुकुटिषति । गाङ्कुटादिभ्य इति सन आतिदेशिकं ङित्त्वम् । धातोरिति किम् । अत्युतत् अदुद्रुवदिति ङिद्भ्यामङ्चङ्भ्यां मा भूत् । कथं पुनर्धातोरिति लभ्यतइति चेत् । भूवादिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात् । सादृश्यमात्रेण परिणामव्यवहारो वस्तुगत्या तु योग्यशब्दान्तरमेव सन्निहितं भवतीति कैयटः । यद्वा । आत्मनेपदेनैव लका-

रस्य धातोश्चाक्षेपः । इकोझलित्यत्र सना धातोराक्षेपवत् । अत एव ङिता तस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्व्याख्यातः । चित्रीयतइत्यादौ तु अवयवे ऽचरितार्थेन ङकारेण क्यजन्तस्य विशेषणं ततो व्यपदेशिवद्भावान्ङिदन्ततेति दिक् । एतेन चिनुतः सुनुत इति व्याख्यातम् । यत्तु तत्र ङितीव ङिद्वदिति व्याख्यानमाश्रित्य समाधानं, तदापाततः । पचेतेइत्यादावातोङित इति इयादेशाभावप्रसङ्गात् । ननु वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितत्वाच्चङडोश्चिनुत इत्यादौ चानुपपत्तिरेव नास्तीति चेत् । उपजनिष्यमाणेनापि ङिता उपसञ्जातनिमित्तस्यापि परस्मैपदस्य बाधापत्तेः । नियमो बलीयानित्यस्यापि पाक्षिकत्वाच्च । वृद्भ्यः स्यसनोरित्यस्य विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिरिति ज्ञापकताया अपि सुवचत्वात् । शदेः शित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरिदं स्पष्टम् । तस्माद्यथाव्याख्यानमेव मनोरमम् । हरदत्तस्तु ङित इत्येव व्याख्यत् । धातोरिति नापेक्ष्यते । नियमो बलीयानित्याश्रयणाच्चङादौ न दोषः । न च भाविना ङिता बाधः । परत्वात्परस्मैपदस्यैवोचितत्वादिति तस्याशयः । उभयथापि यङीयङोर्ङित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थतामाशङ्क्य यङः प्रागनुदात्तमकारं प्रश्लिष्य जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्येति ज्ञापकाद्युजभावं वदन्तः ईयङः प्रागिकारमीकारं वा प्रश्लिष्य आद्ये अन्तोदित्त्वाभावाच्च नुम्, द्वितीये एकाच इत्यनुवृत्तेः श्वीदितोनिष्ठायामिति नेण्निषेध इति कल्पयन्तः परास्ता । स्यादेतत् । यङ्लुक्यपि सर्वत्राव्याप्तिः । प्रत्ययलक्षणेन ङिदन्तत्वात् । सत्यम् । ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया सुदृषदित्यत्र सौमनसीतिस्वरस्येवात्वसन्तस्येति दीर्घ-

स्येव चेहात्मनेपदस्याप्रवृत्तेरिति निष्कर्षः । प्राञ्चस्तु बोभूतुतेतिक्तइत्यत्र तिङ्यङ्लुगन्तादात्मनेपदविधानं ज्ञापकं यङ्लुगन्तात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं नेति । अत एव चर्करीतं चेत्यदादौ पठितस्य चकारात्परस्मैपदमिति व्याख्यानं ज्ञापकसिद्धार्थानुवाद इति सिद्धान्तः । नन्वेवमपि पास्पर्धीतीत्यादावात्मनेपदं दुर्वारम् । स्पर्द्धेरनुदात्तेत्त्वात् । न चेद मकृत्यन्तरमिति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं पाष्ठमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सत्यम् । श्तिपाशपेत्यादिना निषेधो बोध्य । अनुबन्धेन निर्देशो हि द्विधा । क चित्साक्षात् । शीङः सार्वधातुके गुणः । दीङोयुडिति यथा । अनुदात्तेत इत्यादौ त्वनुबन्धत्वेन । यत्र तु नोभयथापि निर्देशस्तद्वत्स्येव । आङोयमहनः भावकर्मणोरित्यादि यथा । नन्वाङ इति कथं नानुबन्धनिर्देश इति चेत् । न । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्य ग्रहणमित्यस्य ह्ययमपवादः । तेन प्रकृतेर्यत्रानुबन्धेन निर्देश स एवास्य विषयः । अत एव चेचितः मरीमृष्ट इत्यादौ क्ङितिचेति प्रवर्तत एवेति दिक् । अथ कथं स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवमिति । अत्राहुः । आधृषाद्वेति विकल्पितणिचः सहेरिदं रूपम् । यद्वा । चक्षिङो ङित्करणमनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यतां ज्ञापयति । स हि अनुदात्तेत् । विचक्षणः प्रथयन्नित्यादावनुदात्तेतश्चहलादेरितियुचो दर्शनात् । न चायं ल्युट् । लित्स्वरापत्तेः । अन्तोदात्तस्य च पाठापत्तेरित्यादिति । एतेन स्फायन्निर्मोकसन्धीति मुरारिप्रयोगो व्याख्यातः । स्यादेतत् । लस्य तिबादयः । लटः शतृशानचौ । लिटः कानज्वा । कसुश्च । लृट सद्वेत्यात्मनेपदपरस्मैपदयोर्विहितत्त्वादित आरभ्यापादपरिसमाप्ते प्रकरण कि-

मर्थमिति चेत् । नियमार्थमित्यवेहि । अत एवानुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति व्याख्यातम् । सोयं प्रकृतिनियमः । उत्तरसूत्रे च भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति अर्थनियमः । यत्रैवकारस्ततोन्यत्रावधारणमिति सिद्धान्तात् । तथाहि । तदसम्बन्धसम्बन्धो व्याप्तिः सैवावधारणम् । व्यापकत्वद्योतकैवशब्दसम्बद्धभिन्नजम् ॥ न चास्मिन्पक्षे अनुदात्तेत्प्रभृतिभ्य परस्मैपदं मा भूत् आत्मनेपदं त्वनियतत्वादन्येभ्योऽपि स्यादिति वाच्यम् । शेषात्परस्मैपदमेवेति नियमात् । ननु तत्र कर्त्तरीत्युक्तेः कर्त्तरि परस्मैपदमेवास्तु । भावकर्मणोस्तु जागर्यते अत्रतइत्यादौ परस्मैपदं दुर्वारमेवेति चेन्न । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियतत्वात् । अस्तु वा प्रत्ययनियमः । आत्मनेपदमनुदात्तङित एवेति । भावकर्मणोरेवेति । नचैवमनुदात्तेत्प्रभृतिभ्य परस्मैपदप्रसङ्गः । परस्मैपदस्यापि शेषात्कर्त्तरीति नियतत्वात् । ननु कीदृशस्तत्र नियमः कर्त्तरि यदि परस्मैपदं भवति शेषादेवेति, शेषाद्यदि भवति कर्त्तर्येवेति वा, आद्ये अशेषात्कर्त्तरि मा भूत् । भावकर्मणोस्तु शेषादशेषाच्च परस्मैपदं दुर्वारम् । अन्त्ये शेषाद्भावकर्मणोर्मा भूत्, अशेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति । सत्यम् । योगविभागेन नियमद्वयं बोध्यम् । शेषादेव तत्रापि कर्त्तर्येवेति । तस्मादिह प्रकरणे प्रकृत्यर्थनियमः प्रत्ययनियमो वेति पक्षद्वयमपि स्थितम् । स्यादेतत् । विकरणव्यवधाने नियमो न प्राप्नोति । तथाहि । विकरणानामवकाशो लादेशभिन्नाः । इक्श्तिपौ धातुनिर्देशइति श्तिप् । पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः शः । ताच्छील्यादिषु चानश् । नियमस्यावकाशः लिट्लिङौ लुङ्लुङ्श्नश्च । पस्पर्धे, स्पर्धिषीष्ट, आस्ते, शेते, अत्ति, जुहोति, भिनत्ति, भूयादित्यादि । एधते,

स्पर्धेते, कुरुते, निविशनइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नित्यत्वाच्च विकरणेषु तैर्व्यवधानान्नियमो न स्यात् । ततश्च प्रकृतिनियमपक्षे विकरणान्तादुभयप्रसङ्गः । प्रत्ययनियमेपि तुल्यजातीयस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः धातोरनन्तरस्य लस्य यत्रात्मनेपदमनुदात्तादिना एव यदि तु परस्मैपदं शेषादेवेत्यादि । तथा च धात्वन्तराल्लव्यावृत्तावपि विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तेः पदद्वयमपि स्यादेव । सत्यम् । विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति वृद्भ्यः स्यसनोरितिस्यग्रहणेन ज्ञाप्यते । अतो नियमद्वयेप्यदोषः । तत्रापि प्रकृत्यर्थनियमपक्षो बलीयानित्यवधेयम् । तत्र हि शेषात्कर्त्तरीति न वाच्यम्, किन्तु परस्मैपदमित्येव यत्र तच्चान्यच्च प्राप्तं तत्र परस्मैपदमेव स्यात् । प्रत्ययनियमपक्षे तु शेषादिति कर्त्तरीति वाच्यम्, योगश्च विभजनीय इति दोषत्रयमधिकं स्यात् । तिबादिवाक्येन सह वाक्यभेदः परिसङ्ख्याप्रयुक्तत्रिदोषता चेति दोषचतुष्कन्तु पक्षद्वयेप्यस्त्येव । यदि तु तदपि किमर्थं सोढव्यमिति बुद्धिस्तर्हि लस्य ।तिबादय इत्यनेनसहेदं प्रकरणमेकवाक्यतया विधायकमिति व्याख्येयम् । अस्मिन्पक्षे शेषात्कर्त्तरीति कर्त्तव्यमेव । परस्मैपदमात्मनेपदमिति च सूत्रशाटकवद्भाविनी संज्ञाश्रयणीया । अन्यथा विहितानां संज्ञा संज्ञया च विधानमित्यन्योन्याश्रयः स्यात् । अस्मिंश्च पक्षे विकरणेषु न कश्चिद्दोषः । लादेशेषु कृतेषु सार्वधातुकमाश्रित्य विकरणप्रवृत्तेः । न च स्यादिषु दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । लमात्रापेक्षयान्तरङ्गेषु तिबादिषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षतया बहिरङ्गाणां स्यादीनां प्रवृत्तेः ॥

भावकर्मणोः ॥ अनयोर्विहितस्य लस्यात्मनेपदं स्यात् । सुप्यते । क्रियते ।प्राग्वदेकवाक्यतया विधिः भिन्नवाक्यतया नि-

यमो वेति बोध्यम् । नियमोपि द्विधा । प्रत्ययनियमो ऽर्थनियमश्चेति । न चान्त्यपक्षे कर्मणि यक् न स्यात् को भवता लाभो लब्ध इति, अकर्तरिचेत्यस्य त्वपादानादिरवकाश इति वाच्यम् । तुल्यजातीयस्य परस्मैपदस्यैव नियमेन व्यावर्त्तनात् । स्यादेतत् । लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र परस्मैपदं प्राप्नोति । कर्मवत्कर्मणेत्यनेन हि शास्त्रं व्यपदेशो वातिदिश्यते । तथा च तेन तेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यं कर्त्तव्यम् । तत्र कर्मण्यात्मनेपदमित्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म, कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य शुद्धः कर्त्ता । कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदमिति । सत्यम् । प्राधान्यात्कार्यातिदेश एवेत्यात्मनेपदमेव परं बोध्यम् । पक्षान्तरे तु शेषात्कर्त्तरीत्यत्र कर्त्तरिकर्मेत्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्त्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्त्तरीति व्याख्यातम् ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ विनिमयविषयीभूतायां क्रियायां वर्त्तमानाद्धातोः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजानः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ एभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम् । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः । सम्प्रहरन्ते राजानः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद्ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तइह गृह्यन्ते । हरतिस्तूपसर्गवशाद्धिंसायां वर्त्तत इति न तस्यायम्प्रतिषेध इत्याहुः । ततः सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनंजयावित्यत्र तु योत्स्यमानाविति विवक्षितं न तु

कर्मव्यतिहारः । वहेस्तु नायं प्रतिषेधः । अगत्यर्थत्वात् । प्रापणं हि वहेरर्थः । गतिप्रतीतिस्त्वाक्षेपात् ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ आत्मनेपदं न स्यात् । परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति । लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरादितरेतरादिशब्दा व्यतीत्युपसर्गौ च कर्मव्यतिहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते । तथात्मनेपदमपि समुच्चीयेतेति निषेधोयमारभ्यते । ननु एवं सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयमित्यत्र तङ् कथं नेति चेत्, स्वकरणविनिमये सत्यपि क्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वात् ॥

नेर्विशः ॥ निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं स्यात् । निविशते । नेः किम् । प्रविशति । कथं तर्हि न्यविशत न्यविक्षतेति, अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणानां प्रत्ययवयवत्वेपि धातुम्प्रत्यनवयवत्वेन व्यवधायकत्वादिति । अत्राहुः । तिबादिविधेः प्राग्लावस्थायां धातोरेवाडागमः । लुङ्लङिरयत्र द्विलकारकनिर्देशस्य भाष्यकृता ऽसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानावसरे वक्ष्यमाणत्वात् । मतान्तरेपि लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गमडागमं बाधित्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु । तिबादिषु कृतेषु नियमो भविष्यति । विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति सिद्धान्तात् । अत्र च वृद्भ्यः स्यसनोरिति स्यग्रहणं ज्ञापकमिति बोध्यम् । अथेदं ज्ञापकं विकरणव्यवधानेपि नियमः प्रवर्ततइत्येवंपरतयानीयेत तथाप्यदोषः । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु सत्सु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोरड्विकरणयोर्मध्ये परत्वादट्प्रवृत्तेः । ननु विकरणः शब्दान्तरात्प्राप्तो न तु शब्दान्तरस्येति चेत्, किन्ततः । न हि शब्दान्तरस्येति वाचनिकम् । किन्तु न्यायोयम् । तथा च शब्दा-

न्तरस्य प्राप्नुवत इव तस्याप्राप्नुवतोप्यनित्यत्वम्। यद्व्यक्ति-सम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धितया पुनरप्राप्तेस्तु-ल्यत्वात्। अत एवोपसर्गनियमे ऽड्व्यवायउपसङ्ख्यानमि-ति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम्। शदेःशित इति सूत्रे भगवता भा-ष्यकारेणेति दिक्। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नेरुपसर्गस्य ग्रहणं तेनेह न। मधूनि विशन्ति भ्रमराः। कथं तर्हि इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्त्तुरङ्के निविशन्ति भयादिति कालिदास इति चेत्। अङ्गानि विशतीमिति पाठ इति प्रामाणिकाः। यत्तु पदसंस्का-रपक्षेण समाधानं दुर्घटवृत्तौ कृतम्। तन्न। अपवादविषयपरि-हारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः। अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात्। वालिप्सायामित्या-देर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक्॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं स्यात्। ञित्त्वादेव सिद्धे सत्यकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः। परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। पर्यादय उपसर्गा इह गृह्यन्ते। त-त्र,वृत्ताद्याश्रयणेन क्रीणातेर्ये पर्यादयस्तेभ्यः क्रिय इति व्याख्यानात्। परस्परसाहचर्याद्वा। तेनेह न। विक्रीणासी-ति। अत्र त्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति। न चायं विभक्तिविशिष्टस्य विरित्यस्य विकारो न तु विशब्दस्येत्युत्तर-सूत्रस्थकैयटवाक्याद्भ्रमितव्यम्। विभक्तेर्लोपात्। प्रकृतिभाग-स्यैव विकारात्। कैयटस्याप्ययमपरितोषोस्त्येव। अत एव व-क्ष्यति पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु साहचर्यादुपसर्ग-ग्रहणं व्याख्येयमिति॥

विपराभ्याञ्जेः॥ स्पष्टोर्थः। विजयते। पराजयते। प्रा-ग्वदुपसर्गग्रहान्नेह। विजयति पराजयति सेना। परा उत्कृ-ष्टा। ननु जेरिति कथं निर्देशः। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन

धातुतया इयङि जिय इति वक्तव्यत्वात् । न च नियः क्रिय इति दीर्घे सावकाशमियङं परत्वाद् घेर्ङितीति गुणो बाधतइति युक्तम् । सूत्रेष्वपि पूर्वविप्रतिषेधेनेयङ इष्टत्वात् । अत एव क्षिय इति निर्दिश्यते । किञ्च क्षियोदीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा क्षिय इति निर्देशादेव दीर्घस्य निर्णये किं तेन । उच्यते । अनित्योयमतिदेशः । अतो नेयङ् । अनित्यतायां प्रमाणन्तु ऋलृक्सूत्रएवोक्तम् । अविवक्षितार्थरूपमात्रानुकरणाद्वा॥यत्तु पराजेरसोढ इति सूत्रे इयङः परत्वाद्घेर्ङितीति गुण इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । क्षियोदीर्घादित्येतत्सूत्रस्थभाष्यकैयटवृत्तिग्रन्थै स्तत्रत्यहरदत्तग्रन्थाभ्याञ्च सह विरोधात् ॥

आङो दोनास्यविहरणे ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणे किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यत्रोपशब्दवत् । तेनेहापि न विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकादनास्यइति निषेधो नेष्यते । तथा च वार्त्तिकम् । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । स्वमङ्गमिह स्वाङ्गं न त्वद्रवं मूर्त्तिमदिति परिभाषितम् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । कथन्तर्हि व्याददे विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् । कर्त्रभिप्राये भविष्यति । अकर्त्रभिप्रायार्थो ह्ययमारम्भः । एतेन मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र सुप्त्वा व्याददातइति व्यस्तपासेन प्रयोग इति मैत्र्य भावपरीक्षायां वाचस्पतिग्रन्थोपि व्याख्यातः । आङो दिद्विशिष्टस्य ग्रहणान्नेह, भिक्षामाददाति । अत्र स्मृतावाकार इति हरदत्तः ॥

क्रीडोनुसम्परिभ्यश्च ॥ क्रीडृ विहारे । अस्मादात्मनेपदं

स्यात्। अनुसम्परिभ्यः। चकारादाङः। अनुक्रीडते। सङ्क्रीडते। परिक्रीडते। आक्रीडते। उपसर्गेण समा साहचर्यादनोः कर्मप्रवचनीयाञ्च। माणवकमनुक्रीडति। माणवकेन सहेत्यर्थः। तृतीयार्थइत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। समो ऽकूजने॥ सङ्क्रीडति शकटम्। मयास्य सङ्क्रीडति चक्रिचक्र इति श्रीहर्षः। कथं तर्हि क्रीडते नागराज इति। अपप्रयोग एवायामित्याहुः। आगमेः क्षमायाम्॥ ण्यन्तस्येदं ग्रहणम्। आगमयस्व तावत्। सहस्व काञ्चित्कालम्। मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः। एतेन यावदागमयतेथ नरेन्द्रानिति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। यावत्प्रतीक्षसे इत्यर्थात्। शिक्षेर्जिज्ञासायाम्॥ धनुषि शिक्षते। शिक्ष विद्योपादानइत्यस्य नेह ग्रहणम्। अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धत्वात् किन्तु शकेः सन्नन्तस्य। सनिमीमेतीस्। धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः। क्रियैव हि शकेरर्थं प्रति विषयतयैवान्वेति। भोक्तुं शक्नोतीत्यादिदर्शनात्। भोजनविषयकशक्तिमानिति हि तदर्थः। शकधृषज्ञाग्लाघटरभेति तुमुन्। इह तु ज्ञानं विषयः। ज्ञातुमिति तु न प्रयुज्यते आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयकताया गमितत्त्वात्। न चैवं जिज्ञासायामित्यसंगतम्। ज्ञानेच्छा हि तदर्थः। लक्ष्ये तु ज्ञान शक्तो विषयः। शक्तिस्तु सनर्थभूतायामिच्छायामिति व्याख्यानात्। सत्यम्। ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञातस्यापि विषयतानपायात्। एतावानेव परम्भेदः। इच्छा सन्वाच्या। शक्तिस्तु प्रकृत्यर्थः। तस्यास्तु ज्ञानविषयकत्वमात्मनेपदेन द्योत्यतइति। आशिषि नाथः॥ अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्त्तिकम्, आशिष्येवेति। न चैवमनुदात्तेत्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। तस्य नाथनइति युजर्थत्वात्। सर्पिषो नाथते। आशिषि नाथ इति कर्मणि

षष्ठी।सर्पिषो भूयादित्याशास्तइत्यर्थः।कथं तर्हि नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति भारविः। उच्यते। नाधसइति पाठः। तवर्गचतुर्थस्थाने लिपिप्रमादाद् द्वितीयः पठ्यते। अत एव काव्यप्रकाशे च्युतसंस्कृतेरुदाहरणम् तत्पल्लीपतिपुत्रिकुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथा इति ॥ अनुनाधति स्तनयुगमिति तु पठनीयमिति तत्रैवोक्तम् । अत्रापि धकारो वा पाठ्यः । हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावो ऽनुहरन्ते । पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ऋतष्ठञ् । इसुसुक्तान्तात्कः । गतताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति । सादृश्यमात्रमिह विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यम् । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ विक्षेपार्थः किरतिः । हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणं जीविकाकुलायकरणे तु फलम् । एष्वेवार्थेष्वपाच्चतुष्पादिति सुड् विधीयते । अपस्किरते वृषो हृष्टः कुक्कुटो भक्षार्थी श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इहात्मनेपदसुडागमौ न भवतः । हर्षादिमात्रसत्वे तु यद्यपि तङ् प्राप्नोति । तद्विधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वस्य निमित्तत्वेनानुपादानात् । तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुटा सह समानविषयोऽयं तङ् । तेन गजोपकिरतीत्येव भवतीत्याहुः । आङि नुप्रच्छ्योः ॥ आनुते। उत्कण्ठापूर्वं शब्दं करोतीत्यर्थः । णु स्तुतौ, अदादिः । आपृच्छते । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, तुदादिः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । शप उपालम्भने ॥ शप आक्रोशइति स्वरितेत् । तस्मादात्मनेपदमकर्तृगेपि फले वक्तव्यं शपथरूपेऽर्थे । देवदत्ताय शपते स्त्रपादौ स्पृशामि नैनन्मया कृतमित्येकं रूपं शपथं करोतीत्यर्थः ।

श्लाघन्हुङ्स्थाशपामिति सम्प्रदानसंज्ञा । ज्ञीप्स्यमाने, विवदन्ते। तद्यथा । यस्माआख्यायते स सम्प्रदानमित्येके । य आख्यायते स इत्यन्ये । कथं तर्हि नीवीम्प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामीति ॥ अत्राहुः । स्वाशयं प्रकाशयामीत्येतावदिह विवक्षितं न तु शपथ इति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेः प्राग्वत् । सन्तिष्ठते। अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते। वितिष्ठते । आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् । शब्दं नित्यमातिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीतइत्यर्थः । वृत्तौ तु अस्तिसकारमातिष्ठतेगुणवृद्धीआगमा वा तिष्ठतइत्युदाहृतम्।अस्यार्थः । आपिशलिर्हि अस भुवीति न पठति किं तु सकारमात्रम् । स्तः सन्तीत्युदाहरणम् । अस्ति आसीदित्यादि सिद्धये तु अडाटावागमौ प्रतिजानीते । तावेव गुणवृद्धीति ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ तिष्ठतेरेतयोरर्थयोरात्मनेपदं स्यात् । गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः। श्लाघहनुङिति सम्प्रदानत्वम् । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । स्थेयो विवादपदनिर्णेता तिष्ठतेस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । वृत्तौ तु तिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रयुक्तम् । तत्र प्रकरणादिच्छादिना विवादपदनिर्णेतुः प्रतीतिर्न तु शाब्दीत्यभिप्रायेण परस्मैपदं बोध्यम् । कृत्यल्युटोबहुलमिति अधिकरणे अचो यत् ॥

उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वत्वविशिष्टे परिस्पन्दे वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात् । उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता । अनूर्ध्वेति किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युत । इह क्रियाया अनूर्ध्वत्वं नाम उपरिदेशसंयोगफलकत्वाभावः । यद्यपि उदोनूर्ध्वेइत्युक्तेरनूर्ध्वतावििशिष्टक्रियावा-

चकत्वं लभ्यतएव धातोः । क्रियावाचित्वाव्यभिचारात्तथापि लोकप्रसिद्धपरिस्पन्दात्मककर्मपरिग्रहार्थं कर्मपदम् । तेनेह न । अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यतइत्यर्थः । तथा च उद ईहायामिति वार्त्तिकं सौत्रकर्मपदासिद्धार्थकथनपरम् ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ मन्त्रकरणं कारकविशेषो यत्र तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानादुपपूर्वकात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ देवपूजायां, आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपाद्भविष्यति । महीपतेर्देवतांशत्वाद्वा । सङ्गतकरणे, रथिकानुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । एवं गङ्गा यमुनामुपतिष्ठतेइति । मित्रकरणन्तूपश्लेषं विनापि भवति । रथिकानुपतिष्ठते । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया हेतुभूतया उपगच्छतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च ॥ उपपूर्वकात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निधत्तइत्यर्थ ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ आभ्यां तपतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । उत्तपते वितपते । दीप्यतइत्यर्थः । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । न त्वद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्युक्तेः स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्याख्यानाच्च नेह देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थ । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थ । उद्विभ्यां किम् । निष्टपति । निसस्तपतावनासेवनइति मूर्धन्यः ॥

आङो यमहनः ॥ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्याञ्च यमिहनिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । आयच्छते । आहते । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्ह्याजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारवि । अत्र केचित् । आजेति पदं छित्वा घ्न इति भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनान्तमुक्त्वा घ्ने हन्तु आजजगामेति व्याचख्युः । तन्न । अजेर्लिटि वीभावेन विवायेति सिद्धान्तात् । अन्ये तु विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वं वक्षमास्फालितवानित्यर्थः । मल्लो ह्युत्साहाविष्करणाय स्वं वक्षमास्फालयतीत्याहुः । भागवृत्तौ तु प्रमाद एवायमित्युक्तम् । एवञ्च मोहादाहध्वमा रघूत्तममिति भट्टिप्रयोगोपि चिन्त्यः ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ सम्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां गम्यृच्छिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । सङ्गच्छते । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं सङ्गच्छति । कथन्तर्हि तच्चैक्यं समगच्छतेति । आर्षत्वात् । यद्वा । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । ऐक्यं समपद्यतेत्यर्थः । विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसङ्ख्यानम् ॥ विदेर्ज्ञानार्थस्येह ग्रहणम् । परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात् । न लाभार्थस्य । स हि स्वरितेत्त्वादुभयपदी । सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्वादात्मनेपदं सिद्धमेव । संवित्ते संविदाते संविद्रते । सम्पृच्छते संस्वरते । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ अर्त्तीतिभ्वादिजुहोत्यादी द्वावपि गृह्येते । सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चेत्यङ्विधौ तु शास्तिना लुग्विकरणेन साहचर्याज्जुहोत्यादेरेव ग्रहणम् । परस्मैपदेष्विति तूत्तरार्थमनुवर्तमानमपि योगविभागसामर्थ्यादङ्विधौ न सम्बध्यते । तेन मासमृत मासमृषातां मासमृषतेति भाष्यं भ्वाद्यभिप्रायेण । समारत समारेतां समारन्तेति वृत्तिस्तु जुहोत्या-

यभिप्रायेण योज्या । संशृणुते सम्पश्यते । रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगस्तु चिन्त्यः । अकर्मकादित्यनुवृत्तेः । वृत्तिकारस्तु समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति पठित्वा दृशेश्चेति वक्तव्यरूपेण पपाठ । तत्र वार्त्तिकानुपूर्वीभङ्गे केषांञ्चिदेव सूत्रे प्रक्षेपे दृशेश्च तद्बहिष्कारे वीजं न पश्यामः । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ये सकर्मका हनिगमिप्रभृतयस्तेषां कथमकर्मकता । उच्यते । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोकर्मिका क्रिया ॥ वहति भारमिति प्रापणे सकर्मको वहिः । स्पन्दने त्वकर्मकः । वहन्ति नद्य इति । प्राणविशिष्टं धारणं जीवतिराह । गात्रविशिष्टं विक्षेपञ्च नृत्यतिः । अतो द्वावप्यकर्मकौ । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षतीति । कर्मणो ऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् । इत आरभ्याकर्मकादिति न सम्बध्यते । निरस्यति निरस्यते । समूहति समूहते । उपसर्गात्किम् । अस्यति । ऊहते । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदी । कथन्तर्हि अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इत्यादि । चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यताज्ञापनात्समाधेयम् ॥

निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ स्पष्टोर्थः । निह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रम् । स्यादेतत् । निह्वास्यते इत्याद्युदाहरणमस्तु न तु निह्वयते इति । आकारान्तस्य सूत्रे उपादानात् । एकारान्तस्य ग्रहणाभावात् । नहि विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति चेत् । उच्यते । आकारान्तादपि कथमभ्युपैषि । नहि ह्व इति सूत्रे आकारविशिष्टः पठितः । प्रयोगसमवायिनां वाचकतेति सिद्धान्तरीत्या ह्व इति वान्तस्य आकारान्तमर्थः । दध्नेत्यत्र नान्तस्य दधी वेति यदि तर्हि वान्तस्यैव एकारान्तमर्थं इत्यपि

तुल्यम् । प्रक्रियादशायां हि एकारान्तानुकरणे लक्षणवशादात्वं न तु आकारान्त इहानुकार्यः । तस्मान्न किञ्चिदिहानुपपन्नम् । यत्तु न्यासकृतोक्तं नव्योलिटीत्यात्वनिषेधके सूत्रे कृतात्वस्य व्य इत्यस्य निर्देशाज्ज्ञाप्यकाद्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णातीति । सोयमस्थाने संरम्भः । उक्तरीत्या पूर्वपक्षस्य शिथिलत्वात् । परनेकाच ओःसुपीत्यादावपि विकृतिग्रहणे शिशयिपतइत्यादावपि यणापत्तेः । विकृतेः प्रकृतिग्राहकत्वे विश्वराजावित्यत्रापि विश्वस्यवसुराटोरिति दीर्घप्रसङ्गात् । तुरासाहमित्यादौ मूर्धन्यप्रसङ्गाच्चेति दिक् ॥

स्पर्धायामाङः ॥ आङ्पूर्वात् ह्वयतेरात्मनेपदं स्यात्स्पर्धाया विषये । मल्लमाह्वयते । स्पर्धमानस्तस्याह्वानङ्करोतीत्यर्थः । *स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । यद्यपि स्पर्धायामप्यय धातु पठ्यते तथापि* आङ्पूर्वकस्तत्र न वर्त्तते किं तु शब्दने । अत एव स्पर्धायां विषये अयं विधिरिति व्याख्यातम् ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ सप्तस्वर्थेषु कृञ आत्मनेपदं स्यादकर्तृगेपि फले । गन्धनमिह सूचनम् । तथाहि । गन्ध अर्दने अर्द हिंसायामिति च चुरादौ पाठाद्गन्धन हिंसा । सूचनमपि वधबन्धादिकरणत्वाद्धिंसेति स एवेह गन्धनशब्दार्थः । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते भर्त्सयतइत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवतइत्यर्थ । सहसा वर्त्तते साहसिकः । ओज सहोम्भसा वर्त्ततइति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ष्यञ् । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्त्ततइत्यर्थः । प्रतियत्ने, एधो दकस्योपस्कुरुते । अवोदैधौध्मेति निपातः । समाहारद्वन्द्वः । कृञ प्रतियत्नइति षष्ठी ।

उपात्मतियत्नेत्यादिना सुट्। तस्य गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः। गाथाः प्रकुरुते। प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः। उपयोगः समीचीनो विनियोग.। शतं प्रकुरुते। धर्मार्थं विनियुङ्क्तइत्यर्थः। एषु किम्। कटं करोति॥

अधेः प्रसहने॥ अधिपूर्वात्कृञः प्रागुक्तदभिभवे क्षमायाञ्च। षह मर्षणे ऽभिभवे चेति पाठात्। ये त्वभिभवे छन्दसीति पठन्ति तेषामपि छन्दसीति प्रायोवाद इति हरदत्तः। तमधिचक्रे। अभिभूतवान् सोढवान्वेत्यर्थः। एतेन भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परानिति भारविप्रयोगोपि व्याख्यातः। क्षमन्त इत्यर्थात्॥

वेः शब्दकर्मणः॥ विपूर्वात्कृञ आत्मनेपदं स्यात् शब्दश्चेत्कर्म कारकं भवति। स्वरान्विकुरुते। उच्चारयतीत्यर्थ.। शब्दकर्मणः किम्। चित्तं विकरोति कामः॥

अकर्मकाच्च॥ वेः कृञोकर्मकात्प्राग्वत्। हीनान्यनुपकर्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः॥ एषु द्योतनीयेषु नयतेरात्मनेपदं स्यात्। तत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथाहि। आचार्यः शास्त्रे नयते। शास्त्रीयसिद्धान्तानुपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। ते च शिष्या युक्तिभिर्निश्चाय्यमानाः सम्मानिता भवन्ति तदीयाभिलषितार्थसम्पादनात्। तथा चात्र नयतेः प्रापणमेवार्थः। शिष्यसम्माननन्तु तदीयं फलं सत्प्रयोगोपाधिः। उत्सञ्जने दण्डमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। आचार्यकरणे, माणवकमुपनयते। विधिना आत्मसमीपप्रापणमिह नयतेरर्थः। तत्फलं माणवकसं-

स्कारः । तस्य कर्तृगामित्वाभावादप्राप्तमात्मनेपदं आचार्यकरणे विधीयते उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि कश्चिदतिशयोऽध्यापके जन्यते । स एवाचार्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपनीय वदद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इत्यपि अतिशयविशेषपरिचायकपरम् । तथा चाचार्यकरणं फलीभूतं प्रयोगोपाधिः । न च तस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं सिद्धमेवेति वाच्यम् । नहि तत्तुपनयनक्रियायाः साक्षात्फलं किन्तूपनयनपूर्विकाया अध्यापनक्रियायाः । प्रयोगोपाधित्वं तु परम्परया फलीभूतस्याप्यस्तीति दिक् । विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियमित्यत्र तु आचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्न तङ् । विवक्षा हि स्वायत्तेत्युपक्षोपक्रमं सदाधाचिरूयासायामितीच्छासना ज्ञापितम् । ज्ञाने, तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेनात्मसमीप प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्नियातनम् । करं विनयते, राजदेयं भागं शोधयति निर्यातयतीत्यर्थः । व्ययो, धर्मादौ विनियोगः । शतं विनयते । धर्मार्थे विनियुङ्क्तइत्यर्थः । एषु किम् । घटं नयति ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । शरीरतादात्म्यापन्नस्य कर्तृतया शरीरस्य तत्स्थत्वासम्भवात् । अवयवानान्तु सम्बन्धविशेषेण तत्स्थत्वस्यानुभवात् । अत एव हि करादि पुरुषत्वव्याप्यमित्युद्घोषः । क्रोधं विनयते । स्वकीयं क्रोधमपगमयतीत्यर्थः । क्रोधापनयनफलस्य चित्तप्रसादादेः कर्तृगतत्वात्स्वरितञित इति सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथन्तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषव

इति भारविः । कर्त्रभिप्रायत्वाविवक्षाया भविष्यति । के चि-
त्तु अपनयने वर्त्तमानादनेनात्मनेपद विधीयते। इह तु करोत्यर्थे
प्राप्त्यर्थे वा वर्त्तते । धातूनामनेकार्थत्वादित्याहुः ॥

वृत्तिसर्ग तायनेषु क्रमः ॥ क्रमआत्मनेपदं स्यादप्रतिबन्धोत्साह-
स्फीततासु । वृत्तौ । ऋच्यस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यतइ-
त्यर्थः । सर्गे । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहतइत्यर्थः ।
सृजतेरुत्साहार्थतायेनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट इत्यादौ प्रसिद्धा ।
तायने । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । तायृ
सन्तानपालनयोरित्यस्माल्ल्युटि तायनमिति रूपम् ॥

उपपराभ्याम् ॥ वृत्त्यादिषूपपराभ्यामेव क्रमेरात्मनेपदं
स्यान्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । आभ्यामेवेति नियमा-
न्नेह । सङ्क्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । नेह । उपक्रामति परा-
क्रामति ॥

आङ उद्गमने ॥ आङ्पूर्वात्क्रमेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं
स्यात् । आक्रमते आदित्यः । उदयतइत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमन
इति वाच्यम् ॥ नेह, आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् । भाष्ये तु
हर्म्यतलमिति पठ्यते । तत्रोद्गमनपूर्विकाया व्याप्तौ क्रमिर्द्रष्टव्यः
न तूद्गमनमात्रे अकर्मकतापत्ते । कथन्तर्हि नभः समाक्रामति
चन्द्रमाः क्रमादिति । उच्यते । व्याप्ताविह क्रमिर्वर्त्तते न
तूद्गमने ॥

वेः पादविहरणे ॥ विपूर्वात्क्रमेः पादविहरणे वर्त्तमाना-
दात्मनेपदं स्यात् । साधु विक्रमते वाजी । पादविहरण पादवि-
क्षेपः । यद्यपि क्रमिस्तत्रैवार्थे पठ्यते तथापि धातूनामनेकार्थ-
त्वात्सूत्रेऽर्थोपादानम् । तेनेह न विक्रामत्यजिनसन्धिः, द्विधा-
भवति स्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ तुल्यार्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमेरात्मनेपदं स्यात्। समस्तुल्यो ऽर्थो ययोरिति विग्रहे शकन्ध्वादित्वात्पररूपं संशब्द एव वा तुल्यार्थो बोध्यः। प्रारम्भेनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते। आरभतइत्यर्थः। समर्थाभ्यां किम्। प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः। उपपराभ्यामिति तु नेह प्रवर्त्तते। तत्र वृत्त्यादिग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात्। इह च वृत्त्यादेरविवक्षणात् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ अनुपसर्गात्क्रमेरात्मनेपदं वा स्यात्। क्रामति। क्रमते। उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वाद्वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषयकमेव। तेन वृत्त्यादौ नायं विकल्पः। तस्मादप्राप्तविभाषैवेयम् ॥

अपन्हवे ज्ञः ॥ अपलापे वर्त्तमानाज्जानातेरात्मनेपदं स्यात्। शतमपजानीते। अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च ॥ अकर्मकाज्जानातेरात्मनेपदं स्यात्। सर्पिषो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्ततइत्यर्थः। ज्ञोविदर्थस्येति करणे षष्ठी। अकर्मकादित्यस्य स्थाने सकरणादित्येव तु नोक्तम्। स्वरेण पुत्रं जानातीत्यत्रातिव्याप्तेः ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ आभ्यां जानातेरात्मनेपदं स्यादनाध्याने। शतं सञ्जानीते। अवेक्षतइत्यर्थः। शतम्प्रतिजानीते। अङ्गीकरोतीत्यर्थः। अनाध्याने किम्। मातुः सञ्जानाति। उत्कण्ठापूर्वं स्मरतीत्यर्थः। अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी। ननु तत्र शेष इत्यनुवर्त्तते। तेनात्र कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्त्वादकर्मकाच्चेति पूर्वेण प्राप्नोति। अत्राहुः। अनाध्यानइति विभज्यते। स चोभयोर्योगयोः शेषः तेनाध्याने पूर्वेणापि न भवतीति ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ एष्व-र्थेषु वदेरात्मनेपदं स्यात् । अत्रोपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः । भासनन्दीप्तिः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । भासनं हेतुभूत सद्विशेषणं शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते । तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासा-त्सुष्ठूक्तिर्निर्वहति । तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भावः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । कर्म्मकरानुपवदते उपसान्त्वयतीत्यर्थः ॥ ज्ञाने, शास्त्रे वदते । उक्तिविषयकज्ञानवानिति फलितोऽर्थः । यत्न उत्साहः । क्षेत्रे वदते । तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । अत्राविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य यत्नः कर्मेत्याहुः । विशिष्टोऽत्र वदतेरर्थ इत्यपि सुवचम् । विमतौ, क्षेत्रे विवदन्ते । विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषन्तइत्यर्थ । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । कुलभार्यामुपवदते । स्वाभिलषिते प्रवर्त्तयितुं प्रार्थयतइत्यर्थः । एतेष्विति किम् । यत्किञ्चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः देवा वा । यद्यपि वद धातुर्व्यक्तायामेव पठ्यते । तथापि व्यक्तवाचामित्युपादानसामर्थ्याद्येषां प्रसिद्धतरं व्यक्तवाक्यन्तदेवेह गृह्यते । तेन शुकसारिकादीनां समुच्चारणे न भवति । वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । नन्विह तनुशब्दस्य ह्रस्वान्तत्वे सम्बुद्धौ चेति गुणेन भाव्यं दीर्घान्तत्वे नदीलक्षणः कप् प्राप्नोति । सत्यम् । तनुशब्दः स्त्रीजातौ कविभिः प्रयुज्यते । तस्मादूङुत इत्यूङि कृते कर्मधारयोयमिति हरदत्तः ॥

अनोरकर्मकात् ॥ अनुपूर्वाद्वदेरकर्म्मकाद्व्यक्तवाग्विषयकादात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुः सादृश्ये

तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी। अकर्मकादिति किम्। पूर्वोक्तमनुवदति। व्यक्तवाचामित्येव। अनुवदति वीणा॥

विभाषा विप्रलापे। विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्वदेरात्मनेपदं वा स्यात्। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्या। युगपत्परस्परविरोधेन वदन्तीत्यर्थः। विप्रलापे किम्। सम्प्रवदन्ति ब्राह्मणाः। व्यक्तवाचामित्येव। विप्रवदन्ति शकुनय। समुच्चारणइत्येव। क्रमेण विप्रवदन्ति॥

अवाद्ग्रः॥ अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं स्यात्। अवगिरते। अवात्किम्। गिरति। गृणातेस्त्ववपूर्वस्य प्रयोगो नास्ति अनभिधानादिति भाष्यम्॥

समः प्रतिज्ञाने॥ सम्पूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्। शब्दं नित्यं सङ्गिरते। प्रतिजानीतइत्यर्थ। प्रतिज्ञाने किम्। सङ्गिरति ग्रासम्॥

उदश्चरः सकर्मकात्॥ उत्पूर्वात्सकर्म्मकाच्चरतेरात्मनेपदं स्यात्। धर्म्ममुच्चरते। उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः। सकर्मकात्किम्। वाष्पमुच्चरति। उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः॥

समस्तृतीयायुक्तात्॥ सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन युक्तादात्मनेपदं स्यात्। रथेन सञ्चरते। तृतीयायुक्तात्किम्। उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुञ्च देवल॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादात्मनेपदं स्यात्सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे। दास्या संयच्छते। कामुकः संरत्यै ददातीत्यर्थः। अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वक्तव्या॥ एतच्चानेनैव ज्ञाप्यते। यद्वा, इह सूत्रे चेच्छब्दश्चशब्दार्थे। निपातानामनेकार्थत्वात्। सा च चतुर्थ्यर्थे भवतीत्य

र्थः । अशिष्टव्यवहारइति तु वक्तव्यमेव । भाष्ये त्विदं सूत्रमपि प्रत्याख्यातम् । तथाहि । यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्तं स्वयं भुंक्ते स्वयञ्च तस्यै ददाति तद्विषयेयं प्रयोग इष्यते । तत्र सहयुक्तइत्येव तृतीया । कर्मव्यतिहारे च तङ् । दानपूर्वके भोगे दाण्धातुर्बोध्य इति । नन्वारभ्यमाणे सूत्रे सम्प्रयच्छतइत्यत्र कथं तङ् सम इति पञ्चम्या आनन्तर्यलाभात् । अत्राहुः । सम् इति विशेषणषष्ठी तेन पूर्वसूत्रमप्यनेन समुदाचरतइत्यादौ प्रवर्त्ततइति दास्या सम्प्रयच्छतइत्युदाहृत्य शिष्टव्यवहारे तु ब्राह्मणीभ्यः सम्प्रयच्छतीति प्रत्युदाहरन् भाष्यकारश्चेह व्याख्याने प्रमाणम् ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ उपपूर्वाद्यमेः प्राग्वत् स्वीकारेर्थे । भार्यामुपयच्छते । यत्स्वस्य सतो रूपान्तरेण करणं तदिह न गृह्यते किं त्वस्वस्य सतो यत्स्वत्वसम्पादनं तदेव । च्विप्रत्ययस्तु सूत्रे न कृतः समर्थानां प्रथमाद्वेति विकल्पितत्वात् । तेनेह न । स्वं शाटकमुपयच्छतीति । अत्र वृत्तिकारः पाणिग्रहणएवेष्यते । तेनेह न । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति । दासीत्वेन रूपेण स्वीकरोतीत्यर्थ इति । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वात् । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त । उपायंस्त महास्त्राणि शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि । नोपायंस्त दशाननः । उपायंसत नासवमित्यादि ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ सन्नन्तानामेषामात्मनेपदं स्यात् । अपन्हवे ज्ञ इत्यादिभिः सूत्रैर्ज्ञानातेरात्मनेपदं विहितं श्रुदृशोरपि समोगम्यृच्छिभ्यामित्यत्रोपसङ्ख्यानम् । तस्मिंश्च विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धम् । विषयान्तरेनेन विधीयते स्मरतेस्तु अप्राप्त एव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते ।

दिदृक्षते ॥

नानोर्ज्ञः ॥ अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न स्यात् । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोः किम् । धर्मं जिज्ञासते । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायं निषेधः । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायात् । तथा च सकर्मकस्यैव प्रतिषेध इति फलितम् । पूर्वसूत्रस्य सकर्मकविषयत्वादकर्मकात्तु पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भवत्येव । अकर्मकाच्चेति सूत्रेण केवलाद्विशानात् । औषधस्यानुजिज्ञासते । औषधेन प्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुव ॥ आभ्यां श्रुवः सन्नन्तादात्मनेपदं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदम् । परस्परसाहचर्यात् । तेनेह न । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना प्रतिः कर्मप्रवचनीयो नोपसर्गः ॥

शदेः शितः ॥ शितः प्रकृतिभूतो यः शदिस्तस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते शीयेते शीयन्ते । शितः किम् । शत्स्यति । अशत्स्यत् । शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम् ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ शितो लुङ्लिङोश्च प्रकृतिभूतो यो म्रियतिस्तत एवात्मनेपदं स्यान्नान्यस्मात् । अत्र शित्प्रकृतित्वं पूर्ववच्छिदुत्पत्तेः प्रागेव योग्यतया बोध्यम् । लुङ्लिङोस्तु सत्यामेवोत्पत्तौ बोध्यम् । म्रियते । म्रियताम् । अम्रियत । अमृत । मृषीष्ट । नियमः किम् । ममार । मर्त्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । ङित्वं तु स्वरार्थम् । मा हि मृत । लुङि तास्यनुदात्तेदिति ङिल्लक्षणः सार्वधातुकनिघातः हि चेति तिङि निघातप्रतिषेधः ॥

पूर्ववत्सनः ॥ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्म-

नेपदं स्यात् । येन निमित्तेन सनः प्रकृतेरात्मनेपदं विधीयते तदेव निमित्त सना व्यवहितं सदप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । इह सूत्रे तेनतुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिर्न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । यथा च ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्यत्र ब्राह्मणादिवेति गम्यते तथेहापि पूर्वस्मादिवेति गम्यते । ब्राह्मणापादानकाध्ययने ब्राह्मणशब्दस्य लक्षणया ब्राह्मणापादानकाऽध्ययनसादृश्यं वैश्यापादानकाध्यापनमिति क्रियासाम्यं दृष्टान्ते निर्बोध्यम् । अन्यथा वतिप्रत्ययायोगात् । यदाह तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति । एवञ्च प्रकृतेपि आत्मनेपदभावनस्य तुल्यत्व बोध्यम् । तदपि निमित्तस्य तुल्यत्वाचद्द्वारकमिति फलितोर्थः । एतेन शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवदित्यादि व्याख्यातम् ।' तत्रापि भवनक्रियाया साम्यात् । अन्यथा वत्प्रत्ययासाधुतापत्तेः । अत एवानित्यो भवितुमर्हतीति प्राञ्चः प्रयुञ्जते । साध्यपदस्य ज्ञाने लक्षणया ज्ञानयो साम्यं वाक्यार्थ इति वास्तु । सर्वथापि शब्दघटयोः साम्यमार्थं न तु शाब्दमिति दिक् । आसिसिषते । शिशयिषते । निविविक्षते बुभुक्षतइत्यादि । इह तु न भवति । शिशत्सति मुमूर्षति । न ह्येषा शदिम्रियतिभ्यां शित प्रकृति अतो नात्मनेपदनिमित्तम् । कृते हि सानि सन्नन्तमेव शितः प्रकृतिः । शिशयिषतइत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्त्वानपायान्निमित्तातिदेशः सम्भवत्येवेति वैषम्यात् । नन्वेवमनुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः । गन्धनादेरर्थस्य ञित्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति चेन्न । अनुपराभ्याङ्कृञ इति वचनपर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैवात्मनेपदनिमित्तताध्यवसायात् । अस्तु वा प्राधान्यात्कार्यस्यैवातिदेशः प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्य सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । न

चैवं शिशत्सति मुमूर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः शदेःशितो म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति सूत्रद्वयेपि सनो नेत्यनुवर्त्य, वाक्यभेदेन सन्नन्तान्निषेधात् । जुगुप्सतइत्यादौ तु यद्यप्ययमतिदेशो न प्राप्नोति । नित्यसन्नन्ततया प्राक् सन आत्मनेपदादर्शनात् । तथाप्यनुदात्तङित इत्यनेनैवात्मनेपदम् । अवयवे ह्यचारितार्थं लिङ्गं समुदायं विशिनष्टि सामर्थ्यात् । न चैवं जुगुप्सतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सन्पर्यन्तविशेषणेन चारितार्थ्ये सति ततोऽप्यधिकविशेषणे प्रमाणाभावात् । नन्वेवं गोपयति तेजयतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सन्णिचोर्मध्ये कतरद्विशेषणीयं कतरन्नेत्यत्र विनियामकाभावादिति । अत्राहुः । यत्र निन्दादौ सन्निष्यते तदर्थका एवानुदात्तेतः नित्यसन्नन्ताश्चैते । अर्थान्तरे त्वननुबन्धका एव चुरादौ पाठ्याः । अन्यथा निन्दाक्षमादिभ्योन्यत्र यथा णिज् भवति तथा ङडादिरपि स्यात् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य ॥ आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृतिभूतस्य धातोरिवानुप्रयुज्यमानात्करोतेरात्मनेपदं स्यात् । ञित्वादेव सिद्धे ऽकर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रम् । ईहाञ्चक्रे । नन्वस्य विध्यर्थत्वादिन्दाञ्चकारेत्यादावपि कर्त्रभिप्राये तङ् प्राप्नोति । सत्यम् । पूर्ववदित्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्याद्वाक्यभेदेन नियमोपि क्रियते पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु पूर्वविपरीतमपीति । कृञः किम् । ईहामास । ईहाम्बभूव । इह कृञ्ग्रहणसामर्थ्यान्न प्रत्याहारग्रहणम् । अत एव च ज्ञापकादनुप्रयोगविधौ प्रत्याहारग्रहणम् ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ प्रोपाभ्यां युजरयोगइत्यस्मादात्मनेपदं स्यादयज्ञपात्रेषु । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । युजिरः

स्वरितेतो रुधादेरकर्त्रभिप्रायार्थोयं विधिः । युज समाधाविति दिवादेस्तु नेह ग्रहणम् । अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धेः । सूत्रे युजेरितीकारस्य विवक्षितत्वाच्च । यज्ञपात्रविषयतायास्तत्रासंभवाच्च । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ स्वरोच्चआदिरन्तो वा यस्य तादृशेनोपसर्गेण सम्बद्धादित्यर्थः । सम् निसे निर् दुस् दुर् एतद्भिन्नाः सर्वेप्युपसर्गाः सङ्गृहीताः । उद्युङ्क्ते नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चिपात्राणि प्रयुनक्ति ॥

समः क्ष्णुवः ॥ सम्पूर्वात्क्ष्णु धातोः प्राग्वत् । समोगम्यृच्छिभ्यामित्यतो निच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थः । सक्ष्णुते शस्त्रम् ॥

भुजो ऽनवने ॥ रक्षणातिरिक्तेर्थे वर्तमानाद् भुजेः प्राग्वत् । भुजो ऽभक्षणइति वक्तव्ये ऽनवनइति वचनमर्थान्तरेष्वपि यथा स्यात् । भुजेर्हि पालनाभ्यवहारादिवोपभोग आत्मसात्करणं चार्थः । ओदनम्भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । दिवं मरुत्वानिव भोक्षते महीम् । नेह पालनमर्थः किन्तूपभोग आत्मसात्करणं वा । एतेन वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्तइति व्याख्यातम् । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । रुधादेरेवेह ग्रहणम् । अवनप्रतिषेधात् । पठन्ति हि । संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतव इति । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्दः संसर्गिभिर्विशेष्यस्थाप्यते । सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सवर्करेति तथा वत्सा किशोराऽवर्करेति गौर्धेनुर्वडवा अजा च क्रमेणानीयते नान्या तथेहापि । तेन भुज कौटिल्यइत्यस्य तुदादेरग्रहणान्नेह विभुजति पाणिमिति ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ण्यन्तादात्मनेपदं

स्याद्नाध्याने । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । कर्मेह क्रिया णिच्प्रकृत्युपात्ता या सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यर्थः । सकर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्याद्यनुवर्तते कर्मेह कारकं शब्दाधिकाराश्रयणात् । णिच्प्रकृतेरर्थं प्रति यत्कर्म कारकं स चेण्यन्ते कर्त्तेत्यर्थः । णिचश्चेत्यात्मनेपदे सिद्धेपि अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं सूत्रम् । कर्त्रभिप्रायेपि विभाषोपपदेनप्रतीयमानइति विकल्पबाधनार्थञ्च । अणावकर्मकादिति परस्मैपदबाधनार्थञ्च । न चाकर्त्रभिप्राये चरितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां बाधः स्यादिति वाच्यम् । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणमिति दिक् । उदाहरणन्तु कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्च । तत्र हि कर्मवद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसूत्रेणैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि विषयत्वापत्त्युपसर्जनाविषयत्वापादनवचनो दृशिः सकर्मकाणामप्रशब्दाभिधायितानियमात् । तत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता. धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरणफलशालिकर्म तथा च पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः चाक्षुषज्ञानेन विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणांशस्त्यज्यते तदा पश्यति भव इति प्रयोगः, विषयीभवतीत्यर्थः । उक्तञ्च । निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवैः स्थितम् । निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वेकर्तृत्वेवतिष्ठतइति ॥ ततः पश्यन्तं प्रेरयन्तीति णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः । पश्यन्तीत्यर्थः । उक्तञ्च । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यतइति ॥ ततः पुनर्ण्यर्थस्य सौकर्यद्योतनार्थमविवक्षायां दर्शयते भवः विषयीभवतीत्यर्थः । तदिह पश्यतिदर्शयत्योः समानार्थतया कर्तृस्थभावकत्वाच्च कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम् । इह हि

णिच्प्रकृतिभूतेन दशिना य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्तः स एव चतुर्थ्यामिति सामानक्रियत्वमस्ति अणौ यत्कर्म प्रथमकक्षायां तदेव कर्तृ। एव आरोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । आरोहति हस्ती न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणाण्णिचि आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । ततः पुनर्ण्यर्थत्यागे आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । इहापि प्राग्वत्प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्चार्थसाम्याच्चतुर्थी कक्षा उदाहरणम् । सोयं निवृत्तप्रेषणपक्ष । आह च । न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते । न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्तेपि प्रतिपद्यते ॥ अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तत्कर्मकर्तरि । निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेर्थे णिजुच्यतइति ॥ इह विशिष्टवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदात् द्वेधा गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमतृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयञ्चतुर्थकक्षायान्तु पञ्चमी अवस्थेति श्लोकार्थोभिप्रेतः । यद्वा । पश्यन्ति भवं भक्ताः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति प्राग्वदेव प्रथमकक्षा । तत्र सौकर्यद्योतनार्थं कर्मणा एव प्रेषणमध्यारोप्य णिच् क्रियते । दर्शयति भवः आरोहयति हस्तीति पश्यतः आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थ । ततो णिच्प्रकृतिभ्यां णिजभ्याञ्चोपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्युगपत्त्यागे दर्शयते आरोहयतइत्युदाहरणम् । विपर्यीभवति न्यग्भवतीति च पूर्ववदेवार्थः । सोयमध्यारोपितप्रेषणपक्ष इहाध्यारोपितप्रेषणपक्षे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुं समानक्रियत्वपरं द्वितीय वाक्यम् । तेन प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहयन्ति हस्तिनमित्येवंरूपं तृतीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुमणौ

भाष्यवार्तिकयोः कर्मशब्दस्य क्रियापरतयैव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । मास्तु भाष्यमते समानक्रियत्वं तथापि दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणं व्याचक्षाणेन कैयटेन अणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नं कर्म व्यावर्त्यते इति तावत्स्पष्टीकृतम् । तथा च मनुष्यानित्यस्याणौ कर्तृतया गत्यर्थाद् द्रुहणौ कर्मत्वेपि दुर्वारमात्मनेपदम् । मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदितरकर्माभावात् । अपि च । सकर्चृत्वंशोपीह नास्ति । हस्तिन एव कर्तृत्वात् । स्यादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वं स एव च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्तेति । तदपि न । प्रत्यासत्तिबलेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् । तथाहि । ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म स चेत्कर्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतल्लभ्यते । येन णिचा ण्यंतादात्मनेपदं विधित्सितं तत्प्रकृतौ यत्कर्म स चेत्कर्तेति । इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेव तत्रात्मनेपदम् । आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतं स्थलमारोहयतीति न तत्रायमुपाधिरस्ति, येनातिव्याप्तिः स्यात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । हस्तिपकानारोहयति हस्तीत्यत्र मा भूदिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदमभ्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्षइति । नाद्यः । णिजर्थव्यापारभेदेन समानक्रियत्वाभावात् । न द्वितीयः। तत्राद्ययोः कक्षयोरण्यन्तत्वात् । तृतीयस्यान्तु हस्तिनः कर्तृत्वायोगात् । हस्तिपकानां कर्मत्वासम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यग्भवतीत्यर्थापर्यवसानेन कर्मणो नान्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये स्वीकृतं तत्समर्थनाय आणौ ये कर्तृकर्मणी तदितरकर्मव्यवच्छेदोभिमत इत्याह कैयटः । तस्याप्ययमाशयः ।

अणौ यत्कर्मेत्यत्र कर्त्तरिकर्मेत्यतोनुवृत्तं कर्त्तरीत्येतत्प्रथमया विपरिणम्यते । यञ्च यच्च यदिति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । तेन कर्मकर्त्रोर्णौ कर्मत्वेप्यदोषः । एवञ्च करेणुरारोह्यते निषादिनमिति सोधप्रयोगोप्युपपद्यतइति एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणपक्षयोर्द्वयोरपि चरमकक्षायामकर्मकतया भाष्यकैयटादिग्रन्थाः सर्वएवानन्विताः स्युस्तात्किं हरदत्तं प्रत्येव पर्यनुयोगेन । एतावानेव हि भेदः भाष्यमते ऽणौ ये कर्तृकर्मणोरिति व्याख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम् । अणौ यत्कर्मेत्येव व्याख्यानादिति । अत्रोच्यते । अनन्वयस्तावद्दुरुद्धरः । बाधे वृद्धेन्यसाम्यात्किं द्वेद्ध्यदपि वाध्यतामिति न्यायात् । गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादाय गम्भीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय कथं चित्सार्थक्यम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणायां गतिरिति कैयटस्योक्तिसम्भवो बोध्यः । निष्कर्षस्तु कर्मण्यवच्छेदवाक्यार्थौ भाष्यवार्त्तिकयोरनभिमत एव । उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरतायां सुस्थ एव । उदाहरणेषु तु भृत्यानित्यादेरविवक्षायां कर्मव्यापारमात्रे विवक्षिते सिद्ध भवतीत्येवाशयो बोध्यः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति भाष्यग्रन्थव्याख्यावसरे एनमिति कर्मणो विवक्षायाः कैयटहरदत्ताभ्यामुभाभ्यामपि शरणीकृतत्वाच्च । यत्तु सूत्रशेषे कैयटेनैनमित्यस्य विवक्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातत इति दिक् । तस्मात् भृत्यादीनां परित्यागाच्छब्दभेदात्परिग्रहात् ।

कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात्सर्वमुज्ज्वलम् ॥ स्यादेतत् । सकर्मकाणां सर्वेषामशब्दयाभिप्रायितया कर्मकर्तरि कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धानीह मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे आरोहयतौ हस्तिनः कर्मत्वाभावात्समानधातौ च कर्मत्वाभावेन पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणप्रक्रिययैव सकललक्ष्यसङ्ग्रहात् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षपरित्यागेऽपि क्षत्यभावात् । न च दृशेः कर्तृस्थभावकतया रुहेश्च कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । पचिभिदादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विक्लेदनद्विधाभवनयोरपि कर्तृस्थतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापारांशस्य कर्तृस्थत्वेऽपि विक्लित्तिद्विधाभवनरूपे फले कर्मस्थे इति । यदि तर्हि दृशिरुहोरपि विषयत्वन्यग्भावौ कर्मस्थाविति तुल्यम् । तस्मादिह वैषम्ये बीजं वक्तव्यमिति चेत् । अत्राहुर्भर्तृहरिः । विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकाशितेति ॥ अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु । तत्र क्रिया स्थिता । तेन पच्यते ओदनः छिद्यते काष्ठमिति कर्मवद्भाव सिद्धः । अन्येषां मते । अन्येषां धातूनां वा शब्दैरेव क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात्कर्तृस्थतेत्यर्थः । उद्देशतापि क्व चित्कर्मस्थांशस्य क चित्तु व्यापारांशस्येति औत्सर्गिकं नियामकं बोध्यं तदिह दर्शनरोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थ एवेह भावः क्रिया च । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमिति ह्युद्देशः न तु अयं विषयो भवत्वित्येव । अहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति ।

उपरिगमनरूपएव च व्यापारविशेषो रुहेरर्थो न तु न्यग्भावनमात्रम्। भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि आरोहतीत्यप्रयोगात्। अत एव यद्विदुपरं छन्दसीत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थ इति। अत एव चाणौ, कर्तुर्णौ कर्मत्वम्। पचिच्छिद्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टः तदुद्देशेनैव च कारकव्यापार इति महद्वैषम्यम्। एवञ्चारुह्यते हस्तीति कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधाद्दुपेक्ष्या इति कैयटः। एतेन, अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति च। यत्कृपावशतस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदेति प्रयोगो व्याख्यातः। न चैवं क्रियतइति न स्यादिति वाच्यम्। यत्नार्थतावादिनामेतद्दोषप्रसङ्गेपि भूवादिसूत्रस्थभाष्यानुसारेण करोतेरभूतप्रादुर्भावार्थतामभ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामञ्जस्यात्। एवञ्च कर्तृस्थभावक्रियेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेर्विध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये।लावयते स्वयमेवेत्यादौ तु कार्यातिदेशपक्षे परत्वात्कर्मवत्कर्मणेत्येवात्मनेपदम्। शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्येतदपेक्षया परत्वाण्णेरणादिसूत्रेणेत्यवधेयम्। यदि त्वणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नकर्मनिवृत्तिर्भाष्यकृतोभिमेता स्यात्तर्हि सकर्मकाणां मध्ये तत्सूत्रोदाहरणतापत्तौ कर्मस्थक्रिया अप्युदाहरणं स्युः। न हि तत्रातिदेशः सुलभः। कर्मवदकर्मकाणामिति वक्ष्यमाणत्वात्। तथा नियमार्थन्यपराणां यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं त्वित्यादिभाष्यवार्त्तिकग्रन्थानामप्यसामञ्जस्यं स्यादिति दिक्। तस्मादिहास्मदुक्तमेव वाक्यार्थत्रयं मुनित्रयसंमतम्। जयादित्यन्यासकारहरदत्तकैयटादिसकलग्रन्थकाराणामिह महानेव पूर्वापरविरोधो विपश्चिद्भिरुद्धर्तव्यः। अस्मदुक्तिस्तु मात्सर्यमुत्सार्य परिभावनीयेत्यलं बहुना। यत्तु करेणुरारोहयते निषादिनमिति माघे

प्रयुक्तं तण्णिचश्चेति सिद्धम् । एतेन स सन्ततं दर्शयते ग तस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुतामिति व्याख्यातम् । बन्धुता तं पश्यति तां दर्शयते । यद्वा । बन्धुतां कृताधि पत्या मिव लोकः पश्यतितां दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये बन्धुता अणौ कर्त्री । द्वितीये त्वणौ सा कर्म । उभयथापि णौ कर्मत्वं निर्विवादमेवेति दिक् । णेरिति किम् । आरोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा भूत् । न च णौ चेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वाण्णेरेव भविष्यतीति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्थमवश्यं णेरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् । हेतुमण्णिज्ग्रहणार्थं च । भीस्म्योस्तस्यैव सम्भवात् । तेन गणयते गणः स्वयमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विभज्य भागशोवस्थापने वर्त्तते । तथा च कर्मस्थभावकादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्धेतुमण्णौ पुनः प्रेषणांशत्यागे सत्यात्मनेपदमिष्टम् । णेरिति हेतुमण्णिचा सन्निधानादणावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणाच्चुरादिणौ यत्कर्म तत्कर्तृकाद्धेतुमण्ण्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु वृत्तिकृता गणयतीत्येव रूपमवस्थाचतुष्टयेप्युदाह्रियते । तत्र सङ्ख्यानिमित्तस्य परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मकतया कर्तृस्थस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावामवृत्त्या द्वितीयावस्थायां परस्मैपदमुपपादनीयम् । चतुर्थावस्थायां तु परस्मैपदमशुद्धमेव । णेरणावित्यत्रापि अणावकर्मकादित्यत्रेव हेतुमण्णिच एव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वाच्च । भागशोवस्थापनपरत्वे तु द्वितीयावस्थायामप्यात्मनेपदमिति विशेष । कर्मवद्भावस्य दुर्वारत्वात् । यक्किणौ तु णिश्रन्थीत्यादिनिषेधाच्च स्त इति दिक् । णौ चेदिति किम् । निवृत्तप्रेषणाण्णौ आरोहयन्ति हस्तिपका इति तृतीयकक्षायां मा भूत् । असति हि णौ चेद्ग्र-

हणे श्रुतत्वादणावेव कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च लभ्येत । न चैकस्योभयरूपता बाधितेति वाच्यम् । प्रथमावस्थायां कर्मणो द्वितीयावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मङ्कोकिलः । ततश्चतुर्थ्यवस्थायां स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । स्मृ आध्याने, घटादिः॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्यात्प्रयोजकादेव चेद्भयविस्मयौ स्तः । सूत्रे भयग्रहणं विस्मयस्याप्युपलक्षणम् । मुण्डो भीषयते । भियो हेतुभये षुगिति षुक् । बिभेतेर्हेतुभयइति वैकल्पिकात्वपक्षे तु भापयते अत्र पुङ्न । तद्विधावीकारप्रश्लेषात् । जटिलो विस्मापयते । नित्यंस्मयतेरित्यात्वम् । अर्त्तिह्रीति पुक् । हेतुभये किम् । कुञ्चिकया भापयति । रूपेण विस्माययति । इह करणाद्भयविस्मयौ न तु हेतोः । यद्यपि हेतोर्व्यापारे णिज्विधानात्प्रयोजकसाध्यता दुर्वारा तथापि हेतुस्वरूपमेवान्यनिरपेक्षं धात्वर्थप्रयोजकञ्चेदितीत्यर्थः । विशेषणोपादानसामर्थ्यात् । अत एव मौण्ड्येन भापयतीत्यत्र न, मौण्ड्याख्यधर्मस्य भेदेन विवक्षणात् । उदाहरणे तु तादात्म्यस्य विवक्षणाद्धेतोरेव भयम् । एतेन मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्, विस्मापयन्निति, व्याख्यातम् । इह हि न सिंहाद्विस्मयः किन्तु मनुष्यवाचेति कारणात । अत एवात्र नित्यंस्मयतेरित्यात्वं न । तद्विधाने बिभेतेर्हेतुभयइत्यतो हेतुभयानुवृत्त्या भयग्रहणस्य च स्मयोपलक्षणतया व्याख्यानात् । क चित्तु विस्मापयन्निति पुगागमपाठः प्रामादिकः । यद्वा । वाक् विस्मापयते सिंहस्तु विस्मापयमानां वाचं प्रयुङ्क्ते विस्मापयति । ण्यन्ताण्णिच् । वाचेति तु प्रयोज्ये कर्त्तरि तृतीया न तु करणे इति समाधेयम् ॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ प्रतारणार्थाभ्यामाभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्यात्। माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा। प्रलम्भने किम्। श्वानं गर्धयति। अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयति। वर्जयतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च ॥ सम्माननशालिनीकरणयोश्चकारात्प्रलम्भने च वर्त्तमानाण्ण्यन्ताल्लीधातोरात्मनेपदं स्यात्। लीङ् श्लेषणे दिवादिः, ली श्लेषणे क्र्यादिः, उभयोरपि ग्रहणम्। निरनुबन्धकपरिभाषा तु प्रत्ययविषयिणी। वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति डित्करणेन ज्ञापिता हि सा। ज्ञापकञ्च सजातीयविषयकमेवेत्युत्सर्गः। सम्मानने, जटाभिरालापयते। पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः। अकर्मकतापि। धात्वर्थेन क्रोडीकृतकर्मत्वात् पुष्यतीत्यादिवत्। शालिनीकरणे, श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते। न्यक्करोतीत्यर्थः। प्रलम्भने, बालमुल्लापयते। विभाषा लीयतेरिति णावात्वं विधीयते। तदस्मिन्विषये नित्यम्। अन्यत्र तु विकल्पः। व्यवस्थितविभाषा हि सा। न च लीयतेरिति विहितमात्वं कथं लीनातेः स्यादिति वाच्यम्। लीनातिलीयत्योर्यका निर्देशोपपत्तेरिति सिद्धान्तात्। सम्माननादिष्विति किम्। बालकमुल्लापयति। आक्षेपयतीत्यर्थः ॥

किम्। पदं मिथ्या वाचयति। अभ्यासे किम्। सकृत्पदं मिथ्या कारयति॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्क्रियाफले कर्तृगामिनि सति। यजते। सुनुते। कर्त्रभिप्राये किम्। यजन्ति याजकाः। सुन्वन्ति। दक्षिणादि तु न फलम्। उक्तं हि हरिणा। यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानफलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति। पचा, पाकः। पित्त्वादङ्। केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्यस्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते। कुरुते। कारयतीत्यर्थः। कारयतइत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमर्थः। णिजन्ताण्णिचि यथा कर्त्रभिप्रायइति सूत्रांशोपि कर्तृपदस्याहेतुकर्तृपरत्वाड्डुक्तार्थतात्पर्यक एवेत्याहुः। उक्तञ्च हरिणा, क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता। असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना॥ येषाञ्चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते। आत्मनेपदमन्येषां तदर्थाप्रकृतिर्यथा॥ क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुतेपि च। आत्मप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोभिधीयतइति॥ असती चेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते यइत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः। तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः सम्भवात्। ण्यर्थस्य वाचकं द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं सङ्गृहीतं केषां चिदित्यादिना श्लोकेन। चिनोति चिनुत इति, चिनोति चापयति चेति क्रमेणार्थः॥

अपाद्वदः॥ अपपूर्वाद्वदतेरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि फले संविधाने च। न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राये किम्। अपवदति॥

णिचश्च॥ णिजन्तादात्मनेपदं कर्तृगे फले संविधाने च।

कट कारयते । कथं कृतश्मश्रुरपि श्मश्रूणि कारयतीति भाष्यम् । सविधानइति व्याख्याने भविष्यति । आद्यपक्षे तु कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । अत्र कश्चित् लक्षयतेः स्वरितेत्करणाज्ज्ञापकाच्चुरादिणिजन्तादिदमात्मनेपदं न भवतीति । आह च स्वरितेत्स्याद्गृहि क्र्यादौ लक्षिश्चैकश्चुरादिष्विति । चन्द्रस्तु णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वस्य सार्थकत्वान्नोक्तार्थज्ञापकता अतश्चुरादेरप्ययं विधिर्भवत्येवेत्याह । मैत्रेयस्तु स्वरितेत्त्वम स्थानाकरमित्याह । तदेतद्धरदत्तोपि सञ्जग्राह । एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति कश्चन्न निश्चिनुते स्म । आप्तवचोत्र न किं चन दृष्टं लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षमिति ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ॥ एभ्यो यमः प्राग्वत्कर्तृगे फले सविधाने च न तु ग्रन्थे विषये । आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थम् । अकर्मके त्वाङोयमहन इत्येव सिद्धम् । व्रीहीन्संयच्छते भारमुद्यच्छते वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः । इहाधिगमपूर्वकमुद्यम यमेरर्थः । चिकित्साशास्त्रमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । संयच्छति उद्यच्छति आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ अस्मात्प्राग्वत्कर्तृगे फले सविधाने च । अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थम् । गाञ्जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः, इत्थ नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मण्यय लिट् । नृपेणेति तृतीयान्तस्य विपरिणामादिति जयमङ्गला ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ स्वरितेत्प्रभृतिभ्य आत्मनेपदं वा स्यात् समीपोच्चारितपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगत्वे

प्रतीते । स्वरितञित इत्यादि पञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितन्तत् क्रियाफलस्य कर्तृगत्त्वे उपपदे न द्योतिते न प्राप्नोति । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तत्राप्राप्तविभाषेयम् । उपपदं चेह समीपे श्रूयमाणं पदं न तु पारिभाषिकम् । असम्भवात् । इह च पञ्चसूत्री अनुवर्त्तते । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्व व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वाङ्गां जानाति जानीते वा ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ आत्मनेपदानिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति वाति । कथ तर्हि स्मराग्नौ जुह्वानाः सुरभिघृतधाराहुतिशतैरिति सौन्दर्यलहरी । सत्यम् । नायं शानच् किन्तु चानश् । एतेन रसमानसारसेनेतिमाघो व्याख्यातः ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ आभ्यां कृञः परस्मैपदं स्यात् कर्तृगेपि फले गन्धनादावपि । अनुकरोति पराकरोति । ननु कर्मकर्त्तर्यपि प्राप्नोति । अनुक्रियते स्वयमेवेति । नैष दोषः । कार्यातिदेशपक्षे कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्यस्य पूर्वत्त्वात्परेणानेन यद्यपि भाव्यं तथापीह कर्त्तरिकर्मेत्यत. शेषात्कर्तरीत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्तते तेन कर्तैव यः कर्ता तत्रायं विधिर्न तु कर्मकर्त्तरीति बोध्यम् ॥

अभिप्रत्यातिभ्यः क्षिपः ॥ क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । एभ्यः किम् । आक्षिपते । कर्त्तरीत्येव । नेह । आक्षिप्यते सूत्रम् । द्वितीयकर्तृग्रहणानुवृत्तेः कर्मकर्त्तर्यपि न ॥

प्राद्वहः ॥ वह प्रापणे स्वरितेत् । प्रवहति । प्रात्किम् ।

आवहते ॥

परेर्मृषः ॥ मृष तितिक्षायां स्वरितेत् । परिमृष्यति । परेः किम् । आमृष्यते । इह परेरिति योगं विभज्य वहइत्यनुवर्त्तनात्परिवहतीति केचिदिच्छन्ति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ रमक्रीडायाम् । अनुदात्तेत् । विरमति । आरमति । परिरमति । एभ्यः किम् । अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ उपपूर्वाद्रमेः प्राग्वत् । सकर्मकार्थोयमारम्भः । अकर्मकात्तु विभाषां वक्ष्यति । स्यादेतत् । उपपूर्वको रमिर्निर्वृत्तिविनाशयोर्वर्तते । उपरतोऽध्ययनात् । उपरता निधनानीति यथा । न चानयोरर्थयोः सकर्मकता सम्भवति । सत्यम् । अन्तर्भावितण्यर्थोत्रोदाहार्यः । तद्यथा । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः ॥

विभाषाकर्मकात् ॥ उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा स्यात् । उपरमति उपरमते वा । निवर्त्ततइत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । इहाणावकर्मकादिति न सिध्यति । अचित्तवत्कर्तृकत्वात् । इङ्, अध्यापयति । प्रुद्रुस्रूणां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्येव सिद्धे यदा न चलनार्थं स्तदर्थं वचनम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः । स्यन्दनं द्रवत्वजन्यचलनम् । न चैवं चलनार्थत्वात्सिद्धमिति वाच्यम् । द्रवत्वजन्यतावच्छेदकचलनत्वव्याप्यजातिविशेषे शक्ततयास्य विशेषशब्दत्वेऽप्यपर्यायत्वात् ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ अभ्यवहारार्थेभ्यः कम्पनार्थेभ्य-

ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । चोपयति । कम्पयति । सकर्मकार्थोऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चायमारम्भः । आदेः प्रतिषेधो वक्तव्यइति काशिका । भाष्यकारस्तु गतिबुद्धीति सूत्रे इममर्थं वक्ष्यति । आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीत्यादिना णौ कर्तुः कर्मसंज्ञा प्राप्ता आदिखाद्योः प्रतिषेध इति वचनाच्च भवति । कथं तर्ह्यादयत्यन्नं वटुनेति । अकर्त्रभिप्राये भविष्यति । कर्त्रभिप्राये प्राप्तस्य निगरणचलनेत्यस्य अयं निषेधो न तु शेषात्कर्तरीत्यस्य । कथं तर्हि श्रीहर्षः, इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशौ इति । न च नायं भक्षणार्थः, न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथं चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकेति पूर्वोत्तरानुरोधेन पानार्थत्वादिति वाच्यम् । पानस्यापि भक्षणविशेषात्मकत्वात् । सामान्यग्रहणे विशेषस्यापि ग्राह्यत्वात् । अन्यथेहैव सूत्रे चोपयतीत्युदाहरणासङ्गतेः । चुपेर्मन्दगत्यर्थकत्वात् । इमामित्यस्याकर्मकत्वासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । गत्यादिसूत्रेण ह्यस्य कर्मसंज्ञा सा च प्रत्यवसानार्थतां विना दुरुपपादेति । अत एव नपादमीति सूत्रे पाग्रहणं धेट उपसङ्ख्यानञ्च सङ्गच्छते । अन्यथा पाधेटोरप्याचामिवत्पानार्थत्वेन निषेधो व्यर्थः स्यात् । न चैवं बुधयुधादिसूत्रे द्रुतिग्रहणं व्यर्थं चलनविशेषवाचकस्यापि चलनवाचकतानपायादिति वाच्यम् । चलनत्वव्याप्याया अखण्डाया एव जातेः प्रवृत्तिनिमित्ततायाः उक्तत्वात् । पानन्तु द्रवद्रव्यस्य गलादधः करणम् । तत्र द्रवद्रव्यांशस्याधःकरणे कर्मीभूतस्याधिकरणे भानेपि भक्षयतेरर्थस्य मानं निर्विवादम् । यथा मन्दगतौ भासमानायां गतेर्भानम् । अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायात् । न च पानत्वमर्यखण्डस्पन्दन-

त्ववदिति वाच्यम् । तत्साधकानिरुक्तेः । दृष्टान्ते तु कार्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरिति । उच्यते । आचामयेति लोडन्तं छित्वा किं नाचामयेरिति व्याख्येयम् । से इति तु सम्बोधनं दमयन्त्याः । तथाहि । अस्य स्त्री ई लक्ष्मीः तया सह वर्तमाना सेः तस्याः सम्बोधनं से । सलक्ष्मीके इत्यर्थः ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ णेःपूर्वमकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकाण्ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं शाययति गोपी । अणौ किम् । आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । णेरणाविति सूत्रे उदाहरणत्वेन योकर्मको निर्णीतस्तस्माद् द्वितीये णौ मा भूत् । स हि णावकर्मकः निरुक्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणयोरुभयोरपि न्यग्भवतीत्यर्थे पर्यवसानस्योक्तत्वात् । अकर्मकात्किम् । कटं कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयते । चित्तवत्कर्तृकात्किम् । व्रीहीन् शोषयते । अत्र केचित् । चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णावणाविन्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः । तन्न भाष्यादिविरुद्धम् । तथाहि । क्षुधादिसूत्रादिह णेरित्यनुवर्तते । क्षुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिरेव सम्भवतीति निषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिण्यन्तादपि हेतुमण्णौ भवत्येवेदं परस्मैपदमिति भाष्ये स्थितम् । यत्तु रूपयन्तं प्रयोजयति रूपयतइति केन चित्प्रत्युदाहृतं तच्चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णिचं विधाय तस्य च सौकर्यातिशयात्प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां प्रयोज्यव्यापारमात्रवृत्त्या अकर्मकतामाश्रित्य ततो द्वितीये हेतुमण्णिचि बोद्धव्यम् । अत एव प्रयोजयतीत्याह । इह हि युजिना णिचा च प्रयुक्तिद्वयं वदता हेतुमण्णिद्वयं सूच्यते । अन्यथा प्रयुङ्क्तइत्येवादर्शयिष्यत् । एवञ्च चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयतइति केषां चित्प्रत्युदाहरणं पद्मचिकृता यूपितं तत्समर्थितं भवति । स्वार्थण्यन्तादेकस्मिन्ने-

व हेतुमण्णौ तु रूपयति चेतयतीत्येव बोध्यम् ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । तत्र पिवतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेनाणावकर्मकादिति निगरणचलनेति प्राप्तमिह निषिध्यते । पा पाने पाययते । पा रक्षणइत्ययन्तु न गृह्यते । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति परिभाषणात् । तेनाणावकर्मकत्वाविवक्षायां परस्मैपद भवत्येव । पालयति । पातेर्लुग्वक्तव्य इति लुगागम । दमु उपशमे । दमयते । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आयामयते । नकम्यमिचमामित्यतो नेत्यनुवर्तमाने यमोपरिवेषणइत्यनेन मित्सञ्ज्ञाप्रतिषेधः । ङकारविशिष्टस्योपादानमुपसर्गप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्यान्वितादाकारात्परस्य न । आङ्पूर्वो यसु प्रयत्ने । आयासयते । परिपूर्वो मुह वैचित्ये । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । वस आच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणत्वादग्रहणम् । पादिषु धेट उपसङ्ख्यानम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । प्रत्यवसानार्थत्वाच्छिशुमित्यस्य कर्मत्वम् । समीचीति प्रथमाद्विवचनम् । वाछंदसीतिपूर्वसवर्णदीर्घ । स्यादेतत् । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । अवीव दद्वीणां परिवादकेन । भिक्षा वासयती, स्यादिप्रयोगास्तर्हि कथमिति चेत् । अत्राहु । कर्तृगे फले प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादो यद्विहित परस्मैपदं तस्यैवायं निषेधः । यत्त्वकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपद तन्निर्बाधमेवेति ॥

वा क्यषः ॥ क्यषन्तात् परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते । नन्विह परस्मैपदाभावपक्षे लकार एव श्रूयेत न त्वात्मनेपदम् । तस्य प्रकृतिविशेषेर्यविशेषे च

नियतत्वात् । सत्यम् । पूर्वसूत्रे तावदपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपद प्रवर्त्यतइति निर्विवादम्। स एव च प्रतिषेध इहानुवर्त्यते । तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहात्मनेपदविकल्पः सिध्यति आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभूतेन निषेधेनात्मनेपदस्य लक्षणया उपस्थितौ तस्यैव विकल्पनात् । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदं भविष्यति । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यताविधिश्चेति पक्षे च परस्मैपदविकल्पेपि न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम् ॥

द्युभ्यो लुङि ॥ द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । अलुठत् । अलोठिष्ट । लुङि किम् । द्योतते । लोठते । अनुदात्तेत्त्वान्नित्यं तङ् । नन्विह विकल्पानुवृत्तिर्व्यर्था । अनुदात्तेत इत्यनेन प्रतिषिद्धस्य परस्मैपदस्यानेन प्रतिप्रसवे कृते लस्येत्युत्सर्गेणैव पाक्षिकस्यात्मनेपदस्य सिद्धेः । सत्यम् । परस्मैपदे प्रतिप्रसूते आत्मनेपदं न भवतीति ज्ञापयितुं वानुवृत्तिः । तेनानुकरोतीत्यादौ पाक्षिकमात्मनेपदं न भवति । यद्वास्त्वनुदात्तङित इत्यादिप्रकरणेनात्मनेपदमेव विधीयते शेषादित्यादिना च परस्मैपदम् । तदानुकरोतीत्यादौ परस्मैपदेनात्मनेपदं बाध्यते येन नाप्राप्तिन्यायात् । पक्षे आत्मनेपदप्रवृत्त्यर्थं चेह वाग्रहणमित्यवधेयम् । पक्षद्वयमपीदमनुपराभ्यामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रे नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति पक्षद्वयस्यापि तत्त्वं निरूपितमस्माभिः । तदप्येतस्माद्भाष्यादुत्थितमित्यवधेयम् ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीण्निषेधः । पक्षे वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत ।

विवर्तिपते। स्यसनोः किम्। वर्तते। ननु द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते। तथा च तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेयं प्राप्तिर्द्वेभ्यः पूर्वा प्राप्तिं बाधेत। ततश्चावृतदवर्तिष्टेति लुङि पूर्वेण विकल्पो न सिध्येत्। तथा चोत्तरसूत्रे चकारः क्रियते। लुङीति विशेषविधिना स्यसनोरियं प्राप्तिर्मा बाधीति। अन्यथा कृपेरपि वृताद्यन्तर्भावादनेनैव सिद्धे किञ्चकारेणेति चेत्। सत्यम्। द्युतादिपाठसामर्थ्याद्वृतादिभ्यो लुङि भविष्यति धत्ना लुङीति स्वरयिष्यते॥

लुटि च क्लृपः॥ लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात्। कल्प्तासि। कल्प्स्यति अकल्प्स्यत्। चिक्लृप्सति। तासिचक्लृप इतीट्प्रतिषेधः। पक्षे कल्पितासे। कल्पिष्यते। अकल्पिष्यत। चिकल्पिषते। इहेण्निषेधो नास्ति। तत्र हि गमेरिट्परस्मैपदेष्वित्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते। ऊदित्वात्पाक्षिक इडभावस्त्वस्त्येव। स्यादेतत्। स्यसनोरित्यस्य स्वरितत्वमेवास्तु वाक्यप इति वाशब्दस्य यथा। तथा च स्वरितेनाधिकार इत्येव सिद्धे किञ्चकारेण। सत्यम्। स्पष्टार्थश्चकारः। अत एवानुकर्षणार्थाः सर्वे चकारा भाष्ये प्रत्याख्याताः॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

आकडारादेका संज्ञा॥ इत ऊर्ध्वं कडाराःकर्मधारयइत्यतः प्रागेकस्य एकैव संज्ञा स्यात्। तत्रोभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधेपरमिति परैव। निरवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः। तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति। शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो ध्रुवत्वं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते। तथा कांस्यपात्र्यांदुङ्क्ते

नियतत्वात् । सत्यम् । पूर्वसूत्रे तावदपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपदं प्रवर्त्यतइति निर्विवादम् । स एव च प्रतिषेध इहानुवर्त्यते । तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहात्मनेपदविकल्पः सिध्यति आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभूतेन निषेधेनात्मनेपदस्य लक्षणया उपस्थितौ तस्यैव विकल्पनात् । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदं भविष्यति । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यताविधिश्चेति पक्षे च परस्मैपदविकल्पेपि न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम् ॥

द्युभ्यो लुङि ॥ द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । अलुठत् । अलोठिष्ट । लुङि किम् । द्योतते । लोठते । अनुदात्तेत्त्वान्नित्यं तङ् । नन्विह विकल्पानुवृत्तिर्व्यर्था । अनुदात्तेत इत्यनेन प्रतिषिद्धस्य परस्मैपदस्यानेन प्रतिप्रसवे कृते लस्येत्युत्सर्गेणैव पाक्षिकस्यात्मनेपदस्य सिद्धेः । सत्यम् । परस्मैपदे प्रतिप्रसूते आत्मनेपदं न भवतीति ज्ञापयितुं वानुवृत्तिः । तेनानुकरोतीत्यादौ पाक्षिकमात्मनेपदं न भवति । यद्वास्त्वनुदात्तङित इत्यादिप्रकरणेनात्मनेपदमेव विधीयते शेषादित्यादिना च परस्मैपदम् । तदानुकरोतीत्यादौ परस्मैपदेनात्मनेपदं बाध्यते येन नाप्राप्तिन्यायात् । पक्षे आत्मनेपदप्रवृत्त्यर्थं चेह वाग्रहणमित्यवधेयम् । पक्षद्वयमपीदमनुपराभ्यामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रे नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति पक्षद्वयस्यापि तत्त्वं निरूपितमस्माभिः । तदप्येतस्माद्भाष्यादुत्थितमित्यवधेयम् ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीण्णिषेधः । पक्षे वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत

विवर्तिषते । स्यसनोः किप् । वर्तते ! ननु द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । तथा च तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेयं प्राप्तिर्वृ-भ्यः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । ततश्चावृतदवर्तिष्टेति लुङि पूर्वेण विकल्पो न सिध्येत् । तथा चोत्तरसूत्रे चकारः क्रियते । लुटीति विशेषविधिना स्यसनोरियं प्राप्तिर्मा बाधीति । अन्यथा कृपेरपि वृताद्यन्तर्भावादनेनैव सिद्धे, किञ्चकारेणेति चेत् । सत्यम् । द्युतादिपाठसामर्थ्याद्वृतादिभ्यो लुङि भविष्यति यद्वा लुङीति स्वरयिष्यते ॥

लुटि च क्लृपः ॥ लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात् । कल्प्तासि । कल्प्स्यति अकल्प्स्यत् । चिक्लृप्सति । तासि-चक्लृप इतीट्प्रतिषेधः । पक्षे कल्पितासे । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते । इडेण्निषेधो नास्ति । तत्र हि गमे-रिट्परस्मैपदेष्वित्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते । ऊदित्वात्पाक्षिक इडभावस्त्वस्त्येव । स्यादेतत् । स्यसनोरित्यस्य स्वरितत्वमे-वास्तु वाक्यप इति वाशब्दस्य यथा । तथा च स्वरितेनाधिकार इत्येव सिद्धे किञ्चकारेण । सत्यम् । स्पष्टार्थश्चकारः । अत-एवानुकर्षणार्थाः सर्वे चकारा भाष्ये प्रत्याख्याताः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्य एकैव संज्ञा स्यात् । तत्रोभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधेपरमिति परैव । निरवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः । तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतममित्युभयप्रसङ्गे, परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते । तथा कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते

इत्यधिकरणसंज्ञा धनुर्विध्यतीति कर्तृसंज्ञा च । तदुक्तम् । अपादानमुत्तराणीति । निरवकाशायास्तूदाहरणमततदादिति । अत्र हि संयोगेगुर्विति गुरुसंज्ञा लघुसंज्ञां बाधते । तेन सन्वल्लघुनीत्ये तन्न प्रवर्त्तते । स्यादेतत् । भपदसंज्ञाभ्यां तर्हि अङ्गसंज्ञा बाध्येत । तथा च गार्ग्य इत्यत्र यस्येतिचेति लोपो न स्यात् । धानुष्क इत्यत्राङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा तु कर्त्तव्यमित्यादौ सावकाशा । न हि धातुप्रत्यये पूर्वस्य भपदसंज्ञे स्तः । अत्राहुः । सुपिच बहुवचनेझल्येत् तद्धितेष्वचामादेरित्यादौ स्वादिषु तद्धितेषु चाङ्गस्य कार्यविधानं समावेशस्य ज्ञापकम् । द्विविधा हि स्वादयः । यजादयो वलादयश्च तत्र यथाक्रमं भपदसंज्ञाभ्यां भाव्यम् । ताभ्यां चाङ्गसंज्ञा बाधे निर्विषया एव तत्तद्विधयः स्युः । गुरुलघुसंज्ञे वर्णमात्रस्य विधीयेते नदीघिसंज्ञे तु तदन्तस्येति ताभ्यां समाविशतः । तेन वात्सीबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं हे वात्सीबन्धो इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतश्च सिध्यति । तथा विश्व नौ च विनरौ द्वन्द्वेघीति पूर्वनिपातः । विनरावाचष्टे विनयति मविनय्य गतः । ल्यपिलघुपूर्वादिति णेरयादेशः । यथा चायादेशे कर्त्तव्ये टिलोपो न स्थानिवत्तया ऽचःपरस्मिन्नित्यत्र व्युत्पादितम् । यत्तूक्तं विन्त्रोर्भावो वैन्त्रम् । इगन्ताच्चलघुपूर्वादित्यणिति, तच्चिन्त्यम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ्प्रसङ्गादिति कैयटः । पुरुषसंज्ञा तु परस्मैपदसंज्ञां न बाधते णलुत्तमोवेति ज्ञापकात् । अन्यत्रापि यत्र समावेश इष्टस्तत्र चकारादिना स्वस्थाने साधयिष्यते । भाष्ये तु पाठान्तरमप्युपन्यस्तम् । प्राकडारात्परं कार्यमिति । अस्यार्थः प्राकडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं स्यादिति । संज्ञाप्रकरणाद्धि संज्ञारूपमेवेह कार्यम् । परा

संज्ञेत्येव तु न सूत्रितम् । विप्रतिषेधे इत्युत्तरसूत्रे परङ्कार्यमित्यस्यानुवृत्तिर्यथा स्यात् । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वयानवकाशया बाधः प्राप्तः सा परा ऽनेन विधीयते । एतदेव च ज्ञापकमिह प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य तेन परयानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोस्तु सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यतइति । अस्मिन्पक्षे अङ्गसंज्ञा परा कर्त्तव्या भपदसंज्ञे तु पूर्वे, एवं यत्रयत्र समावेश इष्टस्तत्र सर्वत्र बोद्धव्यम् । अस्मिन्पक्षे कारित्विय इति न सिध्यति । तथाहि । ऋतोरण् छन्दसियस् । सितिचेति पदसंज्ञैवेष्टा । तेन तत्र परं कार्यमिति वचनाद्भसंज्ञापि स्यात् । ततश्च ओर्गुणः प्रसज्येत । पदत्वप्रयुक्तेनावग्रहेण सित्करणं सार्थकं स्यात् । शेषोबहुव्रीहिः शेषोध्यसखीति शेषग्रहणं चास्मिन्पक्षे कर्त्तव्यं स्यात् । अन्यथा हि उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थेचसंज्ञायामिति सत्यामव्ययीभावसंज्ञायां परङ्कार्यमिति वचनाद्बहुव्रीहिसंज्ञापि स्यात् । मत्यै इत्यत्र नदी संज्ञापर्याये घिसंज्ञापि स्यात् ततश्च गुणप्रसङ्गः । वस्तुतो बहुव्रीहौ शेषग्रहणं पाठद्वयेपि कर्तव्यं घिसंज्ञायान्तु पाठद्वयेपि न कर्तव्यमिति तत्रैव वक्ष्यामः । इदंत्व वधेयम् । एका संज्ञेति पाठेपि संज्ञाग्रहणं न कर्तव्यम् । एकेत्युक्तेपि संज्ञाधिकारादेव तल्लाभात् । स्यादेतत् । आद्वन्द्वादित्येवोच्यताम् । न हि चार्थेद्वन्द्व इत्यतः परत्रेदमुपयुज्यते । सत्यम् । तथा सति द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यत्यस्याप्यवधित्वं सम्भाव्येत । ततश्च सम्बुद्धिसंज्ञामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशो न स्यात् । नन्वाकडारादित्युक्तेपि प्राक्कडारात्समास इत्यस्यावधित्वं कुतो न स्यादिति चेत् । व्याख्यानात् लिङ्गाच्च । यदयं तत्पुरुषो द्विगुश्चेत्यारभते । समावेशार्थं हि च तत्।वस्तुतस्तु सङ्ख्यापूर्वोद्विगुरित्यत्रैव चकारः पाठ्यः॥

तावतैव दिवः कर्म च तत्प्रयोजकोहेतुश्चेत्यादाविव समावेशसिद्धेः । द्विगुश्चेति सूत्रान्तरं तु न कर्तव्यमेव । एवं समानाधिकरणसमासप्रकरणं समाप्य कर्मधारयश्चेत्येव पाठ्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति सूत्रं तु मास्त्विति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परङ्कार्यम् ॥ विरोधे सति कृत्यर्हे यत्परन्तत्स्यात् । विप्रतिपूर्वात्सेधतेर्घञ् । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् । कार्यमित्यत्रार्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवस्यति । नह्यपवादादीनां सान्निधौ उत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम् । अन्तरङ्गन्तु लाघवात् । अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात् । तद्भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । तदुक्तम् । परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरस्य बलवत्त्वमिति । जातिपक्षे विध्यर्थं सूत्रम् । वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे सति गमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् । अप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति । तस्मात्स्माद्वचनात्परस्मिन्कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्द्विर्भावे कृतेऽप्यकच् । तदुक्तं, पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । व्यक्तिपक्षे तु तत्तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासम्भवात्तत्तत्तदानीयरामिव पर्याये प्राप्ते नियमार्थमिदं सूत्रम् । विप्रतिषेधे परमेव न तु पूर्वमिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनुमीयते । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन धित्वं न भवति । तदुक्तं सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । जातिव्यक्तिपक्षयोश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तं पस्पशायाम् । नित्यादिषु तु नास्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तेन रुधे-

णिचि अतउपधाया इति वृद्धिं परामप्यनित्यां बाधित्वा रधिजभोरिति नुमेव। न च सोपि शब्दान्तरप्राप्त्यानित्य एवेति वाच्यम्। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात्। तेन रन्धयतीति सिद्धम्। तथाट्टुश्वादित्यादावन्तरङ्ग उवङ् परमपि लघूपधगुणं बाधते। तथा शुन इत्यत्रान्तरङ्गत्वात्सम्प्रसारणात्श्वोति पूर्वत्वम्। अल्लोपे तु सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यात्। बहुश्वा नगरीत्यत्रानउपधालोपिन इति ङीप् स्यात्। सिद्धान्ते गौरादिलक्षणो ङीप् तु न। उपसर्जनत्वात्। यत्त्विहत्यभाष्यं बहुशुनीति तत्सिद्धान्तेन स्थितम्। अल्लोपाभ्युपगमपक्षे प्रवृत्तत्वात्। एतच्चेहैव कैयटे आभात्सूत्रीयभाष्यकैयटयोश्च स्पष्टं न्यायसिद्धञ्च। यत्तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति डाप्सूत्रे भाष्यम्, तदिह साधकतया न ग्राह्यम्। डाप्पक्षमेवोपक्रम्य बहुशूकेति रूपं तिरस्कर्तुं तस्य प्रवृत्तत्वात्। वृक्ष इहेत्यादौ त्वन्तरङ्गेण गुणेन दीर्घो बाध्यते। न चासौ अपवादः कथं बाध्यतामिति वाच्यम्। समानाश्रये तस्य चरितार्थत्वात्। तथा च वार्त्तिकम्, इण्ङिशीनामाङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। इह शीनामिति नदीत्वान्नुट्। विभक्तिपरतया नित्यस्त्रीत्वात्। अत एव ओङः श्यामिति प्रयोगः। उदाहरणन्तु अयजे इन्द्रं वृक्षे इन्द्रं सर्वे इहेति बोध्यम्। इहान्तरङ्गं बलवदिति लाघवन्यायमूलकमिति कैयटः। अच परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यमप्येवम्। असिद्धं बहिरङ्गमिति तु वाहऊडित्यूठ्ग्रहणेन ज्ञापितम्। षत्वतुकोरित्यनेन तु तदपवादभूतं नाजानन्तर्यइति। तत्रासिद्धमित्यनया पचावेदमित्यादावैत्वाभावार्थमवश्याश्रयणीयया गतार्थत्वादन्तरङ्गं बलीय इति न कर्तव्येतीहत्य भाष्यं विरुद्धम्। न्यायसिद्धताया उक्तत्वात्। किञ्च

सापवादया ऽसिद्धपरिभाषया कथं निरपवादाया गतार्थता । अथ पत्वतुकोरित्यनेनासिद्धं वहिरङ्गमित्यस्या अनित्यतैव ज्ञाप्यते लाघवात् न तु नाजानन्तर्यइति, गौरवात् । तर्हि प्रबलमिदं भाष्यं, स्फुटीकृतं चेदमचः परस्मिन्निति सूत्रे ऽस्माभिः । एवञ्चाचोरानन्तर्यमिति द्वित्वं विवक्षितम् । नचेत्यादयोपि प्राचाङ्कलहा मुधैव । एवञ्चान्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्वाधतइत्यपि गतार्थम् । पत्वतुकोरिति वा कृतितुग्ग्रहणेन वा ऽनित्यताज्ञापनात् । अविद्यमानण् ण्वयुवेत्यादिनिर्देशाच्च । तेन गोमत्प्रिय इत्यादि सिद्धम् । आचारक्विपि तवममादिवाधे च क्रमेण प्रत्ययोत्तरपदग्रहणस्य कृतार्थत्वात्तदीयज्ञापकताप्रवादोपि यथाश्रुताभिप्रायेणैवेति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

यूस्त्र्याख्यौ नदी ॥ इवर्णोवर्णान्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । दीर्घान्तयोरेषा संज्ञा व्यवतिष्ठते । अण्त्वेन सवर्णग्रहणात् । ह्रस्वान्तयोस्तु प्राप्ताप्येषा परया घिसंज्ञया बाध्यते । तेन मते धेनो इत्यादौ अम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वो न भवति । ननु शेषग्रहणाद् घिसंज्ञा कथं भवेदिति चेन्न । शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । तथाहि । एका संज्ञेति पाठे तावच्छेषस्य ग्रहणं व्यर्थमिति स्पष्टमेव । अपरङ्कार्यमिति पाठे तु दीर्घान्ते सावकाशा नदीसंज्ञा पुन्नपुंसकयोः सावकाशा घिसंज्ञा हे मत इत्यादौ परत्वाद्बाधिष्यते । मत्यै धेन्वै इत्यादौ तु निरवकाशापि टिङिद्व्यश्चेति नदीसंज्ञा घिसंज्ञां न बाधेत । अतः शेषग्रहणं कृतम् । तदपि वस्तुतो व्यर्थमेव । नदीसंज्ञावचनसामर्थ्यादेव घिसंज्ञाबाधोपपत्तेः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा । सा च

प्रत्ययापेक्षत्वाद्बाहिरङ्गा तत्रान्तरङ्गायां घिसंज्ञायां घेर्ङितीति च गुणे कृते ह्रस्वाभावान्नदीसंज्ञा निर्विषया स्यात् । तदुक्तम् । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभाव इति । यद्वा । ईश्च ऊश्च यू वाछन्दसीति पूर्वसवर्णः । तेन दीर्घयोरेवेयं नदीसंज्ञा । न चैवं ङितिह्रस्वश्चेति सूत्रे ह्रस्वांशे ऽनन्वयः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिविपरिणामेन य्वोः सवर्णो यो ह्रस्व इति व्याख्यानात् । उदाहरणन्तु गौर्यै वध्वै इत्यादि । यू इति किम् । मात्रे स्वस्रे । स्त्र्याख्यौ किम् । वातप्रम्ये । स्यादेतत् । स्त्रियमाचक्षाते इति विग्रहे स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययस्य सुग्ल इत्यादौ सावकाशस्य परेण कर्मण्यणा बाधितत्वात् । सत्यम् । मूलविभुजादित्वात्कः । यद्वा । विचप्रत्ययो भविष्यति । एतेन तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रमिति जैमिनिसूत्रमपि व्याख्यातम् । नन्वेवमपि स्त्रियामित्येवास्तु किमधिकेन । मैवम् । आसमन्ताच्चक्षाते इति व्युत्पत्त्या नित्यस्त्रीत्वलाभार्थं तदुपादानात् । तेन ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इत्यत्र न भवति । ग्रामं सेनाञ्च नयतीति हि क्रियाशब्दावेतौ लिङ्गत्रयसाधारणौ । अत एव आध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्योदाहरणं चिन्त्यमिति कैयटः । आध्यानकर्तृत्वस्यापि लिङ्गत्रयसाधारणत्वात् । स्यादेतत् । आसमन्ताद्धीर्यस्या इति विग्रहेउत्तरपदस्य नित्यस्त्रीत्वात् नदीत्वमस्तु । प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वक्ष्यमाणत्वात् । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणायेतिवत् । तत्कुतो भाष्यस्य चिन्त्यतेति चेन्न । तथा सति यणो दुर्लभत्वात् । गतिकारकपूर्वस्यैष्यते इत्यत्र हि गतिसाहचर्यात्कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य ग्रहणं, गतिसमासश्च प्रतिपदोक्त एव गृह्यते । तेन दुर्धियः निर्भियः वृश्चिकभिया पलायमानस्येत्यादावनित्यसमासत्वान्न यणिति पुरुषोत्तम-

प्रभृतयः। अत एव कृन्मेजन्त इति सूत्रे मानः समस्यदूढ्य इति,मन्त्रव्याख्यायां दुर्धिय इति कैयटेनैयङ् प्रयुक्तः। अदूरविप्रकर्षेण बहुव्रीहिणेदमप्यर्थकथनम् । व्याख्येयमन्त्रे तु दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यसमास एव बोध्यः। ततो यण् । दुरो नाशदाशदभध्येष्विति पृषोदरादिसूत्रस्थवार्त्तिकेन उत्वप्ढुत्वे । यत्तु तद्वार्त्तिकव्याख्यावसरे दुष्टं ध्यायतीति विगृह्य आतश्चोपसर्गेऽति कप्रत्यय इति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तम् । तच्चिन्त्यम्। अन्तस्वरितानुरोधेन अर्थानुरोधेन च ख्यत्यादितिवत्कृतयणादेशानुकरणतयैव वार्त्तिकस्य व्याख्येयत्वात् । सर्वस्य दुर्धेः अहतिरुपद्रवः नोस्मान् मा वधीदिति तृतीयचरणस्थेन सहान्वयः। अमेरतिरित्यनुवर्तमाने हन्तेरंहचेत्यंहादेशोतिश्च प्रत्ययः। अंहतिशब्दस्य मादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिरित्यमरकोशादिवद्दाने रूढौ तु मद्वेपयुक्तमाभिचारिकाद्यङ्गभूतमेव तदिह ग्राह्यम्। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादन्तोदात्तता। वहिनस्यतिभ्यश्चिदिति चिद्ग्रहणानुवृत्तेरिति तु तत्त्वम्। एतेन मा नो गर्व इति व्याचक्षाणा अपि प्रत्युक्ताः। पदद्वयत्वस्याध्यापकसम्प्रदायसिद्धन्त्वात् वाक्यशेषानुगुण्याच्च। तस्मादाध्यै आध्यै इति भाष्योदाहरणं चिन्त्यमिति स्थितम् । मासुन्नुपपत्तेर्येत्र समासस्तत्रैव गतिकारकपूर्वस्येष्यत इति यण् प्रवर्तत इति वदतां श्रीपतिदत्तादीनामपि मते कैयटोक्तं चिन्त्यं दृढमेव । यत्तुतम्तु आध्यानमाधीरिति व्युत्पाद्य गुणगुणिनोरभेदविवक्षयेन प्रयोगोयमिति चिन्त्योद्धारो ऽवधेयः। हरदत्तस्त्वाह । नित्यस्त्रीत्वं नाम न लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं किन्तु शब्दान्तरसमभिव्याहारं विनैव स्त्रिया वर्तमानत्वं तत् । वृत्तिस्वरसोप्येवम्। कथन्तर्हि ग्रामण्ये खलप्व इत्यादि प्रत्युदाह्रियत इति चेत् । शृणु ।

क्रियाशब्दत्वेप्यनयोः पुंसि मुख्या वृत्तिः। पुंसामेव त्वयमौत्सर्गिको धर्मः यद्ग्रामनयनं खलपवनं वा आध्यानं तु स्त्रीपुंससाधारणमेवेति वैषम्यं तस्माद्युक्तमेवेदं भाष्यमिति। अत्र वार्त्तिकम्। प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च। प्रयोजनं क्विब्लुक्समासाः। अस्यार्थः। यः पूर्वं स्त्र्याख्यः पश्चादुपसर्जनतया लिङ्गान्तरविशिष्टं द्रव्यान्तरमाह तस्य नदीसंज्ञा वक्तव्या। क्विपि कुमारीमिच्छति कुमारीयति ततः क्विप् अल्लोपयलोपौ क्वौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न यण्। यद्वा कुमारयतीति कुमारी आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विप्। कुमारी ब्राह्मणः। ङ्यन्तत्वात्सुलोपः। तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय। स्यादेतत्। इह क्यच्क्विपोः प्रकृतिभूतस्य ङीबन्तस्यापि नित्यस्त्रीत्वं दुर्लभं पुंलिङ्गात्क्यच्क्विपोः निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गेन समानाकारत्वादिति चेन्न। अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयणात्। तत्र प्रथमोदाहृतस्येत्थं रूपाणि कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी ङ्यन्तत्वात्सुलोपः। कुमार्यौ। कुमार्यः। न चेह अचिश्नुधात्विति यङ्प्रसङ्गः। एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्। अत एव अमि शसि च कुमार्यं कुमार्यः प्रध्यं प्रध्य इतिवत्। न च गतिकारकपूर्वस्यैवेति निषेधः शङ्क्यः। तदितरपूर्वस्य नेत्यर्थात् विशिष्टाभावस्यापूर्वेपि सत्वात्। ङयि कुमार्यै कुमार्याः कुमारीणां कुमार्यां ब्राह्मणे। हे कुमारि ब्राह्मणेत्यादि। पत्न्यादेस्तु संयोगपूर्वकत्वादियङ्। पत्नियौ पत्नियः इत्यादि। शेषं प्राग्वत्। पुंलिङ्गात्क्यच्क्यङोर्निष्पन्नस्य तु अङ्यन्तत्वात्सुलोपो न। कुमारीः। हे कुमारीः। अनदीत्वाद्ध्रस्वो न। कुमार्ये कुमार्यः कुमार्यां ब्राह्मणानां कुमार्यि ब्राह्मणे इत्यादि। कुमारमात्मनमिच्छन्ती ब्राह्मणी कुमारीरित्यत्रापि कैयटमते नित्यस्त्रीत्वाभावात्पुंवदेव रूपम्। हरदत्तमते तु लक्ष्मीवत्।

अमि शसि च यण्विशेषः । प्रकृतमनुसरामः । लुम्मनुष्यइति लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यापि सत्वान्नित्यस्त्रीत्वं नास्तीति कैयटहरदत्तादयः । तच्चिन्त्यम् । चञ्चाः पश्येत्यादौ शसो नत्वापत्तेः । तस्माल्लुबन्तैः खरकुटीचञ्चादिशब्दैः शास्त्रीयस्त्रीत्वाविशिष्ट एव लौकिकः पुमानभिधीयतइत्येव तत्त्वम् । एवञ्च लुपः प्रयोजितत्वेन कथं गणनेत्यपि चिन्त्यम् । समासे अतिलक्ष्मीः बहुश्रेयसी । ईयसश्चेति कब्निषेधः । ईयसो बहुव्रीहेर्नेत्युपसर्जनह्रस्वो न । उभयत्रापि सम्बुद्धौ ह्रस्वः ङित्सु आडागमादिकञ्च नदीसंज्ञाकार्यं बोध्यम् ॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् ॥ समासे तावदवयवो लक्ष्म्यादिशब्दः स्त्रियामेव वर्त्ततइति तदानीमेव संज्ञाः । ततश्च वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिः । तदन्तस्य संज्ञेति पक्षे तु अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात् । वस्तुतस्तूक्तवचनस्य प्रागेव दूषितत्वात्तदन्तत्वेनैव सिद्धिर्बोध्या । अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं सिध्यति । पूर्वपदस्य नद्या विशेषणात् । क्विब्लुपोरपि अन्तरङ्गत्वात्क्विबादेः प्रागेव प्रवृत्ता संज्ञा बहिरङ्गेण लिङ्गान्तरयोगेण न निवर्त्तते त्वकारपितृकेऽकज्वत् । अकृतव्यूहा इत्यस्यानित्यतायाः अचः परस्मिन्निति सूत्रे वर्णितत्वात् । स्यादेतत् । इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् । यथा ह्यवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्समुदायस्य नदीसंज्ञेत्युक्तम् । तथावयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्समुदायस्य यण्स्थानस्यापि प्रतिषेधः स्यात् । यथा श्रियै आध्यै प्रध्यै । अत्राहुः । इयङुवङ्भ्यामङ्गमाक्षिप्यते । अङ्गाधिकारे तयोर्विधानात् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ

निर्वर्तते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्र तु अवयवस्याङ्गत्वं नास्ति अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यण्विधानादियङुवङः स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव च तत्र स्थानग्रहणम्, इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्यात् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूदिति । एवं ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्राप्यङ्गस्याक्षेपात्सोपि विधिरङ्गस्यैव स्त्रीत्वे भवति नावयवस्य । शकध्यै । अतिशकटये ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रिये ब्राह्मणाय । इह तु स्यादेव । अतिश्रियै अतिश्रिये वा ब्राह्मण्यै इति स्थितं भाष्ये । न चेह नित्यस्त्रीत्वं नास्तीति वाच्यम् । हरदत्तमते तत्सत्त्वात् । कैयटमते तु ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र स्त्रीग्रहणमात्रमनुवर्त्तते न त्वाख्याग्रहणम् । एवञ्च सुधीशब्देपि रूपद्वयं निर्विवादम् । सुध्यादयः पुंवदिति प्रक्रिया तु प्रमादविक्येव । अतिलक्ष्म्यतिचम्वोर्वातप्रमीहूहूभ्यां साम्योक्तिरप्येवम् । तथा स्वयंभूः पुंवदित्यपि प्रमाद एव । स्यादेतत् । निष्कौशाम्बिः पुमानित्यत्रापि अन्तरङ्गतया नदीसंज्ञा स्यादतिलक्ष्म्यादौ यथा । सत्यम् । सत्यामपि तस्यां न कश्चिद्रूपे दोषः । न च सम्बुद्धिह्रस्वादिप्रसङ्गः । ह्रस्वादेशेन नद्या अपहारात् । वर्णस्य नदीत्वात् । स्त्र्याख्यत्वं तु तस्य शक्त्याश्रयतामात्रेण बोध्यम् । पर्याप्त्यधिकरणताया अविवक्षितत्वात् । तदन्तस्य नदीसंज्ञेति पक्षेपि एकदेशविकारानभ्युपगमेन सर्वादेशस्यैव वक्तव्यत्वात् । न च स्थानिवद्भावः । अल्विधित्वात् । प्रपठ्येत्यत्रेडभावार्थं विशेषणतयाप्यल्लाश्रयणे निषेधस्य सिद्धान्तितत्वादिति दिक् । निष्कौशाम्ब्यै निष्कौशाम्बये ब्राह्मण्यै इत्यत्र तु ङितिह्रस्वश्चेति विकल्पो भवत्येवेति दिक् ॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ इयङुवङोः स्थितिः स्थानं निरपवादा प्रसक्तिर्यत्र तावीदूतौ नदीसंज्ञौ स्तः स्त्रीशब्दं विना । हे श्रीः ।

हेभ्रूः । अस्त्रीति किम् । हेस्त्रि । कथं तर्हि विमानना सुभ्रू कुतः पितुर्गृहे इति कालिदासः । हापितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिश्च । एकवंशप्रभवभ्रुव इति श्रीहर्षश्च । प्रमाद एवायमिति हरदत्तः । सामान्ये नपुंसकमिति वा कथं चित्समाधेयम् । के चित्तु तदो दावचनेन सकृद्गतमनित्यमिति परिभाषाज्ञापनमाश्रित्यानित्योय प्रतिषेध इति समादधुः । किन्त्वेतत्सकलप्रमादेषु सुवचम् । तदोदावचनस्याख्यानपरभाष्यादिविरुद्धञ्च । अन्ये तु वामीत्यतो वाग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषापरत्वेनेष्टसिद्धिमाहुः । तदपि न । सिंहावलोकितन्यायस्येहाभिमतत्वे नञ्ग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । यत्तूक्तं दुर्घटवृत्तौ भ्रूशब्दादप्राणिजातेश्चेत्यूङि समासे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते ऊङुत इत्यूङि तस्य समुदायभक्तत्वान्नोवङ्स्थानत्वमिति । तदतिस्थवीयः । प्रत्ययस्य भक्तताया निष्प्रमाणकत्वात् । तस्यानिकस्यैकादेशस्यान्तवद्भावेन भ्रूशब्दावयवताया अनपायात् । अङ्गाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणस्य निर्विवादतया समुदायभक्तेप्युवङ्प्रवृत्तेश्च । सुभ्रुवावित्यादिरूपाणां सर्वसम्मतत्वाच्चेति दिक् ॥

वामि ॥ इयङुवङ्स्थानौ वा नदीसंज्ञौ स्तः स्त्रियामामि । श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् । द्वितीयैकवचनं तु नेह सूत्रे गृह्यते । तत्र नदीकार्याभावात् । अस्त्रीत्येव । श्रीणाम् । इह वाचि ह्रस्वश्चेत्येव कुतो न कृतम् । एवं हि ङितीति न कर्तव्यमिति चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया भ्रूणामिति नुट् न स्यादत आमीत्युक्तम् । परिभाषा चेयमनेनैव ज्ञाप्यतइति ध्येयम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ इयङुवङ्स्थानौ ह्रस्वौ च यू वा नदी-

संज्ञौ स्तः स्त्रियां ङिति परे । श्रियै, श्रिये, भ्रुवै, भ्रुवे, कृत्यै, कृतये, धेन्वै, धेनवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्त्रीलिङ्गाविति किम् । अग्नये । वायवे । इह प्रथमलिङ्गग्रहणं नास्ति । तेन निष्कौशाम्बिर्हरिवदित्युक्तम् । स्त्रियमतिक्रान्तो ऽतिस्त्रिरित्यत्र तु विशेषः । अतिस्त्रियौ अतिस्त्रिया इतीयङ् । अयं हि गौणत्वेपि भवति । किन्तु, गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ जसिचेति गुणः । अतिस्त्रयः । वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् अतिस्त्रीम् । अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् । आङो नास्त्रियाम् । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिभ्याम् । घेर्ङितीति गुणः । अतिस्त्रये अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः । ह्रस्वनद्याप इति नुट् । अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ । सङ्ग्रहश्च, औकारे ओसि नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशो ऽचि नान्यत्र स्त्रियाः स्यादुपसर्जने ॥ एवं क्लीबे नुमा इयङ् बाध्यते । तेनातिस्त्रि अतिस्त्रिणी इत्यादि वारिवत् । स्त्रियान्तु ङिति ह्रस्वश्चेतिह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो नदीसंज्ञाविकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव विशेषणम् । तत्राम्बद्धस्यैवानुवृत्तेः । न चेहावृत्त्योभयविशेषणता । प्रमाणाभावात् । तेनातिस्त्रियै अतिस्त्रिये । औदिति बाधित्वा इदुद्भ्यामिति ङेराम्, अतिस्त्रियाम् । पक्षे अच्चघेः अतिस्त्रौ ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ह्रस्वौ यौ यू तदन्तं सखिभिन्नमनदीसंज्ञं घिसंज्ञं स्यात् । हरये भानवे । ह्रस्वौ किम् । ग्रामण्ये खलप्वे । यू किम् । मात्रे । असखिकिम् । सख्ये । शेषः किम् । मत्यै । शेषग्रहणं व्यर्थमिति नदीसंज्ञासूत्रएवोक्तम् । समासे तु सुसखेरागच्छतीत्यादौ घिसंज्ञा भवत्येव । समुदायस्य सखिशब्दाद्भिन्नत्वात् । तदन्तग्रहणं तु नास्ति । विशेष्यसम्बन्धाभावात् ।

यत्तु ग्रहणवतेत्यादि हरदत्तेनोपन्यस्तं ख्यत्यात्सूत्रे च कैयटेन । तत्पूर्वापरविरुद्धमिति येनविधिरिति सूत्रे व्युत्पादितम् । न चैवं यस्येतिचेति सूत्रे इवर्णस्य ईति सखीत्युदाहरणं न युज्यते । सखिशब्दात्सख्यशिश्वीतिभाषायामिति ङीपि सति लोपे सवर्णदीर्घे वा विशेषाभावात् । यत्तु तत्र भाष्ये वृत्तौ चोक्तम्, असति लोपे ऽतिसखेरागच्छतीत्यत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वं मत्यन्तवद्भावादसखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यादिति, तदसखीति प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्येति कैयटादौ स्पष्टम् । अत एवापाततः पर्युदासस्यैवेह स्थितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदादसमर्थसमासात् सुसखेरित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । तस्मादीति लोपे फलं दुर्लभमिति चेत्, अत्रोच्यते । सखी सख्यौ सख्य इत्यादावनङ्णित्वे मा भूतामिति इलोप एषितव्यः । न च सिद्धान्तेपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्दोषतादवस्थ्यम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । एतेन इकारलोपस्य तद्धितएवोदाहरणं न त्वीति परत इति वदन् हरदत्तोपास्तः ॥

पति समासएव ॥ पतिशब्दः समासएव घिसंज्ञः स्यात् । भूपतये । नेह, पत्या पत्ये । विपरीतनियमं वारयितुमेवकारः. हृद्गुप्तिना । स्यादेतत् । शेषोध्यसखिपती इत्येवास्तु समस्तस्य तु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धम् । न चोत्तरसूत्रे सख्युरपि सम्बन्धापत्तिः । बाधकाभावात् । इष्टरूपस्य तावतापि सिद्धेः । द्वितीयस्य तु साधोरपि छन्दस्यपठितस्यानापाद्यत्वात् । न चैवमुत्तरसूत्रे षष्ठीयुक्तग्रहो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । एवमेव हि श्रीग्रामण्योच्छन्दसीति श्रीग्रहणं नित्यं मन्त्रइत्यादीनि च प्रत्याख्यातानि । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येत्यत्रानार्षग्रहणमप्येवम् । सत्यम् । यथा सखिगृहे गृहसखायानित्यत्र पूर्वनिपातानि-

यमस्तथा पतिगृहे इत्यत्र मा भूत्। इह हि घित्वात्पूर्वनिपात एव। बहुच्पूर्वस्य तु सुसखिन्यायेन घित्वाद्बहुपतिनेत्यादि बोध्यम्। अथ कथं सखिना वानरेन्द्रेण, पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति, नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविस्यादि। अत्र हरदत्तः, छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति। अस्यायमाशयः। असाधव एवैते त्रिशङ्कायाज्ययाजनादिवत्तपोमाहात्म्यशालिनां मुनीनामसाधुप्रयोगोपि नातीव बाधते अस्मदादीन्प्रति तु स्मृतिपुराणाद्यध्ययनविधिबलादेव तदन्तर्गततत्पाठो न बाधकः। तथा च स्वातन्त्र्येणेदृशं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्रत्यवयन्त्येवेति नदीसंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोरपि स्थितमिदम्। यद्वा सखेत्याख्यातः सखिः पतिरित्याख्यातः पतिः तेन सखिना पतिना आख्यातण्यन्तात्कर्मणि अच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः। लाक्षणिकत्वाच्चैतयोर्घिसंज्ञापर्युदासे ग्रहणं नास्तीति दिक्। एतेनार्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरर्जुन इत्यपि व्याख्यातम्। कथं वचो वाचस्पतेरपीति माघः। न ह्ययं समासः। अलुग्विधायकादर्शनादिति, सत्यम्। तत्पुरुषेकृतीति बहुलग्रहणादलुक्। एतेन दिवस्पतिवास्तोष्पती व्याख्यातौ। षष्ठ्याः पतीत्यादिना सत्वम्। ये तु तत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति श्रियःपतिरित्यादिसिद्धये, तन्मते पारस्करादित्वात्सुट्। केचित्तु द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छचेति सामान्यापेक्षज्ञापकात् षष्ठ्या अलुक्। कस्कादित्वात्सत्वम्। इणः परस्य तु षत्वमित्याहुः। पदकारास्तु वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्, वास्तोष्पते प्रतीत्यादौ पृथक् पदमधीयते॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छ-

न्दासि घिसंज्ञो वा स्यात्। क्षेत्रस्य पतिना वयम्। इह योगो विभज्यते। षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति। ततो, वा। छन्दसीत्येव। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इत्यर्थः। बहुलञ्छन्दसीत्यादिकस्त्वस्यैव प्रपञ्चः॥

ह्रस्वं लघु॥ ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यात्। लघूपधगुणः, चेतति। न च ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञयैव व्यवहारः सुकरः। सर्पिष्ट्वमित्यादौ ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वासिद्धिप्रसङ्गात् गुरुसंज्ञया तत्र लघुसंज्ञाया बाधात् तस्मादेकसंज्ञाधिकाराद्बहिर्ह्रस्वसंज्ञाप्रणयनं सम्यगेव कृतम्। यद्येवन्तर्हि दीर्घप्लुतसंज्ञायाः समावेशमाशङ्क्य एकसंज्ञाधिकारेयं योगः करिष्यतइति भाष्यं विरुध्यते गुरुसंज्ञाया लघुसंज्ञाया इव गुरुलघुसंज्ञाभ्यां ह्रस्वसंज्ञाया बाधप्रसङ्गात्। न च निरवकाशता। लघुसंज्ञाप्रवृत्त्युपायतामात्रेण सार्थक्यात्, यथा पदं सञ्ज्ञं भवतीति व्याख्यायां पदसंज्ञायाः। सत्यम्। चकारादिना समावेशः कर्तव्य इत्याशयः। एतदपरितोषादेव वा तत्र पक्षान्तराण्युक्तानीति दिक्॥

संयोगे गुरु॥ ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्संयोगे परे। शिक्षा भिक्षा। गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः॥

दीर्घञ्च॥ दीर्घं गुरुसंज्ञं स्यात्। ईहाञ्चक्रे॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्॥ प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तदादि शब्दः प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञं स्यात्। रामेण। विधिरिति किम्। स्त्री ईयती। न चेह वतुपः स्त्रीशब्दादविधानेपि स विधिरस्त्येवेति वाच्यम्। सन्निधानबलेन यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्सोऽङ्गमिति व्याख्यानात्। तदादि किम्। यदामि वदिष्यामि। अतोदीर्घोयञीति दीर्घः। न चायमारम्भसामर्थ्यादेव भविष्यतीति वाच्यम्। यय गतौ चय गतौ

आभ्यां यङ्लुकि यायामि यायावः यायामः चाचामि चाचावः चाचाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोप्यधिकस्य वा मा भूत् । एवं हि वव्रश्चेत्युरदत्वस्य परनिमित्तत्वं न लभ्येत । तथा च अचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाभावादृकारस्य सम्प्रसारणप्रसङ्गः । न च प्रथमसूत्रेण स्थानिवद्भावः । अल्विधित्वात् । अत एव हि सत्यपि प्रथमलिङ्गग्रहणे निष्कौशाम्ब्यादौ नदीकार्यं नेत्युक्तम् । इह प्रकृत्यादिमित्येतावतैव लाघवादृक्तुं युक्तम् । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावादिसिद्धम् । योगविभागेन परिशिष्टार्थलाभार्थं तथोक्तमिति तत्त्वम् । कर्ता कारकः । इह योगो विभज्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इतिपरिभाषेयम् । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्तस्य विधिस्तदादि गृह्यत इत्यर्थः । तेन ञ्नित्यादिरित्यादौ यत्र प्रत्ययः सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहणम् । तेन देवदत्तो गार्ग्य इति सङ्घातस्य ञ्नित्स्वरो न भवति । सुप आत्मनः क्यजित्यत्राप्यनेन तदादिनियमः तत्र सुपा कर्मणस्तदादेर्वा विशेषणात्तदन्तविधिः । तेन महान्तं पुत्रमित्यादावतिप्रसङ्गो न । सति हि वाक्यात्क्यचि महत्पुत्रीयतीति स्यात्, तथा देवदत्तश्चिकीर्षतीति सङ्घातस्य धातुसंज्ञा न देवदत्तो गार्ग्य इति सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न देवदत्तो गार्ग्यायण इति सङ्घातात्फक् नेति दिक् । अस्यापवादः कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति । इह च गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि अभ्युद्धृतशब्दे उच्छब्दव्यवहितस्याभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरनिवृत्त्यर्थम् । न च परत्वाद्गतिर्गताविति निघाते कृते उदात्तग्रहणानुवृत्त्या विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भविष्यतीति वाच्यम् । अपादादावित्यधिकारात्पादादौ निघातामप्रवृत्तेः । तदा-

दिनियमे तु हृतशब्दस्य क्तान्तत्वेप्युत्कृतशब्दस्याक्तान्तत्वात्प्राप्तिरेव नेति किमनन्तरग्रहणेन । प्रयोजनन्तु समासतद्धितस्वराः। तथाहि। अवतप्तेनकुलस्थितमित्यत्र क्तेनेत्यनुवर्त्तमाने क्षेपे इति समासः। तत्पुरुषेकृतीत्यलुक्। सांकूटिनमित्यत्र अणिनुण इति सोपसर्गादण्। अत एव वादिवृद्धिरुपसर्गांशे पर्यवस्यति। व्यावक्रोशीत्यत्र कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियामिति णच् ततो णचः स्त्रियामित्यञ्। न कर्मव्यतिहारे इत्यैजागमनिषेधः। दूरादागत इत्यत्र थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। ननु परिभाषां विनापि समासस्येत्यन्तोदात्तो भविष्यतीति चेत्। मैवम्। आगम्यते स्मेति हि कर्मणि क्तः। तथा च समासस्वरं बाधित्वा गतिरनन्तर इति मध्योदात्तं स्यात्। सत्यान्तु परिभाषायां थाथघञित्यनेन कृत्स्वरापवादगतिस्वरं बाधित्वा परत्वादन्तोदात्तत्वं भवति। ननु थाथादिस्वरस्याप्यपवादो गतिस्वरः। सत्यम्। गतेरुत्तरस्य क्तान्तस्य यदन्तोदात्तत्वं तस्यैवासावपवादः। कारकादुत्तरस्य तु थाथादिस्वर एव भवतीति वक्ष्यते। नन्वस्तु गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः ततो दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक्। ततः सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्त एव भविष्यति। सत्यम्। अन्यार्थं कृतया परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधेन थाथादिस्वरो भवतीत्येवाभिमतं न तु स्वर एवानन्यथासिद्धं परिभाषोदाहरणं तथा च परिभाषा प्रातिपदिकसंज्ञायां न प्रवर्तते। मध्येपवादन्यायेन कृद्ग्रहणस्याप्रत्यय इति निषेधमात्रबाधकत्वात्। समासेतरपदसंज्ञकपूर्वभागघटितः सङ्घातो न प्रातिपदिकमिति

निषेधस्तु परत्वाद्वाधक एव । तेन मूलकेनोपदंशमित्यत्र न सुपो लुक् । न च समासविकल्पसामर्थ्यम् । न समासइति शाकलनिषेधाप्रवृत्त्या दध्युपदंशादौ तत्सार्थक्यसम्भवात् । एतच्च पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति दिक् । ष्यङः सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये तदादिनियमस्यापवादान्तरं पठितम् । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमो नेति । एतच्च प्राचानिकमेवेति सर्वादिसूत्रे व्याख्यातम् । यद्वा इह नेयङुव-ङ्स्थानावित्यतो ऽस्त्रीत्यनुवर्त्तते । तच्च यद्यपि तत्र स्वरूपपदार्थकन्तथापीहार्थपरं सम्पद्यते । प्रत्ययग्रहणे तदादि ग्राह्यं, स्त्री चेन्नाभिधीयतइत्यर्थः। तेन स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति फलितम् । न चैवमतिकारीषगन्ध्या पुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणप्रसङ्गः । अस्त्रीत्यनेन प्रधानस्त्रिया एव प्रतिषेधात् । गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । तेन यावान् शब्दः स्त्रियं प्राधान्येनाह तावान् स्त्रीप्रत्ययान्तः न तु ततोधिकोपीति स्थितम् ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ सुबन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणा ऊचुः । अन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं, गौरब्राह्मणितरा । घसंज्ञायामन्तरेणान्तग्रहणे हि सति गौरीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावं बाधित्वा पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्‌यादिकोप्यौति ह्रस्वः स्यात् पट्विनरोतिवत् । ब्राह्मणीशब्दस्य ह्रस्वो न स्यात् । कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धितशब्दाभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत्, अत्र भाष्यकाराः। अर्थवद्ग्रहणं तत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याचदन्तग्रहणमिति । स्यादेतत् । यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते तर्हि सा पदस्य वाक्यस्य वास्ति न तु कृत्तद्धितान्तस्य तथा चार्थवत्सूत्रे वार्त्तिकम्, अर्थवता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति । अथ

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । तत्रत्योत्तरवार्तिकानुरोधेन प्रक्रियादशायां कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि सास्तीति चेत् । सत्यम् । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन त्वेकार्थीभूतेन प्रतीयमानोऽर्थ इह गृह्यते तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वात् । मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणात् । अत एव च तदुपादानं सार्थकम् । पूर्वसूत्रे ऽधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसम्भवात् ॥

नः क्ये ॥ क्यचि क्यङि क्यषि च नान्तमेव पदसंज्ञं स्यात् । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्मायति । चर्मायते । सामान्यग्रहणार्थं क्यषः ककार इति वदतो वृत्तिकारस्य मतेनेदमुदाहृतम् । भाष्ये तु क्यषः ककारस्य प्रत्याख्यानात्क्यच्क्यङोरेवेह ग्रहणम् । चर्मायतीति रूपं चासाधु । क्यङन्ततया नित्यमात्मनेपदाभ्युपगमात् । तथा च वक्ष्यते, लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति । एतच्च तृतीयएव स्फुटीकरिष्यामः । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति । स्रुच्यति । तपस्यति । ननु क्य एव नान्तमिति विपरीतो नियमः कुतो नेति चेन्न । ङिसम्बुद्ध्योरिति ज्ञापकात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति ज्ञापकाच्च । अन्यथा हि नलोपः क्ये इत्येव सूत्रयेत् ॥

सिति च ॥ सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । भसंज्ञापवादः । भवतष्ठक्छसौ । भवदीयः । ऋतोरण् छन्दसिघस् ऋतुः प्राप्तोऽस्य ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । राजभ्यां राजभिः । राजत्वं राजता । सर्वनामस्थाने तु राजानौ । राजानः । भुनद्भ्यो धारयद्-

द्भ्व इति पदसंज्ञाया उपसङ्ख्यानम् । तसौमत्वर्थे इति भ-संज्ञाया अपवादः व्यत्ययेन भवते शपो लुक् ॥

यचि भम् ॥ यकारादिष्वजादिषु च स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । गार्ग्यः । राज्ञः । वाचिकषडिकयोस्तु यथा भत्वाभत्वे निर्वहतस्तथा पञ्चमे वक्ष्यते । नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंङ्ख्यानम् । नभसा तुल्य वर्तते इति नभस्वत् भत्वाद्रुत्वाभावः । मनुष्वदग्ने । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । जनेरुसीत्यत्र बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेरुसिप्रत्ययः आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् । वृषण्वस्वश्वयोः वृष वर्षुकं वसु यस्य सः वृषण्वसुः । एवं वृषणश्वः । कर्मधारये षष्ठीतत्पुरुषादिर्वा यथासम्भव बोध्यः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्रसज्येत भत्वात्तु न पदत्वम् । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधो न । अल्लोपोन इति तु न भवति अङ्गसंज्ञाया अभावात् अङ्गस्येति तत्राधिकारात् । उपसङ्ख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । विद्युत्वान् भत्वाज्जश्त्वं न । उदकेन श्वयतिर्वर्धते उदश्वित् क्विप् उदश्वितोन्यतरस्यामिति निपातनात्सम्प्रसारणाभावः । उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् । उदश्वित्वान् घोषः । यशस्वी । मत्वर्थव्याप्तित्वं मतुपो विनिप्रभृतीनां चाविशिष्टं, अत उभयत्र भत्वप्रवृत्तिः । यथा देवदत्तशालास्था आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोप्यानीयते उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वात् ।

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगन्तदुभयद्वारेणं साधुत्व निर्णीयते । तथा च वार्त्तिकम्, उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति । अयस्मयं

पात्रम् । भत्वाडुत्वञ्च । अयसो विकार इत्यर्थे ञ्यचश्छन्दसीति मयट् । एतेन मयड्वैतयोर्भाषायामित्युक्तेः कथमिह मयडित्याशङ्क्यात एव निपातनादिति वदन् न्यासकृत्परास्तः । समुष्टुभा सक्कृता गणेन । इह ऋक्कृतेति पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वेन प्रतिबन्धात् ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ बहुत्वे एतत्स्यात् । वृक्षाः । कथन्तर्हि दारा इति । अवयवबहुत्वस्यावयविनि आरोपात्सेत्स्यति । न चैवमेकस्मिन्नपि वृक्षे बहुवचनापत्तिः । तत्रारोपे प्रमाणाभावात् । दारादौ तु नित्यबहुवचनान्तत्वग्राहककोशादेर्वृद्धव्यवहारस्य च मानत्वेन वैषम्यात् ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । वृक्षौ। वृक्षः । इह द्व्येकशब्दौ सङ्ख्यापरौ । न तु सङ्ख्येयपरौ । अत एव द्व्येकयोरिति द्विवचनम् । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । पूर्वसूत्रेऽपि बहुष्विति सङ्ख्यापरमेव । बहुवचनन्तु आश्रयगतबहुत्व धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलन्तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत् । परत्वादेकवचनसम्भवात् । यत्तु आद्यन्तवः सङ्ख्याः सङ्ख्येयपरा इति, तत्प्रायोवादमात्रम् । अत श्लोकवार्तिकं, सुपाङ्गपादयोप्यथौः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥ कर्मणि द्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचनमित्यादेश्च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यतया विधायकत्वम् । तथा बहुषु बहुवचनमित्यादिसूत्रयोरिप्यवादिवाक्येनाप्येकवाक्यतेति पूर्वार्धस्यार्थः । तृतीयचरणेनार्थनियम उक्तः । चतुर्थेन तु प्रकृत्यर्थविषयः प्रत्ययनियम उक्तः एषां पक्षाणां दृष्यापत्त्यपेक्षा

तु तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रएवास्माभिः कृता । इह ए-कद्विबहुष्वेकवचनद्विवचनबहुवचनानीति कर्तुमुचितम् । बहु-शब्दश्च सङ्ख्यावाच्येव ग्रहीष्यते द्विशब्दसाहचर्यात् । अत एव हि एकशब्दः सङ्ख्यावाच्येव गृह्यते । वस्तुतस्तु इदं सूत्रद्वयं मास्तु । एकवचनादिसंज्ञानामन्वर्थताश्रयणेन सकले-ष्टसिद्धेः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥

कारके ॥ अधिकारोयम् । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । त-था च ध्रुवमित्यादौ प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्वा कारकसंज्ञा वि-धीयते । तथाहि । अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । तत अ-पादानम् । उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् । पुनः कारकश-ब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशो न तु पर्यायः । अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्राचासिद्धेः । तेन स्तम्बेरम इत्यादौ अधिकरणत्वात्सप्तमी, कारकत्वाद्गतिकारकोपपदा-त्कृदिति प्रकृतिस्वरश्च सिद्धः । थाथादिस्वरस्तु न भवति । अपा साहचर्यादेरच एव तत्र ग्रहणात् । न चोपपदत्वादेव कृ-दुत्तरपदप्रकृतिस्वरोस्त्विति वाच्यम् । स्तम्बकर्णयोरिति निर्देशा-त्प्रातिपदिकयोस्तयात्वेपि सप्तमीविशिष्टयोरतथात्वात् । न हि सप्तमीविशिष्टं सप्तम्या निर्दिष्टम्, येनोपपदसंज्ञां लभेतेति दिक् । अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन क्रि-यानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी । ननु पुत्रोपि कथं कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रष्टुः कारकत्वेपि यं प्रति प्रश्नस्तस्य जनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मा-

स्तु जनकता। क्रियान्वयमात्रमिह विवक्षितम्। तच्चास्त्येव। एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम्। यद्वा। सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्ध्यारोहात्कारकता। एवं ज्ञायते करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरपि बोध्यम्। कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तीनां कथं कारणतेति चेत्। यथा यागस्येत्यवेहि। तत्र व्यापारोस्तीति चेन्न। तावतापि यागस्य पूर्ववर्तितानुपपादनात्। अव्यवहितपूर्ववर्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वं कारणत्वमिति चेन्न। व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया आत्माश्रयापत्तेः। स्वव्यापारस्येव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च। अत एव ज्ञायमानं लिङ्गं पदञ्चानुमितिशब्दज्ञानयोः कारणमिति जरन्नैयायिकाः। ज्ञायमानाः पदार्थाः कारणमिति च मीमांसकाः। अत एव च रथन्तरसामादेरैन्द्रवाय्वाग्रत्वादौ निमित्ततेत्युद्घोषो मीमांसकानाम्। अथ वा उपसर्जनसंज्ञा यथा राज्ञः कुमार्या राजकुमार्यां इत्यादौ यथा सम्भवमन्वर्थापि अर्धपिप्पलीत्यादौ वचनाद्भवति तथा कारकसंज्ञापि प्रतिसूत्रं विधीयमाना वचनात्सम्प्रदानादौ भवति। प्रदेशेषु तु संज्ञाप्रकारक एव बोधः। तत्तद्रूपप्रकारको वेत्यन्यदेतत्। स्यादेतत्। वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ पर्णविशेषणस्यापि वृक्षस्य कारकतापत्तिः। वृक्षात्पततीति प्रयोगानुरोधात्। तर्हि अस्मदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत्। अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम्। कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कञ्च वस्तुविशेषे ऽनवस्थितम्। विशेषणविशेष्यवत् तर्हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कं चित्प्रत्य गौरितिवद्विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम्। तथा च किं कारकः कः कर्ता किं कर्मेत्यादिप्रश्ने सर्वमित्युत्तरम्। वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु अनादिषु च निर्बाधत्वात् कथा पचिधातुव्य-

त्कथा उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृतधात्व्य-वस्युपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म । यद्व्यापारोत्तरभावित्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत्करणम् । कर्तृकर्मणोराश्रयोऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम् । विक्लित्त्यनुकूलव्यापारो हि पच्यर्थः । व्यापारश्चानेकधा । तत्र पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणापकर्षण फूत्काराादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्त कर्ता । ज्वलनतात्पर्यकत्वे त्वेधाः कर्तारः । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुला. कर्तारः । अत एव कर्मकर्ता करणकर्तेत्यादिव्यवहारः । एवं स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेव न तु तदा कर्त्री । देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात् । तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे बटुः कर्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते बटुः कर्म । अधिपूर्वैः शीङ्स्थाप्रभृतिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म । तत्रैव केवलैरुपात्तेऽधिकरणमित्यादि । नन्वेवमननुगम इति चेत्, सत्यम् । कस्य कः पिता को भ्रात इत्यत्रेवाननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव प्रयोगाणां साध्वसाधुता व्यवतिष्ठते । अन्यथा क चित्कर्तुः सर्वत्र कर्तृतापत्तौ सकलप्रयोगाः सङ्कीर्येरन् । उक्तं च हरिणा । वस्तुतस्तदानिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पच्यतइत्येषा व्यवस्था दृश्यते यत इति ॥ अत एव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेपि पच्यादिधातुषु प्रयोज्यो न कर्म गम्यादिष्वेव तु कर्म तथा पौराणिकाच्छृणोति नटस्य शृणोतीत्यत्र पौराणिकोपादानं कारकञ्च नटस्तु नोभयमित्यादि वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । नन्वेवं लः कर्मणीत्यादिविधिषु किं कर्म ग्राह्यमिति चेत् । विनिगमकाभावात्सर्वमित्यवेहि, यथा भस्येत्यत्र सर्वं भम् । तर्हि टिघु-

भादिवत्पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिकं स्यादिति चेत् । को वा ब्रूते नेति । एतावानेव परं भेदः । टिघुभादीनां शब्दसंज्ञात्वमितरेषान्त्वर्थसंज्ञात्वमिति । एवञ्च कर्मणिद्वितीयेत्यनेन यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयतइति फलितम् । रथेन गम्यते रथो गच्छतीत्यादावपि कर्तृविभक्तिरुत्सर्गेणैव सिद्धेति न तत्र लक्षणाश्रयणीयेत्यवधेयम् । विभक्तीनां वाच्यांशानिष्कर्षस्तु करिष्यते । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्तः परास्ताः । शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादे प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवात् । एतेन परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं चेदपादानेतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कुर्वन्तोपि परास्ताः । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तरि अव्याप्तेः । त्वन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेपि तथात्वानवच्छेदकत्वात् । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलाद्व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेपि तर्हि तन्नास्तीत्यवेहि । एकसंज्ञाधिकारे ऽनवकाशया बाधात् । अत एवात्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशङ्क्याहङ्कारादिविशिष्टाभ्भेदमाश्रित्य तत्रतत्र भाष्ये समाहितमिति दिक् । नन्वेवं करणं कारकमिति सामानाधिकरण्यं कथम् । अस्वातन्त्र्येण ण्वुल्प्रत्ययायोगात् । अन्यथा कर्तृसंज्ञापत्तौ करणसंज्ञायाः पर्यायापत्तेरिति चेत् । उच्यते । अधिकारसामर्थ्यात्कारकशब्दोपनीत स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञायते । अवस्थान्तरे यत्स्वतन्त्र तत्साधकतमङ्करणमिति यथा कुरुक्षेत्रस्थाः काश्यां वसन्तीत्यादौ । कर्तुस्तु साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यम् । तच्च कर्तृसंज्ञायामुपयुज्यतइति । यद्वा । कारकशब्दः क्रिया

परः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञाः स्युः । कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यतइति ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम्॥अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुत्वोपहितो गतिविशेषश्चेह विवक्षितस्तस्मिन्साध्ये ऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् । वृक्षात्पतति । ध्रुवमित्यत्र ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्मात्कुटादेः पचाद्यच् । ये तु ध्रुव स्थैर्ये इति पठन्ति । तेषामिगुपधलक्षणः कप्रत्ययः, ध्रुवतीति ध्रुवं स्थिरम् । एकरूपमिति यावत् । ध्रुवमस्य शीलमिति यथा । तथा चापाये साध्ये यदेकरूपमित्युक्ते प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तदुपयोगीति लभ्यते । तच्चार्थादवधिभूतमेव पर्यवस्यति । तेन धावतो ऽश्वात्पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टरूपाप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वन्न विरुध्यते । तथा परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकमेषनिष्ठाङ्गतिं प्रत्यपरस्यापादानत्वं सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्णकाण्डे । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥ पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्वञ्च पृथक्पृथगिति ॥ अतदावेशादिति अपायानावेशादित्यर्थः । गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यतइति तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य चलनस्यापायत्वाभावादिति भावः । पर्वतात्पततो ऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्त-

दवधिकं देवदत्ताश्रयं पतनमर्थः । पञ्चमी त्ववधौ शक्ता । तत्राभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणम् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्धात् । अन्यथा ऽसाधुत्वात् । क्रियान्वये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्पूर्विका: विशेषसंज्ञाश्च स्थिताः । अत एवाहुः । नाम्नो द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः । सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि क चिच्चवेविति । सामानाधिकरण्येनेति नीलो घट इत्याद्यभिप्रायम् । नीलं घटमानयेत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशीकृतानां पार्ष्णिकयबोधाभिप्रायञ्च । षष्ठ्येति अकारकविभक्तेरुपलक्षणं हरये नम इति यथा । क चिदिति, अकारकविभक्तेरपि, नटस्य शृणोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति भावः । एतेन भूतले घटो नेत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्वं वा घटाभावे विशेषणमिति द्वेधा व्याचक्षणा नैयायिकाः परास्ताः । उभयथापि क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात् । अर्थाभावे ऽव्ययीभावापत्तेश्च । तस्य नित्यसमासत्वात् । नन्वस्मदुक्तोपि बोधोस्मद्दर्शनव्युत्पन्नानामनुभवसाक्षिक इति चेत् । सत्यम् । न हि वयं बोध एव नोदेतीति ब्रूमः । सर्वे सर्वार्थबोधनसमर्था इत्यभ्युपगमात् किन्तु तस्मिन्नर्थे ऽसाधुताम् । तथा च सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धइति वार्तिकं व्याचक्षाणा भाष्यकारा आहुः । समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियमः क्रियतइति । उक्तञ्च । भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियंत्रितम् । साधुत्वं तदभावेपि बोधो नेह निवार्यतइति ॥ एवञ्च कस्माद्वाक्यात्कीदृग्बोध इति प्रश्ने यो यथा व्युत्पन्नस्तस्य तादृगेवेति स्थितिः । कीदृशे बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विचारविषय इति तत्त्वम् । एतेन घटः कर्मत्व-

मानयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपायोग्यतेति परास्तम् । तथाव्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूपसहकारिविरहात्कार्यानुदयेपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृत्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादिकार्यकारणभावं कल्पयन्तोप्यपास्ताः । विपरीतव्युत्पादिते व्यभिचारस्योक्तत्वात् । सिद्धान्ते तु घटः कर्मत्वमित्याद्यसाध्वेव । तथाहि । अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं तत्कथं घटः कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृती प्रति कर्मतया कर्तृकर्मणोरिति षष्ठीप्रसङ्गाच्चेति दिक् । निर्दिष्टविषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधापादानमुच्यते ॥ यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अश्वात्पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा बलाहकाद्विद्योततइति, निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते । यथा वा कुसूलात्पचतीति । आदानाङ्गे पाकेत्र पचिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियं तु तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवानिति, पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यतायाउक्तत्वात् । इह सार्थाद्धीयतइत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात्सार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि, अपादानमुत्तराणीति । किञ्च सार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् । ततश्च हीयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् । न च कर्मकर्तर्ययं लकार इति वाच्यम् । जहातेः कर्तृस्थक्रियत्वात्कर्मण्येवायं लकार इति इन्दुनोक्तत्वात् । यत्तु ल्यपादाने चाहीयरुहो रिति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैयटेन चोक्तं कर्मसंज्ञा-

या कर्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणम्। अतो हानक्रियायां स्वतन्त्रेणापादानेनेप्स्यमानस्येह कर्मतेति। तच्चिन्त्यम्। माषेष्वश्व बध्नातीत्यत्र कर्मणोप्यश्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत्स्वातन्त्र्यं तदाश्रयकर्मसंज्ञापत्तेः। अत एव कर्मसंज्ञाविधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम्। प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति। अत्राहुः। सार्थाद्धीयतइत्यत्र कर्मकर्त्तरि लकारः। तथाहि। अपगमना जहातेरर्थः। सा च क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमते तत्समर्थाचरणम्। यदा तु क्षुदुपघातादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वम्। स्फुटञ्चेदं हरदत्तमाधवग्रन्थयोः। स्यादेतत्। ध्रुवग्रहण किमर्थम्। न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटे ऽतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम्। परत्वात्तत्र कारणसंज्ञाप्रवृत्तेः। यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र। इह हि शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणतेत्युभयप्रसङ्गः। वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ तु वृक्षः पर्णविशेषणं न त्वपायेन युज्यते। न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्। अपाये क्रियायां यदन्वेतीत्यस्याक्षिप्तस्य संज्ञिसमर्थकत्वात्। यद्वा कारके इति निर्धारणसप्तम्याश्रयणात्कारकमिति लभ्यते। पूर्वत्रापि प्रथमार्थे सप्तमीत्युक्तत्वाच्च। तस्माद् ध्रुवग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम्। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्। अधर्माज्जुगुप्सते विरमति प्रमाद्यति वा। संश्लेषपूर्वको विश्लेषो विभागः। स चेह नास्ति। बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वान्न गृह्यतइति वार्त्तिकारम्भः। भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोत्र जुगुप्सादिपूर्विकायां निवृत्तौ वर्तन्तइत्युपात्तविषयमेतत्। कारकप्रकरणे च गौणस्यापि ग्रहणम्। साधकतममिति तमग्रहणाल्लिङ्गात्। अपायादिपदानां स्वरितत्वाद्वा स्वरितेनाधिकारः,

गौणोप्यर्थो गृह्यतइति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्वात्सिद्धम् । पूर्वं हि बुद्ध्या ऽधर्मं सम्प्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्ततइत्यस्त्यपायः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि प्रपञ्चस्त्व बोध्यमिति दिक् ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ भयं भीः त्राणं त्रा भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् । चोरेभ्य उद्विजते बिभेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये बिभेतीत्यादौ तु परत्वादधिकरणसंज्ञा । कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगइति रामायणश्लोकस्तु कस्य संयुगइति योजनया व्याख्येयः ॥

पराजेरसोढः ॥ परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे ऽसोढोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते ग्लायतीत्यर्थः । अकर्मकश्चायम् । तत्र पञ्चम्यां प्राप्तायां वचनम् । असोढ किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । असोढ इति क्तार्थो भूतकालोऽत्राविवक्षितः तेनाध्ययनात्पराजेष्यतइत्यादि सिद्धम् । वस्तुतस्तु असोढग्रहणं व्यर्थं शत्रून्पराजयतइत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः । इह सूत्रे पराजेरिति रूपं विपराभ्याञ्जेरितिवत्समर्थनीयम् । यत्तु परत्वात् घेर्ङितीति गुण इति हरदत्तेनोक्तं तत्सूत्रभाष्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ वारणार्थानां प्रयोगे क्रियया आप्तुमिष्टं कारकमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति वृञ् वरणे, चुरादिः । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे। नन्विह परत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति यथा कृतेपीप्सितग्रहणे गोषु इप्सिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसंज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेप्सितग्रहणम् ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ अन्तर्धाविति सप्तमी येनेति कर्तरि तृतीया। न च कृद्योगे षष्ठीप्रसङ्गः। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तत्कारकमपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । लीङ् श्लेषणे दैवादिकः । अत्रान्तर्धाविति चिन्त्यप्रयोजनम् । न दिदृक्षते चोरानित्यत्र हि परत्वात्कर्मता सिद्धा। इच्छतीति किम्। इच्छायामसत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥

आख्यातोपयोगे ॥ उपयोगो नियमपूर्वकं विद्यास्वीकरणम् । तस्मिन्साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानं स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । पुत्रात्प्रमोदो जायते । इह जनिरुत्पत्तिः । जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । इञजादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् जनिघसिभ्यामिण्णादिसूत्रेणेण् वा । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्या कर्तेति षष्ठीतत्पुरुषः । कर्तरि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्यः अत एव ज्ञापकात् । यद्वा शेषषष्ठ्या समासोयम् । निषेधस्तु कर्मषष्ठीविषय इति कारकइति सूत्रे कैयटः । तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्धात्वन्तरयोगेपि भवति अङ्गादङ्गात्सम्भवतीति यथा। एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देशइतीका निर्देशोयमित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपमर्थासङ्गतिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्तिककाराः समाहिताः । अत्र प्रकृतिग्रहणमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादित्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां यतो वा इमानि भूतानि जायन्तइति पञ्चमीमुपष्टम्भिकामाहुः । अन्ये तु पुत्रात्प्रमोदो जायतइति वृत्तिस्वरसात्प्रकृतिशब्द इह कारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे यतो

वेति सामान्यशब्दोपि उपादानरूपविशेषपरः छागो वा मन्त्र-वर्णादितिं पाशुन्यायात् । अहमेव बहु स्यामिति हि सामाना-धिकरण्यं श्रूयते तच्च चतुर्धा भ्रमे, बाधाया, मभेदे, तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये, भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं आवि-धकः सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् ॥

. भुवः प्रभवः । भूकर्तुः प्रभवः प्राग्वत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । कश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तसु उपक्षये । भावे क्तः । विगतस्ता वितस्ता । अक्षोभ्येत्यर्थः । अत्रोपलभतेः कर्मव्या-पारे प्रभवतिर्वर्तते । प्रकाशतइत्यर्थः । भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता । तथाहि चोरेभ्यो बिभेति । भया-न्निवर्ततइत्यर्थः । त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थः । पराजयते । ग्लान्या निवर्ततइत्यर्थः । वारयति । प्रवृत्तिम्प्रति यत्नान्निवर्तयति । निलीयते । निलयनेन निवर्ततइत्यर्थः । अधी-ते । उपाध्यायाग्निःसरन्तं शब्दङ्गृह्णातीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रप-ञ्चो जायतइत्यत्रापि । ततोपक्रामति । यथा वृक्षात्फलमिति लोकप्रसिध्याश्रयेणापायो बोध्यः । प्रभवतीत्यत्रापि भवन-पूर्वकं निःसरणमर्थः । अत्रेदं वक्तव्यं, निवृत्तिनिःसरणादिधा-त्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगा-णां समर्थनेपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः । नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे वि-शेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानप्रकारान्तमाश्रित्य प्रत्याख्यान-न्तु नातीव मनोरमम् । एवञ्च जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकम-प्यत्रश्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलमिति यावद्बाधं साधु । तथा च्छन्दं भयहेतुरसोढ इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोपि

सार्थकः परत्वाच्चत्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वादित्यवधेयम् ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति सम्बध्नाति ईप्सति वा तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । न च युगपत्कर्मत्वं करणत्वञ्च कथमिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् । दानक्रियायां हि कर्म अभिप्रापणक्रियायां करणम् । दीयमानया गवा हि शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गां ददाति । अत्राभिप्रैतीति पदत्रयम् । न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे बाधकं तु तत्रैव वक्ष्यामः । अत्र वृत्तिकाराः । अन्वर्थसंज्ञेयं सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमिति । तेनेह न । रजकस्य वस्त्रं ददाति । घ्नतः पृष्ठं ददाति । इह हि ददातिर्गौणः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत्स्वीकृतं खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति । न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । नन्वेवमजां नयति ग्राममिति नयतिक्रियाकर्मभिरजैः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वं स्यादिति चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः शेषत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति कर्तुः शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं च । न चेह ग्रामं प्रत्यजा शेषभूता तथा च प्रयोजकलक्षणे प्राशनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डदाने न प्रतिपत्तिः । किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या ऽर्थ-

कर्मेत्युक्तम् । अत्र वार्त्तिकं, क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । पत्ये शेते । भाष्यकारास्तु सन्दर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्म । तथा च सूत्रेणैव सिद्धम् । प्रतीयमानाक्रियापेक्षोपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविश पिण्डीमिति वत् । सूत्रकारश्चाह क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति । न चैवमप्यददातिकर्मत्वात् क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसञ्ज्ञात्वास्वीकारात् । नन्वेवं कटङ्करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वं स्यात् । वचनबलाच्च कर्मसम्प्रदानत्वयोः पर्यायप्रसङ्ग । अत्राहुः । नेद वार्त्तिकं सार्वत्रिकम् । किन्तु प्रयोगानुसाराज्ञियतविषय धातूपात्तफलानाधारएव प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिम कर्मेति सिद्धन्तयाऽभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तन्नेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चोत्पत्तिविक्लित्त्याद्येकफलावच्छेदेनैकीकृतया क्रियया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति। कटङ्करोत्योदनं पचतीति गत्यर्थेषु तु भेदोऽभेदश्चेत्युभयं विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगः अभेदविवक्षायान्तु ग्रामं गच्छतीति तथा च गत्यर्थकर्मणीति सूत्रं प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा । भेदस्य च विवक्षायां पूर्वा पूर्वा क्रियां प्रति । परस्याङ्गस्य कर्मत्वात्तत्क्रियाग्रहण कृतम् ॥ क्रियाणां समुदाये तु पदैकत्व विवक्षितम् । तदा कर्मक्रियायोगात्स्वाख्ययैवोपचर्यते ॥ भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता । तस्माद्गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥ विकल्पेनैव सर्वत्र सञ्ज्ञे स्यातामुभे यदि । आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यानं समं भवेदिति ॥ अस्यार्थः । कर्म स्वाख्ययैव क्रियेप्सितत्वप्रयुक्तकर्मसंज्ञयैवोपचर्यते व्यवह्रियते । न

तु सम्प्रदानसंज्ञया गत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ द्वावपि विवक्ष्येतइति रूपद्वयसिद्धिः । व्यभिचारो ऽतिमसङ्गस्तु न दृश्यते। विवक्षाया व्यवस्थितत्वादेव। एतदेव द्रढयति विकल्पेनेति। समं तुल्यफलकम्। तस्मात्सूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो विवक्षानियमोभिमतः गत्यर्थेषु विवक्षाद्वयम् । पत्ये शेतइत्यादौ तु भेदविवक्षैव ओदनं पचतीत्यादावभेदविवक्षैव चेष्टायामनध्वनीत्येतत्प्रत्युदाहरणयोरपि अभेदविवक्षैव मनसा हरिं व्रजति अध्वानं गच्छतीति त्रिधा चेदम्। यदाह, अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानतामिति । अनिराकर्तृ यथ । सूर्यायार्घ्यं ददाति । नात्र सूर्यं प्रार्थयते न वानुमन्यते न च निराकरोति। प्रेरकं यथा । विप्राय गां ददाति । अनुमन्तृ यथा । उपाध्यायाय गां ददाति । ननु दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव तत्किं सम्प्रदानसंज्ञया । मैवम् । दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था कारकाणां क्रियार्थत्वात्। सम्प्रदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात्तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ संज्ञारम्भादिति हेलाराजः । तदेतत्सूचितम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितमिति। कर्मसम्प्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ । एतच्च वचनं उक्तोदाहरणमात्रविषयम् । अत एव सुब्व्यत्ययेन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते। लोके तु यजेः पूजार्थत्वात्पशोः करणत्वं सिद्धम्॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ सम्प्रदानं स्यात्॥ देवदत्ताय रोचते स्वदते मोदक । अत्राह हरि । हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेष

त्वे वापि कारकम्। रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते॥ अस्यार्थः। अन्यसमवेतोभिलाषो रुच्यर्थः। रोचते। अभिलाषविषयो भवतीत्यवगमात्। विषयीभवन्तं मोदकं देवदत्तः प्रयुङ्क्ते। लौल्यात्तदानुगुण्यमाचरतीति देवदत्तस्य हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसंज्ञा कथ्यते। तथा च हेतुसंज्ञाविरहे णिजभावाद्धेतुसमवायिन्या द्वितीयस्याः क्रियाया अप्रतीतेर्मोदकस्वक्रियायां धातुवाच्यायां कर्ता भवति न तु कर्म। यदा तु रोचते प्रीणयतीत्यर्थः तदा कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम्। तथा च प्रीयमाण इति विशेषणम्। प्रीञ् तर्पणइत्यस्मात्सकर्मकात्कर्मणि लट्। देवादिकस्तु ङिदकर्मकः। तर्प्यमाण इत्यर्थः। यत्तु समर्थसूत्रे रोचयामहइति हरदत्तेन प्रयुक्तं तदस्मिन्नेव पक्षेऽध्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्येत्यवधेयम्। यदा तु देवदत्तस्य योभिलाषस्तद्विषयो भवतीत्यर्थस्तदा शेषत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिति। प्रीयमाणः किम्। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। कर्मादावेवाधिकरणे मा भूत्। अत एवादित्यो रोचतइत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति॥

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात्। देवदत्ताय श्लाघते। श्लाघा स्तुतिः। देवदत्तं स्तौतीत्यर्थः। एवं हि देवदत्तः शक्यते ज्ञापयितुम्॥ अन्ये त्वाहुः॥ देवदत्तायात्मानं परं वा। श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। तथा च भट्टिकाव्यम्। श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिप इति। आत्मानं श्लाघ्यं परस्त्रीभ्यः कथयन्नित्यर्थः। तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। ह्नौतिप्रभृतयोत्र स्वार्थोपसर्जनज्ञापनावचनत्वात्सकर्मकाः। तथा च ज्ञीप्स्यमान इति सं-

ज्ञिविशेषणमुपात्तमिति हेलाराजः । देवदत्ताय न्हुते देवदत्तं न्हुवानस्तामेव न्हुतिं तमेव बोधयति । सन्निहितमपि देवदत्त धनिकादेरपलपतीत्यर्थः । अथवा न्होतव्यं देवदत्तं बोधयतीत्यर्थः । देवदत्ताय तिष्ठते, ईदृशोहमित्यवस्थानेन बोधयतीत्यर्थः । देवदत्ताय शपते, शपथेन किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमानग्रहणाद्देवदत्तः श्लाघते । गार्गिकया श्लाघते पर्थीत्यादौ कर्त्रादिविषये सञ्ज्ञा न भवति । ज्ञीप्स्यमाने विवदन्तइति शप उपालम्भइति वार्त्तिकोदाहरणव्याख्यायां कैयटः । तत्र यस्मा आख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इति मते तु यस्मा आख्यायमानः प्रत्युदाहरणं तस्माद् द्वितीया देवदत्तं श्लाघत इति । आख्यायमानो ज्ञीप्स्यमान इति मते तु यस्मा आख्यायते स प्रत्युदाहरणम् । तस्माच्च षष्ठी । देवदत्ताय श्लाघते विष्णुमित्रो यज्ञदत्तस्येति । ज्ञपमिच्चेति चुरादिकात्सनि कर्मणि शानचि ज्ञीप्स्यमान इति रूपं बोध्यम् । न तु ज्ञाधातोः । तस्य बोधने मित्वाभावात् । तज्ज्ञापयतीत्यादिभाष्यप्रयोगात् । अत एव मारणतोपणेत्यत्र निशानेष्विति पाठो न तु निशामनेष्विति । निशान सनूकरणम् । ज्ञपतेर्लुङ् । सज्ञपितः पशुरित्युदाहरणम् । आप्ज्ञप्यृधामीदित्यत्र तूभयोरपि ज्ञप्योर्ग्रहणमिति सिद्धान्तः । चौरादिकश्च मारणतोपणनिशामनेषु वर्त्ततइति माधवः ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ अयमुक्तसंज्ञः स्यात् । धृङ् अवस्थाने । ण्यन्तः । उत्तमर्णो धनस्वामी । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमपि द्रव्यप्रकर्षत्वादामभावः । अर्तेक्तः । ऋणम् । ऋणमाधमर्ण्यइत्यत्र कालान्तरदेयन्द्रव्यविनिमयोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणम् । तेनोत्तमर्णेपि नत्व भवति । अस्मादेव निपातनान्निष्ठान्तस्य परनिपातो बहुव्रीहौ बोध्य । देवदत्ताय शत धारयति । ध्रियमाणं

स्वरूपेणावतिष्ठमान स्वभावादप्रच्यवमान शत प्रयुङ्क्तइत्यर्थः ॥ कारकशेषे षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । परत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेत् । उत्तमर्णेपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यात् ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तः । अस्य प्रयोगे ऽभिमेत सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षे विवक्षायान्तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । यदा त्वीप्सितमीप्सिततमं वा शेषत्वेन विवक्षितं तदा षष्ठ्येवेति हरदत्तादयः । हेलाराजस्तु हेतुत्वे कर्मसंज्ञायामिति प्रागुक्तश्लोकव्याख्यावसरे स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं सम्प्रदानसंज्ञेत्याह । वाक्यपदीयस्वरसोप्येवम् । अस्मिन्पक्षे परस्परेण स्पृहणीयशोभमिति कर्मण्यनीयर् दुर्लभः । दानीयो विप्र इतिवत्सम्प्रदानएव तु व्याख्येयः । तथा कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति षष्ठ्यप्यसङ्गता । विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति तु व्याख्येयम् । हरदत्तमते तु यथाश्रुतावेव उक्तप्रयोगौ निर्बाधाविति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यम्प्रति कोपः ॥ क्रोधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । देवदत्ताय क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढः । कोपोत्र क्रोध । अपकारो द्रोहः । असहनमीर्ष्या । गुणेषु दोषारोपणमसूया । ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेन्न । द्विषादावतिप्रसङ्गात् । योस्मान्द्वेष्टीत्यादौ ह्यनभिन्दन द्विषेरर्थः । अत एवाचेतनेष्वपि प्रयुज्यते औषधं द्वेष्टीति । यंप्रतीत्यादि किम् । भार्या

मीर्ष्यति । मैनामन्योद्राक्षीदिति । नात्र भार्याम्प्रति कोपः किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न क्षमतइत्येव । क्रुधद्रुहोरकर्मकतया कारकशेषत्वान्नटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । इतरयोस्तु सकर्मकत्वात् द्वितीयायां प्राप्तायाम् ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । पूर्वसूत्रापवादः । देवदत्तमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ एतयोः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात् । यदीयो विविध प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । शुभाशुभपर्यालोचनमिह धात्वर्थः । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकावेतौ । षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । अत एव राध्यतीति श्यन् । अकर्मकादेव तद्विधानात् । तथा च दिवाद्यन्तर्गणसूत्रं राधोकर्मकाद्वृद्धावेवेति । अस्यार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोकर्मकादेव । यथा वृद्धाविति । अत एव कर्मवत् कर्मणेति सूत्रे राध्यत्योदनः स्वयमेवेति भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र हि सिध्यतीत्यर्थः । एतेन न वृये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत क इति माघप्रयोगौ व्याख्यातौ । एतेनैतयोः कर्मकारकं सम्प्रदानं स्यादिति व्याचक्षाणा परास्ताः । यस्येत्यनर्थकं यम्प्रतीत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे वर्त्तते तस्य पूर्वो व्यापारः प्रवर्त्तनक्रिया तस्याः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्त्तितः प्रतिजानीतइत्यर्थः । हेतुसं-

ज्ञायां प्राप्तायां देवदत्तेन प्रतिशृणोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनम्। विवक्षान्तरे तु देवदत्तो गां प्रतिश्रावयतीति भवत्येवेति हरदत्तः। अत्रेदं चिन्त्यम्। उक्तरीत्या देवदत्तो रोचयति मोदकमित्यपि प्रयोगो दुर्वारः। न चेष्टापत्तिः। तत्रत्यस्वग्रन्थेन हेलाराजग्रन्थेन च विरोधात्तत्र हेतुत्वबाधान्न णिजिति यदि तर्हि प्रकृतेपि तुल्यम्। तस्मादिह वैषम्यं दुर्वचमिति॥

अनुप्रतिगृणश्च॥ अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य गृणातेः कारकं पूर्वस्य कर्तृभूतं सम्प्रदानं स्यात्। अनुप्रतिभ्यां गृणाः अनुप्रतिगृणाः तस्येति विग्रहः। अनुप्रतिपूर्वश्च गृणातिः शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते तत्र पूर्वो व्यापारः शंसनम्। होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः ओथामोदेवेत्यादिभिः शब्दैः प्रोत्साहयतीत्यर्थः॥

साधकतमं करणम्॥ क्रियायां प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्। यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्प्रकृष्टम्। उक्तञ्च। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। काष्ठैः पचति। विवक्ष्यतइत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिकं करणत्वमस्तीत्युक्तम्। आह च, वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम्। स्थाल्यापच्यतइत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥ ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुनः श्रुतिः प्रकर्षार्थास्तु किं तमपा, सत्यम्। अस्मिन्प्रकरणे सामर्थ्यगम्यप्रकर्षो नाश्रीयतइति ज्ञापयितुं तमप्। तेन गङ्गायां घोष इति सिद्धम्। यदा च तीरधर्म आधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं। यदा तु गंगाशब्द एव तीरे वर्त्तते तदा न प्रयोजनम्। तत्राद्ये विभक्तिर्लाक्षणिकी। सुब्विभक्तौ न लक्षणेति तु येनविधिरिति सूत्रएव निराकृतम्। द्वितीये तु प्रकृति-

लाक्षणिकी। ननु उभयं मुख्यमस्तु परंपरासम्बन्धस्तु संसर्गः। मैवम्। कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थे साक्षात्सम्बन्धेन विशेष्यतायाः व्युत्पन्नत्वात्। अपादानप्रकरणोक्तानि च बहून्युदाहरणानि तमब्ग्रहणस्य प्रयोजनानीति बोध्यम्॥

दिवः कर्म च॥ दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्यात्, चकारात्करणसंज्ञम्। करणशब्दानुवृत्त्या वक्ष्यमाणस्यान्यतरस्यांग्रहणस्याकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः। तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चेत्युभयं सिध्यति। मनसः संज्ञायामित्यलुक्। किञ्च अक्षैर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणि कर्तुर्णौ कर्मत्वं न। अणावकर्मकादिति परस्मैपदं च नेति दिक्। स्यादेतत्। यदि समावेशः, तर्हि अक्षान् दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीया स्यात्। तथाहि। करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः। करणे ल्युट्। कर्मसंज्ञाया अवकाशः। दीव्यन्ते अक्षाः। भावकर्मणोरिति यगात्मनेपदे। अक्षानित्यत्र तूभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यप्रसङ्गे परत्वात्तृतीयैव प्राप्नोति। अत्राहुः। कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वात् द्वितीयेति। ननु दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्र कर्मण्यभिहितेपि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्। तथा देवना अक्षा इति ल्युटा करणस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानात् द्वितीया स्यात्। मैवम्। एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वयोगिनी। तथा चोभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वम्॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्॥ नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शताय शतेन वा परिक्रीतः। परिशब्दः सामीप्यं

द्योतयति । क्रयोनामात्यन्तिकं स्वीकरणं, नियतकालन्तु तस्य समीपमिति भावः ॥

आधारोधिकरणम् ॥ आधियन्तेस्मिन् क्रिया इत्याधारः । अध्यायन्यायोद्यावेत्यादिना करणे घञ् । क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्द्धारणात् । परंपरया क्रियां प्रति आधारः तत्कारकमधिकरणं स्यात् । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । स्यादेतत् । साक्षात्क्रियाधारयोः कर्तृकर्मणोरेव कुतो नेयं संज्ञेति चेन्न । पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अत एवाहुः । कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् । उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेधिकरणं विदुरिति ॥ अत एव भूतले घट इत्यादौ अस्तीत्यस्याध्याहारो नियतः । यथापुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहयतेः । अत एव च नञा सह कारकान्वयं वदन्तः परास्ताः । त्रिविधं चैतदधिकरणमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्यं, औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकञ्चेति । कटे आस्ते गुरौ वसति तिलेषु तैलमिति ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ अधिपूर्वाणामेषां आधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥

अभिनिविशश्च ॥ एतत्पूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । ग्राममभिनिविशते । अभिनिवेश आग्रहः । तद्वान् भवतीत्यर्थः । अकर्मकोयं तत्राधिकरणस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । प्रवेशनार्थे तु सिद्धैव । परिक्रयणेसम्प्रदानमिति सूत्रादिहान्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते मण्डूकप्लुतिन्यायेन । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । एवञ्चेऽभिनिविष्टानामिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्चेह मानम् । तेन पापेभिनिवेश इत्यादि सिद्धम् । इह सूत्रे नेरल्पाच्तरस्य परनिपाताकरणमीदृशानुपूर्वीकसमुदायविवक्षार्थम् । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखापदे इति । कर्मत्वविवक्षायान्तु तत्रापि

भवितव्यमेव द्वितीयया ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ एतत्पूर्वकस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावसति वा ग्रामं सेना। वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः। व्यधिकरणे षष्ठी। वाच्यवाचकभावः षष्ठ्यर्थः। भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य नेत्यर्थः। ग्रामे उपवसति। कथमुपोष्य रजनीमेकामिति। कालाध्वनोरिति द्वितीया भविष्यति। कथमेकादश्यां न भुञ्जीतेति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्भविष्यति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्त्रा यदाप्तुमिष्यते तमान्तत्कर्मसंज्ञं स्यात्। यद्व्यापाराश्रयत्वादसौ कर्ता तेनैव व्यापारेणाप्तुमिष्टमिति सन्निधानाल्लभ्यते। तेन क्रियाफलशालित्वं पर्यवस्यति। क्रिया हि फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयः फलमेव त्विष्टतमम्। तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वेनेच्छाविषयोऽत्र संज्ञी। स च त्रिविधः। उक्तञ्च। निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ॥ औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥ तथा। यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। तन्निर्वर्त्यं विकार्यन्तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादि भस्मवत्। किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ तत्र निर्वर्त्यं यथा। घटं करोतीति। घटोऽह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादिमते। सङ्ख्यादिसत्कार्यवादिमते तु सन्नेवाभिव्यज्यते इत्यस्ति विशेषलक्षणम्। सामान्यलक्षणन्तु कृधातूपात्तोत्पत्त्या-

रूयफलशालित्वात्। एतेन करोतिर्यत्नार्थक इति मतं मत्युक्तम्। यततइतिवदकर्मकतापत्तेः। न च जानातिवद्विषयत्वापादनपर्यंतार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः। लाघवेनोत्पादनमात्रपरत्वात्। कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च। प्रकृते प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम्। तद्यथा, काष्ठं भस्म करोतीति। गुणान्तरोत्पत्त्या यथा, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति। इह भस्मकुण्डलयोर्निर्वर्त्यत्वमेवेति बोध्यम्। प्राप्यन्तु आदित्यं पश्यतीति। तथायुक्तमिति द्विविधम्। द्वेष्यमितरच्च। अकथितं चेत्यपरम्। संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यत्। दिवः कर्मचेत्यादि। तदित्थंसप्त विध कर्मेति स्थितम्। इह भाष्ये यद्यपि विषयतारूपः क्रियाकृतविशेषोस्त्येव। अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः। तथापि प्रतिपत्तृव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यतइत्युक्तम्। विकार्ये तु काष्ठादौ कथं धातूपात्तफलाश्रयतेत्यवशिष्यते। तत्रेदं तत्त्वम्। प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षया निरूढया उत्पत्त्याश्रयता। यद्वा। काष्ठानि विकुर्वन् भस्मोत्पादयतीत्यर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीतिवत्। एतच्च द्व्यर्थः पचिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम्। तत्र तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगे तण्डुलनिष्ठविक्लित्तेरोदनोत्पत्तेश्चानुकूलो देवदत्तनिष्ठव्यापार इत्यर्थः। तण्डुलान्पचतीत्यत्र तु विक्लेदयतीत्यर्थः। ओदनं पचतीत्यत्र तु विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः। उक्तञ्च। सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः। तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोस्या न विद्यतइति॥ तस्माद्धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति पचित्वेन प्रत्युपात्ता विक्लित्तिः कर्मतया करणतया वा यथायथं सम्बध्यतइति स्थितम्। इदं त्ववधेयम्। क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादिशब्देन लाभाद्यथा न द्वितीयार्थता तथेष्टतम-

त्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात्। अधिशीङादिवत्। एवञ्च तथायुक्तस्थलद्वयेऽपि धात्वाच्यफलाधारमात्रमर्थः। आधेयमेव वा। तच्चाभेदेन फलेऽन्वेति। अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात्। अन्यथा तथायुक्तत्वानीप्सितत्वयोरपि वाच्यतापत्तौ सकलतान्त्रिकविरोधाच्च। एवन्तु फलाश्रय कर्मेत्येवास्तां किं द्विसूत्र्येत्यवशिष्यते। तत्रेदमुत्तरम्। अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्य अपादानसंज्ञां बाधितुमीप्सिततममिति तावद्वक्तव्यं, तस्मिंश्चोक्ते द्वेष्योदासीनयोः सङ्ग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि सूत्रणीयम्। अनीप्सितग्रहणन्तु शक्यं प्रत्याख्यातुम्। तथा च कर्तृकर्मविभक्त्योरुभयोरप्याधारो वाच्यः। आधेयं वा। व्यापारेण फलेन चान्वय इति तु व्यवस्थया शब्दबोधवैरूप्यमिति स्थितम्। गोदोहनी पक्ता पक्व इत्यादिकृदन्तानां नामार्थे ऽभेदान्वयानुरोधादाधार एवार्थः फलभावनयोस्तु विशेषणविशेष्यभावो विपरीत इत्यवधेयम् ॥

तथायुक्तञ्चानीप्सितम् ॥ ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति। चौरान् पश्यति ॥

अकथितञ्च ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारक कर्मसंज्ञं स्यात्। नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गं वारयितुं परिगणनं कर्तव्यम्। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥ नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः॥ इह प्रच्छीत्यत्र छेचेति तुड् न कृतः। आगमशासनस्यानित्यत्वात् सनाद्यन्ताधातव इको यणचीतिवत्। उपयुज्यतइत्युपयोगो मुख्य कर्म क्षीरा-

दि तस्य निमित्तं गवादि दुह्यादीनां मुख्यकर्मणा सम्बध्यमानमिति यावत्। तथा ब्रुविशास्योर्गुणेन कारकेण कर्मणेति यावत्। कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणत्वात्। तत्रापि कर्मण एव प्रकृतत्वात्। यत्सचते सम्बध्यते। पच समवाये। स्वरितेत्। के चित्तु परस्मैपदिभिः सहैनं धातुं पठन्ति। पच समवाये, रप लप व्यक्तायां वाचीति। तन्मते' प्रच सेवनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थत्वात्समवाये वृत्तिर्बोध्या। उभयथापि सम्बध्नातेः कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते। अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं न विरुध्यते। राध्यत्योदन इत्यस्य पच्यतइत्यनेन यथा उभयत्राप्योदननिष्ठाविक्लित्तेर्भानाविशेषात्। कविना मेधाविना सूत्रकारेण तदकीर्तितमित्याचरितं व्यवहृतमित्यर्थः। अपूर्वविधाविति। पूर्वोक्तानामपादानादिसंज्ञानां विषयश्चेन्नास्तीत्यर्थः। न चैवं वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेतिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम्। एकसंज्ञाधिकारेण पराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञाया बाधात्। भाष्यस्तु पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये नातिप्रसङ्गः। सूत्रेष्यकथितमिति कथननिवृत्तिपरायाञ्चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यतइति तथेहापीत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। उक्तरीत्या यथाश्रुतेपि सर्वसामञ्जस्यात्। नीवह्योरिति श्लोके गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपात्तानामुपलक्षणम्। चकारेण जयत्यादयो गृह्यन्तइति कैयटः। माधवोप्याह। जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेःपचेः। तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च सङ्ग्रहः॥ कारिकायाञ्चशब्देन सुधाकरमुखैः कृत इति। एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते। क्रमेणोदाहरणानि। गान्दो-

ग्धि पयः । अविनीतं विनयं याचते । गामवरुणद्धि व्रजम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । अजां नयति ग्रामं, वहति भारं ग्रामं हरति वा, गमयति ग्राममित्यादि । जयतेः । शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखां ग्रामम् । क्षीरधिं सुधां मथ्नाति । मुष्णाति शतं देवदत्तेन । गर्गान् शतं दण्डयति । तण्डुलानोदनं पचति, तारयति कपीन् समुद्रम् । ग्राहयति वटुनेदम् । मोचयति त्याजयति वा कोपं देवदत्तम् । दीपयति शास्त्रार्थं शिष्यान् । स्यादेतत् । दुहादीनामर्थनिबन्धनेयं संज्ञा न तु स्वरूपाश्रया, अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । स्थास्नुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् । कालिदासोपि, शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः । प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेवेति भारविश्च । उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च भिक्षेरर्थपरत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरवं गामर्थयतइति यथा, तत्किं याचेः पृथग्ग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः । अनुनयार्थोत्र याचतिः । विनयं याचते । विनयायानुनयतीत्यर्थात् । अस्तु तर्हि याचेरेव ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वाद्भिक्षेरपि सिद्धमिति चेन्न । अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुनयार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् । अत एव हि नयतिग्रहणेनानुनयार्थस्यापि न गतार्थता । स्पष्टार्थं भिक्षेः पृथग्ग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेर्ग्रह इति यन्माधवादिभिरुक्तं तन्मतभेदेन । तथा च कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरितिवार्तिकव्याख्यावसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता । यत्तु कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे द्व्यर्थः पचिरित्यादिभाष्यन्तत्तु

मतान्तरेण । अन्यथा तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुधा क्लेशेन । अत एव अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पय इति पाणिकांस्यपात्र्योरतिप्रसङ्गः करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः, न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरिगणनादित्यकथितसूत्रे कथयतः कर्मवत्सूत्रे तु पचेर्द्विकर्मकतां ब्रुवतो हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोधः । मतभेदपरत्वात् । अत एव पचिधातुनिरूपणे तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव माधव उदाहृतवानिति दिक् । तथा ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं बहवो न मेनिरे । अत एव तमादौ कुलविधानामर्थमर्थविदां वरः । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पितेति कालिदासश्लोके पूर्वार्धे ग्रहेर्बुद्ध्यर्थतया गतिबुद्धीतिसूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वात्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेनेति विभक्तिविपरिणामेन व्याचख्युः । अत एव च अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनार्दिदद्दैत्यपुरं पिनाकी । जिघांसमानो बलमस्य बाह्वोर्हंसस्त्रभोक्षीद्रघुनन्दनस्तदिति भट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्थं व्याख्यातः । अजिग्रहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधितवानिति । युक्तञ्चैतत्, श्रीरघुपतिं प्रति नियोगकथनानौचित्येन स्वरूपोपस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति व्याख्यातम् । ग्रहेर्बुद्ध्यर्थत्वात् । यद्वा । इषिग्रहयोस्तुमुन्नन्तसमभिव्याहृतयोर्द्विकर्मकताया भाष्ये स्थितत्वात्सिद्धमेतदिति माधवः । ग्राहेर्द्विकर्मताभ्युपगमपक्षे तु जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामिति न सिध्येत् । तत्र हि ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति प्रयोज्ये धेनुरूपे कर्मणि क्तः स्यात् । तथा च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता येति विग्रहे स-

हुव्रीहिरेव न स्यात्। त्रिकतः शेषस्य भाष्ये स्थितत्वात्। सत्यपि वा तस्मिन् पुंवद्भावो दुर्लभः। सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः। जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः। अन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात्। मासजातादिवत्। व्यपेक्षापक्षे तु अपष्ठीविभक्त्यर्थे बहुव्रीहौ सर्वत्र व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनात्स्थैर। प्राप्तोदकमित्यस्य हि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतमर्थः। ऊढरथः। रथकर्मकवहनकर्ता। उपहृतपशुः। पशुकर्मकोपहारसम्प्रदानम्। उद्धृतौदनः। ओदनकर्मकोद्धरणापादानम्। वीरपुरुषकः। वीरपुरुषकर्तृकास्थित्यधिकरणमिति दिक्। स्यादेतत्।.अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षायान्तु जायामतिग्राहितेत्यादि सेत्स्यति। मैवम्। हरतेश्चेति चकारेण समुच्चितानां जयत्यादीनामकार्थितसूत्रविषयत्वेपि तथैव चेति समुच्चितानामणौ कर्त्तुर्णौ कर्मताभ्युपगमात्। गत्यर्थैः साहचर्यात्। अत एव तायादयः पृथगेव सङ्गृहीताः। युक्तञ्चैतत्। ग्रहणकर्तृत्वस्याविवक्षायां प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे णिचो दुर्लभत्वात्। न चैवं दीपिग्रहणवैयर्थ्यमकर्मकत्वादेवाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम्। ण्यन्ताण्णिचि तत्सार्थक्यात्। शिष्याः तत्त्वं दीपयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थः। नन्वेवं त्याजेः सङ्गृहीतत्वाद्यद्यपि त्याजितैः फलमुत्खातैः, मुक्ताहारञ्चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्येत्यादि सिद्धम्। तथापि गवा पयस्त्याजयतीत्यर्थ इति कैयटहरदत्तादिग्रन्थो विरुध्यतइति चैत्रविशेषाविवक्षायां कर्मत्वेपि कर्तृत्वविवक्षायां तस्य निर्बाधत्वात्। स्यादेतत्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथायुक्तञ्चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां सर्वमिदं सिद्धम्। तथाहि।

यथा विक्लिरुपसर्जनं विहेदनं पचेरर्थः, न्यग्भावनं रुहेः, द्विधाभावनं भिदेः, तथा त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेः । दापनं याचेः भिक्षेश्च । अङ्गीकारणमपि याचेः । मन्त्रेशोपसर्जनमवस्थापनं रुधेः । आख्यापनं पृच्छेः । मोचनं चिञः । प्रतिवादनं ब्रूञः । तद्विशेषस्तु शासेरित्यादि । एवञ्च धातूपात्तव्यापारविषयाश्रयत्वं गवादेःस्पष्टमेवेति । अत एवाकडारसूत्रे ऽपादानमुत्तराणि, गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ऽवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चेदम् । अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । अत्रोच्यते । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामश्नीयादितिवत् षष्ठीं बाधितुं सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव, गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी भवत्येवेति न कश्चिद्दोषः तथा चेह षष्ठीसम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम् । अथेदं विचार्यते । कर्मणि विधीयमाना लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्र भाष्यम् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति ॥ अभिधाने इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन नीवह्योर्हरतेश्चेति चशब्दसमुच्चितः कर्षिनयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दुह्यादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताः । चशब्दसमुच्चितेष्वहेतुमण्ण्यन्ता दण्ड्यादयश्चोच्यन्ते । ण्यन्तइत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्तास्चशब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च । तत्र अणौ कर्म तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः । तत्रापि बुद्धिभक्षत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतांतरम् । तथा च भाष्यम् । कथितेभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्म-

णि लादिविधिः सपरे । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाथ गुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीन्येकीयमतदूषणपरः प्रथमः पादः । त्वस्याः ष ष्ठ्याः त्रिविधिरितीयं त्वस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्यर्थात् । सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तसहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादय । गुणकर्मेति । पुरुषप्रवृत्तेः पयःप्रभृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं गवाद्युच्यते । ण्यन्ते तु शब्दत प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति तदार्थधर्माद्युच्यते । ध्रुवयुक्तयो ऽकर्मकाश्चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः । एष्वगुणे प्रयोग ज्ये । न च बुद्धिभत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मण्यपवे स्यात् ण्यन्ते कर्तुश्चेत्यस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् । अपर आहेति भाष्येण मतान्तरताद्यवसायात् । अत्रायं सङ्ग्रहः । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीह्कृष्वहाम् । बुद्धिभ्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसु चेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानामिह निश्चितः । लकृत्यक्तखलर्थानां प्रयोगो भाष्यपारगैः ॥ तत्र नीप्रभृतीनां प्रधानकर्मसम्बन्धोन्तरङ्गः । दुह्यादीनान्तु विपरीतम् । तेन तदंशे न्यायसिद्धो नियमः । इतरत्तु सर्वं वाच निकम् । क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते पयः दोह्या दुग्धा सुदोहा । अजा ग्राम नीयते नेया नीता सुनया । बोध्यते माणवकं धर्मः माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुह्याच्पच्येत्यादिना दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुह्यादयो गौणइत्युक्तम् । तत्र ग्रहेः पाठो निर्मूल एव । जग्राह घृतरुं शत्रमित्युदाहरणञ्चायुक्तम् । इतरेषान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठ । न्यादयो दुह्यादयश्चेत्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे इति

सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्येयम्। यथाश्रुते हि दण्डिमुषिभ्यां मुख्ये स्यात्। तथा च गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यं विरुध्येत शतं त्वत्र प्रधानं गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । दण्डिरत्वेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेः सम्भवात्। तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात् । इष्यते तु गौणे । तथा च भारविः । येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थइति। अमृतं ह्यत्रोद्देश्यतया मुख्यम्। अम्बुनिधिस्तु गौणः। यदपि अन्ये तु यथारुचीत्युक्त्वा गोपीहावमकार्यतभावद्वचैनावनन्तेनेत्युदाहृतम्। तदपि न। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति सिद्धान्तात् । यद्वा कूविज्ञाने इतिचुरादावात्मनेपदी बोपदेवेन पठितः। तस्येदमुदाहरणम् । बुद्ध्यर्थेषु पक्षद्वयस्योपपादितत्वात्। यत्तु श्रीहर्षः मायुङ्क्त । स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोभिद्रचन्द्रेति, तच्चिन्त्यम्। शिशुना चन्द्रं प्रार्थितत्यप्रधाने क्तप्रत्यये बहुव्रीह्ययोगात्। वक्ष्यति हि । अप्रथमाविभक्त्यर्थे चायमिति। न च चन्द्रे क्तः। अप्रधाने दुहादीनामित्युक्तेः। अत एव काकपक्षधरमेत्य याचित इति कालिदास। कृत्पष्ठी गुणमुख्याभ्यां कर्मभ्यां प्राप्यते पृथक्। अविशेषाद् द्वितीयावचेता ग्रामस्य गोरिति॥ यत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्ष्यद्वयाभिधा। न शक्यते तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम् ॥ प्रधाने नियता षष्ठी गुणे त्वभयथा भवेत्। इत्याह गोणिकापुत्र इति भाष्याद्गुणद्वयम्॥ नेताश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा। इह प्रधाने कर्मणि नित्या षष्ठी । भाष्यकारवचनात्तु गुणकर्मणि वैकल्पिकीति स्थितम्। नन्वकर्मकाणां प्राकृतकर्माभावात्कथं द्विकर्मकता । तथा च ण्यर्थकर्मणि प्रत्ययोस्तु

आस्यते माणवक इति । मासमिति तु प्रयोगोसङ्गतः । ध्रुव-चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुण इति श्लोके ध्रुवग्रहणञ्च व्यर्थमिति चेन्न । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणामिति भाष्याद्गन्तव्योऽध्वा अध्व गन्तव्यः । अस्मादेव निपातनाद्गन्तव्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया लोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणम् । तेनाऽध्वानं स्वपितीति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालमास्तइत्यर्थः । क्रोशमास्ते । कुरून् स्वपिति । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति पक्षे गोदोहादेर्यद्यपि कालत्वात्सिद्धं तथापि लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च ग्रामसमुदायविशेषाः कुरुपञ्चालादयो गृह्यन्ते इति कैयटः । तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति तु गुणद्रव्ययोरर्थे आरम्भणीयम् । क्रोशं कुटिला । मासङ्गुडधानाः । सकर्मकार्थश्च । मासं वेदमधीते । यद्वा आस्यादयस्तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तन्ते तथा चोत्सर्गेणैव सिद्धम् । मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थात् । तथा च द्वितीये भाष्यम् । प्राकृतमेवेदं कर्मेति । न चैवं सकर्मकेष्वप्यतिप्रसङ्गः । लक्ष्यानुरोधेनाकर्मकाणामेवोक्तप्रकाराभ्युपगमात् । आह च । कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ॥ हेलाराजस्त्वाह । सकर्मकेष्वपि मासमोदनं पचतीति भवत्येव । अत एवोक्तं सर्वैरिति । अकर्मकैरिति त्वविवक्षितमिति कैयटोप्येवम् । अस्मिन्पक्षे मासमास्ते कटे इति कटादेरपि द्वितीया प्राप्ता तथापि कालादेरेव व्यापनकर्मत्वं न तु कटादेरिति हेलाराजः । अनभिधानञ्चेह शरणम् । अधिशीङित्यादिसूत्रापरं

वा वोध्यम् । इह च कर्मणि भावे च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मासं चेति रूपद्वयमपीष्टम् । स्यादेतत् । भावेचाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्कथं भावे ल इति चेत् । उच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्रव्यकर्म व्युदस्यते न तु वहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षाश्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ वहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रतिरविरुद्धा । जातिव्यक्तिपक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति सिद्धान्तात् । उक्तञ्च हरिणा । शक्तिमप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मोद्विशिष्यते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणेति ॥ अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः । लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पतइति च ॥ एतेन सस्तेमाघमघाभिधानि यमुना गङ्गौघसङ्गे ययेति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता सणौ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥ नियमार्थमिदम् ॥ णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति ॥ तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वत्प्रप्तकर्तृसंज्ञाया एव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिद्ध्यति । आह च । गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गत । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतइति ॥ कर्तु. स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः । गमयति माणवकं ग्रामं ग्रामकर्मक यद्गमन तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । नीवह्यो प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ यद्यप्येतयोः प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नाययति वाहयति वा भारं देवदत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेधः ॥ नियन्तृकर्तृकस्य प्रयोज्य. कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । वहन्ति वाहाः वा-

हयति वाहान् रथिनं सूतः। या मापणइत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थः। याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीतेः। तेन कालं पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मता बोध्या। बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः। अत एव दृशेरुपसङ्ख्यानं करिष्यते। बोधयति माणवकं धर्मम्। प्रत्यवसानं भक्षणम्। भोजयति आशयति माणवकमोदनम्। आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आदयति खादयत्यन्नं बटुना। भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति प्रतिषेधोप्यणावित्ययं सन्निधानात्तद्विषयः। तेन चुरादिणिजन्तेपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्प्रतिषेध उपसङ्ख्यातः। भक्षयत्यन्नं बटुना। अहिंसार्थस्येति किम्। भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम्। भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या तस्यामवस्थायामन्तेषां चेतनत्वाभ्युपगमात्। शब्दः कर्मकारकं येषान्ते शब्दकर्माणः न त्विह कर्तरिकर्मव्यतिहारइत्यत्रेव कर्मशब्दः क्रियापरः। गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्ये ऽर्थशब्दात्कर्मशब्दस्य पृथगुपादानात् अध्यापयति पाठयति माणवकं वेदम्। जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्॥ जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं देवदत्तः। दृशेश्चोपसंख्यानम्॥ दर्शयति हरिं भक्तान्। यद्यपि दृशेर्ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थतायां न सिध्यतीत्युपसंख्यानमारब्धम्। श्रावयति श्लोकं देवदत्तमिति तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम्। शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु शृणोतेरुपसंख्येयं स्यात्। ह्वयतिक्रन्दत्योश्च प्रतिषेध्यं स्यात्। ह्वाययति क्रन्दयति वा देवदत्तेन। दृशेस्तूभयथाप्युपसंख्येयं स्यात्। शब्दायतेश्चोभयथा प्रतिषेध्यम्। अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसंगः। शब्दलक्षणस्य कर्म-

णौंतर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन । अकर्मकग्रहणेन तु येषां कालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति । गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पचिदद्दातिप्रभृतिभ्यः कर्तरि क्तो न । अन्यथा पक्ववान् दत्तवानित्यर्थे पक्वो दत्त इति स्यात् । लः कर्मणीति सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणां असम्भवत्कर्मणां वा ग्रहणम् । अत एवाविवक्षितकर्मणां न भावे लादय इतीह सूत्रे वदतो णेरणावित्यत्र तु नेह पच्यतइति भावे लकार इति ब्रुवतो हरदत्तस्य मतभेदपरत्वान्न पूर्वापरविरोध इति दिक् ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ हृ च कृ चेति विग्रहः । हरत कुरुतेति वा । अनयोरणौ कर्ता णौ वा कर्म स्यात् । नवेतिविभाषासूत्रे उभयत्रविभाषास्विदं वार्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणवकमोदनं माणवकेन वेत्यत्र प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते छात्राः विकारयति छात्रान् छात्रैर्वेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । दृशेस्तु बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानाद्वा प्राप्ते। अभिवादयति गुरुं देवदत्तः अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा । णिचश्चेत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति गुरुं देवदत्तेन । दर्शयते राजानं भृत्यान् भृत्यैर्वा । कर्मसंज्ञाभावपक्षे कर्मान्तरस्याभावाण्णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेतीति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिचश्चेत्येव युक्तम् । णेरणावित्यस्य तु नायं विषयः । णिज्वाच्यप्रवृत्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम् ॥

- स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च । धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइति कर्मकर्तर्यप्यस्तीदम् । फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्यमात्रस्य पचाद्यौत्सर्गिकस्य परं त्यागः । विप्रकलितशक्तिपक्षे विशिष्टशक्तिपक्षे चेदं तुल्यम् । निक्षेपणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितमिति पक्षे तु प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्वं तु भूतपूर्वभावनार्थत्वात् । एतेन कारकाणां क्रियान्वयनियमोपि द्वेधा व्याख्यातः । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो लकारार्थः । देवदत्तेन पच्यते । देवदत्तरूपो य आश्रयस्तन्निष्ठो विक्लित्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं चाधेयतारूपं संसर्गमर्यादया भासते ॥

तत्प्रयोजकोहेतुश्च ॥ तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः स्याच्चात्कर्तृसंज्ञः । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति हरिं । हेतुत्वात्तद्व्यापारे हेतुमतिचेति णिच् । कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ अधिरीश्वरइत्यतः प्राक् प्रागिनिपाता इत्यधिक्रियते । तन्त्राद्याश्रयणात् । तेन पूर्वं निपातसंज्ञा-सन्तः पश्चाद्गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थात्संज्ञासमावेशः सिध्यति । अन्यथा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञानां निपातसंज्ञायाश्च पर्यायः स्यात् । तन्त्रादौ प्रमाणं तु प्राग्ग्रहणसामर्थ्यमेव अन्यथा रीश्वरादिति पञ्चम्यैव दिक्शब्दाक्षेपात्किं तेन । न च परशब्दाक्षेपप्रसङ्गः । चादयोसत्वे प्रादय इत्येतयोर्विधेयपोर्लाभेना

नन्दयापत्तेः । रेफविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरेतोसुन्कसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत् । वस्तुतस्तु मास्तु रेफः प्रत्यासत्त्या ऽभिमतसिद्धेः अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञारम्भाच्च । न चासौ समासेष्वव्ययीभाव एवेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । गौरवग्रस्तं व्याप्तिन्यायमाश्रित्य नियमार्थत्ववर्णनापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विध्यर्थतायाश्च न्याय्यत्वात् । अत एव नलोकेति सूत्रे अव्ययात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणमप्युपपद्यतइति दिक् ॥

चादयोसत्वे ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः न तु द्रव्ये । निपातत्वादव्ययत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः । लिङ्गसङ्ख्यान्वयि द्रव्यमिति वा । असत्वे किम् । पशुना यजेत, पशुशब्दश्चादिः । चः समुच्चय इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतायाः ऋलृक्सूत्रएवोपपादितत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् । वातीति वाः विभातीति विभः । इह क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विभशब्दस्याप्यव्ययसंज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ चादयः । च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयस् कूपत् प्रश्नवितर्कप्रशंसास्वयम् । एवं सूपदपि । कुविदिति भूयोर्थे योगप्रशंसास्तिमात्रेषु च । नेदिति शङ्कायाम् । निज्जिह्मायन्तोनरकंयताम । नेदेवसापुनर्जन्नदेवा इत्यादौ तु न इदिति पदद्वयं पठ्यते । तस्मान्निपातसमुदायोयं बोध्यः । निपातैर्यद्यदीति निघातनिषेधः । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्वपमिति तु शाकटायनः । चेत् चण् अयं चेदर्थे णित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं च निपातैर्यद्यदीत्यत्र

स्फुटीभविष्यति। कच्चित्। यत्र। नह निश्चितनिषेधे। हन्त हर्षेनुकम्पायां च। माकिः माकीं एतौ निषेधे। माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं संशारिके वटेत् किस्सम्भाविता निषेधेन किरिन्द्रस्त्वदुत्तरः। नकिरेवायथात्वं दिकं नुकम्। सुकआकी नकी नाकिः। माकीं माकिः। आकृतमिति वेदनिघण्टुः। आमिश्राणि नवोत्तराणीति तद्व्याख्यायां यास्कः। माङ्। माङ्लुङ्‌लिङितिविशेषणार्थो ङकारः। मा भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्दः। नञ्। अकारो नलोपो नञ इति विशेषणार्थः। नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात्। न च सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गं वारयितुं अलुगुत्तरपदइत्युत्तरपदाक्षेपेण पूर्वपदेन नञोवश्य विशेषणीयत्वात्तेनैव पामनपुत्रस्यापि सिद्धेः किं ञकारेणेति वाच्यम्। नैकधागमिकर्मीकृतनैकनीहृतेत्यादौ निषेधार्थेन नशब्देन सहसुपेति समासेतिव्याप्तिं वारयितुं नित्वस्याप्यावश्यकत्वात् तथा पूर्वपदस्य विशेषणेऽपि अनन्यार्थेनित्वस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु वृद्धया चरितार्थञकारस्य तद्धितस्यापीति तु मार्गो ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो बोध्यः। यावत् तावत्। त्वै न्वै एतौ वितर्के। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। वषट्। स्वधा। ॐ। तथा। हिरुक्। खलु। किल। अथ। सुष्ठु। आद्हेति हि सोपक्रमकृत्स्नेषु। आदहस्व धापमित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पठन्ति। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते। अच उपसर्गात्त इति घोस्तत्त्वं न भवति। उपसर्गप्रतिरूपकत्वेप्यनुपसर्गत्वात्। विभक्तिप्रतिरूपको यथा। अहम्। शुभम्। अहंयुः। शुभंयुः। अहंशुभमोर्युस्। चिरेण। अन्तरेण। चिराय। अचिरात्। अकस्मात्। चिरा-

य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेलायां मात्रायामित्यादि । एन गेये केन विनीतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्यस्याव्ययस्य युवामित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि । स्वरास्तु सम्बोधनभर्त्सनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भवं बोध्या । अ अपेहि आ एवं मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईशः । ऊ ऊपरे बीजं वपति । ए इतो भव । ओश्रावय । ऋ ॠ ऌ ऐ औ एते मन्त्रस्तोमाः । पश्विति सम्यगर्थे । लोधं नयन्ति पशुमन्यमानाः । शुकमिति शीघ्रत्वे । यथा कथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग है हे भो अये इत्यादयः सम्बोधने । येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु इति नानार्थे । एकपदे इत्यकस्मादर्थे । निहन्त्यरीनेकपदे । पुतइति कुत्सायाम् । कुत्सितमवयवञ्छादयति इति पुच्छ । डः।पुलिति लान्तमिति शाकटायनः। कुत्सित कसति गच्छतीति पुल्कसः । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोत्र तिष्ठति । आत इति इतोपीत्यर्थे । इत्यादि । आकृतिगणश्चायम् ॥

प्रादयः ॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्न तु सत्त्वे । प्रपरा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः । तत्र निस्दुस् इमौ सान्तौ । निसस्तपतावनासेवनइतिनिर्देशादिस्युपसर्गस्यायतावीति सूत्रे वृत्तिः । निरः कुषः सुदुरोरधिकरणे इत्याद्यनुरोधाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः । अद्रव्ये किम् । विः पक्षी । परा सेनाः ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे॥प्रादय क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा स्युः॥

गतिश्च ॥ प्रादयो गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे । पुलिङ्गोय गतिशब्द । गतिरनन्तर इति लिङ्गात् । अव्युत्पन्नश्चायं क्तिज-

न्तो वा । नकिचिदीर्घश्चेति तु न प्रवर्तते । अत एव निर्देशात् । उपसर्गसंज्ञया सह समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा पर्याय स्यात् । तेन प्रणेयमित्यादौ णत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । निपातसंज्ञायास्तु समावेशः प्राग्ग्रहणेन साधित एव । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । योगग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्रवृद्धं कृतं प्रकृतमित्यत्र गतिरनन्तर इति स्वरो न । कर्मणि क्तान्तं प्रत्यगतित्वात् । कृञर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रवृद्धो भावः प्रभाव इत्यत्र श्रिणीभुवोनुपसर्गइति घञ् सिद्धः । एवं प्रणायपत्यभिपाचयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकतायां णत्वषत्वे स्तः । ण्यर्थविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसंज्ञा तु क्रियायोगं विनाप्यस्ति । एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्त । तेन प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यति । उपसर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ मरुत्तः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वाभावेप्यच उपसर्गात्त इति तत्वं प्रवर्तत इत्याहुः । एवं च मरुत्पयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत्वएव संज्ञा वक्तव्या। अत एव कि विधिरङ् च न भवति । निपातसंज्ञा तु नास्त्येष्टा । तेन तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते मरुत्तव्दो मध्योदात्त । निपातत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात् । न चोपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्राद्दोषप्रत्यादवस्थ्यं शंक्यम् । निपाता आद्युदात्ता इत्येव सिद्धे ऽभेः प्रतिषेधमात्रार्थं तत्सूत्रारम्भादिति हरदत्तादयः । अत एव नाभिरित्येव सूच्यताम् । मास्तु वा तदपि । एवादिषु अभे सुपठत्त्वादित्यवोचाम । एवं च तप्पत्रेमरुद्भ्यामिति मरुत्शब्दव्युत्पादने उपायान्तरं बोध्यम् । तत्र च तपः पित्वमेव सम्यक् । तद्वितीति निरनुपाठस्तु यत्राचित्कः प्रामादिकः । अन्य-

था मरुत्तशब्दस्याद्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूत्रस्थकैयटादिविरोधापत्तेः। मत्वर्थीयप्रकरणे तनो नित्त्वं मरुत्तशब्दस्याद्युदात्ततां चावलम्ब्य प्रवृत्तो हरदत्तग्रन्थस्तु चिन्त्यः। पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाषेत्यादौ पठ्यमानं पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वं तु द्वेधापि सिध्यति। नञ्विषयस्यानिसन्तस्येति पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात्। श्रच्छब्दस्याङ्विधावुपसंख्यानं॥ श्रद्धा। भिदादिपाठात्प्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनाद्वा सिद्धम्। अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानम्॥ एतच्चान्तरपरिग्रहे इत्यत्र भाष्ये स्थितम्। अन्तर्धा। अन्तर्द्धिः। अन्तर्हण्यात्। हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं। एवं चान्तरदेशइति न कर्तव्यम्। देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। अयनं चेत्यपि न कर्तव्यम्। कृत्यच इति सिद्धेः। देशे तु क्षुभ्नादिता बोध्येति कैयटः। देशे निषेधार्थं सूत्रद्वयमिति तु हरदत्तः। पक्षद्वयेऽपि अन्तर्णयति अन्तर्भवाणीत्यादौ यथायथं णत्वं बोध्यम्। सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु॥ सुलभं। दुर्लभम्। उपसर्गात्खल्घञोरिति नुम् न। एतच्च प्रयोजनमापाततः। नसुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति, सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात्। अन्यथा ऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात्। सुत्तं, सुदत्तम्। अच उपसर्गादिति तत्वं मा भूत्। षत्वं, दुःस्थितिः। प्रक्रियाजालदुःस्थम्। सुसिक्तम्। सुस्तुतम्। सुःपूजायामिति तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम्। तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव। कथं तर्हि फलवद्भावनोद्भूतकथम्भावतिरोहिताः। नैवाज्ञानां कथं भावाः प्रादुष्यन्ति कथं च नेति। सत्यम्। नेदमुपसर्गत्वप्रयुक्तं किन्तूपसर्गप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः पृथग्ग्रहणप्रयुक्तम्। एतेन प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र आङ् दुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गान्सुनोतीत्यादिना षत्वमिति व्या-

चक्षाणाः परास्ताः । दुर उपसर्गतायाः षत्वविधौ निषेधात् । स्यतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धाच्च । णत्वम् । दुर्नीतम् । दुर्नयः । एतेन दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते णत्वमिति भ्राम्यन्तः परास्ता । गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥ कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् । कारिका क्रिया । मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देशइति ण्वुल् । यस्तु कर्तरि ण्वुलन्तः कारिका दासीति । यश्च श्लोकवाची तयोर्नेह ग्रहणम् । क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियाप्रवृत्तेरेव ग्रहणात् । पुनश्च न सौ छन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम् ॥ पुनराधेयम् । गतित्वात्समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतोनाव इति धेशब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतं वासः । इहापि गतित्वात्समास । स्वरस्तु मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । काठकेऽन्तोदात्तः पठ्यते । शेषनिघातेन पुनःशब्दोऽनुदात्तः । गतिर्गताविति निघातं वदन् वृत्तिकारस्तु परत्वात्तस्य न्याय्यतां मन्यते । चनोहित ॥ चायेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुन्नन्तत्वान्निपातत्वाद्वाऽद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ एते गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे । कृभ्वस्तियोगे च्विडाचौ विहितौ । तत्साहचर्यादूर्यादयोपि तद्योगएव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अनभिधानाच्च । तत्राप्याविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वाऽन्येषां करोतिनैव योग इति प्राच्चादयः । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति तथापीह सामर्थ्यात् च्विडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगः संभवति । स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । च्वेरश्रावित्वाच्च । ऊरीकृत्य शुक्लीकृ

त्य पटपटाकृत्य। इहेदमवधेयम्। ऊर्यादीनां स्वाहान्तानां चा-दिष्वपि पाठादक्रियायोगेपि निपातत्वम्। आविःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्कृञो योगे विकल्पः। भ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति। कथं तर्हि वारुणीमदविशंकमयाविश्चक्षुपोभवद्-साविव इति माघः। अभवद्युगमद्विलोलजिह्वायुगलीटोभय-स्टक्वभागमाविरिति च। निरंकुशाः कवय इति हरदत्तः। व-स्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्यामः। तथाहि। गतित्वाद्धातोः प्रा-क् प्रयोगः प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम्। तच्च भाष्यवा-र्तिकयोरेव निराकृतप्रायम्। तेप्राग्धातोरिति सूत्रं हि द्वेधा व्या-ख्यातं प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं चेति। तत्रान्त्यपक्षे प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः। प्राक्तु प्रयुज्यमानाः संज्ञां लभन्तइति स्थितम्। इममेव च पक्षमाश्रित्यानुकरणं चेति सूत्रे ऽनितिपर-मिति प्रत्याख्यातम्। एवमेव छन्दसिपरेपि व्यवहिताश्चेति सू-त्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम्। अत एव तेप्रागिति सूत्रे सुकटं करा-णि वीणानीति भाष्यं कर्तृकर्मणोश्चभूकृञोरिति सूत्रे स्वायम्भ-वमिति भाष्यवृत्तिग्रन्थौ। च्व्यर्थयोः किं स्वाढ्येन भूयतइति वृत्ति-ग्रन्थश्च सङ्गच्छते। एतेन वृत्तेः प्रामादिकतां वदन् आढ्येन सु-भूयतइति पाठः कर्तव्य इति शिक्षयन् हरदत्तोप्यपास्तः। प-क्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन संज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात्। एतेन पुरोरामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुरि-ति भट्टिः। तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कालिदासश्च स-मर्थितः। न च पुरोव्ययमित्यस्य कृञ्मात्रविषयत्वमिति भ्रमित-व्यम्। कृञोनधिकारात्। तुरासाहं पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चे-ति दिक्। जरी ऊरी उररी एते त्रयोङ्गीकारे विस्तारे च। विता-ली भूसी एतौ विस्तारे। शकला संसकला ध्वंसकला भ्रंसक-

ला एते चत्वारो हिंसायाम् । मकला कृतेत्यादि । हिंसित्वेत्यर्थः । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य । पीडयित्वेत्यर्थः। सजूः सहार्थे । फलफली चिक्ली आक्ली एते विकारे । अलोष्ट्री केवली सेवाली शेवाली वर्षाली मसमसा भसमसा एते हिंसायाम् । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा पापी करुणाविलापे । पापीकृत्य । करुण विलप्येत्यर्थः । प्रादु प्राकाश्ये । श्रत् शीघ्रार्थे । श्रत्कृत्य । आविः प्राकाश्ये । आविष्कृत्य । गणरत्ने त्वन्येपि संगृहीताः । तथाहि । पापाली सङ्कला केवासी एते हिंसायाम् । वार्दाली धार्दाली आलम्बी एते प्राकाश्ये हिंसाया च । इत्यूर्यादय ॥

अनुकरणञ्चानितिपरम् ॥ गति स्यात्क्रियायोगे । खाट्कृत्य । अनितिपर किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । सति हि गतित्वे प्रयोगनियमपक्षे धातोः प्राक् प्रयोग स्यात्। अनुकरणत्वजात्याक्रान्तस्येतिशब्दे परे ऽयनिषेधः । तेन श्रौषड्वौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र श्रौषट्शब्दस्यापि निषेधः । सञ्ज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरग्रहणं न कर्तव्यमिति । परस्परसञ्ज्ञामात्रेरेवाभावात् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ क्रमाद्गतिसंज्ञे स्त । सत्कृत्य । असत्कृत्य । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादराः। अवज्ञया प्रत्युत्थानाद्युपेक्षा त्वनादरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा । शोभनमशोभन च कृत्वेत्यर्थः ॥।

भूषणेऽलम् ॥ गति सञ्ज्ञं स्यात् । अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलंकृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादयस्त्रयो योगाः स्वभावात्कृञ्विषया इति माधवः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः ।

अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । हत्वा गमनं द्विधा । हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीयं प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ गती स्तः । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोप्येवम् । अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । ततश्च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतीघातो धातुगतिसमुदायगम्यः । श्रद्धाप्रतीघाते किम् । कणेहत्वा गतः । मनोहत्वा । सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः । मनःशब्दस्तु चेतसि ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ पूर्वाधरावराणामिति व्युत्पादितो ऽसिप्रत्ययान्तोऽव्ययं तथाभूतः पुरःशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् । पुरस्कृत्य । नमस्पुरसोरिति सत्वम् । अव्ययं किम् । पूः पुरौ पुरः कृत्वा ॥

अस्तञ्च ॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्य । अव्ययमित्येव । अस्तं काण्डम् । क्षिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छगत्यर्थवदेषु ॥ अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिगत्य । अभिमुखमुक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

अदोनुपदेशे ॥ अदःशब्दस्त्यदादिः सोनुपदेशे गतिः स्यात् । अदःकृत्यादःकृतम् । यदा स्वयमेवेत्थं पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । अनुपदेशे किम् । परं प्रति कथने मा भूत् । अदः कृत्वा गतः ॥

तिरोन्तर्धौ ॥ तिरोभूय । अन्तर्धौ किम् । तिरोभूत्वा स्थित । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थ ॥

विभाषा कृञि ॥ प्राप्तविभाषेयम् । तिरोन्तधावित्यनुवृत्तेः । तिरःकृत्य तिरस्कृत्य । तिरसोन्यतरस्यामिति वा सत्वम् । प्रत्युदाहरणे तु न सत्वम् । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्ते । तिरः कृत्वा काष्ठम् । के चित्त्विहापि सत्वमिच्छन्तः पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगं चानुरुन्धानाः सत्वविधौ गतिग्रहण निवर्तयन्तीति माधवः ॥

उपाजेन्वाजे ॥ एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । विभक्तिप्रतिरूपकौ निपाताविमौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । उपष्टभ्येत्यर्थः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ एतानि कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । च्व्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षात्क्रियते चेत्तदायं प्रयोगः । न तु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरापादने । च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्व्रिति नित्यैव सज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्विविकल्पसंनियोगेनेह गणे निपात्यते । यद्वा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्त आदेश । तथा च मास्तु पूर्वविप्रतिषेधः । त्रैशब्द्य हि नः साध्यम् । लवणंकृत्य लवणंकृत्वा लवणीकृत्येति । तत्र च्व्यन्ताच्व्यन्तयोः पाक्षिके लवणमादेशे सम रूपं । परेणापि विकल्पेन मुक्ते तु च्व्यन्तस्य नित्या सज्ञेति न कश्चिद्दोषः । इहाग्नौ वशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः । प्रादुराविःशब्दयोरूर्यादित्वात्प्राप्ते विभाषा । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनोव्यापारे । चिन्ताकृत्य । भद्रा आलोचनाप्रशंसामङ्गलेष्वयम् । रोचनेतीति

श्रद्धोत्पादे प्रशंसायां च । अमोति रहःसाहित्ययोः । आस्था श्रद्धा प्राजर्याबी जर्या जरणक्रियायाम् । प्राजरुहा बीजरुहेति रुहिक्रियायाम् । लवणम् उष्णं शीतम् । उदकम् । आर्द्रं, लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते मान्तादेशो वेत्युम् । अग्नौ । वशे विकम्पने विकसने महसने सन्तपने । प्रादुस् नमस् आविस् । आकृतिगणोयम् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ एतौ निपातौ कृञि वा गतिसज्ञौ स्तः । उरसिकृत्य । उरसिकृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थ । मनसिकृत्य मनसिकृत्वा । निश्चित्येत्यर्थ । अत्याधानमुपश्लेष । तत्र न । उरसिकृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ एते त्रय कृञि गतिसंज्ञा वा स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य मध्येकृत्वा । पदेकृत्य पदेकृत्वा । एदन्तावेतौ निपातौ । निवचनं वचनाभावः । अस्याविशेषेण एदन्तन्ता निपात्यते न तु सज्ञासंनियोगेन । व्याख्यानात् । निवचनेकृत्य निवचनेकृत्वा । वाच नियम्येत्यर्थः । अनत्याधाने किम् । हस्तिन पदे कृत्वा शिर शेते ॥

नित्य हस्तेपाणावुपयमने ॥ एतौ निपातौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्त उपयमने । दारकर्मणीत्येके । स्वीकारमात्रइत्यन्ये । हस्तेकृत्य पाणौकृत्य कन्याम् । महास्त्राणि वा । उपयमने किम् । हस्तेकृत्वा सुवर्ण गतो भृत्य ॥

प्राध्वम्बन्धने ॥ प्राध्वमिति चादिषु पाठान्मान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते । तत्कृञि नित्यं गतिसंज्ञं स्याद्बन्धनहेतुकं चेदानुकूल्यम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धने किम् । प्राध्वंकृत्वा । प्रार्थनादिनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ कृञि नित्य गतिसज्ञौ स्तः ।

जीवयतीति जीविका जीवनोपायः । जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । गतिसमासस्य नित्यत्वेपि स्वार्थमात्रनिष्ठत्वादगतिना विग्रहोत एव, तत्र इवशब्दप्रयोगः । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ते गतिसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोज्याः ॥

छन्दसि परेपि ॥

व्यवहिताश्च ॥ स्पष्टम् । हरिभ्यां याह्योक आ । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । इह संज्ञानियमपक्षोपि भाष्ये स्थितः । ते इत्यनेन प्रादीनुपनिषत्पर्यन्तात् स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे छन्दसिपरेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयम् अनितिपरग्रहणं च न कर्तव्यमिति स्थितम् । सुकटङ्कराणीति भाष्यं च सङ्गच्छते । प्रयोगनियमपक्षे तु कृत्यल्युट इति बहुलग्रहणेन समर्थनीयं स्यात् । यत्तु खलः खित्करणसामर्थ्यादनव्ययस्य प्राक् प्रयोगे निर्णीते सोः परिशेषाद्व्यवधानं सिध्यतीति तच्चिन्त्यम् । सामर्थ्याद्व्यवहिते मुमः सम्भवात् । कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणाच्च । ईषच्छब्दस्यागतिसंज्ञकतयेषदाढ्यम्भव इत्यत्र खलः खित्त्वस्योपक्षीणत्वाच्चेति दिक् । धातोः किम् । मरुतैमेच्छत् प्राचिकीर्षेदित्यत्र सनः प्राक् प्रयोगो मा भूत् ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ रीश्वरात्प्रागिदमधिक्रियते । कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्तर्यनीयर्,स च भूते । तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । आह च । क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥ तथाहि । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते सुख-

मित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्येव सम्बन्ध उच्यते । द्वितीयैव तस्योक्तत्वात् । नापि मादेशं विपरिलिखति विभाय परिलिख-तीत्यत्र विशब्देन मानक्रियैव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभ-क्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संहितासम्बन्धिवर्षणमिति द्वितीयावगतः सम्बन्धो लक्ष्यलक्षणभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानु-ना विशेषवत्स्थाप्यते । क्व चित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेपी-यं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति यथा ॥

अनुर्लक्षणे ॥ लक्षणे द्योत्ये ऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीयां बाधितुमिदं सूत्रम् । तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, वृक्षमनुविद्योतते विद्युदिति । हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति । संहितामनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतसंहितोपलक्षितं व-र्षणमित्यर्थाद्धेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् । पुन. संज्ञा-विधानसामर्थ्यात्तु द्वितीयैव भवति । आह च । हेतुहेतुमतोर्योग-परिच्छेदेऽनुना कृते । आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणे-ति । न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण गतार्थता शङ्क्या । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधानइत्येतन्मात्रबाध-कत्वात् ॥

तृतीयार्थे ॥ अस्मिन् द्योत्ये ऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदी-मन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थ. । षिञ् बन्धने ऽस्मा-त्कर्तरि क्तः ॥

हीने ॥ हीने द्योत्ये ऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुरा । ह-रिमितियोगिकापकर्षरूपसम्बन्धवन्त इत्यर्थः । उत्कृष्टादेव द्वि-तीया न त्वपकृष्टात् । शक्तिस्वभावात् ॥

उपोधिके च ॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपः प्राक्संज्ञः। उपखार्यां द्रोणः। खारीतोधिको द्रोणोस्ति। उभयमस्तीति फलितोर्थः। यस्मादधिकमिति सप्तमी। हीने, उपहरिं सुराः॥

अपपरी वर्जने ॥ एतौ वर्जने द्योत्ये प्राग्वत्। अपविष्णोः परिविष्णोः संसारः। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। परेर्वर्जनइति द्विर्वचनम्। तद्धि पञ्चमीसहितेन कर्मप्रवचनीयेन द्योतितेपि वर्जने भवत्येव। उभयोरपि विधानसामर्थ्यात्। वर्जने किम्। परिषिञ्चति। सर्वत इत्यर्थः। अत्रोपसर्गत्वात्षत्वम्॥

आङ् मर्यादावचने ॥ आङ् प्राग्वत्। मर्यादाशब्दो यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यश्चेत्। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तो द्व्यर्थ इत्यर्थः। आमुक्तेः संसारः। आबालेभ्यो हरिभक्तिः॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः। लक्षणे। वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत्। कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तदाख्याने यथा। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति पर्यनु वा। भागे। यदत्र मां प्रति स्यात्। परिस्यात्। अनुस्यात्। योत्र मम भागः स दीयतामित्यर्थः। स्वस्वामिभावो द्वितीयार्थः। वीप्सा व्याप्तुमिच्छा साकल्यमतिपिपादयिषेति यावत्। भूतंभूतं प्रति पर्यनु वा प्रभुः। सकलभूतानामित्यर्थः। न चेत्थंभूताख्यानइत्येव सिद्धम्। इदं तर्ह्युदाहरणं वृक्षंवृक्षं प्रतिसिञ्चति परिसिञ्चति अनुसिञ्चति। इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते। परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते। न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम्। वीप्सायाः विषयत्वानपायात्। अत एव वीप्सा-

यां विषयभूतायामिति वृत्तिग्रन्थमवतारयन्हरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थाः । नैवं प्रत्यादीनामर्थाः । किन्तर्हि संज्ञायां प्रत्यादीनां विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति। द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था । तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न । परिशब्दयोगे पञ्चमी तु न भवति । पञ्चम्यपाङ्परिभिरित्यत्र वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ भागवर्जेलक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । वृक्षमभिविद्योतते । साधुर्मातरमभि । वृक्षमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ उक्तसंज्ञः स्यात् । अभिमन्युरर्जुनात् प्रति । तस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतो ऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । इहाधिकार्थविरहादनर्थकत्वमधिपर्योः, धात्वर्थमात्रानुवर्तित्वात्तु प्राप्ता गतिसंज्ञा । तद्बाधः संज्ञाफलम् । तेन गतिर्गताविति निघातो न भवति ॥

सुः पूजायाम् ॥ सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किन्तवात्र । क्षेपोयं न पूजा । कथं तर्हि सुष्टुतिरिति । अतिशयमात्रं विवक्षितं न तु पूजेत्याहुः । पठन्ति च । प्रशंसानुमते पूजा मृशकृच्छ्रसुखेषु सुरिति ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानम् । अतिसिक्तं अतिस्तुतम्।बहुतरं समीचीनं वा सिक्तम् स्तुतञ्चेत्यर्थः ॥

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ एषु द्योत्ये-

प्त्वपिरुक्तसंज्ञः । सर्पिषोपि स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिश ब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वान्न षः । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभाव-सम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । कर्मप्रव नीययुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्व-पिनेत्युक्तत्वात् । सम्भावन नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम् । अपिस्तुयाद्विष्णुम् । अन्ववसर्गः का-मचारानुज्ञा । अपिसिञ्च । अपिस्तुहि । गर्हायाम् । धिग्देवदत्त-मपिस्तुयाद्वृषलम् । समुच्चये । अपिसिञ्च । अपिस्तुहि । सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थः । यथायथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सु-नोतीति च प्राप्तं षत्वं कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बा धितत्वान्न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्ति र्न तु हीने उपोधिकेचेत्यत्रेवान्यतरस्यादेव । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः । एतच्च संज्ञासूत्रं नारम्भणीयम् । उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय इति यस्मादधिकमित्यत्र वक्ष्यामः ॥

विभाषा कृञि ॥ अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यात् । ईश्व रइत्यनुवर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । यदत्र मामधिकरिष्यति । वि नियोक्ष्यतइत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । कर्मत्वाद् द्वितीया । इह तिङि चोदात्तवतीति निघातो न गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् । किञ्च मामधिकृत्वेत्यत्र प्रादिसमासो न । कर्म-प्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्युक्तेः । पक्षे ऽधिकृत्येति बोध्यम् ॥

लः परस्मैपदम् ॥ लकारस्यादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

पचन्तं पश्य ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ तङ्प्रत्याहारो लादेशावानौ च तत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः । आस्ते । आसीनः । चक्राणः । शानच्कानचोरेवेह ग्रहणम् । लादेशत्वात् । न तु शानन्चानशोः, तेन पूङ्यजोः शानन् यजेरकर्तृगेऽपि फले भवति । रसमानसारसेनेत्यादौ परस्मैपदिभ्योऽपि चानश् भवति ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् संज्ञाः तिङः षट् त्रिकाः क्रमात्प्रथमादिसंज्ञाः स्युः । शतृक्वस्वोः सावकाशापि परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञाभिर्न बाध्यते सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति लिङ्गात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि प्रथमादिसंज्ञा तङ्स्वात्मनेपदसंज्ञया न बाध्यते कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तङ्क्षु प्रतिपदविधेरुक्तत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञायाः पर्यायः स्यादिति वाच्यम् । णलुत्तमो वेत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । इह सूत्रद्वयेऽपि महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । इह त्रीणित्रीणीत्येकं पदम् । द्वे वेति हरदत्तः । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञामाश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा समासादावपि पृथक्छेदापत्तेः । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । अत एव ताता पिण्डानामित्यादौ वेदेऽवग्रहः क्रियते । यथा च द्विरुक्ते महापदसंज्ञाऽवान्तरसंज्ञा च तथा नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्यामः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ तानि लब्धपुरुषसंज्ञानि त्रीणित्रीणि एकशः क्रमेण एकवचनादिसंज्ञानि स्युः । तानीत्युक्तिः समावेशार्था । अन्यथा पुरुषवचनसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् ततश्चाडुत्तमस्येत्यादिकार्यं पक्षे न प्रवर्तेत । एकश्च

इति प्रथमान्ताद्वीप्सायां शस् ॥

सुपः ॥ सुपस्त्रीणित्रीणि क्रमादेकश उक्त संज्ञानि स्युः । इहान्वर्थतामाश्रित्य द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषुबहुवचनमिति शक्यं स्यक्तुम् । एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वेपि उपसर्जनकर्मप्रवचनीयादिसंज्ञावद्यथासम्भवमन्वर्थतायाः सुवचत्वात् ॥

विभक्तिश्च ॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्त । चकार पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं नविभक्तौतुस्मा इति, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ लकारेण समानाधिकरणे युष्मादि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेपि मध्यमः स्यात् । त्वं पचसि दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति । त्वया दृश्यते । इह युष्मदि मध्यमो ऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मद्यस्मादि चयो लकार इत्यर्थे सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । अत्वं त्व भवति त्वद्भवतीत्यत्र तु न । मध्यमविकृतेरकर्तृत्वात् । प्रकृतिरेव हि विकाररूपापत्तौ कर्त्री । तथा च मन्त्रः । यदग्नेस्यामहं त्वं त्वंवाघास्याअहमिति । अहं त्वं स्याम् । त्व वा अह स्या इति प्रकृत्याश्रय एवेह पुरुषः । स्यादेतद् । भवान् करोतीत्यत्रापि स्थानिन्यपीति मध्यमः स्यात्। अत्राहुः । अलिङ्ग सम्बोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः । सलिङ्गः सम्बोध्यासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मदः सम्बोधनैकविषयत्वे ततः सम्बोधनएव प्रथमा स्यात् । ततश्च आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं पदात्परत्वेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिपदिकार्थएवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्र हि सम्बोधनाधिक्यार्थमिति वक्ष्यते । यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणाः पठन्ति। सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदि-

प्यते। तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता। युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसाविति ॥ तन्न। उक्तन्यायविरोधात्। लक्ष्यविरोधाच्च। दृश्यते हि पादादावप्यन्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेप्यानियातश्च। तद्यथा, युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थः। यूयं यातस्त्रिस्तिभिः। ह ये देवा यूयमिदापयः स्थेति ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतेरुत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात्। द्वयोर्बहुषु च मन्तृषु एकवचनमेव स्यादिति फलितोर्थः। एकवच्चेत्यन्वाचये चकारः। तेनैकवद्भावाभावेपि प्रधानशिष्टौ मध्यमोत्तमौ स्त एव। सत्यप्योदने परिहासशीलः बालकादिः प्रतारयन्प्रयुङ्क्ते। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोतिथिभिः। एतम् एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे। ओदनं भोक्ष्ये भोक्ष्यावहइत्यादि मन्यसे मन्येथे इत्यादिरर्थः। युष्मद्युपपदइत्याद्यनुवर्तते तेनेह न। एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्यइति। श्यना निर्देशान्नेह। एहि मनुषे रथेन यास्यामीति। प्रहासे किम्। यथार्थकथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यइति भुक्तः सोतिथिभिः ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते स्थानिन्यप्युत्तमः स्यात्। अहं पश्यामि दृश्ये वा। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एव। अहं च त्वं च वृत्रहन्त्स्वयुज्यावसनिभ्यआ ॥

शेषे प्रथमः ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः स्यात्। पचति पचतः पचन्ति ॥

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ अतिशयितः सन्निधिर्वर्णानां यः स संहितासंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः संहितायामित्यादयः ॥

विरामोवसानम् ॥ वर्णानामभावोवसानसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वावसानइत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानाम् । यद्वा । विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् चरमवर्णश्च संज्ञी । अस्मिन्पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्ग, अवसाने च रेफे स्थानिनीति । अत्र वार्त्तिकम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्य लक्ष्मीधरसूरेः

सूनुना भट्टोजीभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्या-

यस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमान्हिकम् ॥

पादश्चाध्यायश्च समाप्त ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ॥

समर्थः पदविधिः ॥ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः । परिभाषेयम् । समर्थशब्दस्य तदाश्रिते लक्षणा । सामर्थ्यं चैकार्थीभावः । प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वमिति यावत् । राजपुरुषः । पुत्रीयति । कुम्भकार । औपगवः । इह गुणः कृतात्मसंस्कारेति न्यायेन महाविभाषायाः सामर्थ्यविशेषणता । विकल्पेनैकार्थीभूतं पृथगर्थं समस्यतइत्याद्यर्थात् । विशेषणबलादेव च व्यपेक्षापक्षोऽपि सम्मतः । वृत्तिस्तु समासादिनियता । अत एव ऋद्धस्येति विशेषणं तत्र नान्वेति । सवैयकदेशत्वात् । न हि श्वशुरशब्दजन्यप्रतीतौ पितृविशेषणत्वेनोपस्थितायां भार्यायां सुशीलाया इत्यादिविशेषणमन्वेति । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि कुलेनैव देवदत्तशब्दोत्तरषष्ठ्यर्थस्यान्वयात् । सम्बन्धस्तु उपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो न तु तदितर । उक्तञ्च । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ॥ यद्वा । ससम्बन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः । चैत्रस्य नप्तेत्यादौ तथा दर्शनात् । श्वशुरशब्दोपस्थितायां भार्यायां सत्यतेर्विशेषणत्वाच्च । तदंशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयतइति ॥ तस्मात्समासस्तु भवतु कृचद्धितविशेषणे । न विशेषणसम्बन्ध सापेक्षेतु भवेदयम् ॥ स्यादेतत् । वाक्ये क्लृप्तया ऽवयवशक्त्योपपत्तौ मास्तु शक्त्यन्तरम् । न चैव विशेषणसम्बन्धाशक्तिः । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति निषेधस्य सम्भवादिति चेत् । सत्य

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ अतिशयितः सन्निधिर्वर्णानां यः स संहितासंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः संहितायामित्यादयः ॥

विरामोवसानम् ॥ वर्णानामभावोवसानसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वावसानइत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानाम् । यद्वा । विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् चरमवर्णश्च संज्ञी । अस्मिन्पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च रेफे स्थानिनीति । अत्र वार्त्तिकम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजीभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

पादश्चाध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ॥

समर्थः पदविधिः ॥ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः । परिभाषेयम् । समर्थशब्दस्य तदाश्रिते लक्षणा । सामर्थ्यं चैकार्थीभावः । प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वमिति यावत् । राजपुरुषः । पुत्रीयति । कुम्भकारः । औपगवः । इह गुणः कृतात्मसंस्कारोति न्यायेन महाविभाषायाः सामर्थ्यविशेषणता । विकल्पेनैकार्थीभूतं पष्ठ्यन्तं समस्यतइत्याद्यर्थात् । विशेषणबलादेव च व्यपेक्षापक्षोपि सम्मतः । वृत्तिस्तु समासादिनियता । अत एव ऋद्धस्येति विशेषणं तत्र नान्वेति । शक्यैकदेशत्वात् । न हि श्वशुरशब्दजन्यप्रतीतौ पितृविशेषणत्वेनोपस्थितायां भार्यायां सुशीलाया इत्यादिविशेषणमन्वेति । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि कुलेनैव देवदत्तशब्दोत्तरषष्ठ्यर्थस्यान्वयात् । सम्बन्धस्तु उपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो न तु तदितर । उक्तञ्च । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ॥ यद्वा । ससम्बन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः । चैत्रस्य नप्तेत्यादौ तथा दर्शनात् । श्वशुरशब्दोपस्थितायां भार्यायां तत्पतेर्विशेषणत्वाच्च । तदंशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयतइति ॥ तस्मात्समाससंख्यातकृत्तद्धितविशेषणे । न विशेषणसम्बन्धः सापेक्षे तु भवेदयम् ॥ स्यादेतत् । वाक्ये क्लृप्तया ऽवयवशक्त्योपपत्तौ मास्तु शक्त्यन्तरम् । न चैवं विशेषणसम्बन्धापत्तिः । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति निषेधस्य सम्भवादिति चेत् । सत्य

म् । बहूना वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः ॥ चकारादिनिषेधो ऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकन्तदिति स्थितिः ॥ तथाहि । धवखदिराविति द्वन्द्वेनैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते । तथा चित्राग्वादौ यत्पदम् । त्वया तु वचन कर्तव्यं, निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । नैयायिकैश्चकारार्थे तदनभ्युपगमाच्च । अकथितसूत्रे व्युत्पादितरीत्या नामार्थयोरभेदः प्रत्ययार्थः । प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमात् एकार्थीभावे तु लाघवमिति । यद्यपि सिद्धान्ते पद वाक्यं वा शक्तं तथापि प्रक्रियादशायां लाघवादेकार्थीभाव इत्याशयः । यैव ह्यस्माकं प्रक्रिया सा परैः पारमार्थिकतया गृह्यते इति युक्तस्तान् प्रति गौरवोपन्यास इति दिक् ॥ क्वचित्तु सापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्ति । तद्यथा । किमोदनः शालीनाम् । केषां शालीनामोदन इत्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे । तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । रोपधेतोःप्राचामिति वुञ् । तथा । नञ्समासा अपि केचित्साधवः।अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति यथा। केचित्तु न साधवः। अकिञ्चित्कुर्वाणमिति यथा । किञ्चिदप्यकुर्वाणमित्यर्थः। अत्रेदमवधेयम् । वाक्ये त्रेधा सामर्थ्यम् । भेदः संसर्गो भेदसंसर्गौ चेति । आद्ये ऽतद्व्यावृत्तिमात्रस्य शाब्दत्वम् । संसर्गस्त्वार्थः । द्वितीये विपरीतम् । तृतीये तूभय शाब्दम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु प्रथममुक्तत्रितयान्यतमावगमेपि वृत्तिः कल्प्यते । परिनिष्ठिते विशेषणसम्बन्धाद्यभावदर्शनाद् । यथा

शत्रादौ द्वितीयान्तादिसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे तत्कल्पनेति । अत एव चित्रग्वादेरन्यपदार्थपरतादर्शनाल्लौकिके प्रक्रियावाक्येपि तत्कल्पना । अन्यपदार्थे इत्यादिसौत्रानुवादेनैव देवताविग्रहवत्तत्सिद्धेश्चेति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ सुबन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । तस्यामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तत्प्रतिपादकं यत्तदेव पराङ्गवत्स्यान्नान्यदित्यर्थः । यत्तेदिवोदुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्य पराङ्गवद्भावादाष्टमिको निघातः । तन्निमित्तग्रहणान्नेह ॥ एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व । अयमग्ने जरिता । अनेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशाक्रतुंबृहन्तमाशाथेइति । स्यादेतत् । ऋतशब्दस्तावद् घृतादित्वादन्तोदात्तः । तस्य तन्निमित्तग्रहणात्पराङ्गवद्भावो मा भूत् । किन्तु मित्रावरुणावित्यस्यापि न स्यात् । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थे ऽन्तर्भावितण्यर्थाद्वृधेः क्विपि अन्येषामपिदृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घे सति हि ऋतावृधाविति व्युत्पादितम् । न च तत्र मित्रावरुणौ निमित्तम् । न च मा भूत्पराङ्गवद्भाव इति वाच्यम् । ऋतावृधावित्यस्य निघातानापत्तेः । द्वितीयपादादित्वेनापादादाविति निषेधात् । अत एव हीमंमे गङ्गइत्यत्र पूर्वपूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात्सर्वेषां मेशब्दात्परतामुपजीव्य क्रियमाणोपि निघातो गङ्गइत्यादित्रयस्यैव क्रियते न तु शुतुद्रीत्यस्यापि । अत्राहुर्वेदभाष्यकाराः । तन्निमित्तग्रहणं मास्तु । सूत्रेणैव सकलेष्टसिद्धेरिति । युक्तं चैतत् । तथाहि । व्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइति समर्थसूत्रस्थभाष्यरीत्येह सामर्थ्यमुपस्थितम् । एकार्थीभावपक्षे

तु सामर्थ्यस्येहानुवृत्तिः । शब्दाधिकारश्च बोध्य । एतदर्थं एव चास्मिन्प्रदेशे एतत्सूत्रारम्भः । तथा च ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोरानशाथेइत्यर्थकेनाशाथे इत्याख्यातेनान्वयात्परस्परमसामर्थ्येन पराङ्गवद्भावाभावान्न षाष्ठ आद्युदात्तः । किंत्वाष्टमिको निघातः । मित्रावरुणावित्यस्य तु पराङ्गवद्भावाद्दूतादृधाविति न पादादिरसौ निहन्यतएव । न च सर्पिःकालकादिसिद्धये इसुसोःसामर्थ्ये इत्यत्र पठितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्येतदिह प्रवर्त्ततेःसर्पिष्पीयतइत्यादिसिद्धये अधात्वभिहितमिति विशेषितत्वात् । इह च धात्वभिहितत्वात् । नन्वेवं शुतुद्रिपदमपि निहन्येत पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेनापादादित्वादिति चेन्न । सचतेत्यनेन सर्वेषामन्वयेपि परस्परमसामर्थ्यात् । उक्तं हि । सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति ॥ न च गङ्गे इत्यादीनामेकवचनान्तानां सचतेति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याभावात्कथमेकवाक्यता । तथा च कथं निघातोपि । तत्र वार्तिककृता समानवाक्याधिकारस्य कृतत्वादिति वाच्यम् । युष्मद्युपपदइति त्रिसूत्र्यां भाष्यवार्त्तिकयोरेव वचनभेदेपि सामानाधिकरण्यस्य समर्थितत्वात् । प्रत्येकपर्यवसन्नैकत्वमकारकबोधविशेष्येष्वपि मिलितेषु संख्यान्तरान्वये बाधकानिरुक्तेश्च । अहं च त्वं च वृत्रहन्त्संयुज्याव सनिभ्य आ, समौ हि शिष्टाम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः सचेति वेदलोकयोः प्रचुरप्रयोगाच्च । एतेन चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रतेत्यत्र यशो विधातुः कथयन्ति खण्डिततामित्यस्यान्वयाय एते इत्यध्याहरन्तः प्रत्युक्ताः । एवं च सत्यध्याहृतेन एतच्छब्देनापि समं कलङ्कादेरन्वयापत्तेः । गङ्गइत्यादौ निघातानापत्तेश्चेति दिक् । नन्वेवमपि मित्रावरुणावित्यस्य कथं प-

राङ्गवद्भावः। आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावादिति चेत्, मैवम्। परस्य हि कार्ये कर्त्तव्ये ऽसावतिदेशो न तु स्वस्य कार्येपि। पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। न च पराङ्गवद्भावः परस्य कार्यं किन्तु स्वस्य। अत एव वायो याहि, अग्ने नय, इन्द्र देह्यधिरथमित्यादौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव। तिङ्ङ ऽतिङ इति निघातः परं न भवति। अभ्युपेत्यापि ब्रूमः, प्रकृते मित्रावरुणावित्यामन्त्रितं सामान्यवचनं तद्विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति। अतो नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमिति अविद्यमानवद्भावो निषिध्यतइति। नन्वेवमपि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावात्पादादित्वेनापादादाविति पर्युदासः स्यादिति चेन्न। न ह्ययं कार्यस्यातिदेशः किन्तु तादात्म्यस्य तस्मिंश्चातिदिष्टे विशिष्टमामन्त्रितमिति बुद्ध्या, यद्यत्कर्तुं शक्यं तत्क्रियते। किं च कार्यातिदेशेप्यशास्त्रीयस्य दौर्लभ्यं किमुत तादात्म्यातिदेशे। सुबिति किम्। पीड्येपीड्यमाना। नन्विह एकार्थीभावविरहात् समर्थपरिभाषानुपस्थितावपि समर्थग्रहणानुवृत्त्या पराङ्गवद्भावो न भविष्यति। एवं च अदुपदेशात्परत्वेनानुदात्तस्येटा उदात्तेनैकादेशे पीड्ये इत्यन्तोदात्तं सिद्धम्। मैवम्। सामर्थ्यस्येहापि सत्वात्। पीड्यमानसम्बोध्यका पीडेति हि वाक्यार्थः। आह च। सम्बोधनपदं यच्च :तत्क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः। आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् इति वार्तिककारवचनादिति भावः। अङ्गग्रहणं किम्। उभयोः पृथगाद्युदात्तता मा भूत्। वद्ग्रहणं किम्। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। आम् कुण्डेनाटन्। आमएकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइत्येकान्तरता भवति। स्वरइति किम्। कूपे

सिञ्चन् वर्मनमनं षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवद्भावो न भवति । समामाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । न च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । स्वरे इत्यवधारणात् । पराङ्गवद्भावे कर्तव्ये तस्य दुर्लभत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरे इति न कर्तव्यम् । कूपे सिञ्चन्नित्यत्र स्वाश्रयपदादित्वसत्वात्सात्पदाद्योरिति निषेधसम्भवात् । णत्वं तु पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति नियमान्न भविष्यति । समासाभावेपि पूर्वं पदमिति यौगिकार्थमात्रस्य लक्ष्यानुरोधेन ग्रहीतुं शक्यत्वादिति भाष्यम् । यद्वा । आमन्त्रिते इत्यस्योपस्थितत्वादामन्त्रितत्वयुक्तकार्यं प्रत्येव सन्निधानात् पराङ्गवद्भाव । तथा च पराङ्गवद्भावे सामानाधिकरण्यस्योपसंख्यानं, स्वरग्रहणं चेत्युभयमपि न कर्तव्यमिति स्थितम् । परमपि छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु ॥ प्रतिस्वा दुहितर्दिवः । शृणीष्व दुहितर्दिवः । अव्ययप्रतिषेधश्च । उच्चैरधीयान । अव्ययीभावस्य तु नायं निषेध इत्युक्तम् ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ कडाराः कर्मधारयइत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । प्राग्ग्रहणं चावर्तते । तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिसंज्ञाभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥

सहसुपा ॥ इह सहेति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । कतिपयतिङन्तमात्रविषयोयं योगः । सुप्सुपेति पुनरारम्भात् । अतोतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः । योजातएव पर्यभूषत् । यः शम्बरं अन्वविन्दत् । योगविभागसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नेह । सम्भृचउत्नुष्णया इन्द्राय भागम् । अत एव नित्यं

क्रीडेत्यधिकारे उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समास इति वार्तिककृता यदुक्तं तदिहैव योग विभज्य साधितं भाष्ये । एवमिवेन समास इत्यपि सुप्सुपेत्यनेन सिद्धमित्युक्तम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा वार्तिकरीत्या नित्यसमासतापत्तौ यआनयत् आयोनयत् सम्भयच्छेत्यादेरसङ्गतरापत्तेः।जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पदद्वयत्वेन पाठासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । अत एवोद्बाहुरिवेत्यादौ व्यस्तव्यवहितप्रयोगोपि सङ्गच्छते । यथोत्तरम्मुनीनां प्रामाण्यात् । तिङ्समासस्तु छन्दस्येव । अत एव कर्मणायमभिप्रैतीत्यत्रैकपद्यं नेति हरदत्तः । एतदपि असार्वत्रिकत्वादेव सिद्धम् । युक्तं चेदम् । छान्दसत्वेनैव तत्र सुब्लुको वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति भाष्यात्समासाङ्गत्पन्नस्य सोः पर्यभूपदित्यादौ हल्ङ्याादिलोपसम्भवेपि यत्मकरोतीत्यादौ श्रवणापत्ते । न च नपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः । यत्मकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः । प्रकुर्वीरन्निलत्र नलोपापत्तेश्च । तस्मात्काव्यादौ प्रभवतीत्यादिप्रयोगेपूपसर्गः पृथक् पदमेव । वागर्थाविवेत्यादाविवशब्दस्तु समस्तः पृथग्वा । उद्बाहुरिव वामनः कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजानित्यादौ पृथगेवेति तत्त्वम् । यत्तु कश्चिदिवेन समासश्छान्दस इत्याह । तन्निर्मूलम् । तैत्तिरीयपृगकृपाठविरुद्ध च । इवसमासे समासगां श्रौतीमुपमामुदाहरतां आलङ्कारिकाणां प्रतिकूलं च । किञ्च । हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम् । अद्वैतमप्यनुमवामि करस्थबिल्वतुल्य शरीरमहिनिर्ल्वयनीव वीक्षइत्यादय समस्तप्रयोगा नह्यस्ति प्रथमान्तेनैवेत्यन्यपदार्थसूत्रस्थभाष्यसम्पनाः । अत एव अग्निरिव राजो वायुरिव पात्र इत्यादि परिशिष्टोदाहरणमपि सङ्गच्छते इत्यास्तां तावत् । इदं रत्नाशिप्यते । निद्म-

मासे कृते परमपि तिङ्ङ तिङ इतिनिघातं बाधित्वा सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तता प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । पर्यभूषयत् तदेवानुप्राविशदित्यादौ क्वापि अन्तोदात्तपाठदर्शनात् । अत्रेदं तत्त्वम् । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातविधानं ज्ञापकं तिङ्समासे अन्तोदात्ताभावस्येति । भाष्यमते तु गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे कृद्ग्रहणस्य मत्याख्यातत्वान्न कश्चिद्दोष इति । इदेदमवधेयम् । सहेति तिङ्समासे सुप्सुपेति विहिते च वागर्थाविव पूर्वं भूतो भूतपूर्व इत्यादौ अव्ययीभावादिविशेषसंज्ञा संस्यैव न । तत्तदधिकारेष्वस्यापाठात् । एवं विस्पष्टपटु काकतालीय इत्यादावपि तत्रापि सुप्सुपेत्यस्य प्रवृत्तेः । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु समासाद्यतद्धिपयादित्यादयः स्वरछमत्यर्थमारभ्यमाणा अपि वृद्धकुमारीवरन्यायेन समाससाधका इत्यस्मिन्नपि पक्षे विशेषसंज्ञाविरहस्तुल्य एव । समासश्चतुर्द्धेति तु प्रायोवादमात्रम्। अत एव पठन्ति, कः समास इति प्रश्ने विस्पष्टपटुगोचरे । समासमात्रं ये ब्रूयुर्विस्पष्टपटवो हि ते ॥ इह विस्पष्टमिति पाटवस्य विशेषणम् । एकदेशान्वयस्याप्यत्र स्वीकारः एवं पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादि पूर्वाचार्यपरिभाषितम् । यद्यपीह तदीयमहासंज्ञाव्यवहारसामर्थ्यात्स्वीक्रियते । तथापि तत्सर्वमौत्सर्गिकमेव । अर्द्धपिप्पल्यादेस्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यात् । उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे ऽन्यपदार्थप्राधान्याच्चेति दिक् । यद्यपि 'जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वर्तिपदयोरानर्थक्यम् । अजहत्स्वार्थायां तूभयोरपि विशिष्टार्थता । तथापि एकार्थीभावात्पूर्वस्यामवस्थायां यौ पृथक्पदार्थौ तयोर्वृत्तौ प्राधान्याप्राधान्याभ्यां प्रवेशमाश्रित्योक्तानामौत्सर्गिकव्यवहाराणां निर्वाहो बोध्यः । षोढा चायं

समासः । तथाहि । सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैः ॥ सुपां सुपा राजपुरुषः । तिङा पर्यभूषत् । नाम्ना कुम्भकारः । धातुना कटप्रूः । अजस्रम् । तिङान्तिङा पिबतखादता । तिङां सुपा । जहिजोड । इह समासे पूर्वपदोत्तरपदपुरस्कारेणायं विभागः तेन मध्यमानामव्यवस्थितत्वेपि अदोषः । एहि रे याहि रे इत्यस्य सुबन्तपूर्वोत्तरपदत्वात् । सर्वेष्वमीषु पूर्वपदस्य पदत्वमव्यभिचारि । अत एव समासग्रहणं नियमार्थमित्ययं ग्रन्थो यत्र पूर्वोभाग पदं तद्विषयकः । तेन वहुपटव इत्यत्र टकाराकारस्योदात्तता सिध्यतीत्यर्थवत्सूत्रे व्युत्पादितम् । इवेन समासो विभक्त्यलोपः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ इह उक्तयोगाभ्यां सिद्धं समासमनूद्य विभक्तिलोपाभावस्वरौ विधीयेते । तिङन्तापेक्षया इवशब्दस्य परनिपातस्तु राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् । वासयसीव वेधसः । जीमूतस्येव भवति । येषां विशिष्य लक्षणं नास्ति ते समासाः सहसुपेत्याभ्यां सिध्यन्तीति स्थितम् ॥

अव्ययीभावः ॥ अधिकारोयम् ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ अव्ययमिति योगो विभज्यते इति गभीराऽव्यः अव्ययीभावाचेति सूत्रे न्यासकारः । तेन दिशोर्मध्यमपदिशमिति सिद्धम् । शरदादित्वाट्टच् । क्लीबाव्ययं त्वपदिश दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः ॥ वस्तुतस्तु योगविभागं विनापीष्टसिद्धिरिति सूत्रशेषे वक्ष्यामः । विभक्तिरिह कारकशक्ति । विभज्यतेनया प्रातिपदिकार्थं इति व्युत्पत्तेः । वचनशब्दः कर्मसा-

धन'। स च प्रत्येकं विभक्त्यादिभिः सामानाधिकरण्येन संबध्यते। पूर्वनिपाताभावः सौत्रः। एष्वर्थेषु द्योतकतया वर्तमानं सुबन्तमव्ययं सुबन्तेन सह एकार्थीभूतं सत् समाससंज्ञं भवस्यात्ततोऽव्ययीभावसंज्ञमित्यर्थः। यद्यपि सुप्सुपेत्येव समासः सिद्धस्तथापि तस्यासार्वत्रिकता पुनः समासविधिर्ज्ञाप्यते। अत एव महाविभाषातः प्राक्पाठेपि अव्ययीभावस्य न तस्य नित्यसमासता। तथा च स्वपदविग्रह एव तत्र भवति। तथा च भूतपूर्वेचरडिति सूत्रे वृत्तिः। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। सुप्सुपेति समास' इति। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्यामातिर्नद्यातिरिति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्। सुप्सुपेति समासः। संज्ञायामिति हि समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति। तथा ऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रे असिद्धवदत्रेति च सूत्रे कैयटेन स्वपदविग्रहो दर्शितः। ननूक्तरीत्या संज्ञायामितिवत्पङ्कजादिष्वपि अविग्रहत्वं स्यादिति चेत्। सत्यम्। यौगिकार्थमात्रेण साम्यमाश्रित्य विग्रहकथनेपि पद्मत्वस्य समासैकगम्यतया वस्तुतस्तस्येष्टत्वात्। एतेन कृष्णसर्पलोहितशाल्यादयो व्याख्याताः। प्रकृतमनुसरामः। विभक्तौ, हरौ इत्यधिहरि। येन सुबन्तेन समासस्तद्घटकीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात्। तदर्थद्योतकश्चेह अधिशब्दः। न चैवमलौकिके सप्तम्येव दुर्लभा। निपातेनाधिकरणस्याभिहितत्वात्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वादिति वाच्यम्। अर्थेन चतुर्थीसमासस्थले यथा वचनसामर्थ्यादुक्तार्थस्यापि प्रयोगः तथेह वचनसामर्थ्यादभिहितेपि सप्तमीत्यभ्युपगमात्। अभ्यसन्यायेन वचनग्रहणसामर्थ्येन च विभक्त्य-

र्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य ग्रहणामेह । गृहस्योपरि ग्रामस्य पुरः । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्त्तन्ते । न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत एव क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवञ्च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्द मायुङ्क्त । निपातेनाभिहितत्वात् प्रथमान्तेनैवायं समासः षष्ठ्यन्तेन चेत्यपि मतद्वय परिशिष्टे स्थितम् । तदापि विभक्तिग्रहणे अधिकरणग्रहणे चाविशिष्टम् । समीपे, कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । अव्ययीभावइत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणादसत्त्वरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः । समीपवर्तिप्राधान्ये तु बहुव्रीहिं वक्ष्यति संख्ययाव्ययासन्नेति । उपदशा इति यथा । ननु समया ग्रामं निकषा लङ्कां आराद्वनादित्यादावतिप्रसंग इति चेत् । अत्राह रक्षितः । अभितः परितः समयानिकषान्याराादितः द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यान्नाव्ययीभाव इति । यत्तूक्तं दुर्घटवृत्तौ । चित्रस्य ग्राम समयेत्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चारितार्थ्याद्विभक्तिविधानस्य सामर्थ्यं नास्तीति । तन्न । समासस्य नित्यतया वृत्तस्य विशेषणयोगो नेत्यस्यैव प्रवृत्त्यापत्तेः । अन्यथा स्थूलस्य कुंभस्य कार इत्याद्यपि स्यात् । समृद्धौ तु मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुमतीति तत्पुरुष । समृद्धा मद्राः सुमद्रा इति यथा । वृद्धौ दुर्यवनम् । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन समस्यते तदीयार्थाभावे हि समासः । इह तु यवनानां नाभाव किं तु तदीयाया वृद्धेः । अर्थाभावे, निर्मक्षिकं अविघ्नम् । संसर्गाभावेयं समासः न त्वन्योन्याभाव-

पि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिता वच्छेदकेनैव सह विरोधात् । तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति । घट पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः । आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते ऽर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाश्रितधर्म्यभावेयं समासो न तु धर्माभाव इति फलं तुल्यमेव । एष एवात्रत्यहरदत्तग्रन्थस्याप्याशयः । एतेन भूतले घटो नेत्यत्र घटाभावं व्याचक्षाणाः परास्ताः । नित्यसमासप्रक्तयसक्तया ऽसाधुतापत्ते । कारकविभक्तेरयोगाच्च । अत एव सिद्धान्ते क्रियाध्याहारेण कारकविशिष्टक्रियाप्रतीतौ तस्या एव निषेधः शाब्द भूतलाधारकघटाद्यभाव एवार्थः । गौरव च प्रामाणिकं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावश्चायम् । अत एव शशशृङ्गं नास्तीत्यत्रापि शब्दसाधुतार्थसाधुता चेष्यतएव । शशशृङ्गास्तित्वञ्च शब्दबलात्प्रतीत निषिध्यते । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ईत्यभ्युपगमात् । अयोग्यतानिश्चयस्तु न प्रतिबन्धकः । अन्यथा व्युत्पन्नमति शब्दो मूकएव स्यात्प्रतिवादिनः शब्दाद्वाक्यार्थाप्रतीतौ तत्खण्डनकथाप्युच्छिद्येत । आहार्यः शाब्दो बोध इति वास्तु । एतेन नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत इत्यादि व्याख्यातम् । अन्यथा आत्मकर्मकच्छेददाहक्लेदशोषाप्रसिद्ध्यापार्थतापत्तेरिति दिक् । अत्ययो, हिमस्यात्ययः अतिहिमम् । अत्ययो ध्वसः । ध्वंसत्वं चाभावत्वव्याप्यमखण्डमेवेत्यर्थाभावात्पृथगुपादानम् । संप्रतीत्यव्ययं अधिकरणशक्तिप्रधानम् । तथा चोक्तममरेण, एतर्हिसम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथेति ॥ न जातु अधिकरणकार-

काक्षिप्ता युज्यतइत्येषा क्रिया निषिध्यते निद्रा इदानीं न युज्यते इत्यतिनिद्रम्। वृत्तौ तु अतितैसृकमाच्छादनमित्युदाहृतम्। तिसृका नाम ग्राम.। तिसृभवि संज्ञायां कन्युपसंख्यानम्। तत्र भवं तैसृकमाच्छादनम्। तच्च विशिष्टकाले उपभोग्यम्। उष्णे शीते वा। तथा च नेदानीमुपभोगार्थे तैसृकमाच्छदनमित्यर्थः। इह वृत्तावुपभोगक्रिया अन्तर्भूता दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इत्यत्रोपसेको यथा। आच्छादनापेक्षस्यापि तैसृकशब्दस्य गमकत्वात्समास इति हरदत्तः। शब्दप्रादुर्भावे इतिहरि। इतिशब्दः स्वरूपपरः। तस्य प्रकाश इति षष्ठ्यन्तेन विग्रहः। पश्चादर्थे अनुरथ्यम्। रथानां पश्चादित्यर्थः। व्यृद्धिशब्दस्यास्पाच्तरस्यापूर्वनिपातेनास्यानित्यत्वज्ञापनादिह वाक्यस्य साधुतेत्याहु.। समीपादिवृत्तिभिरतद्धितान्तैः साहचर्यात्तथाविधस्यैवेह ग्रहणम्। ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यतेचेति भाष्याच्च। अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेति तु तत्त्वम्। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। अनुरूपम्। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। वीप्सायां, प्रत्यर्थम्। अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थ.। इह वाक्यमपि साधु। न ह्यत्राव्यय वीप्सावृत्ती। किं तु कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनेन प्रोक्ता। यद्वा। प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भविष्यति। यथाशक्ति। शक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थः। हरेः सादृश्यं सहरि। अनुपूर्वस्याभाव आनुपूर्व्यम्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। ष्यञः पित्करणात् स्त्रियामपि प्रयुज्यते। अनुज्येष्ठं ज्येष्ठानुपूर्व्येणेत्यर्थः। यौगपद्ये सचक्रम्। सहशब्दस्य समासः। अव्ययीभावेचाकाले इति सभावः। एवमग्रेपि।

सादृश्ये, सदृशः सख्या ससखि । वृत्तौ तु सकिखी-त्युदाहृतम् । अपचितपरिमाणा शृगाली किखी । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । सदृशः सख्या ससखीत्यत्र हि सादृश्यवतः प्राधान्यम् । तेनाव्ययार्थप्राधान्याभावात्समृद्धा मद्राः सुमद्रा इत्यत्रेवाव्ययीभावो न स्यात् । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः । सब्रह्मगर्गाणां तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थ.। साकल्ये, सतृणमभ्यवहरति । न किञ्चित्परित्यजतीत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्तवचने, साग्न्यधीते । अग्न्यादयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते । तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्न्यादिरन्तो न तु तत परेणाध्ययनं नास्तीति । अतः साकल्यात्पृथगन्तग्रहणम् । अग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेनास्वपदविग्रहः । इह वचनशब्दोतिरिच्यते । तेन द्वन्द्वसाकल्यात्पृथगन्तग्रहणमाश्रित्य योगविभागफलीभूतमपादिशमित्यादि सुसाधमिति तु निष्कर्षः ॥

यथासादृश्ये ॥ पूर्वेण सिद्धे सादृश्यनिरासायेदम् । यथेत्येतदसादृश्यएव समस्यते । न तु सादृश्यइत्यर्थः । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्व यथाशब्दो द्योतयति । तत्र सादृश्यइति वा यथार्थइति वा पूर्वेण प्राप्तं निषिध्यते ॥

यावदवधारणे ॥ इयता परिच्छेदे वर्तमानं यावदित्येदव्ययं सुपा सह समस्यते सोव्ययीभावः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावदित्यव्ययस्य नित्यसमासेपि तद्धितान्तेनानव्ययेन स्वपदविग्रहः । यावन्त्यमत्राणीति । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । कियद् भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थ ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यल्पपर्यायाः।

मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते सोऽव्ययीभावः। शाकस्य लेशः शाकप्रति। सूपप्रति। मात्रार्थे किम्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। सुप्ग्रहणमव्ययाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा हि दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्निति भावः॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा॥ एताः परिणा समस्यन्ते सोऽव्ययीभावः। द्यूतकारव्यवहारे चायं समास इष्यते। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदि सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा तदा पातयिता जयत्यन्यथा तु जीयते। तत्र पराजयएवायं समासः। अक्षेण विपरीतं वृत्तं अक्षपरि। शलाकापरि एकपरि। द्विपरि। त्रिपरि। परमेण चतुःपरि। पञ्चसु त्वेकरूपेषु जय एव भविष्यति। अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्॥ किं तव व्यवहारे स्यादेकत्वेऽक्षशलाकयोः॥ परमेणेत्यादेर्वृत्तिग्रन्थस्या यमर्थः। परमेण अतिशयेनान्यतः परं पञ्चपरीति न भवतीति यावत्। अस्योपपादनाय श्लोक पञ्चस्विति एकरूपेष्विति। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः। तृतीयान्ता इति। कर्तृत्वादिति भावः। पूर्वं परिभाषितस्य यथा एकरूपं वर्त्तनं सम्प्रति यदि तन्नेत्यर्थः। विपरीतवर्तने परिणा द्योत्ये समास इति यावत्। एकत्वइति। अन्यथा राजपुरुष इत्यादावविभेदकत्वमवगम्येत न तु शुद्धमेकत्वम्। प्रकरणादिना द्वित्वाद्यवगमे च प्रसज्येत। मवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि न इत्यादाविवेति भाव॥

विभाषा॥ अधिकारोयम्॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या॥ एते पञ्चम्या वा समस्यन्ते

सोऽव्ययीभावः। अपहरि संसारः अपहरेः। परिहरि परिहरेः। बहिर्ग्रामम् बहिर्ग्रामात्। प्राग्ग्रामम् प्राग्ग्रामात्। इहापपरी परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ। तौ च कर्मप्रवचनीयौ। अपपरी वर्जनइति। तद्योगे पञ्चम्यैव भाव्यम्। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति। अञ्चतिरप्यपपरिसाहचर्यादव्ययमेव गृह्यते तद्योगेप्यञ्चूत्तरपदलक्षणया पञ्चम्या भाव्यम्। इत्थंस्थिते पञ्चम्येति ज्ञापनार्थं बहिर्योगे षष्ठ्यर्थे पञ्चमी भवतीत्यस्य॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति आमुक्तेर्वा संसारः। आबालं हरिभक्ति आबालेभ्य। इह मर्यादाभिविध्योरिति शक्यमकर्तुम्। कर्मप्रवचनीयेनैव ह्याङा योगे पञ्चमी विहिता कर्मप्रवचनीयता च एतयोरेवार्थयोः आङ्मर्यादावचनइति। तत्र हि वचनग्रहणं मर्यादोक्तिमात्रे यथा स्यादित्येवमर्थम्। अस्तु वा तत्रैवाभिविधिग्रहणम्॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिन्हवाचिना सह वा प्राग्वत्। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति। प्रत्यग्नि अग्निमभि। अग्निं प्रतीति विग्रहः। अभिरभागे लक्षणेत्थंभूतेति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया। इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावमाभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयतः। लक्षणेन किम्। सुघ्नं प्रतिगतः। सुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। अत्र सुघ्नः कर्मीभूतो न तु लक्षणम्। अभिप्रती किम्। येनाग्निस्तेन गतः येन देशेनाग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम्। आभिमुख्यमप्यस्तीति येनतेनशब्दयोरग्निशब्देन सह समासः स्यात्। आभिमुख्यइति किम्। अ-

भ्यङ्गाः गावः प्रत्यङ्गाः । अभिनव प्रतिनवञ्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्कोत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यं तु नास्ति । नन्वव्ययार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव इत्युत्सर्ग इत्युक्तम् । तत्कथमिह प्रसङ्गः । सत्यम् । इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषयेप्यव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन संख्यावंश्येन, द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धम् ॥

अनुर्यत्समया ॥ यं पदार्थं समया तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । सूत्रे तु यदिति समान्ये नपुंसकम् । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्यानु । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । अव्यय विभक्तीत्येव सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् ॥

यस्य चायामः ॥ यस्यायामोऽनुना द्योत्यस्तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । आयामो दैर्घ्यम् । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते । लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । गङ्गाया यद्दैर्घ्यं तदुपलक्षितेत्यर्थात् । गङ्गा च दैर्घ्यद्वारोपलक्षणम् । तेन गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता काशी उदीर्यतीति फलितोर्थः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् कालविशेषे स तिष्ठद्गु दोहनकालः । चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति । परमातिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । कथं तर्हि आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां पश्चिमामायतीग वमिति भट्टिरिति चेत्, अव्ययीभावविलक्षण समासान्तर व्यावर्त्यते । आङ्मर्यादाभिविध्योरितीहाव्ययीभावस्तु

भवत्येवेति जयमङ्गला । इदं चायतीगवमित्येतदनुरोधेनावश्यं वाच्यम् । आतिष्ठद्गु इत्यत्र तु पृथक्पदत्वं पञ्चम्याश्च लुगित्यपि सुवचम् । नाव्ययीभावादत इति निषेधादमृत्वपञ्चम्या इत्युक्तेश्चायतीगवादिति केचित्पेठुः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि । प्रातिपदिकार्थमात्रे एषां प्रयोगो नान्यत्रेत्यर्थः। तिष्ठद्गु वहद्गु। शत्रादेशो निपातनात् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावाभावः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनं यवम् । लूयमानयवम् । लूयमानबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूमि समपदाति । समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभावः । समम्भूमि समम्पदातीति पाठान्तरम् । तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः। सम्भूमि संपदातीत्यपरः पाठः । तत्र समस्यान्तलोपः । संशब्देन वा समासः । सुषमं विषमं दुःषमं निःषमम् । अपसमम् । इह समस्य शोभनत्वं विगतत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं चेति विग्रहः । आयतीसमा आयतीसमम् । शत्रादेशः पूर्ववत् । पुंवद्भावाभावश्च । समा संवत्सरः । एवं पापसमम् । पुण्यसमम् । प्राह्णम् । प्रमृगम् । प्ररथम् । प्रदक्षिणम् । एषु चतुर्षु प्रगतत्वमन्ह इत्यादिविग्रहः । सङ्गतत्वं प्राति गतस्य सम्प्रति विपरीतमसम्प्रति । इच् कर्मव्यतिहारे । दण्डादण्डि । अयमेव द्विदण्डादिष्वपि विधीयतइति तत्राप्यव्ययीभावत्वं बोध्यम् ॥

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते सोऽव्ययीभावः । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । महाविभाषया ह्येकार्थीभावस्य पाक्षिकतामात्रं लभ्यते सति त्वेकार्थीभावे ऽव्ययीभावस्तत्पुरुषं बाधेत ॥ अतः पाक्षिकं तत्पुरुषं लब्धुमिह पुनर्वाग्रहणम् । व्यपेक्षां सा-

मर्थमेकइति पक्षे तु यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषया विकल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्ततइति ज्ञापनार्थेदम् । एवं उदश्वितोन्यतरस्यामित्यपि । तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठीसमासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरितीञा युक्ते ऽण् न भवति किं तूभयत्र वाक्यमेव । एकारान्तत्वनिपातनं तु यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थम् । पारेगङ्गान्मध्येगङ्गादानयेति यथा । सप्तम्यर्थसम्भवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुक्यपि सिद्धम् ॥

संख्या वंश्येन ॥ वंशो द्विधा । विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते सोव्ययीभावः । द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । जन्मना यथा । एकविंशति भारद्वाजम् । कथं तर्हि त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यमिति चेत् । विद्यया सह तद्वतामभेदोपचारादिति वृत्तिकाराः । लक्षणेनाभिप्रतीति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणादेव तत्सिद्धमिति तु प्रागेवोक्तम् ॥

नदीभिश्च ॥ नदीभिः संख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । स्वरूपस्य संज्ञा । नद्याश्च नेह ग्रहणम् । बहुवचननिर्देशात् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां सोव्ययीभावः । विभाषाधिकारोपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासतेति वृत्तिः । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोप्येवम् । न चैवं न्यायसाम्याद्बहुव्रीहेरपि नित्यतापत्तिः । चित्रा षष्ठीः प्रवेशयेत्यत्र वाक्येपि षष्ठिपरमर्तीतेरिति दिक् । उन्मत्तगङ्गं नाम देश । लोहितगङ्गम् । तूष्णींगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थे किम् । कृष्णवे...

किम् । शीघ्रगङ्गो देश ॥

तत्पुरुषः ॥ अधिकारोयम् । प्राग्बहुव्रीहे ॥

द्विगुश्च ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसञ्ज्ञः स्यात् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चकारपाठमात्रेण संज्ञासमावेशसिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे टजचौ प्रयोजनम् । पञ्चराजम । राजाहःसखिभ्य इति टच् । उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु पात्रादित्वं बोध्यम् । वृत्तौ तु पञ्चराजीति क्वाचित्कोपपादः । द्व्यह । अन्हष्टखोरेवेति टिलोपः । रात्रान्हाहाः पुंसि । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् । प्राग्वत् स्त्रीत्वाभाव । द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेःसंख्याव्ययादेरित्यच् ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते स तत्पुरुष । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित । दुःखमतीतो दु खातीतः । कूपपतितः । अत एव निपातनादिट् । अन्यथा तनिपतीतिविकल्पितेट्कत्वाद्यस्यविभाषेति निषेधः स्यात् । यद्वा कृतीप्रभृतीनां सेसिचीत्यादि नेडविकल्पाश्रिताद्यामनिट्कत्वे सिद्धे इडिरकरणं यस्यविभाषेत्य स्यानित्यतां ज्ञापयति । अत एव धावितमिभराजधियेत्यादि सिध्यति । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । सुखमाप्तः । सुखाप न्नः । इह श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव । प्राप्तिरपीह गतिरेव न तु फलम् । एव मापत्तिरपि । यद्वा । श्रित इत्यादावादिकर्मणि क्त । स्यादेतत् । कर्मणि क्तान्तेन सह तृतीयार्थे बहुव्रीहिणापि कृष्णाश्रितादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेण कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति बोधस्योभयप्राविशेषात् । ननु कर्मणि क्त इति पक्षे प्रत्ययार्थः कर्म श्रयण

प्रति विशेष्यं स्यादिति चेन्न। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैव बहुव्रीहिस्थले एकार्थीभावोवश्याभ्युपेय इत्यकथितसूत्रएवोक्तत्वात्। एतत्सूत्रे भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च। न च स्वरे भेदः। तत्पुरुषेपि हि श्रितपतितगतेभ्यः पूर्वपदंप्रकृतिस्वरं भवति। अहीने द्वितीयेति वचनात्। अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधीयतां तत्पुरुषः। तथाहि। तैस्तत्पुरुषे थाथादिस्वरेण भाव्यम्। न त्वहीनस्वरेण। अतीतात्यस्तयोरहीनइति निषेधात्। प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्गे इति वचनात्। बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमिति। तस्माच्छ्रितपतितगतैः समासो न विधेयः। एवं चाहीने द्वितीयेति सूत्रमपि मास्त्विति महदेव लाघवम्। नन्वेवं जात्यादिभ्यः परेषु श्रितादिषु स्वरे दोषः स्यादेव। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्, क्तोकृतमितप्रतिपन्ना इत्यन्तोदात्तप्रसङ्गात्। तत्पुरुषारम्भपक्षे हि बहुव्रीहेरन्तोदात्तता तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेति द्वैस्वर्यं सिद्ध्यति। प्रत्याख्यानपक्षे त्वन्तोदात्त एवेति वैषम्यादिति चेन्न। बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यस्य सुसाधत्वात्। तथाहि। वाजातइत्यत्र वाजातश्रितपतितगतोष्विति वक्तव्यम्। न चैवं लाघवे विशेषो नेति वाच्यम्। अहीनेद्वितीयेत्यस्यानारम्भेण लाघवस्य स्पष्टत्वात्। एतावांस्तु विशेषः। तव समासद्वये द्वैस्वर्यं मम तु बहुव्रीहिणैव द्वैस्वर्यमिति। अत्राहुः। बहुव्रीहिणा कृष्णश्रित इत्यादि न सिध्यति निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। जातिकालसुखादिभ्यो हि निष्ठायाः परनिपात उपसंख्यातो न तु जात्यादिभ्योन्यत्रापि। किञ्च जात्यादावपि रूपं भिद्येत्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेपि पाक्षिकशैषिककप्प्रसङ्गात्। त्वया बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यस्य सूचितत्वात्। सिद्धान्ते तु तत्पुरुषे ऽहीने द्वि-

तीयेति स्वरोस्ति न तु कप्। बहुव्रीहौ तु कबस्ति न तु पूर्वपदस्वरः। तथा चोक्तस्वरकपौ न क्वापि समाविशतः। तस्माद्यथान्यासमेवास्तु। गौरवं च प्रामाणिकमिति स्थितम्। गमेर्गाम्यादीनामुपसंख्यानम्। ग्रामं गमी ग्रामगमी गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः। स च भविष्यत्कालो भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः। यस्तु आङि चाणिदितीनिः सोपि गम्यादिपाठाद्भविष्यति। णित्वाद्वृद्धिः। आगामी। बाहुलकात्केवलादपि। तेन गामीति माधवः। ग्रामं गामी। ग्रामगामी। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया। केचित्तु आवश्यके णिनिः। अभाविष्यदर्थत्वेपि गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगेपि द्वितीयैवेत्याहुः। तत्तु भाष्यविरुद्धम्। भाष्ये गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्याततया कृद्योगे षष्ठ्या एव स्वीकारात्। एतेन तथाविदूराद्रिरदूरतागमी। यया स गामी तव कोलशैलतामिति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। अत्र बुभुक्षुरत्रबुभुक्षुरित्यादि॥

स्वयं क्तेन॥ स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुषः। ऐकपद्यं समासप्रयोजनम्। तेनाम एकान्तरमिति निघातनिषेधः। स्वायंकृतिरिति तद्धितश्च सिध्यति। द्वितीयाग्रहणं तूत्तरार्थतयानुवृत्तमपि नेह सम्बध्यते। स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थकतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तेः॥

खट्वा क्षेपे॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम्। खट्वारूढो जाल्मः। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्यपर भूमिशयनार्होपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चापम्। तेन खट्वामारोढु मा या नि-

पिद्यानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ उच्यते । अत एव विभाषाधिकारेपि नित्यसमासोयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यतइति वृत्तिकृतः ॥

सामि ॥ सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायः । तस्यासत्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः । तत्सुबन्त क्तान्तेन वा समस्यते स तत्पुरुषः । सामिकृतम् ॥

कालाः ॥ कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तेन सह प्राग्वत् । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासमामित प्रतिपच्चद्रः । माङ् माने आदिकर्मणि कर्तरि क्त । मासं परिच्छेतुमारब्धवानित्यर्थ । इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसयोगः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ अक्तान्तार्थं वचनम् । कालवाचिनः शब्दाः द्वितीयान्ताः अत्यन्तसंयोगे सुपा सह प्राग्वत् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति द्वितीया ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तत्कृतेति पृथक् लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह समस्यते स तत्पुरुषः । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणम् । तथा च तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति फलितोर्थः शंकुलया खंडः शकुलाखंडः । किरिणा काणः किरिकाण । खडिभेदने, कणनिमीलने आभ्यां घञि व्युत्पादितावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्तेते इति गुणवचनौ भवतः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । अर्थ्यतइत्यर्थ, प्रयोजनम् । अर्थनं वा अर्थः, प्रार्थना । अभिलापः । सर्वत्र करणे तृतीयायाः समासः । तत्-

कृतेनेति किम् । अक्ष्णा काणः । किञ्च यत्र शङ्कुलाखण्डादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रियाकारकभावः सम्बन्धस्तत्र चरितार्थं वचनं यथा दध्ना भुङ्क्ते पटुरित्यादौ न भवति । असामर्थ्यात् । तथेहापि न स्यात् । दध्ना पटुः कुङ्कुमेन लोहितं मुखमिति । इह हि गम्यमानया करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः । तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्यात् भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसम्बन्धिदध्यादिभोजनाद्देवदत्तस्य वपावत्त्वं पविरन्वामित्यस्ति तत्कृतत्व न त्वसौ गुणवचनः । वचनग्रहणं किम् । यावता अर्थेन समासासम्भवात्तद्वाची ग्रहीष्यते । अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कृत्यल्युटोबहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्तवता सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनेत्यर्थ । तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन न भवतीति । गुणश्चात्र सत्वे निविशतेऽपैतीतिवक्ष्यमाणो गृह्यते ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । एतैः सह तृतीयान्तं प्राग्वत् । अस्मादेव वचनात्पूर्वादियोगे तृतीया । हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । मात्रा सदृशः मातृसदृशः । मातृसमः । इह सममदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया । स्यादेतत् । तुल्यार्थयोगे पक्षे षष्ठ्यप्यस्ति । ततः षष्ठीसमासेनैव सिद्धे किमिह सदृशग्रहणेन । न च तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं तत् । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्यइति तत्सिद्धेः । न च तत्र सदृशग्रहणमेव माऽस्त्विति वाच्यम् । षष्ठीसमासपक्षे अन्तोदात्तत्वं वारयितुं तत्स्वीकारावश्यम्भावात् । न चानभिधानात्षष्ठीसमास एव माऽस्त्विति वाच्यम् । दास्याः

सदृश इति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक्समासः स्वीकृतो भाष्ये । नन्वेवमपि हेतुतृतीयान्तेन समासार्थं प्रकृते सदृशग्रहणमस्तु । विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नह्यत्र तुल्यार्थैरिति षष्ठी लभ्यते । प्रतियोगिन्येव तद्विधानादिति चेत् । न । तत्कृतत्वात्पूर्वेणैव सिद्धेः । यो हि विद्यया सदृशः तस्य विद्याकृतं सादृश्यमस्तीति । सत्यम् । प्रत्याख्यातमेवेदं षष्ठे वार्तिककृता । ऊनार्थे माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिह अर्थग्रहणमभिधेयानिर्देशार्थम् । तच्च ऊनशब्देनैव सम्बध्यते न तु पूर्वादिभिः । अत एव समसदृशौ पृथगुपात्तौ । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । गुडसंमिश्रा धानाः । मिश्रंचानुपसर्गमसन्धावित्यत्र अनुपसर्गग्रहणाज् ज्ञापकादेतत् सिद्धम् । अवरस्योपसंख्यानम् ॥ समासेनावरो मासावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन सह बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणान्नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेताविय तृतीया । बहुलग्रहणाच्छतृशानचक्तवतुप्रभृतिभिर्न । हस्तेन कुर्वन् भुञ्जानः कृतवान्वा । क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेव । पादहारकः । ह्रियतइति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । गलेचोपकः । चुप मन्दायां गतौ । हेतुमण्णिजन्तात्कर्तरि ण्वुल् । गलेचोपकः । अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । कृतेति किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयम् । काकपेया नदी । शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । काकैरप्येषा पातुं शक्या ऽल्पतोयत्वादिति निन्दा वा ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । संस्कारद्रव्यं संस्कार्येण सह प्राग्वत् । दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदनः । इह वृत्तावुपसेकक्रियान्तर्भवति स्वभावात् अतो नासामर्थ्यम् । न च कारकाणां परस्परमसम्बन्धेपि वचनसामर्थ्यादसमर्थसमास एवात्रास्तु इति वाच्यम् । किन्दध्ना ओदनो भुज्यतामित्यादावतिप्रसङ्गात् ।

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनम् । विशदं विभक्तावयवं यत्वन्ययान्तस्य परजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष इत्यादौ तु नोक्तप्रत्ययान्त किं तु कर्मण्यणन्तः । तत्र गौण एवेत्यन्ये । भक्ष्येण सह मिश्रीकरणं प्राग्वत् । गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः । इह वृत्तौ मिश्रणक्रियान्तर्भावो बोध्यः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थशब्दादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव समास इष्यते बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येपि चतुर्थीसम्भवात् । यूपाय दारु यूपदारु । कुण्डलाहिरण्यम् । नेह रन्धनाय स्थाली । कथं तर्हि अश्वघासः । हस्तिविधेजिविघा अत्र विशेष । अत्र भाष्य अश्वघासादयः षष्ठीसमासा इति । स्यादेतत् । चतुर्थीसमास एव तर्ह्यस्तु । न चैवं चतुर्थीतदर्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृ-

तिविकारभावे एतत्प्रवृत्तेः अन्यथा गोरक्षितमित्यत्र चतुर्थीतदर्थइत्येव सिद्धे क्तेचेति व्यर्थं स्यात् । न च हीनार्थं तत् । गोहितमित्यत्र तादर्थ्याभावादिति वाच्यम् । हितेचेति वक्तव्ये क्तेचेतिसामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वात् । अत एव कुबेरबलिरित्यादौ प्रकृतिविकृतिभावाभावात् न पूर्वपदप्रकृतिस्वरः किं तु समासान्तोदात्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । रन्धनाय स्थालीत्यादौ तु यदि षष्ठीसमास इष्टः तर्हि चतुर्थीसमास एवेष्यतां यथा गोग्रासः लीलाम्बुजं क्रीडासरः वासभवनं नाट्यशालेति । यदि तु रन्धनस्थाल्यादौ षष्ठीसमासस्यानभिधानं तर्हि चतुर्थीसमासस्यापि तदस्तु । एवं च बलिरक्षितग्रहणमपि व्यर्थं ज्ञाप्याभावात् । किं च यूपदार्वादावपि षष्ठीसमाससम्भवात्सूत्रमेवेदं मास्तु । चतुर्थीतदर्थइत्येतन्तु षष्ठीतदर्थइति क्रियतां ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था भविष्यति । अत्राहुः । हितशब्देन तावत् षष्ठीसमासो न सम्भवति । तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । ततश्च क्तेचेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्तव्यं गोहितमित्याद्यर्थं एवं च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् । चतुर्थ्या असम्भवात् षष्ठीतदर्थइत्यस्य चाप्रसङ्गः । प्रकृतिविकृतिभावात् । अतो रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेयः । अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसम्बन्धस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । तथा बलिसुखग्रहणमपि कर्तव्यम् । तादर्थ्यस्य समासान्नियतप्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्मादारब्धव्यमेवेदं सूत्रम् । प्रकृतिविकारभावएवेत्यस्य प्रयोजनं तु चिन्त्यमिति । अत्रेदं वक्तव्यम् तादर्थ्यस्य भानं द्विधा सम्बन्धत्वेन तद्व्याप्यतादर्थ्यत्वारूपविशेषरूपेण चेति । तच्चाश्वानां घासोऽश्वेभ्यो घास इति

वाक्ये तावद्व्यवस्थितम् । तत्राद्ये समासः । द्वितीये तु नेष्यत-इति भाष्यवार्तिकादिप्रामाण्येन निर्णीयते यथा न भाषाणामश्नी-यादित्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । कर्मत्वरूपविशेषे तु द्वितीया यथा वा प्रदीयतान्दाशरथाय मैथिलीत्यत्र सम्बन्धिसामान्येण् । अपत्यरूपतद्विशेषे तु इञेव । यथा वा अभून्नृपो विबुधसख इ-त्यादौ भूतसामान्यविवक्षायां लुङ् । अनद्यतनत्वविवक्षायां तु लङेवेति । अत एवातोनुपसर्गेक इति सूत्रे जीवद्वंश्यत्वरूपविशे-षाविवक्षायां प्रोवाच भगवान्कात्य इति प्रयुक्तं भाष्ये । अत एव कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यत्र जातलब्धाभ्यां कृतक्रीतयोर्न ग-तार्थता प्रकारभेदादिति चतुर्थे वृत्तिकारः । त्वयापि तत्र तथैवो-पपादयिष्यते । तत्र भव इत्येव सिद्धे प्रायभवः, सोस्यनिवा-स इति सूत्रयोरनेनैव गतिः । तथा च प्रयोजने स्पष्टे कथ-ञ्चिन्त्यता सूपे । नन्वश्वघास इत्यादावपि प्रकरणाद्विशेषा-ध्यवसायो भवत्येवेति चेत् । सत्यम् । न तु तत्र विशेषप्रकार-को बोधः । लुप्तं स्मृतं बोधकमिति मते स्मृतषष्ठ्या सम्बन्धत्व-प्रकारकबोधस्यैव जननात् । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभि-धायीति सिद्धान्तरीत्यापि चतुर्थीलोपाभावेन विशेषप्रकारक-बोधे असामर्थ्यात् । अत एवार्थप्रकरणाद्यभिज्ञस्यापि दाशर-थशब्दान्नापत्यत्वप्रकारिका धीः किं तु सम्बन्धित्वप्रकारिकैवे-त्यादिशाब्दन्यायविदां स्पष्टम् । अत एवाहु । भेद्यभेदकस-म्बन्धोपाधिभेदनियंत्रितम्, साधुत्वमिति । तस्मादश्वाश्वश-ब्दयोरिव स्वविषयादन्यत्रासाधुता क्वचित्साधुतया न विरु-ध्यतइत्यवधेयम् । एवं स्थिते बलिरक्षितादिग्रहणं ज्ञापकमि-त्यादि प्रागुक्तमेव सम्यक् । यत्तु तादर्थ्यस्य समासान्नियमेन प्रतीत्यर्थं बलिसुखग्रहणमित्युक्तम् । तदपि न । तत्रापि पा-

क्षिकषष्ठीसमासस्य दुर्वारतया नियतप्रतीततादर्थ्येन चतुर्थी-विभक्तिराक्षिप्यते। तस्मैहितमित्यतो वानुवृत्त्यसिद्धेः। पूर्वप-क्षावसरे त्वयैव तथोक्तत्वाच्चेति दिक्। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। तत्र नित्यत्वं न्यायसिद्धम्। चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति परवल्लिङ्गतां बाधितुं विशेष्यलिङ्गतामात्रं वाच्यम्। स्यादेतत्। तदर्थं विकृतेः प्रकृताविस्यत्र तदर्थसमर्थामिति सूत्रं क्रियताम्। ताद-र्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते। तस्मैहितमित्यतो वानुवर्तते। चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सथप् स्यात्। आदिर्ञिटुडवः पः प्रत्यय-स्येति द्विपकारकनिर्देशात्सकारस्येत्संज्ञा। सितिचेति पदत्वम्। पित्वादनुदात्तः। राजार्थः। गवार्थः। एवं चार्थे इति पूर्वपदप्रकृ-तिस्वरो न विधेयः। प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः। तद्धितत्वा-दभिधेयलिङ्गता च सिद्धेति। मैवम्। पःप्रत्ययस्येत्यत्र सकार-प्रश्लेषे मानाभावात्। तृणछणादिसूत्रेण तृणादिभ्यः सप्रत्यये तृणस इत्यादावीत्व्याप्तश्च। किं च। सथपः प्रत्ययत्वे इत्वर्थी भ्वर्थमित्यत्रेयङुवङोः प्रसङ्गः। स्यादेतत्। ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजकोऽस्य स ब्राह्मणार्थ इति बहुव्रीहिरस्तु। यो हि ब्राह्मणार्थं सूपस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजक इति यावत्। एवं च चतुर्थ्यन्तेन विग्रहा-भावः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विशेष्यलिङ्गता चेति सर्वं सिध्यति। नैतत्। महदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात्। स्यादेतत्। चतुर्थी-तदर्थेतियोगो विभज्यते। ततः अर्थ इत्यनेनांशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थादेशो विधीयते। स च वैकल्पिकः। महाविभाषा-धिकारात्। तेन यूपार्थं दारु यूपदार्वित्युभयं भवति। न चार्था-देशेनोक्तार्थत्वाद्दारुशब्दप्रयोगानुपपत्तिः। अर्थादेशस्य सकलप्र-

ब्दसाधारणतया विशेषस्फुटीकरणार्थन्तत्सम्भवात् । ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति । कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरित्यादि पूर्वेण सिद्धे ज्ञापनायेदं प्रकृतिविकृतिभावादन्यत्र नित्योर्थादेश इति । तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि भवति । न तु रन्धनस्थालीत्यादि । अश्वघासादयस्तु पूर्ववत् । तथा चार्थशब्दस्यादेशत्वाचेन विग्रहो न भविष्यति । स्थानिलिङ्गं च भविष्यति । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विमृश्य एवेति । नैतदपि । उदकार्थो वीवध इत्यत्र वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौदनादिसूत्रेणोदादेशप्रसङ्गात् । इयुवौ सर्थे पि स्यातां बहुव्रीहौ कवाच्च हि । अर्थादेशे तूदभावो यथान्यासं परं ततः ॥

पञ्चमी भयेन ॥ पञ्चम्यन्तं भयप्रकृति केन सुबन्तेन सह प्राग्वत् । चौरभयम् । भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥ वृकभीतः । नेह, वृकेभ्यस्त्रासः । पूर्वस्यैव बहुलग्रहणस्यायम्प्रपञ्चस्तेन ग्रामनिर्गतो धर्मजुगुप्सुरित्यादि सिद्धम् ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ एतैः सह अल्प पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । अल्पश इत्यत्र बह्वल्पार्थादिति कर्मणि शस् । यद्यपि बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनमिति वक्ष्यति तथाप्यत एव निपातनाच्छसित्याहुः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशब्द इत्युक्तेर्नेह, प्रासादात्पतितः। बहुलग्रहणस्यैवाय मप्रपञ्चः॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ एतानि क्तेन सह प्राग्वत् । स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागत । अभ्यासादागतः । दूरादागत । कृच्छ्रान्मुक्तः

पञ्चम्या. स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । परःशतशब्दस्तु नाज्झलाविस्यत्र व्युत्पादितः । एवं परःसहस्रोपि ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिस्सह प्राग्वत् । अक्षशौण्डः । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगतिः । ननु अर्थनिर्देशार्थं बहुवचनम्, तेन समासार्थे वा बहुवचनं किन्न स्यादिति चेन्न । गणपाठवैयर्थ्यापत्तेः । स्यादेतत् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्ध इति तावत्स्थितम् । तदिह अक्षशौंड इत्यादौ सप्तम्यर्थ क्वान्वेतु क्रियायाः अश्रवणात् । सत्यम् । प्रसक्तिरूपा क्रिया वृत्ताविहान्तर्भवति तद्द्वारकमेव च सामर्थ्यं यथा दध्योदनगुडधानादिषु अन्तःशब्दोत्र पठ्यते । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । यथा वृक्षेशाखेति । वने ऽन्तर्वनान्तः। अस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे ऽव्ययीभावः । अन्तर्वणम् । प्रनिरन्तरिति णत्वमिति हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यं, नायं विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावस्य विषयः विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य स इत्युक्तत्वात् । अत्र मध्यस्यापि प्रतीते । कथमन्यथा ऽवयवावयविभावमवोचः। किं चाऽव्ययीभावस्य नित्यत्वात्तदुपदर्शितो वने अन्तरिति विग्रहोपि न संगच्छेत । तस्मादधिकरणत्वमात्रवृत्तिना अन्तःशब्दान्तरेणाव्ययीभावो न तु मध्यवाचिनेत्यवधेयम् अधिशब्दोत्र पठ्यते । तस्याधिकरणप्राधान्येव्ययीभावः अधिस्त्रीति । आधेयप्राधान्ये त्वनेन तत्पुरुष ब्राह्मणाधीन इति अध्युत्तरपदात्ख । ब्राह्मणेष्वधीति विग्रहः । शौंड, धूर्त कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधिकरणप्रधान एवायमिह पठ्यते । अधि, पटु, पण्डित, कुशल चपल, निपुण । इत् ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ एतैः सप्तमी प्राग्वत् । साङ्काश्य

सिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यम् । कम्पिलेन कांपिल्यम् । चातुरार्थकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः । तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । बन्धेचाविभाषेत्यलुक् ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं प्राग्वन्निन्दायाम् । तीर्थे ध्वांक्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः । यथा ध्वाङ्क्षास्तीर्थे चिरं नावतिष्ठन्ते तथान्योपि कार्येष्वनवस्थित एवमुच्यते । इवार्थस्य वृत्तावन्तर्भावान्न पृथक् प्रयोगः । क्षेपे किम् । तीर्थे ध्वाङ्क्षास्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययैः सह प्राग्वदावश्यके । ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणार्थम् । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते । अल्पश इत्यनुवृत्तेः । कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । मासे देयमृणम् । पूर्वाह्णे गेयं साम । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

संज्ञायाम् ॥ सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । नित्यसमासोयम् । वाक्येन संज्ञानवगमात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः । अन्होरात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अन्हि दृष्टम् । कथं तर्हि रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतेति । कर्तृकरणेकृताबहुलमिति भविष्यति ॥

तत्र ॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । यद्यपि अभिहितः सोर्थोन्तर्भूत इति तत्रशब्दात्प्रथमैव युक्ता तथापि तत्रभवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापेक्ष्येति वृ

पिकृतो मन्यन्ते। वस्तुतस्तु स्वयंक्तेनेत्यत्र द्वितीयाधिकार इवेहापि सप्तम्याधिकारो बाध्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याऽप्ययत्नेनापि सिद्धेः। सप्तम्या अपि लुका विभक्त्यन्तरसाधारण्यात्तुद्वाराच्चेति दिक्॥

क्षेपे॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वत् निन्दायाम्। अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत्। यथा तप्ते प्रदेशे नकुला न चिरमवतिष्ठन्ते एवं कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिरं तिष्ठति स एवमुच्यते। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति नकुलस्थितशब्देन समासः। उदकेविशीर्णम्। प्रवाहेमूत्रितम्। भस्मनिहुतम्। निष्फलमित्यर्थः। तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक्॥

पात्रेसमितादयश्च॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे। येचात्र क्तान्तास्तेषां पूर्वेण सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिस्वसिद्ध्यर्थः। युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति पठ्यते। पात्रेसमिताः भोजनसमयएव संगता इत्यर्थः। पात्रेबहुलाः। भोजनएव संघीभवन्ति न कार्यइत्यर्थः। उदुम्बरमशकः। योल्पे तृप्तः नास्मात्परमस्तीति मन्यते अदृष्टविस्तारत्वात् स एवमुच्यते। उदुम्बरकृमिः। कूपकच्छपः। कूपमंडूकः। कुम्भमण्डूकः। उदपानमण्डूकः। नगरकाकः। मातरिपुरुषः। पिंडीशूरः। पिंडी ओदनपिंडः। तत्रैव शूरो नान्यत्रेत्यर्थः। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। गेहेछेडी। गेहेविजिती। गेहेव्याडः। गेहेधृष्टः। गर्भेतृप्तः। आखनिकबकः। आखनिको जलस्रोतः खातं तस्मिन् बक इव। यत्किंचिदात्मीये आखनिके लभते तद्भक्षयति तथान्येपीत्यर्थः। गोष्ठेशूरः। गोष्ठेविजिती। गोष्ठेछेडी। गोष्ठेपटुः। गोष्ठेपण्डितः। गोष्ठेप्रगल्भः। कर्णेटिरिटिरा। कर्णेचुरुचुरा। आकृतिगणोयम्। चकारोवधारणार्थः। तेन

सिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यम् । काम्पिलेन काम्पिल्यम् । चातुरर्थिकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः । तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः । आतपशुष्क । स्थालीपक्वः । चक्रबन्ध । बन्धेचाविभाषेत्यलुक् ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं प्राग्वन्निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक । यथा ध्वाङ्क्षास्तीर्थे चिरं नावतिष्ठन्ते तथान्योपि कार्येष्वनवस्थित एवमुच्यते । इवार्थस्य वृत्तावन्तर्भावान्न पृथक् प्रयोगः । क्षेपे किम् । तीर्थे ध्वाङ्क्षास्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणार्थम् । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते । अल्पश इत्यनुवृत्तेः । कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । मासे देयमृणम् । पूर्वाह्णे गेयं साम । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

संज्ञायाम् ॥ सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । नित्यसमासोयम् । वाक्येन संज्ञानवगमात् । अरण्येतिलका । अरण्येमाषाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः । अन्होरात्रेश्चावयवा सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अन्हि दृष्टम् । कथं तर्हि रात्रिवृत्तपतुयोक्तुमुद्यतेति । कर्तृकरणेकृताबहुलमिति भविष्यति ॥

तत्र ॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । यद्यपि अभिहितः सोर्थोन्तर्भूत इति तत्रशब्दात्प्रथमैव युक्ता तथापि तत्रभवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापेक्ष्येति वृ

त्तिकृतो मन्यन्ते । वस्तुतस्तु स्वयंक्तेनेत्यत्र द्वितीयाधिकार इवेहापि सप्तम्यधिकारो बाध्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याप्यपृत्वेनापि सिद्धेः । सप्तम्या अपि लुका विभक्त्यन्तरसाधारण्यानुद्धाराच्चेति दिक् ॥

क्षेपे ॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वत् निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । यथा तप्ते प्रदेशे नकुला न चिरमवतिष्ठन्ते एवं कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिरं तिष्ठति स एवमुच्यते । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति नकुलस्थितशब्देन समासः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्फलमित्यर्थः । तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे । येचात्र क्तान्तास्तेषां पूर्वेण सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिस्वसिद्ध्यर्थः । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति पठ्यते । पात्रेसमिताः भोजनसमयएव संगता इत्यर्थः । पात्रेबहुलाः । भोजनएव संघीभवन्ति न कार्यइत्यर्थः । उदुम्बरमशक । योल्पे तृप्तः नास्मात्परमस्तीति मन्यते अदृष्टविस्तारत्वात् स एवमुच्यते । उदुम्बरकृमिः । कूपकच्छपः । कूपमंडूकः । कुंभमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । मातरिपुरुषः । पिंडीशूरः । पिंडी ओदनपिंडः । तत्रैव शूरो नान्यत्रेत्यर्थः । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । गेहेछेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेधृष्टः । गर्भेतृप्तः । आखनिकबकः । आखनिको जलस्रोतः खातं तस्मिन् बक इव । यत्किंचिदात्मीये आखनिके लभते तद्भक्षयति तथान्येपीत्यर्थः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेछेडी । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिरिटिरा । कर्णेचुरुचुरा । आकृतिगणोयम् । चकारोवधारणार्थः । तेन

परमाः पात्रे समिता इति वाक्यमेव भवति न तु सन्महदित्यादिना समासान्तरम् ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाससमानाधिकरणेन ॥ एते सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते स तत्पुरुषः । पूर्वकालइत्यर्थनिर्देशः । अन्येषां षण्णां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोपरकालेन समस्यते । पूर्वत्वस्य ससम्बन्धित्वात् । विशेषणंविशेष्येणेति सिद्धे पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । एकशब्दस्य तु दिक्संख्येसंज्ञायामिति नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । अत्र क्रियाशब्दत्वाद्याचकपाठकवत्पर्यायः प्राप्तः । एकशाटी । शाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीप् । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । समानाधिकरणे किम् । एकस्याः शौक्ल्यं, षष्ठीसमासस्त्विह न भवति । गुणेन नेति निषेधात् ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरनुवर्तते विशेषणंविशेष्येणेति सिद्धे नियमार्थमिदम् । दिक्संख्येसंज्ञायामेव समानाधिकरणेन समस्येते नान्यत्र । पूर्वेषुकामशमी । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः पञ्च ब्राह्मणाः । पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वदिग्वाचित्वात्समासः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परत समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सह समस्येते स तत्पुरुष । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । एवमापरशा-

लः । उत्तरपदे, पूर्वशालाप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वं लकाराकारस्य भवति असति त्वत्रान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वं स्यात् । दिक्षु समाहारो नास्ति । अनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे ॥ पाण्मातुरः पाञ्चनापितिः ॥ अनपत्यइत्युक्तत्वान्न लुक् । पंचकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यण् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । पञ्चगवधनः । अत्रापि त्रिपदे बहुव्रीहौ धनशब्दउत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे गोरतद्धितलुकीति टच् । ननु पाक्षिकं पञ्चगोधन इति दुर्वारम् । महाविभाषाधिकारेण तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात् । अत एव नित्यत्वमुपसंख्यातं वार्तिककृता द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः, छत्रोपानहप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वयोर्नित्यं द्वंद्वः । तेन समासान्तोपि नित्यमेव । स्यादेतत् । समुदायस्यैकार्थीभावे सति अवयवयोरावश्यक इत्युपसंख्यानं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । त्रयाणां समासे कृते ऽन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसम्बन्धाभावात् सति तूपसंख्याने वचनसामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोः प्रवृत्तेः । न चैवं त्रिपदे बहुव्रीहौ चित्राजरद्गुरित्यत्रापि तत्पुरुषे चित्राशब्दस्य पुंवद्भावापत्तिः । उपसंख्यानस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति सूत्रोक्ततत्पुरुषमात्रविषयत्वात्तस्यैवोत्तरपदे प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव स्त्रियाः पुंवदित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिर्न तु त्रिपदे इति समर्थसूत्रे कैयटः । यत्तु पूर्वतन्त्रे बाधलक्षणे पृष्टस्य युगपद्विधेरेकाहवद्द्विमासत्वमित्याधिकरणे पृथुपः पहहो बृहद्रथन्तरसामाकार्य इत्युदाहृत्य द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति कात्यायनवचनमुपष्टम्भकमाश्रित्य पूर्वपक्षितं यच्च

स्यात्। पञ्चगवम्। गोरतद्धितलुकीति टच् न स्यादिति चेत्। मैवम्। न तद्धितलुक्यतद्धितलुकीत्येतत्स्थाने समाहारशब्दपाठेन सर्वसामञ्जस्यात्। तथाहि। अपरिमाणबिस्ताद्भिभ्यः समाहारे नियमार्थमिदम्। एभ्यः समाहार एवेति। पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी। नेह। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। तथा, गोः। गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् पुंगवः। ततः समाहारे। गोरित्यनुवर्तते सजातीयापेक्षो नियमः। गोन्ताद्द्विगोस्समाहारएव टच् स्यात्। पञ्चगवम्। नेह। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। तदेतत्सकलमभिसन्धायोक्तं वार्तिककृता समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वादिति। समाहारसमूहयोरिति शब्दपरो निर्देशः। अतो नैकशेषः। अविशेषादिति। अर्थाविशेषादित्यर्थः। अत्र भाष्यकाराः। एवं सति पञ्चकुमारी दशकुमारीत्यत्र लुक्ताद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं समाहारग्रहणम्। पृथक्समाहारग्रहणाद्धि समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तु तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यतइति सिद्धमिष्टम्। अत एव च ज्ञापकात्तद्धितार्थे विषये इति व्याख्यातं न तु वाच्येइति। अत एव पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धित उत्पद्यते। समासेनैव तदर्थस्योक्तौ तु तद्धितो नोत्पद्येत। अत एव द्विगोर्लुग्वचनमपि सङ्गच्छतइति दिक्। ननु पञ्च गावोस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इत्यत्र मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति न तु बहुव्रीहिः। अशेषत्वात्। तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः। यत्र दिक्संख्ये न स्तः। सति चास्मिन्समासे मतुपः श्रवणं स्यात्। न च द्विगोरिति लुक्। अप्राग्दीव्यतीयत्वात्। अत्रोच्यते। परत्वाद्बहुव्रीहिः। त्रिकतः शेषस्य भाष्यसम्मतत्वात्। वार्तिक-

कृता तु वचनमेवारभ्यम् । मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥

सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ॥ तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वः समासो द्विगुसंज्ञः स्यात् । पञ्चकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यनेनोत्पन्नस्याणो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तष्टच् । पञ्चमूली । द्विगोरिति ङीप् । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रविषयएवेयं संज्ञा । एतदर्थमेव तत्र योगविभागः । अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञा तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वित्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । समासान्तोदात्त एव हि पठ्यते । सप्तऋषयस्तपस्तेपे निषेदुरिति यथा । कथन्तर्हि एकापूपीति । अत्राहुः। नायं पूर्वकालैकेति समासः किं तु पूर्वसूत्रेण समाहारे। तथाहि । एकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो ददनेकं मन्यते । तथा दाने श्रद्धातिशयादपूपमहत्त्वाद्वानेकस्मिन्निव यः संभ्रमस्तमेकस्मिन्नपि करोति । अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यातः । तत्रारोपितबहुत्वाश्रय समाहारः । तत्र समासे कृते द्विगुत्वे सति अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् सिध्यति ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ कुत्स अवक्षेपणे । मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः । बहुवचननिर्देश उभयत्रापि स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । कुत्स्यमानवाचीनि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायमिष्यते। सन्निधानात् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोयमारम्भः । वैयाकरणखसूचिः। सूत्रपतेरिच्चेतीकार । यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं सूचयति निरीक्षते कथयति वा अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्तदध्ययनं स्वरूपेण यद्यपि प्रशस्त

तथापि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । याज्ञिककितवः । किन्तवास्तीति पृच्छन् धनमात्रोद्देशेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवर्तमानः कितवः । तथा च श्रुतिः सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीत्यादि । इह तु कितव इव कितव, यो याज्ञिको दक्षिणामात्रतत्परः सन्नयाज्यमपि याजयति स एवमुच्यते । मीमांसकदुर्दुरूढः । दुल उत्क्षेपे । दुर्दूरः । औणादिकः कूढः प्रत्ययः । बहुलमन्यत्रापीति णिलुक् । रलयोरेकविषयत्वस्मरणाद् दुर्दुरूढः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां किम् । वैयाकरणो दरिद्रः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ एते सुबन्ते कुत्सितैः सह प्राग्वत् । पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ । तयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात् । तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदम् ।पापनापितः । पापकुलालः । अणकनापितः । अणककुलाल ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ उपमानोपमेयसाधारणधर्मवचनैः सहोपमानानि प्राग्वत् । घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम् । अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भाव । सादृश्यं चोत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेव गृह्यते । तथैव व्युत्पत्तेः । श्रुत विहायाश्रुतकल्पने गौरवापत्तेश्च । अत एव हि व्यस्तेपि वागर्थाविवेत्यादिस्थले सम्पर्कप्रभृतिसन्निहितद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीयते । पूर्वनिपातनियमार्थं चेदं सूत्रम् । विशेषणविशेष्येणेति समासे हि पूर्वनिपातः पर्यायेणोभयोः स्यात्पाचकपाठकादिवत् । तत्पुरुषेतुल्यार्थेति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्ततइति सिद्धान्त । उपमीयतेनेनेत्युपमानम् । उपपूर्व-

कान्माङः करणे ल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानम्। तद्यथा गौरिव गवयं इति। इह हि गौः करणं पुरुषः परिच्छेत्ता। स हि गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति। घनश्यामादौ तु घनादयः शब्दा यद्यपि घनादिसदृशे उपमेये संक्रान्तास्तथापि भूतपूर्वगत्या उपमानवाचिता द्रष्टव्या। इदमेव दर्शयितुं लौकिके विग्रहवाक्ये इवशब्दः प्रयुज्यते न त्वसौ प्रक्रियोपयोगीत्यवधेयम्। सामान्यवचनत्वमपि तद्विशिष्टोपमेयपरत्वमेव बोध्यम्॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॥ उपमेयं व्याघ्रादिभि सह प्राग्वत् साधारणधर्मप्रयोगे ऽसति। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोयमारम्भः। पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः। व्याघ्रादिराकृतिगणः। सामान्याप्रयोगे किम्। पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः। कथं तर्हि भाष्याब्धि कातिगम्भीर इति कैयटः। अत्राहु। नेह गाम्भीर्यं साधारणधर्मत्वेन विवक्षितं किंतु विततदुरवगाहत्वादि। तस्य चाप्रयोगोस्त्येवेति निर्बाध समास इति॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुल प्राग्वत्। नीलमुत्पलम्। नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात्क चिन्नित्यसमासः। कृष्णसर्पः। लोहितशालिः। क चिन्न, रामो जामदग्न्यः। व्यासः पाराशर्यः। विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिरूतया ऽन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसम्भवे उभयोपादानं स्पष्टार्थं कुत्सितानिकुत्सनैरित्यादाविवेति कैयटमतम्। हरदत्तस्त्वाह। विशेष्येणेत्युक्त्या विशेषणं लब्धम्। तस्य पुनर्विशेषणत्वोक्तिर्विशेष्यते इति व्युत्पत्त्या विशेष्यत्वलाभार्थं,

तथा च समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोः परस्परव्यभिचारित्वे समासोयं यथा नीलोत्पलादौ । तक्षकः सर्प इत्यादौ तु न भवति । नहि तक्षकत्वं सर्पत्वव्यभिचारीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । शब्दशास्त्रसहकारपादपादिति प्रयुञ्जानेन प्रकृतसूत्रएव शिंशपावृक्ष इति समासो भवत्येवेति वदता त्वया ऽपि शिंशपावृक्षादिभ्यस्तक्षकः सर्प इत्यादौ विशेषो वक्तव्यः । ननूक्त एवासौ, लुब्योगाप्रख्यानादितिसूत्रस्वरसेन शिंशपादिशब्दानां फलेपि मुख्यतया शिंशपात्वस्य वृक्षत्वव्यभिचारादित्युपपादितत्वादिति चेन्न । तक्षको नागवर्धकयोरिति नानार्थकोशानुरोधेन तक्षकशब्दस्यापि वर्धकौ रूढतया तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचार इत्यविशेषात् । तक्षकत्वं सर्पत्वव्याप्यं भिन्नमेव । तच्च न व्यभिचारीति चेत् । तत्किं शिंशपात्वं वृक्षत्वफलत्वयोर्व्याप्यं नानेति न पर्यालोचयेः । किं च रामो जामदग्न्यः अर्जुनः कार्तवीर्य इत्यादि प्रकृतसूत्रएव वृत्तौ प्रत्युदाहृतम् । तत्र यदि रामत्वमर्जुनत्वं च दाशरथिधनञ्जयादिव्यावृत्तं भिन्नमेव तच्च व्याप्यमित्याशयस्तर्हि समं शिंशपात्वे । अथ शिंशपात्वं फलवृक्षयोरेकं तर्हि नानार्थोच्छेदः तक्षकरामार्जुनादावतिप्रसङ्गश्च । उभयसाधारणजातिसाधकं नास्तीत्यादि तु तुल्यमेव । तस्मादिह कैयटमतमेव प्रामाणिकमित्यवधेयम् । अत एव कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रमित्यादयः प्रयोगास्सङ्गच्छन्ते । इदं त्ववधेयम् । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितपूर्वनिपातः प्राप्तः । तत्रायं सिद्धान्तः । उपसर्जनमिति तावदन्वर्थसंज्ञेत्युक्तमप्रधानमुपसर्जनमिति । तदिह जातिगुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्यावच्छेदद्वारैव क्रिया-

निर्वर्तकत्वात् । श्रौतव्यवहारोऽप्येवम् । श्वेतं छागमालभेतेति हि चोदनायां श्वेतच्छागालाभे कृष्णच्छाग आलभ्यते न तु श्वेतमपि पश्वन्तरं, क्रियाजात्योरप्युपनिपाते एवमेव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोर्वोपनिपातस्तत्रानियम एव । खञ्जकुब्जः । कुब्जखञ्जः । पाचकपाठकः । पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः । पाचकखञ्ज इति । शिंशपावृक्ष इत्यत्र तु शिंशपात्वस्य व्याप्यत्वात् वृक्षत्वस्य च व्यापकत्वात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैवेति दिक् ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ एते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह प्राग्वत् । पूर्वेणैव सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे पूर्वादीनामेव पूर्वनिपातो यथा स्यात् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापक इत्यादि । अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः । पश्चादिति सूत्रे पठिष्यमाणेनार्द्धेचेति वार्तिकेनापरस्य पश्चभावः । पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायमिति कालिदासः । अथ कथं दृप्तं सराजन्यकमेकवीर इति । इह हि पूर्वकालैकेति वाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति स्यात् । सत्यम् । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र वक्तव्य इति दुर्घटवृत्तिकारादयः । न त्वत्रोपष्टम्भकं मुनित्रयवचः । पश्यामः बहुलग्रहणं वा शरणीकर्त्तव्यम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ अर्थः प्राग्वत् । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थे वचनम् ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणि । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्व्यन्तानां तु कुगतीति नित्यं स

मासः परत्वात् । श्रेणि, एक, पूग, मुकुन्द, राशि, विषय, निचय, निधन, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रवण, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कृपण, इति श्रेण्यादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते स तत्पुरुषः । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । एकमेव वस्तु एकदेशकरणात्कृतमेकदेशान्तरस्याकरणाच्चाकृतमित्युच्यते । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडिडाविषयेपीष्यते । अशितानशितं, क्लिष्टाक्लिशितम् । नुडिड्ग्रहणमर्थाभेदकस्य विकारस्याप्युपलक्षणम् । शाछोरन्यतरस्यां, छाताच्छितम् । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रारम्भः । कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । भावे क्तः । तत्क्षणभुवा प्रत्यागमनेन सहचरितं गमनं गतप्रत्यागतम् । यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनात् यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । अल्पइति कप्रत्यय । तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रियाम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घ । महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते । गोबलीवर्दन्यायात् । एवं पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिकेति । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । पृथिव्या ईश्वरः । तस्येश्वर इत्यञ् । लक्षणया सिद्धे उत्तरपदलोपो नोपसंख्येय इत्याहुः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ एते पूज्यमानैः सह प्राग्वत् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । सत्पाठकः । महावैयाकरण इत्यादि । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । कर्दमादुद्धृत इत्यर्थः । महाजनो महोदधि-

वलिना। वलिशब्दः पामादिः।युवजरन् युवजरतीति। जीर्यतेरतृन्। उगितश्चेति ङीप्। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम्। यत्तु एवं सति पुंस्येव स्त्रीत्वारोपेण जरतीसामानाधिकरण्यं सम्भवतीति परिभाषाज्ञापनं कथमिति हरदत्तेनोक्तं, तत्रेदमुत्तरम्। आरोपं विनोपपत्तौ किं तेन। नहि एकमगत्या आरोपितमिति सर्वमेवारोपणीयम्। लक्ष्यानुरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात्। कुमारः श्रमणादिभिरिति वा ज्ञापकमस्तु। श्रमणादिषु स्त्रीलिङ्गानामेव बहूनां पाठात्। अश्वादिभ्यः फञ्विधौ पुंसिजात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिर्ज्ञापिकेति तु तत्त्वम्। युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्। अनियमो हि प्रसक्तः। गुणशब्दत्वात्॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या॥ कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्चाजातिवचनेन सह प्राग्वत्। भोज्योष्णम्। भोज्यलवणम्। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्। अजात्येति किम्। भोज्य ओदनः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणमित्यपि न भवति। तुल्यमहानित्यादौ तु परत्वादनेन सन्महदिति बाध्यते। तस्य तु अकृत्यतुल्याख्या अवकाशः। कथं तर्हि तस्य सत्कृत्यशालिन इति भट्टिः। सन्महदित्यस्मात्परत्वादनेन समासे कृत्यसदिति स्यात्। सत्यम्। सतां कृत्यमिति षष्ठीसमासो बोध्यः। एवं परमपूज्य इत्यत्र॥

वर्णो वर्णेन॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारङ्गः। सारङ्गचित्रः। स चाकृष्णोपि सम्भवति। अतः कृष्णो विशेषणम्। न चासम्भवः। नानारूपसमाहारश्चित्रमित्यभ्युपगमात्। चित्रत्वं रूपत्वव्याप्यं नीलत्वादिविरुद्धं जात्यन्तरमेवेति पक्षे तु कृष्णावयवके कृष्णशब्दस्य लक्षणा बो-

ध्या । स्यादेतत् । तृतीयातत्कृतेतीह सिद्धम् । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । एवं च वर्णो वर्णेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि न विधेयः । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव गतार्थत्वात् । मैवम् । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ला इत्याद्यर्थं समासस्यावश्यंविधेयत्वात् । न हीह तत्कृतत्वमस्ति । तथा स्वरसूत्रमप्युभाभ्यां वक्तव्यम् । इह मा भूत्, कृष्णैतो लोहितैत इति । तथा चानेत इति निषेधार्थं विध्यर्थं वेति परं संशयः । तत्र कृष्णशुक्लादौ विध्यर्थमेवेति स्थितम् । प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणसंभवात्स्वरसूत्रे वर्णोनेत इत्येवास्तु वर्णेष्विति न कर्तव्यमिति तु तत्त्वम् । वस्तुतस्तु वर्णो वर्णेष्विति यथान्यासमस्तु । मकृतसूत्रमेव तु न कर्तव्यं विशेषणं विशेष्येणेत्येव समासस्य सिद्धत्वादिति ध्येयम् । मत्वर्थीयचिकीर्षायां न कर्मधारय इति वक्तव्यम् ॥ वीरपुरुषवान् ग्राम इति मा भूत् । तथा च प्रथमत एव मत्वर्थविवक्षया बहुव्रीहिरेव भवति । न्यायसिद्धं चेदमिति भाष्यम् । बहुव्रीहिमात्रेण लभ्येर्थे मतुबादेर्गौरवपराहतत्वात् । कृष्णसर्पवान्वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्राम इत्यादि तु भवत्येव । कर्मधारयं विना जातिविशेषस्याप्रतीतेः । सर्वशब्दस्य स्वकारान्तैः कर्मधारय इष्यते । तस्माच्च ठनं वाधित्वेनिरेवेति वक्तव्यम् । सर्वधनी सर्ववीजी सर्वकेशी ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । येत्र स्त्रीलिंगाः पठ्यन्ते श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते । ये तु पुंलिङ्गा अध्यापकादयस्तैरुभयथा । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक ।

अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ जातिरिति मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते चतुष्पाज्जातिवाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी अजगर्भिणी । जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पादिकम् । ब्राह्मणी गर्भिणी । गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् । प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमितिसमासे पूर्वनिपातो बोध्यः ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ एते समुदाया निपात्यन्ते । चकारोवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति । व्यंसको धूर्तः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति विग्रहः । व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एवं छात्रव्यंसकादीनां यवनमुण्डपर्यन्तानाम् । अन्ये त्वाहुः । मयूर इव व्यंसकः छात्र इव व्यंसक कम्बोज इव मुण्डः यवन इव मुण्डः । उपमानसमासोयम् । तत्रोपमानानिसामान्यवचनैरित्येव सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति । स ह्युपमानसंशब्देन विहिते समासे विधीयते । मयूरव्यंसक । छात्रव्यंसकः । कम्बोजमुंडः । यवनमुंडः । पादगृह्य, हस्तगृह्य, लाङ्गूलगृह्य, पुनर्दाय, एते चत्वारश्च छन्दसि । यस्माक्षिणाः पितर पादगृह्य । अग्निहोता हस्तगृह्या निनाय । पुनर्दाय ब्रह्मजाभ्याम् । पुनश्चनसौछन्दसीति गतिसंज्ञा तु वार्तिककारोक्ता न तु सूत्रारूढेति गणकारेणेदं पठितम् । एहीडादयोन्यपदार्थे ॥ एहीडेति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एवमेहियवम् । एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा । एवमपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । ऊह वितर्के, लोण्मध्यमैकवचनम् । मोह करटमिति यस्यां

सा मोहकरटा । निपातनात्परस्मैपदम् । मोहकटा । मोहकर्दमा, उद्धरचूडा । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । कृती छेदने । लोट् । सोऽर्हः मुचादित्वान्नुम् । कृन्त विचक्षण इति यस्यां क्रियायां सेत्यर्थः । गणरत्ने तु कृन्धि विचक्षणेति पाठः । तत्र कृती वेष्टनइति रुधादिर्बोध्यः । उद्धर कोष्ठात् उत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे असातत्यार्थं वचनम् । एवमुद्धमविधमा । उत्पचनिपचा । उत्पतनिपता । इहैषां समासानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गत्वाट्टाप् । एवमग्रेऽपि । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्चोच्चनीचम् । आचितं चापाचितं च आचोपचम्, आचपचम्, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । एते सर्वे निपात्यन्ते । न विद्यते किं चन यस्यासावकिञ्चनः । सकिञ्चनः । स्नात्वाकालकः । इह समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपात्यते समानकर्तृकत्वं तु अन्तर्भूतक्रियापेक्षं बोध्यम् । स्नात्वाकालकः संपन्न इत्यर्थावगमात् । पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितः । प्रोष्य पापान् उत्पत्य या कला उत्पतन् करा या पाण्डुर्भवति सोच्यते हस्तिज्वरः पाकल । तद्विशेषस्तु कूटपाकलः कलभं कठोर इव कूटपाकल इति भवभूतिप्रयोगात् हस्तिशास्त्रे तथादर्शनाच्चेत्यन्ये । निपत्यरोहिणी निपद्यश्यामा अपेहिप्रघसा । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीति लोण्मध्यमैकवचनान्तम् । तत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्ताभिधीयते । जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । जहिस्तम्बः । उज्जहिस्तम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीतपिबतेत्येवं यत्र स ततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता । एवं पचतभृज्जता । खादत-

अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ जातिरिति मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते चतुष्पाज्जातिवाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी अजगर्भिणी । जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी । गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् । प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमितिसमासे पूर्वनिपातो बोध्यः ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ एते समुदाया निपात्यन्ते । चकारोवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति । व्यंसको धूर्तः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति विग्रहः । व्यसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एव छात्रव्यंसकादीना यवनमुण्डपर्यन्तानाम् । अन्ये त्वाहुः । मयूर इव व्यंसकः छात्र इव व्यंसकः कम्बोज इव मुण्डः यवन इव मुण्डः । उपमानसमासोयम् । तत्रोपमानानिसामान्यवचनैरित्येव सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति । स ह्युपमानसंशब्दनेन विहिते समासे विधीयते । मयूरव्यंसक । छात्रव्यंसकः । कम्बोजमुंडः । यवनमुंडः । पादगृह्य, हस्तगृह्य, लाङ्गूलगृह्य, पुनर्दाय, एते चत्वारश्च छन्दसि । यस्माक्षिणाः पितरं पादगृह्य । अग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय । पुनर्दाय ब्रह्मजाप्याम् । पुनश्चनसौछन्दसीति गतिसंज्ञा तु वार्तिककारोक्ता न तु सूत्रारूढेति गणकारेणेदं पठितम् । एहीडादयोन्यपदार्थे ॥ एहीडेति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एवमेहियवम् । एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा । एवमपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहि स्वागतामिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । ऊह वितर्के, लोण्मध्यमैकवचनम् । मोह कटमिति यस्यां

सा मोहकरटा। निपातनात्परस्मैपदम्। मोहकटा। मोहकर्दमा, उद्धरचूटा। आहरवसना। आहरवनिता। कृन्तविचक्षणा। कृती छेदने। लोट्। सोर्हिः मुचादित्वान्नुम्। कृन्त विचक्षण इति यस्यां क्रियायां सेत्यर्थः। गणरत्ने तु कृन्धि विचक्षणेति पाठः। तत्र कृती वेष्टनइति रुधादिर्बोध्यः। उद्धर् कोष्ठात् उत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा। आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे असातत्यार्थं वचनम्। एवमुद्धमविधमा। उत्पचनिपचा। उत्पतनिपता। इहैषां समासानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गत्वाट्टाप्। एवमग्रेपि। उत्क् च अवाक् च उच्चावचम्। उच्चैश्च नीचैश्चोच्चनीचम्। आचितं चापाचितं च आचोपचम्, आचपचम्, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्। एते सर्वे निपात्यन्ते। न विद्यते किं चन यस्य सावाकिञ्चनः। सकिञ्चनः। स्नात्वाकालकः। इह समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपात्यते समानकर्तृकत्वं तु अन्तर्भूतक्रियापेक्षं बोध्यम्। स्नात्वाकालकः संपन्न इत्यर्थाव[illegible]। पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितः। मोप्य पायान् उत्पत्य [illegible]ला उत्पतन कृत्वा या पाण्डुर्भवति सोच्यते हस्तिज्वरः पाकलः। तद्विशेषस्तु कूटपाकलः कलभं कठोर इव कूटपाकल इति भवभूतिप्रयोगात् हस्तिशास्त्रे तथादर्शनाच्चेत्यन्ये। निपत्यरोहिणी निपत्यश्यामा अपेहिप्रणमा। जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति॥ जाहीति लोण्मध्यमैकवचनान्तम्। तत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्ताभिधीयते। जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः। जहिस्तम्बः। उज्जहिस्तम्बः। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये॥ अश्नीतपिबतेत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता। एवं, पचतभृज्जता। खादत-

मोदता । खादतवसता । आहरनिचया । आहरनिष्कषा । उत्पचानिपचा । भिन्धिलवणा। भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा क्रिया तथा । एव पचलवणा । आकृतिगणोयम् । तेनान्येपि ज्ञेयाः । तत्र के चिद्गणरत्नकृता संगृहीताः । तद्यथा नास्ति कुतोपि भयं यस्य सः अकुतोभयः । कान्दिशं गच्छामीति य आह स कान्दिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण् द्वीतीयाया अलुक्। कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः । अहोपुरुषोहमिति यो मन्यते तस्य भाव आहोपुरुषिका ।। मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अहं शक्तोहं शक्त इति यस्यां साहमहमिका । या इच्छा अभिप्राय इति यदृच्छा । [illegible]पाहिरा । एहि रे पाहि रे इति यस्यां सा तथेत्यर्थः । [illegible]पाठादात्वम् । एहिरा पाहिरे नीता येन निश्चमचा अपि । तत्कर्म दग्धुं सेवेथा गोविन्दमकुतोभयम्॥ उन्मृड्ढि अवमृड्ढीति यस्यां सा उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरम् । अन्तरशब्दो भिन्नवाची । भिन्नश्चा भेदे[illegible]संबन्धेन पूर्वपदार्थे विशेषणम् । पूर्वपदजन्यबोधप्रकाराश्रय[illegible]तियोगित्वं भेदे व्युत्पत्तिसिद्धम् । अवश्यकार्यम् । तदेव तन्मा[illegible]म् । मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे इत्यादि ॥

इति श्री शब्दकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादश्चायं समाप्तः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते स तत्पुरुषः एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी भवति । पूर्वे कायस्येति पूर्वकायः । अपरकाय इत्यादि । षष्ठीसमासापवादोयम् । तथा च कायपूर्वं इति प्रयो-

गोनेन व्यावर्त्यते । पूर्वकाय इति प्रयोगस्तु पूर्वश्चासौ का-यश्चेति कर्मधारयेणापि सिद्धः । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेपि वर्तन्तइति न्यायात् ऊर्ध्वकाय इतिवत् । ननु षष्ठी-समासव्यावृत्तयेपि सूत्रे न कार्यं षष्ठ्या एवेह दुर्लभत्वात् । प-ञ्चम्या हीह भाव्यम् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्या-ख्यानेन सम्प्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमीस्वीकरात् । सत्य-म् । अवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठ्येवेष्यते । तस्यपरमाम्रेडितमिति लिङ्गात् । एकदेशिशब्दोयमवयवे रूढः । अत एव ततो मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति यथा । यद्यपीह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथाप्यत एव निर्देशादिनिर्बोढव्यः । एकदेशवाचिनि तु एकदेशीयशब्द एव बहुव्रीहिलभ्यर्थे मतुवादयो नेत्युक्तत्वात् । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । नाभेः पूर्वो भागः स कायस्य सम्बन्धीत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणपञ्चमी । अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्न त्वेकदेशी अतो न नाभ्या स-मासः । कायेन तु स्यादेव, पूर्वकायो नाभेरिति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् । एकाधिकरणे किम् ।-पूर्वं छात्राणामामन्त्र-यस्व,नेयं निर्धारिणे षष्ठी किन्तु समुदायसमुदायिसम्बन्धे । बहु-वचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया यथा छात्राणां पञ्चम इति, ततश्च छात्राणामेकदेशित्वमस्त्येव । किं त्वेकत्वसंख्यावि-शिष्टं नास्तीति समासाभावः । कथन्तर्हि मध्याह्नः सायाह्न इति । अत्राहुः । सर्वस्यैकदेशवाचिनोन्हा समासः । संख्यावि-सायेतिज्ञापकात् । नत्यन्यथा सायपूर्वत्वमन्हस्योपपद्यते । के-चित्तु नेदं विशेषापेक्षं ज्ञापकमन्हेति किन्तु सामान्यापेक्षम् । सर्वे एकदेशवाची कालेन समस्यतइति ज्ञाप्यशरीरम् । तेन मध्यरा-त्र । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धम् । न चोर्ध्व-

कायवत्सामानाधिकरण्येन सायान्हमध्यरात्रादेर्निर्वाहः शङ्कयः । अहःसर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्याचोन्होन्हएतेभ्य' इत्यन्हादेशस्य चैकदेशिसमास विनानुपपत्तेः । कथन्तर्हि दिनमध्यो रात्रिमध्य इति । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्यदोष ॥

अर्धं नपुंसकम् ॥ नित्यक्लीबो र्धशब्द एकद्रव्ये विद्यमानेनावयविवाचिना सह प्राग्वत् । भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोर्धं समेंशकइत्यमरः ॥ इह काकाक्षिन्यायेन वापुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । तत्र शकलखण्डे इति नपुंसकत्वस्य रूपभेदान्निर्णये पुंस्याविकल्पादस्त्रियामिति फलितम् । न च स्त्रीलिङ्गरूपमेव किन्न स्यादिति वाच्यम् । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् । शकलश्चास्त्रीति निर्देशेनैव निर्णयात् । अर्ध इत्यत्र तु रूपभेदात्पुंस्त्वावगतौ सत्यां वापुंसीति तद्विकल्पेनाविशेषात्स्त्रीनपुंसके लभ्येते । तथा चार्धशब्दस्त्रिष्विति फलितोर्थः । समेंशके तु अर्धं नित्यनपुंसकमित्यर्थः । अर्धं पिप्पल्या, अर्धपिप्पली । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न ह्रस्वः । एकाधिकरणे किम् । अर्धं पिप्पलीनाम् । कथं तर्ह्यर्धपिप्पलइति । अर्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे मा भूत् । खण्डसमुचये तु भविष्यति । अर्धपिप्पलीच अर्धपिप्पली चेत्यादि विग्रहात् । एकदेशिनेति किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तोत्र स्वामी नत्ववयवीति न तेन समास । पशुना तु स्यादेव । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति । देवदत्तस्वामिकं पशोरर्धमित्यर्थः । नपुंसक किम् । ग्रामार्धो नगरार्धः । अर्धमिति निर्देशादेव सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रे लिङ्गनिर्देशो न निवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमिति लिङ्गत्रयेपि भवति । एतत्सूत्रं परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सि

द्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेपि वर्त्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तत्राप्येषैव गतिः । अर्धाहार । अर्धहारः । अर्धजरतीयम् । अर्धवैशसम् । अर्धोक्तम् । अर्धविलोकितमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमास बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति । तथा च कालिदासः प्रायुङ्क्त । प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्येति ॥

* द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ एतानि एकदेशिना सह वा प्राग्वत्स्युरेकं चेद् द्रव्यम् । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयम् । तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयमित्यादि । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरणे किम् । द्वितीयं भिक्षाणाम् । स्यादेतत् । पूर्वसूत्रवदिदमपि प्रत्याख्यायताम् । तथाहि । समुदायशब्दस्यावयवे वृत्तौ कर्मधारयेण द्वितीयभिक्षेत्यादि सिद्धम् । भिक्षाद्वितीयमित्यादि तु षष्ठीसमासेन सिद्धम् । मैवम् । पूरणेतिषष्ठीसमासनिषेधात् । सिद्धान्ते स्वस्मिन् सूत्रेन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठीसमासो लभ्यते । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धेः । नन्वेतत्सूत्रं विनापि पूरणाद्भाग इति स्वार्थेनप्रत्ययं कृत्वा तदन्तेन षष्ठीसमासं करिष्याम इति चेन्नातत्रापि प्रतिषेधसाम्यात् । पूरणेत्यत्र हि अर्थग्रहणं न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । अर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् । स्वार्थिकाश्च प्रकृत्यर्थेनार्थवन्त इति अन्नन्तस्यापि पूरणार्थतास्त्येवेति भाष्ये स्थितम् । अत एव तान्युच्चपष्ठाङ्कितसैकतानीत्यत्र समासः प्रामादिक इत्याहु । वस्तुतस्तु परवल्लिङ्गमितिसूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादि वार्त्तिकं पूर्वापरेत्यादित्रिसूत्री च भाष्ये प्रत्याख्याता । तथा च भिक्षाद्वितीयादिसिद्धये संज्ञाप्रमाणत्वादिनिर्देशानां सामान्यापेक्षज्ञापकताश्रय-

णीया पूरणेत्यादिनिषेधो ऽनित्य इति । एवञ्चोञ्छषष्ठेत्यपि साधितेति दिक् । तुरीयस्यापीष्यतइति वृत्तिकाराः । एतच्च भाष्यादौ नास्ति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ एतौ द्वितीयान्ते सह प्राग्वत् । पक्षे द्वितीयाश्रितेतिसमासः । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । यद्यपि प्राप्ता जीविका येनेति कृत्वा कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहौ प्राप्तजीविक इत्यादि सिध्यति, तथापि समासान्तोदात्तार्थं वचन प्राप्तसुख इत्याद्यर्थञ्च । इह हि बहुव्रीहौ जातिकालसुखादिभ्य इति निष्ठायाः परनिपातः स्यात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तशब्दस्याप्ययं समासः । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकेति । नन्वेकविभक्तीत्युपसर्जनतया जीविकाशब्दस्य ह्रस्वोस्तु नाम, प्राप्ताशब्दस्य तु कुतः सः । अत्र भाष्यम्, अचेति पूर्वपदस्याकारोपि सूत्रेस्मिन् विधीयते, चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषस्यानुमानादिति प्राप्तापन्ने समस्येते, अ च, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोः । सौत्रत्वाच्च प्रकृतिभावो नेति भाव इति भाष्यः । वस्तुतस्तु द्वितीयेत्यस्यानन्तरमकारप्रश्लेषो बोध्यः । एव हि प्रकृतिभावप्रसङ्ग एव नास्तीति बोध्यम् ॥

कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणन्तद्वान्परिमाणी, परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते स तत्पुरुषः । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । ननु जातो देवदत्तः तस्य च दिष्ट्यादि परिच्छेदकं न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । सत्यम् । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रिय-

ते तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव । विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यमिह बोध्यम् । दण्डी चित्रगुरित्यादाविव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैव एकार्थीभावाभ्युपगमात् । तथा च हरिणा । क्व चिद् गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य, आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इति, वदता आक्षिकवैयाकरणाद्युदाहरणानि स्पष्टीकृतानि । तथा च मासजात इत्यस्य मासप्राग्भाविजननाश्रय इत्यर्थः । अत एव मासजातो दृश्यतामित्यादिक्रियायोगो जातस्यैव भवति न तु अर्धपिप्पल्यादाविव पूर्वपदार्थस्य । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारः । राजहःसखिभ्यष्टच् । नसंख्यादेः समाहारइत्यह्नादेशप्रतिषेधः । कथन्तर्हि द्व्यह्नजात इति । उच्यते । नायं समाहारे द्विगुः किन्तूत्तरपदे द्वे अहनी जातस्य यस्येति त्रिपदतत्पुरुषाभ्युपगमात् । ननु सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्कथमेतदिति चेत् । वचनादित्यवेहि । उक्तं हि वार्त्तिककृता । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति ॥ अस्यार्थः । परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगोः सिद्धये समासो वक्तव्यः । अर्थाद् द्वयोर्युगपदिति गम्यते । तथा च वचनाद्बहूनामप्ययं तत्पुरुषो भवति । एवं द्वौ मासौ जातस्य पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति द्वयोर्मासयोः समाहारो द्विमासम् । पात्रादिः, द्विमासं जातस्येति तु विगृह्य समासे क्रियमाणे सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । स्यादेतत् । यावद्वचनं वाचनिकमिति परिमाणिमात्रेण त्रिपदतत्पुरुषः । अन्यत्र तु द्विपद एवेति स्थितम् । तथा च कथं त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विष इति कालिदासः । नवरसरुचि-

रमिति च काव्यप्रकाशकारः । इह हि त्रिलोकनवरसशब्द-
योर्न तावद्विशेषणं विशेष्येणेति समासः । दिक्संख्ये संज्ञा-
यामिति नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगोरिति
ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यम् । त्रिलोकीति प्रयो-
गस्यासाधुतापत्तेः । तथा च परिशेषात्त्रिपदत्वपक्ष एवावशिष्यते
द्विमासजातः । त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्दे उत्तरपदे परतः स चो-
क्तरीत्या द्विगुरेवेति । अत्रोच्यते लोकशब्दोऽत्र समुदायपरः । तथा
च त्र्यवयवो लोक इति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । इदञ्च द्विगो-
र्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्य एव स्पष्टम् । त्रयाणां लोकनाथ इति वा ।
नवरसा चासौ रुचिरेति बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयोऽपि सुवचः ।
प्रकृतमनुसरामः । राजपुरुष इत्यादौ यद्यप्यभेदैकत्वसंख्या भा-
सते तथापि मासजाते न तथा किन्तु शूर्पेण क्रीतः शौर्पिक इ-
त्यत्र शूर्पस्येव मासस्य मुख्यमेवैकत्वम् । अक्तपरिमाणस्य वाच-
के तथैव व्युत्पत्तेरिति ध्येयम् ॥

नञ् ॥ नञ् सुपा सह प्राग्वत् । अब्राह्मणः । अवृ-
षलः । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । तथाहि । आरोपितत्वं नञा
द्योत्यते । तच्चोत्तरपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा चारोपितं यद्
ब्राह्मणत्वं तद्विशिष्टे समासः शक्तः विशेषणविशेष्ययोः संस-
र्गस्त्वारोप एव तेन ब्राह्मणाभिन्नत्वबोध आर्थः । अत
एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादिसर्वनामकार्यनिर्वाहः । स्या-
देतत् । विघ्नानामभावो ऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः
स्यात् । अव्ययीभावस्तु निर्मक्षिकमित्यादौ सावकाशः ।
मैवम् । उत्तरपदार्थप्राधान्य एवास्य प्रवृत्तेः । उक्तं हि प्राक् ।
अव्ययीभावादिमहासंज्ञाव्यवहारेण पूर्वाचार्योक्तार्थनियमोऽप्यु-
त्सर्गत स्वीक्रियत इति । नन्वेवमनुपलब्धिरित्यादौ का गतिः ।

शृणु । रक्षोहागमलघ्वसन्देहा इति भाष्यप्रयोगात्पक्षे तत्पुरुषोपीष्यते । अत एव भूवादिसूत्रे अथासंहितयेति विरामोवसानमिति सूत्रे त्वद्रुतायामसंहितमिति द्विधापि भाष्यवार्तिकयोः प्रयुक्तम् । यद्वा । अनुपलब्ध्यसन्देहादावपि लाक्षणिक आर्थो वा तदभावबोधः । स्यादेतत् । अन्यपदार्थप्राधान्येयं समासः । भावप्रधानो ह्यत्र निर्देशः । न ब्राह्मणत्वं यस्मिन्निन्त्यर्थादुन्मत्तगङ्गादावव्ययीभाव इवेह तत्पुरुषो बहुव्रीहेर्बाधक इति। फलन्तु अकर्ता ऽभोक्तेत्यादौ नञ्तश्चेति कबभावः स्यात् । नैवम् । अतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यगणकार्ययोरसिद्धिप्रसङ्गात् । अवर्षा हेमन्त इत्यत्र हेमन्तस्येव तद्विशेषणस्याप्येकवचनापत्तेश्च। अथनो ब्राह्मण इत्यादावपि न्यायसाम्यात्तत्पुरुषपरवल्लिङ्गतापत्तेश्चेति दिक् । मतान्तरन्तु तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव स, इत्यादिवचनप्रामाण्यात्सर्वे समुदायशब्दाः तत्तव्यक्तिभिरिव तदीयगुणसमुदायेनाप्युपहितायाः सत्ताया जातित्वात् तथा च अपूर्णो ब्राह्मणो ऽब्राह्मण इति सर्वथाप्युत्तरपदार्थप्राधान्यं निर्बाधम् । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समासग्रहणम् । एवञ्च अनेकमन्यपदार्थइत्यादावेकवचनं सिद्धम् । माघश्च सेव्यतेनेकया सन्नतापाङ्ग्येति । कथन्तर्हि पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इति । अत्राहुः । अध्यारोपितैकत्वानां प्रकृत्यर्थतया तत्र वास्तवबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं न विरुध्यतइति । अनेकश्चानेकश्चेत्येकशेषो वा । यत्तु तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ यथा अब्राह्मणः, अपापं, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपचसि, अधर्म, इति । तन्तु यथायथ-

मार्थिकार्थमभिप्रेत्येति बोध्यम् । निरूढलक्षणायाः शक्तिसमकक्ष्यतया सिद्धान्ते त्वतिरिक्तशक्तेरुक्ततया वृत्तिविशेषे तदर्थान्तर्भाव इति वा कथं चिन्नेयम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपदेव भावेनारोपितत्वेन च सम्बन्धे विवक्षिते समास एव प्रथमम् । न तु परावपि त्वतलौ प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वान्निर्बाधः । तत्रश्च सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरो लित्स्वरश्च भवति न तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्ययम् ॥

ईषदकृता ॥ स्पष्टोर्थः । ईषत्पिङ्गलः । नन्वीषद्भक्तमीषदुन्नतमित्यादावव्याप्तिः।ईषद्गार्ग्यादावतिव्याप्तिश्च। सत्यम्। अत एव वार्तिककृतोक्तं, ईषद्गुणवचनेनेति । अकृतेत्यपनीय तत्स्थाने गुणवचनेनेति पूरणीयमित्यर्थः । अतो नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । यद्यपि गर्गापत्यत्वे उत्कर्षापकर्षौ न स्तस्तथापि तदेकार्थसमवायिनां क्रियागुणानान्तौ बोध्यौ। तथा च प्रयुज्यते गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प इत्यादि ॥

षष्ठी ॥ षष्ठ्यन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह प्राग्वत्। राजपुरुषः । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ इध्मप्रव्रश्चनः । प्रतिपदविधाना चेति निषेधस्यायमपवादः । वस्तुतस्तु स निषेधोऽपि तदपवादश्चेत्युभयमपि न वक्तव्यमिति वक्ष्यते ॥

याजकादिभिश्च ॥ एभिः षष्ठी समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । याजक, पूजक, परिचारक, परिषेचक, स्नातक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक, होतृ, पोतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्ति, गणक। हृत्। गुणान्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ इदञ्च वार्तिकं भाष्ये सर्वे गुणकात्स्न्ये इति

सूत्रे पठितम् । तरबन्तं यद् गुणवाचि तेन समास इत्यर्थः । ननिर्धारणइति निषेधस्यायमपवाद इति वृत्तिकाराः । पूरणगुणेति गुणनिषेधस्येति भाष्यकाराः । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥

न निर्धारणे ॥ निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । अत्र द्विजशब्देन समासप्रसङ्गः । तदपेक्षा हि षष्ठी । कथं पुरुषोत्तम इति. अत्र समाधानं, द्विवचनविभज्येति सूत्रे स्थित्वा कैयट आह यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने निर्धारणं भवतीति तत्रैवायं निषेधो न तु त्रितयसन्निधानाभावेपीति । यद्वा, पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्यां संज्ञायामिति समासः । यत्त्वेवं सति ननिर्धारणइति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति । तन्न । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषेतुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । ज्ञोविदर्थस्येति षष्ठी, सा च प्रतिपदविधाना षष्ठीशेषइति विहायान्यस्याः सर्वस्या अपि तथात्वात् । न चैवमनेनैव गतार्थत्वान्ननिर्धारणइति व्यर्थमिति शङ्क्यम् । यतश्चनिर्धारणमिति सूत्रं हि षष्ठीं न विधत्ते किन्तु सप्तमीमेव । षष्ठी तु तया मा बाधीति प्रतिप्रसूयतइत्यन्यदेतत् । एवं स्वामीश्वरेत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी सर्वेश्वर इत्यादि सिद्धम् । वस्तुतस्तु ज्ञोविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां शेष इति वर्त्तते । तथा च न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठी शेषइत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणं, षष्ठी भवत्येव, श्रूयतएव न तु लुप्यते । तथा च लुक्प्रयोजिका समाससंज्ञैव न भवतीति

फलितोर्थः । तस्मात्प्रतिपदविधाना नेति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते कृद्योगा चेत्यपि मास्तु । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र हि शेष इति निवृत्तम् । तथा च षष्ठीविध्यर्थमेव तदिति कुत समासनिवृत्तिप्रसङ्गः । आह च । साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तयइति ॥ कथन्तर्हि हरिस्मरणं, विशेषस्मृतिहेतवः, पदात् पदार्थस्मरणमित्यादीति चेत्, कर्मणिषष्ठ्या समासस्यानिषेधादिति गृहाण । तथा चेह कारकषष्ठ्या समासात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भवति । शेषषष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तता स्यात् । एवञ्चान्तोदात्तनिवृत्तये प्रकरणं मातुःस्मृतमित्यादौ समासाभावार्थं च । न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते । नलोकेति प्रतिषेधादिति निष्कृष्टोर्थः । आह च । निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते । शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यतइति ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ पूरणाद्यर्थैस्त्रिभिः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे, सतां षष्ठः । अत्र पूरणार्थाः प्रत्यया एव गृह्यन्ते न तु पूरणोम्भनादिशब्दा अपि । तेन कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादि सिद्धम् । अत्र च ज्ञापकं लोपेचेत्पादपूरणमिति सूत्रप्रयोगः । पूरणाधिकारस्तु न गृह्यते । भागेनप्रत्यये सति तदन्तेनापि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्यएव स्पष्टत्वात् । अत एव भिक्षाद्वितीयमित्यादावन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्समास इत्युक्तम् । अत एव च तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानीति कालिदासस्य प्रमाद इत्याहुः । षष्ठ इत्याख्यातः षष्ठः । आख्यातण्यन्तादेरजिति वा समाधेयम् । गुणश्चेह सत्त्वे निविशतेपैतीति लक्षितो गृह्यते । केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादकः व्याप्तिन्यायात् । काकस्य

कार्ष्ण्यम्। ब्राह्मणस्य शुक्लाः। यदा ऽर्थात्मकरणाद्वा दन्तादि विशेष्यं निर्ज्ञातं तदेदमुदाहरणम्। कथं तर्हि गोसहस्रमिति। अत्राहु। संख्यया नायं निषेधः शतसहस्रान्ताच्चनिष्कात् क्रोशशतजनशतयोरुपसंख्यानम्। खारीशतमपि न ददातीत्यादिमुनित्रयप्रयोगात्। अनित्यश्चायं गुणेन निषेधः। संज्ञाप्रमाणत्वात्, उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिनिर्देशात्। तेन करणपाटवं, अर्थगौरवं, बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्। चन्दनगन्ध इत्यादौ तु नायं निषेधः। तत्स्थैश्च गुणैरिति समासस्य प्रतिप्रसवात्। गन्धत्वेन प्रतीयमानो हि गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः। किन्तु स्वप्रधान। यस्तु वहति जलमयं पिनष्टि गन्धानिति प्रयुज्यते स चन्दनत्वादिजातिनिमित्तको न तु गुणशब्दः। मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति। एवं घटरूपमित्यादि। सुरभिशुक्लादिशब्दास्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः। तेन रूपेण प्रतीयमानस्य गुणिसामानाधिकरण्यदर्शनात्। एवं शौक्ल्यमित्यादावपि बोध्यम्। शौक्ल्यसौरभादिशब्दैर्हि शुक्लत्वसुरभित्वादिप्रकारक एव गुणबोधः। तद्रूपापन्नस्य च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लः सुरभिरित्यादाविति दिक्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी। न च न लोकेतिनिषेधः शंक्यः। तस्य कर्योगलक्षणषष्ठीविषयकत्वात्। इह सुहितार्थयोगे करणस्य शेषत्वविवक्षैव नियतेत्याहुरिति हरदत्तः। तत्राहुरित्यपरितोषोद्भावनम। तद्बीजन्तु नियमे प्रमाणाभावः। नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः। नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनेत्यादिप्रयोगाणां पाक्षिक्यापि विशेषत्वविवक्षया सिद्धत्वात्। अत एव करणत्वविवक्षया तृतीयां भट्टिः प्रायुङ्क्त। फलैर्नानाविधैश्चित्रैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः। तृप्ता-

स्तां भ्राजथुमन्तीं पप्रच्छुः कस्य पुत्रियमिति । नन्वेवं षष्ठीसमासे निषिद्धेपि तृतीयातत्पुरुषेण फलतृप्त इति स्यादेवेति चेत् । इष्टापत्तेः। न चैवं निषेधवैयर्थ्यम् । स्वरे विशेषात् । तथाहि । षष्ठीसमासेन्तोदात्तत्वं स्यात् तृतीयासमासे तु थाथादिस्वरापवाद स्तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । तृपिश्च सकर्मकोप्यस्ति । पितृनतार्प्सीत्समस्त बन्धुनीति भट्टिप्रयोगात्, तेनास्मात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम् । फलतर्पणमित्यादौ तु स्पष्ट एव स्वरे भेद । कारकात्परत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात् । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । शेषे षष्ठी । चोरस्य द्विषन् । इह द्विषःशतुर्वावचनमिति पाक्षिकी कर्मणिषष्ठी । अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तादर्थ्यरूपसम्बन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसम्बन्धिनी क्रियेत्यर्थः । पुरा सूर्यस्योदेतोरित्यप्यव्ययोदाहरणम् । इह कर्तरि षष्ठी । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वचनात् । अत्र सव्याभ्यां साहचर्या त्कृदव्ययेनैव समासो निषिध्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तथा च भट्टिप्रभृतयः प्रयुञ्जते । यत्कृतेरीन्निरुद्धीमः । आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण त्वया विना, भवत्कृतेसञ्जनमञ्जुलाशीति, तत्पाणिमात्मोपरि पातुवन्तु , किमुतदन्तरुभौ भिषजौ दिव इत्यादि च । तथा अनेकमन्यपदार्थइति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगोपीहानुकूलः । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृक्षस्योपरीत्युदाहरन्तौ कृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते तत्तु भट्टिश्रीहर्षादिप्रयोगाणां प्रतिकूलम् । यद्वा । अस्मिन्पक्षे कृच्छब्दः सम्पदादिक्विबन्तः कार्यपर । ततश्चतुर्थी । आत्मन उपरि पातुक इति विग्रह । तस्यां यन्मध्यन्तत्रेत्यर्थे सप्तमीशौण्डैरिति सूत्रे

क्तरीत्या सप्तमीतत्पुरुषोऽव्ययीभावो वेति दिक्। तव्य। ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। निरनुबन्धकस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यता समासो भवत्येव। स्वकर्तव्यम्। स्वरे भेदः। गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तत्र तव्यतास्तित्त्वेनान्तस्वरितता। तव्यस्य त्वाद्युदात्तत्वान्मध्योदात्तं पदमिति। समानाधिकरणेन। तक्षकस्य सर्पस्य। विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्नेत्युक्तम्। स्यादेतत्। इह षष्ठीसमासः प्राप्नोत्येव न। बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षा हीयं षष्ठी। तथा च कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति न्यायेन द्वयोरपि षष्ठ्यन्तयोर्विषमभृतिनान्वये सति पश्चात्प्रातिपदिकार्थमात्रयोः पार्ष्णिकः सम्बन्धो वाच्यः। तथा च तक्षकस्येति सर्पस्येति च परस्परमसमर्थं कथं समस्यताम्। अत एव नीलोत्पलस्य मेरुमहीभृत इत्यादावपि प्रथमान्तयोर्विशेषणसमासे ततः षष्ठीतिन्याय्यं न तु षष्ठ्यन्तयोर्विशेषणसमासः। उक्तरीत्याऽसामर्थ्यात्। किं च यथा चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्याभिहितत्वात्प्रथमा तथेहापि षष्ठ्यन्तयोः समासे ततः प्रथमैव स्यान्न तु षष्ठी। उच्यते। कट एव कर्म भीष्मादयस्तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रात्तद्विभक्तिं लभन्तइति पक्षे इदं बोध्यम्। समानाधिकरणेन निषेध एव चैतत्पक्षज्ञापकः। अत एव विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्युद्घोषोपि सङ्गच्छते। न चैवमपि समासात्षष्ठी न स्यादिति वाच्यम्। पञ्चकपक्षे द्वितीयादेरिवोपपत्तेः। सकलविभक्तिसाधारणेन कर्मधारयेणान्यतरस्य स्फुटमनभिधानात्। एवं च वैयधिकरण्यस्थले सर्वेषां गतिः। तथाहि। राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इति षष्ठ्यन्तस्य समासे पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गद्वेयापर्सजनसंज्ञाया अन्वर्थतामाश्रित्य समाहितमाकरे। न च तत्र

त्वदुक्तस्यासामर्थ्यस्योक्तिसम्भवोपि, येन प्रथमान्तमेव समस्येत। तथा च राज्ञः कुमारी कुमार्यै इत्यादय एव विग्रहा इति उपसर्जनसंज्ञाविधायकयोः सूत्रयोः काशिकादौ स्पष्टम्। अनेकमन्यपदार्थइति सूत्रे तत्पुरुषेतुल्यार्थइति सूत्रे च भाष्यकैयटयोरपि स्पष्टमेवेदम्। तथा च प्रथमान्तेन विग्रह इति नियमाभावात्सर्वत्र तत्पुरुषोपरि द्वितीयादिविभक्तयः पञ्चकपक्षवदेवोपपादनीया इति तत्त्वम्। राजपुरुषादौ सङ्ख्याया इवोत्तरपदार्थप्रविष्टसम्बन्धस्यापि वृत्तावप्रवेशाच्च। प्रयोगार्हे विग्रहे परं समासोत्तरविभक्तिसजातीयायाः प्रयोगात्। पचन्तीति पाचका इतिवत्। वाक्यसंस्कारपक्षेऽलौकिकेपि बहुवचनवत्पष्ठ्यादिकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति दिक्। यत्तु वृत्तावुदाहृतं शुकस्य माराविकस्य राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति। तत्र मारावीत्याहेति माराविक। तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानमिति ठक्। शब्दनक्रियायाः प्रतिषेधको माराविकः। माराविदस्येति पाठे माराविशब्दं ददातीति स एवार्थः। एवं पाटलिपुत्रे भवः पाटलिपुत्रकः। इत्थंस्थिते यदीह समासोनिष्टः स्यात्तदेदं समानाधिकरणइत्यस्योदाहरणं सङ्गच्छेत। समास इष्ट इति तु वदता तेनैव नेदमुदाहर्तुं युक्तम्। यत्तु तत्रैव समर्थितम्। षष्ठीसमासे सति पूर्वनिपातानियमः स्यात्। विशेषणसमासे तु विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिध्यतीति। तन्नेदं वक्तव्यम्। विशेषणविशेष्यभावस्याव्यवस्थितत्वेनातिप्रसङ्गे प्राप्ते ऽप्रधानमुपसर्जनं आर्थं चाप्राधान्यमित्यादिक्रमेण द्रव्यगुणादिशब्देषु व्यवस्थेष्यते। तच्च षष्ठीसमासेपि सुवचमिति किन्ताभिषेधेनेति। वस्तुतस्तु गोधेनोः भोज्योष्णस्य कुमारश्रमणायागो गर्भिण्या इत्यादीनीहोदाहार्याणि। पांशुवतीत्यादीनां त्रिभक्त्यन्तरे वि-

शेषणसमासं चाधित्वा चरितार्थानां परेण षष्ठीसमासेन बाधापत्तेः। तथा च विशेषणस्यैवोपसर्जनतया पूर्वनिपातेऽप्यनिष्टं स्पष्टमेवेत्यवधेयम् ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। स हि पूजायां वर्तमानाद्विहित इत्येतावन्मात्रेण पूजाग्रहणं तस्योपलक्षणं गृहस्येव काकः। तेन मतिबुद्ध्यर्थाभ्यां क्तस्याप्ययं निषेधः। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। क्तस्यचवर्त्तमानइति षष्ठी। कथन्तर्हि कलहंसराममहितःकृतवानिति भट्टिः। मह पूजायां, रामस्य महित इत्यर्थः। तथा राजपूजित इत्यादि। अत्राहुः। क्तेनचपूजायामित्यादिषु कारकषष्ठ्या एव समासो निषिध्यते। यदा तु कर्त्रादेरेव शेषत्वविवक्षया षष्ठी तदा भवत्येव समासः। स्वरे च विशेषः। कारकषष्ठ्या समासे हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः शेषषष्ठ्या तु समासान्तोदात्तत्वमिति। अनुन्यासकारस्त्वाह। यदा वर्तमाने क्तस्तदा षष्ठी। समासनिषेधश्च। यदा तु भूते क्तस्तदा कर्तरि तृतीया। यथा पूजितो यः सुरासुरैरिति। तस्याः कर्तृकरणेकृताबहुलमिति समासः। न च तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्वर्त्तमाने क्त इह भूते क्तं बाधतइति वाच्यम्। तेनेत्याधिकारे उपज्ञातइति निर्देशेनाबाधज्ञापनात्। न च ज्ञानार्थमात्रविषयकं ज्ञापकम्। उदाहृतप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा। क्तोधिकरणेचेति क्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी। अधिकरणेचेत्येव सिद्धे वाचिग्रहणं स्पष्टार्थम्। कथं तर्हि किंवृत्तं यद्वृत्तमिति। अत्राहुः। नायमधिकरणे क्तः किन्तु भावे। किमो वृत्तं यस्मिन्निति

व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। यद्वा। कर्त्तरि क्तः। किंवा कृत्तं निष्पन्नमिति च विग्रहः॥

कर्मणि च॥ चकार इतिशब्दार्थः। कर्मणीतिशब्दसमुच्चार्थे विहिता परिशेषिता वा या षष्ठी सा न समस्यते। चित्रक्रा- न्दोहो ऽगोपेन। यद्यनेन कर्मषष्ठीमात्रं न समस्यते इत्यभिमतं स्या- त्तर्हि तृजकाभ्यां निषेधं नारभेत। यत्र हि कर्तरि तृजकौ तत्र कर्मणिषष्ठ्या भाव्यं। शब्दानुशासनमित्यादौ यथा न समासनिषे- धस्तथोक्तं पस्पशायाम्॥

तृजकाभ्यां कर्तरि॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः। कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं न तु तृचोपि। अव्यभिचारात्। अपां स्रष्टा। पुराम्भेत्ता। वज्रस्य भर्ता। यद्यपि भर्तृशब्दो याजकादिषु पठितस्तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम्। यौ- गिकस्य तु निषेध एव। ओदनस्य पाचकः। कर्तरि किम्। इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका। पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषुण्वुच् धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्वा। कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः, अत्र न्यास- कारः। तृजन्तमेतत्। नलोकेति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः। ण्वका- भ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्योपादानाज्ज्ञापकात्। कैयटस्तु शेषषष्ठ्या समास इत्याह। जनिकर्तुःप्रकृतिस्तत्प्रयो- जको हेतुश्चेति ज्ञापकादनित्योयं प्रतिषेध इति तु बहवः॥

कर्तरि च॥ कर्तृषष्ठ्याः अकेन न समासः। भवतः शायि- का। पर्यायार्हर्णेति ण्वुच्। पूर्वत्र द्वन्द्वेन निर्दिष्टोपि तृच् नेहानु- वर्तते। तद्योगे कर्तुरभिहिततया कर्तृषष्ठ्या असम्भवात्॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। क्रीडाविशेषस्येयं संज्ञा। सं- ज्ञायामिति भावे ण्वुल् पुष्पाणामिति कर्मणिषष्ठी। जीविकायाम्।

न्तलेखकः। तत्र क्रीडायां विकल्पे प्राप्ते जीविकायां कर्तरि-ति निषेधे प्राप्ते वचनम्। जयादित्यस्तु तृजकाभ्यामिति सूत्रे कर्तरीत्येतदनुवृत्तायाः षष्ठ्या विशेषणं। तृजुत्तरार्थं इत्युक्त्वा क-र्तरिचेति सूत्रे कर्तृग्रहणं तृजकयोर्विशेषणतया व्याख्याय नित्यं-क्रीडेति सूत्रे अकप्रत्ययमेवोदाजहार। तत्रेदं वक्तव्यम्। प्रथम-सूत्रे कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणं युक्तम्। तयोः श्रुतत्वात्। न तु षष्ठ्याः। एवं च तृजुत्तरार्थं इत्यपि न कल्प्यम्। अकस्यैव चोत्तरत्रानुवृत्तिर्न तु तृचः, असम्भवात्। तथा च सूत्रद्वयस्य व्य-त्यासेनार्थ उचित इति। वामनस्तु अके जीविकार्थइति सूत्रे अ-कइति किम्। रमणीयकर्तेति। जीविकायां तृच मत्युदाज-हार। तस्यायमाशयः। मा भूत्क्रीडायां तृच्। लक्षणाभावात्। जी-विकायान्तु ण्वुल्तृचाविति ण्वुलि तृजपि सुलभ एवेति। एतन्मते नित्यंक्रीडेत्यत्र तृज्ग्रहणासम्भवेन्यशङ्कावारणार्थं तृजुत्तरार्थं इत्या-दि कुसृष्ट्यादरणमित्याहुः॥

कुगतिप्रादयः॥ कुशब्दा गतिसंज्ञाः प्रादयश्च समर्थेन नित्यं समस्यन्ते। कुः पापार्थः। कुपुरुषः। नित्यसमासविषयस्याप्यस्य पूर्व-पदप्रकृतिस्वरार्थमव्ययत्वमिष्यते। तथा च वार्त्तिकम्, अव्यये नञ्-कुनिपातानामिति। तस्मादयं स्वरादिषु बोद्धव्यः। स एव चेह गृह्यते न तु पृथिवीवृत्तिः। गत्यादिसाहचर्यात्। गति-। ऊरी-कृत्य। प्रादिग्रहणमगत्यर्थं तद्विषयविभागार्थानि तु बहूनि वा-र्त्तिकानि। तथाहि। दुर्निन्दायाम्। दुःपुरुषः। स्वती पूजायाम्। सुपुरुषः अतिपुरुषः। आङीषदर्थे। आपिङ्गलः। प्रायिकं चैत-दुपाधिवचनम्। अन्यथा ईषदर्थेचेति कोः कादेशविधानमनुपप-न्नं स्यात्। कोष्णं दुष्कृतं। दुरत्रकृच्छ्रार्थे। अनभिधानात्तु भूते खलू न भवति। सुस्तुतम्। सुशब्दोतिशये न तु पूजायाम्। अ-

पवोपसर्गनिबन्धनं पत्वम् । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवचनीयत्वाभावः। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तयः प्रादयो गतित्वाभावेपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्तइत्यर्थः । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययनः। अलं कुमार्यै अलंकुमारि ॥ नित्यसमासत्वेपि चतुर्थीविधानसामर्थ्यात्पक्षे वाक्यमिति रक्षितः । एतेनैकविभक्तिचापूर्वनिपातइति सूत्रे अलंकुमारिरिति भाष्यं पर्यादयोग्लानाद्यर्थइति समास इति कैयटवचनं च व्याख्यातम् । तदेव भाष्यमनित्यतायां ज्ञापकमिति वास्तु । वस्तुतस्तु नेहानेन समासः । अलमो ऽप्रादित्वात् । प्रादिसमासस्य स्वयं प्रपञ्च इत्याकरः। किन्तु द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वेत्यनेन ज्ञाप्यमानो ऽलंपूर्वस्तत्पुरुषः पृथग्गतिग्रहणात्पर्याप्त्यर्थेनापि अव्ययभिधानानुरोधाच्चतुर्थ्यन्तेनैव भवति । तस्य चानित्यसमासत्वं निर्बाधमेवेत्यवधेयम् । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । प्रादिग्रहणस्य अगत्यर्थत्वादतिप्रसङ्गे प्राप्ते कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षम्प्रति विद्योतते विद्युत् । कथन्तर्हि अधीत्येति । इह हि अधिपरी अनर्थकाविति कर्मप्रवचनीयत्वम् । उच्यते । अध्यापकधूर्तैरितिनिर्देशादनित्यः प्रतिषेधः । अत एव सुस्तुतमतिस्तुतमिति पत्वाभावेपि समास उदाहृतः । स्वती पूजायामिति वचनाद्वा तन्सिद्धिः ॥

उपपदमतिङ् ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्च समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। इह कुम्भ-

अम् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । लहर्थाद्याधिक्येप्यदूरविप्रकर्षेण तूक्तं लौकिकं वाक्यं बोध्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङिलुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । ननु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यति । सत्यम् । तत्सिद्धौत्तरेनेन ज्ञाप्यते । तत्फलं त्वनुपदमेव स्फुटीकरिष्यामः । प्रथमान्तन्तु सुब्ग्रहणमिहानुवर्ततएव । अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादिपदकार्यं सिध्यति । सुप्सुपेतीह नानुवर्त्ततइति भाष्यवृत्त्यादिग्रन्थास्तु मिलित नानुवर्ततइत्येवंपराः । अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किन्तु समासस्येति । यद्यपीह भाष्ये न स्पृष्टं तथापि अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे भाष्यएव स्पष्टम् । तत्र हि किंवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसंज्ञार्थं तर्हीत्याशंक्यातिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यमिति सिद्धान्तितम् । एवं पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनाप्यतिङ्ग्रहणं सम्बन्धनीयम् । गतिः समस्यते अतिङन्तश्च समासं स्यादिति । तेन प्रपचतीत्यादौ तिङन्तेन समासो न । अतिङ्ग्रहणाच्च सुपेति तृतीयान्तं निवर्त्तते । तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा समान्यापेक्षज्ञापकभूतेन अतिङ्ग्रहणेन लभ्यते । गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह यः समासः स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्य इत्यर्थः । पूर्वपदन्तु सुबन्तमेवेत्युक्तम् । गतीनां तावत् । व्याजिघ्रतीति व्याघ्री । आतश्चोपसर्गइति कः । पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु न भवति । जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तेः । व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमासः । स च यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षणीयः । तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधायेत्यादिन्या-

यात् । ततश्च लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो भवन् टाबेव स्यात् न तु ङीप् । पूर्वपदमात्रस्य अजातिवाचित्वात् । ततश्च व्याघ्रीशब्देन समासः । ततो व्याघ्रीशब्दस्य जातिवाचित्वेऽप्यनकारान्तत्वा-ज्जातिलक्षणो ङीप् न स्यात् । सुबुत्पत्तेः प्रागेव जायमानस्तु समासो लिङ्गयोगानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्भवति । ततो ङीप्पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि स्युरेव । निर्गत इति रुत्वं सर्वेन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादि । कारकाणाम् । अश्वैः क्रीता । अल्पैरभ्रैर्लिप्ता । कर्तृकरणेकृताबहुलमिति समासः । स यद्युत्तरपदस्य सुबन्तस्य स्यात्तर्हि पूर्ववट्टाप् स्यात् । ततश्च क्रीतात्करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायामिति ङीप् न स्यात् । अत इत्यधिकारात् । वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेत्तर्हि वाक्यावस्थायां स्यात् । पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावचनत्वसम्भवात् । अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत । तथा च सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योपि गरीयसीति भट्टिप्रयोगो न सिध्येत् । सिद्धान्ते तु कर्तृकरणेकृतेत्यत्र बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबन्तेन समासः, अतो न ङीप् । उपपदानाम् । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । व्याघ्रीवत् । सुपीति योगविभागात्क इत्यादि । यत्त्वतिङ्ग्रहणमुपपदविशेषणमिति । तन्न । तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणस्य निवृत्त्यापत्त्या महाविप्लवापत्तेः । एतेनातिङ् किम् एधानाहारको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम् । यदपि कौमुद्यां कुगतीति सूत्रे उक्तं, अत्र सुप्सुपेत्यनुवृत्तेस्तिङापि समासः ऊरीकरोतीत्यादि । तदप्यसत् । तत्र शेषीकृतेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात् । तिङ्समासस्तु सहेति योगविभागवल्लभ्यो वार्त्तिकोक्तविशेषविषयश्छान्दसश्चेति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

अमैवाव्ययेन ॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदन्तदेवा-

व्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं लवणकारम् । स्वादुमि णमुल् स्वादुमीत्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम्। स्वादुमीत्यर्थग्रहणं सम्पन्नलवणशब्दावपि स्वादुपर्यायौ येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न तु प्रत्ययान्तरसहितः तस्मिन् वाक्ये सप्तमीनिर्देशबलेन यस्योपपदसंज्ञा तदमैव तुल्यविधानमित्युच्यते । सूत्रे च तुल्यविधानमित्य या न्द्रियते नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते न तु सूत्रारूढ । अमैव च यत्तुल्यविधानं तस्य प्रत्ययान्तरं प्रति उपपदत्वमेव नास्तीति अव्ययान्तरेण सह समासो नाशङ्कनीयः । सूत्रस्य प्रयोजनन्तु कालसमयवेलासु तुमुन्, काल समयो वेला वा भोक्तुमित्यत्र समासानिवृत्तिः । अमैवेति किम् । अग्रेभोजं अग्रेभुक्त्वा, विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतम् । अव्ययेनेति किम् । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानन्तदेव समस्येत । न च पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादव्ययविषय एव नियम इति वाच्यम् । तथासत्यमैव नियमापत्ते । अमन्तेनोपपदस्य यस्समास सोमैव तुल्यविधानस्येति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र मा भूत् । अग्रेभुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । उभयत्र विभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानं तस्य प्राप्ते यथोपदंशस्तृतीयायामिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा व्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलाविति । मूलकोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशम् । उच्चैःकारमाचष्टे । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्व-

म् । असमासपक्षे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तम् । स्वरादिषु तथा पाठात्कारमित्याद्युदात्तम् । अमैवेत्येव । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु, पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि वा समस्यन्ते । अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेति क्त्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यप् । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलङ्कृत्वा । खलुकृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ अधिकारोयम् । शेष किम् । उन्मत्तगङ्गम् । प्राक्कडारात्परङ्कार्यमिति पाठे परत्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञा मा भूत् । उपयुक्तादन्यः शेष । शिष असर्वोपयोगे । कर्मणि,घञ् । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञा नोक्ता स बहुव्रीहिरित्यर्थः । एकसंज्ञाधिकारे तु त्रिकत शेषो ग्राह्यः । तथाहि । सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य शृङ्गिग्राहिकया समासो नोक्तः स शेषः । प्रथमेति यावत् । ततश्च प्रथमान्तानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिकरणानां भवति । कण्ठेकाल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषणइति ज्ञापकात्सिद्ध इति ॥

इति श्री शब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममान्हिकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयतइति स्थिते त्रिकतः शेषस्योक्ततया अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति फलित त्रिकतः शेषो हि प्रथमा तदन्यपदार्थश्च कर्मादिरिति । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः । यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुर्धात्वर्थं प्रति विशेष्यतोचिता तथापि व्यपेक्षावादिभिरगत्या

समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकरणीया । सिद्धान्ते तु एकार्थीभावाभ्युपगमात्सर्वं सुस्थमित्युक्तम् । ऊढरथोनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगुः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न भवति । इष्टे देवे गतः । अनेकोक्तेर्बहूनामपि, चित्राजरतीगुः । सन्वीदीर्घोजङ्घः । इह प्रथमो न पुंवत् । उत्तरपदत्वाभावात् । द्वितीयोपि न । अपूर्वपदत्वात् । उत्तरपदे नित्यसमासस्य तु नायं विषय इत्युक्तम् । एतच्च केषांचिन्मतम् । परमार्थस्तु प्राग्भाष्यादिपर्यालोचनया नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । इष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्रेति ओजःसहोम्भ इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वाच्च । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति विग्रहेप्येवमेव । अदृष्टसदृशमजामिति तु कर्मधारयोत्तरपदो द्वयोरेव बहुव्रीहिः । अपि च परमस्वधर्मः । स्वशब्दस्य निरपेक्षपूर्वपदत्वाभावात्ततो धर्मशब्दः परो न तु केवलादिति नानिच् । कर्मधारयपूर्वपदे तु भवत्येवेति वक्ष्यते । किञ्च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ अयं श्लोकः समर्थसूत्रे भाष्ये पठितः । सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा यस्येति चतुर्णां बहुव्रीहौ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम् । यद्वा जटावन्तो जटा । अर्शआद्यच् जटाः कृता जटा इति वा तत्करोतीति ण्यन्तादेरच् । एवं सुष्ठु नतं अजिनं वास आच्छादनं यस्य तेन समन्तानि शितीनि रन्ध्राणि यस्येति विग्रहः । द्वयोर्वृत्तौ हि केशवासो रन्ध्रेभ्यः पूर्वं उदात्तः स्यात् । इष्यते तु सुसमन्तयोः प्रकृतिस्वर इति भावः । एवं नीलो-

ज्ज्वलवपुः । इहापि नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः । न च चित्रगुरित्यत्र उत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञार्थमनेकग्रहणमिति वाच्यम् । प्रथमानिर्दिष्टत्वं विनापि एकविभक्तीत्यनेन तत्सिद्धेः । प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगेपि वर्तिपदयोर्नित्यं प्रथमान्तत्वात् । न चैवं राजकुमारीं पश्येत्यादावप्यतिप्रसङ्गः । तत्र द्वितीयाद्यन्तेनापि कुमारीशब्देन विग्रहाभ्युपगमात् । अन्यग्रहणं किम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत । स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । पदग्रहणं किम् । ग्राहवती नदी । इह हि तत्र मा स्नासीदिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम्, यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । सत्यम् । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा चित्रगुरिति षष्ठ्यर्थसम्बन्धमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादिभिः सामानाधिकरण्यं न स्यात् । समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः । त्रिकतः शेषस्योक्तत्वात् । तेनेह न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य पञ्च भुक्तवन्तोस्येत्यादौ तु न भवत्यनभिधानात् । अव्ययानां वाच्यः ॥ उच्चैर्मुखः । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्व्यधिकरणत्वाद्वचनमित्याहुः । त्रिकतः शेष इत्युक्तरीत्या प्रथमान्तस्यापेक्षितत्वात्तस्य चेहापि सत्वाच्छस्यमकर्तुमिदं वचनम् । अत एव वाक् च दृषच्च भिया यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ कृते अवान्तरद्वंद्वोभ्युपगतः । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । नञोस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमा-

नपुत्रः अपुत्रः । अस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानमसुबन्तत्वात् ॥ अव्ययत्वात्सिद्धम् । तथाहि । विभक्तिप्रतिरूपकत्वान्निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । इह द्वौ द्रोणौ अर्द्धद्रोणश्च अर्द्धतृतीया द्रोणा इति व्यवह्रियते तत्र अर्द्धतृतीयो येषामिति बहुव्रीहिः । उद्भूतावयवभेदः समुदाय समासार्थ इति बहुवचन द्रोणशब्दश्च द्रोणयोरर्द्धद्रोणे च लक्षणया वर्त्ततइति सामानाधिकरण्यम् ॥

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्या संख्येये । संख्येयार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये वर्तन्ते तउपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । सामीप्यप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इत्युक्तम् । उपविंशाः । बहुव्रीहौ संख्येयइति डच् । तिविंशतेर्डिति । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । वार्थेयं समासः । ततश्च वैकल्पिकौ द्वौ त्रयश्चेति पञ्च अस्माच्छब्दाद्प्रतिपद्यन्ते । अत एव बहुवचनम् । उक्तं च सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति । कार्यान्वये हि विकल्पो न त्वेतच्छब्दजन्यबोधविषयत्वेपीति भावः । त्रिचतुराः । चतुरोच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानमित्यच् । द्विराट्टत्तौ दश द्विदशाः । अत्र वृत्तौ द्विशब्देन दशत्वाट्टत्तिगता द्वित्वसंख्योच्यते । ननु द्वित्रा इत्यत्र वार्थः । द्विदशा इत्यत्र सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वेणैव सिद्धम् । न च मत्वर्थे पूर्वयोगः अमत्वर्थार्थ चेदमिति वाच्यम् । माषोदकादिषु मत्वर्थं विनापि तत्स्वीकारात् । सत्यम् । अन्यपदार्थप्राधान्ये पूर्वयोगः । इह तु वार्थसुजर्थौ न प्रधानम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं द-

क्षिणपूर्वा। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति भाष्यम्॥ अत एव ठक्छसोश्चेति वार्तिकस्योक्तिसम्भवः। यद्यपि तत्र शसा साहचर्याद्भवतष्ठगेव गृह्यतइति नकोपधाया इति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तम्। युक्तं चैतत्। गन्त्या चरति धावन्त्या चरतीति प्राग्वहतीये ठकि गान्त्रिको धावन्तिक इति यथा स्याद्गान्तृको धावन्को या मूदिति। तथापि भाष्यं दृष्ट्वा वार्तिककृतोप्रवृत्तेः। अत एव हि एकतद्धितेचेति सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवो लभ्यतइति दिक्। भवन्मयः। सर्वकाम्यति। सर्वकभार्यः। सर्वप्रिय इत्यादिवृत्तौ पूर्वभागतया प्रविष्टस्यैवायं पुंवद्भावः। नत्वन्यस्या भर्त्रेपाद्वेति लिङ्गात्। तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न। सर्विका सर्वाः। न चान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धमिति चेन्न। अप्रथमार्थे तदिस्युक्तत्वात्। वैयधिकरण्याच्च विभाषादिक्समासइत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमपीदम्। तेन या पूर्वा सोत्तरा यस्य मुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वायेत्यत्र न विकल्पः। कबभावार्थं च। तथा हि। शेषाद्विभाषेत्यत्र तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन एकः शेष उपयुक्तादन्यः अपरः शेषाधिकारः। तेनोत्तरपूर्वादौ न कप्। इह शेषग्रहणाननुवृत्तेः। द्वितीयशेषग्रहणात्तु प्रियपथः प्रियधुर इत्यादौ न कप्। यत्तु तत्रतेनेदमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं शेषाधिकार एव गृह्यते न तूपयुक्तादन्य इति। तन्तु तत्रत्यभाष्यस्योक्तिसम्भवमात्रपरम्। नामग्रहणं रूढ्यर्थम्। इह मा भूत्। ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्चान्तरालमिति॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषयइदं युद्धमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे स बहुव्रीहिः। इतिकरणाल्लौकिकविवक्षातात्पर्यकात् ग्रहणप्रहरणकर्मव्यतिहारयुद्धानि लभ्यन्ते। गृह्यतेस्मिन्निति ग्रहणं के-

शादिप्रहरणं दण्डादिकर्मव्यतिहारः। परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। मुष्टीमुष्टि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि। इच्कर्मव्यतिहारइतीच्समासान्तः। तदन्तमव्ययं तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठेन अव्ययीभावत्वात्। अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घः। अत एव मुष्टामुष्टीति प्रामादिकम्। न च सूत्रे इदंशब्दात् प्राक् आकारः प्रश्लिष्यतामिति वाच्यम्। भाष्यकैयटाद्यसम्मतत्वात्। अस्यसीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। परिशिष्टे तु आच्च गुणिन इति सूत्रितम्। गुणोऽस्त्यस्येति गुणी नामीति व्याख्याय मुष्टामुष्टीत्युदाहृतं तदपाणिनीयम्। सरूपग्रहणं किम्। हलैश्च मुसलैश्च युद्धम्। इदमपि सूत्रे वैयधिकरण्यार्थं प्रथमाविभक्त्यर्थं एकशेषबाधनार्थं च। कब्भावार्थं चेति तु भाष्येऽभ्युच्चयमात्रम्। शेषग्रहणस्य प्रागनुक्तपरतायाः पञ्चमे स्पष्टत्वात्॥

तेन सहेति तुल्ययोगे॥ सहेत्येतत्तुल्ययोगे वर्तमानं तृतीयान्तेन सह वा समस्यते स बहुव्रीहिः। सपुत्र आगतः। सह पुत्रः। वोपसर्जनस्येति सभावः। नन्वत्र पिताप्रधानमन्यपदार्थः। सत्यम्। व्यधिकरणयोः प्रथमार्थे च यथा स्यात्। कप् च मा भूदित्येवमर्थं वचनम्। तुल्ययोगेति किम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। विद्यमानतावाची सहशब्दः दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्। ज्ञापकात्। यदयं विभाषासाकांक्षे विभाषासपूर्वस्येत्यादिनिर्दिशात्। तेन सकर्मकः सलोमक इत्यादि सिद्धम्॥

चार्थे द्वन्द्वः॥ प्रागनुक्तसमासमनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्प्रति सम्बन्धि-

न्यन्वयः समुच्चयः । यथा अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदं इति. अत्र नयतिक्रियायामेकस्यां गवादीनां समुच्चय । गम्यमानत्वात्तु चशब्दस्याप्रयोग । यदा तु एकस्य प्राधान्यमितरस्यानुषङ्गिकता तदान्वाचयः । यथा भिक्षामट गां चानयेति । अत्र हि अदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव । अनटंस्तु भिक्षां न । गामानयति तथा अटन्नपि नान्विष्य 'गामानयेति । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्र समुच्चयान्वाचययोर्न समासः । असामर्थ्यात् । एकार्थीभावे हि सति पुष्पवन्तौ पश्येत्यादाविव एकपदोपात्तौ मिलितावेव अन्वियातां न तु प्रत्येकम् । धवखदिरौ । वाग्दृषदम् । शेषः किम् । नीलोत्पलम् । इह हि एकस्मिन्धर्मिणि अनेकधर्मसमुच्चयात् द्वन्द्वः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्यादावपि द्वन्द्वे सति द्वन्द्वेयीन्यादिनियमापत्तेः । विशेषणमित्यादिना तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदानियम सिद्ध्यति । परं कार्यमिति पाठे चेदम् । एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवति । सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव । यथा प्रमाणप्रमेयेत्यादौ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यत्र च । न ह्यत्राभेदान्वयो विवक्षितः । यद्यपि सामान्यविशेषयोर्वाचनिको द्वन्द्वनिषेधस्तथाप्यनित्यः स इति त्यदादीनेकशेषसूत्रएवोपपादितम् । अनेकं किम् । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । न ह्यत्र द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्व कर्तु शक्यः । होतृपोत्रोरप्यानङापत्ते । वाक्त्वक्स्रग्दृषदमित्यादौ स्त्रगादेरपि टजापत्तेश्च । न चोत्तरपदे नित्यसमासोपसंख्यानात्तथापि तदापत्तिः । सकृत्समुदाये प्रवृत्तस्य द्वन्द्वस्य एकाज्द्विर्वचनन्यायेनावयवे पुनरप्रवृत्तेः । उप-

संख्यानस्यान्यत्रोपक्षयात्। न चैवं वाक्त्वचस्रग्दृषद होतापोतानेष्टोद्गातार इत्यादि न स्यादेवेति वाच्यम्। द्वयोर्द्वयोरेव सहविवक्षया द्वन्द्वे समुदाययोः पुनः सहविवक्षायां तदुपपत्तेः। पूर्वत्राप्यनेकग्रहणफलं दत्तमेव। तस्माद्यथायथं समासान्तपुंवद्भावस्वरानङां प्रवृत्तिरप्रवृत्तिश्चानेकग्रहणफलं स्थितम्। अनेकस्य चार्थे वृत्तिस्तु जहत्स्वार्थायां वृत्तौ मिलितस्यैव। पक्षान्तरे तु प्रत्येकम्। तदेतदुच्यते। युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति। अधिकरणं वार्त्तपदार्थः। तस्य युगपद्वचन इत्यर्थः। अत एव आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेत्यत्र सहविवक्षायां तेनैव बहुष्विति लुकि अङ्गवङ्गकालिङ्गा इति सिध्यतीति लुक्प्रकरणे भाष्यएव स्पष्टम्। यत्त्विह सूत्रे सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति भाष्यउक्तम्। तस्यायमाशयः। अस्तु जहत्स्वार्थता तथापि धवौ च खदिरौ चेत्यादिविग्रहो ऽसङ्गतः प्रक्रियादशायामपि प्रथममवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषादेरपि प्रथमयैव राजा चासौ पुरुषश्चेत्यादिविग्रहापात्तेः। तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादीनां निर्विषयतापत्तिश्च। स्यादेतत्। भूतपूर्वगत्या तन्निर्वाह उत्तरपदार्थप्राधान्यादिवत् अलुक्समासे तु षष्ठ्याआक्रोशइत्याद्यनुवादसामर्थ्यादेव निमित्तापायन्यायो नाश्रयिष्यते। मैवम्। ज्ञापकस्य सामान्यविषयतायां लाघवेन द्वन्द्वावयवेष्वपि द्विवचनाद्यलाभात् निमित्तापायन्यायस्यानित्यत्वाच्च। न चैवं तद्राजलुगसिद्धिः। तेनैवेति सौत्रमंशं बहुवचने परइति व्याख्यां च प्रत्याख्याय बहुषु वर्तमानस्येत्यर्थस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। अत एव जहत्स्वार्थायामपि लुक् सिध्यति। सम्भानि प्रतीयमाने यद्बहुत्वं तदाश्रयस्य तद्राजेन

प्रागभिधानात् भूतपूर्वगतेश्च त्वयापि वाच्यत्वात् । न हि तद्वि-
तद्वृत्तौ एकशेषवृत्तौ च तद्राजोऽर्थवान् । तद्राजास्तद्राजद्वन्द्वे तु
वैकल्पिको लुगिति वक्ष्यते । एवं स्थिते द्वन्द्वैकशेषयोरलौकिक-
वाक्येपि द्विवचनादि दुर्लभम् । लौकिके विग्रहे तु दूरापास्तं
तदिति तु खेत्यनेनोक्तम् । एतेन राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव
विगृह्णन्तो मीमांसकाः परास्ता इति दिक् । इह एकविंशति-
द्वाविंशतिरित्यादौ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु संख्येति
पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्टस्तस्मात् द्वन्द्व एवायम् । स च समाहारे ।
नेतरेतरयोगे । अनभिधानात् । पुंस्त्वन्तु लोकात् । यदा त्वे-
काधिका विंशतिरिति शाकपार्थिवादिसमासः क्रियते तदा समा-
सान्तोदात्तत्वमपीष्यतइति पाञ्चमिकभाष्ये बहुव्रीहौसंख्येये-
डजित्यत्र स्थितम् ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ समासे उपसर्जनं पूर्वं प्रयोज्यम् ।
कृष्णश्रितः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । द-
न्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । वनम्पुरगे-
त्यादिना णत्वम् । इहैव गणे निपातनादलुक् । एवञ्चा-
लुगिव णत्वमप्यस्तु । तथा च तत्र सूत्रे अग्रेग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।
आकृतिगणोयम् । धर्मादिष्वनियम इष्यते । अर्थधर्मौ धर्मा-
र्थावित्यादि । गणमध्यएव जम्पतीदम्पतीजायापतीति पाठात्
जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते ॥

द्वन्द्वे घि ॥ द्वन्द्वे घ्यन्तं प्राक् स्यात् । हरिहरौ । अने-
कप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे ॥ हरिगुरुहराः । हरिहर-
गुरवः । हरश्च हरिगुरू चेति विग्रहे तु हरस्य पूर्वनिपातः ।
अल्पाच्तरत्वात् ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ इन्द्राग्नी ॥

अल्पाच्तरम् ॥ अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप् कुत्वसुत्वयोरभावश्च । द्वन्द्वे अल्पाच् पूर्वं स्यात् । धवखदिरौ । कथं तर्हि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामिति । धनपतेश्च रामकेशवयोश्चेति विग्रहः । पूर्वाभ्यामल्पाच्तरं विप्रतिषेधेन ॥ वागग्नी वागिन्द्रौ । एवमग्रेपि । कथं तर्हि अधीतिबोधाचरणप्रचारणैरिति । अधीत्या च बोधादिभिश्चेति विग्रहे भविष्यति । यद्वा । अनित्यमिदं प्रकरणम् । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः समुद्राभ्राद्घ इत्यादिनिर्देशात् । तेन ससौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्, लोचनापरकताहृतरागेत्यादि सिद्धम् । ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण निपातो वक्तव्यः ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ । लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ कुशकाशम् । अभ्यर्हितञ्च ॥ मातापितरौ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञिति निर्देशेनेद ज्ञाप्यतइति चतुर्थे भाष्यम् । वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । भ्रातुश्च ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्याया अल्पीयस्याः ॥ एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वविषयकम् । द्वित्राः । द्वाविंशतिः । द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं तदेदं बोध्यम् । अन्यदा तु सप्तमीग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः । कथं तर्हि तः

परो यस्मात्स तपर इति, कथं च जहत्स्वार्थेति । इह हि जह-त् स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोर्थो यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो ब-हुव्रीहिः । तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातः स्यात् । सत्यम् । सूत्रभाष्यादिप्रयोगाद्राजदन्तत्वं बोध्यम् । मिथोनयोः समासे तु संख्यापूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ एतद-र्थमेव हि संख्यासर्वनाम्नोरिति नोक्तम् । द्व्यन्यः । त्र्यन्यः । वा प्रियस्य पूर्वत्वम् ॥ गुडप्रियः प्रियगुडः । गड्वादेः परा स-प्तमीष्टा ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । बहेगडुः । आकृतिगणोयम् ॥

। निष्ठा ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । जाति-कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा बोध्या ॥ जातिकालसुखादिभ्यो-नाच्छादनादिति ज्ञापकात् । सारङ्गी जग्धोनया सारङ्गजग्धी । क्तादल्पाख्यायामित्यनुवर्तमाने अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीप् । मास-जाता । सुखजाता । कथं तर्हि कृतकटः । पीतोदकः । गड्वा-देरितिवत्प्रासबाधमात्रे तात्पर्यमिति वृत्तिकारः । कथं चाऽऽस्मि-तमिति । नपुंसकेभावेक्त इत्यस्य न पूर्वनिपातः । निष्ठाशब्दो-पादानेन विहितस्यैवेह ग्रहणादित्याहुः ॥

वाहिताग्न्यादिषु ॥ एषु निष्ठान्तं वा पूर्वं स्यात् । आहिता-ग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोयम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे नि-ष्ठासप्तम्यौ वक्तव्ये ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । इहापि प्राप्तबा-धमात्रं बोध्यम् । विवृतासिः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडार, गडुल, काण, खञ्ज, कुण्ठ, खोड, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गलतनु, जठर बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर, । कर्मधारये किम् कडारपुरुषको ग्रामः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे
द्वितीयमान्हिकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

अनभिहिते ॥ अधिकारोयम् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति वक्तव्यम् ॥ तेन तिङाद्युक्ते कर्मणि द्वितीया न । तिङ्, सेव्यते हरिः । कृत्, कृतः कटः । तद्धितं, शतेन क्रीतः शत्य शतिकः । शताच्चठन्यतावशते । समासः, प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । परिगणनं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारम् । इह विशेष्यात्कटाद्युत्पन्नया द्वितीयया गतार्थत्वाद्विशेषणात् द्वितीया न स्यात् । परिगणनसामर्थ्यात्तु भवति । स्यादेतत् । कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति पक्षे सर्वेभ्यो द्वितीया उचितैव । अरुणैकहायनीन्यायेन हि पार्ष्णिकः परस्परावच्छेदः । अत एव हि सक्तूल्लावित्यादौ कारकपूर्वत्वप्रयुक्तो यण् सिध्यति । पूरणगुणेत्यत्र समानाधिकरणग्रहणाज्ज्ञापकात् । अभेदान्वयस्थले विशेष्यविभक्तिर्विशेषणादपि भवतीति पक्षेप्येवम् । सक्तूल्लाविति तु कारकेणाभेदेनान्वयतो विशेषणस्यापि कारकत्वानपायात्समाधेयम् । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । किञ्चानभिहिताधिकारेणापि नार्थः । नहि कट कृत इत्यादावतिव्याप्तिः । क्तप्रत्ययेनैव कर्मत्वस्योक्तत्वात् । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तद्यथा बहुपटुरित्यादौ बहुचोक्तार्थत्वान्न कल्पबादय । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाध्यते । निरवकाशत्वात् । न च वृक्ष प्लक्ष इत्यादिरवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेप्यस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे । तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु । न च ततोपि परत्वात् षष्ठीप्रसङ्गः ।

अशेषत्वात् । उच्यते । परिगणनं तावत्प्रत्याख्यातमेव भाष्ये । सूत्रं तु कर्तव्य कट इत्यादिसिद्धये । इह हि प्रथमां बाधित्वा कर्तृकर्मणो कृतीति षष्ठी स्यात् । न च-कृत्स्नेनोक्तार्थत्वान्नेह षष्ठीति वाच्यम् । संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात् । कर्मणि यदेकत्वं तत्र कृद्योगे षष्ठ्येकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च षष्ठीवाच्यस्य कर्मकत्वादेः कृत्स्नेनानुक्तत्वात् दुर्वारा षष्ठी । कारके विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु मास्तु सूत्रमिति स्थितम् । आरब्धे तु सूत्रे पर्युदासोयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थसमासापत्तेः । वाक्यभेदापत्तेश्च । प्रासादआस्तइत्यत्र सादिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्च सदेः परेण घञा अभिहितमिति सप्तमीनिषेधापत्तेश्च । पर्युदासे तु आसिक्रियानिरूपितमधिकरणशक्तिमनभिहितामाश्रित्य सप्तमीविधिः प्रवर्त्तते । आसने आस्ते शयने शेते इत्यादौ तु ल्युटः प्रकृतिभ्यां क्रियोपस्थितौ तद्योग्यम् अनुद्भूतशक्तिकं वस्तुमात्रं कृता उच्यते । तस्य च वर्त्तमानैककर्तृकतिङ्प्रकृत्युपस्थाप्यक्रियानिरूपितशक्त्युद्भवप्रतिपादनाय सप्तमीति दिक् । स्यादेतत् । यद्ययं पर्युदासस्तर्हि पक्त्वौदनो भुज्यतइति न सिद्ध्येत् । भुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्योदने क्त्वाप्रत्ययेनानाभिधानमाश्रित्य द्वितीयापत्तेः । भावे हि क्त्वेति वक्ष्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेधः सुवच । किन्तु प्रागुक्तदोषानिस्तारः । अत्रोच्यते । प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधाने प्रथमैव । अभिहिते नेति प्रसज्यप्रतिषेधात् । आसने आस्ते शयने शेतइत्यत्र तु न प्रधानशक्तेरभिधानं येन प्रथमा स्यात् । एतच्च स्वादुमि णमुलिति सूत्रे कैयटादौ स्पष्टम् । हरिरप्याह । प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानम-

नुरुध्यते ॥ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयतइति ॥ यतइति । पर्युदासेप्यनभिहिता प्रधानशक्तिमाश्रित्यैव विधिः प्रवर्त्तते। एतेनपक्वं भुङ्क्ते दत्तं गृह्णातीत्यादिपक्षद्वयेपि समर्थितं भवति । वस्तुतस्तु पक्त्वा भुज्यतइत्यादौ ओदनस्य पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दोन्वयबोधः । किन्त्वन्यतरेण शाब्दः, अपरेणार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीययोर्व्यवस्थैव । पक्त्वा भुज्यते ओदनः । अर्थादोदनमेव पक्त्वेति। न हीष्टका पक्त्वेत्यादि सम्भवति । न चोपस्थितपरित्यागोनुपस्थितकल्पना च न्याय्या । ओदनं पक्त्वेति प्रयोगे तु भुज्यतइत्यत्रार्थे ओदनस्य कर्मता । अत एव घटं कर्तुं शक्यतइत्यपि भवत्येवेति पस्पशायां कैयटः । तस्मात्पर्युदासे एकवाक्यत्वं समासस्यैवं चेत्येव । गुणरूपन्तु पक्षद्वयेपि तुल्यमिति स्थितम् । एतेन विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति व्याख्यातम्। साम्प्रतमिति निपातेनाभिहितत्वात् । युक्तमिति हि तदर्थः । परिगणनं तु प्रत्याख्यातमेव । इह हरदत्तेन भाट्टमते कारकाविशिष्टा संख्या विभक्त्यर्थ इत्युक्तं तन्तु कर्त्रधिकरणस्थयथाश्रुतभाष्यस्वरसमनुसृत्य कथञ्चिन्नेयम् । वस्तुतस्तु भाट्टमते प्रकृत्यर्थेन संख्यया च करणत्वादिशक्तयो विशेष्याः । अत एवैकशक्तिक्रोडीकृतानेकविधिस्तत्रतत्र स्वीकृत इति दिक् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ द्वितीयादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्त्तन्ते । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् । पूर्वाचार्यव्यवहाराच्च । इह स्वादिसूत्रेणैकवाक्यतया विधिः भिन्नवाक्यतया नियमो वा । सोपि प्रकृतानर्थानपेक्ष्य प्रत्ययनियमो वार्थनियमो वेति सर्वे पक्षाः साधवः। उक्तं च। सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति व्या-

ख्याते चेदं प्रथमे ॥ इह च तिङामिति स्वरसात्सुप्स्वपि कर्माख्येन वाच्यं न तु कर्मत्वम् । न च तिङ्ष्वपि कर्मत्वमेवार्थ इति वाच्यम् । तयोरेवेत्युत्तरसूत्रेपि तथात्वापत्तौ घटः कृत इत्यादावभेदान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च लःकर्मणि, कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसोपि सङ्गच्छते । घटमित्यत्र च घटः कर्मेत्यभेदान्वये आनयनादौ कर्मत्वेन संसर्गेण विशेषणत्वम् । तथा च प्रकारतया संसर्गविधया वेति द्विधा कर्मत्वादिभानमित्येकः पक्षः । शक्तिः कारकमिति भाष्यस्वरसात्सैव वाच्येत्यपरः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया आधार आधेयं वा द्वितीयार्थः । ओदनं पचतीत्यत्र हि ओदनरूपो य आधारस्तद्विशिष्टा विक्लित्तिर्भासते वैशिष्ट्यं त्वाधेयता ओदनाधेया वा विक्लित्तिरर्थः । आधेयरूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् । आधेयत्वमेव च संसर्ग इति पक्षान्तरम् । आकृत्यधिकरणन्यायेनाधारत्वाधेयत्वे एवार्थ इति चापरम् । संसर्गा एवैते । तात्पर्यग्राहिका एव पर विभक्तय इति मतान्तरम् । सर्वेप्यमी पक्षा हेलाराजीयादौ तत्रतत्र स्थिता भाष्यादिसम्मताश्चेति दिक् । ओदनं पचतीत्यादौ, उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते ॥ अस्यार्थः । उभयशब्दसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयोः प्रयोगे द्वितीया कार्या । उभशब्देन उभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथा तसिलसम्भवात् । उभशब्दो हि द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम् । धिगित्यत्र सप्तम्या लुक् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् । न त्वाविभक्तिक । गवित्ययमाहेत्यत्र यथा पदान्तत्वाभावाल्लोपः शाकल्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिस्तथेह जश्त्वाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गान्तएवेति वाच्यम् । कस्य च दइत्य-

स्यामवृत्तौ धकिदित्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । आम्रेडितान्तेष्विति । कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । उभयत कृष्णं गोपा । सर्वत कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरि । अध्यधि लोकम् । अधोधो लोकम् । कथं तर्हि, उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय । उच्यते । उपरिबुद्धीनां उत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । एव चाम्रेडितान्तत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा । प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधस सामीप्यइति कृतद्विरस्यात्र ग्रहणम् । तेन वीप्साद्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः । ततोन्यत्रापीत्युक्तम्, तान्परिगणयति वृत्तिकारः, अभितःपरित समयानिकषाहाप्रतियोगेपीति । अभितः कृष्णम् । उभयत इत्यर्थः । परितः कृष्णम् । सर्वत इत्यर्थ । पर्यभिभ्याञ्चेति तासिल् । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ऽभितःशब्दोस्ति सोपीह गृह्यते । समयानिकषाशब्दौ समीपपर्यायौ । ग्रामं समया निकषा वा । हाशब्दः शोकवृत्तिः । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यतइत्यर्थः । षष्ठ्यपवादो द्वितीया । सम्बोधने त्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमैव । हा ताततेति यथा । एतेन धिङ्मूर्खेति प्रयोगो व्याख्यातः । बुभुक्षित न प्रतिभाति किंचित् । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय । एवमन्येपि वृत्तिग्रहणात्साधनीयाः । तद्यथा, चैत्रं यावच्छीतमिति । परमपुरुषाराधनमृते इति च । तथा च चान्द्रसूत्रम्, ऋते द्वितीयाचेति, चकारात्पञ्चमी । सा चास्मच्छास्त्रे अन्यारादित्यनेन विधास्यते ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च छन्दसि । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमाप-

द्यते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयतइति व्युत्पत्तेश्च । जुहोति प्रक्षेपे । अस्मिन्पक्षे च प्रयोगे यवागूशब्दात्तृतीया । अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । विरुद्धार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नामार्थयोरभेदान्वयः । यवाग्वाख्यं हविरग्नौ देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो हि ज्योतिष्यपि वर्तते । अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् । हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । जुहोतिश्च प्रीणने । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदा यवाग्वाग्निं प्रीणयतीत्यर्थः । यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्यमग्निहोत्रं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थ इति । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयं तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमिति न्यायात् । दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्यादि । एवं स्थिते भावार्थाधिकरणन्यायेन करणकोटिनिक्षिप्ते होमे सामानाधिकरण्यापन्नस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात्तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदं वचनमिति तन्नु सूत्रसन्दर्भविरुद्धम् । कर्मणीति अनुवर्तते ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तराशब्दः सप्तम्यन्तस्य मध्यइत्येतस्यार्थे वर्तते । अन्तरेणशब्दस्तु तत्र च विनार्थे च । अन्तरा त्वां मां च हरिः । मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ननु मध्यस्यावध्यपेक्षतया यथावधिभूताभ्यां युष्मदस्मदर्थाभ्यां चामरद्वयेन च योगस्तथा आधेयेनापि सह । तस्मादाधेयादपि द्वितीया स्यात् । नैवम् । तत्रान्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । तस्माद्विशेषणादिव षष्ठ्यपवादभूता द्वितीया न तु विशेष्यादपीति स्थितम् । अथ टान्तेनान्तरा

शब्देन तृतीयान्तेनान्तरेणेत्यनेन च योगे कुतो नेति चेत् । प्रतिपदोक्ततया तयोरेवेह ग्रहणात् परस्परसाहचर्याच्च । तद्यथा, गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्नत्वाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयोरन्तरेण गतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेह । अन्तरा त्वां मां च कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णाद्वा द्वितीया । अन्तरेत्यनेनानन्वयात् ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासमास्ते । यद्यपीह कर्मत्वादेव सिद्धम् । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामित्युक्तेस्तथापि सकर्मकार्थं गुणद्रव्याभ्यां योगार्थं चेदम् । मासमधीते । मासं कल्याणी । मासं गुडधानाः । क्रोशमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणइति षष्ठी ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वा नुवाकोधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ स्तः । अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येयं कालः । इहस्थोयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मणोर्मध्येयं देशः । कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवति । अस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ स्पष्टोर्थः । हरिं प्रति पर्यनु वा ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ कर्मप्रवच-

नयियुक्ते इत्यनुवर्तते । यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण पञ्चमीसप्तम्यौ स्तः । प्रकृतसूत्रार्थस्तु यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीययुक्ते तत्र सप्तमी स्यात् । उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिनोः पर्यायेण सप्तमी । तथाहि । ईश्वर इत्युच्यते येन तदीश्वरवचनं ऐश्वर्यम् । अथ वेश्वरशब्दो भावप्रधानः । यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते ततः स्वादित्यर्थः । पर्यायेण चेयं विभक्तिः शेषविषये कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भात् विशेषणादेवोत्पन्नया सप्तम्या द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानात् । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतया विशेषणादेव प्रत्ययौचित्याच्च । विशेष्यात्तु प्रथमैव । अधिरामे भूः । सप्तमीशौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीनेति भवति । अषडक्षेत्यादिना खः । विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वव्ययीभावः । अधिरामम् । स्वाद्विभक्तौ अधिभुवि रामः । इह सूत्रे यस्यचेश्वरवचनमित्यंश· प्रत्याख्यातो भाष्ये । तथाहि । स्वामिन्याधारे भूः स्थिता तस्यां च स्वामी तत्र यदा यदधिकरणत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्र सप्तमी भविष्यति । एवं चाधिरीश्वरइति संज्ञासूत्रमपि न कर्तव्यम् । न चा गत्युपसर्गत्वबाधार्थं तत् । ऐश्वर्यविषयस्य अधेः क्रियायोगाभावेनैव तदप्राप्तेः । उत्तरार्थमिति चेत्तर्हि योगविभागो न कार्यः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अपविष्णो परिविष्णोः संसारः । अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेन लक्षणादिषु न भवति । वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । आङ्मर्यादावचने । आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । इह सूत्रे अनेनैव यस्मादिति पञ्चमी ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायां सत्याम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आस्थितः । सम्प्राप्तः । गन्त्रा अधिष्ठित इत्यर्थः । तेन यदा उत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी । उत्पथेन पथे गच्छति । अजां नयति ग्राममित्यत्र तु न चतुर्थी । अगत्यर्थत्वात् । प्रतीयते ह्यत्र गतिः । न त्वसौ नयतेरर्थः । प्रापणवाचित्वात् । एवं स्त्रियं गच्छतीत्यत्रापि न चतुर्थी । असम्प्राप्तप्रेप्साभावात् । अनध्वनीति ह्यपनीय असम्प्राप्त इति पूर्यते । द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि यथा स्यात् । तेन कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति अन्यथा चतुर्थ्येव ब्रूयादिति वदन् वृत्तिकारो ग्रामं गन्तेति तृजन्तयोगे उदाजहार । इदन्तु भाष्यविरुद्धम् । तथाहि । सन्दर्शनादिभिराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति क्रिययाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं सिद्धं सन्दर्शनादीनां गमनस्य च भेदाविवक्षायां तु द्वितीयापि सिद्धेति सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवं हि वदता कृद्योगे षष्ठ्येवेष्यते । अत एवाकेनोरिति सूत्रे ग्रामं गामीत्युदाहृतं भाष्ये ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ स्पष्टम् । विप्राय गां ददाति । तादर्थ्ये उपसंख्यानम् ॥ यूपायदारु । इह दारुशब्दाद्धेताविति तृतीया तु न भवति । षष्ठीविषये हि सा । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमै-

व । ननूपसंख्यानस्यावश्यकत्वे सूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न । हरये रोचतइत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् । क्लृपिसम्पद्यमाने च ॥ विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः । स हि सम्पद्यते प्रादुर्भवति । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां चतुर्थी अभेदविवक्षायान्तु प्रथमैव । भक्तिर्ज्ञानं कल्पतइति केचित् । अन्ये त्वभेदविवक्षायामपि चतुर्थीत्याहुः । जनिकर्तुरित्यपादानत्वविवक्षायान्तु पञ्चमी । भक्तेर्ज्ञानं कल्पतेइति । केचित्तु तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति । उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ प्राणिनां शुभाशुभयोः सूचको भूतविकार उत्पातः । वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च ॥ चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञाप्यते । ब्राह्मणाय हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ उपपदं कृत्रिमन्तच्च क्रियार्थक्रियारूपं तुमुन्ण्वुलोरेव सम्भवतीति विशेषणमहिम्ना । विशेष्यन्तुमुन् ण्वुलन्तमेव लभ्यते । अप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुमित्यर्थः । स्थानिशब्दो ऽप्रयुज्यमानपरतया वैयाकरणगृहे प्रसिद्धः ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ भाववचनाश्चेति सूत्रेण ये विहितास्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । पाकाय पचनाय भक्तये । भाववचनेनैव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी न स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । प्रधानभूतक्रियासम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । नमस्करोति देवान् । कथन्तर्हि नमश्चकार देवेभ्य इति, रावणाय नमस्कुर्या इति च भट्टिः । अत्र माधवःसाक्षात्प्रभृतिषु पाठाद्वैकल्पिकं नमःशब्दस्य गतित्वम् । तत्र गतिसंज्ञापक्षे उपसर्गवद् द्योतकतया कृञ एव

प्रणतिरर्थः । तत्कर्मणि द्वितीया नमस्यति देवानितिवत् । अगतित्वे तु करोतिक्रियाकर्मभावापन्नं विशेष्यभूतं प्रणाममाचष्ट इति देवादावकर्मणि नमःस्वस्तीति चतुर्थ्येवेति । अत्रेदं वक्तव्यम् । उक्तरीत्या चतुर्थीसमर्थनेऽपि नमसो गतिसंज्ञाभावान्नमस्पुरसोर्गत्योरिति सत्वं न स्यात् । तथा च प्रयोगानिर्वाहस्तदवस्थः । तस्मात्क्रियार्थोपपदस्यचेति चतुर्थी बोध्या । देवान् प्रसादयितुमित्यर्थात् । वर्धमानस्तु, श्राद्धाय निगरभतइतिवत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थीत्याह । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । कथन्तर्हि प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति माघः । उच्यते । पर्याप्त्यर्थस्यैवालमो ग्रहणं न तु अलं रोदनेनेत्यादौ वारणार्थस्यापीतिव्याख्यानान्तरं भाष्ये स्थितम् । एवञ्च व्याख्याभेदात्प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । अत एव सूत्रकारो द्वेधा निरदिक्षत् । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः, सपर्यांग्रामणीरिति च । तथाच भट्टिः । नामोथीदस्य कश्च न पुमोथास्मै न कश्चनेति । मोथृ पर्याप्तावित्यस्य रूपम् । अलं रोदनेनेत्यत्र तु करणे तृतीया । रोदनेन न किंचित्साध्यमित्यर्थावगमात् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्तिजाल्मायास्तीति । तत्त्वकथने कुशलार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः । स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः । उभयप्रसङ्गे परत्वात् पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ प्राणिवर्जे मन्यते

कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वां तृणं चिन्तयामि । श्यना निर्देशान्नेह । न त्वां तृणं मन्वे । मनु अवबोधने । तनादेरुः । न च मन्येति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहितइत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म सम्भवति । श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः । तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोपि बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । अनादरश्चात्र नादराभावमात्रमपि तु तिरस्कारः, कुत्सेति यावत् । अधर्मानृतादिवन्नञः प्रतिपक्षवाचित्वात् । ॥ च द्वेधा । उत्कृष्टस्यापकृष्टेनोपमानात् । यथा तृणाय मत्वेति । तृणमिव मत्वेत्यर्थः । क्वचित्तु निषेधयोगेनोपमानायोग्यत्वप्रतीतेः । यथा न त्वां तृणं मन्यइति । तृणतुल्यमपि त्वां न मन्यइत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । अत्रात्यन्तमनादरः पूर्वत्र त्वनादरमात्रम् । उभयत्रापि सूत्रेण सिद्धम् । वार्त्तिककारस्त्वाह । प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिति । यद्वाचिनश्चतुर्थी ततोपि यदि कुत्सा न तु साम्यमात्रं तदा चतुर्थीत्यर्थः । एवञ्च प्रतिषेधयुक्तायामेव कुत्सायां चतुर्थीविधानात् प्रागुक्तभट्टिप्रयोगो विरुध्यते सूत्ररीत्या तु सः । तथा चापि शलिरपि मन्यकर्मण्यनादरउपमाने विभाषा,प्राणिष्वित्यग्रहयत् । अप्राणिष्वित्यपनीय अनावादिष्विति पाठ्यमिति भाष्यम् । नौकाकान्नशुकशृगालाः नावादयः । तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्यइत्यत्राप्राणित्वेपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्य इत्यत्र तु प्राणित्वेपि चतुर्थी भवत्येवेति दिक् । अनादरेति कर्मणो विशेषणम् । अनादरद्योतकं यत्कर्मेति । तेन तृणादेरेव चतुर्थी न तु युष्मदः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ रामेण बाणेन हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ प्रकृत्याभिरूपः। क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् पष्ठीह प्राप्ता। ननु गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् सिद्धम्। करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायमभिरूप कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात्। इदन्तर्हि प्रायेण याज्ञिका। प्रायशब्दो बह्वर्थः। बहवो याज्ञिका इत्यर्थः। ननु याज्ञिकशब्दाभिधेयमध्ययनं प्रति बाहुल्यं करणम्। सङ्घीभूय यज्ञमधीयत इत्यर्थात्। यत्रापि विशिष्टवेषं कञ्चिद्दृष्ट्वा प्रायेणायं याज्ञिक इत्यध्यवस्यति। तत्रापि गम्यमानज्ञानाक्रियां प्रति करणत्वात् सिद्धम्। आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात्। केचित्तु प्रायेणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातो नूनमित्यर्थे वर्त्ततइत्याहुः। दृश्यते च प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानामिति। प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति च। इदं तर्हि गोत्रेण गार्ग्यः, प्रथमा पष्ठी वा प्राप्नोति। नन्विहापि अनेनाहं ज्ञाये इत्यर्थात्सिद्धम्। इदन्तर्हि समेन विषमेणेति, अत्र समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता। ननु पथोपि गमने करणत्वात् समेन पथेत्यर्थोस्तु। इदन्तर्हि। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् गृह्णाति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहार इति द्विद्रोणं पात्रादिः। द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थः। इह द्वितीया पष्ठी वा प्राप्ता। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः। तत्र सङ्घसङ्घिनोरभेदविवक्षायां पशूनित्यनेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीया प्राप्ता। एतदपि प्रत्याख्यातं

भाष्ये । द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दः तस्य च क्रयं प्रति करणत्व द्विद्रोणादीनां च यन्मूल्यं तेन द्विद्रोणाद्येव क्रियतइत्यर्थभेदोपि नास्तीति ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । पितुरत्र क्रियासम्बन्धः शाब्दः, पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्यम् । सहे ऽप्रधानइत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणम् । पुत्रेण सार्धम् । विनापि सहशब्देन तदर्थावगतौ स्यादेव, तथा च सौत्र प्रयोग । वृद्धो यूनेति । प्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चैवं 'पितुरपि तृतीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वेन प्रथमोपपत्तेः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ येन शरीरविकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अर्शआद्यजन्तः सूत्रे अङ्गशब्दः । तद्विकारलक्षकश्च प्रकृत्यर्थभूतोवयव एव गृह्यते सन्निधानात् । स चार्थाद्विकृत एव न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः सम्भवति । तदेतदभिसन्धाय वृत्तावुक्तम् । येनाङ्गेन विकृतेनेत्यादि । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुणिः । सामान्योपक्रमे वाक्ये अक्ष्णेत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा, निरूपयति वा काणो वेति । तत्र काण इत्यादिप्रयोगो न विरुध्यते । यद्यप्यक्ष्येव काण तथापि तद्योगाच्छरीरेपि व्यवहारो निरूढः । यद्वाप्ययमत्रादो योगः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्ववानित्यर्थात् ॥

इत्थम्भूतलक्षणे ॥ कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तल्लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापस । जटाज्ञाप्यतापसत्ववान् ॥

संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥ सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सञ्जानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्यान इति तङ् । कृद्योगे तु परत्वात्षष्ठी । पितुः संज्ञाता ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, आध्याने परत्वाद्धीगर्थेति षष्ठी मातुःसञ्जानातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारात् । कर्मत्वविवक्षायां तृतीयाद्वितीययोरवश्याभ्युपेयत्वात् । भिन्नविषयया षष्ठ्या विप्रतिषेधस्यान्याय्यत्वाच्चेति दिक् ॥

हेतौ ॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यशः । हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूत न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयायाः सिद्धत्वात् । न च लौकिकहेतोरपि करणत्वात्तुल्यो दोष इति वाच्यम् । लौकिकस्य द्रव्यादिसाधारण्यात् । निर्व्यापारसाधारण्याच्च । करणस्य तु क्रियामात्रविषयत्वात् व्यापारनियतत्वाच्च । आह च । द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति ॥ अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरुच्यतइति च । तथा फलमपीह हेतुशब्देन गृह्यते । अध्ययनेन वसति । इदञ्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । तृतीयापवादः । शताद्बद्धः । अकर्तरीति किम् । शतेन बन्धितः । शतमिह उत्तमर्णेन धार्यमाणत्वादृणन्तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेण कर्तृसंज्ञं च । ननु पूर्वसूत्रे लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणमित्युक्तम् । अयन्तु शास्त्रीयः । सत्यम् । शास्त्रीयस्यापि लौकिकत्वमस्त्येव । व्यापकं हि लौकिकं न तु विरुद्धम् । अथ वा इहार्थतया पूर्वसूत्रेपि सामान्यग्रहणमस्तु ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । पाण्डित्यात्पाण्डित्येन, वा मुक्तः । गुणइति किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रिया किम् । बुद्ध्या मुक्तः । इह सत्वे निविशतेपैतीति लक्षितो गुणो गृह्यते ।

तदनुरूपत्वादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोः । इह विभाषेति योगो विभज्यते। तेनागुणेपि क्वचिद्भवति एवं स्त्रियामपि। एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इतिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । केचित्तु। गुणशब्दोऽत्र परतन्त्रमात्रपरः । यस्य द्विगुणस्य भावादित्यत्र यथा। तेन वन्हिमान्धूमादित्यादावपि पञ्चमी सिद्धेत्याहुः । कथन्तर्हि नास्तीह घटोनुपलब्धे रिति । अत्राहुः। स्त्रियामपि क्वचिद्भवति विभाषागुणइतियोगविभागात् । बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्तिकप्रयोगश्चेह ज्ञापक इति ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च। केन हेतुना वसति कस्य हेतोः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् । किंनिमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै निमित्तायेत्यादि। एवं किं कारणम्। को हेतुः। किं प्रयोजनमित्यादि। असर्वनाम्नोप्येतद्भवति। वृत्तिकारेणेह पाठेपि भाष्यकारेण हेताविस्यत्र पठितत्वात्। प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । अन्नेन कारणेन वसति। अन्नाय कारणायेत्यादि। वार्तिके पर्यायोपादानं प्रपञ्चार्थम् । प्रयोजनादिशब्दानुरोधेनार्थपरत्वस्वीकारात् ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ स्पष्टम् । ग्रामादागच्छति । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चोपसंख्यानम् ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षतइत्यर्थः। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तिनिमित्तं प्रविशपिण्डीमितिवत्। तेन कुतो भवान्, पाटलिपुत्रादित्यादि सिद्धम्। इह हि प्रत्यक्षादिसिद्धमागमनमुपजीव्यापादानेव प्रश्नोत्तरे प्रवर्तते। एतेन प्रश्नाख्यानयोश्चे-

ति वार्तिकं प्रत्याख्यातम्। अपेक्षितक्रियाया दानत्वेनैव सिद्धत्वात्। अन्यथा कश्चन्द्र इत्यादावतिव्याप्तेश्च। यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे। कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी। पौर्णमास्या लुबविशेषइति लुङ् न भवति। सास्मिन्पौर्णमासीत्यधिकारे विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशात्। अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी। प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोण्, आग्रहायण्यश्वत्थादिनिपातनाण्णत्वम्। तद्युक्तादिति। तेन पञ्चम्यन्तेन अर्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थः। अत्र भाष्ये कार्त्तिक्याः प्रभृतीति प्रयोगात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः। प्रभृतीत्यर्थग्रहणम्। तत आरभ्येत्यर्थ इति कैयटात। स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानीति कुमारः॥

अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥ एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्य इत्यर्थग्रहणम्। इतरग्रहणन्तु प्रपञ्चार्थम्। न चेतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्। अस्मात्तारो मन्दो वेत्यादाविव पञ्चमीविभक्तइत्यनेनैव सिद्धत्वात्। देवदत्तादन्यो भिन्नो विलक्षणोऽर्थान्तरं वेत्यादि। न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गः। नञोप्यन्योन्याभावार्थकत्वात्। घटाद्भेद इत्याद्यनुरोधेन धर्मिपर्यन्तविवक्षाया अयोगादिति वाच्यम्। नञो द्योतकताया उक्तत्वात्। आराद्देवदत्तात्। इह दूरान्तिकार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्तः। आराद्दूरसमीपयोः। ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्। अत्र ऋतेयोगे पाक्षिकी द्वितीयापीत्युक्तं प्राक्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः। तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिनापि योगे भवति। आपात्पूर्वो देशः। चैत्रात्पूर्वः

फाल्गुनः। कथन्तर्हि पूर्वं कायस्येति। उच्यते। अवयववाचिभिर्योगे न भवति तस्यपरमाम्रेडितमिति निर्देशात्। अञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्बाधनार्थं पृथग्ग्रहणम्। प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्। न च तेन सध्र्यङित्यादौ पञ्चम्यर्थं तत्किम स्यादिति वाच्यम्। दिक्शब्दसाहचर्येण प्रागादीनामेव ग्रहणात्। आच्, दक्षिणा ग्रामात् उत्तरा वा। आहि, दक्षिणाहि उत्तराहि ग्रामात्। दक्षिणादाच्। आहिचदूरे उत्तराच्चत्याजाही॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दक्षिणतो ग्रामस्य। उत्तरतः। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। एवं पुरःपुरस्तादुपर्युपरिष्टात्॥

एनपा द्वितीया। एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। षष्ठ्यपीष्यते। सा त्वेनपेति योगं विभज्य साधनीया। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण। एनवन्यतरस्यामदूरेपञ्चम्या इत्येनप्। कथन्तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्। स्यधिकारात्परेण वासरूपविधिनावश्यं भवतीत्यादि। एनबपि परशब्दात्पाक्षिकः। यदा तद्धितावुत्तराधरदक्षिणादिति नानुवर्तते। सत्यम्। अत एव चिन्त्यमेवेदमिति हरदत्तः। उत्तरेणेति तृतीयैकवचनान्तं तोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणमित्यन्ये। अपरे तु धनपतिगृहानिति शसन्त पठन्ति॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्॥ अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम्। निपातानामनेकार्थत्वात्। मण्डूकप्लुत्या पञ्चम्यनुवर्तते। एभिर्योगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः। वृत्तिकारस्त्वाह। पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागाद् द्वितीयापीष्यतइति। पृथग्रामेण रामाद्रामं वा। एवं विना नाना।

हिरुङ् नाना च वर्जन इत्यमरः। नानानारीर्निष्फला लोकयात्रेति प्रयोगः ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य ॥ अद्रव्यार्थेभ्य एभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । असत्वेति किम् । स्तोकेन विषेण हतः ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । पृथग्विनेत्यत्र पञ्चमी समुच्चीयत इत्युक्तम् । इहाप्येकमयद्धकत्वात्तथैवेति द्रष्टव्यम् । दूरमन्तिकं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चकारात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूराद्दूरेण वा । अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा । उत्तरत्राप्येतदनुवृत्त्या तद्विषयेपि द्वितीयादयः स्युः । तथा चाधिकरणेपि प्रयुज्यते । दूरादावसथान्मूत्रमिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । असत्ववचनग्रहणमनुवर्तते । तेनेह न । दूरः पन्थाः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वमिति ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः । कटे आस्ते । दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रागिवभक्तित्रयमुक्तम् । अनेन च सप्तमीति तेभ्यश्चतस्रो विभक्तयः फलिताः । क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥ इनिति इन्नन्तः शब्दः । विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहः । श्राद्धमनेन भुक्तमित्यतो ऽनेनेति वर्तमाने इष्टादिभ्यश्चेति सूत्रेण कर्तरीनिप्रत्ययः । ततस्तद्धितार्थेन सहैकार्थीभूतस्याधीतस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् । क्तप्रत्ययेनानभिहितं व्याकरणम् । तत्र कृ-

तपूर्वांकटमितिवद् द्वितीया प्राप्ता । गुणभूतयापि हि अध्ययनक्रियया कर्मणः सम्बन्धो न विरुद्धः । सहाधीतवान् व्याकरणमित्यादौ यथा । आह च, अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति ॥ न विविक्त ग्रहो यस्याः सा अविग्रहा । गुणीभूतेत्यर्थः । ननु कालकर्मणोपि सप्तमी प्राप्नोति मासमधीती व्याकरणइत्यादौ । मैवम् । तस्य बहिरङ्गत्वात् । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । तद्विधाने लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षस्याश्रयणात् । साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मात्रादिविषयत्वेपि क्रियाया अभावेनाधिकरणत्वाभावाद्वचनम् । साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धे अनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम् । तेन तत्त्वकथनेपि भवति । सूत्रे अर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् । साधुग्रहणन्तु तत्र वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रस्यापवृत्तेरिति ध्येयम् । अर्हाणां कर्तृत्वे अनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च । सत्सु तरत्सु असन्त आसतइत्यादि । यद्यपीदं यस्यचभावेनेत्येव सिद्धम् । तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनमित्याहुः । निमित्तात्कर्मयोगे ॥ निमित्तमिह फलम् । तद्वाचिनः सप्तमी स्यात् । यदि तस्य कर्मणा सह योगो योगविशेषः संयोगसमवायात्मकः । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ चर्मफलकं द्वीपिकर्मकं हननमित्यर्थः । अत्र हेतुतृतीया प्राप्ता । तत्र हि फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते । अध्ययनेन वसतीत्यादिसिद्धयइति मत्यप इति सूत्रे कैयटे स्थितम् । अत्र द्वीपिचर्मणोः समवायः संबन्धः । चमरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीप् । पुष्कलकः शङ्कुः । ससीम्नि सीम-

ज्ञानार्थ हतो निहतः निर्खात इत्यर्थ । निहन्यमानेन शङ्कुना सह सीम्नः संयोग संबन्ध इति हरदत्तादयः । दुर्गवाक्यप्रबोधे तु कुलचन्द्रस्त्वाह । सीमा अण्डकोशः पुष्कलको गन्धमृगः । उक्तं च मेदिनीकोशे, सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियामिति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोरिति च । कर्मयोगे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियाया कालपरिच्छेदकत्वात् लक्षणमित्युच्यते । गोषु दुह्यमानासु गत । एवं देशपरिच्छेदिकापि सति गुणे द्रव्यत्वमस्ति ॥

षष्ठी चानादरे ॥ अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्त । इह सूत्रे अनादरइति पूर्वेण सत्सप्तमी । अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति । तथाच तदाधिक्यं फलितम् । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्त ॥ षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी, ईश्वरो वेत्यादि । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादप्यत एव निपातनात्कः । गवामित्येतत्तु यद्यपि समुदायस्य विशेषणं तथापि दीयतइति दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव । तेन गवात्मकस्यांशस्यादातेति फलितोर्थः । गवां प्रसूतः। गाः एवानुभवितुं जात इत्यर्थ ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ आभ्यां योगे षष्ठीसप्त-

म्यौ स्त आसेवायां गम्यमानायाम् । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तो व्यापारित । कुशलो निपुणः । आयुक्तः कुशलो वा हरिभजनस्य हरिभजने वा । असेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणं,यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्त। नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठ । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । अमीषां छात्राणां देवदत्तः पटु ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ विभागो विभक्तं निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव न तु शब्दोपात्तसामान्यरूपाक्रान्तता तत्र निर्द्धारणाश्रयात् पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । न ह्यत्र गवां कृष्णेत्यादिष्विव सामान्यविशेषभावः किन्तु शब्दोपात्तधर्मयोर्विरोध एव । इदञ्च सूत्रं बुद्धिकल्पितमपायमाश्रित्यापादानप्रकरणे प्रत्याख्यातम् । आह च। बुद्ध्या समीहितैकत्वान् पञ्चालान् कुरुभिर्यदा । पुनर्विभजते वक्ता तदापाय प्रतीयतइति ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ आभ्या योगे सप्तमी स्यादर्चायां गम्यमानायां न तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा । पुण कर्मणि शुभे । अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः क । अर्च पूजायामस्माद्भौवादिकाद्गुरोश्चहल इत्यप्रत्ययः । चौरादिकात्तु ण्यासश्रन्थेति युच् स्यात् । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः ।इह तत्त्वकथने तात्पर्यम्। साधुशब्दप्रयोगे त्वनर्चायामपि सप्तमी भवत्येव । साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकादिति प्रागेवोक्तम् । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ नेह । साधुर्निपुणो वा मातरम्प्रति पर्यनुवा ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । तत्परे प्रसितासक्ताविरयमरः । उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोपि तत्पर एवेह गृह्यते तेन प्रकर्षेण सितः शुक्ल इत्यर्थे न भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानान्तृतीया सप्तम्यौ स्तोऽधिकरणेर्थे । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ॥ मूले श्रवणे इति वा । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषइति लुप् । अधिकरणे क्तिप् । पुष्यः । पुष्यं प्रतीक्षते । पुष्याय स्पृहयति । अत्र केचित् सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तम्यौ । लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इति व्याचख्युः तेषां लुबन्तविशेषणाश्च स्यात् , उत्तराभ्यां फाल्गुनीभ्यां नोत्तराभ्यां गच्छेदिति यथेति हरदत्तः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रादिषु च प्रथमा स्यात् । द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात्प्रत्येकं मात्रशब्दः सम्बध्यते । स चावधारणे। मात्रं कार्त्स्न्येवधारणइत्यमरः । प्रातिपदिकार्थादीन्येव तन्मात्रमित्यस्वपदविग्रहः । मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः । प्रातिपदिकार्थे सत्ता। उक्तं हि । तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति। तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते इति च ॥ उच्चैः । नीचैः । अत्र हि परिमाणविशेषोपहितं सत्तामात्रं प्रतीयते इत्याहु । अन्ये तु नियतोपस्थितिक प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः । अस्मिन्पक्षे वृक्षः कुड्यं भित्तिरित्यादीनां नियतलिङ्गानां प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्येव सिद्धम् । लिङ्गमात्रइति तु तटस्तटीतटमित्याद्यर्थम् । न

ह्यत्र पुंस्त्वादि नियतोपस्थितिकम् । अतः लिङ्गमात्राधिक्येऽपि विधीयते । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहि । इह हि द्रोणलक्षणं यत्परिमाणन्तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रकृत्यर्थस्य द्रोणस्य प्रत्ययार्थे परिमाणे अभेदेन संसर्गेण विशेषणता प्रत्ययार्थश्च व्रीहिषु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन संसर्गेण विशेषणमिति बोध्यम् । वचनमात्रे, एकः द्वौ बहवः। वचन सङ्ख्या । तथैव प्रा च्यां व्यवहारात् । तत्र प्रकृत्या उक्तायामपि सङ्ख्यायां यथा स्यादित्येतदर्थमिदं वचनम् । इह सूत्रे अर्थलिङ्गयोः प्रथमेस्येता वदेवावश्यकम् । इतरत्तु व्यर्थम् । तथाहि । प्रातिपदिकग्रहणं तावद्व्यर्थम् । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्धि स्वादयो विधीयन्ते । तत्रार्थ इत्यपेक्षाया यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इति लभ्यते एव । परिमाणमप्यनर्थकं, गौर्वाहीक इत्यादाविव मुख्यार्थमात्रे प्रथमायां सत्यां पदान्तरसमभिव्याहारेण गौणार्थप्रतीत्युपपत्तेः । वाहीके गोत्वस्येव व्रीह्यादौ द्रोणत्वादेरारोपसम्भवात् । एवं वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति प्रत्ययः परश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणतया प्रत्ययस्यावश्यकत्वात् । अनन्वितवचनप्रयोगापेक्षया अनुवादकप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् । मात्रग्रहणमपि व्यर्थम् । सम्बोधनेचेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः । ननु वीर पुरुष इत्यादौ अभेदससर्गस्याधिकस्य भानात् प्रथमा न स्यादिति चेन्न । संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः । वार्त्तिककारस्त्वाह । अभिहिते प्रथमेति । वृक्षस्तिष्ठति कृतः कटः शत्यः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तिङादिभिरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः । एवञ्च वीरः पुरुष इत्यादौ सत्य प्याधिक्यअभिहितत्वात् प्रथमा सिद्धेति । न च वृक्ष प्लक्ष

इत्यादावव्याप्तिः। अस्तीत्यध्याहारात्। अत्र भाष्यम्। अभिहितेनाभिहितेऽतिप्रसङ्ग इति। तथाहि। प्रासादआस्तइत्यत्र सद्क्रियायाश्चासिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्च सदेरुत्पन्नेन घञाभिहितम्। आसेर्लटा त्वनभिहितम्। तत्र सप्तमी बाधित्वा परत्वात्प्रथमा स्यात्। अतिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्युच्येत। तदपि न। देवदत्तः पचतीत्यादिषु तिङां दौर्लभ्यापत्तेः। तथाहि। देवदत्त पच लट् इति स्थिते यावत्तिङो न कृतास्तावत्तिङसामानाधिकरण्याभावात् प्रथमैवेति नियमो न प्रवर्तेत। तथा च देवदत्तशब्दादविशेषोत्पन्नाः सर्वे स्वादयः सन्त्येवेति शतृशानचौ स्याताम्। तन्निमित्तभूतस्याप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्। तिङ्विधेस्तु लिङादिष्ववकाशः। स एव प्रथमैवेति नियमस्यापि विदोलटोवेत्यादेस्तु विदिमात्रप्रयोगे चरितार्थता। यथा वेत्थ वेदेत्यादि। स्थानिन्यपि मध्यमोत्तमयोर्विधानादर्थात्प्रकरणाद्वा निर्ज्ञातस्य प्रयोगानावश्यकत्वाच्च। पाक्षिकश्चायं दोषः। शत्रादिविधौ हि अप्रथमेत्यादि पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वेति द्वैतम्। तत्र द्वितीये उक्तदोषस्यासङ्गतेः प्रथमाया अपि सत्वेन शत्रादिनिषेधसम्भवात्। यत्तु भाष्ये पर्युदासपक्षे विभक्तिनियमे दोषो नेत्युक्तन्तच्चिन्त्यम्। तत्र हि द्वितीया कर्मण्येवेत्यादि वचनव्यक्त्याश्रयणात् देवदत्ते द्वितीया मा भूत्। षष्ठी तु स्यादेव। सा हि शेष एवेति नियम्यते। यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न प्रवृत्तः स शेषः। ततश्च तिङः सामानाधिकरण्यात् प्राक् शेषलक्षणषष्ठ्यां सत्यां दुर्वारौ शतृशानचाविति॥

सम्बोधने च॥ इह प्रथमा स्यात्। हे राम॥

सामन्त्रितम् ॥ सम्बोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं दुर्लभं तथापि महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते आमन्त्रणमामन्त्रितम् । अभेदोपचारात्तत्साधने शब्दे वृत्तिः । विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न तु केवलया विभक्त्येति । संज्ञाप्रदेशाः । आमन्त्रितस्य चेत्यादयः । सेति किम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणापि या सम्बोधने प्रथमा तदन्तस्यापीयं संज्ञा यथा स्यात् । हे पचन् हे पचमान । इह हि शतृशानचोः सम्बोधने विधानादभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूत इति पूर्वेणैव प्रथमा । यदि तु विभक्तिरहितयोस्तयोः कर्त्राद्यभिधानएव सामर्थ्यं यथा द्विर्वचनरहितस्य लोटः, तेनेहापि सम्बोधनेचेति पक्षः । तदा सेति मास्तु । अनन्तरस्य विधिर्वेति प्रवृत्तेपि रूपनिष्पत्तेः ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं स्यात् । हेपटो । सम्बुद्धौचेति वर्तमाने ह्रस्वस्य गुणः । सु सम्बुद्धिरिति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा प्रकृत्याभेदाय तदन्तस्य स्यात् ॥

षष्ठी शेषे ॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । ननु प्रत्ययनियमपक्षे शेषएवेत्यवधारणार्थमस्तु नाम शेषग्रहणम् । अर्थनियमपक्षे तु षष्ठ्याश्चान्यस्य च प्राप्तौ षष्ठ्येवेति नियमसम्भवात्किन्तेनेति चेन्न । उत्तरार्थमवश्यकर्तव्यस्य शेषग्रहणस्य स्पष्टार्थमिहैव ग्रहणम् । न चाप्रधानार्थं शेषग्रहणम् । तेन द्वयोः पर्यायेण वा न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येनाप्रधानादेव षष्ठ्या न्याय्यत्वात् । अप्रकृत्यर्थं पुरुषं प्रति तु राज्ञ

इति षष्ठ्यर्थस्य विशेषणत्वमुचितमेवेति दिक् ॥

ज्ञोविदर्थस्य करणे ॥ जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । समासनिवृत्त्यर्थमिदं प्रकरणमिति ननिर्धारणइति सूत्रे प्रतिपदविधाना चेति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानावसरएवोपपादितम् । सर्पिषो ज्ञानम् । वस्तुत करणीभूतं यत्सर्पिस्तत्सम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । इक् स्मरणे, ककार इहैव विशेषणार्थः । अधिशब्दोच्चारणन्तु सामान्यापेक्षज्ञापकं इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति । अत एव स्मृत्यर्थदयेषामिति नोक्तम् । सूत्रभङ्गपक्षेपि हि कित्वं कर्तव्यमेव इण्वदिक इत्यत्र विशेषणार्थम् । एरित्युक्तेः कटीगतावित्यत्र प्रश्लिष्टस्यायतेर्ग्रहणापत्तेः । मातुः स्मरणम् । सर्पिषोदयनमीशनं वेत्यादिवृत्त्यादिग्रन्थेष्विह प्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणञ्च यद्यपि तिङन्तं दृश्यते तथापि तत्सर्वमुपलक्षणतया ऽभियुक्तैर्व्याख्यातमेव ॥

कृञः प्रतियत्ने ॥ करोतेः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने । एधो दकस्योपस्करणम् । एधाश्चोदकञ्चेति विग्रहे जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । उपात्प्रतियत्नेत्यादिना सुट् ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । रुजो भङ्गे । भिदादिपाठात्प्रकृतसूत्रएव निपातनाद्वाङ् । रुजाशब्दो व्याधौ रूढः । सूत्रे भाववचनानामिति कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः । तर्हि भावो-वक्ता सम्भवति । तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहाय वचिर्बोध्यः ।

अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ रोगस्य चौरज्वरः। चौरसन्तापो वा। रोगकर्तृकञ्चौरसम्बाधि ज्वरादिकमित्यर्थः। तयोर्हेतुमण्ण्यन्तादेरच्। इह समासो भवत्येव ॥

आशिषि नाथः ॥ आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम्। आशिषीति किम्। माणवकनाथनम्। तत्सम्बन्धिनी याञ्चेत्यर्थः। यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी तदा समासो भवत्येव तथापि तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। समासान्तोदात्तत्वं तु याञ्चादावेव न त्वाशिषीति निष्कर्षः ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। जसु ताडने, जसु हिंसायामिति च चुरादिः, तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य जसु मोक्षणइत्यस्य। जासीति निर्देशात् हिंसायामिति वचनाच्च। चौरस्योज्जासनम्। निप्राभ्यामुपसृष्टो हनो निप्रहणः। हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वम्। निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च। चौरस्य निप्रहणनं प्रणिहननं निहननं प्रहणनं वा। प्रणीत्यत्र नेर्गदेति णत्वम्। नट अवस्यन्दने चुरादिः। नट नृत्तावित्यस्य तु घटादेरग्रहणम्। दीर्घनिर्देशात्। चौरस्योन्नाटनम्। क्रथ हिंसायामिति घटादौ पठ्यते तस्येह निपातनाद्वृद्धिरिति वृत्तिकारः। अत एव क्रथ हिंसायामिति युजादौ स्वरितेतं वदन् देवस्तत्रैवानुदात्तेतं पठन् शाकटायनश्च मतान्तरपरतया नीतो माधवादिभिः। चौरस्य क्राथनम्। मित्वन्तु चिण्णमुलोरिति दीर्घविकल्पार्थम्। *अक्राथि अक्रथि। क्रथं क्रथम्। क्राथं क्राथम्।* इह हि निपातनं बाधित्वा परत्वाद्दीर्घविकल्पः। यत्तु न्यासकृतोक्तं क्राथीति विकृतनिर्देशात् मित्वेपि वृद्धिर्यत्र तत्रैव षष्ठी। घटन्ते तु वृद्ध्यभावात् चौरमचिक्रथदिति। तन्मन्दम्। समास-

निवृत्तये प्रकरणमिदमिति सिद्धान्तात् तिङन्तानामनुदाहरणत्वात् चङन्तेपि शेषषष्ठ्या दुरुपन्हवत्वादिति माधवः। न च कार्येरेव शेपे षष्ठी न तु दृस्वस्येति व्याख्यानात्प्रकरणं भित्वा प्रकृते तिङन्तमप्युदाहरणमस्त्विति न्यासस्याशयो वाच्यः। एवमपि द्वितीयाया दुर्लभत्वात् प्रक्रमभेदे मानाभावाच्चा यदपि हरदत्तेनोक्तं घटादिपाठः घटादयः षित इति आतिदेशिकषित्वे अङ् यथा स्यादित्येतदर्थं इति। तदपि मन्दम्। घटादयः षित इति हि मध्ये सूत्रितम्। तेन पूर्वेषामेव षित्वं न तु परेषामपि, परश्चायमिति दिक्। वृषलस्य पेषणम्। हिंसायां किम्। धानापेषणम्। अन्तोदात्तः शेष। इत्यनुवृत्तेः कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीयैव। तथा च भट्टिः। अथो द्विजान्देवयजीन्निहन्म इति। निजौजसो; ज्जासयितुं जगद्द्रुहामिति माघस्तु शेषत्वे बोध्यः॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता बोध्या। शतस्य व्यवहरणं पणनं वा। शतसम्बधी क्रयविक्रयरूपेण विनियोगो देवनं वेत्यर्थः। समर्थयोः किम्। शलाका व्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनम्। स्तुतिरित्यर्थः। आयादय आर्धधातुकेवेति आयस्य विकल्पः॥

दिवस्तदर्थस्य॥ इह शेषे इति न सम्बध्यते। उत्तरसूत्रद्वयारम्भात्। पूर्वसूत्रएव दिवे पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं तथापि योगविभाग उत्तरार्थः। शेषासम्बन्धार्थश्च। व्यवहृपणिसमानार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। इह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमप्युदाहरणम्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्। ब्राह्मणं दीव्यति॥

विभाषोपसर्गे॥ पूर्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया वा स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । सोपसर्गस्य छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरुपसर्गार्थ आरम्भः ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य गत्यर्थस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूतो गृह्यते । देवतासम्प्रदानं यस्यार्थस्य तत्र वर्तमानयो प्रेष्यब्रूहीत्येतयोः कर्मणोर्हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपायामेदसः प्रेष्यानुब्रूहि वा । प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागं हविर्वपामेदो जुहुधि । हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान्प्रेष्य । हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपामेदः प्रस्थितं प्रेष्य । इह सूत्रे शेषग्रहणं न सम्बध्यते । तिङन्तेन समासस्यासक्तत्वात् । इदञ्च भाषायामपि प्रवर्तते । उत्तरत्र छन्दोग्रहणात् ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । बहुलग्रहणाच्चन्द्रमसश्चतुर्थी । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीत्यपि वक्तव्यम् ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः । व्यत्ययवचनात्सिद्धम् ॥

यजेश्च करणे ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी स्यात् । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ इह पट्सूत्र्या विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते । उत्तरसूत्रे कर्मग्रहणात् । कर्तरिचेति हि नोक्तम् । शेषसम्बद्धं कर्मग्रहणं मानुवृत्तदिति प्राञ्चः । वस्तुतो व्याख्यानमेव शरणम् । सन्निहितस्याधिकरणस्य निवृत्तये वा कर्मग्रहण

सम्भवात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्। द्विरह्नो भोजनम्। शेषे किम्। अन्यथा विधिरेवायं स्यात्। तथा च द्विरह्न्यधीतइति सप्तमी न स्यात्। षष्ठ्या बाधात्॥

: कर्तृकर्मणोः कृति॥ शेषइति निवृत्तम्। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। भवतः शायिका। अपां स्रष्टा। कर्तृकर्मणोः किम्। शस्त्रेण भेत्ता। स्यादेतत्। इह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते। तद्वाचीह धातुरेव। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः। कृतस्तिङश्च। तत्र तिङः प्रयोगे नलोकेति प्रतिषेधेन भाव्यम्। ततश्च परिशेषात् कृद्योगएव षष्ठी भविष्यति तत् किं कृद्ग्रहणेन। मैवम्। तद्धितान्तस्य वारणीयत्वात्। यथा, कृतपूर्वी कटमिति। ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणो ऽभिहितत्वात् द्वितीयया न भाव्यम्। एव तदपवादभूतया षष्ठ्यापि। इहाप्यनभिहिताधिकारात्। किञ्च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभः। एव तद्धितोपीति चेत्। अत्रोक्तं हरिणा। विशेषकर्मसम्बन्धे निर्भुक्तेपि कृतादिभिः। विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते॥ अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि। ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्॥ अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति॥ अस्यार्थः। कृतादिभिः शब्दैः कटादिसमभिव्याहारात् विशिष्टकर्मसम्बन्धे निष्कृष्य भुक्तेपि अनुभूतेपि कृतः पूर्वं कटोऽनेनेत्यवस्थायामिति भावः। तस्यामवस्थायां वृत्तिविरहात्। कर्मसामान्यवचनोन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते वृत्तिं लभते। अविवक्षितकर्मतायां नेह पच्यतइत्यादावपि कर्मसामान्ये प्रत्ययाभ्युपगमादिति भावः। अविवक्षितकर्मणां भावे प्रत्यय इति प्र-

सान्तरमाह, अकर्मकत्वइति । ननु कर्मसामान्ये भावे वा क्तप्रत्यये कृते सापेक्षत्वाभावात्सुप्सुपेति समासे कृते पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्त्तरि इनिप्रत्ययोस्तु नाम । कटस्य तु प्रथमपक्षे क्तेनाभिधानं दुर्वारम् । यथा शक्यञ्च सुदुपहन्तुमित्यत्र क्षुपः कृत्यप्रत्ययेन । नैवम् । तद्धितार्थेनैकार्थीभूतस्य कृतशब्दार्थस्य निष्क्रष्य कटेन सम्बन्धाभावात् । तदेतदाह, ततः क्रियावतेति । नन्वेवं क्रिययापि योगाभावे कथं द्वितीयेत्याशङ्क्याह । अविग्रहेति । विशिष्य ग्रहो ग्रहणं तद्राहित्यात्प्राधान्येनागृह्यमाणापीत्यर्थः । अयं भावः । गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां सम्बन्धो दृश्यते । यथा कटं कृतवानिति । कृतपूर्वीशब्दश्चायं पूर्वं कृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थे व्युत्पादित । पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः सम्पद्यते । तत्र करोतिक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । अनभिहितञ्च तत् । अतो ऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति स्थितम् । स्यादेतत् । ओदनः पच्यतेतमां, गुरुर्धरित्रीक्रियतेतरान्त्वयेत्यादावपि ओदने धरित्र्यादे कर्मणः क्रिययैव योगाद् द्वितीयैव स्यात् । क्रियाविशेषणीभूतेन लकारार्थेन कर्मान्वयश्चेत् क्तार्थेनाप्यस्तु । क्रियायाः कारकेष्विव शक्तेरपि शक्तिमत्युत्थिताकाङ्क्षकत्वाविशेषात् । किञ्चास्तु नाम कथञ्चित् स्वार्थपरित्यागेन वृत्तिः । राजपुरुषादौ संख्याविशेषस्य मासजातादौ गुणप्रधानभावादेश्च बहुशस्त्यागदर्शनात् । तथापि कृद्ग्रहणं व्यर्थमेव । नलोकेति निष्ठायोगे निषेधसिद्धे । निष्ठान्तधातूपात्तक्रियायोगे न भवतीति हि तदर्थं । ग्रामं गतवानित्यादावपि कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च पाचयति यज्ञदत्तो देवदत्तेनेत्यत्र णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तुः प्रयोज्यात्षष्ठीं वारयितुं कृद्ग्रहणम् । णिच् तु न कृदिति वाच्यम् । ल्पयोगे नेत्येव निषेध-

सिद्धेः। लमकृत्या लान्तपदेन वा या क्रियोपात्ता तद्योगे नेत्यर्थात्। सा च क्रिया गुणभूता प्रधानभूता वेत्यत्र नाग्रहः। गौणमुख्यन्यायस्तु नाश्रीयते। लक्ष्यानुरोधात् । स्वरितेनाधिकः कार इति व्याख्यानाच्च । अत एव तत्र तृतीया लभ्यते । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्यत्रोभाभ्यां कर्तृभ्यां षष्ठ्यप्यत एव । तस्मात्स्वर्थे कृद्ग्रहणमिति । अत्राहुः । कृत्वेव यथा स्यात्तद्धिताधिक्ये मा भूदिति कृद्ग्रहणम् । व्याकरणं प्राज्ञः । प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेण् एवञ्च वदतां मते ओदनस्य पाचकतम इत्यत्रापि षष्ठी नेति लभ्यते। कृतपूर्वीतिवत्कर्तव्यपूर्वीत्यादेरभ्युपगमे तु तव्यदाद्यन्तेन समासादिनौ कृते कृद्ग्रहणव्यावर्त्यतापि संभवति भाष्यं त्विहोदासीनमेवेत्यभियुक्तप्रयोगा अन्वेषणीयाः । कथन्तर्हि धयै रामोदमुत्तममिति भट्टिः। उच्यते । अनित्येयं षष्ठी । तदर्हमिति निर्देशात् । द्विकर्मकेभ्यस्तु कर्तरि कृति कृते प्रधाने नियताषष्ठी गुणे तूभयथा भवेदित्यकथितसूत्रएवोक्तम् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । कथन्तर्हि क्तिना बाधा न भवतीति स्यागापापचोभावइति सूत्रे वृत्तिः । तथा सुटा सीयुटो बाधा न भवतीति सुट्तिथोरित्यत्र वृत्तिः। अत्र रक्षितः । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययस्येह ग्रहणं साम्यात् । बाधाशब्दे तु गुरोश्चहल इत्यकार इत्याह करणत्वविवक्षायां तृतीयेति वा बोध्यम् । शेषे विभाषा । स्त्रीप्रत्ययविषयमेवेदमित्येके । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने॥ वर्तमानार्थक्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। नलोकेति निषेधस्यापवादः। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। कथन्तर्हि नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठी। छात्रस्य हसितमिति शेषविज्ञानात्सिद्धम्। कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयैव। छात्रेण हसितमिति॥

अधिकरणवाचिनश्च॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेषां शयितम्। इह कर्तरि षष्ठी सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी। अनभिहितत्वाविशेषात्। इदमेषां भुक्तमोदनस्य। उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं तु नियमः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्या एव प्राप्तेः। इह गत्यर्थेषु धातुष्वयं भवति। इदमेषां गतमित्यधिकरणे। इदमेते गता इति कर्तरि। इदमेभिर्गतमिति कर्मणि। इहैभिर्गतमिति नपुंसके भावे। कर्तृविवक्षाया इदमेषां गतमिति तत्रैव शेषविवक्षायाम्॥

नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्॥ जिघृक्षितरूपाविनाशप्रसङ्गात् तृनामिति णत्वं न कृतम्। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्ता प्रतिषिध्यते। लादेशाः, ओदनं पचन् पचमानः पेचानः पेचिवान्। कथन्तर्हि वभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गा इति। नहि किकिनौ लकारौ नापि तदादेशौ। नैष दोषः। किकिनौ लिड्वच्चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते न तु लिट्संज्ञा। विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यतइति। उ, कटं चिकीर्षुः। कन्यामलंकरिष्णुः। उक, वाराणसीमागामुकः। कमेर्भाषायामनिषेधः॥ लक्ष्म्याः कामुकः। अव्यय, कटं कृत्वा। तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः॥ पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा क्रूरस्य विसृपोविरप्शिन्। निष्ठा, ओदनं भुक्तवान्। देवदत्तेन कृतम्। खलर्थ, त्वया सुकरम्। ईषत्पानः सोमो भव-

ता । तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचावित्यारभ्य तृनो नकारात् । तेन शानन्प्रभृतीनामपि ग्रहणम् । सोमं पवमानः । पूङ्यजोः शानन् । नदमाघ्नानः । ताच्छील्यादिषु चानश् । अधीयन् पारायणम् । इङ्धार्योरिति शता । तृन्, पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम् । द्विष शतुर्वा । मुरस्य मुरं वा द्विषन् । सर्वत्र कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । सत्यानुरक्ता नरकस्य जिष्णवः । छात्रस्य हसितम् । जनिकर्तुरित्यादि । इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः । अपि वागाधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयमिति च । यद्वा । इक्ष्वाकूणां सिद्धय इत्यन्वयो न तु इक्ष्वाकूणां दुरापइति । तथा वागधिपस्य विस्मयमित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति दिक् । इह उश्च उकश्च ऊकाविति व्युत्पाद्य लश्च ऊकौ चेति विग्रहीतव्यम् । ऊकारेण च कृतो विशेषणाचदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात्केवलेनापि निषेधः ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थे नश्च योगे षष्ठी न स्यात् । एधानाहारको व्रजति । व्रजद्गामी । द्वितीयासमासप्रसङ्गे व्युत्पादितमेतत् । आधमर्ण्ये, शतं दायी । भविष्यदिति स्वर्यते । तेन भविष्यदधिकारविहितस्य ग्रहणान्नेह । वर्षशतस्य पूरकः । पुत्रपौत्राणां दर्शकः । अयं हि ण्वुल्तृचावित्यविशेषेण विहितो न तु तुमुन्ण्वुलाविति वद्भविष्यदधिकारस्थः । इह यथासंख्यं वारयितुं भाष्ये योगो विभक्तः । अकस्य भविष्यति, इन आधमर्ण्ये चेति ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ षष्ठी वा स्यात् । कर्तृकर्मणोःकृतीति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । कर्तव्यमिदं कृष्णेन कृष्णस्य वा । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि

यद्विधानादनभिहितं कर्म। इहापि भाष्ये योगविभागः कृतः। तद्यथा, कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्तौ, नेत्यनुवर्तते। नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन। इह प्रधाने कर्मणि गवाख्ये कृत्यः। अप्रधानकर्मणः कर्तुश्च। कृत्येनानभिधानात्षष्ठी प्राप्ता निषिध्यते। ततः कर्तरि वा ॥ षष्ठी स्यात्। अन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्। तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्याच्छेषे। पक्षे षष्ठी। तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णेन कृष्णस्य वा। अतुलोपमाभ्यां किम्। तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति। कथन्तर्हि तुला यदा रोहति दन्तवाससेति कालिदासः। स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुनेति माघश्च। अत्राहुः। तोलनं तुला। अस्मिन्नेव सूत्रे निपातनात्साधुरिति माधवः। उपमितिरुपमा। तत्र धात्वर्थं प्रति करणीभूतयोः दन्तवासःशम्भुशब्दयोस्तृतीया युक्तैव। यथा उपमीयतेनेनेत्यादौ। प्रकृतसूत्रं तु शेषे षष्ठ्यपवादभूततृतीयाविधायकं। नेह प्रवर्ततइत्यन्ये। देतत्। यद्वा। सहयुक्तेऽप्रधानइति तृतीयास्तु। स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समञ्चमर्येव तुलाभिलाषिण इत्यत्र यथा। उक्तं हि विनापि तद्योग तृतीया। वृद्धोयूनेति निर्देशनादिति। तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणात् द्योतकानामिवादिशब्दानां योगे न गौरिव गवयः यथा गौस्तथा गवय इति। वेति वर्तमाने अन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थम्। अन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत। सन्निहितत्वात् ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ सुखपर्यन्तानां द्वन्द्वः। ततोर्थशब्देन बहुव्रीहिः। तथा च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमर्थशब्दः सम्बन्ध्यते। मद्रभद्रशब्दयोः पर्यायतया सूत्रेन्यतरो न पठनीयः। केचित्तु अर्थशब्दोपि पृथगेव निमि-

त्तम्। व्याख्यानाच्च सर्वत्रार्थग्रहणमित्याहुः। आशिषि गम्यमानायामेतैर्योगे शेषे चतुर्थी वा स्यात्। पक्षे षष्ठी। आयुष्यं चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं भूयादित्यादि। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्य अनाशिषि चारितार्थत्वादाशिष्यनेन विकल्प एव। आशिषीति किम्। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
समाप्तश्चायं पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ वक्तीति वचनम्। बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम् ॥ समाहारद्विगुरेकार्थप्रतिपादकः स्यात्। तद्धितार्थेति सूत्रे हि भावसाधन एव समाहार इति स्थितम्। तथा च न्यायसिद्धमेतत्। कर्मसाधनताभ्रमं वारयितुमारभ्यते सनपुंसकमित्यस्य प्रवृत्त्यर्थं च। दृश्यते च भ्रमनिवृत्तयेऽपि सूत्रकृतो यत्नः। यथा उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम द्वन्द्वइति। तत्र हि अद्वन्द्वइत्यस्य द्वन्द्वग्रहणं नानुवर्ततइत्यर्थो भाष्ये स्थितः ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकार्थः स्यात्। एवं तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानाञ्च। पाणिपादम्। मार्दङ्गिकपाणविकम्। रथिकाश्वारोहम्। इह प्राणिसेनयोरङ्गं नाभावयव॰। तूर्यस्य तु अङ्गं नामोपकारकं बोध्यम्। मार्दङ्गिकेत्यादौ मृदङ्गवादनं शिल्पमित्यर्थे शिल्पमिति ठक्। पाणिपादमित्यादौ जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थं वचनम्। हस्त्यश्वं हस्त्यश्वायेत्यत्र तु सेनाङ्गत्वेऽपि पशुत्वान्मुख्यो विकल्प इति विभाषावृक्षेत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्थितम्।

अथ कथं रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलमिति । नपुंसकह्रस्वत्वेन हि भाव्यम् । उच्यते । रथादिसहिताः करिण्य इति मध्यमपदलोपी समासो बोध्यः । यद्वा । रथश्च वाजी चेत्यादि विग्रहः । जातावेकवचनम् । फलसेनादीनां बहुप्रकृतिरिति वक्ष्यमाणत्वान्नैकवद्भावः । एतेन पातितैरथनागाश्वैरिति । इत्थं रथाश्वेभनिपादिनां मगे इति माघश्च व्याख्यातः । इहापि मध्यमपदलोपादेकवचनान्तेन विग्रहाद्वा । यद्वा कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । तथा च तिङस्त्रीणित्रीणीति सूत्रे लुटःप्रथमस्येति सूत्रे च भाष्यम् । उभयं हीष्यते बहूनि शक्तिकिटकानीति । माघटिप्पणे रथतुरङ्गाश्वेभं निषीदन्तीति णिन्यन्तेनोपपदसमास इति समाधानान्तरं सारम् । यद्यपि चार्थेद्वन्द्व इत्येवेतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः । समाहारस्यैकत्वाच्च सिद्धमेकवचनं तथापि नियमार्थमिदं प्रकरणम्, प्राण्यङ्गादीनामेकवचनद्वन्द्व एव । समाहारद्वन्द्व एवेत्यर्थः । न च समाहारे एषामेवेति विपरीतं ग्राह्यम् । तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारैकवचनव्यावृत्तये क्रियते तिष्यपुनर्वस्विदामिति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । चरणशब्दः कठकालापादिषु शाखाभेदेषु मुख्यः । तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः । उभयेषां चैषां गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातिसंज्ञा । तत्र शाखाभेदवाचिनां जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणेपि पुरुषवृत्तिरेवेह गृह्यते । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । इह यदा कठकालापेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संवादं कृत्वा तच्च विस्मृत्य कश्चिदास्ते तत्र प्रतीदमुच्यते । ननूदगात्कठकालापन्त-

त्किमास्यतइति । अतो भवत्यनुवादः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । कठचरकाल्लुक् । तदधीतेतद्वेदेत्यण् । प्रोक्ताल्लुक् । कलापिशब्दात्कलापिनोण् । नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना टिलोपः । अध्येत्रणो लुक् । एतेन कौथुमो व्याख्यातः । यदा तु उदयप्रतिष्ठे नानूद्येते, किन्तु अज्ञाते ज्ञाप्येते तदा प्रत्युदाहरणम् । उदगुः । कठकालापाः ॥ स्थेणोरद्यतन्यामेवेति वाच्यम् ॥ स्थेणो किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यां किम् । उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षकः । तत्रोत्पन्नो विनियुक्तो वा यः क्रतुः तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । साह्नातिरात्रम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ । उद्भिद्बलभिदौ । सामवेदएषां विधानम् । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इमौ हि शब्दावर्द्धर्चादिषु पठितौ । यदा नपुंसकलिङ्गौ तदा प्रत्युदाहरणम् ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ अध्ययनेन निमित्तेन येषामाविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पदकक्रमकम् । पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्योवुन् । एवं क्रमकः । क्रमकवार्त्तिकम् । वृत्तिः संहिता, तामधीते वार्त्तिकः । उक्थादिपाठाट्ठक् । पदान्यधीत्य क्रमोध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः । क्रमकवार्त्तिकमित्यत्र तु संहितामनधीत्य क्रमोध्येतुं न शक्यतइत्येव प्रत्यासत्तिर्बोध्या । अध्ययनतइति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानां किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ प्राणिवर्जजातिवाच्यवयवको द्वन्द्व एकवत्स्यात् । आराशस्त्रि । आराशस्त्री । आरामतोदः । जाति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । सखशब्दावेतौ । खड्गोस्यनन्दक शङ्खः पाञ्चजन्यः प्रकीर्तितः ॥ अप्राणिनां किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा । नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । यदा तु द्रव्यविशेषविवक्षा तदा बदरामलकानि । जातिविवक्षायान्तु बदरामलकम् । इहैकवद्भावो वैकल्पिक इति भाष्यस्वरसः । तथा च विभाषावृक्षमृगेति सूत्रे बहुप्रकृतिरित्यादि वार्तिकमुपक्रम्य बदरामलकं बदरामलकानीत्युदाहृतं भाष्ये । बदरामलकानीति भाष्ये इत्यर्थं व्याचक्षाणानां मते तु नित्यमेवेति तत्रैव कैयटः । अत एव तस्यभावस्त्वतलाविति सूत्रभाष्यस्यौषधिवनस्पतीनामिति प्रयोगः सङ्गच्छते । भाष्यप्रयोगश्चैकवद्भाव इति वदन् कैयटस्तु जातिविवक्षायामपि एकवद्भावाभावं मेने । एवं लटःशतृशानचाविति सूत्रस्थभाष्यकैटादिग्रन्थो बोध्यः । कथं तर्हि रञ्जितानुविविधास्तरुशैला इति भारविः । नह्यत्र व्यक्तिविशेषविवक्षा । सत्यं, तरुसहिताः शैला इति बोध्यम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ अग्रामा इत्येकवचनस्य स्थाने सौत्रं बहुवचनम् । विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनान्देशवाचिनाञ्च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । सूत्रे चत्वारोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविनि द्वन्द्वे बोध्याः । नदीदेश इत्यसमासनिर्देशः । उध्यश्च इरावती च उध्येरावति । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गाःकिम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदीदेशइति किम् । कुक्कुटमयूर्यौ । अग्रामाः किम् । जाम्ब्वं नगरं शालुकिनी ग्रामः जाम्बव शालूकिन्यौ । अत्र

पूर्वपदार्थस्य अग्रामत्वेपि उत्तरपदार्थस्य ग्रामत्वात्तदाश्रयः प्रतिषेध । तदुक्तं, उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिषेधो वक्तव्य इति। नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । अत एव पर्वतानां न । कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः ॥

येषाञ्च विरोधः शाश्वतिक ॥ येषां नित्यं वैर तेषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । गोव्याघ्रम् । गजसिंहमित्यादि । विरोधो वैरं न तु सहानवस्थानादि । छायातपावित्यादावतिव्याप्ते । शश्वदिति त्रैकाल्यमाह । तत्रभवइत्यर्थे कालाट्ठञ् । तान्तात्परत्वेपि निपातनादिकादेशः । अव्ययानां भमात्रइति प्राप्तस्य टिलोपस्याभावश्च सामान्यापेक्षमिकस्य केनाबाधे ज्ञापकमिदम् । तेन कान्दाविकादि सिद्धमिति कश्चित् । वस्तुतस्तु कन्दु स्वेदनी तत्र संस्कृत भक्षा इत्यण् । कान्दवम् तदस्यपण्यमिति ठक् । शाश्वतिक किम् । चैत्रमैत्रौ कलहायेते । एतेन देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थेति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । तेषां हि अमृतादिप्रयुक्त कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः । मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । इह पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशो महाजोरभ्र महाजोरभ्रा । हंसचक्रवाकं हसचक्रवाकाः। येषांचेत्यस्यावकाशः श्रमणब्राह्मणम्। मार्जारमूपकम् । अश्वमहिष काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशुशकुनि विभाषा प्राप्ता चकारेण पुनर्विधानाद्येषांचेति नित्यमेव भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ अवहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । शूद्रशब्दोत्र त्रैवर्णिकेतरपर न तु शूद्रत्वजातिपरः । अनिरवसितानामिति प्र-

तिषेधात् । निरवपूर्वात्स्येतः कर्मणि क्तः । निरवसानं वहिष्करणं तच्चेह पात्राद्विवक्षितम् । यैर्भुक्ते पात्रं न शुध्यति .भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृतिकारोक्तसंस्कारेणापि । ते पात्र बहिष्कृताः । अनिरवसितानां किम् । चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ एतानि द्वन्द्वरूपाणि कृतैकवद्भावानि साधूनि स्यु । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । एषां पशुद्वन्द्वविभाषाया प्राप्तायां वचनम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातम् । पुत्रपौत्रम् । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । उष्ट्रखरम् । शाटीप्रच्छदम् । इहाप्राणिजातिवाचिनामबहुप्रकृत्यर्थं पाठः । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । अत्र पुमान्स्त्रियेत्येकशेषो न । कुटीकुटम् । मांसशोणितम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति वार्त्तिकम् । गणपाठे रूपमेषां विवक्षितं न तु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थः । तेन अवङादेशाभावपक्षे न भवति । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य पशवो गोअश्वाः ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ वृक्षादीना सप्ताना द्वन्द्वः । अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च विभाषा एकवत्स्यात् । वृक्षादौ विशेषाणां ग्रहणम् । तथाहि । वृक्षादिशब्दे प्रत्येक द्वन्द्वो विशेष्यते । न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः । न च द्वयोः सहप्रयोगः । एकशेषात् । एवंपर्याययोरपि । विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषारम्भात् । नापि वृक्षश्च धवश्चेत्यादिसामान्यविशेषयोर्वा-

चनिकद्वन्द्वनिषेधस्योक्तत्वात् । न च प्राच्यभरतेष्विति निर्देशा दनित्यः स इति वाच्यम् । तथापि वृक्षधवमित्यादिप्रयोगाद्दर्शनेन निषेधस्यैव प्रकृते प्रवृत्तेः । तस्माद्विशेषाणामेवेह ग्रहणं स्थितम् । प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषता । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधि घृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिकपिञ्जलम् । तित्तिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । अत्र वार्त्तिकम् । बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानामिति ॥ एषां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदित्यर्थः । नेह । बदरामलकौ । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादि । इद वार्त्तिकं विध्यन्तरशेषभूत न तु स्वातन्त्र्येण विधायकम् । विधित्वे हि स नित्यश्चेत्तर्हि वनस्पत्यादीनामेतत्सूत्रोपात्तानामपि बहुप्रकृतित्वे विकल्प बाधित्वा नित्यं स्यात् । अबहुप्रकृतिकत्वे च सौत्रो विकल्पः स्यात् । वैकल्पिकत्वे तु फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्यादिलक्षणान्तरप्राप्तनित्यमेकवद्भाव बाधित्वा बहुप्रकृतिकत्वे विकल्प स्यात् । न च बदरामलकं बदरामलकानीति भाष्यदर्शनादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र बदरामलकानीति क्वाचित्क पाठ । सोपि बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भाव इति व्याख्येय इति कैयटेनोक्तत्वात् । यत्तु नित्यएकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोनेन क्रियतइति मतान्तर कैयटेनोक्तम् । तदापाततः । बदरामलके तिष्ठत इति तदुत्तरभाष्यविरोधात् । उक्तरीत्या प्रकृतवार्त्तिकस्य बहुप्रकृतिके विकल्पविधिपरत्वे हि अन्यत्र नित्य एकवद्भावो दुर्वारः स्यादिति दिक् । तत्रापि यदि विभाषा

वृक्षेत्यत्र पठितत्वादस्यैव शेषः स्यात्तदा वनस्पत्यादिष्वबहुप्रकृतित्वे विकल्पाभावेपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधिः स्यात् । तस्मात्सर्वप्रकरणशेषोयम् । एषां फलादीनां द्वन्द्वोनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवेति । तेन प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र अयं विकल्पो जातिरप्राणिनामिति नित्यश्च न भवति । एवं व्रीहियवौ कुशकाशावित्यादि । प्रकृतसूत्रोपात्तानान्तु इत्थं विषयविभाग । येत्राप्राणिनस्तेषां जातिरप्राणिनामिति नित्यं प्राप्ते विकल्पो विधीयते । स च तेषां तैरेव । तथा च वृक्षादीनामन्यैः सह द्वन्द्वे यथा प्राप्तं नित्यं विकल्पो वा तद्यथा व्रीहिकुशप्लक्षमित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यः । प्लक्षशब्दस्पर्शे प्लक्षशब्दस्पर्शा इत्यत्र तु चार्थेद्वन्द्व इत्युभयत्र । न चेह जातिरप्राणिनामित्यस्य प्रवृत्ति । अद्रव्यजातित्वात् । अप्राणिनामिति हि पर्युदास इत्युक्तम् । पशुग्रहणन्तु हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यनिषेधनार्थम् । मृगशकुनिग्रहणं त्ववशिष्यते । तेनेत्थं वचनं व्यज्यते । यो विभाषाप्राप्त एकवचनो द्वन्द्वः स मृगविशेषाणां तैरेव नान्यैरिति । तेनैषामन्यैः सह इतरेतरयोग एवेति फलितम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि पशुद्वन्द्वत्वादेव सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनैकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्बाधित्वा सनपुंसकमिति प्रवर्तते । तच्छब्दो हि एकवद्भावभाजं परामृशति । तेन एकवद्भावनपुंसकत्वमपि प्रतिपदविहितं सम्पद्यते । पूर्ववदश्ववडवावितित्वेकवद्भावविरहपक्षे प्रवर्तते । अश्ववडवौ । अश्ववडवम् ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ विरुद्धार्थानामद्रव्यवा-

चिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । अत्रेदं नियमशरीरम् । य एकवचनो द्वन्द्वो विभाषा प्राप्त स यदि विप्रतिषिद्धवाचिनां भवति तदा अद्रव्यवाचिनामेवेति । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यम् । इह द्रव्यवाचित्वेपि पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । यत्तु वृत्तौ कामक्रोधाविति प्रत्युदाहृतं तत्रापि शीतोष्णं सुखदु खमित्यादाविव पाक्षिकस्यैकवद्भावस्य दुर्वारत्वात् । नियमार्थं हि प्रकृतसूत्रमिति स्थितम् । न च अद्रव्यवाचिनाञ्चेद्भवति तर्हि विप्रतिषिद्धानामेवेति तदाश्रय कल्प्यः । शीतोष्णे उदके इत्यत्र पाक्षिकैकवद्भावापत्त्या अनधिकरणवाचीति किं शीतोष्णे उदके इत्येवरूपस्योक्तिविरोधापत्ते । सौत्रानुपूर्वीस्वरसभङ्गप्रसङ्गाच्चेति दिक् ॥

न दधिपयआदीनि ॥ एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । मधुसर्पिषी । सर्पिर्मधुनी । इह त्रिषु व्यञ्जनत्वाद्विकल्प" प्राप्त । ब्रम्हप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । न चेह विरूपाणामपीति एकशेषः शङ्क्य । स्कन्दश्चैव विशाखश्च द्वौ सुतौ संबभूवतुरिति महाभारतस्वरसेनापर्यायत्वनिर्णयात् । परिव्राट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णे । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उलूखलमुसले । आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । इह ब्रम्हप्रजापत्यादिषु समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वो व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्याद्दधिपयसी इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्त विकल्पे निषिद्धेपि जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावोस्त्विति न शङ्कनीयम् । किञ्चनेह लक्षणविशेषे आग्रहः । एकवद्भाव

मात्रस्य निषेधात् । यथा नषद्स्वस्रादिभ्य इत्यत्र स्त्रियां यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो निषिध्यते । तथा च वक्ष्यति दोषस्त्विन्वे तस्मान्नोभाविति । ननु भवेदेवं यदि जातिरप्राणिनामिति विधिः स्यात् । निषेधस्तु सः । तथा च तेनेतरेतरयोगे प्रकृतसूत्रेण समाहारे च निषेधाद्दधिपयआदीनां द्वन्द्व एव न लभ्येत । अत्रोच्यते । नियमवाक्यानां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति पक्षद्वयं तावत्प्रत्ययलक्षणसूत्रे उपपादितम् । ग्रुञ्रयोलुङीत्यादौ भाष्यारूढं च । तत्र जातिरप्राणिनामित्यादौ विधिमुखतापक्षस्यैव लक्ष्यानुरोधेनाश्रयणात्तस्य च नदधीत्यादिना निषेधात्सर्वं सुस्थम् ॥

। अधिकरणैतावत्त्वे च । द्रव्यसङ्ख्यावगमे नैकवत्स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । ननु वार्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेषे बोधनीये इतरेतरयोगद्वन्द्व एवेति न्यायसिद्धम् । अन्यथा हि दश पञ्चपूल्य इति द्विगाविव प्रधानभूते समाहार एव दशत्वसङ्ख्यया अन्वियात् न तु समुदायिषु तत्किं निषेधेन । सत्यम् । नानेन समाहारद्वन्द्वो निषिध्यते किन्तु प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति योसौ नियमः स एव निषिध्यते । असति हि निषेधे पञ्चस्विहास्याद्ग्रिकरेष्वभिरूयाभिक्षाधुनामाधुकरीसदृसेत्यादीनामसाधुत्वं स्यात् । समाहार एवेति नियमेनेतरेतरयोगे द्वन्द्वस्य दुर्लभत्वात् । तथा च सङ्ख्यावगतानेकवदेवेति नियमो न स्यादिति सूत्रार्थः फलितः । तस्मादितरेतरयोगद्वन्द्वस्य प्रतिप्रसवार्थमिदम् । एतेन दश दन्तोष्ठा इत्यादौ समाहारद्वन्द्वस्येवेतरेतरयोगद्वन्द्वस्यापि दौर्लभ्याद्वाक्यमेव प्रयोज्यम् । अधिकरणैतावत्त्वे चेत्यनेन प्राण्यङ्गानां समाहार एवेत्यनेन चोभयोर्निषेधादिति प्रत्युक्तम् । दश ब्राह्मणक्षत्रिया इत्यादौ प्रागुक्तन्यायबलेनैव समाहार-

वावन्तः ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् । स्त्रीत्वपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाभावान्नलोपवचनम् । पात्रद्यन्तस्य प्रतिषेध । पञ्चपात्रम् ॥ त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । द्विसमासम् ॥ पात्रादिराकृतिगणः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ अयं नपुंसकं स्यात् । अधिस्त्रि । उन्मत्तगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्य अलिङ्गत्वे अन्यपदार्थप्रधानस्य तु विशेष्यलिङ्गत्वे प्राप्ते इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । तत्फलन्तु, पुण्यसुदिनाभ्यामन्हः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । कर्मधारये राजाहस्सखिभ्यष्टच् । रात्रान्हाहाः पुंसीत्यस्यापवादः । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । तथा च प्रयुज्यते । सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रविविच्न्वीत विशेषतः स्वयञ्चेति । तेनेह दिनाहःशब्दयो सहप्रयोगविरोधो न शङ्कनीय ॥ पथः सङ्ख्याव्ययादेः ॥ त्रयाणां पन्थाः त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । प्रादिसमासः । कथन्तर्हि अतिपन्था सुपन्थाश्चेत्यमर । उच्यते । पथ इति कृतसमासान्तात्प्रथमा । सङ्ख्याव्ययरूपादेः पर कृतसमासान्तः पथशब्द क्लीबमित्यर्थः । पथः क्लीबतेति पाठेपि सङ्ख्यादिपथशब्दस्याव्यभिचरितसमासान्ततया तत्साहचर्यादव्ययादेरपि तथाभूतस्यैव ग्रहण बोध्यम् । तथा च क्लीबलिङ्गकारिका । पथ सङ्ख्याव्ययात्पर इति । न चेह समासान्तोस्ति । नपूजनादिति निषेधात् । कथन्तर्हि सत्पथश्चार्चितेष्वनीति । स्वतिभ्यामेवेति परिगणनात् । अथ कथं व्यध्वो दुरध्वो विपथ कदध्वा कापथः समा इत्यमरः । अत्र क्षीरस्वामिदुर्घटादयः । विपथं कापथमित्येव पाठः कर्त-

व्यो लिङ्गकारिकाद्यनुरोधादित्याहुः । एवन्तु ऋपथो विपथकापथाविति रभसकोशेपि पुस्त्व मामादिकमिति लभ्यते। वस्तुतस्तु पथे गतावित्यस्मात्पचाद्यचि पथते व्याप्नोतीति पथः। अकारान्तोयम् । तथा च त्रिकाण्डशेषः, वाटः पथश्चमार्गः स्यादिति। तेन समासे पुस्त्वञ्च । न चैव विपथ इति सिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्। ईषदर्थेचेति तत्सम्भवात् । कुत्सायामर्थतः पर्यवसानात्। यत्त्वकारान्तस्याभ्युपगमे पथोविभाषेति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति माधवेनोक्तम् । तत्राय समाधिः । अपथंनपुंसकमिति सूत्रे कृतसमासान्तनिर्देशसामर्थ्यान्नञस्तत्पुरुषादित्यस्य नित्यं बाध प्राप्तः । न च सोप्यकारान्तस्य निर्देशः पथःसङ्ख्याव्ययादेरित्यत्रापि तथात्वापत्तौ सत्यामपथो विपथ कापथ इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। किञ्च रात्राह्नाहा इति सूत्रात्परमपथंनपुंसकमिति सूत्रे वार्तिकं पठ्यते । तथा च प्रक्रमानुरोधात्कृतसमासान्तनिर्देश एव न्याय्यः सम्प्रदायसिद्धश्च । अत एवापथनपुंसकमिति सूत्रस्य वार्तिकेन गतार्थतामाशङ्क्य सूत्रस्य प्राच्यत्वाददोष इति कैयटः। एवं स्थिते अपन्था इत्येतत्सिद्धये पथोविभाषेति सूत्रम् । अमरस्य च न पूर्वापरविरोध इत्यवधेयम् । प्रकृतमनुसराम । इदं क्लीवत्वविधानं परवल्लिङ्गताया अपवाद । तेन विपथा नगरीति बहुव्रीहौ न । पन्थानमतिक्रान्ता ऽतिपथेत्यत्रापि न । इह हि द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु नेति परवल्लिङ्गता मतिषिद्धा । यत्त्वेवमुत्पथमिति प्रतीकमुपादाय कुगतीति तत्पुरुष इति कैयटो विरुध्यते । मैवम् । न हि तत्र पथ उद्गत इत्यादिविग्रहः । किन्तु उत्कृष्ट- पन्था इति । तथा च परवल्लिङ्गमेव प्राप्तम् । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यएवेदं लिङ्गविधानमिति स्थितम्। स्पष्ट-

च्चेदं माधवग्रन्थे । यत्तु वृत्तिग्रन्थे सुपथामित्युदाहृतम् । तत्र सुशब्दस्य वैपुल्यमर्थो न तु पूजेति समासान्तः कृत इति माधवः । क्रियाविशेषणानाञ्च क्रियाया असत्वरूपत्वात्तद्विशेषणानां तद्वदलिङ्गत्वे प्राप्ते वचनमिदं वार्त्तिकानारूढमपि वृत्तिकारेण कृतमित्याहुः । मृदु पचति । प्रथमं पचति । सामान्ये नपुंसकमिति वा सिद्धम् । अत एव नियतलिङ्गेषु नेदं प्रवर्त्तते । आदि पचति । आदिभूता या विक्लित्तिस्तां करोतीत्यर्थे । धातूपात्तभावनाम्प्रति कर्मत्वात्तन्सामानाधिकरण्याद्वा द्वितीया । अत एव सकृल्लवावित्यादौ कारकपूर्वत्वाद्यणि स्याकरः।। न च सकलकारकाणां क्रियाविशेषणत्वात् क्लीबतापत्तिः शङ्क्या । कारकाणां विभक्त्यर्थत्वरूपत्वाच्च । शक्त्याधारस्तु यद्यपि द्रव्य नामार्थश्च । तथापि नासौ क्रियां प्रति विशेषणं किन्तु क्रियाविशेषणीभूतकारकविशेषणमिति बोध्यम् । अत एव नामार्थस्य भेदेन धात्वर्थान्वयोनेति सिद्धान्तः । स्तोकं पच्यतइत्यादावपि धात्वर्थव्याप्यस्यैव तण्डुलादेर्नाभिधानं न तु धातुकोटीकृतस्यापि भावेचाकर्मकेभ्य इत्यत्र विशेषणसामर्थ्याद्वाह्यकर्मग्रहणे लः कर्मणीत्यत्रापि तथैव निर्णयात् । अतो धातुना क्रोडीकृतस्य विशेषणं द्वितीयान्तमेव । न तु अभिहितत्वमयुक्तप्रथमान्तम् । न वा स्तोकमोदनस्य पक्तेत्यत्र स्तोकशब्दात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी । यत्र तु भावनाम्प्रति करणतया धात्वर्थविशेषस्यान्वयस्तत्र विशेषणानां तृतीयान्ततैव ज्योतिष्टोमेन यजतेति यथा । स्पष्टं चेदं करणेयज इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः । न चैवं ज्योतिष्टोमेन समीचीनं यजतेति न स्यादिति वाच्यम् । भावनाविशेषणत्वे तदुपपत्तेः । तत्र च प्रथमान्ततैव । सन्दर्शनप्रार्थनादिभिर्व्याप्यमानत्वात्क्रियाया अ-

पि कृत्रिमकर्मत्वे तु तद्विशेषणत्वेपि द्वितीयैव। तदिह क्रियाविशेषणानां क्लीबतेत्युत्सर्गः। नियतलिङ्गे तदभावात्। द्वितीयेत्यप्युत्सर्गः। प्रथमातृतीययोरप्युक्तत्वात्। एकवचनमप्युत्सर्गः। इनशायिकाः शप्यन्तइत्यादौ बहुवचनस्यापि सार्वधातुकेयागिति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वादिति दिक्। मातः कमनीयमित्याद्यव्ययविशेषणे तु क्लीवत्वं यद्यपि तुल्यं तथापि प्रथमैकवचनमेव न तु द्वितीयैकवचनम्। कर्मताभावात्। प्रातरादिरिति तु नियतलिङ्गमेवेति दिक्। यद्यप्येतानि वार्त्तिकानि भाष्ये अपथंनपुंसकमित्यत्र पठितानि। तथापि अव्ययीभावश्चेति चकारसूचितार्थकथनपराणीत्याशयेन वृत्त्यनुरोधादिहैव व्याख्यातानि॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः॥ अधिकारोयम्। कर्मधारयशब्दो भावप्रधानः। द्वन्द्वगर्भो नञा बहुव्रीहिः। न विद्येते नञ् च कर्मधारयत्वं चेत्युभे यत्र स तत्पुरुष इत्यर्थः। वक्ष्यति विभाषासेनासुरेत्यादि। तत्पुरुषः किम्। दृढसेनो राजा। नञ्रहीतः किम्। असेना। कर्मधारयत्वरहितः किम्। परमसेना। मध्यमसूत्रेत्वयमधिकारो नातीवोपयुज्यतइति तत्रैव वक्ष्यामः॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु॥ कंथान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा। सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था। सौशमिकन्थम्। संज्ञायां किम्। वीरणकन्था। उशीनरदेशेषु किम्। दाक्षिकन्था। इहादिः संज्ञा गृह्यते। सा चोशीनरेषु तत्पुरुषभिन्ना नञ्समासरूपा कर्मधारयश्च नास्त्येवेतीह मन्दमधिकारस्य फलम्॥

उपज्ञोपक्रमन्तदाद्याचिख्यासायाम्॥ उपज्ञायतइत्युपज्ञा। आतश्चोपसर्गेइति कर्मण्यङ्प्रत्ययः। उपक्रम्यतइत्यु-

पक्रमः । कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादि प्राथम्यञ्चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । त्वदुपक्रमं सौजन्यम् । इच्छासनेह विवक्षैव शब्दव्युत्पत्तौ नियामिका न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन क्रियासम्बन्धमात्रविवक्षायां न । देवदत्तोपज्ञो रथ इत्यादि । इह षष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वासम्प्रत्ययादलभ्यमधिकारफलम् ॥

छाया बाहुल्ये ॥ छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । बाहुल्ये सति चेच्छाया । यानि संभूयोपजीव्यां छायामारभमाणान्यावरकद्रव्याणि तत्समर्पकात्पूर्वपदात्परश्छायाशब्दश्चेदित्यर्थात्फलति । अत एवेह नाधिकारः फलवान् । इक्षूणां च्छाया । इक्षुच्छायम् । विभाषासेनेत्यादेर्विकल्पस्यापवादोयम् । कथन्तर्हि इक्षुच्छायानिषादिन्य इति । उच्यते । आसमन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ राजपूर्वा अमनुष्यपूर्वा च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेष्यते । तथाहि । अराजेतिच्छेदः । नञिवयुक्तन्यायाच्चाराजा राजसदृशस्तत्पर्यायो गृह्यते । नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । कथं नृपतिसभामगमन्न वेपमाना इति कीचकवधे । गजपतिवद्राजविशेषवाचित्वादिति रक्षितः । यद्वा । ना पतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः । अनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्न क्लीबत्वम् । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । रूढ्यर्थाभावान्नेह । काष्ठसभा ॥

अशाला च ॥ अशालावाची संघातवाची च सभाशब्दः। तत्र राजामनुष्यपूर्वत्वे पूर्वसूत्रेण पूर्वस्य क्लीबत्वमुक्तम्। संघातवाचिनस्तु अनेन विधीयते। स्त्रीसभम्। स्त्रीसंघात इत्यर्थः। अशाला किम्। अनाथसभा। अनाथकुटीत्यर्थः॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ एतदन्तस्य तत्पुरुषस्य क्लीबता वा स्यात्। ब्राह्मणसेनम्। ब्राह्मणसेना। यवसुरम्। यवसुरा। कुड्यच्छायम्। कुड्यच्छाया। गोशालम्। गोशाला। श्वनिशम्। श्वनिशा। कृष्णचतुर्दशीत्याहुः। तस्यां हि श्वान उपवसन्तीति प्रसिद्धिः। शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्याम इति तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्यम्॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली। स्यादेतत्। यदि समासार्थस्य परवल्लिङ्गत्वमनेनातिदिश्यते तर्हि पूर्ववदश्ववडवाविति सूत्रेणापि न्यायसाम्यात्समासस्यैवातिदेष्टव्यम्। ततश्च टाप् श्रूयेत समासार्थस्य पुंस्त्वेपि उत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वानपगमात्। यत्तु गोस्त्रियोरिति ह्रस्व इति तन्न। चार्थे द्वन्द्व इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषां प्रथमानिर्दिष्टत्वेपि प्राधान्यादुपसर्जनसंज्ञाविरहात्। अन्वर्थसंज्ञा हि सा। अत एव राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्या इत्यत्र न ह्रस्व इत्युक्तम्। अत एव च कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र न ह्रस्वः। ननु मास्त्वन्वर्थता। तथा चाश्ववडवावेति सिद्ध्यति। राजकुमार्या. कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र तु ह्रस्वे कृते पुनः स्त्रीप्रत्ययात् सिद्धम्। तदुक्तं, परवल्लिङ्गमिति शब्दसब्दार्थावि-

ति । तथाहि । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्थश्च गृह्यते । तन्त्राद्याश्रयणात् । एवञ्च द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य च परस्येव लिङ्गं स्यात् । तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येवेति सूत्रार्थः । तथा च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणी इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते । उभयसम्भवे तूभयम् । यथा कुक्कुटमयूर्यावित्यादौ । ततश्च औपदेशिकस्य ह्रस्वत्वेप्यातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । न च पुनर्ह्रस्वः शङ्क्यः । अनुपसर्जनत्वात्तदन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च । न चैवमपि दत्तागार्ग्यायण्यौ दत्ताकारीषगन्ध्ये इत्यत्र ह्रस्वत्वे कृते समासात्पुनः ष्फङ्ष्यङौ स्यातामिति वाच्यम् । प्रत्याहेताद्धितइति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिसम्भवादिष्टापत्तेरिति । मैवम् । दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इत्यत्र तिप्रत्ययपद्धयश्रवणापत्ते । तत्राभन्वेन पुंवद्भावायोगात् । तस्मादुपसर्जनत्वं द्वन्द्वे नास्त्येव अन्वर्थत्वादिति स्थितम् । अश्ववडवावित्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ उपायान्तर वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते । विभाषावृक्षमृगेतिसूत्रे ऽश्ववडवेत्यत्र टापो निवृत्तिर्निपात्यते । तदुक्तं, समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनं निपातनात् सिद्धमिति ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलंकुमारिः । निष्कौशाम्बिः । भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यातम् । तथाहि । तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येव । कथं पूर्वकायोर्द्धपिप्पलीति । एकदेशिसमासोपि नारभ्यते । कर्मधारय एवायं पूर्वश्चासौ कायश्च अर्द्धञ्चासौ पिप्पली चेति । ततश्च प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भवति । न च षष्ठीस-

मासवाधनार्थमेकदेशिसमासो ऽर्धपारऽर्धव्य इति वाच्यम् । इष्टत्वादनभिधानाच्च । तथाहि । द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणात्सूत्रकारस्यापि पष्ठीसमास इष्टोऽर्धशब्देनापि षष्ठीसमासो भाष्यकाराणामिष्ट इति प्रागेवोक्तम् । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात्पष्ठीसमासो न भविष्यतीति । इदञ्च प्रत्याख्यानं दुर्बलम् । अनभिधानाश्रयणमगतिकगतिरिति सञ्प्रत्ययविधौ भाष्य एवोक्तत्वात् ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ द्विवचनमतन्त्रम् । अर्थातिदेशश्चायम् । परवल्लिङ्गतापवादः । अश्ववडवौ, अश्ववडवान्, अश्ववडवैर्जवनैरित्यादि । विभाषावृक्षेत्यादिसूत्रेण समाहारद्वन्द्वपक्षे तु सनपुंसकमित्येव भवति । तच्छब्देन विशिष्य परामर्शार्थमेवाश्ववडवग्रहणात् । अन्यथा पशुग्रहणेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्युक्तम् ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ पूर्ववदित्यनुवर्तते । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अत्रेदमवधेयम् । शिशिरशब्दः पुन्नपुंसकयो । तथा च चक्रवज्रान्धकारेति सूत्रे तिमिरशिशिराणि नपुंसके चेति भगवान्पाणिनिः । अमरोपि, हेमन्तः शिशिरोस्त्रियामित्याह । तथा चात्र सूत्रे हेमन्तशिशिराविति न कर्तव्यम् । अहोरात्रे शिवे स्याताम् । इह रात्राह्नाहा इति पुस्त्वं प्राप्तम् । द्वित्वमतन्त्रम् । अहोरात्राणि विदधत् । न चेदं समाहारद्वन्द्वे सत्येकशेषात्सिद्धमिति वाच्यम् । तत्रापि पुंस्त्वस्योत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । छन्दसि लिङ्गव्यत्ययो वक्ष्यते तस्यैवायं प्रपञ्चः । लोके तु दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ पुण्यौ ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव ।

रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । एकदेशिसमास । अहः सर्वैकदेशेत्यच् समासान्तः । पूर्वाह्णः । राजाहःसखिभ्य इति टच् । अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अह्नोदन्तादिति णत्वम् । द्व्यहः । नसंख्यादेःसमाहारइत्यह्नादेशाभावः । अह्नष्टखोरेवेति टिलोपः । परवल्लिंगापवादोयं योग । वृत्तौ तु एते पुंसीत्युक्तम् । तत्राप्येतदन्ता इत्यर्थो बोध्यः । यत्तु रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वे कृते तदन्तस्य परवल्लिंगमित्येव सिद्धिमिति । तन्न । समाहारे नपुंसकत्वापत्तेः । परवल्लिङ्गत्वापवादो हि सनपुंसकमिति योगः । न च नपुंसकत्वे इष्टापत्तिः । द्विरात्रस्त्रिरात्र इति वृत्तिकारीयोदाहरणविरोधात् । तद्धि समाहारे द्विगुरिति सर्वैर्व्याख्यातम् । अमरोऽपि प्राहुक्त । ते तु त्रिंशदहोरात्र इति, मासेन स्यादहोरात्र इति च । तस्मात्तदन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः । यद्यपि संनिधानात्परवल्लिंगताया एवायमपवादस्तथापि परत्वान्नपुंसकतां बाधते । अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तरीत्याहोरात्र इत्यत्र पुंस्त्वमस्तु । द्विरात्रादौ तु वृत्तिकारहरदत्ताद्युक्तं पुंस्त्वमसङ्गतम् । तत्र विशिष्टक्लीबताविधेः । तथा च लिङ्गानुशासनसूत्रम् । अपथपुण्याहौ नपुंसकौ ॥ संख्यापूर्वा रात्रिरिति । अमरोप्याह । रात्रेः प्राक् संख्ययान्वितमिति, गणरात्रं निशावह्व्य इति च ॥ अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम् ॥ अनुवाक । शंयुवाकः । सूक्तवाक । वाक्यविशेषस्यैता संज्ञा । कर्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ इद नपुंसकं स्यात्तत्पुरुषे । समासान्तरे तु अपथो देश । अपथा नगरी । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबेच स्युः। ते च गणरत्ने संगृहीताः। तद्यथा। अर्धर्चध्वज-कुब्ज शीधु मधवो वर्चस्क कूर्चाढकाः पङ्का नीक पि-नाकनिष्ककपटाण्ङ्कः किरीटः कुटः। कूटः कन्कट क-र्वेटाण्ड शकटा वल्मीक सानू नटा खण्डोद्योगविडङ्ग शृंग सर-काः पुंस्त्ववृत्तौ मोदकः॥ मधुर्मकरन्दे मद्ये माक्षिके च द्विलि-ङ्गः। मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्धर्चादि-गणे पाठात्पुन्नपुंसकयोर्मधुरिति शाश्वतः। अमरस्तु माद्वीकं मधु न द्वयोरित्याह। चैत्रदैत्ययोस्तु पुंस्येव। वर्चस्कं शकृत्। कूर्चं दीर्धश्मश्रु। आढकं मानविशेषः। पङ्कः कर्दमपापयोः। अनीकं सैन्यम्। पिनाको रुद्रधनुस्त्रिशूलं च। निष्क आभर-णम्। कपटं व्याजः। टङ्कः पाषाणभेदनः। किरीटो मुकु-टम्। कुटो घटः। कूट संघातो माया च। कङ्कटं सन्नाहः। कर्वटं नद्यादिवेष्टितः खेटकग्रामः। अण्डं पक्ष्यादि-प्रसवः। नटो नर्तकविशेषः। खण्ड इक्षुविकारः शकलं च। उद्योगमुत्साहः। विडङ्ग औषधम्। सरकं मद्यम्। शेषं प्रसिद्धम्॥ शाको मस्तक कल्क शूकनिकरा शुल्कं नि-दाघो नखो बाण द्रोण सुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तो-रणः। काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तटाकवूर्णौ पेटो मञ्चक वारवाणचरणा वस्त्राम्बरैरावताः॥ कल्क औ-षधनिर्यासः दम्भः पातकं च। शूकं धान्यादेः सूची। शु-ल्कं घट्टादावायस्थानम्। द्रोणो मानविशेषः पक्षिविशेषश्च। भू-षणो ऽलंकारः। काण्डः शरनालवर्गवारिसमयकुत्सितेषु। मण्डो दध्यादेर्द्रवांशः। पिटको वंशनिर्मितः पात्रविशेषः। पे-टः संहतिः। ऐरावतमिन्द्रगजः॥ चरकमठविटङ्क क्ष्वेडिता-

भूत वृत्तमुत घृत वसन्ता हस्तनुस्तापराह्णा ॥ पलित फलक कण्टा नाम कर्माभिधाना ऽयुत शत तृण नीडा यौवनोद्यानयानाः ॥ चरकं ग्रन्थविशेषः । मठं व्रतिनां स्थानम् । विटङ्क कपोतपाली । क्ष्वेडितो मुखध्वनिविशेषः । भूतः पिशाचे द्विलिङ्ग । क्रियाशब्दस्तु विशेष्यलिङ्गः । वृत्तं शीलम् । अयुतं दशलक्षाः । घृत आज्यम् । हस्तं पाणिः । वुस्तं मांसशष्कुली । पलितः पाण्डुरकेशः । फलकः खेटकम् । कण्टं पापम् । अयंनामा अयंकर्मा । कार्यमित्यर्थे । कर्मण्यौघ्ये क्रियायाञ्च पुंनपुंसकयोर्मतमिति रुद्र । यौवनो द्वितीयं वयः । उद्यान आरामः । यानो वाहनम् ॥ तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि स्थानः शूर्पो निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि । पूथगूथ कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानिच्छत्राकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षा ॥ प्रोथोऽश्वनासा। स्तेनश्चौर्यम् । योधो भटः । औषधो भेषजम् । स्थानम् आधार । शूर्पो वेणुपात्रम् । निधनो मृत्युः । शयनः शय्या । यूथ पशुसमूहः । गूथो विष्ठा । कुणपं शव । कुतपः कालविशेषः । वर्णमक्षरम् । प्रतिसरः कङ्कणम् । मुखो वदनम् । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येत्यष्टापदं सुवर्णम् । अष्टनः संज्ञायामिति दीर्घः । अरण्योटवी । वर्षः सवत्सरः ॥ कमण्डलुमण्डपकुट्टिमार्बुदावतंसपाराः शतमानचन्दनौ । समानपूषौ दृषमूषिकौदना दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ अर्बुदो दशकोटि । पर्वते तु पुल्लिङ्ग । तथा च मेदिनी । अर्बुदो मांसपुरुषे दशकोटिषु न स्त्रियाम् । महीधराविशेषे ना इति । अवतस शेखरम् । पारः परतीरम् । शतमान रूप्यपलम् । समान सदृशः । पूषो मुद्रादिनिर्यासः । मूषिक आखुः । ओदनं कूरः । दि-

नो दिवस । लोहितः शोणितम् । गुणवाची तु वाच्यलिङ्गः ॥ अंसक्षीरकषायविम्बविटपा नेत्राव्ययौ शेखर केदाराश्रमशल्यशूलवलया बालस्तमालो मलः ॥ गुल्माङ्गारविहारतोमररसाः पात्र पवित्र पुर मध्यो बुध्नमृणालमण्डल नला नालप्रवालोत्पला ॥ अंसः स्कन्धः । क्षीरो दुग्धम् । कषायं तुवरो रस । विम्बो मण्डलम् । विटपः स्तम्भः ॥ शाखाच ॥ नेत्रो नयनम् । अव्ययमथेत्यादि । शेखरमापीड । केदारं क्षेत्रम् । आश्रमो मुनिस्थानम् । शूलमायुधं रोगविशेषश्च । वलयो हस्ताभरणम् । वालः शिशुः केशश्च । तमालो वृक्षविशेषः । मल पापं विट्च । गुल्मः प्रकाण्डम् । अङ्गारो दग्धकाष्ठम् । विहारः क्रीडास्थानम् । रसं मधुरादि । पात्रो भाजनम् । त्रिषु पात्री पुटी वाटीत्यमरादिष्वयोगव्यवच्छेदे तात्पर्यं न त्वन्ययोगव्यवच्छेदेपि । एव पवित्र पावनम् । पुरः पुरीत्याद्यपि । बुध्नमधोभागः । नलः सुपिरतृणम् । नालः पुष्करादीनां दंड । अयं स्त्रियामपि, नालामृणालाग्रभुजोभजाम इति श्रीहर्षे । प्रवालं पल्लवो विद्रुमश्च ॥ जृम्भो वज्रकबन्धकर्पककुदाश्चक्रान्धकाराङ्कुशा वक्रः संगमदेहदाडिमहिमाः पत्र फलं वल्कलम् । कार्पासामिषकाशकोशकुसुमग्रीवप्रासेक्षकसा निर्यासः कलशाम्बरीपकलला माषं करीष कुशम् ॥ जृम्भो जृम्भणम् । वज्रः कुलिशम् । हीरकश्च । कबन्धं रुण्डः । कर्पः पलचतुर्भागः । ककुद श्रेष्ठे वृषांसे राजचिन्हे च । चक्रो रथांग । अङ्कुश सृणि । वक्रो मुखम् । संगमो नद्यादेर्मेलनम् । देह शरीरम् । दाडिम फलविशेषः । हिमस्तुहिनम् । पत्रः पर्णं वाहन च । बल सामर्थ्य सैन्य च । कुसुमः पुष्पम् । प्रग्रीव

वातायनम्। मासं त्रिंशदहोरात्रः। इकसाक्षिकसं गोधूमादिचूर्णम्। अमरस्तु चिक्कसमर्धर्चादौ पपाठ। निर्यासं वृक्षादेर्निष्यन्दः। कलशं घटः। अंबरीषं भ्राष्ट्रम्। कललं शुक्रशोणितयोः परिणामविशेषः। माष परिमाणविशेषो धान्यविशेषश्च। करीषं शुष्कगोमयम्। कुशशब्दस्य विषयविवेकस्तु दंडमंडेत्यादिलिंगानुशासनसूत्रव्याख्यानावसरे वक्ष्यते॥ मुसलमुकुलपूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः कमलहलचषालाः खण्डलं कुण्डलं च। निगलफलपलाला मङ्गलं शालशीलाविषचषकविशालाः पूलतैले कपालम्॥ पूलः शिफा। पात्रीवं यज्ञोपकरणम्। कमलं पद्मम्। हलः सीरम्। चषालं यज्ञपात्रविशेषः। खंडलं खंडम्। फलः प्रयोजनम्। शालो वृक्षविशेषः। शीलं चरितम्। विषो वत्सनागादिः। चषको मधुपानभाजनम्। पूलं बद्धतृणसंचयः॥ समरतिमिरधारा राजसूयोपवासौ चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम्॥ जठरदरशरीरारावकान्तारराष्ट्राः पटहगृहकवाटाः कुक्कुटाद्रौ च धाम॥ धारः परिपाटी। कंसोस्त्री पानभाजनमित्यर्थः। दरत्रासे रोगे अल्पे च। शरीरः कायः। आरावः शब्दः। गृहशब्दो नपुंसकेभिधेयवचनः। पुंसि तु बहुवचनान्त एव। कवाटमररं तुल्ये इत्यमरः। अत्रैव कपाटशब्दोपि साधुरिति शंक्तौ हस्तिकपाटयोरिति सूत्रे वक्ष्यामः। आर्द्रः शृङ्गवेरम्। धाम गृहं तेजश्च॥ पद्मापादकपित्थपाणिकुलान्यम्भोजवाजामृताः स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षपानेकपाः॥ शंखस्तंडकधर्मचर्मरजतस्नेहासिहंसापराः सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्त्राणव॥ पद्मो निधौ पुंसि, जलजे तु द्विलिंगः। आपादं प्रतिदंडो मासश्च। कपित्थो वृक्षविशेषः।

वृत्तौ तु कवीयेति पठ्यते। अश्वमुखबन्धनरज्जुस्तदर्थः। उक्तं च वोपालितेन। नार्यां करीखलीनं कावीयं वा ना तुरङ्गमुखभाण्डमिति। षष्टिकं व्रीहिभेदः। कुलो वंशो गृहं च। अम्भोजः कमलम्। थाजं पिच्छम्। अमृतं सलिलम्। अशोकं तरुः। क्षयो गृहम्। अनेकपं। हस्ती। शङ्खो निधौ पुमान्, जलजे द्विलिङ्गः। तण्डकः छन्दोगानां ग्रन्थविशेषः। चर्माजिनम्। रजतं रूप्यम्। स्नेहं सौहार्दम्। असिः खड्गः। अपरोक्ष्यः। सारो बलम्। सैन्धवो लवणम्। मानो दर्पः। स्थाणुः शङ्कुः॥ महिमनेत्रकपञ्चकदण्डकाः क्रकचशम्बलकुण्डपकन्दराः॥ कटकमालवमर्मरदैवताः शिखरकेसरदारुभगन्दराः॥ महिम महत्वम्, नेत्रकं शृंखलकंटकम्। पंचकं विस्तारः। दंडकं छंदोविशेषः। क्रकचं काष्ठादिदारणसाधनम्। शंवलं पाथेयम्। कुण्डपं क्रतुविशेष। कंदरा स्त्रियामपि। मालवो देशविशेषः। मर्मरं शुष्कपर्णध्वनिः। दैवतो देवः। दारुः काष्ठम्॥ दीपाद्यमग्रहपिधानभावा वास्तुव्रतार्थमवराभिधानाः। अर्मोमुहूर्तो धनवमसौधा रेणुस्तलं लोमपटं विहायः॥ दीपं प्रकाशविशेष। भावः स्वभावः। वास्तुर्वेश्म। अर्मो चक्षूरोगः। धनो वित्तम्। पटं वस्त्रम्॥ उटजचापनपुंसकपातका भुवनकोटरपल्लवगोमयाः। अविस्वरं हरिचन्दनपूलको भवनसंक्रमगाण्डिवपत्तनाः॥ उटजः पर्णशाला। चापो धनुः। पातकः पापम्। गाण्डिवो ऽर्जुनधनुः। दीर्घमध्योपि। एतच्च गांड्यजगात्संज्ञायामिति सूत्रे वृत्त्यादौ स्पष्टम्॥ कर्पूरकूर्पासकपट्टयुशीरगाण्डीवनिष्टेवसवर्णमस्ताः। पिण्याकपुस्तौ नखरेपुखण्डैनीतिकद्वीपिनखारकूटाः॥ कर्पूरो घनसारः। कूर्पासकः कञ्चुकः। षष्टिः संख्यावाची। उशीरो नलदम्। नि-

ष्ठेवो निष्ठीवनम् । मस्त्रश्चर्मकोशः भस्त्रा च । पुस्तं पुस्तकम् । नखरं नखः । इषुर्बाणः । अयं स्त्रीलिङ्गोपि । पत्री रोप इषुर्द्वयोरित्यमरः । तथा च श्रीहर्षः, कुसुमानि यदि स्मरेषव इत्युपक्रम्य हृदयं यदमूमहन्नमूरिति प्राग्युक्त । खण्ड पद्मादीनां समुदायः । विनीतानामिदं वैनीतिकम् । मनुष्यवाह्यं यानम् । द्वीपी व्याघ्रः । आरकूटः पित्तलम् ॥ अमरस्त्वाह ॥ पुन्नपुंसकयो शेषोर्धर्चपिण्याककण्टकाः । मोदकस्तण्डकटंकः शाटकः कर्पटोर्बुदः ॥ पातकोद्योगचरकतमालामलकानडः । कुष्टं मुण्ड शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥ सङ्गमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् । कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ॥ यूपमग्रीवपत्रीवे पूपञ्चमसाचिक्वसौ । अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥ तन्नोक्तमिह लोकेपि तच्चेदस्त्यस्तुशेषवदिति । अर्म चक्षुरोगः । आर्तिस्तुसृहुक्षित्यादिना औणादिको मन्प्रत्यय इति तद्व्याख्यातारः । शम्बलं तालव्यादि दन्त्यादि चेति त एव । इह यद्यपि अर्धर्चादीन् चिक्कसान्तानत्र पठितान् कूटोस्त्रीत्यादींश्च तत्रतत्र प्राक्पठितान् विहायान्येषां प्रसिद्धविलक्षणं पुंस्त्वादिकमित्युक्तम् । तेन घृतक्षीरदारुलोमासनमुखशरीरादयो लोके नियतलिङ्गा एवेति प्रतीयते तथापि मुनित्रयवचनाविरहाद्वैदिकत्व निर्मूलम् । अत एवापरितोषाल्लोके ऽपीत्याद्युक्तमित्याहुः । युक्तं चैतत् । लिङ्गानुशासनसूत्राणां घृतादिविषयकाणां लोकवेदसाधारण्येनैव प्रवृत्तेः । एवमन्येपि ये शब्दाः कोशादिना पुंनपुंसकलिङ्गतया निर्णीतास्ते सर्वे अर्धर्चादिषु बोध्याः ॥

इदानीं परवल्लिङ्गमित्यतिदेशे उपयुक्ततया प्रसङ्गात् पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि व्याख्यायन्ते ॥

लिङ्गम् ॥ स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिसप्तकस्यैव ङीप्निषेधेन कर्त्री स्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ॥

अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः। चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्विप् द्यूः विशेष्यलिङ्गः ॥

अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ॥ इयमयं वा अशनिः ॥

मिन्यन्तः ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः ग्लानिः ॥

वन्हिवृष्ण्यग्नयः पुंसि ॥ पूर्वस्यापवादः ॥

श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ॥ इयमयं वा श्रोणिः ॥

क्तिन्नन्तः ॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि ॥

ईकारान्तश्च ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः ॥

ऊङाबन्तश्च ॥ कुरूः ॥ विद्या ॥

य्वन्तमेकाक्षरम् ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥

विंशत्यादिरानवतेः ॥ इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥

दुंदुभिरक्षेषु ॥ इदं दुंदुभिः । अक्षेषु किम् । अयं दुंदुभिः । वाद्यविशेषो ऽसुरो वेत्यर्थः ॥

नाभिरक्षत्रिये ॥ इयं नाभिः ॥

उभावप्यन्यत्र पुंसि ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उ-

च्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदइति मेदिनिः । रभसोप्याह । मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदइति । एवमेवविधेन्यत्रापि बोध्यम् ॥

तलन्तः ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव देवता ॥

भूमिविद्युत्सरिल्लता वनिताभिधानानि ॥ भूर्भूमिः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली वनिता । योषित् ॥

यादो नपुंसकम् ॥ यादःशब्दःसरिद्वाचकोपि क्लीबं स्यात् ॥

भा स्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि ॥

स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ एते स्त्रिया क्लीबे च स्तः । स्थूणम् । स्थूणा । ऊर्णं । ऊर्णा । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम ॥

गृहशशाभ्यां क्लीबे ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्त । गृहस्थूणम् । शशोर्णम् । शशोर्णं शशलोमानीत्यमर ॥

प्रावृड्विप्रुड्रुड्तृड्विड्त्विषः ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥

दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेश्रीकृष्णोषधिकट्यङ्गुलयः ॥ एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप् । दर्वी दार्वेरित्यादि ॥

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराज्यादयः ॥ एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च निखिलाभिरिह पौर्णमासितिथीनिति ॥

शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः ॥ एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥

प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उषा उच्छन्ती । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥

आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः ॥ इयमाशीरित्यादि ॥

अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च ॥ अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाण सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकं । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । समांसमां विजायत इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च । विभाषाघ्राधेटिति सूत्रे अघ्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोप्येवम् ॥

स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः ॥ इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् ॥

त्रुटिसीमासंवध्याः ॥ इयन्त्रुटिः । सीमा । संवध्या ॥

चुल्लिवेणिखार्यश्च ॥ स्पष्टम् ॥

ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ॥

शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥ नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥

इतिस्त्र्यधिकारः ॥

पुमान् ॥ अधिकारोयम् ॥

घञबन्तः । पाकस्त्यागः करो गरः । भावार्थएवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । संबंधमनुवर्तिष्यतइति ॥

घाजंतश्च ॥ विस्तरः गोचरः चयः जयः इत्यादि ॥

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥

नङन्तः ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः ॥

याच्ञा स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥

क्यन्तो घुः ॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः ॥ क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जङ्घिर्बीजम् ॥

इषुधिः स्त्री च ॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च ॥ पूर्वस्यापवादः ॥

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुरा दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रो अब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दमः इत्यादि ॥

त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रि-

विष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥

द्यौः स्त्रियाम् ॥ द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥

इषुबाहू स्त्रियां च ॥ चात्पुंसि ॥

बाणकाण्डौ नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिवत् सूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥

नान्तः ॥ अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । मन्व्द्व्यच्कोकर्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि ॥ क्रतुरध्वरः पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः ॥

अभ्रं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥

उकारान्तः ॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् ॥ द्वयोः कपोलाऽवयँव इति मेदनी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तास्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति ॥ एवमन्यत्रापि ॥

धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥ समासे रज्जुः पुंसि च । कर्कटरज्ज्वा कर्कटरज्जुना ॥

श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ॥ वसु चार्थवाचि ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु ॥

मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥

रुत्वन्तः ॥ मेरुः । सेतुः ॥

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥ रुत्वन्त इति पुंस्त्व-

स्यापवादः । इदं दारु ॥

सक्तुर्नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । सक्तुः । सक्तु ॥

प्राग्रश्मेरकारान्तः ॥ रश्मिदिवसाभिधानमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥

कोपधः ॥ कोपधो ऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः ॥

चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥

टोपध ॥ टोपधो ऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके ॥ किरीटमित्यादि ॥

कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । कुटः कुटमित्यादि ॥

णोपधः ॥ णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः गणः। पाषाणः ॥

ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥

थोपधः ॥ रथः । मन्थः ॥

काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके ॥ इदं काष्ठमित्यादि ॥

काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ॥ इमाः काष्ठाः ॥

तीर्थमोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं तीर्थः। इदं तीर्थम् ॥

नोपधः ॥ अदन्तः पुंसि । इनः। फेनः ॥

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिन्हानि नपुंसके ॥ पूर्वस्यापवादः ॥

मानयानाभिधाननलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ॥

पोपधः ॥ अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ॥

पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके ॥ इदं पापमित्यादि ॥

शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च ॥ अयं इदं शूर्पः शूर्पमित्यादि ॥

भोपधः ॥ स्तम्भः । कुम्भः ॥

तलभं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥

जृम्भं नपुंसके च ॥ जृम्भम् । जृम्भः ॥

मोपधः ॥ सोमः । भीमः ॥

रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥ इदं रुक्ममित्यादि ॥

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् ॥

योपधः ॥ समयः । हयः ॥

किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ स्पष्टम् ॥

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च ॥ गोमयः ।

गोमयम् ॥

रोपधः ॥ क्षुरः ॥ अङ्कुरः ॥

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्राक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्वभ्रभारगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदारजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके ॥ इदं द्वारमित्यादि ॥

शुक्रमदेवतायाम् ॥ इदं शुक्रं रेतः ॥

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि ॥

षोपधः ॥ वृषः ॥ वृक्षः ॥

शिरीषर्जिषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ॥

यूपकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं यूपः । इदं यूपमित्यादि ॥

सोपधः ॥ वत्सः । वायसः । महानसः ॥

पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ॥

चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासभासकासकांसमांसानि नपुंसके च ॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥

कंसं चाप्राणिनि ॥ कंसो ऽस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥

रश्मिदिवसाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घस्रः ॥

दीधितिः स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥

दिनाहनी नपुंसके ॥ अयमप्यपवादः ॥

मानाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः। कुडवः। प्रस्थः॥

द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥ इदं द्रोणम्। अयं द्रोणः॥

खारीमानिके स्त्रियाम् ॥ इयं खारी। इयं मानिका ॥

दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ॥ इमे दाराः॥

। नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः ॥ अयं नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जानपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वे ऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥

मरुद्गरुत्तरद्दत्विजः ॥ अयं मरुत् ॥

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिवलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः ॥ एते पुंसि स्युः। अयमृषिः ॥

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ॥ एते पुंसि ॥

हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः ॥ एते पुंसि ॥ अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह ॥

पण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः॥ अयं पण्डः ॥

वंशांशपुरोडाशाः ॥ अयं वंशः। पुरो दाश्यते पुरोडाश। कर्मणि घञ्। भक्ष्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठनिति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपातनात्प्रकृतसूत्रएव निपातनाद्वा दस्य डत्वम्। पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः ॥

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ॥ अयं ह्रदः ॥

अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बपूगाः ॥ अयमर्घः ॥

पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्क

न्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ॥ अयं पल्लव इत्यादि ॥

सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥

॥ इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकम् ॥ अधिकारो ऽयम् ॥

भावे ल्युडन्तः ॥ हसनम् । भावे किम् । पचनो ऽग्निः । इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥

निष्ठा च ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ॥

त्वष्यञौ तद्धितौ ॥ शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामग्र्यम् । सामग्री । औचित्यम् । औचिती ॥

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥ ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥

यद्यढ्यगण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि ॥ एतदन्तानि क्लीबानि । स्तेनाद्यन्नलोपश्च । स्तेयम् । सख्युर्यः । सख्यम् । कपिज्ञात्योर्ढक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् । औष्ट्रम् । हायनान्तयुवादिभ्यो ऽण् । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्छः । आच्छावाकीयम् ॥

अव्ययीभावः ॥ अधिस्त्रि ॥

द्वन्द्वैकत्वम् ॥ पाणिपादम् ॥

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ॥ स्पष्टम् ॥

अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥ अधिकारोऽयम् ॥

अनल्पे छाया ॥ शरच्छायम् ॥

राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥ इनसभमित्यादि ॥

सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च ॥ परवत् अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥

अपथपुण्याहे नपुंसके संख्यापूर्वो रात्रिः ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ॥

द्विगुः स्त्रियां च ॥ व्यवस्थया । पञ्चपूली । त्रिभुवनम् ॥

इसुसन्तः ॥ हविः । धनुः ॥

आर्चिः स्त्रियां च ॥ इसन्तत्वेऽपि आर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा आर्चिः ॥

छादिः स्त्रियामेव ॥ इयं छादिः । छद्यतेऽनेनेति छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तो ऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि ॥ एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या ॥

सीरार्थौदनाः पुंसि ॥

वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च ॥ वक्रो वक्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्यो रण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥

अटवी स्त्रियाम् ॥

स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्, अमेर्द्विषाद्भ्योणादिक इत्रच् । अमेरमित्रं मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासे ऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञोजरमरमित्रमृता इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥

बलकुसुमशुल्वयुद्धपत्तनरणाभिधानानि ॥ बलं वीर्यम् ॥

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं चार्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥

आहवसंग्रामौ पुंसि ॥

आजिः स्त्रियामेव ॥

फलजातिः ॥

फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥

वृक्षजाति ॥ स्त्रियामेव । क्व चिदेवेदम् । हरीतकी ॥

वियज्जगत्सकृच्छकन्पृषत्शकृद्यकृदुदश्वितः ॥ एते क्लीबा स्यु ॥

नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि ॥ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्ववीजानि ॥ एतानि क्लीबे स्यु ॥

दैवं पुंसि च ॥ दैवम् । दैवः ॥

धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्याप-

र्थात्सर्वादेशोस्तु किं शित्वेन । मैवम् । आभ्यामेभिरित्यादौ विकाराभावार्थतापत्तेः, मोराजीतिवत् । नन्वाभ्यामिन्द्रपक्तमित्यादावन्वादेशत्वाविवक्षाविरहे यथा ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तता तथा माभ्यां गा इत्यत्रापि कुतो नेति चेन्न । तत्र प्रकृतेरनुदात्तविधानात् । ऊडिदमिति सूत्रे चान्तोदात्तादुत्तरपदादिति सूत्रादन्तोदात्तादित्यस्यानुवर्तनात् । तथा चान्वादेशे आभ्यामित्यादेः सर्वानुदात्तता, इतरत्र त्वन्तोदात्ततेति विवेकः । स्यादेतत् । सावेकाच इत्युदात्तेनेह भाव्यम् । सुः सप्तमीबहुवचनमिति भाष्ये वृत्तौ चोक्तत्वात् । यत्तूडिदमिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । इहान्तोदात्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्सावेकाच इत्यपि न प्रवर्तते । न च यदीमेनाउशत इति शसो व्यावृत्तौ सामर्थ्योपक्षयः । एकाज्ग्रहणेनैव तद्व्यावृत्तेः । एकाच इत्यस्य चावश्यानुवर्त्यत्वात् । अन्यथा ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि । मत्स्यं नदीन उदनि क्षिपन्तमित्यत्रातिप्रसङ्गात् । आसन्नित्यादयो ह्यन्तोदात्ता एवादेशाः सूत्रे पठिता इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । आभ्यामित्यत्र सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति सप्तमीबहुवचनेऽप्वेष्विति रूपं न तादृगिहास्ति । तथा चात्रैवान्तोदात्तग्रहणस्य चरितार्थत्वात्सामर्थ्यविरहः । तथा च माभ्याङ्गाः, तदस्य प्रियम्, तदस्मै नव्यमित्यादेः सिद्धावपि भिसादौ दोषस्तदवस्थ एव । एभिरग्ने, सुन्वन्ति सोमान्रथसि त्वमेषाम्, मेणातदेषां निहितं, एषु धात्रीरवदित्यादौ हि ए इत्येव रूपमस्त्येव । तथा च तत्र विभक्तेरुदात्तप्रसङ्गः । न च सावेकाच इत्येतत्सूत्रस्थकैयटपर्यालोचनयेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । अन्येत्विति वदता कैयटेन तन्मते ऽस्वरसाविष्करणात् । तद्बीजन्तु बहुतरवैदिक-

प्रयोगविरोध एव। अथोच्येन सावेकाच इति सूत्रे हरदत्तोक्तरीत्या सुः प्रथमैकवचनमेव। न च त्वयेत्यत्रातिप्रसङ्गः। सावर्णेति निषेधात्। शेषेलोपष्टिलोप इति पक्षे तु सावेकाच्त्वाभावात्प्राप्तिरेव नास्ति। रूपविवक्षापि विफला। एवञ्च एभिरित्यादौ प्राप्तिरेव नास्तीति। तदपि न। रूपविवक्षाभावे दोपभ्यामित्यत्रातिप्रसङ्गात्। तैत्तिरीये हि अंसाभ्यां स्वाहा दोपभ्यां स्वाहेति मध्योदात्तं पठ्यते। एवं स्थिते सुः सप्तमीबहुवचनमेव ग्राह्यम्। अन्यथा इन्द्रोयातो वासितस्य राजेत्यत्र या इत्यन्तोदात्तं न स्यात्। नहि प्रथमैकवचनं यद्रूपं यानिति तदिहास्ति। अत एव गोश्वनोः प्रतिषेधः साधकः। तदेवमन्तोदात्तानुवृत्तिसामर्थ्यं प्रथमैकवचनग्रहणं वा शरणमित्येवंरूपस्य पाठहरदत्तग्रन्थबललब्धस्य समाधानद्वयस्यापि दुष्टत्वादेभिरित्यादि कथन्निर्वाह्यमिति फलितः पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। सावेकाच इत्यत्राप्यन्तोदात्तादित्यस्यापकर्षान्नोक्तदोषः। वृत्त्यादावननुवर्तितस्याप्यनुवृत्तिस्तु बहुधा दृष्टैव। अत एव तुरुस्तुसूत्रे स्तवीतेत्यादिसिद्धये पितीत्यस्य निवृत्त्यै सार्वधातुकग्रहणमिति स्थिते शाम्यतीति श्यनं इटं वारयितुं तिङीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्ष्यते॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ॥ अन्वादेशविषये एतः अशं स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः। एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः अथो ऽत्राधीमहे अतो न गन्तास्मः। अत्रात इति पदे सर्वानुदात्ते। ननु पञ्चमे एतदोन्निति भाष्यसम्मतः पाठः। न्यासरीत्या वृत्तिपाठोऽप्येवमेव। पदमञ्जरीरीत्या तु एतदोशिति वृत्तिपाठः। उभयथापि अकारे सिद्धे किमनेनेति चेत्। पाञ्चमिकस्योदात्ततया ऽनु-

दात्तार्थमिह पुनर्वचनमिति गृहाण । त्रतसोरिति वचनं निमित्तभावार्थम् । अन्यथा त्रतसौ चानुदात्तावित्यन्वाचयो विज्ञायेत । स्यादेतत् । त्रतसोः कृतयोः प्रकृतौ लित्स्वरः । ततः शेषनिघातेन त्रतसोरनुदात्तत्वं सिद्धम् । अश्मात्रस्य त्वनुदात्तत्वं विधीयताम् । मैवम् । त्रतसोर्हि कृतयोर्येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नित्यत्वाच्चानुदात्तो आदेशः स्यात् । ततस्तद्विधानसामर्थ्याल्लित्स्वरस्याप्रवृत्तावुत्सर्गः प्रत्ययस्वर एव त्रतसोः स्यात् । यथा गोष्पदमित्यत्र णमुल्लोपेन सहविधानाल्लित्स्वराप्रवृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति । तस्मात्त्रतसौ चानुदात्ताविति कर्तव्यमेव ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ द्वितीयायाण्टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यात्स चानुदात्तः अन्वादेशे । इदमोत्र मण्डूकप्लुत्या ऽनुवृत्तिः । अथैनमद्रेः । एनेन । एनयोः । कथन्तर्हि अइउणित्यत्रोदाहृते हेरोहिणीति श्लोके एनादेश इति चेत् । अयं श्रोणीतटं स्पृशति एनं निवारयेति व्यत्यासेन योज्यम् । आशीविषेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न शङ्क्यमित्यादौ त्वन्वादेशत्वस्याविवक्षा बोध्या । अभून्नृप इत्यादावनद्यतनत्वस्य यथा । अथ कथं प्रक्षालयैतत्परिवर्तयैनदिति । नपुंसकैकवचने एनदिति वक्तव्यात् । वस्तुतस्तु सूत्र एवैनद्वक्तव्यः । एनं एनौ इत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । एनश्रित इति द्वितीयासमासे त्वेतच्छ्रित इत्येव भवति । नत्वेत एनद्वा । सुपोधात्विति लुका बहिरङ्गेणाप्यन्तरङ्गाणां बाधनात् । न चैवं प्रक्षालयैनदित्यपि न स्यादिति वाच्यम् । अमो लुका लुप्तत्वेपि तकारोच्चारणसाम-

र्य्यादेनदादेशप्रवृत्तेः । न चैवमेतच्छिन्तेपि एतदापत्तिः । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे समासलुकि अप्रवृत्तेः ॥

आर्धधातुके ॥ अधिकारोयं ण्यक्षत्रियेति यावत् । विषयसप्तमी चेयम् । तेनार्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेवादेशेषु प्रवृत्तेषु यथायथ प्रत्यया । तथाहि । अस्तेर्भव्यम् । परसप्तम्यान्तु ण्यति कृते भाव्यमिति स्यात् । अजेः प्रवेयम् । ण्यति तु प्रवेयमिति स्यात् । चक्षिङ आख्येयम् । ण्यति युकि आख्याय्यमिति स्यात् । ब्रुवस्तु अजन्तत्वाद्यति वच्यमिति स्यात् । वाच्यमिति चेष्यते । स्यादेतत् । आङ्गाधिकारस्थे आर्धधातुकाधिकारएव जग्ध्यादयो विधीयन्ताम्, मैवम् । जक्षतुराधिजगे अध्यगीष्ट बभूव विव्यतुरित्यत्र घस्लाद्यादेशानामसिद्धतया उपधालोपाल्लोपेत्वगुण्वणामभावापत्तेः । न चातोलोपादयोप्यत्रैव विधीयन्तामिति वाच्यम् । गतो गतवानित्यत्रानुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावादतोलोपापत्तेः । यदि त्वार्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति व्याख्यायते ऽसिद्धवत्सूत्रञ्च प्रत्याख्यायते तदा ऽन्यतर आर्धधातुकाधिकारः शक्योऽकर्तुम् । नन्वेकश्चेदार्धधातुकाधिकारस्तर्हि विषयसप्तमीत्वपरसप्तमीत्वे कथं व्यवतिष्ठेयातामिति चेन्न । सूत्रद्वयारम्भपक्षेप्याङ्गस्यैकस्यैव ज्ञापकबले नोभयरूपताश्रयणात् । यथा चैतत्तथा नपदान्तसूत्रे उपपादितम् ॥

अदोजग्धि ल्यप्ति किति ॥ ल्यबिति लुप्तसप्तमीकं पृथक् पदम् । अत्तेर्जग्धिरादेशः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थो न त्वनुबन्ध । नुम्प्रसङ्गात् । एवं ब्रुवोवचिरित्यादौ । प्रजग्ध्य जग्धम् । जग्धौ सिद्धेन्तरङ्ग-

त्वात्तिकितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥ तथाहि । पदद्वयसापेक्षं समासं प्रतीक्षमाणो ल्यब्बहिरङ्गः ततः प्राक्किकितीति सिद्धौ जग्धिः । ल्यब्ग्रहणन्तु हित्वदत्त्वात्वेत्वदीर्घत्वशूडिठामन्तरङ्गाणामपि बाधं ज्ञापयति । दधातेर्हि, जहातेश्च क्ति, हित्वा । नेह । विधाय । दोदद्घो, दत्त्वा । नेह । प्रदाय । जनसनखनां सञ्झलोः, खात्वा । नेह । प्रखन्य । प्रखाय । इह हि ये विभाषेति विकल्पः । द्यतिस्यति मास्थामिति किति । स्थित्वा । नेह । प्रस्थाय । अनुनासिकस्यक्विझलोरिति दीर्घः । क्रान्त्वा । नेह । प्रक्रम्य । छ्वोः शूठ् । पृष्ट्वा । शूत्वा । नेह । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । ऊठ् । देवित्वा । नेह । प्रदीव्य । वस्तुतस्तु ल्यब्ग्रहणं नान्तरङ्गबाधं ज्ञापयितुं किन्तु विध्यर्थं व्यर्थमेव वेति निरूपितमच परस्मिन्निति सूत्रे ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्वादङ् । अघसत् । जिघत्सति । यद्यपि घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तथापि अदेरात्सीददित्सतीत्यनिष्टं रूपं वारयितुं सूत्रम् । अच्युपसङ्ख्यानम् ॥ प्रात्तीति प्रघसः । इदमपि अदेः पचाद्यचि अद इति रूप वारयितुम् । प्रघस इत्यस्य प्रकृत्यन्तरेणैव सिद्धेः ॥

घञपोश्च ॥ अत्र अपि चादेर्घस्लादेशः स्यात् । घासः । प्रघसः । उपसर्गेद इत्यप् ॥

बहुलच्छन्दसि ॥ अदो बहुलं घस्लादेशः स्याच्छन्दसि । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रेघसेत्यादिना च्लेर्लुक् । बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगे इत्यडभावः । सग्धिश्च मे । क्तिनि घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः । समानस्यच्छन्दसीति सभावः । न

च भवति, अत्ताम् । प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे सूत्रस्य प्रयोजनं मृग्यम् ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ अदेर्घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आदतुः । आदुः । प्रकृत्यन्तरस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थमिदं सूत्रम् । तेन यत्र लिङ्गं वचनञ्च नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न । तत्र लृदित्करणं लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम् । घसिश्च सान्तेष्विति अनुदात्तपाठे वलादावार्द्धधातुके । सुघस्पदः स्मरातीति वचनं चमरचि । भ्वादौ परस्मैपदिषु पाठाच्छपि परस्मैपदेषु प्रयोगः । अत एवाशीर्लिङि कर्त्तरि नास्य प्रयोग इति माधवादयः ॥

वेञो वयिः ॥ वेञो लिटि परे वयिर्वा स्यात् । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिटिवयोय इति निषेधाद्यकारस्य न सम्प्रसारणम् । वश्चास्यान्यतरस्यांकितीति वकारादेशपक्षे ऊवतुः ऊवुः । वयेरभावे ववौ ववतुः ववुः । वेञ इति सम्प्रसारणनिषेधः ॥

हनो वध लिङि ॥ हन्तेर्वध इत्यादेशः स्यादार्द्धधातुके लिङि । वध्यात् ॥

लुङि च ॥ हनो वधः स्याल्लुङि । अवधीत् । वधादेशोदन्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेर्लघोरिति वृद्धिर्न ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ हनो वधः स्याद्वा आत्मनेपदं यो लुङ् तत्परे अर्धधातुके । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । आहत । आहसाताम् । आहसत । आङोयमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिजिति कित्त्वम् । अनुदात्तोपदेशेति नलोपः ॥

इणो गा लुङि ॥ इणो गा स्याल्लुङि । अगात् ।

अगाताम् । अगुः । अगायि भवता । इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ अध्यगात् । न केवलङ्कादेशमात्रस्यातिदेशः किन्तु सकलकार्यस्य । तेन इणो यण् स्यात् । अधियन्ति । अधीत्य । एतिस्तुशास्वृति क्यबिति हरदत्तः । अन्ये तु गादेशस्यैवातिदेशमास्थाय ससीतयोराघवयोरधीयन्निति भट्टिप्रयोगं समर्थयन्तइति तृतीये स्फुटीकरिष्यामः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ अबोधनार्थस्य इणो गमिरादेशः स्याण्णौ ॥ गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ अबोधनार्थस्य इणो गमिः स्यात्सनि । जिगमिषति । बोधने तु प्रतीषिषति । इण्वदिकः ॥ अधिजिगमिषति ॥

इङश्च ॥ इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

गाङ् लिटि ॥ इङो गाङ् स्याल्लिटि । अधिजगे । वार्तिकमते लिटीति परसप्तमी । द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावस्तु न भवति । लिलटीति द्विलकारकनिर्देशेन लावस्थायामेव गाङः प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमात्परनिमित्तता नास्तीति प्रागेवोक्तम् । यद्यपि स्थानिवद्भावेन ङित्वात्सिद्धस्तथापि गाङ्कुटादिसूत्रेऽस्यैव ग्रहणार्थं ङित्करणम् । न हि स्थानिवद्भावेन गाङिति रूपं लभ्यते । गङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमाने कै गै रै शब्दे, इणोगाल्लुङीत्येतयोरपि ग्रहणं स्यात् । ततश्चागासीन्नटः, अगासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यत्र घुमास्थेतीत्वं स्यात् । गाङ् गतावित्यनेन सह सामान्यग्रहणार्थोयं ङकार इति तु न भ्रमितव्यम् । गाते इत्यादौ तङं प्रवर्त्य तदीयङकारस्य

निवृत्ताकांक्षतया उल्लिखितमप्राप्यशरीरन्तु यत्र सानुबन्धका-
रणप्रष्ठी उच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेश इति। सत्या-
मपि वा तस्यां तत्र स्थानिवद्भावेनानुबन्धकार्यं नेति। प्रयोज-
नन्तु नन्दना कारिकेत्यत्रोगिल्लक्षणङीपभावः। तथा हि यु-
वोरनाकाविति सूत्रे ऽनुनासिकोकारो युवू निर्दिष्टो। अन्यथा
भुज्यः शुयुरित्यत्रातिव्याप्तेः। तया च स्थानिवद्भावेनोगि-
त्वान्नन्दना कारिकेत्यत्रोगिल्लक्षणो ङीप् स्यात्। नन्दः कार-
क इत्यत्र चोगिल्लक्षणो नुम् स्यात्। ननु नुम् स्यादिति स-
त्यं ङीप् तु कारिकायामापाद्यताम्। नन्दनायान्तु कथम्।
ल्युः कर्त्तरीमनिज् भावे कः किर्घो ' मादितोन्यत्र इत्यमरेण पुंस्त्व-
स्योक्तत्वादिति चेन्न। एतत्सूत्रे युवोरिति सूत्रे च नन्दनेति
भाष्योदाहरणबलेन ल्युः कर्त्तरीत्यमरस्य प्रायिकत्वात्। तथा
च श्रीहर्षः प्रायुङ्क्त। विधिप्य सा भीमनरेन्द्रनन्दनेति।
तस्मान्ङीप्नुमोरभावो ज्ञापनफलमिति। अत्रोच्यते। युवो-
रित्यत्रानुनासिकयणावेव युवू न त्वनुनासिकोकारौ। अतो
ङीब्नुमौ न। तथा यजमान इत्यत्र टेरेत्वाभावोपि न ज्ञापन-
फलम्। ङितआत्मनेपदानामित्यत्र प्रकृतानामेवात्मनेपदानां
ग्रहणात्। तङामित्येव वास्तु। अन्यान्यपि सम्भावितानि
नि ज्ञापकफलानि भरयाख्यातानि भाष्ये। प्रत्युत ज्ञापना-
भ्युपगमे बाधकान्यपि सन्ति। तथाहि। अचिनवमित्यत्र अमा-
देशस्य पित्त्वसिद्ध्यर्थं तस्थस्थमीनामिति वक्तव्यम्। अणिञोर-
नार्षयोः ष्कोल्यधित्यादौ स्थानिवि अनुबन्धस्त्यक्तव्यः। वा-
राह्या प्रकृतेत्यादौ वृद्धिर्गुणप्रतिषेधश्च यथा स्यात् तदेवं बहुसू-
त्रभङ्गापत्तेर्नेदं ज्ञापकं सूत्रकृतोभिमतं किन्तु पूर्वोक्तमेवादित्स्य
फलं बोध्यम्॥

विभाषा लुङ्लृङोः ॥ इङो गाङ् वा स्यात् लुङि लृङि च । गाङ्कुटेति ङित्वम् । घुमास्थेतीत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥

णौ च संश्चङोः ॥ गाङ् वा स्यात् सन्परे चङ्परे च णौ । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । क्रीङ्जीनां णावित्यात्वम् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ अस्तेर्भूरादेशः स्यादार्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवतिनैवाभिमते रूपे सिद्धे ऽस्तेरसितेत्यादिनिवृत्तये योगारम्भः । अथन्तर्हिहामासेत्यादि । अत्राहुः । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो नेति । अन्यथा कस्चानुप्रयुज्यतइति कृभ्वनुप्रेति वा ब्रूयादिति तदाशयः । अथ कथन्तेनासलोकःपितृमान्विनेत्रा, प्रादुरास बहुलक्षयाच्छविरित्यादि । उच्यते । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदमासेति । यद्वा । अस गतिदीप्त्यादानेष्विति भ्वादेः स्वरितेतो रूपमिदम् । भूभावस्तु नास्य शङ्क्यः । अस्तेरिति लुका निर्देशात् ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ब्रुवो वचिरादेशः स्यादार्धधातुके । वच परिभाषणइत्यनेन सिद्धे ब्रुवेर्निष्प्रयोगवारणार्थं सूत्रम् । क्रियाफलस्य कर्तृगामितायां स्थानिवद्भावेनात्मनेपदार्थञ्च । शास्त्रार्थं वक्ष्यते मुनिः ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ आर्धधातुके विवक्षिते । तृजादौ चक्षितेत्यादिनिवृत्तये सूत्रम् । कर्त्रभिप्राये फले आत्मनेपदार्थञ्च । मुनिर्वेदं व्याख्यास्यते । आख्यातेत्यादि तु ख्या प्रकथनइत्यनेनापि सिद्धम् । अत्र वार्तिकानि । चक्षिङः ख्याञ्ख्शाञौ ॥ आख्शाता खशादिर्वा ॥ असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥ अस्या-

र्थः । खकारशकारादिरादेशोनेन विधेयः । असिद्धकाण्डे तु णत्वप्रकरणानन्तरं खशात्वः शस्य यो वेति वचनं कर्तव्यम् । तथा च चर्त्वे यत्वं सिद्धमिति खर्परत्वाभावेन खरिचेत्य-स्याप्रवृत्तेर्यत्वपक्षे आख्यातेति सिद्धम् । यत्वाभावपक्षे तु चर्त्वेन क्शातेति रूपम् । प्रयोजनं सौमख्ये वुञ्विधिः ॥ सुमचष्टे सुम-ख्यः । आतश्चोपसर्गइति कः । तस्य भावः सौमख्यम् । ष्यञ् । योपधाद्गुरूपोत्तमादिति वुञ् तु न भवति । यत्वस्यासिद्धत्वा-दित्यर्थः । तथा सुमख्येन निर्वृत्तो देशः सौमख्यः । तत्र भावः सौमख्यीयः । वृद्धाच्छ न तु धन्वयोपधादिति वुञ् । प्रयोज-नान्तरमाह, निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यातइत्यत्र संयोगादेरा-तोधातोर्यण्वत इति न भवति । यत्वस्यासिद्धया यण्वत्ताविर-हात् । एवञ्च नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यं भवति । रुविधिः पुंख्यानम् ॥ यत्वस्यासिद्धतया ऽम्परत्वाभावात्पुमः खयीति रुत्वं नेत्यर्थः । णत्वं पर्याख्यानम् ॥ यत्वस्यासिद्धत-या शकारे वानटा व्यवायात्कृत्यच इति णत्वं नेत्यर्थः । सस्था-नत्वं नमःख्यात्रे ॥ शर्परेविसर्जनीय इति विसर्गः सिध्यतीत्यर्थः । सस्थान इति जिव्हामूलीयस्य प्राचां संज्ञा । सस्थानत्वं सिद्ध नेति योज्यम् । णत्वादीनामप्यभावस्यैव प्रकान्तत्वात् तस्माद्वुञ्-नत्वरुत्वणत्वानि सस्थानश्चेति पञ्चकं प्राप्तं वारयितुं शस्य यत्वं कृतमिति स्थितम् । स्यादेतत् । ख्या प्रकथनइति धातु-मादाय वुञादिपञ्चकं दुर्वारम् । सत्यम् । सोपि खशादिः । य-त्वविधिरप्युभयसाधारणे. बोध्य इति हरदत्तमाधवादयः । कै-यटस्तु नैतन्मेने । भाष्ये ख्याधातोः खशादित्वानुक्तेश्चक्षिङः ख्याआदेशमेवोपक्रम्य यत्वविधानात् नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्र-हणन्तु कर्तव्यमेव व्याख्यात इत्यत्र नत्वाभावाय । ख्याञा-

देशस्तु लाक्षणिकत्वात्तत्र न गृह्यतइति यत्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तिरेव नास्तीति च बोधयितुं प्राङ्न्तत्वग्रहणम् । णत्वं तु लुब्धो गामख्यानादिति निपातनान्न भवति । दुष्प्रख्यात्वसस्थानत्वानि तु ख्यातौ स्युरेव । ख्यानादेशे तु नेति तत्र रूपद्वयं बोध्यम् । अस्मिन्मते आदेशे प्रख्यानादिति प्रयोगोपपत्तेः कथं निपातनमुपन्यस्तमिति चिन्त्यम् । दुष्प्रादाविव णत्वांशेपि रूपद्वये इष्टापत्तिः, अनिष्टत्वे वा ऽनभिधानात्कृत्यल्युटोबहुलग्रहणाच्च तत्र ल्युडेव नेति न्याय्यः पन्था । परमार्थस्तु ख्याधातु सार्वधातुकमात्रविषय । सस्थानत्वं नम ख्याञ्इति वार्त्तिकं तद्भाष्यं चेह प्रमाणम् । आर्धधातुकेपि तत्प्रयोगे उक्तप्रयोजनासङ्गते । एवं णत्वं पर्याख्यानमित्यपि । तथा च नख्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमेव । माधवहरदत्ताद्युत्प्रेक्षा तु गौरवग्रस्ता उपक्रमादिविरुद्धा । सार्वधातुकेपि क्शाप्रयोगे प्राप्तेऽनभिधानमात्रालम्बना चेत्यवधेयम् । वर्जने प्रतिषेधः ॥ दुर्जनाः सञ्चक्षाः । वर्जनीया इत्यर्थ । असनयोश्च ॥ नृचक्षा रक्षः । छान्दसो वर्णविकारः । भाषायान्तु नृचक्षो रक्ष इति भवतीति कैयटहरदत्तौ । माधवस्तु हे अग्ने नृचक्षः मनुष्याणा द्रष्टा त्वं रक्षः परिपश्येति वेदभाष्ये व्याख्यत् । विचक्षणः । अनुदात्तेतश्चहलादेरिति युच् । अत एवान्तोदात्तः पठ्यते, विचक्षणः प्रथयन्निति । पत्रामृतस्य चक्षणमित्यादौ तु ल्युट् । अत एव लित्स्वरेणाद्युदात्तता । कथं तर्हि पुंख्यानं पर्याख्यानमिति प्रागुदाहृतमिति चेत् । वक्ष्यमाणबाहुलकादित्यवेहि । बहुलन्त ण्यन्तवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थं, सर्वमकारणापेक्षमेतत् । तणिति संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणं तत्र अक्षशब्दे जग्ध्यभावः । अन्नास्म इति निपातनाद्वा सिद्धम् । वधक इति ण्वुलि वधादेशः । अ-

ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृध्यभावः। क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरित्यधिकारे इनोवधचेत्युणादिसूत्रेण गतार्थमेतत्। गात्रमिति, इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः। गाङ्धातुना वा सिद्धम्। अजिरमिति वीभावो न। अजिरशिशिरेति निपातनात् सिद्धम्॥

वा लिटि॥ चक्षिङः ख्याञ् वा स्याल्लिटि। चख्यौ। चक्शौ। चचक्षे॥

अजेर्व्यघञपोः॥ अजेर्धातोर्वी इत्यादेशः स्यादार्द्धधातुके घञमपञ्च वर्जयित्वा। प्रवयणीयः। प्रवायकः। अघञपोः किम्। समाजः। उदाजः। समजः। उद्जः। समुदोरजः पशुष्वित्यप्। दीर्घव्याख्यानं किमर्थम्। संवीतिः। घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानम्॥ समज्या। संज्ञायां समजेति क्यप्। इह पूर्वसूत्राद्वेत्यनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन घञ्अप्क्यप्सु न। समाजः समजः। समज्येति वलादावार्धधातुके ल्युटि च वा॥ प्रजिता प्रवेता। प्राजनं प्रवयणम्। एवञ्च नार्थो घञपोः प्रतिषेधेन नापि क्यप उपसङ्ख्यानेन नापि वायाविति सूत्रेण। तस्मा, दजेर्वी वेति घञपोः क्यपि चायं न सम्मतः। वलादौ यौ च वान्यत्र नित्यमित्येष निर्णयः॥ आर्धधातुकस्येत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वीभावे इलादित्वाद्यङ्। वेवीयते। नात्र यङ्लुगस्ति यतो लुका यङ आर्धधातुकस्य विषयत्वापहारादार्द्धधातुकव्यक्त्याभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव प्रसङ्गः। उक्तञ्च, नलुमताङ्गस्येति सूत्रे कैयटेन। लुका यङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेप्यसिद्धिरिति॥

वा यौ॥ अजेर्वी वा स्यात् यौ। प्रवयणम्। प्राजनम्। इदञ्च पूर्वसूत्रे एव प्रत्याख्यातम्। आर्द्धधातुकाधिकारः समाप्तः॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ क्षत्रियशब्दः क्षत्रियगोत्रपरः। ऋषेरपत्यमार्षम्। इतश्चानिञ इति ढकि प्राप्ते शिवादिपाठादण्। ढगपीष्यते। आर्षेयं वृणीत इति दर्शनाच्छुभ्रादिष्वपि पठनीयः। ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोः युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात्। कुर्वादिभ्यो ण्यः। तस्माद्यूनि इञ्। तस्य लुक्। कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः। ननु कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते। ततः कौरव्यायणिरिति हि फिञा भाव्यमिति चेन्न। तत्र हि कुरुनादिभ्यो ण्य इत्यनेन विहितस्य क्षत्रियगोत्रस्य ग्रहणम्। इदन्तु ब्राह्मणगोत्रम्। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण्। तस्माद्यूनि इञ्। तस्य लुक् श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। क्षत्रिय, वसिष्ठावृष्ण्यण् तत इञ्। तस्य लुक्। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। आर्षः, विदाद्यञ् तस्माद्यूनीञ्। तस्य लुक्। वैदः पिता। वैदः पुत्रः।तैकायनि पिता। तैकायनिः पुत्रः। कुत्सातः सौवीरगोत्राद्वान्यत्रेदम्। अन्यथा फेश्छचेति छप्रसङ्गात्। यमुन्दश्चेत्यादिपरिगणनस्य भाष्यविरुद्धत्वात्। एभ्यः किम्। शिवादिभ्योण्। ततो यूनि इञ्। कौहडः पिता कौहडिः पुत्रः। यूनि किम्। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। कुर्वादिभ्यो ण्यः। तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोण्। वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठात्। अत्र शैषिकस्याणो न लुक्। अणिञोः किम्। दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः। अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥ मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये क्षत्रियादिजातिं विनापि अब्राह्मणत्वमात्रेण ततः परस्य अणिञ्भ्यां भिन्नस्यापि लुगित्यर्थे। भण्डिजङ्घकर्णखरको वैश्यौ ताभ्यामतइञ् तदन्तात्फको

लुक् । माण्डिजङ्घायिः पिता पुत्रश्च । एवं कार्णखरकिः ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पीलायावेत्यण् । तस्मादणोद्व्यच इति फिञ् तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च । आकृतिगणोयम् । तद्राजाचाणः ॥ इत्यन्तर्गणसूत्रम् । तद्राजसंज्ञकादणः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । द्व्यञ्मगधेत्यण्णन्तादाङ्गशब्दादणोद्व्यच इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥

इञः प्राचाम् ॥ गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । इह प्राचामग्रहणादित्यादिवत्प्राग्रहणं विकल्पार्थं नेत्यत्र व्याख्यानं शरणम् । पन्नं प्राप्तं अगारं येन स पन्नागारः । तत इञ् यञिञोश्चेति फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । मन्थरा मन्दीभूता एषणा यस्य स मन्थरैषणः मान्थरैषणिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तो निषिध्यते । तुल उपमाने । औणादिको वलच् । तुल्वल । तत इञि फक् तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलिर्धैल्वालिधारयतिपारयतिभ्यां नंद्यादित्वाल्ल्युः । तत इञ् । धारणिपारणि । दैवलिपि । दैवमित्रि । दैवयज्ञि । देवा मित्रमस्य देवेभ्यो यज्ञोस्येति विग्रहः । प्राणोहति । चापट्कि । आनराहानि । भ्राफलिक । आनुमति । आह्रिंसि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । वैकि पौष्कि । पुष्करे सीदतीति पुष्करसत्, अनुहरतीत्यनुहरत् चाण्हादी अनुशतिकादी च । पौष्करसादि आनुहरति । पुष पुष्टौ, यत् । पुष्यः पौष्यि । वैरकि । वैहति । त्रिलक्षणौ कर्णाव-

स्य विकर्णः । वैकर्णि । कामलि । करेणुं पालयतीति करेणुपा-लः । कारेणुपालि ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममान्हिकम् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ बहुष्वर्थेषु विद्यमानस्य तद्राजस्य लुक् स्याच्चेत्तेनैव लुग्भाग्जातीयेनैव कृतं चेद्बहुत्वं न तु स्त्रियाम् । अङ्गाः । वङ्गाः । सुह्माः । पुण्ड्राः । मगधाः । तेतद्राजा इत्यादीनामिह संज्ञा । लोहध्वजाः । व्रीहिमताः । इह तु च्यादयस्तद्राजा इति । तद्राजस्येति किम् । औपगवाः । राघवाः । यादवाः । कथन्तर्हि रघूणामन्वयं वक्ष्यइति । निरुध्यमाना यदुभिः कथं चिदिति च । उच्यते । रघ्वपत्ये रघुशब्दो लक्षणया वर्तते । एतच्च वञ्हच इञ इति सूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । नन्वेवं परश्चेति सूत्रे बभ्रुर्मण्डुर्लमक इत्यादीनामपशब्दत्वपरं भाष्यं विरुध्येतेति चेन्न । भाष्यस्य शक्तिभ्रमप्रयुक्तपरत्वात् । इष्यते हि गोणीशब्दस्य गोणीसादृश्यशक्तिभ्रमाभ्यां गवि प्रयुक्तस्य साधुत्वे । एतेन सोयमित्यभिसम्बन्धात्तद्धितेन विना यदि बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नपत्यनियमो भवेदिति हरिश्लोकोपि व्याख्यातः । बहुषु किम् । आङ्ग । वाङ्ग । तेनैव किम् । आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ताः । यद्यपीह बहुत्वमाङ्गेप्यन्वेति तथापि नेदं लुग्भागर्थ एव विश्रान्तम् । देवदत्तादिगतत्वात् । नन्वेवं भार्गवश्च वात्स्यश्च आग्रायणश्च भृगुवत्साग्रायणा इत्यत्र लुङ् न स्यात् । उत्तरसूत्रेष्वपि तेनैवेत्यधिकारात् । आग्रायणे च नडादिफको लुगभावात् । सत्यम् । तेनैवेत्यस्य तज्जातीयेनेति व्याख्यातत्वाददोषः । अपत्यतयेह साजात्यात् । यद्येवं गार्ग्यश्च काश्यपश्च गालवश्चेत्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेपि अपत्यतया साजात्या-

घञञोर्लुक्प्रसङ्गः। अत्राहुः।लोप्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बहुत्वे विकल्प । भृगुवत्साग्रायणेषु, अगार्ग्यकाश्यपगालवानामित्यु-भयथापि सूत्रनिर्देशात्। अस्त्रियां किम् । आङ्ग्यः स्त्रिय । स्यादेतत् । आङ्गस्यापत्यानि बहूनि, अणोद्व्यच इति फिञ्। तस्य तद्राजाच्चाण इति गणसूत्रेणाब्राह्मणगोत्रमात्रादिति वार्तिकेन वा लुक्। अङ्गा । वैदस्यापत्यानि बहूनि, अतइञ् ण्यक्षत्रियेति लुक् विदा ।अत्र यूनि बहुत्वान्वयेपि गोत्रस्य तद्राजवाच्यस्यैक्याल्लुङ् न स्यात् । किञ्च विदानामपत्यं माणवकः वैदः वैदौ । अत्र युवबहुत्वाभावेपि गोत्रबहुत्वादतिव्याप्ति । सत्यम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनीति वार्तिकद्वयेन सिद्धम् । यद्वा। अव्याप्त्युद्धारः सूत्रेणापि सुकरः। तथाहि।तद्राजान्तं यद्बहुष्विति व्याख्यास्यामः।न चैवं प्रतिकृतिबहुत्वेतिप्रसङ्गः । तेनैवेत्यस्य लोपिप्रत्ययार्थजातीयेनेत्यर्थात् । गोत्रयूनोरपत्यतया सजातीयत्वेपि प्रतिकृतेर्विजातीयत्वात् । नापि वैदो वैदावित्यत्रातिव्याप्तिः । गोत्रेलुगचीति सूत्रेण इञि विवक्षितएवालुक्प्रवृत्तेः । न च यून्युपसङ्क्रमानन्तर पुनर्युवबहुत्वे इव तद्द्वित्वैकत्वस्थले लुकः प्राप्तिरस्ति युवबहुत्वे तु पुनर्लुक्। न च पुनरलुक् शङ्क्यः । समर्थानांप्रथमादित्यधिकारात् । विभक्तिविपरिणामेन हि गोत्रप्रत्ययस्य प्रथमस्य अलुगित्यर्थः । प्राथम्यं च अर्थान्तरेऽनुपसंक्रान्तत्वम् । अत एवात्रिभरद्वाजिकेति सिद्ध्यति । अत्रेरपत्यानि इतश्चानिञ इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानि विदाद्यञ् । तत उभयत्र युवबहुत्वे अतइञ् तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक्, ढको ऽत्रिभृग्विति, अञो यञञोश्चेति । ततो अत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुन् तस्याकादेश ।

यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यापि अलुक् स्यात्तदा इहाप्यत्र स स्यात् । गोपवनादिगणे गर्गभार्गविकाग्रहणं चेह ज्ञापकम् । गर्गशब्दाद्यञ् तस्य लुक् । भृगुशब्दादृष्यण् तदन्ताद्यून्यतइञ् तस्य लुक् गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन् । अत्रात्रिभृगिवित्ति प्राप्तलुकं निषेद्धुं हि गोपवनादिषु पाठः । स च द्वितीयार्थोपसंक्रमेप्यलुगिति पक्षे व्यर्थः स्यात् । इदं त्ववधेयम् । आङ्गी च वाङ्गश्च सौहाश्चेति द्वन्द्वे आङ्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानात्तद्णो लुक् न भवति । अन्यस्य तु स्यादेव । आङ्गीवङ्गसुह्मा इति । इह भाष्ये तेनैवेति प्रत्याख्यातम् । अतो गार्ग्यश्च वैत्रश्च मैत्रश्चेत्यत्रापि लुग्भवतीति प्रतीयते तज्जातीयस्यस्यानुक्तेश्च । तथापि सूत्रशेषे अथ यो लोप्यलोपिनां समास इति भाष्यं व्याचक्षाणेन कैयटेन तेनैवेति वचनादलोपिसंनिधिकृतं बहुत्वमिति प्राक्तारि लुगित्युक्त्या तेनैवेत्यंशस्य भाष्याभ्युपगतत्वं लभ्यते । अत एव यावन्तं यद्बहुष्विति पक्षे काश्यपस्य प्रतिकृतयो वध्यः काश्यपा इत्यत्रापत्यबहुत्वाभावान्मा भूत् आंगस्य प्रतिकृतयो वध्य इत्यत्र तु स्यादेव इह गोत्रग्रहणाभावादित्याशंक्य तेनैव ग्रहणबलेन समाहितं हरदत्तेनेति ध्येयम् । ननु आङ्गश्चेत्यादिविग्रहे भाष्यादिसंमतोपि लुक् दुरुपपादः, तद्राजान्तस्य बहुष्ववृत्तेरिति चेन्न । अजहत्स्वार्थापां बहुषु वृत्ते स्पष्टत्वात् । कथं तर्हि सेयं दुःखा चेत्यादि भाष्योक्तमिति चेत् । द्विवचनबहुवचनान्तैः विग्रहो नेत्याशयेनेति गृहाण । तथाहि । लौकिके विग्रहवाक्ये स्वार्थमात्रप्रदर्शिता स्पष्टा । अभिधानवाक्येपि वृत्तिप्रवेशात्प्राक् प्रह सर्वेकवचन दुर्वारमेव । राजपुरुषादौ पष्ठ्यादिवत् । अथ कथं कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलमिति वेणीसंहरणम् । उच्यते । कुर्वादिभ्योण्य इति कौरव्यशब्दं व्युत्पाद्य

तत्रसाधुरिति यत् कार्यं । एतेन तस्यामेव रघो पाण्ड्या इति व्याख्यातम्। वृद्धेत्कोसलेत्यत्र पाण्ड्योर्ड्यण् इत्युपसङ्ख्यानात् ड्यणस्तद्राजत्वेपि पाण्ड्ये साधवः पाण्ड्या इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन साधुत्वनिर्वाहात् ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे॥ एभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यनुवर्तते । गोत्रेकुञ्जादिभ्यश्चफञिति गोत्रप्रत्ययप्रकरणं ततोन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् । अपत्याधिकारे तु गोत्रग्रहणसामर्थ्यादेव पारिभाषिकस्य ग्रहणम् । यद्यपि कृत्रिमस्यैवान्यत्र ग्रहणं प्राप्तं तथापि लौकिकस्य ज्ञापक वक्ष्यते । तेनानन्तरापत्येपि लुक् । यस्काः लह्याः । बहुष्विति किम् । यास्कः । लाह्यः । स्त्रियां तु यास्काः स्त्रिय । गोत्रइति किम् । यास्काः छात्राः । यस्क, लह्य, द्रुह्य, अय स्थूण, तृणकर्ण, एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । तत परेभ्यः षड्भ्य इञ् । सदामत्त कम्बलभार, अहियोग, कर्णाटक, पिण्डीजङ्घ, बकसक्थ । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यः शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् । विस्ति, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु, तत परेभ्यो द्वादशभ्य इञ् । रक्षोमुख, जङ्घारथ, मन्थक, उत्कास, कटुक, पुष्करसत्, विपथत्, उपरिमेखल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय । नन्विह पुष्करसदः पाठो व्यर्थः । स हि बाह्वादित्वादिञन्त । बह्वचइञ प्राच्यभरतेष्वित्येव सिद्धम् । न चायं प्राच्यो नेति भ्रमितव्यम् । तौल्वल्यादिष्वेतत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्य हि इञ प्राचामिति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधः फलम् । अत्राहुः । नगोपवनादिभ्य इति प्रतिषेध बाधितुमिहास्य पाठ । गोपवनादिगणे हि तौल्वल्यादय इति केचित्पठ्यतएव । यैर्न पठ्यते तैरप्यत एव ज्ञापनात्तौल्वल्यादिप्रकृतिभागानां तुल्वलादीनां गोपवनाद्यन्त-

भावोनुमेय इति। । खरपद । अस्य नडादित्वात्फक् । पदक, ऋपक । आभ्यामतइञ् । भलन्दन, अस्मान्छिवायण । भडिल भडिक, भडिव, भण्डित, एभ्यश्चतुर्भ्योश्वादिभ्यः फञ् ॥

यञञोश्च ॥ गोत्रे यौ यञञौ तदन्तं यद्बहुषु तदवयवयो र्यञञोर्लुक् स्यान्न तु स्त्रियाम् । गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वीपादनुसमुद्रं यञ्, द्वैप्याः। उत्सादिभ्योञ्, औत्साः । अथ कथं पौत्रा दौहित्रा विदा यञन्तत्वात् । उच्यते । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रन्तच्चेह प्रवराध्यायप्रसिद्धम् । न च पौत्रादिस्तथा । इदं च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे कैयटेन स्फुटीकृतम् । यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् । एकद्वयोरिति भावप्रधानो निर्देशः । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । यञादीनां किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोः किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पुरुषे किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्याः किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् बहुत्वे । अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढक् । इतरेभ्य ऋष्यण् । अत्रय भृगव इत्यादि ॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । मन्थरैषणाः । भरतापत्ये तु युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां कुर्वादिण्यापवादो बाह्वादिलक्षण इञ् । भरतापत्ये अभेदोपचाराद्भरतशब्द । ते च भरता प्राच्या एव । द्वन्द्वस्तु गोबलीवर्दन्यायेन । सामान्यविशेषवाचिनोर्वाचनिकद्वन्द्वनिषेधो यद्यप्युक्तस्तथापि तस्यानित्यता अनेनैव ज्ञाप्यते ।

तत्फलं तूक्तमेव । प्राग्ग्रहणेनैव सिद्धे भरतानां पृथग्उपादानम-न्यत्र प्राग्ग्रहणे एषां ग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम् । तेन इञः प्राचामिति लुक् भरतयुवप्रत्ययस्य न भवति । आर्जुनिः पिता आर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । बिदाद्यन्तर्गणोयम् । स च हरितादप्रागेव । तथा च वार्तिकम् । गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्य इति । आगणान्ताद्ग्रहणे प्राप्ते हरितात्प्राक् इत्युक्तकरणं कर्तव्यमिति भावः । गौपवनाः । शैग्रवाः । नेह । हरिताः ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्याद् द्वन्द्वे । यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीन्युत्तरपदानि तथापि तिकादिभ्य इत्युक्ते पूर्वपदेभ्येव लुगाशङ्क्येत । इष्यते तूत्तरपदेभ्यापि। अतस्तिककितवादिभ्य इत्युक्तम् । तैकायनयश्च कैतवायनश्च । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् । तिककितवाः ॥

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् वा स्यात् । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । सूत्रशेषस्य अद्वंद्वे इत्यस्य तु द्वंद्वग्रहणमिह नानुवर्त्तत इत्यर्थः । एषां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । कृष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । एषां पूर्वेण नित्यमेव लुक् । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपकाः औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भ्राष्ट्रकाः । भ्राष्ट्रकिकाः । कापिष्ठलाः याकापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः । कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । कार्ष्णसुन्दरयः । शेषाणान्तु द्वन्द्वेपि विकल्प इति वृत्तिः । भाष्ये तु भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इत्यु-

दाहरणात्तिकितवादिष्वस्य पाठो ऽनार्ष इति कैयटः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य अणो यञश्च बहुषु लुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यम् अगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्त । अगस्तय । कुण्डिनाः । कुण्डिनीशब्दस्य यञि भस्याढइति पुवद्भावे तस्तद्धित इति टिलोपे कौण्ड्य इति प्राप्तम् । अस्मादेव तु निपातनान्न पुंवत् । ईकारस्य यस्येति लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपो न । चकार स्वरार्थः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्य इनेरुदात्तत्वात् । तदादेशोपि आन्तरतम्यात्तथा स्यात् । कथं तर्हि, वासिष्ठकुण्डिनौ तद्वदुपमन्युपराशराः । चतुर्णामेकगोत्रत्वान्न विवाहः परस्परामिति ॥ उच्यते । नायं कुण्डिनजादेशः किन्तु कुडि दाहे इत्यस्मादौणादिके इनच्प्रत्यये उज्ज्वलदत्तादिभिर्व्युत्पादितः स्वतन्त्र एवायं शब्दः । अत एव वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति, होताकुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदित्यध्वर्युरिति बौधायनसूत्रं सङ्गच्छते । आपस्तम्बसूत्रमप्येवम् । एतेन वसिष्ठमित्रावरुणौ कुण्डिनश्च महातपा इति मत्स्यपुराणप्रवराध्यायप्रयोगोपि व्याख्यात इति दिक् । इह यदि लुक निवर्त्य विशिष्टयोरेवादेशौ क्रियेते तदा कौण्डिना इत्यस्य सिद्धावपि आगस्तीया इति न सिद्ध्यति । तथाहि । अगस्त्यशब्दादृष्यणि आगस्त्यः । ततो बहुवचनान्ताद्वृद्धाच्छे विवक्षिते गोत्रेऽलुगचीति लुक्प्रतिषेध । प्रत्ययविशिष्टस्यागस्त्यादेशपक्षे तु तन्निषेधाभावाद्वृद्धत्वापगमे शैषिकोणेव स्यात् । उपपादितं चेद प्रत्ययस्यलुक्श्लुसूत्रे ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयो ॥ एतयोरवयवस्य सुपो लुक्

स्यात् । पुत्रीयति । राजपुरुष ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ एभ्यः शपो लुक् स्यात् । अत्ति । कथं तर्हि वासुदेवं परित्यज्य योन्यं देवमुपासतइति । उच्यते । अस गतिदीप्त्यादानेष्विति भ्वादेरुभयपदिनो रूपमिदम् । उपादत्ते इत्यर्थात् । अथ कथम् आश्वसेयुर्निशाचरा इति भट्टिः । न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्येति च पञ्चतन्त्रम् । पचाद्यजन्तादाचारक्विपि भविष्यति । गणकार्यमनित्यमिति तु जयमङ्गला । तत्र ज्ञापकं तु घटादयः षित इत्यत एव सिद्धे क्षमूष् सहनइति षित्करणम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ छन्दसि बहुलं शपो लुक् स्यात् । वृत्रं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्योपि भवति । त्राध्वं नो देवा ॥

यङोचि च ॥ यङो ऽच्प्रत्यये परे लुक् स्यात् । चकाराद्बहुलमन्यत्रापि । लोलुवः । पोपुव । पचाद्यच् । इदमेव अचि लुग्विधानं ज्ञापकं सर्वधातुभ्यः पचाद्यजिति । बाहुलकात् बेभिदीति चेच्छिदीतीत्यादि । इह अजिति प्रत्याहारो न गृह्यते । तथाहि सति अणीत्येवावक्ष्यत् । यङन्तादन्यस्याचो ऽसम्भवादिति हरदत्त । न च पापच्ये पापच्यै इत्यत्र सम्भवः । शपा व्यवधानात् । एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् लिङस्तङ्योरित्यश्चः सम्भवोस्तीति चेन्न । आम्भसङ्गात् । यदि तु अमन्ते इति निषेधात् मन्त्रे कथंचित्तत्संभवस्तर्हि यङा साहचर्यादिति युक्त्यन्तरमन्वेषणीयम् ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ एभ्य शपः श्लुः स्यात् । जुहोति । मण्डूकप्लुत्येह शन्नुवर्तते । न त्वनन्तरोपि यङ् । श्लाविति सूत्रारम्भात् । अन्यथा यङो लुकीव श्लावपि सन्यङोरित्येव सिद्धे किं तेन ॥

यहुलं छन्दसि ॥ दाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णा विवष्टि । जनिमा संविविक्तः ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ एभ्यः सिचो लुक् स्यात्परस्मैपदेषु । इह मण्डूकप्लुत्या लुगनुवर्तते न त्वनन्तरोपि श्लुः व्याख्यानात् । यद्यपि गामादाग्रहणेष्वविशेषस्तथापि गातीति निर्देशादिण्गोगालुक्रीत्यस्य ग्रहणं गादेशस्यैव ग्रयं श्तिपि श्लुका निर्देशः । ननु नायं गादेशः । लुङ्येव तद्विधानात् । सत्यम् । तथापि प्रकृतिवदनुकरणमिति स्थानिवद्भावातिदेशाच्छ्लुक् । भवतेर इत्यादौ तु अस्त्यादेशानुकरणे अतिदेशातिदेशेन प्राप्तोपि शब्लुक् प्रकृतिवदित्यस्यानित्यत्वान्नेत्यवधेयम् । हरदत्तस्तु स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवदनुकरणमिति वा गातीत्यत्र शब्लुगित्याह । तत्र शब्दस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । वस्तुतस्तु गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योरिति वार्तिकमेवात्र शरणम् । निर्देशादेव व्यक्तम् । लुग्विकरणग्रहणमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रम् । निर्देशस्य सन्दिग्धत्वात् । गायतेरपि हि सिचि कृतात्वस्यानुकरणं गातीति सम्भवत्येवेत्यवधेयम् । अगात् अस्थात् अदात् अधात् । पिबतेरेवेह ग्रहणं न तु पातेः । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैवेति परिभाषया । अपात् । अभूत् । भूधातोः स्वतन्त्रस्यास्त्यादेशस्य चेदं रूपं तुल्यम् । न ह्यादेशस्य लुग्विकरणत्वात्पातिवदग्रहः शङ्क्यः । आर्धधातुकैकविषयतया हेतोः स्वरूपासिद्धेः गापोग्रहणेन इणादेशपिबत्योरेव ग्रहणमित्युक्तम् । नेह । कैगै शब्दे । अगासीत् । पा रक्षणे । अपासीत् । यमरमेतीट्सकौ । पै शोषणइत्यस्यापि लाक्षणिकत्वादग्रहणं बोध्यम् । परस्मैपदेषु किम् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन । अत्र कश्चित् सूत्रे भीधातोरसौ निर्देशः। एरनेकाच इति यण् । तेन

मा भैः शशाङ्क मम शीधुनि नास्ति राहुरिति प्रयोगः सङ्गच्छतइत्याह । एवं तु मा स्म भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रक्ष्यते यतिरिति भट्टिर्विरुध्येत । माभैरिति तु मामादिकम् । यद्वा । आगमशासनानित्यतयास्तिसिच इतीटो विरहे सिपो हल्ङ्यादिलोपे सिचो विसर्गः ॥

विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः ॥ एभ्यः सिचो वा लुक् स्यात्परस्मैपदेषु । धेटः पूर्वेण प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते विभाषेयम् । अघ्रात्, अधात्, अशात्, अच्छात्, असात, पक्षे ऽघ्रासीदित्यादि । परस्मैपदेषु किम् । अघ्रासन्त सुमनसो देवदत्तेन । कर्मणि तङ् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ एभ्यः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः । अतत । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । जनसनेत्यात्वम् । पक्षे असनिष्टाः। असनिष्ट । यूयमतनिष्टेत्यत्र तु न लुक् । आत्मनेपदेनैकवचनेन च थासा साहचर्यात्तथाभूतस्यैव तशब्दस्य ग्रहणात् ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । लुङ्सनोर्घस्लृ । गमहनेत्युपधालोपः । शासिवसीति षत्वम् । अद् । विभाषाछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावे तु मात्वाद्य्कासोअशिवासउक्षन् । ह्वृ कौटिल्ये, अस्य कृतगुणस्यानुकरणं ह्वरेति, अकारस्तूच्चारणार्थः । माह्वर्मित्रस्य धूर्तिः । प्रणङ्मर्त्यस्य । नशेर्वेति कुत्वम् । पक्षे व्रश्चेतिषत्वे डादिति रूपं बोध्यम् । वृइति वृङ्वृञोः सामान्यग्रहणम् । सुरुचोवेनआवः । दह । मानआधक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । प्रा पूरणे । आङ्पूर्वः । आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षम् । वृज् । परावर्ग्भारभृद्यथा । अक्रन्कर्मकर्मकृतः । त्वेरथि

जागृवांसो अनुग्मन् । अन्नत वा अस्य दन्ताः । यद्यप्यैतरेयब्राह्मणे हरिश्चन्द्रं प्रति वरुणस्येदं वचनं तथापि मन्त्रग्रहणमिह सूत्रे छन्दस उपलक्षणमिति ब्राह्मणेपि लुक् सिध्यति । इह सूत्रे विभाषेत्यनुवर्तते । तेन, नता अगृभ्रन्नजनिष्ट हि ष इत्यादि सिद्धम् । एतेन इह सूत्रे सिच इत्यनुवर्त्य सिच्स्थानिभूतो यो लिरिति व्याख्यानाल्लिङ्लिटोर्नेति हरदत्तग्रन्थः परास्तः । लोपस्य वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापाद्यतया च सिजनुवृत्तेर्वैफल्यात् । अत एव सिचि प्रकृते लिग्रहणमादिसिचोन्यतरस्यामित्येतस्याप्रवृत्त्यर्थमिति प्रकृतसूत्रस्थहरदत्तग्रन्थश्चिलुङरियनस्यकैयटग्रन्थश्च परास्तः ॥

आमः ॥ आमः परस्य लुक् स्यात्, ईहांचक्रे । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया नेह । अमगत्यादिषु, आम । आमतु । तिबाद्यपवादत्वाल्लावस्थायामेवायं लुक् । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वादनिघातस्ततः परस्य निघातश्च सिध्यतीति नलुमतेति सूत्रे प्रतिपादितम् । न चैवमामन्तस्य पदत्वं न स्यादिति वाच्यम् । सुबन्ततया तत्सिद्धेः । यथा च सुपो न श्रवणं तथा कृन्मेजन्त इति सूत्रे प्रतिपादितम् ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ । अत्र वार्तिकम् । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति । न च स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षः स्थित । भूतमियं ग्रामणीत्यादावतिव्याप्तेः । विहितविशेषणामेव । अत्युच्चैसौ ॥

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपोऽमादेशः स्यात् । उपकुम्भं तिष्ठति । अपञ्चम्याः किम् । उन्मत्तगङ्गादागमः ।

अतः किम् । अधिहरि ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ अनयोर्बहुलमम् स्यात्। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते आरम्भः। उपकुम्भमुपकुम्भेन वा कृतम्। उपकुम्भमुपकुम्भे स्थितः। अत्र वार्तिकम्। सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ ऋद्धिः, सुमद्रम्। नदीसमास, उन्मत्तगङ्गम्। संख्यावयव, एकविंशतिभारद्वाजम्। त्रिपञ्चाशद्गौतमम्। एकविंशतिभरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्गौतमा वश्या इति विग्रहः। संख्यावंश्येनेति समासः। ननु भरद्वाजाद्विदाद्यञो यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति। एवं गोतमादृष्यणः। अत्रिभृग्वित्यारम्भात्। न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमाल्लुगभाव इति कैयटोक्तं युक्तम्। वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोऽन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात्। अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात्। अत्राहुः। भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोऽत्र बोध्य इति। इदं च वार्तिकं बहुलग्रहणासिद्धार्थकथनपरम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य डारौरसः क्रमात्स्युः। अत्ता। शयिता। ननु पदद्वये द्वौ त्रिकौ प्रथमपुरुषौ। तथा च षट् स्थानिनः त्रय आदेशाः तत्कथं वैषम्ये संख्यातानुदेशः। अत्राहुः। डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् षडेवादेशाः। यद्वा। अर्थत आन्तर्याद्व्यवस्था। एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थ इत्यादि, एकार्थत्वादिनिर्णयस्तु व्यवहारात्। यद्यपि नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं तथापि डा इत्यस्य सर्वादेशत्वमानुपूर्व्याद्बोध्यम्। प्रतिपादितं चेदमनेकाल्शिदिति सूत्रे। न चात्मनेपदे अध्येताऽध्येतारावित्यादौ डारौरस्सु कृतेषु टेरेत्वं स्यादिति चेन्न। अ-

स्मिन्नेव प्रयोगे सकृत्प्रवृत्ततया चरितार्थत्वात् । तथाहि । एवं डादयश्चेत्युभयमपि शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् । तत्र परत्वादेत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाड्डादयः । यद्वा । तिङ आदेशेषु टेरेत्वं न भवति । एभिरेचोऽस्यासः सेश्च एकारोच्चारणाज्ज्ञापकात् । स्यादेतत् । तिप्तयोर्द्वयोरपि डादेशेऽन्तोदात्तम्पदमिष्यते । तत्र तिबादेशस्यान्तरतम्यादनुदात्तत्वे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं सिद्ध्यतु तादेशस्य तु न सिध्यति । तथाहि । तप्रत्ययस्य डादेशे कृते लसार्वधातुकस्वरात्परत्वाट्टिलोपः । न चेदानीमुदात्तनिवृत्तिस्वरो लभ्यः । अनुदात्तस्वरात्प्रागेव लोपात् । ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्ननित्यो डादेशः । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्ननुदात्तोऽप्यनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डादेशे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सुलभ इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाड्डादेशप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अस्तूक्तरीत्या परत्वाट्टिलोपः । तथाप्यसावनुदात्ते अविद्यमानोदात्ते पर इत्यर्थः । अनुदात्तस्य चेति सूत्रे ह्यनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यास्यते, तत्स्वीकारेऽपि शास्त्रीयोऽनुदात्तो न गृह्यते, किन्तूदात्तभिन्नः । न च प्रत्ययाद्युदात्तप्रवृत्तेरिदमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । परिहृत्य चापवादविषयमिति न्यायेन लसार्वधातुकानुदात्तविषये प्रत्ययस्वराप्रवृत्तेः । न च तासेः प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाट्टिलोपः शंक्यः । प्रत्ययस्वरस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा च भाष्ये संग्रहश्लोकौ । *प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदा चित् ॥ प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः । तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोषः ॥* वृत्तिः प्रवृत्तिः, यदैव तासिः प्रवर्तेत तदैवापवा-

दाभावादुदात्तत्वयुक्ते इत्यर्थः ॥

मुनित्रयोक्तिसद्वेणीपरिशीलनशालिनाम् ॥ महतामपि मान्योऽसौ धार्यते येन कौस्तुभः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजिभट्टेन कृते श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥ पादश्च समाप्तोऽध्यायश्च ॥

प्रत्ययः ॥ प्रत्ययशब्द संज्ञात्वेनाधिक्रियते आपञ्चमसमाप्तेः । स्यादेतत् । प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमानामपि तर्हि संज्ञा स्यात् । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । हरतेरिति प्रकृतिः । दृतिनाथयोरित्युपपदम् । पशाविस्युपाधि । हनस्तचेत्यादिर्विकारः । त्रपुजतुनोःषुगित्यागमः । नन्वेषां प्रत्ययत्वे सति किं स्यादिति चेत् । शृणु । प्रकृतिप्रत्ययपोः परस्परापेक्ष्यं परत्वं पर्यायेण स्यात् । शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः । उपपदस्यापि परत्वं स्यात् । उपसर्जनपूर्वमिति तु राजपुरुषादिषु सावकाशं परत्वात्परश्चेत्यनेन बाध्येत । ननु सुब्विधौ प्रातिपदिकाधिकाराद्राजपुरुषादौ कथ सावकाशतेति चेत् । सत्यम् । एवमपि समाससंज्ञाविरहस्थले उपपदस्य परत्वं स्यादेव । तथा च भोक्तुं व्रजतीत्येव स्यात् न तु व्रजति भोक्तुमिति । उपाधेस्तु अर्थत्वेन परत्वासम्भवेऽपि तद्वाचकशब्दस्य परत्वं नियत स्यात् । आद्युदात्तत्वं च स्यात् । अङ्गसंज्ञा तु विधानायत्ता । न च प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता अतो न प्रकृत्यादिषु परेषु पूर्वस्य तत्प्राप्तिरिति प्रागुक्ता एव दोषाः । विकारागमयोरपि यथायथं परत्वमाद्युदात्तत्व तयोः परतः पूर्वस्याङ्गत्वं च स्यादिति कृत्स्नोय प्रत्ययाधिकारः । अत्राहुः ।

प्रकृत्यादीनां सनाद्युत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादानात् पारार्थ्यात् स्वसंस्कारं प्रति न प्रयोजकत्वम्। यथा यो ऽश्वे स देवदत्त इत्युक्ते नाश्वस्य देवदत्तसंज्ञा। किं च हरतेर्दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ कर्तरि इन्प्रत्ययो भवतीति वाक्यार्थपर्यवसाने कथं प्रकृत्यादीनां संज्ञाप्राप्तिः। न च आवृत्त्या ते च हरत्यादयः प्रत्ययसंज्ञका इति द्वितीयं वाक्यं कल्प्यम्। मानाभावात्, गौरवपराहतत्वाच्च। यत्तु सनादीनामप्यसतां संज्ञानुपपत्तेः वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया। ततश्च यथा एकेन सनादीनां विधिरपरेण संज्ञाविधिः। एवं प्रकृत्यादीनामपि स्यादेवेति। तन्न। वृद्धिसूत्रशेषे वर्णितया रीत्या सन्प्रत्ययो भवतीत्यादिक्रमेण संज्ञाविशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्येनैव विधिसम्भवात्। नह्युद्भिदा यजेतेत्यादौ नामधेयसम्बन्धलाभाय विध्यावृत्तिं मन्वते न्यायविदः। अभ्युपेत्य ब्रूमः। संज्ञापरं द्वितीयं वाक्यमपि गुप्तिज्किद्भ्यःसन्प्रत्यय इत्यादिरूपमेव। तथा च विरुद्धविभक्त्यावरुद्धानां प्रकृत्यादीनां प्रथमान्तेन प्रत्यय इत्यनेन सामानाधिकरण्यमसम्भाव्येव। न च द्वितीयवाक्ये प्रकृत्यादीनां विभक्तिविपरिणामेन प्रथमा कल्प्या योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु संज्ञायाश्चरितार्थत्वात्। अपि च। आद्यवाक्ये सनादीनामेव अपूर्वविधानविषयतया प्राधान्यम्। एवं च द्वितीयेपि संज्ञिनमपेक्षमाणा संज्ञा पूर्वत्र प्रधानतया क्लृप्तमेव गृह्णीयात् न त्वप्रधानमपि। नन्वेवमपि विकारागमानां विधेयतया प्राधान्यात्संज्ञा दुर्वारेति चेत्। मैवम्। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् प्रतियन्त्यनेनार्थमिति हि प्रत्ययः विकारागमौ त्वनर्थकौ। न चैवमवेः क इत्यादीनां समासान्तानां च प्रत्ययसंज्ञा न स्यात् अनर्थकत्वादिति वाच्यम्। स्वार्थिका अपि प्रकृत्य

र्थेनार्थवन्त एवेति सिद्धान्तात् । यत्तु कल्पनामात्रमेतदिति । तन्न । प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागस्य सर्वस्यापि काल्पनिकत्वाविशेषात् । नैषा कल्पना शास्त्रकृत्सम्मतेति चेन्न । द्वितीयेति सूत्रे पूरणार्थात्स्वार्थे अन्प्रत्ययस्यापि पूरणार्थतायाः भगवतैवोक्तेः । इहापि प्रत्याख्यन्तइति व्युत्पत्त्यन्तरमप्याश्रित्य प्रकृत्या अभिव्यज्यमानार्थत्वं स्वार्थिकानामस्तीति भाष्यकैयटयोः स्वीकाराच्च । न चैवं विकारागमयोः सम्भवति । प्रकृत्यवयवतया तदर्थएवोपक्षयात् । अपि चाप्रयोजनाभावान्नामीषां संज्ञा । न च परत्वमेव प्रयोजनम् । षष्ठ्या विकाराणां स्थानसम्बन्धस्य आगमानामवयवत्वेन सम्बन्धस्य च प्रतिपादनात् । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनम् । आगमानामनुदात्तत्वविधानात् । यत्र तु प्रयोजनं लभ्यते तत्रेष्यतएवागमस्यापि प्रत्ययत्वम् । यथा श्नमः शकारस्येत्संज्ञार्थमिति । इदं त्ववशिष्यते । हनश्च वधः, नाभिनभं च, विरागविरङ्गं चेत्यादावादेशानां संज्ञा स्यात् अर्थवत्त्वाद्विधेयत्वेन प्राधान्यात् योग्यविभक्तिकत्वाच्चेति । संज्ञाप्रयोजनं तु स्थानिन आदेशेन निर्धारितत्वेन शब्दान्तरापेक्षया परत्वमस्तीति तस्मात्कर्त्तव्योत्र यत्न इति हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यम् । हनश्चेत्यादिचकारो न प्रत्ययसंज्ञामात्रस्यानुकर्षणार्थः । अधिकारादेव तल्लाभात् । किन्तु संज्ञिविशिष्टस्य । एवंच तेनैव निराकांक्षा संज्ञा कथं वधादिभिः सम्बध्येत । क्षेमप्रियमद्रेण्चेत्यादौ तु णित्वादिसामर्थ्यादावृत्त्या संज्ञालाभः । किं च नभं विरङ्गमिति द्वितीयान्तं न तु प्रथमान्तम् । असावमुमादेशं लभते इत्याशयेन प्राचां व्यवहारात् । उक्तञ्च प्रातिशाख्ये । असावमुमिति तद्भावमुक्तमिति । समानाक्षरमन्तस्थं समङ्गठ्यं स्वरोदयमिति च । इकोयणचीति

तदर्थः । एवं स्थिते नभविरङ्गयोः संज्ञया सह विरुद्धविभक्त्यवरोधोपि स्पष्ट एवेति दिक् । अथ सनः सशब्दादारभ्य कपः पकारेण सपिति प्रत्याहारमाश्रित्य सप्प्रत्यय इत्येव कुतो नोक्तमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्या सिपः पकारेण ग्रहणापत्तेः । व्याप्त्या तु तप्तनप्तनथनाश्चेति तनपः । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । संज्ञाप्रयोजनं तु कर्तव्य इत्यादौ धातोरङ्गसंज्ञाप्रवृत्तावाङ्गो गुणः । यत्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं फलमिति । तदापाततः । आद्युदात्तश्चेत्यधिकारमाश्रित्य तस्य सुसाधत्वात् ॥

परश्च ॥ अयमधिकारः परिभाषा वा । लिङ्गवती चेयम् । लिङ्गं तु प्रत्ययसंज्ञा । गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नित्यादौ अपादानत्वासम्भवादिग्योगलक्षणपञ्चमी तत्र परः पूर्वो वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थमिदम् । गापोष्टगित्यादौ षष्ठीनिर्देशेपि आनन्तर्यरूपषष्ठ्यर्थस्य पूर्वपरयोरविशेषादनियमस्तुल्य एव । स्यादेतत् । विभाषासुपोवहुच्पुरस्तादित्येतान्नियमार्थमस्तु बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्य इति । ततश्च बहुचि पूर्वस्वरूपनियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यति । न चैवमपि षष्ठीनिर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेण मध्येपि प्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । अव्ययसर्वनाम्नामित्यनेन अकजेव प्रकृतिमध्ये नान्य इति नियमात् । न च बहुजेव पुरस्तादकजेव मध्ये इति नियमे बहुजकचोर्नियमो न लभ्येतेति वाच्यम् । देशनियमार्थयोरपि वाक्ययोः बहुजकचोर्देशसम्बन्धप्रतीत्या निराकाङ्क्षतया तयोर्देशान्तरसम्बन्धे मानाभावात् । विकल्पस्यानेकदोषदुष्टत्वाच्च । न चाकजेव प्राक् टेरिति नियमे प्रत्ययान्तरं टिप्राग्भागरूपमध्यविरोधे मा भूत् । मध्यान्तरे तु स्यादेवेति वाच्यम् । लक्ष्यसिद्ध्ये मध्यसामान्यापेक्षनियमाभ्युपगमे बाधकाभावात् । किञ्च

गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादौ भ्यसादीनां परत्वदर्शनेन अङ्गस्याभ्रूत्रे मत्यये इति सप्तमीवलेन च ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ परशब्दाध्याहारे निश्चिते तदेकरूप्याय प्रत्ययविधिपरायामष्टाध्याय्यां न पूर्वादिपदान्तराध्याहारो न्याय्यः तत्किं परश्चेति सूत्रेण । उच्यते । प्रयोगनियमार्थमिदं, पर एव प्रत्ययो न केवल इति । अन्यथा प्रत्ययार्थमात्रविवक्षायां किमस्य द्वयसमित्याद्यपि प्रयुज्येत । यदि तु प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययस्य विधानात्केवलो न प्रयोक्ष्यतइति ब्रूषे । एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवला प्रकृतिः प्रयुज्येतैव । यथा पच् पठ् इति । अत प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थमिदम् । आपदत्वनिर्वृत्तेश्चायं नियमः । तदेतत्प्रत्रोच्यते । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति अपदं न प्रयुञ्जीतेति च । अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीतेति तस्यार्थ इत्युक्तम् । यत्त्विह भाष्ये बभ्रुमण्डुलमकइत्यादीनामपशब्दत्वमुक्तम्, यच्च पदमञ्जर्यां तारतम्यादिशब्दानाम् । तत्सर्वं लाक्षणिकत्वमनादृत्य प्रयुक्तेषु बोध्यम् । इष्यते हि गोणीशब्दस्य गवि गोणीसादृश्यशक्तिभ्रमाभ्यां प्रयुक्तस्य साध्वसाधुत्वव्यवस्था । अत एव वन्हचश्च इति सूत्रे रघुशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया साधुत्वं हरदत्तेनोक्तम् । प्रकृतसूत्रेपि नो खल्वारभ्यमाणमप्येतल्लक्षणया प्रयोगं निवारयितुमर्हतीत्युक्तन्तेनैव । अत एव तारतम्यमित्यस्य शब्दपरस्यार्थे लक्षणया साधुत्वं कैयटेन साधकतमङ्करणमिति सूत्रे ध्वनितमिति दिक् ॥

आद्युदात्तश्च ॥ अयमप्यधिकार परिभाषा वा प्राग्वत् । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते तैत्तिरीयं ब्राह्मणकुलं, तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । छन्दोब्राह्मणानिच तद्विषया-

पि । तदधीते तद्वेद । प्रोक्ताल्लुक् । आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ इह रीशब्द उदात्तः। स्यादेतत् । अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात् सर्व एव स्वरविधिर्नियमार्थः । तत्र चित एवान्तोदात्तः रित एव मध्योदात्तः । तिदेव स्वरितः । सुप्पिताबेवानुदात्तौ । दूरात्सम्बुद्धावेवैकश्रुत्यमिति स्वरान्तराणामन्यत्र नियमात्पारिशेष्यात्प्रत्यय आद्युदात्त एव भविष्यति नास्वरकः, नाप्यन्यस्वरकः तत्किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवम् । उक्तरीत्या आद्युदात्तत्वमपि ञ्नित्यादिरित्यादौ नियम्येत । किञ्च त्वदुक्तनियमे चिदादीनामनियमः स्यात् । अतश्चितोन्त एवेत्यादि व्याख्येयम् । तथश्च छणादीनामनियतस्वरत्वं स्यात् । अपि च रित्येवेति नियमेप्यनोपोत्तमरूपमध्यविशेष उदात्तो मा भूत् । मध्यान्तरं तु स्यादेव। सामान्यापेक्षनियमे च व्याख्यानमेव शरणीकरणीयं स्यात् । तस्मात्सूत्रारम्भ एवोचितः । स्यादेतत् । ञ्नित्यादिर्नित्यम्, प्रत्ययस्य च लसार्वधातुकमनुदात्तम् । सुप्पितौचेति पठ्यत एव सूत्र्यताम् । एवं स्वरप्रकरणे पाठात्सन्देहशुद्धिः । आद्युदात्तानुदात्तशब्दयोस्तत्रत्ययोरेवोपजीवनाल्लाघवं च । नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वरः स्यात्। इह तु क्रियमाणे आद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतियोगमुपस्थाने सत्युत्पद्यमान एव तव्यादिरुदात्तः एवं तिबादिरनुदात्तः। अतः प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरो विधीयतइति चेत् । मैवम् । पाठत्वेपि ज्ञापकेन तदन्तविधिनिरासस्सम्भवात् । तथाहि । प्रत्ययस्य चेत्यत्र न तदन्तविधिर्ञ्नित्यादिरित्यारम्भात्। सुप्पितौचेत्यत्रापि न, धातोरित्याद्यारम्भात्। यदि हि प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्यात्तर्हि धातुप्रातिपदिकयोरन्तोदात्तविधिर्निर्विषय एव स्यात्। यत्र

हि प्रत्ययोनुदात्तो याति वृक्षानित्यादौ तत्रैव प्रकृतिस्वरः श्रूयते। यातो यान्ति वृक्षत्वं वृक्षणेत्यादौ तु सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेण बाध्यते। तस्मात् षष्ठे सूत्रकरणमेवोचितमिति चेत्। मैवम्। गोपायति धूपायतीत्यत्र उत्पत्तिसंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते ततः सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातोरित्यन्तोदात्तो भवति। यदि तु ञ्नित्यादिर्नित्यम्, प्रत्ययस्य चेत्युच्येत। तदा परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत। सूत्रस्य सूत्रान्तरेण निधाने फलं वाच्यम्। सुपिसौचेत्यस्य षष्ठे न्यासोप्यनुचितः। तथासति तदन्तविधेर्दुर्वारत्वात्। यत्तूक्तं प्रकृतिस्वरविधानं ज्ञापकमिति। तन्न। आस्ते शेतइत्यादौ लसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सावकाशत्वात्। प्रातिपदिकान्तोदात्तस्यापि अग्निमान् अग्नीनामित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्, नामन्यतरस्यामिति स्वरसिद्ध्यर्थत्वात्। तत्र ह्रन्तोदात्तादित्यनुवर्तते। तमश्याममधुमन्तामित्यादौ मा भूदिति। भित्त्वा प्रकरणं सोढ्वा गौरवं चेह सूत्रणे फलं धातुस्वरस्तद्वत्तदन्ताग्रहणं स्थितम्॥ न चास्तु फलान्तरमपि। तथाहि। भवितव्यमित्यादौ प्रत्ययोत्पत्तिकालएवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्भवञ्शिट् अनुदात्तः सिध्यति। अन्यथा तु भू तव्य इति स्थिते आद्युदात्तत्वं शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम्. इट् तु स्वरभिन्नस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वादिटि कृते तस्यैव प्रत्ययावयवत्वादुदात्तत्वं स्यात्। मैवम्। यासुडुदात्तवचनेन आगमा अनुदात्ता इत्यस्यार्थस्य ज्ञापितत्वात्। न च चिनुयादित्यादौ ङिद्वत्त्वे यासुटि चरितार्थमुदात्तवचनं कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। एवं हि उदात्तोऽङिच्चेत्यपहाय अपिच्चेत्येव ब्रूयात्। अपिच्च लिङित्युक्त्या हि सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वमपि सिध्यत्येव। अवश्यञ्चोक्तज्ञापकं त्वयाप्यादर्तव्यम्। अन्यथा प्रत्ययसंज्ञास-

न्नियोगेनाद्युदात्तविधावपि भविषीयेत्यादौ स्वरो न सिध्येत् । तत्र हि लावस्थायामनच्कत्वात्प्रत्ययस्वरे असति परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च सीयुटि कृते पश्चाल्लादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यात् । ज्ञापकाश्रयणे तु सीयुडनुदात्तः । इटोदित्यकार उदात्तः । न च तित्वात्स्वरितत्वं शंक्यम् । तकार उच्चारणार्थो न त्वित्संज्ञकः । इत्संज्ञाभ्युपगमपरो वृत्तिग्रन्थस्तु अत्रत्यभाष्यादिविरोधात्, भक्षीयतवराधस इत्यन्तोदात्तलक्ष्यविरोधाच्च प्रामादिक इति नाविभक्तौतुसम् इत्यत्रावोचाम । नन्वेवमपि सीयुटि कृते आकारस्यादित्वं विच्छिन्नं तत्कथमुदात्तत्वमिति चेत् । यासुट उदात्तवचनेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्यआगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति ज्ञापितत्वात् । तर्ह्यविद्यमानवद्भावमात्रज्ञापनेनोपक्षीणं लिङ्गमागमानामनुदात्ततां न ज्ञापयतीति चेत्, वाचनिकं तर्हि तदस्तु । तथा च भाष्यम् । यथैव वचनादथापि ज्ञापकादागमा अनुदात्ता भवन्तीति । अवश्यं च त्वयापीदं वाच्यम् । भवितव्यमित्यादौ पूर्वमुदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवन्निट् ज्ञापकस्य वचनं वाचनिकमित्यनुदात्तो भवेत् शेषनिघातेनेति चेत् । नायं शेषनिघातस्य विषयः । स्वरविधिशेषत्वात्तस्य । यस्मिन्पदे यस्यामवस्थायां यस्याच उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्पदे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरं निहन्यते इत्यर्थ । न चायं प्रकारोत्र सम्भवति । तस्मादिटोनुदात्तत्वं नात्र सूत्रारम्भस्य फलमिति स्थितम् । इदं तर्हि फलं सुम्ने भवा सौम्नी, अण उत्पत्तिवेलायामेवोदात्तत्वे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीबुदात्तः । अन्यथा सौम्न ई इति स्थिते प्रत्ययस्यचेत्याद्युदात्तत्व बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरो न लभ्येतेति

चेत् । मैवम् । परस्यापि यस्येति लोपस्य ङीबुत्पत्तिमपेक्षमाणस्य अन्तरङ्गेण स्वरेण बाधात् । तथापि हि आत्रेयीशब्दे इयमेव गतिः । तथाहि । अत्रेरपत्यम् । इतश्चानिञ इति ढक् । आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति प्रत्ययस्वरात्पूर्वमेयादेशः । टिड्ढेतिङीप् । आत्रेय ई इति स्थिते तद्धितस्य कित इति स्वरं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । तस्मान्नेदं फलमिति स्थितम् । अस्तु तर्ह्यनुदात्तस्यात्र प्रदेशे करणे फलान्तरम् । तथाहि । पित्स्वराच्चित्स्वरणापि चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् ॥ कार्येशब्दाट्टापि स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाच्चित्स्वरः प्राप्नोति परं प्रत्यादिवद्भावात्पित्स्वरश्च परत्वात्स्वरितो भवति । यदि तु लसार्वधातुकमनुदात्तम्, सुप्पितौ चे त्युच्येत तर्हि परत्वादनुदात्तत्वं स्यात् । एवम् आम्बष्ठ्येत्यत्र यङश्चाप्येकादेशे कृते पित्स्वरात्परत्वाच्चित्स्वरो जायते । तदपि विपरीतं स्यादिति चेत् । मैवम् । कार्येत्यत्र हि टाबुत्पत्तेः प्रागेव स्वरितो भवत्यन्तरङ्गत्वात्तस्यापि वा टापि स्वरितैकादेशयोरुभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरिते कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरित एव भवति । आम्बष्ठ्यायामपि चापश्चित्करणसामर्थ्यादेव चित्स्वरो भविष्यति । सामान्यग्रहणे चित्त्वमुपक्षीणमिति चेन्न । एवं हि टाप्प्रकरणएव यङः इति सूत्रयेत् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ पूर्वस्यापवादः । सुप्प्रत्याहारः पिच्च अनुदात्तः स्यात् । प्रत्याहारश्च सुपः पकारेण न तु कपः । टाबादीनां पित्करणात् । सुपः पकारस्यानन्यार्थत्वाच्च । दृषदः पठति पचति ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ एभ्यः परः सन्प्रत्ययः स्यात् ।

धातोः कर्मण इति सूत्रे वाग्रहणं विभज्य त्रिसूत्रीशेषतया सम्ब-ध्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन प्रथमसूत्रद्वये अर्थविशे-षोपहितेभ्य एव धातुभ्यः सन् । स च विशेषो मुनित्रयेण साक्षादनुक्तोपि वृत्तिकारादिभिरुपनिबद्धः । तत्र गुपेर्निन्दा-याम् । जुगुप्सते । तिजेः क्षमायाम् । तितिक्षते । कितेर्व्याधि-प्रतीकारे अपनयने नाशने निग्रहे च । चिकित्सति वैद्यः । क्षेत्रि-यच्परक्षेत्रे चिकित्स्य इति सूत्रे वृत्तिग्रन्थः । क्षेत्रियाणि तृणा-नि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि अपनेयानि विनाशयि-तव्यानि वा । तथा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः । विपूर्वः संशयेपि, विचिकित्स-ति मे मनः । विचिकित्सा तु संशयइत्यमरः । अर्थान्तरे तु गोपयति हेतुमण्णिच् । तेजयति । संकेतयति । हेतुमण्णि-च् चुरादिणिज्वा । भूवादौ चुरादौ चानयोः पाठादिति न्यास-कारः । वस्तुतस्तु सर्वत्र चुरादिणिजेव न तु हेतुमण्णिच् इत्य-नुपदमेव स्फुटीकरिष्यामः । इह गुपितिजिभ्यां सन्नन्ताभ्यां कथं तङित्याशंक्य अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदा-यस्य विशेषकमिति भाष्ये समर्थितम् । युक्तं चैतत् । भ्वादौ अनुदात्तेत्सु गुप गोपने तिज निशाने इत्यनयोः पाठात् । मैत्रे-यस्तु तत्रैव गुप गोपनकुत्सनयोरिति पपाठ । एषां च नित्यं सन् । तथा च भाष्यम् । नैतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्याम इति । एवं च गोपते तेजतइति स्वाम्युक्तः केवलात्तङः प्रयोगः प्रत्युक्तः । *नन्वेवं गोपयति तेजयतीति णि-जन्तेपि तङ्प्रसङ्गः* । सन्नन्ते तङं प्रवर्त्य अनुदात्तेत्त्वं चरिता-र्थमिति चेत् । णिचि प्रवर्त्यतां न तु सनीति विपरीतं कुतो नेति चेत् । अत्रोच्यते । भिन्नार्था धातवो भिन्ना एव । एवं च

निन्दाक्षमादौ यत्रार्थे सन्निष्यते तदुपहिताः सानुबन्धा भ्वादयो भिन्ना एव यत्र तु णिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव चुरादौ बोध्याः। अवयवे कृतं लिङ्गमिति भाष्यस्यायमेवाशयः। स्पष्टं चेदं पूर्ववत्सन इति सूत्रे पदमञ्जर्याम् । एवञ्च भ्वादिभ्यो हेतुमण्णिजिति प्रागुक्तन्यासग्रन्थो ऽसङ्गत एव । अत्राभरणकारः । गुपादिसूत्रे गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नित्युपक्रम्य गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति भाष्ये वार्तिके चोक्तत्वात्कितिः परस्मैपदिषु पठितोऽप्यात्मनेपदी बोध्यः । न च गुपादिष्विति बहुवचनं वक्ष्यमाणमान्बधाद्यपेक्षमिति वाच्यम् । भाष्ये विशिष्य कितेरप्युपक्रमादित्याह । एतदनुसारी वर्धमानोपि स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु इति खण्डनस्य व्याख्यावसरे चिकित्सतामिति तु युक्तमित्याह । माधवस्तु नैतन्मेने । अनेकमहाग्रन्थविरुद्धत्वात् । तथाहि । धातुपाठे तावदयमुदात्तेत्पठितः वृत्तिकारोपीह परस्मैपदमुदाजहार । कैयटोप्याह । क्रमदर्शनाय कितिः पठितो न स्वयमनुदात्तेदिति । हरदत्तोप्याह कितिस्तु परस्मैपदीति । स्वामी काश्यप इन्द्रश्चेत्यादयोपीत्थमेव प्रत्यपीपदन् । तस्मात् श्रीहर्षोक्तिरेव युक्ता वर्धमानोक्तिरयुक्तेति दिक् । तथा च प्रयुज्यते । तस्य चिकित्सतो भ्रम एवं विद्वान्विचिकित्सतीत्यादि । सनो नकारः स्वरार्थः । धातुस्वरस्तु न भवति नित्करणसामर्थ्यात् । प्रस्तोतारं जिघांसति सतिसस्वायम् । न चार्धधातुके अतोलोपेन भाव्यम्, सार्वधातुके तु शपा सहैकादेशेन । तथा च सनो नकारो मास्त्विति चेन्न । दित्साधित्सादिभ्य एकाच्त्वे यदप्रसङ्गात् । दित्स्यन्धित्स्यामित्यत्र ण्यत्प्रसङ्गच्च । कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति वार्तिकस्य प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्येवंपरत्वेन दित्साञ्चक्र इत्याद्यसि[illegible]

परेश्च । एतेन सन्यङोरिति सप्तमीं व्याख्याय प्रतीपिपति, अटाट्यतेइत्यादौ तु सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्याद्द्वित्वमिति वदन्तः प्रसादकारादयः परास्ताः । उक्तरीत्या अकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् । न्यासहरदत्तादिग्रन्थास्तु सन्यङोर्द्वित्वमपि फलमित्येवंपराः । ते च षष्ठीव्याख्यानमेव गृहीत्वा योज्या इति दिक् ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ एभ्यः सन्स्यात् अभ्यासस्य इकारस्य दीर्घश्च । अत्रापि पूर्ववदर्थविशेषोपाहितेभ्य. सानुबन्धेभ्यो नित्यः सन् । अर्थान्तरोपाहितानि तु धात्वन्तराणि चुरादौ बोद्धव्यानीति निष्कर्षः । तत्र मानेर्विचारे, मीमांसते । ननु ज्ञानार्थान्मानेरुत्तरसूत्रेणैव सनस्तु । मैवम् । दीर्घविधानार्थमिदभावार्थं चास्यावश्यकत्वात् । धातोरित्यविधानाद्धि सनोत्र नार्धधातुकत्वमतो नेट् । परतूत्तरतन्त्रे वाचस्पत्यादौ मीमांसाशब्दो माङ् मानइत्यस्माद्व्युत्पन्न इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः । इह सन्प्रकृतिस्तावदात्मनेपदार्हश्चुरादिकान्निर्णेवेति स्थितम् । तत्र मानपूजायामित्यादिवृत्तिकारग्रन्थो भवत्या व्याख्येय एव न हि तस्मादयं सन् । एवं स्थिते सन्प्रकृतिरनुदात्तेत्केवेत्यत्र मानाभावात्, ङिदेव सास्तु । नुकसूत्रे निपात्यतां भ्रंटमिश्रादिसूत्रे हलिकल्योरदन्तत्त्ववत् । न च वैयाकरणानामुपायेष्वाग्रह. । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इत्युक्तेः । न चैवं सनिमीमेतीत्प्रसङ्गः । घ्वादिसहचर्येणच्छास्यन्येव तद्विधानात् इति । बधेश्चित्तविकारे । बीभत्सते । दानेरार्जवे । दीदांसते । शानेर्निशाने । निशानन्तीक्ष्णीकरणं, शीशांसति । शीशांसते । चुरादीनां तु मानपूजायाम् । मानयति । बधबन्धने बाधयति । दानअवगुण्ठने दानयति । शा-

न तेजते शानयति । अत्र सन्प्रक्तानिभूतौ मान्बधी अनुदात्तेतौ शेषौ स्वरितेतौ । चुरादयस्त्वननुबन्धाः । ननु श्रयाणामर्थभेदाद्भेदोस्तु शानेस्तु णिचसनोरैक्यात्कथं भेद इति चेत् । धुनाति धुनोत्यादीनामिवेति गृहाण । स्यादेतत् । इह दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितं तचेदभ्यासेन विशेष्यते तदा अभ्यासस्याचो विधीयमानो दीर्घो हलादिशेषाद्बाध्यः स्यात् । अचा अभ्यासविशेषणे तु अजन्तस्याभ्यासस्य विधीयमानो हलादिशेषं प्रतीक्षतां ततोधिकस्य प्रतीक्षायां कारणाभावात् विशेषविहितत्वाच्च समनन्तरमेव भवन् वधेरित्वस्य शेषाणां ह्रस्वस्य च बाधकः स्यात् । ततश्चाभ्यासे आकार श्रूयेत नत्वीकार इति चेत्सत्यम् । अत एव आभ्यासस्येतिच्छेदः कृत । अभ्यासस्य विकार आभ्यास स चेत्त्वमेव । तथाहि लोपस्तावन्न विकारः । लोपागमवर्णविकारज्ञ इति परस्थायां द्वौ चापरौ. वर्णविकारनाशाविति वार्तिके च पृथगुपादानात् । अभावस्यादेशविधानायोगाच्च, अच इत्युपस्थितेश्च । यदि तु ह्रस्वस्य स्यात्तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते । यद्वा । सन्याहृत्य विहितस्य विकारस्य ग्रहणमस्तु । तदेतदभिसन्धाय व्याख्यातं भाष्ये आभ्यासस्य विकारस्येति । अथ वा दीर्घोकित इत्याकिद्ग्रहणेन अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्तीति ज्ञाप्यते । तद्धि यंयम्यते रंरम्यतइत्यादौ नुकि कृते मा भूदिति कृतं, विशेषविहितेन नुका अनजन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यतीति किं तेन । अत एव डोढौक्यते तेत्रौक्यतइत्यादौ ह्रस्वे कृते गुणो भवति । अन्यथा यथापे इत्यादौ चरितार्थं ह्रस्वत्वं पापच्यतइत्यादौ चरितार्थो दीर्घः परत्वाद्बाधेत ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ इषेः कर्म

तेनैव च समानकर्तृको यो धातु तस्मादिच्छायामर्थे सन्नन्यतरस्यां वा स्यात् । धातोः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे अर्थद्वारके बोध्ये । अर्थस्यापि ते इषिनिरूपिते एव न तु क्रियान्तरनिरूपिते । इच्छायामित्यस्य सन्निधानात् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । धातोः किम् । सन आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन यथायथमिड्गुणौ स्तः । अन्यथा जुगुप्सतइत्यादाविव न स्याताम् । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीत्यर्थे जिगमिषतीति मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । देवदत्तकर्तृकं भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायां किम् । कर्तुं जानाति । वावचनाद्वाक्यमपि । न च समानकर्तृकेषु तुमुनिति तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं सिद्धमिति वाच्यम् । चिकीर्षितुमिच्छतीत्यत्र चरितार्थत्वात् । नन्वत्र सनः प्रसङ्गः । सन्नन्तान्न सन्निति वक्ष्यमाणत्वात् । आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ कूलं पिपतिषति । श्वा मुमूर्षति । शङ्के पतिष्यति कूलम् । शङ्के मरिष्यतीत्यर्थः । आशङ्का सम्भावना तद्विशिष्टक्रियावचनात्स्वार्थे सन्निति कैयटादयः । शंकाविशिष्टयो पतनमरणयोर्लडर्थवर्त्तमानत्वान्वये स्वर्गी ध्वस्त इत्यादाविव विशेषणीभूतशंकायां वर्तमानत्वपर्यवसानं बोध्यम् । प्रत्याख्यानं तु, यो यदिच्छति स तस्य पूर्वरूपाणि करोति यथा देवदत्तः कटं चिकीर्षुः पूलादीन्युपादत्ते । एवं कूलस्यापि लोष्टविशरणादीन्युपलभ्य पतनेच्छाध्यारोप्यते । यद्वा । सन्विधायके सूत्रे इच्छाशब्दो गौणमुख्यसाधारणः । गौणमुख्यन्यायस्तु लक्ष्यानुरोधात्स्वरितत्वान्न नाश्रीयते । अत्र भाष्यम् । धेपकान्मतुबर्थायाच्छैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ अयं श्लोक इह सूत्रे मतुब्विधौ च भाष्ये पठितः । अस्माभिस्तु चतुर्थे तेपदति सूत्रे प्रा-

पितोयमिति तत्रैव व्याख्यास्यते । एतद्व्याख्यानपराः प्रकृत-सूत्रस्य कैयटहरदत्तादिग्रन्थाः पाञ्चमिकभाष्यविरुद्धा इति तत्रैव वक्ष्यते । इह सन्प्रसङ्गादन्योप्यनिष्टः प्रत्ययो वारित । प्रकृतोपयुक्तं तु सन्नन्तान्न सनिष्यतइति । सरूपइत्येव । सारूप्यं चात्र सादृश्यं तच्चार्थद्वारकं तेन चिकीर्षितुमिच्छतीतीच्छासन्नन्तान्नेच्छासन् स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि । लक्ष्यवशादिह जातिः पदार्थ तत्र च सकृल्लक्षणं प्रवर्त्ततइति सन्प्रकृतेः प्राक् तदन्तप्रकृत्यसम्भवात्तदन्तात्प्रत्ययस्य प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहु'। एवं तु यङ् सन् ण्यन्तात्सनि बोभूयिषायिषतीत्यादि प्रहूनां लखेनं विरुध्यते। तस्माद्वाचनिकः सन्नन्ता तदभाव इत्येव सारम् । इह यो ग्रामं गन्तुमिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणेष्टः ग्रामो मे स्यादिति । तथापि गम्यमानतारूपेणेष्ट एव । अत एव ग्रामो जिगंस्यते जिगमिषितव्यः जिगमिषितः सुजिगमिष इति सन्नन्ताद्ग्रामे कर्मणि लादयो भवन्ति । गमनं प्रति कर्मत्वम्प्यस्त्येव । अत एव ग्रामं ग्रामाय वा जिगमिषतीत्यत्र गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति भाष्ये स्थितम्। एवं च ग्रामो गमनं चेत्युभयमिषेः कर्म शक्यं च क्षुद्रपहन्तुमिति पस्पशायां भाष्यस्य तत्रत्यकैयटस्य च पर्यालोचनया क्षुद् उपहननं चेत्युभयं शकेः कर्मेति स्थितम् । एवं च गन्तुमिष्यते शक्यते चेति प्रयोगे ग्रामो ग्रामं चेत्युभयमपि विवक्षाभेदेन साधु । प्रथमान्तस्य हि इषिशकिभ्यां कर्मत्वेनं शाब्दान्वयः । गमिना स्वार्थः । द्वितीयान्तस्य तु गमिं प्रति कर्मत्वं शाब्दम् । इषिशकी प्रति तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं, विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति वा बोध्यम् । एतेन इषिशकी च द्विकर्मकौ भाष्ये

स्थिताविति माधवग्रन्थो व्याख्यातः । किन्तु एतदुपष्टम्भेन अयाचितारं नहीति श्लोके देवदेवस्य शक्तिकर्मत्वं यदुपपादितं तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या हि सुतां ग्राहयितुमिति द्वयं कर्मास्तु गृह्णातिकर्तृस्तु शक्तिकर्मतायां कः प्रसङ्गः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ कर्मण इच्छायां वेति वर्तते । इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । आत्मशब्दोत्र परव्यावृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न तु चेतनमात्रवचनः । तथात्वे हि स इच्छां विशेषयेत् सुबन्तं वा । आद्येपि आत्मन इति कर्तरि षष्ठी चेत् आत्मा चेदिच्छतीति तर्हि पर्यवस्येत् । तथा च व्यर्थविशेषणता । नह्यनात्मा इच्छति । कर्मषष्ठ्यां तु अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति "अश्वक्षीरे"ति सूत्रं न सङ्गच्छेत । क्षीरादिभ्यः क्यचो दुर्लभत्वात् । द्वितीयेपि व्यर्थविशेषणतैव । परस्यापि हि इष्यमाणः चेतनसम्बन्धी भवत्येव । तस्माद्यथोक्तमेव साधु । स्वस्य यत्सुबन्तमित्यत्र तु कस्य स्वस्येत्यपेक्षायां इच्छया एषितुः संनिधापितत्वात् तस्यैवेति लभ्यते । न चैवमपि आत्मनः पुत्रं परस्य स्वामिनमिच्छतीत्यत्र प्रसङ्गः । सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वादिति वाच्यम् । यद्यत्र यथाकथंचिदात्मसम्बन्धित्वं विवक्षितम्, किं तर्हीष्यमाणं रूपं आत्मसम्बन्धित्वेन यदेष्यते तदा प्रत्ययः । इह स्वामीयत्वेन नेच्छा किन्तु परस्वामित्वेनेति न दोषः । सुब्ग्रहणं पदविधित्वार्थं, तेन समर्थपरिभाषोपस्थानान्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ सापेक्षान्न भवति । अन्यथा महान्तं पुत्रीयतीति स्यात् । न च सुब्ग्रहणं विनापि कर्मण इ

त्यनेनैव पदविधित्वं लभ्यतामिति वाच्यम् । यत्र हि पदस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते स पदविधिः कर्मत्वं तु अपदेपि दृश्यते । धातोः कर्मण इति यथा । कथं तर्हि कर्मण्यणित्यादौ पदविधित्वमिति चेत् । उपपदसंज्ञाया अन्वर्थत्वबलादिति गृहाण । महापुत्रीयतीति तु महापुत्रमिच्छतीति विग्रहे बोध्यम् । आत्मनः किम् । राज्ञ पुत्रमिच्छति पुरोहितः । नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यतीति चे, त्तर्ह्यात्मनः पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । ननु लौकिके विग्रहे आत्मन इति प्रयोगेपि अलौकिके प्रक्रियावाक्ये केवलात्पुत्रशब्दात् क्यजिति चेत्तर्हि तथैव परकीयपुत्रेच्छायामपि स्यादिति गृहाण । किञ्च पुत्रशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यम् । अपि च । यत्रार्थादेव परकीयत्वं गम्यते तत्र परस्येति प्रयोगाभावात्स्वपष्ठैवातिव्याप्ति । अघमिच्छतीति यथा । न हि कश्चिदात्मनो ऽघमिच्छति । क्यचः ककारो नः क्ये इति सामान्यग्रहणार्थः । लोपइत्युक्ते हि सामसु साधुः सामन्य अत्रापि स्यात् । चकारस्तदविघातार्थं । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सिद्ध । अकारस्तु यद्यपि न श्रवणार्थ, आर्धधातुकेषु लोपात्सार्वधातुकेषु शपा गतार्थत्वात् तथापि गुणवृद्धिनिषेधार्थः सः । तथाहि । समिधं दृषदं वेच्छति समिध्यति दृषद्यति । ततो ण्वुल् अतोलोपः यस्यहलः, क्यस्यविभाषा । समिधकः । दृषदकः । अत्रालोपस्य स्थानिवद्भावात्पुगन्तेति गुणो ऽतउपधाया इति वृद्धिश्च न भवति । किञ्च मृदमिच्छति मृद्यति । मृद्यतेरचोयत् । अतोलोपादि पूर्ववत् । मृद्यम् । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अपि च, पुत्रीयतीत्यादौ शपोनुदात्तता स्यात् । शपा सहैकादेशे तु स उदात्तो भवति । अपि च मृद्यतेरनेकाच्त्वाद्यको-

नुत्पत्तिराम्भत्ययश्च फलमिति दिक् । क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधः ॥ मान्तश्चाव्ययं चेति द्वन्द्वः । तेन तत्प्रकृतिकं लक्ष्यते । मान्तप्रकृतिकादव्ययप्रकृतिकाच्च सुबन्तान्न क्यजित्यर्थः । यथाश्रुते तु पुत्रमिच्छतीत्यादौ क्यज् न स्यात् काविच्छति कानिच्छतीत्यादौ च स्यात् । इदमिच्छति स्वरिच्छति । गोसमानाक्षरनान्तादित्येके । गामिच्छति गव्यति । वान्तोयि प्रत्यये । दधीयति मधूयति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कर्त्रीयति हर्त्रीयति । रीङृतः । राजीयति । तक्षीयति । नः क्ये, पदत्वान्नलोपे क्यचिचेतीत्वम् । न लोप. सुप्स्वरेति नियमान्नासिद्धत्वम् । अस्मिन्पक्षे वाच्यति मृग्यतीत्यादि न सिद्ध्येदिति नायं स्थितः पक्ष इत्याहुः । छन्दसि परेच्छायामपि ॥ जहियोनो अघायति । मात्वा वृका अघायवो विदन् । ज्ञापकात्सिद्धम् ॥ यदयं क्यचि प्रकृतेरीत्त्वबाधनार्थम् अश्वाघस्यादित्याकारं शास्ति न हि कश्चिदात्मनो अघमिच्छति । न चाचारक्यजर्थं तत् । छन्दसि अघशब्दादाचारे क्यचो ऽदर्शनात् । उदाहृतस्थले इच्छार्थैव प्रतीतिरित्याहुः । क्यजन्तेषु प्रकृत्यर्थो यद्यपि कर्म तथापि तस्य धात्वर्थान्तर्भावात् जीवनिनृत्यतीत्यादिवदकर्मका एवेच्छाक्यजन्ताः । अतोस्माद्भावे कर्तरि च लादयः । आचारक्यजन्ते तु पुत्रादिरुपमानकर्मणो धात्वर्थान्तर्भावेपि छात्रादेरुपमेयकर्मणोनन्तर्भावात्तस्मिन्कर्मणि लादयो भवन्त्येव । पुत्रीयते छात्रः, पुत्रीयितव्य इत्यादि यथा । श्येनायते काक इत्यत्र उपमानकर्तुरन्तर्भावेपि उपमेयकर्तरि ल्गो भवति, तद्वत् । चतुष्कारिण्या मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकमिति न सिध्येत् । णिजन्ते मौण्ड्यगुणविशिष्टेनैव कर्मान्वयार्थं न तु माणवकस्य क्रिया विशेषणेति । यदि तर्हि तथैव मुण्डमिच्छति मुण्डीयति

माणवकमित्यपि स्यात् । सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न क्यजिति चेत्तर्हि तत एव णिजपि न स्यात् । तस्माणिच्क्यचोर्विशेषो वक्तव्य इति चेत् । उच्यते । तत्करोतीति णिचि सिद्धे मुण्ड-मिश्रेति पुनर्विधानं सापेक्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव । क्यच् तु निरपेक्षेषु चरितार्थ इति स्पष्ट एव विशेषः । यद्वा । कण्ड्वादिवत् मुण्डादयो द्विविधाः । धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र सौत्रा एते विशिष्टक्रियावचना धातवः तेभ्यश्चुरादिवत्स्वार्थे णिच् । प्रातिपदिकानां तु विग्रह एव । माणवकं मुण्डं करोतीति । अथवा मुण्डयतीत्यत्र कमिति विशेषाकाङ्क्षा अनुभवसिद्धा । मुण्डस्यैव वा शुद्धेन करोतिनान्वयः । मौण्ड्यविशिष्टेन तु माणवकस्य । यथा गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहे पूर्वं गवा सम्बन्धः । पश्चात्तु गोदुहिना पयस । क्यच्प्रत्ययस्तु अनभिधानान्न भवति । माणवकं मुण्डीयतीत्युक्ते मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव गम्यते । तदुक्तं हरिणा । सदपीच्छाक्यच कर्म तदाचारक्यचाहृतम् । वाक्यवाच्यमतोव्यक्तेर्यथाभ्यास क्रमादिष्विति ॥ अस्यार्थः । सदपि न्यायतः सम्भवदपीच्छाक्यच कर्म वाक्यवाच्यं माणवकं मुण्डमिच्छतीत्येवरूपेण बोधनीयम्, न तु क्यजन्तेन । यत आचारक्यचा हृतं निरवकाशीकृतम् । तदर्थस्यैव निरूढेः । आचारक्यचाहरणे वाक्यवाच्यत्वे वा हेतुमाह । अतो व्यक्तेरिति । अतोऽस्मात् क्यचो व्यक्तेराचारार्थस्यैव प्रतीतेः । अतो वाक्यादिच्छाकर्मणः प्रतीतेरिति वा । यथा क्रमादिषु गत्यर्थेषु अभ्यासः पौनःपुन्यं वाक्येनैव गम्यते न तु यङा । कौटिल्ये निरूढेः । उक्तं च प्रकीर्णकाण्डे । सदपीच्छाक्यच कर्म वाक्यएव प्रयुज्यते । प्रसिद्धेन हृतः शब्दो भावगर्हाभिधायिना ॥

अभ्यासे तुल्यरूपत्वान्न यत्नतः प्रवर्तते, इति ॥ एतेन यथेति क्रमादिषु यथा वेदादिविषयोऽभ्यासो व्यज्यते तथा वाक्ये इच्छा क्यच कर्मेत्यर्थः। अथवा ऽभ्यासक्रमादिष्वित्येकं पदम्। अभ्यासेन वर्णक्रमादिविषयाभिव्यक्तिर्भवति तथा वाक्येन कर्मत्वविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थ इति विवरणम्प्युक्तम् । अत्र भाष्ये क्यजन्तस्य इष्ट पुत्र इष्यते पुत्र इत्यादयो विग्रहा निराकृता । तत्रायमाशयः । यद्यपि वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तसमानार्थकता नास्तीत्यदूरविप्रकर्षेणैव सर्वत्र विग्रहस्तथापि सुसदृशसम्भवे मन्दसदृशोपादानमन्याय्यम् । इच्छाक्यजन्तस्य चाकर्मकतया कर्मप्रत्ययान्तैर्विग्रहोऽनुचितः । निरर्थकाधिकावापापत्तेरिति । अत एव बाहुलकात्कर्मणि क्विबन्तस्य श्रीशब्दस्य श्रीयते इत्येव विग्रहो न्याय्यो न तु श्रयन्त्येतामिति कर्त्रर्थतिङन्तेनेति माध्या । यदि तु कर्तरि क्विप् तर्हि श्रयतीत्येव विग्रह इत्यन्यदेतत् । एवं च श्रयन्त्येतामित्यत्र किं शब्दाशुद्धिरर्थाशुद्धिर्वेत्यादिवल्गनम प्रत्यभाष्यापर्यालोचनमूलकत्वादुपेक्ष्यम् ॥ अथ नामधातुषु प्रतिसूत्रं लेशतः प्रक्रिया व्युत्पाद्यते ॥ पुत्रीयतीत्यादौ अलौकिके प्रक्रियावाक्ये सन्धिकार्यरहितात्पुत्रअ मित्यस्मात्क्यचि सुपो लुक् अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । तत क्यचिचेतीत्वम् । अश्वस्यति । वृषस्यति । क्षीरस्यति । लवणस्यति । अश्ववृक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचीत्यसुगागमः । अत्रात्मप्रीताविल्यनीय अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्ष्यते । तेनाद्ययोरुदाहरणयोरश्ववृषयोर्मैथुनायेच्छतीत्यर्थ । अन्येतु पारेत्यक्तमकृत्यर्था मैथुनेच्छैवार्थ इत्याहुः । तथा च कालिदास । इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्ध शशास तामिति। निघण्टुश्च, वृषस्यन्ती तु कामुकीति । इतरयोरपि, तृष्णाति

रेको ऽभ्यवजिहीर्षातिरेको लालसा । तेन क्षीरलवणेच्छायां लालसारूपायामित्यर्थलाभात् क्षीरलवणे अतिशयेन अभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थ । अत्र प्रकृत्यसुगकारयोः सवर्णदीर्घं बाधित्वा अतोगुणइति पररूपम्। अकारोच्चारणं तु पूर्वसूत्रोदाहरणे ब्राह्मणास इत्यादौ कृतार्थम् । तथा सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्य इत्यनकारान्तादसुकि दध्यस्यतीत्यादौ च । सुगसुकौ च दधिमधुभ्यामेव स्तः । भाष्ये दधिस्यति मधुस्यतीत्येव मर्थमित्युक्तेरित्येके । अन्ये तु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति सर्वग्रहणाद्बहुवचननिर्देशाच्च सर्वत्र स्तः । एवमर्थमिति तूदाहरणान्तराणामप्युपलक्षणमिति वदन्ति । अशनोदकधनेभ्यः क्यचि अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु इत्यशनधनयोरीत्वापवाद आत्वम् उदकस्योदन्नादेशश्च । अशनायति सद्यो भोक्तुमशनमिच्छतीत्यर्थः । बुभुक्षायां किम् । अशनीयति । औत्तरकालिकमशनमिच्छतीत्यर्थः । उदन्यति । पातुमुदकमिच्छतीत्यर्थः । उदकीयति । स्नानाद्यर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । धनीयति । सत्यपि धने भूयोपीच्छतीत्यर्थ । धनीयति । दरिद्र सन् धनमिच्छतीत्यर्थः । केचित्तु अशनादिप्रकृत्यर्थमनपेक्ष्य केवलं बुभुक्षादीनेव क्यजन्तस्यार्थान् मन्यन्ते । तथा च निघण्टु । उदन्या तु पिपासा तृडिति । भारविश्च । किमु धन धनायितुमिति । गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति। अत्र क्यच्व्योश्चेति हलस्तरस्य आपत्ययकारस्य लोप । उपार्षभीयति। उपर्षभीयति। उपाल्कारीयति। उपल्कारीयति। अत्र वासुप्यापिशलेरिति वृद्धिविकल्पः। पक्षे गुणः। न च पक्षे ऋत्यक इति प्रकृतिभावः शङ्कनीयः। वासुपीत्यत्र हि उपसर्गादृतिधाताविति सम्पूर्णमनुवर्तते। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति न्यायेनोपसर्गग्रहणादेव धाताविति लब्धेपुनर्धातुग्रहण योगवि

भागेनाधिकविधानार्थं सत्प्रकृतिभावं बाधतइति षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् । उपगताऋभीयका अमुन्देशम् उपर्षभीयको देशः । इह गुणप्रकृतिभावौ न तु वृद्धिः । गमिम्प्रत्युपसर्गत्वेपि सुब्धातुं प्रत्यतथात्वात् । न चोपसर्गादध्वन इत्यादाविव प्राद्युपलक्षकत्वम् । तत्रैवात्र मुख्ये बाधकाभावात् । ऋषभस्य समीपमुपर्षभं तदिच्छति उपर्षभीयति । अत्रापि गुणप्रकृतिभावौ न तु वृद्धिः पूर्ववत् । स्यादेतत् । धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाः पृथक् क्रियन्तइति तावद्वक्ष्यते । उदमनायत उन्मनाय्य गतः उन्मिमनायिषते इति अड्ल्यप्द्विर्वचनानि यथा स्युरिति । एवं चेहापि ऋषभशब्दादेव क्यच् । तेन उपार्षभीयत् । उपर्षभीय्य । उपेन प्रादिसमासः । उपार्षिषभीयिषतीत्यादि सिध्यतु, वृद्धिस्तु कुतो नेति चेन्न । ऋषभीयतेरिह सुब्धातुत्वाभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया हि उपर्षभशब्दोत्र सुबन्तः न तु केवल ऋषभशब्दः । तदिह यः सुबन्तो नासौ धात्ववयवः यश्च धात्ववयवः नासौ सुबन्तः । किञ्चोपसर्गत्वाभावादपि न वृद्धिः । अत एव ल्यबर्थं प्रादिसमास इत्युक्तं न तु गतिसमास इति । न च सोपि पत्यान्तेनासामर्थ्यात्कथमिति वाच्यम् । प्रकृत्येकदेशद्वारकस्य विशिष्टेन सामर्थ्यस्य क्रुत्सु सर्वत्र वाच्यत्वात् । न चोस्करीत्या सुब्धातुत्वाभावे यथेष्टद्विर्वचनं न सिध्येदिति वाच्यम् । नामधातुत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात् । ऋकारमिच्छति ऋकारीयति उपर्कारीयतीत्यत्र वासुपीति वृद्धिः शाकलप्रकृतिभावश्चेत्युभयं न भवति । ऋतीति तपरकरणात् । उस्राभिच्छन् औस्रीयत् । औकारीयत् । आऊढ ओढः, औढीयत् । अत्र उस्यपदान्तात् ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम् आटश्चेति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चनर्देन बाध्यते । यथा च षष्ठे वार्तिकम् । उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रति-

पेथ इति । उसि ओमाङोश्च परयोराट् पररूपं नेत्यर्थ । स्यादेतत् । उक्तवार्तिके आड्ग्रहणम् औढीयदिति तद्भाष्यं चासङ्गतम् । उपसर्गाणां पृथक्करणस्य ज्ञापितत्वात् । न च सन्ध्यभावविषयकमेव तदिति वाच्यम् । उपर्षभीयतीत्यत्र तदभावापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । माधवादिग्रन्थविरोधात् । अत्राहुः । यत्रोपसर्गस्वरूपमविकलं पृथक् प्रतीयते न ज्ञापकस्य विषयः । इह तु आड् उकारेण सहैकादेशेन तथेति ओकारात्पूर्वमाट् । तस्य अन्तवद्भावलब्धाड्व्यपदेशेन ओकारेण सह प्राप्तं पररूपं वृद्धिं मा बाधिष्टेति वार्तिके आड्ग्रहणम् । उक्तवार्तिकभाष्यग्रन्थ एव च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमिति । एवं स्थिते आ इतः एतः । ऐतीयत् । एतिमित्वा । एतितीयिषतीत्यादि द्रष्टव्यम् । प्र एतीयतीति स्थिते एङिपररूपं बाधित्वा प्राप्तामेत्येधतीति वृद्धिं ओमाङोश्चेति पररूपं परत्वाद्बाधते । प्रेतीयति । आगतऋश्यः आ, ईषदृश्यो वा अर्श्य । प्रादिसमासः । अर् गुणः । अर्श्यमिच्छति अर्श्यीयति आर्श्यीयत् । अत्र गुणस्य अन्तवद्भावेन आड्त्वादोमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तं परत्वात्तद्बाधित्वा सवर्णदीर्घ प्राप्तः सोपि आटश्चेति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चकारेण बाध्यतइति के चित् । तन्न । रूपे विशेषाभावात् । पुनर्विधानस्य पररूपबाधेनोपक्षीणत्वाच्च । अत एवोस्योमाङ्क्ष्विति वार्तिकेन पररूपमेव निषिद्धमिति दिक् । अर्श्यीयतीत्यस्य प्रादिपूर्वत्वे प्रर्श्यीयति । अत्र ओमाङोश्चेति बाधित्वा परत्वात्प्राप्त सवर्णदीर्घः चकारेण पुनः पररूपविधानान्नेति माधव । अरमिच्छति अरीयति । रीङृतः । अलमिच्छतीत्यत्रापि इदमेव रूप सावर्ण्यात् । तपरकरणाद्दीर्घस्य न रीङ् नापि ऋत इत्वम् । अधातुत्वात् । ऋयति । ह्रशब्दमिच्छति ह्रयति गामिच्छति गव्यति । गव्यिता ।

अतो लोपे क्यस्यविभाषेति हल उत्तरस्य क्यप्रत्यययकारस्य प्राप्तो लोपः सन्निपातपरिभाषया न भवति । अगल्भीत् । वद्-व्रजेत्यत्र हल्ग्रहणस्य हल्समुदायस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वेपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य हलन्तत्वाभावान्न वृद्धिः । रैयति ग्लाव्यति श्लाघ्यिता । स्वालिह्यति । स्वालिह्यिता । स्वालिहिता । अस्वालिहीत् । अत्र हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नेटीति निषेधाच्च । अत्र होढ इति ढत्वं न । न क्ये इति नियमेनापदान्तत्वात् । अत एव गोदुह्यतीत्यत्र दादेरिति घत्वं मित्रद्रुह्यतीत्यादौ वाद्रुहेति तद्विकल्प उपानह्यतीत्यत्र नहोध इति धत्वम् अनुडुह्यतीत्यादौ वसुस्रंस्विति दत्वं च न । पुरमिच्छति पुर्यति । हलिचेति दीर्घ । यत्तु अधातुत्वान्न दीर्घ इति माधवेनोक्तम् । तन्न । पिपर्त्तेः क्विपि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वे रपरत्वे च निष्पन्नस्य पुरशब्दस्य धातुत्वानपायात् । कथमन्यथा पू पूर्भ्यामित्यादौ दीर्घः । कथं च ऋक्पूरब्धूः पूः सर्वयोरित्यादिनिर्देशः इति दिक् । एवं गिरमिच्छति गीर्यति । अत्रापि गिरतेः क्विपि ऋत इत्वे रपरत्वे प्राग्वद्दीर्घे । गीर्यिता । गिरिता । क्यस्यविभाषेति यलोपपक्षे हल्परत्वाभावान्न दीर्घः । वोरिति पदस्य विधीयमानोपि न नः क्यइति नियमेनापदत्वात् । स्वरिच्छतीति तु वाक्यमेव न तु क्यच् । मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधात् । चतुर्यति । दिव्यति । अनयोरधातुत्वाद्धलिचेति दीर्घो न चतुरदिवशब्दौ हि चतेरुरन्निति सूत्रेण दिवेर्डिविरिति न्यासोद्दितसूत्रेण च व्युत्पन्नौ । अव्युत्पन्नावेव वा । उभयथापि धातुत्वाभाव स्पष्ट एव । यत्तु प्रक्रियायां हलिचेति दीर्घः दिवमिच्छति दीव्यतीत्युक्तम् । तदप्रामाणिकमेव । तथा च हलिचेति सूत्रे काशिका,

धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यतीति । यत्तु दिवेरौणादिके क्विपि दिव्शब्दो धातुरेवेति व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य प्रक्रियाग्रन्थ । अव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य तु काशिकेत्यविरोध इति प्रसादकृतोक्तं, तत्तुच्छम् । क्विबन्तत्वे ऊठः प्रसङ्गात् भाष्यविरोधाच्च । दिव औदिति सूत्रे हि अक्षद्यूरित्यत्र अतिव्याप्तिमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादाशिङ्क्य निरनुबन्धकपरिभाषया उगिदचामिति सूत्राद्धातुग्रहणानुवृत्त्या वेति द्वेधा समाहितम् । उभयथापि स्वरूपक्षे असङ्गति स्पष्टैवेति दिक् । तमिच्छति तद्यति । यद्यति । प्राणितीति प्राण् । प्राण्यति । अहर्यति । रोसुपीति रुत्वापवादो रेफः । स च नलोपे कर्तव्ये असिद्धो नेति वक्ष्यते । उज्झे.. क्विप् उत् । तमिच्छति । उज्झ्यति । ककुभ्यति । मृड़ं परिवृढं वाचक्षाणमिच्छति । मृड्यति । परिम्रड्यति । णाविष्ठवदित्यतिदेशात्परिवृढर्ऋकारस्य रेफः । बुधेः क्विप् । भुत् । तमिच्छति बुध्यति । त्वां मामिच्छति त्वद्यति मद्यति । अतित्वामतिमामिच्छति । अतित्वद्यति अतिमद्यति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमौ । युवामावां वेत्यादिविग्रहे युष्मद्यति अस्मद्यति। अतियुष्मद्यति । अत्यस्मद्यति । उखा पन्थानं च आचक्षाणमिच्छति उख्यति । पथ्यति । मरुत्यति । अदस्यति । पयस्यतीत्यादि ॥

काम्यच्च ॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । सुप आत्मनः क्यच्काम्यचाविति वक्तव्ये उत्तरत्र द्वयोरनुवृत्तिर्मा भूदित्येवमर्थो योगविभागः । न चैवमपि सन्निहितत्वात्काम्यजेवोत्तरत्र सम्बध्येतेति वाच्यम् । इह चकारेणानुकृष्टस्य क्यच उत्तरार्थत्वात् । सुप आत्मनः काम्यच् क्यचेति तु सूत्रयितु युक्तम् । काम्यचः ककारस्य इत्संज्ञा न ।

फलाभावात् । न च क्रितिचेति निषेध फलम् । अधातुविहितत्वेन आर्द्धधातुकत्वाभावादेव गुणाप्राप्तेः । वाक्काम्यतीत्यत्र सम्प्रसारणं फलं स्यादिति चेन्न । पष्ठ्यन्ते भ्रूणहत्ये तत्त्वनिपातनेन धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति ज्ञापयिष्यमाणत्वात् । तत्प्रत्ययो धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्यय इति प्राञ्च. । स्वरूपग्रहणं च नेह गृह्णग्राहिकयोपादानम् । तथा सति घृतस्पृग्भ्यामित्यादावनुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यमागमप्रसङ्गात् । किन्तु यत्कार्यं धातुं न व्यभिचरति तत्रेयं परिभाषोपतिष्ठते । तथा च स्वरूपग्रहणं नाम धातोरेवाश्रयणं तच्च यथा कथञ्चिदित्यास्तां तावत् । चकारस्तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातः । न्यासकारहरदत्तमाधवास्तु पुत्रकाम्यिष्यतीत्यादौ सतिशिष्टमपि स्वरं बाधित्वा धातुस्वरो यथा स्यादित्येतदर्थं चित्करणमित्याहुः । तत्तु प्रौढिवादमात्रं मुनिवचनविरोधेन स्वोत्प्रेक्षितस्वरस्यानादर्त्तव्यत्वादिति सुहृदयैर्विभाव्यताम् । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्यिष्यति । इह यस्यहल इति न भवति । अनर्थकत्वात् । यस्येति हि सङ्घातग्रहणादर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति वक्ष्यते । अत एव प्रयतो पुत्रकाम्ययेति सिध्यति । इहान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वाद्यथायोगं पदकार्याणि । यशस्काम्यति । रुत्वं विसर्गः । सोपदादाविति सत्वम् । स्वः काम्यति । सोपदादावनव्ययस्येति वचनात्सत्वाभावः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वात् । इणिणा कर्मत्वेन योगः । गीः काम्यतीत्यादौ । रोः काम्य इति रोरेव विसर्जनीयस्य काम्ये सत्वनियमात्सत्वाभावः । सर्पिष्काम्यति । सत्त्वं बाधित्वा इणः ष इति ष. । अयं च सत्वापवादतया यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव । तेनोच्चैः काम्यति गीः काम्यतीत्यादौ

न भवति । पुंस्काम्यति । अत्र पुंसः संयोगान्तलोपे पुमः खय्यमपरइति रुत्वं निर्वर्त्य सम्पुम्कानां सो वक्तव्य इति सत्ववचनान्नास्ति विसर्जनीय इति न पत्वम् । मान्ताव्ययेभ्योप्ययं भवत्येव । किंकाम्यति । अनुस्वारपरसवर्णविकल्पौ ॥

उपमानादाचारे ॥ उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयतिच्छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ प्रासादीयति कुट्यां कुटीयति प्रासादे । इहोपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमेवेति कर्मत्वाविवक्षया सूत्रेणासिद्धे वार्तिकारम्भः । सूत्रवार्तिकयोरुभयोरप्युदाहरणे क्यच्प्रत्ययस्य आचारमात्रमर्थः । प्रकृतेस्तु वृत्तिविषये एकत्र स्वार्थकर्मकाचरणसदृशमर्थः । अपरत्र स्वार्थाधिकरणकाचरणसदृशम् । तच्च प्रत्ययार्थे ऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थे भूताचरणक्रिया तु उपमेया । सा च वाह्याभ्यां कर्माधिकरणाभ्यां सम्बध्यते ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तुरलोंत्यस्येति लोपो वा स्यात् । प्रत्ययविकल्पनात्पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपविकल्पस्तु व्यवस्थितः । ओजोप्सरसोर्नित्यमन्येषां तु विकल्प एवेति । कृष्ण इवाचरति । कृष्णायते । कथं तर्हि क्षीरोदीयन्ति सद्यः सकलजलधयो वासुकीयन्ति नागा इति । क्षीरोदमिव आत्मानमाचरन्तीत्यर्थे उपमानादाचारइति क्यच् । ओजायते । ओजःशब्दोत्र वृत्तिविषये तद्वति वर्तते। अप्सरस इवाचरति अप्सरायते । यशायते । यशस्यते। विद्वायते । विद्वस्यते । इह सूत्रे चकारोन्वाचये । तेन कर्तुः क्यङ् सर्वत्र भवति । यत्र तु सकारः सम्भवति तत्र लोपोपि । सेति च पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् ।

तेन कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिः। अतो हंसायतइत्यादौ सलोपो न। सान्तेष्वपि लोपो व्यवस्थितः। तथाच वार्तिकम्। ओजोप्सरसोर्नित्यमिति। एवं स्थिते ओजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषयेति काशिकायां पयोग्रहणं ओजोप्सरोभिन्नसकारान्तस्योपलक्षणार्थम्। एतेन यशः प्रभृतेर्नैव भवतीति भ्राम्यन्तः परस्ताः। यत्तु प्रक्रियायां सुपूर्वस्य मनसो नित्यमिति तदपाणिनीयम्। यत्तु विद्वस्यमानः शास्त्रे ऽधिकारीति वाचस्पतिग्रन्थव्याख्यावसरे कल्पतरुकारैरुक्तम्। विद्वस्यमान इति लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। तल्लोहितादेराकृतिगणत्वेन मौढिवादमात्रम्। वस्तुतस्तु क्यङेवायं न तु क्यष्। लोहितादिसूत्रे नायं हलन्ताद्विधीयते इति वदद्भिर्भाष्यकारैर्हलन्तात्क्यषोनङ्गीकृतत्वात्। कथमन्यथा क्यस्यविभाषेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थं ककारं मत्वाचक्षीरन्नित्यवधेयम्। आचीरिवाचरति अर्चिष्यते। नः क्यइति नियमेन पदान्तत्वाभावात्पत्वम्। स्वचते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते। अस्मद्यते। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीव गौरीव गुर्वीवाचरति हरिणायते। गौरायते। गुरूयते। क्यङ्मानिनोश्चेति पुवत्। सपत्नीवाचरति सपत्नीयते। अत्र पुंवद्भावो नेति न्यासकारः। यदाह नित्यंसपत्न्यादिष्वित्यत्र समुदायोच्चारण पुंवद्भावबाधनार्थमिति। तदेतद्युक्तिविरुद्धं भाष्यविरुद्ध च। तथाहि। समुदायनिपातनं रूढ्यर्थं समानस्य सभावार्थं चेति न त्वदुक्तार्थज्ञापकम्। तथा तसिलादिष्विति सूत्रे भाष्यकारः। सपत्नीशब्दाच्छिवाद्यणि भस्याढइति पुंवद्भावे सापत्न इति प्राप्य अढग्रहणमपनीय अनपत्यइति विवक्षया परित्यज्य गार्ग्यायण्या अपत्ये तु कुत्सिते गोत्रस्त्रियाः कुत्सनेणचेति णप्रत्यये गार्ग्यायण इति स्यात्।

गार्ग्य इति चेप्यतइति दोषमुद्भाव्य भस्याढइति यथान्यास स्थापयित्वा नित्यंसपत्न्यादिष्विति समुदायनिपातनं परिहारत्वेनानभिधाय शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादिङीनन्तात् शिवाद्यणिति सापत्नशब्दं साधितवान् । शिवादिषु समानः पतिर्यस्या इति व्युत्पादितस्य समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुस्कस्य केवलयौगिकत्वाद्ग्रहणं नेष्टमिति तदाशय । एवं स्थिते तस्माल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया परयुवरपदलक्षणे ण्ये सापत्य इति भवति । भावकर्मणोः पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्यमिति सुब्धातुवृत्तौ माधवः । तस्मात्क्यङ्यापि प्रकृतिभेदेन सपत्नायते सपत्नीयतइति द्वयमपि साधु । यत्तु पा रक्षणइति धातौ माधवेनोक्तम् । भावकर्मणोः पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्यम् । अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेत्यादि । तन्तु विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकं पतिशब्दमाश्रित्य । इतरत्तु स्वामित्व मात्रपरमित्यविरोध । एवं च शिवादौ नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि योगरूढस्य ग्रहणात्सापत्नशब्दोद्व्यर्थः । सपत्नीयतइति च तृतीयमपि रूपं साध्वित्यवधेयम् । युवतिरिवाचरति युवायते । यत्तु ङ्याप्सूत्रभाष्ये युवतितरेस्युदाहरणात् यौवन जातिः । अन्यथा जातेश्चेति निषेधाभावात्तसिलादिष्विति पुवद्भावः क्रियेतेति । तन्न । वयसो अनित्यत्वेन अजातित्वात् । कथमन्यथा अचः परस्मिन्निति सूत्रे युवजानिरिति भाष्यं सङ्गच्छेत । युवतितरेति तु भाष्यनिर्देशादेव न पुवदिति कैयटे स्पष्टम् । पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ । ते इवाचरति पट्वीमृद्वयते । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावान्न पुवत् । पाचिकायते । नकोपधाया । चतुर्थीयते । सञ्ज्ञापूरण्योश्च । स्रौघ्नीयते । वृद्धिनिमित्तस्य चतद्धितस्यारक्तविकारे । काषायायते कन्या । रक्तार्थत्वान्नेह पुव-

द्भावनिषेधः । खदिरस्य विकारः खादिरी । पलाशादिभ्योवेति विकारे अणञोरन्यतरस्मिन् ङीप् । खादिरायते इत्यादि । आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा ॥ क्यङपवादोयम् । पक्षे वा-ग्रहणात्क्यङपि । गल्भ धार्ष्ट्ये । क्लीबृ अधार्ष्ट्ये । होडृ अना-दरे । एते पचाद्यजन्ता । अचो ऽकारस्य इहैव वार्तिके अनुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायेते । तेन क्विबन्तादात्मनेपदं सिध्यति । क्विप्सन्नियोगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात्क्यङ्पक्षे इत्संज्ञा न भवति । स्यादेतत् । उक्तधातूनामनुदात्तेत्त्वादवगल्भते क्लीबते होडते इति सिद्धम् । तेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङि अवगल्भायतइत्यादि । न च अवगल्भतइत्यादीनां धार्ष्ट्यादिकमेवार्थ स्यान्न त्वाचार इति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वेनाचारार्थताया अपि लाभात् । तत्किमनेन वार्तिकेनेति चेत् । सत्यम् । अवगल्भाञ्चक्रे क्लीबाञ्चक्रे होडाञ्चक्रइत्यत्र प्रत्ययान्तत्वादाम् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वार्तिकम् । अवगल्भेति किम् । अनुपसर्गादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेव यथा स्यात् । गल्भायाञ्चक्रे इति माधवादय । प्रक्रियायां तु अवेत्यपहाय केवलस्य पाठः । तदनुगामिप्रसादादिग्रन्थश्च प्रामादिक एव । धातुभ्य एव लिटि तु जगल्भे चिक्लीबे । जुहोडे । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः ॥ न केवलमवगल्भादिभ्य एव किन्तु सर्वेभ्य एव आचारे क्विब्वक्तव्य इत्यर्थः । पूर्ववार्तिकन्तु अनुबन्धासंगार्थं स्थितमेव । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदत्वाभावादुदाहरणेषु पदकार्याणि न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतोगुणइति शपा सह पररूपम् । एतेन च मेवाचरति वर्मतीति प्रक्रियाग्रन्थः परास्तः । अपदान्तत्वेन न लोपायोगात् । कथमन्यथा इहैव शपा सह पररूपं स्यादिति प

त्किञ्चिदेतत् । इह द्वितीयवार्त्तिके वाग्रहणं नानुवर्त्यम् । प्रातिपदिकविषयकेणानेन क्विपा सुबन्तविषयस्य क्यङो भिन्नविषयत्वादेव बाधस्याप्रसङ्गाद्वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोपपत्तेश्च । पूर्ववार्त्तिकेपि एतत्सिद्धक्विबनुवादेनानुबन्धासङ्गमात्रे तात्पर्यस्य भाष्ये स्थितत्वेन प्रातिपदिकविषयता वाशब्दवैयर्थ्यं चेति तत्त्वम् । तस्य सुबन्तविषयत्वे हि अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् गल्भतेः संयोगान्तलोपो दुर्वारः । अथ क्विबन्तेषु रूपाणि लेशत उदाह्रियन्ते । अ इवाचरति । अति । अतः । अन्ति । णलि अचोञ्णितीति वृद्धौ आतऔणल । औ । तथा च कशब्दस्य चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यल्लोपाविति वचनाण्णलि वृद्धिं बाधित्वा अतोलोपाच्चकेत्युदाजहार । तन्मतेपि अशब्दस्य औ । अतुः । उः । सर्वत्रात्र द्विर्वचने अतोलोपादंतरङ्गत्वाद्वागुणे पररूपत्वे तस्याङ्गग्रहणेन प्राप्तादतोलोपात्परत्वादभ्यासग्रहणेन ग्रहणादतआदेरिति दीर्घः । आतोलोपइटिचेत्यालोपः क्विनि ।

एकाज्भ्योपि प्रत्ययान्तत्वादाम् स्यात् । चुलुंपादिभ्यश्च न स्यात् । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने अनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकतया वार्तिकस्य व्याख्यातत्वात् । माधवादिभिरपि तदनुसारेणैव रूपाणामुदाहृतत्वाच्च । युक्तं चैतत् । कास्यनेकाज्ग्रहणमिति वार्तिकाक्षरस्वरसात् । अन्यथा हि अनेकाच उपसंख्यानमित्येव ब्रूयात् । न तु प्रत्ययशब्दावरुद्धकास्युत्तरभागमनेकाच निवेशयेत् । आगन्तूनामन्ते निवेशस्य न्याय्यत्वात् । चुलुंपाद्यर्थमिति वार्तिकशेषस्वरसो मध्यमाप्यनुकूलोस्तीति चेन्न । तदपेक्षया उपक्रमस्य प्राबल्यात् । न चैवं गल्भादावाम् न स्यादिति वाच्यम् । तेषां क्विप्सन्नियोगेन एकाच्त्वेपि पूर्वमनेकाच्त्वात् । कास्यनेकाच इत्यत्र भूतपूर्वगतेराश्रयणात् । आचारेवगल्भेत्यादिवार्तिकस्यैव च भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणत्वात् । तद्धि आम्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमिति भाष्यादौ स्पष्टम् । इह ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वे घटपटप्रभृतिभ्यस्तत्करोतिण्यन्तेभ्य क्विप्चेति क्वौ तत आचारक्वौ लिटि आम् भाव्यम् । गल्भादिविशेषमात्रविषयत्वे तु नैतस्न्यदेतत् । इद त्ववशिष्यते । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्विपि परस्मैपदे प्राप्ते आत्मनेपदमनूद्या चरितार्थ वचनं कथमाम्प्रवृत्तिं साधयेदिति । अत्रोत्तरम् । वाक्याभ्यनुज्ञानार्थं कृतस्यापि इच्छासनि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रद्वये व्यवस्थापकत्वमाश्रित्य गुपादेर्निन्दाक्षमादिष्वेव सप्रत्ययेति यथा सिद्धान्तितं तथेहापि तद्बलेनैव सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्विप् गल्भादेर्न कल्प्यते इति परस्मैपदनिवृत्तिस्तावत्सिद्धा । आत्मनेपदमपि स्वतन्त्रधातुभ्यो ऽस्त्येव । आचारार्थताप्यनेकार्थत्वात्सुलभा । तथा च वचनस्य नान्यत्र चरितार्थतेति ज्ञापकत्वं सुस्थमेव ।

एवं च सकलमहाग्रन्थविरुद्धं स्वामासेति प्रक्रियोदाहरणं न भ-द्धेयमिति स्थितम् । इणो अयतेर्वा णिजन्तात्क्विप्चेति क्विप् आययतीत्याः । आययाचक्षाण आः स इवाचरति आति । यमरमेतीट्सकौ । आसीत् । आसिष्टाम् । एकादेशस्य पूर्वान्त-त्वाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया च मालेवाचरति मालाति । अ-मालासीत् । अमालासिष्टाम् । अस्माल्लङि अमालात् अमालाः । अत्र हल्ङ्याद्दिलोपस्तु न भवति । ङीसाहचर्यादापोपि सोरेव लोपविधानात् । कविरिव कवयति । कवयाञ्चकार । आ-शीर्लिङि कवीयात् । सिचिवृद्धिरित्यत्र ऋतइद्धातोरित्यतो धातोरित्यनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटहरदत्तौ । तन्मते गुणे अकवयीत् । वर्धमानोप्ये-वम् । माधवस्तु इक्परिभाषारम्भपक्षे धात्वनुवृत्तेः कैयटेन भ-दर्शितत्वादिगन्ते नामधातावपि वृद्धिमिच्छति । तन्मते अकवा-यीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवा-यीत् । इरिव अयति । इयाय । इयतुः । इयु । इययिथ । इयथु । इय । इयाय । इयिव । इयिम । अत्र किन्तु सवर्णदी-र्घे कृते इयङ् । यद्वा । दीर्घात्परत्वेनोत्तरखण्डे एरनेकाच इति यण् । गुणवृद्धिविषये तु अयायोर्द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वात् । एदैतोर्द्वित्वमभ्यासह्रस्वः । अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् । एदै-तोरपि स्थानिवत्त्वादिकारस्य द्वित्वमिति पक्षे तु सवर्णदीर्घात्प-रत्वादुत्तरखण्डस्य पुनर्गुणवृद्धी । ततोभ्यासस्येयङ् । लक्ष्मीरिव लक्ष्मयति । लक्ष्मयाञ्चकार । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शि-श्रियतुः । शिश्रियुः । उरिव । अवति । अवाञ्चकार । इजा-देश्चेत्याम् । कुरिव कवति । चुकाव । भ्रूरिव भ्रवति । बुभ्राव । बुभ्रुवतुः । अचिश्नुधात्वित्युवङ् । गुणवृद्धिविषये तु ताभ्यां

याध्यते । पितेव पिनरति । पितराञ्चकार । आशीर्लिङि रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति रिङादेशः । पित्रियात् । नेव नरति । ननार । एवाचरति अरति । पाघ्रेत्यादौ नायं गृह्यते । अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन धातुपाठस्थस्यैव ग्रहात् । एवञ्चास्मादृशब्दाल्लिटि ऋच्छत्यॄतामिति न प्रवर्तते । तत्र धात्वभ्यासयोः सवर्णदीर्घे धातुग्रहणेन ग्रहणादृकारान्तलक्षणे गुणे अरतुरित्यादीत्येके । अन्येतु अभ्यासग्रहणेन ग्रहणादुरदत्वं हलादिः शेषः । अतआदेरिति दीर्घः । आतोलोपइटिचेत्यालोपः । अतुः । उरिति प्रत्ययमात्रमवशिष्यतइत्याहुः । द्रुरिवाचरति द्रवति । अनभिव्यक्तपदार्थत्वेन णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति चङोभावात्सिचि अद्रावीत् । भूरिवाचरति भवति । अत्र गातिस्थेति न प्रवर्तते । अभावीत् । अभाविष्टाम् । अभाविषुः । बुभावेत्यादि । एवं पिबतेर्विचि पाः । ततः क्विपि पाघ्राध्मेति गातिस्थेति च न प्रवर्तते । पाति । अपासीत् । एवं प्रतिपदोक्तानामन्येषामपि इहाप्रवृत्तिरूह्या । कथं तर्हि बुभ्रुवतुरिति प्रागुदाहृत इति चेत् । धातुत्वप्रयुक्तोसौ न तु भ्रूत्वप्रयुक्त इत्यवधेहि । पूरिवाचरति । परति । पपार । पपरतुरित्यादि । अयं पृशब्दानुकरणं धात्वन्तरं न पुनः क्र्यादौ जुहोत्यादौ वा पठ्यमान इति श्ना श्लुश्च न भवति । किति लिटि ऋच्छत्यॄतामिति ऋकारान्तलक्षणो गुणः । शॄदॄप्रामिति ह्रस्वविकल्पस्तु न भवति । अनभिव्यक्तपदार्थत्वात् । ऋरिवाचरति । अरति । अराञ्चकार । इजादेश्चेत्याम् । लृइवाचरति । अलति । लिटि द्विर्वचनम् । लृवर्णस्य दीर्घाभावात्सवर्णदीर्घाभावः । उत्तरखण्डस्य यणि अभ्यासस्योरदत्वादेव । आल । आलतुरित्यादीति माधवः । तत्र यणीति किंविषयं पित्सु तु गुणवृद्धी बोध्ये ।

सवर्णदीर्घाभाव इति तु गुणवृद्धिस्थले भवतु नाम । अव-र्णस्य लृकारं प्रत्यसवर्णत्वात् । गुणवृद्ध्योः स्थानिवद्भावेन लृ-कारद्विर्वचनेपि सवर्णदीर्घात्परत्वेन पुनरुच्चरखण्डे गुणादिप्रवृ-त्ते । न चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः। अभ्यासस्यासवर्णइत्यस्य निर्वि-षयतापत्तेः। न च इयर्ति इयृत इत्यादिरवकाश। एवं ह्यभ्यासस्य सावित्येव ब्रूयात् । न च एपेरियेप । ओणेरुवोणेत्यवका-श । भापायामिजादेरित्याम्प्रत्ययस्योचितत्वात् । छन्दसि तु तन्वादीनामुपसंख्यानात् त्रियम्बकं सुवर्गं इत्यादिवदिय-हुवद्दोरुपपत्तेस्तथापि लृवर्णस्य दीर्घाभावादिति माधवोपन्य-स्तो हेतुरसङ्गत एव। होतृकार इत्यादाविव ऋकारस्य दुर्वारत्वा-त्। तथा च ऋशब्दात्क्विपीव एकादेशस्य धातुग्रहणेनाभ्यास-ग्रहणेन वा ग्रहणमिति मतभेदेन । अरतुः । अरुः । अतुः । उ-रिति रूपद्वयमेवोचितम् । लृतिलृवेति पाणुवार्तिकविधेयस्य व-र्णान्तरस्य प्रवृत्तौ तु लृअतु लृउरित्युचितम् । सर्वथापि अल-तुः अलुरिति माधवोदाहृतं दुरुपपादमेवेति विभाव्यतां भाष्यज्ञैः । हेरिवाचरति हयति । जिहाय । अहयीत । यान्तत्वान्न वृद्धिः । एरिवाचरति अयति । इजादेरित्याम् । अयाञ्चकार । नेटी-ति वृद्धिनिषेधान्मा भवानयीत् । गौरिवाचरति गवति । अप-दान्तत्वादवङ्पूर्वरूपे न स्तः । जुगाव । अगवीत् । अगावीत् । अतोहलादेरिति वा वृद्धिः । ओकारात् । अवति । अवाञ्चका-र । मा भवानवीत् । रै । रायति । रिराय । नौ । नावति । नुनाव । औ । आवति । आवाञ्चकार । गोधुगिवा-चरति गोदोहति । पयइवाचरति पयति । पयाय । लुङि यान्त-त्वाद्वृद्ध्यभावात् अपयीदिति माधवः। अत्रेदं वक्तव्यम् । अयपय-हयधातुषु क्विप्चेति क्विपि अत् पत् हत् इति तावत्त्वयैवोदाहृतम् ।

आचारक्विपि तु अकुत्वानुगागमो मा भूत्। यकारस्तु कथं न लुप्येत। तस्मात्कशब्दवदेवात्र रूपमुचितम्। द्यौरिवाचरति देवतीति माधवः। अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम्। फलेर्णौ क्विप्चेति क्विप्। तत आचारक्विप्। फलाति। यङ्लुकि पम्फल्यते। अपम्फालीत्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादभ्यासस्य नुगिति चरफलोश्चेति सूत्रे न्यासविस्तरौ। यद्यपि प्रातिपदोपात्तेष्वभिव्यक्तपदार्थानामेव ग्रहणं तथापि उत्परस्यात इति सूत्रे अत इति तपरनिर्देशेन दीर्घनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन इहास्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतइति तदाशयः। इदमिवाचरति इदामति। यद्विव याकति। अणिव आणति। राजेव राजानाति। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। यत्तु कश्चिज्झलादिः कुङ्ङ्धातोरेव सम्भवतीति तत्साहचर्याद्धातुविहित एव क्विप् गृह्यतइति आचारक्वौ नानेन दीर्घ इत्याह। तन्न। अस्य क्विपः ककारस्यात्रैव सामान्यग्रहणार्थत्वात्। पकारस्य च तदविघातार्थत्वात्साहचर्यस्य च सर्वत्रानियामकतायाः द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। एतेन इह क्विपि अनुबन्धयोः फलं चिन्त्यमिति यदन्यासकारः प्रत्युक्तइति दिक्। एवं च पथिमथ्यृभुक्षां परमत्युपधागुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्दीर्घे सति पथीनाति मथीनाति ऋभुक्षीणतीत्यादि बोध्यम्। इदं च माधवादिमतमनुसृत्यानुनासिकान्तानां दीर्घे प्रपञ्चितः। अपरं मतं कृत्येव दीर्घो न त्वाचारक्विपि साहचर्यस्य नियामकत्वेनापि क्वचिदाश्रयणात्। न चैवमनुबन्धवैयर्थ्यम्। वेरपृक्तस्येत्यत्रास्यैव ग्रहणं मा भूदिति ककारासङ्गात्। पित्त्वसामर्थ्यात्तु प्रकृतिः सर्वानुदात्तेति केषाञ्चिन्मतस्य न्यासग्रन्थे स्पष्टत्वात्। युक्तं चैतत्। कौमारव्याकरणसंवादात्। तत्र हि वयट एव वैकल्पिको लोपो विहितो न तु क्विपः। तत्र

च क्विबाश्रयस्य दीर्घस्यासिद्धत्वात् । गुणे सति पयेनति मयेनतीत्या-शुदाहृतम् । न्यायसाम्येन च्छोःशूडित्यत्रापि अस्य क्विपो ऽग्रह-णात् । द्यौरिवाचरति देवतीत्यपि माधवोदाहृतमस्मिन्पक्षे निर्व-हति । वलोपस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । अत एव पदमञ्जर्यां बहुषु पुस्तकेषु राजनतीति ह्रस्वपाठः सङ्गच्छते । अत एव च न-पदान्तसूत्रे प्रतिदीन्व इत्यत्रोपधायां चेति दीर्घ इति काशिकापि सङ्गच्छते । आचारक्विबन्ताद्धिच् प्रत्यय इति तदाशयात् । चर्मे-वाचरति चर्मतीति प्रक्रिया तु अत्रापि पक्षे अशुद्धैव । नलो-पपररूपयो पदान्तापदान्तत्वप्रयुक्तयोः समावेशस्य दुर्घटत्वादि-ति दिक् । अप्रसिद्धा ये हलन्तास्तेषां कारितणौ कृते टिलोपे च णिलोपे च तद्धलन्तत्वमुह्यताम् ॥ मठं मखं कफं रथं वा वाक्षाणं कुर्वन् वा मट् । मक् । कप् । रव् । [redacted] इवाचरति । म-ठति । मखति । कफति । रथतीत्यादिक्रमेण यथालक्षणमप्रयुक्ते प्यूह्यमित्यर्थः । प्रकृतमनुसरामः ॥

पंचमदेशे भवन्तीत्यर्थः। इह सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस् अभिमनस् इति पठ्यते। तत्र चिंत्यते। समासात्क्यङि विशिष्टस्य धातुत्वादडल्यवद्द्विर्वचनेषु दोषः। तथाहि। स्वमनायत। उदमनायतेत्यादीष्यते। असुमनायत। औन्मनायतेत्यादि प्राप्नोति। तथा सुमनाय्येत्यादौ ल्यबिष्टः। सु उद् इत्यादीनां प्रत्यान्तशरीरप्रवेशे तु तद्व्यतिरिक्तपदाभावादसति समासे ल्यपो ऽभावात्सुमनायित्वेत्यादि प्राप्नोति। तथा यथडन्तात्सनि सनन्तस्य प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे सुसुमनायिषते इत्यादि प्राप्नोति। सुमिमनायिषतइत्यादीष्यते। अत्राहु। चुरादिषु संग्राम युद्धइति पठ्यते स न पाठ्यः। संग्रामशब्दाद्युद्धवाचिनः तत्करोतीत्येव णिचः सिद्धेरिति तत्पाठो नियमार्थः। धातुसंज्ञानिमित्तः प्रत्ययः सोपसर्गाच्चेद्भवति संग्रामयतेरेव नान्यस्मादिति। ज्ञापनार्थो वा सोपसर्गात्संघाताद्धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः पृथक् क्रियन्ते। परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति। संग्रामशब्दो हि चुरादौ पठ्यमानः सोपसर्गे संघातएव न तूपसर्गसदृशावयवम् आप्लव्याप्ताविति वच्छब्दान्तरम्। तथा च वापदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति। संघातपाठफलं तु असंग्रामयत शूरः। संग्रामयित्वा। सिसंग्रामयिषतइत्यादि। ततश्चोक्तरीत्या नियमो ज्ञापनं वा निष्कृष्टं फलमिति। अत्र हरदत्त। अनुदात्तेदयं संग्रामयतिरिष्यते। ततश्च आत्मनेपदार्थ गल्भत्यादीनामिवानुबन्धासङ्गार्थः पाठ स्यादिति कथं नियमो ज्ञापकं वा भवेदिति। न चानुबन्धासञ्जनार्थे पाठे ग्राम युद्धइत्येव पठ्येत। संशब्दस्तु द्योतक प्रयोगदर्शनवशादेव लभ्यते। यथा इङिकोरधि। तस्माद्विशिष्टपाठः प्रागुक्तफलक एवेति वाच्यम्। एवं हि यथा इङिकोरधे पूर्वमाड् न भवति तथास्यापि न स्यादिति। अत्र माधवः।

अस्यानुदात्तेत्त्वमपाणिनीयमिति पाठस्यैतदर्थतया न ज्ञापकभङ्ग इति । एतत्तु संग्रामयतिरनुदात्तेद्वोढव्य इति कैयटेन विरुध्यते । यदपि हरदत्तेन सिद्धान्तितं मनःशब्दस्य स्वादिभिर्न समासः किन्त्वसमस्ता एवैते प्रत्ययार्थविशेषणम् । मनःशब्दश्च वृत्तिविषये तद्वृति वर्त्तते । मनस्वी सुष्ठु भवतीत्यादिरर्थ इति, तदपि प्रभौपरिवृढ इत्यत्र परिवृढमाचष्टे इति णिचि क्त्वाप्रत्यये कृते परिवृढय्येति ल्यप् भवतीति भाष्यकारादिभिर्वक्ष्यमाणेन विरोधात्पराहतमेव । नह्यत्रैव तत्रापि प्रत्ययार्थविशेषणत्वं सम्भवति । कथं तर्हीह इष्टार्थसिद्धिरिति चेत् । अत्रोच्यते । चुरादौ पठ्यमानं संग्रामेत्येतत्प्रातिपदिकम् । अर्तिस्तुसुइति मन्नधिकारे ग्रसेरा चेति व्युत्पादनात् । न तु धातुः । तस्य च तत्करोतीति पूर्वमक्रान्तेन गणसूत्रेण णिचि सिद्धे तत्सन्नियोगे अनुबन्धासङ्ग एव फलं गल्भादिवत् । एवं स्थिते युद्धे योयं ग्रामशब्द इत्युक्तेपि केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे वृत्त्यभावात्सामर्थ्यात्संग्रामशब्दो लभ्यतएव । तत्र च संग्रामीति विशिष्टस्य धातुत्वमपि सुलभम् । सनाद्यन्ता इति सूत्रेण विधीयमानायाः संज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययसंघाते विश्रान्ते । एतेन इङिकोः प्रतिवन्दि परास्त । तत्र हि पाठापेक्षा धातुसंज्ञा विशिष्टं न स्पृशतीति वैषम्यात् । एवं च संग्रामेति विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजकीभूते प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियतइति । तच्चाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ स्वोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतेन समानार्थकमिति तद्घटितविशिष्टार्थेनापि क्त्वान्तेनसह समर्थत्वात्कुगतीति सूत्रेण प्रादिग्रहणात्समस्यतइति परिवृढय्येत्यादिसिद्धि । अवजिगल्भिषते । अवागल्भत । अवगल्भ्येत्यादावपीयमेव गति । न चैवमुस्योमाङ्क्ष्वाट इति पाष्ठवार्तिकेन औदी-

यदिति तद्भाष्येण च सह विरोधः । ज्ञापकस्य सजातीयविषयतया श्रूयमाणे पूर्वपदे प्रवृत्तिः न त्वादेशेनापहृते इति स्वीकारात् । अत्र च भाष्यवार्तिकधातुवृत्त्यादिग्रन्था अनुकूला इति गुणगृह्यैर्विभाव्यताम् । एवं च प्रमाणयित्वा विचारयित्वेत्यादयः केषां चित्प्रयोगाः प्रामादिका एव । अत एव प्रशस्यमाचष्टे श्रापयति । ज्यापयतीति श्रज्यावुदाहरन्तः सुधाकरादयः श्रपयति जपयतीत्युदाहरन्तः शाकटायनादयश्च प्रक्रियारत्ने निराकृताः । प्रशब्दस्य पृथक्करणेन शस्यशब्दादेव णिजुत्पत्त्या श्रज्ययोरप्राप्ते । अत एव माधवादिभिः प्रशस्ययतीत्येव स्वीकृतम् । एतेन प्रावृषमाख्यत् अपप्रावत् । वीरुधमाख्यत् अविवीरादित्याद्युदाहरन्तो धातुचन्द्रोदयकारादयः परास्ताः । सङ्ग्रामयतेः पाठेन ज्ञापितस्यार्थस्य उस्योमाङ्क्ष्वाट इति पाष्ठभाष्यवार्तिकबलेन अनित्यताज्ञापनमाश्रित्य कथं चिद्वा समर्थनीया इति दिक् । भृशादयस्तु श्लोकगणपाठानुरोधेन माधवीये उदाहृताः । तद्यथा । भृशायते । चपलायते । मन्दायते । पण्डितायते । रेहायते । रेहशब्दो रहसि निर्घृणत्वे भिक्षाभिलाषस्य च निवृत्तौ वर्तत इति गणवृत्तिः । तृपायते । तृपश्चन्द्रः समुद्रश्च । वेहायते । वेहद्गर्भोपघातिनी । अधरायते । अधरो मूर्खः पुष्करश्चेति गणवृत्तिः । ओजायते । वर्चायते । ओजोवर्चःशब्दौ वृत्तिविषये तद्वति वर्तेते । रेफायते । रेफःसरोष इतिगणवृत्तौ । दुर्मनायते । सुमनायते । उन्मनायते । उत्सुकायते । शश्वायते । वृहायते । तान्तावेतौ । सुबामंत्रितइत्यत्र मनस्युपसर्गस्य पराङ्गवद्भाव उपसंख्येयः । तेन सुमनायतइत्यादौ तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति, देवदत्तः सुमनायतइत्यादौ सोपसर्गस्य निघातश्च भवतीति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया लभ्यते । अमी श्लोका गणपाठस्था भृशादय । गणवृत्तौ तु बृ

इत्यच्छन्दो न पठ्यते। मद्रशब्दस्तु पठ्यते। कंधरशब्दश्च त्वचोभ्यन्तरे स्थूलतंत्वाभा असंयुक्ता स्नायु कंधरा। तद्वान्कंधरः। मत्वर्थे अर्शआदिभ्योच्॥

लोहितादिडाज्भ्यःक्यष्॥ लोहितादिभ्यो डाजंताच भवत्यर्थे क्यष् स्यात्। वा क्यषः। लोहितायति। लोहितायते। अत्र अच्वेरित्यनुवृत्या अभूततद्भावविषयत्वं लभ्यते। तच्च डाचो न विशेषणम्। असम्भवात्। अलोहितो लोहितो भवतीति विग्रहः। पटपटायति। पटपटायते। कृभ्वस्तियोगं विनापि क्यषो डाजन्ताद्विधानसामर्थ्यादेवेह डाच्। भवत्यर्थे विधीयमानेन क्यषा उक्तार्थस्य भवतेरिह प्रयोगायोगात्। अत्र वार्तिकम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति॥ आदिशब्दप्रत्याख्यानपरमेतत्। लोहितशब्दात्परत्र पठ्यमानानि नीलहरितमद्रफेनदासमन्द इत्येतानि षट् भृशादिषु द्रष्टव्यानीत्यर्थः। क्यषः ककारषकारावपि प्रत्याख्यातौ। तथाहि। ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थो नेति स्पष्टमेव। अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात्। नापि नःक्यइति सामान्यग्रहणार्थः। नान्तादविधानात्। नापि आपत्यस्य च तद्धितेनाति क्यच्व्योश्चेति। आपत्यादविधानात्। नापि क्याच्छन्दसीति। याछन्दसीत्येव सुवचत्वात्। युक्तं चैतत्। शकुनम्युरण्युमिति। कंड्वादियगन्तादपि दर्शनात्। नापि लोहितायतइत्यत्र अकृत्सार्वेति दीर्घप्रवृत्त्यर्थः। तत्र क्ङितीत्यस्याननुवृत्तेः। न त्वानुवृत्तिरावश्यकी उरुयाधृष्णुयेत्येवमर्थमिति चेन्न। इह हि तृतीयास्थाने सुपां सुलुगिति यादेशः। स च छान्दसः। तत्र च ह्रस्वोपि छान्दस एव भविष्यति। उपगायन्तु सापत्नयो गार्भिणय इतिवत्। नापि क्यस्यविभाषेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः। हल इत्यनुवृत्तेः। नह्ययं हलन्तादस्ति। न च वाक्यष

इति विशेषणार्थः। वायादित्येव सूत्रणात्। न चैवं पाशादिभ्यो-यः पाश्या अत्र प्रसङ्गः। सामान्यविहितानां तिङां नियमार्थं हि तत्प्रकरणम्। न च पाशादियान्ताचिडः सन्ति। न न्वाचारक्विबन्तात्सन्तीति चेन्न। टापा व्यवधानात्। पूर्वस्मादपि विधौ एकादेशस्य स्थानिवद्भावात्। न च दण्ड्यत्रध्यादिशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो ऽतिप्रसङ्गः शंक्यः। तत्र दण्डादिभ्य इति सूत्रेण यदेव विधीयते। शीर्षच्छेदाद्यच्चेति पूर्वसूत्राद्यदनुवृत्तेः। न तु यमत्यय इति पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात्। अत एव पकारोपि व्यर्थः। स हि वाक्यप इत्यत्र विशेषणार्थः। क्याच्छन्दसि क्यस्यविभाषेत्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थो वेति फलं सम्भाव्यते। तच्च सर्वं दूषितमेव। तस्मादादिशब्दं कपौ च हित्वा लोहितडाज्भ्यो य इति भाष्ये स्थापितम्। यदि तु सभायायः सभ्य। स इवाचरतीत्यादेराचारक्विबन्तस्याभिधानमस्ति। तर्हि वायप इति सूत्र्यतां, पकारमात्रं वास्तु। अवशिष्टं तु व्यर्थमेव। वृत्तिकारस्तु वार्तिकस्यार्थमन्यथा मन्यते। तद्यथा। न किलानेनादिग्रहणं प्रत्याख्यायते। किन्तु यानि पठितानि नीलादीनि पद् तेषामेव इतोपकृष्य भृशादिषु निवेश उच्यते। अपठितानां तु क्यषेव, तानि चाकृतिगणत्वाल्लभ्यन्ते। आकृतिगणत्वे ज्ञापकं तु नः क्यइति सामान्यग्रहणार्थः क्यप. ककारः तदविघातार्थः षकारश्च, न हि पठ्यमानेषु लोहितादिषु नान्तः कश्चिदस्ति तानि चाकृतिगणसिद्धानि गणवृत्तिकार सञ्जग्राह। लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च। मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणीति। निद्राकरुणादयः वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते। निद्रायति निद्रायतइत्यादि। तदेतत्सर्वं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। किञ्च लोहितडाज्भ्य इति वदतो वार्तिककारस्यापि आदिश-

न्दमस्याख्यानमभिमतमिति स्पष्टं लभ्यते। अन्यथा हि लोहितादिभ्य इत्येव ब्रूयात्। अत एव विद्वस्यमान इत्यत्र लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति कल्पतरुग्रन्थो वृत्तिकाररीत्या सम्भवन्नपि भाष्यविरुद्धत्वाद्गौदिवादमात्रमिति क्यङ्विधावबोचाम। स्यादेतत्। क्यष् चेति सूत्रमस्तु चात्क्यङ्। तत्र क्यष्पक्षे परस्मैपदम्। क्यङ्पक्षे त्वात्मनेपदमिति वाक्यष इति सूत्रं मास्त्विति चेत्। मैवम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दात् क्यषि लोहिनीयति लोहिनीयत इति रूपद्वयमिष्यते। क्यङि तु क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवद्भावे सति लोहितायतइति स्यादिति फले भेदात्॥

कष्टाय क्रमणे॥ कष्टं कृच्छ्रम्। कृच्छ्रगहनयोःकष इति कृच्छ्रे इडभावः। तेन च तत्करणं पापं कर्म लक्ष्यते। क्रमणमुत्साहः, वृत्तिसर्गतायनेष्विति सूत्रे हि सर्गे उत्साह इत्युक्तम्। तदयमर्थः। चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात्। कष्टाय क्रमते। कष्टायते। पापं कर्म कर्तुमुत्सहतइत्यर्थः। सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्॥ कण्वं पापम्। सत्रादयो वृत्तिविषये पापपर्यायाः। तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः चिकीर्षायां क्यङ्। पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रहः। सत्रायते। कक्षायते। कष्टायते। कृच्छ्रायते। गहनायते॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः॥ कर्मण इति पञ्चमी रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्। प्रत्येकं सम्बन्धात्त्वेकवचनम्। वर्तीति ण्यन्ताद्वृतेः ण्यासश्रन्थोयुजिति युचि प्राप्ते अत एव निपातनात् क्तिन्। चरतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां यथासंख्यं वर्तिचरोरर्थयोः क्य-

ङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । हनुचलनइति वक्तव्यम् ॥ हनुचलनेनात्र चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वणं लक्ष्यते । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यम् । कीटो वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ । अपानप्रदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थ इति तु कैयटो व्याख्यत् । तपस्यति, इह तङ् प्राप्त । तस्मात्तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् ।। एवं च नमोवरिवइत्यादि सूत्रएव तपःशब्दः पठितुमुचितः । तथा तु न कृतमित्येव ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ कर्मणः क्यङिति वर्तते । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । उष्माणमुद्वमति । उष्मायते । फेनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । एवं वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते । तत्करोतीति णिचि प्राप्ते ऽयमारम्भः । पक्षे णिजपीष्यते । शब्दयतीति । तदर्थं मण्डूकप्लुत्या मृषादिभ्योभुवीति सूत्राच्चकारोत्रानुवर्ततइति न्यासकारः । अत्र वार्तिकम् । सुदिनदुर्दिनाभ्याञ्च ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहाराच्च ॥ नीहारायते । अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्लुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । अतोन्ये क्रियावचना इति सुधातुवृत्तौ माधवः । अट गतौ । अटतीत्यटा । आचि टाप् तां करोति अटायते । अट्टअतिक्रमहिंसयोः । गुरोश्चहल इत्यकारः । अट्टा तां करोति अट्टायते । शीकृ सेचने तालव्यादि । दन्त्यादिरिति तु धनपालकाश्यपौ । गुरोश्चेत्यकारः शीका तां करोति शीकायते इति तद्धातुव्याख्यायां माधवः । कुट कौटिल्ये तुदादिः हेतुमण्णिच् । कुट प्रतापने

आकुस्मीयः । कोटयाते कोटयते वा कोटा तां करोति कोटायते । पोटोक्ता पोटायते । सोटेति पाठे धात्वर्थोन्वेषणीयः । मोटेति पाठे तु मुट सञ्चूर्णने चुरादि· प्रदर्शने भ्वादि· । प्रदर्शनासेपयोस्तुदादौ मोटयतीति मोटा मोटायेते । प्लुष प्लुष दाहे । कर्मणि क्तः प्रुष्टा प्लुष्टा तां करोति प्रुष्टायते प्लुष्टायते । उज्ज्वलदत्तस्तु अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्य क्वन्निति सूत्रे प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः । प्रुष्वा जलकणिकेति रत्नमाति प्रुष स्नेहनादाविति धातु प्रुष्वायते इत्युदाहरन् इह वार्तिके प्रुष्वेति पाठमुपन्यस्तवान् ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । वेदना ज्ञानम् । विद चेतनाख्यानविवासेष्वित्यस्माच्चुरादिण्यन्तात् भावे ण्यासश्रन्थो युच् । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति औपसङ्ख्यानिको वा । कर्तृत्वं च श्रुतवेदनक्रियापेक्षम् । तदयमर्थः । वेदनक्रियायाः कर्तुराधेयभावेन सम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्यात् । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयते प्रसाधको राज्ञः । अयं वेदिः आकुस्मीय । एवं च वेदयतीति केषां चित्परस्मैपदपाठ मामादिकः । अत्र श्लोकगणकारः । सुखदुःखगहनकृच्छ्राः तृप्रालीकप्रतीपकरुणाश्च । कृपणः सोढ इतीमे सुखादयो दश गणे पठिताः ॥ सोढ सहनमाभिभवो वा । गणरत्नमहोदधौ तु आस्रशब्दोपीह पठ्यते ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ करणग्रहणमनुवृत्तं अभिधान शक्तिस्वाभाव्यात् । इह क्रियाविशेषपरम् । तेन नमसः पूजायां वरिवसः परिचर्यायां चित्रङ आश्चर्ये क्यच् स्यात् । नमस्यति देवान् । नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । अत्र

पतइत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयतइत्यर्थः विस्मापयतइत्यन्ये । तथा च मायामृगं प्रकृत्य भट्टिराह । ततश्चित्रीयमाणोसाविति । अत्र चित्रशब्दो, ङित्करणादवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति वाच्यम् । तथा सति क्यङन्तादात्मनेपदम् । न चैवं शब्दवैरादिसूत्रे चित्रशब्दोपि पठयतां क्यङेव तद्भविष्यतीति वाच्यम् । तथा सति हि क्यचिचेति इत्वं न स्यात् । तस्मात्क्यजेव कार्यो ङित्त्वं च ॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ करणइत्यनुवृत्ते क्रियाविशेषे पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च । उदसनमुत्क्षेपणं व्यसनं विविधं, विरुद्धं वोत्क्षेपणं पर्यसनं परितः क्षेपणम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । भाण्डात्समाचयने । समाचयनं राशीकरणम् । सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोतीत्यर्थः । चीवरादर्जने परिधाने वा । संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः । णिङो णकारः सामान्यग्रहणार्थः । न तु वृद्ध्यर्थः । असम्भवात् । ङकारस्तदविघातार्थः आत्मनेपदार्थश्च । अत एव पुच्छादय उत्तरसूत्रे न निवेशिताः ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ एभ्यो दशभ्यः कृञर्थे णिच् स्यात् । मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने ॥ संवस्त्रयति । इह भोजनतन्निवृत्ती व्रतशब्दस्यार्थौ । समाच्छादनं तु वस्त्रशब्दस्य । प्रत्ययस्तु कृञर्थे । श्रूयते चभोजने व्रतशब्दः । यदस्य पयो व्रतं भवति । आत्मानमेव तद्वर्धयति त्रिव्रतो वै मनुरासीत् । द्विव्रता असुराः । एकव्रता देवा इति । पयस्शायां च । शक्यञ्चानेन श्वमांसादीन्यपि व्रतयितुमिति । अयमेव व्रतशब्दो दर्शादिवद्वि-

परीतलक्षणया तन्निवृत्तौ वर्तते । संवस्त्रयति प्रावारमित्यत्र प्रावारमाच्छादयतीत्यर्थ इति माधवः। हलादिभ्यस्त्रिभ्यो ग्रहणे प्रत्यय । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं गृह्णाति कलयति । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति। तूस्त केश इति श्रीभद्रः। जटीभूताः केशा इति न्यासः । पापमिति वैजयन्ती । स्यादेतत् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यनेन सर्वमिदं सिद्धम् । न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थानियमः । राजानमतिक्रान्तवान् अत्यरराजदित्यादेरपीष्टत्वात् तत्किं मुण्डादिसूत्रेणेति चेत् । अत्राहुः । मुण्डयति माणवकं मिश्रयत्यन्नं श्लक्ष्णयति वस्त्रं लवणयति व्यञ्जनमिति सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमिदम् । हलिकल्यो-रदन्तत्वनिपातार्थम्।तथा च वार्तिकम्।हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति । तथाहि।हलि इ कलि इ इति स्थिते अचोञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति णाविष्ठवदिति टिलोपश्च । तत्र लोप शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्य । वृद्धिस्तु टिलोपे सत्यप्राप्तेः। उभयोरनित्ययो परत्वाद्वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य आयादेशात्पूर्वमेव परत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोपेनाग्लोप्ययमभवतीति सन्वल्लघुनीतिसन्वद्भावः स्यात् । दीर्घोलघोरिति दीर्घश्च । न च टिलोपस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्तेन व्यवधानान्न दोष इति वाच्यम् । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योभ्यासो लघुपरः तस्य सन्वत् लघोर्दीर्घश्चेति हरदत्तादिभि पुरस्कृते कैयटैनैकीयमततयोपन्यस्ते व्याख्याने स्थानिवद्भावस्याकिञ्चित्करत्वात् । चङ्परे णौ यल्लघु तत्र परतो योभ्यास तस्येति भाष्यकैयटमतेपि अभ्यासस्य टिलोपात्प्रनन्तरं जातत्वेन आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । अत्वनिपातने तु यद्यपि परत्वाद्वृद्धिस्तथापि अमेव लुप्यतइति सन्वद्भावदीर्घौ न भवतः।

एव च बलिपटुप्रभृतिभ्यो णिचि अबीबलत् अपीपटदिति भवति न त्वबबलदपपटदिति । स्यादेतत् । णौ चङ्कीत्यत्रत्यभाष्येण सहैतद्विरुध्यते । तत्र हि वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । युक्तं चैतत्, शब्दान्तरप्राप्तौ सत्यामपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । यदाह । भुवोवुकोनित्यत्वादित्यादीति । ज्ञापकं चात्र नाग्लोपिशास्विति सूत्रे अगिति प्रत्याहारग्रहणम् । तथाहि । अवर्णान्तेष्ववर्णोपधेषु ऋवर्णान्तेषु च वृद्धावप्यवर्ण एव लुप्यते । तत्र अग्लोपिनां नेत्येव वाच्यम् । इवर्णोवर्णान्तयोस्तु वृद्धौ कृतायामैकारौकारौ लुप्येते न त्वक् । न च स्वामिनमाख्यत् असस्वामत् । गोमिनमाख्यत् अजुगोमत् । मातुराख्यत् अममातत् । यादृशमाख्यत् अययादत् । तादृशमाख्यत् । अततादादित्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसंगादिको लोपस्तत्र ह्रस्वनिवृत्तये अग्ग्रहणमिति वाच्यम् । अनभिधानात्तत्र णिच एवानुत्पत्तेः । एतच्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वस्य समर्थनादवसीयते । न चैवमपि स्रग्विणमाख्यदसस्रजादित्यत्र विमन्तोर्लुकि उपधाया वृद्धौ ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं अग्लोपग्रहणं स्यात् अस्ति ह्यत्राभिधानम् । टेरित्यत्र भाष्ये स्रजयतीत्युदाहरणादिति वाच्यम् । एवमपि स्रजयतीत्यत्र वृद्ध्यभावस्य सिद्धान्तसम्मतत्वेन टेरित्यत्र भाष्यकारेण स्रजयतीति निर्देशादकृद्वृद्धिरिति परिभाषया वा वृद्धेरप्रसङ्गेन ह्रस्वभाविन्या उपधाया एव अभावात् । अतः प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकं वृद्धेः पूर्वं टिलोप इति । तत्कथमिहोच्यते वृद्धौ सत्यां टिलोप इतीति चेत् । अत्र माधवः । परत्वाद्वृद्धिरिति मुख्यः पक्षः । वृद्धेर्लोपो बलीयानिति तु प्रौढिवादमात्रमित्येकं मतम् । तद्विपरीतं मतान्तरम् । भाष्यद्वयप्रामाण्याद् वृद्धेः पूर्वं पश्चाद्वा कामचारेण टिलोप इति अपपटत् अपीप-

टदिति रूपद्वयमपि साध्विति चापरं मतमिति मतत्रयमपि मु-ख्यातुवृत्तावुपनिबद्धवान्। तत्राद्यं मतं हरदत्तस्य द्वितीयं कैयट-स्य तृतीयं त्वन्येषामिति विवेकः। एतद्बलाबलचिन्ता तु करि-ष्यते। अयं च भेदो णिभिन्नविषयः णेर्णावि तु ण्यल्लोपावि-ति विप्रतिषेधाभिष्पर्कपरीत्या ऽपवादत्वाद्वा प्रागेव णिलोपः। उपधाह्रस्वत्वे सन्वद्भावदीर्घयोश्च णेर्णचीत्युपसंख्यानाण्ण्याकृ-तिनिर्देशाद्वा अवीवददित्येव रूपमिति सप्तमे वक्ष्यामः। प्रकृ-तमनुसरामः। मुण्डादिसूत्रे केषां चिद्ग्रहणं प्रपञ्चार्थं मुण्डादयः सर्वेपि सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः। एवं हि एक-वाक्यता लभ्यते। द्विर्णिद्ग्रहणं च न कर्तव्यमिति लाघवम्। तथा तु न कृतमित्येव॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्॥ एकाच् ह-लादिः समभिह्रियमाणक्रियावृत्तिर्यो धातुः तस्मात्स्वार्थे यङ् स्यात् समभिहारोत्र पौनःपुन्यं भृशार्थो वा। यद्यपि विप्रकी-र्णानां एकत्र राशीकरणं समभिहारशब्दस्य मुख्योर्थः। तथा-प्यसौ धान्यादीनामेव सम्भवति। न तु धातुवाच्यायाः क्रिया-याः। अमूर्तत्वात्। अतो गौणोर्थो गृह्यते। स च न प्रत्ययस्य वाच्यः। प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतापत्तेः। किन्तु द्योत्योर्थः। अत एव टाबादयस्तरबादयश्च स्वार्थिका एवेति निरूढः पन्थाः। यदा तु प्रकृत्यर्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं आख्यात इव टाबादिष्वपि त्यज्यते तदा टाबादयो वाचका इत्यपि पक्षः सम्भवत्येव। स्वीकृतश्चायं लिङ्गादिविधौ भाष्येपीति तत्रतत्र स्फुटम्। पुनः पुनरतिशयेन वा पच्यति पापच्यते। दीर्घोकित इति दीर्घः। देदीप्यते। गुणो यङ्लुकोरिति गुणः। ननु क्रियासमभिहारे चे-ति वार्तिकेन नित्यवीप्सयोरिति वा पदद्विर्वचनमिह कुतो नेति

चेत्र। यङैव क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वात्। न चैवं लुनीहिलुनीहीत्यत्रापि न स्यादिति वाच्यम्। केवलेन लोटा तुल्यरूपो हि क्रियासमभिहारे लोट्समभिहारं द्योतयितुं सहायतया द्वित्वमपेक्षते। अन्यथा संशयापत्तेः। यङ् तु न तथेति वैषम्यात्। धातोरिति किम्। आर्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन मुवोवाचिरित्यादि सिध्यति। एकाचः किम्। पुनःपुनर्जागर्ति। हलादेः किम्। भृशमीक्षते। यङो ङित्त्वं बोभूयते मरीमृज्यतइत्यादौ गुणवृद्धिनिषेधार्थम्। न चैवमवयवे चरितार्थस्य समुदायं प्रत्यविशेषकत्वात् यङन्तादात्मनेपदं न स्यादिति वाच्यम्। ङिदन्ताद्धातोस्तङिति अनुदात्तङित इति सूत्रएव प्रपञ्चितत्वात्। भृशं शोभते भृशं रोचते इत्यत्रानभिधानाद्यङ् नेति भाष्यम्। कथं तर्हि रुच दीप्तौ शुभ शोभायामिति धातू व्याचक्षाणैः धातुवृत्तिकारैः रोरुच्यते शोशुभ्यते इत्युदाहृतमिति चेत्। भाष्ये भृशार्थोपादानात् पौनःपुन्ये भवत्येवेत्याशयेनेत्याहुः। शोभतइति शब्विकरणस्योदाहरणात्तौदादिकस्य यङ् भवत्येवेति धातुचन्द्रोदये सूचितम्। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णु ग्रहणम्। सूच पैशुन्ये। सूत्र अवमोचने। मूत्र प्रस्रवणे चुरादिण्यन्ताः। अट गतौ। ऋ गतौ। अश भोजने अशू व्याप्तौ। द्वयोरपि ग्रहणम्। अत्र आद्यानां त्रयाणां अनेकाच्त्वात् ततोऽन्येषां अहलादित्वात्, ऊर्णोतेस्तु अनेकाच्त्वादहलादित्वाच्चाप्राप्तौ वचनम्। तत्र ऊर्णोतेर्वक्ष्यमाणेन णुवद्भावेनापि सिद्धम्। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। सूचिसूत्री अदन्तौ चुरादिणिच् अतोलोपः। यङ् णिलोपः द्वित्वं हलादिः शेषः। अभ्यासस्य गुणः। अभ्यासात्परस्य षत्वं तु न भवति। अनादेशत्वात्। न चैषां षोपदेशी। अदन्तत्वेनानेकाच्त्वात्। षोपदेशलक्षणं हि सेकृसृषादिपर्युदासात् तस्मादन्यं एकाच्त्वं वि

चक्षितमिति निष्कर्षः । सोसूच्यते सोसूत्र्यतइति भाष्योदाहरणं चात्र प्रमाणम् । णोपदेशलक्षणे एकाच्त्वं विशेषणं देयमिति वदतो माधवस्याप्ययमेवाशयः । सोसूत्र्यते । अटाट्यते । अजादेर्द्वितीयस्येति ट्यशब्दस्य द्वित्वं सन्यङोरिति षष्ठीति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्यर्यते । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योर्यङिचेति गुणः । र्यशब्दस्य द्वित्वम् । न च नन्द्राःसंयोगादय इति रेफस्य द्वित्वनिषेधः । यकारपरस्यं नायं निषेध इति षष्ठे वृत्तिकारोक्तेः । न चैतदप्रामाणिकम् । प्रकृतसूत्रस्थस्य अर्यर्यतइति भाष्यस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । अशाश्यते । ऊर्णोनूयते । ऊर्णुञ् आच्छादने । नोपधोयम् । तस्याष्टमिकं णत्वम् । तस्यासिद्धत्वान्नुशब्दस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यनित्यम् । उभौसाभ्यासस्येति लिङ्गात् । स्यादेतत् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । अत्र यङा लोट्बाध्येत । अन्तरङ्गो हि यङ् क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात् । लोट् तु बहिरङ्गः क्रियाभेदाश्रये धातुसम्बधे भावकर्मकर्तृषु विधानात् । तथा लोट् सावकाशोपि कव २ अनेकाचि अजादौ च । जागृहिजागृहीत्येवायं जागर्ति ईक्षस्वेक्षस्वेत्येवायमीक्षते । अत्राहुः । वेत्यनुवर्तते । यदा न यङ् तदा लोट् भविष्यति ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ गतौ वर्तमानाद्धातोः कौटिल्ये एव द्योत्ये यङ् स्यात् न तु क्रियासमभिहारे । क्रमु पादविक्षेपे द्रम गतौ । चंक्रम्यते । दन्द्रम्यते । अवधारणार्थान्नित्यग्रहणान्नेह भृशं क्रामति । ननु यथा वडवाया वृषे वाच्ये इत्यनेन अपत्ये प्राप्तस्तनतोपकृष्य विधीयते । यथा वा भीतः क्तो भूते प्राप्त ततोपकृष्य वर्तमाने विधीयते । एवमत्रापि धातुमात्रात् क्रियासमभिहारे यङ् विहितो गतिवचनात्तु कौटिल्यइति तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैव बाधः सिद्धः । सत्यम् । अत एव नित्यग्रहण

तिकयोः प्रत्याख्यातम् ॥

१ . लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥ एभ्यो यङ् स्यात् धात्वर्थगर्हायां द्योत्यायाम् । लुप्लृच्छेदने । षद विशरणादौ । यत्तु आक० सदिः पद्यर्थे इति चौरादिको ण्यन्त' स इह न गृह्यते एकाच इत्यनुवृत्तेरिति हरदत्तस्तच्चिन्त्यम् । प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्याप्राप्तेः । अन्यथा लुपादेरपि हेतुण्यन्तस्य वारणीयतया सदेरेवोपन्यासे बीजाभावाच्च । चर गतौ । जप व्यक्तायां वाचि । जभी गात्रविनामे । दह भस्मीकरणे । अत एव दंशेति निपातनात् यङ्लुकि नलोप' । दन्दशीति । गॄ निगरणे, तुदादि । गॄ शब्दे क्र्यादिः । तत्र अदन्तविकरणसाहचर्यात्तुदादेरेव ग्रहणमित्येके । द्वयोरपीत्यन्ये । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते । चञ्चूर्यते । चरफलोश्चेति नुक् । उत्परस्यातः । हलिचेति दीर्घः । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । जपादीनां चतुर्णामभ्यासस्य जपजभदहदशभञ्जपशाञ्चेति नुक् । निजेगिल्यते । ऋतइद्धातो रपरत्वं द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य गुणः । जेगिर् य इति स्थिते ग्रोयङीति लत्वम् । न च परत्वाद्धलिचेति दीर्घ । तस्यासिद्धत्वात् । लत्वे कृते तु विहतनिमित्तत्वाद्दीर्घः । भावेति किम् । साधनगर्हायां मा भूत् । मन्त्रं जपति वृषल । अत्र स्वरवर्णादिभ्रशाभावाद्गर्हा नास्ति । कर्त्राख्यं साधनं तु गर्हितं शूद्रस्य वेदे अनधिकृतत्वात् । नित्यग्रहणमवधारणार्थमिहानुवर्तते । तस्य व्याख्यानं प्रत्याख्यानं च पूर्ववत् ॥

प्रपञ्चार्थम् । मालिन्या उपश्लोकयतीत्यादौ सापेक्षादुत्पत्त्यर्थं च । धात्वर्थे इत्यविशेषोक्तावपि स्वभावलभ्योऽर्थविशेषो वृत्तिकारादिभिर्निर्दिश्यते । तद्यथा । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । सत्यं करोतीति तु भाष्यम् । अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्य ॥ आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न । अर्थापयति वेदापयति । पुकैव सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थं तेन लिखापयतीत्यादि सिद्धमिति कश्चित् । तन्न । पुगेव करिष्यतइति भाष्यविरोधात् । तस्माल्लिखापयतीत्यपप्रयोग एवेत्याहुः । पादौ प्रक्षालापयतीति गृह्यप्रयोगस्तु छन्दोवत्सूत्रयः कुर्वन्तीति समाधेय इति हरदत्तादयः । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायति । उपवीणयति । तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति तृणाग्रम् । अनुकुष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थ इति हरदत्त । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयाति । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादड्व्यवायेपीति षत्वम् । त्वच संवरणे, पुंसिसंज्ञायामिति घ । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न । उक्तादेव धातो क्विपि हलन्तात्तत्करोतीति णौ त्वाचयतीत्युपधावृद्धिर्भवत्येव । प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभाव । तस्मात्सूत्रे त्वचेत्यकारो विवक्षितो न तु सत्यापेतिवदुच्चारणार्थ इत्यवधेयम् । वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति सवर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे । चोरयति । चिन्तयति ॥

हेतुमति च ॥ हेतु कर्तुः प्रयोजकः तद्व्यापारः प्रवर्तनारूपो हेतुमान् तस्मिन्वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन । यज्ञदत्तनिष्ठविक्लित्त्यनुकूलव्यापारविषयिणी प्रवर्तना

देवदत्ताश्रयेत्यर्थः । प्रवर्तनानेकधा । प्रेषणमध्येषणं तत्समर्थाचरणं चेति । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् । आज्ञेत्यर्थः । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणम् । प्रार्थनेत्यर्थः । तत्समर्थाचरणमपि बहुधा अनुमतिरुपदेशोनुग्रह इति । तत्र यस्यानुमतिं विना क्रिया न निष्पद्यते सोनुमतिमात्रे प्रयोजकः । यथा राजादिः । वैद्यादिस्तु ज्वरितः कषायं पिबेदिति उपदेशमात्रेण प्रवर्तकः । यस्तु केन चिज्जिघांसितं पलायमानं क्षणाद्धि सोपि हन्तुरनुग्राहकत्वात् प्रयोजक एव । तदिह अर्थप्रकरणादिगम्या अमी विशेषाः । सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं तु णिचोर्थः । स च णिचः शक्य इति मुख्यः पक्षः । द्योत्य इति पक्षान्तरमप्याकरे स्थितम् । यद्यपि हेतुशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् हेतुमानित्युक्ते यं प्रति प्रयोजकत्वं स एव लभ्यते । यथा पितृमानित्युक्ते पुत्रः । तादृशश्चेह कर्ता कारकाधिकारे हेतुसंज्ञोक्तेः क्रिया च । तथा च परशुः पाकस्य वा हेतुमत्त्वं युक्तम् । तथापि करणेइत्याधिकारात् नेह कर्ता गृह्यते । प्रकृत्येशोक्तत्वाच्च न पाकः । किन्तु पाकपर्यन्तया यो हेतुस्तदीयव्यापार एव स्वभावतो लोके णिजर्थ-

त्वाच्च । अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वमित्यादिव्यवस्थाऽभ्युपगमाच्च । प्रणाययति अभिप्रावयतीत्यादौ उपसर्गस्य प्रकृत्यर्थगतिविशेषद्योतकत्वे णत्वपत्वे स्त । णिचा सम्बन्धे तु नेत्यप्रमे स्फुटत्वाच्च । अतोत्र पक्षे नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । स्यादेतत् । प्रपञ्चनामात्य णिजर्थत्वे णिचो लोडादीनाञ्च पर्यायप्रसङ्गः । ततश्च पृच्छतु मां भवानिति वक्तव्ये णिजपि प्रयुज्येतेति चेत् । कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयस्तु नाद्यापि कर्तृत्वेनावधारितः । तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रवृत्तिर्णिजर्थः । केवला तु लोडर्थ इति विवेकः । उक्तं च । द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति । किञ्च प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः । अनियतकर्तृका तु णिजर्थः । पचेति हि वक्तुरेव प्रेरणा गम्यते । पाचयतीत्यत्र तु वक्तृभिन्नस्य । तत्करोतीत्युपसंख्यानम् । सूत्रयत्याद्यर्थं । गणपाठसिद्ध एवायमर्थ उपसंख्यानेनापि प्रदर्शितः । इह करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितं न प्रत्ययार्थः । तेन ण्यन्तात् भावकर्मणो भूतभविष्यतोः द्वित्वबहुत्वयोश्च लः सिध्यति । अयं णिच् प्रातिपदिकादेव न तु सुबन्तादिति माधवः । युक्तञ्चैतत् । सुप इत्यधिकारस्येह विच्छिन्नत्वात् । किञ्च चुरादिषु होवं पठ्यते प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । तत्करोति तदाचष्टे । तेनातिक्रामति । कर्तृकरणाद्धात्वर्थे इति । अस्यार्थ । प्रातिपदिकाद्धातोरर्थविशेषरूपे वाच्ये णिच् स्यात् । इष्ठनीव चास्मिन् बहुलं कार्यं स्यादिति । कूलमुद्रुजति उत्कूलयति । अस्यैव प्रपञ्चः तत्करोतीत्यादिः । एवञ्च प्रातिपदिकादित्युपक्रमादिदं सुबन्ताद्विधायकम् । तथा च प्रकृतवार्तिकमपि तत्समानार्थकत्वात्तथैव । तेनातिक्रामतीत्येतत्तु

कर्तृकरणादित्यस्यैव प्रपञ्चः। कर्तृग्रहणञ्च करणस्यैव विशेषणं करणत्वेन लोके प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणमिति भ्रान्त्युदसनाय। अन्यथा चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यान्न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्यादौ। एवञ्च तत्तेनेतिशब्दौ कर्मकरणयोरुपलक्षकौ करणस्य कर्मणश्च समर्पकात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। सुबन्तादुत्पत्तौ तु हस्तिनातिक्रामति अतिहस्तयतीत्यादौ णौ सुपो लोपे टिलोपे च कृते अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाज्जश्त्वं स्यात्। न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वम्। अज्झलादेशत्वात्। हरदत्तस्तु सुबन्ताण्णिचमभिमैति। यदाह तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणमिति। न चास्मिन्पक्षे पदकार्यप्रसङ्गः। इष्ठवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदत्वस्य बाधात्। अत एव हि पटिष्ठ इत्यादौ सुबन्तादिष्ठनि जश्त्वादिपदकार्याप्रवृत्तिः। किञ्च स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ माधवमतेऽप्येवैव गतिः। सुबन्तादुत्पन्नयोर्विन्मतोर्लुकि तत्प्रकृतेः सुबन्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन पदकार्यप्रसङ्गस्य स्पष्टत्वात्। तदिह मतभेदेन प्रातिपदिकात्सुबन्ताद्वा णिजिति स्थितम्। आद्यपक्षेपि यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणाद् ङ्यावन्तादपि भवति। अत एव णाविष्ठवदित्यत्र भाष्ये इष्ठवदित्यतिदेशस्य पुंवद्भावटिलोपयणादिलोपविन्मतोर्लुगर्थमिति पुंवद्भावोपि प्रयोजनतयोक्तः। इदञ्च दिङ्मात्रं न तु परिगणनमिति षष्ठएवाकरे स्पष्टम्। उदाहरणानि तु प्रपञ्चयामः। एनीमाचष्टे एतयति। हरिणीमाचष्टे हरितयति। न चात्र पुंवद्भावस्य इष्ठनि विशिष्याविधानात्कथमतिदेश इति वाच्यम्। विशेषातिदेशे सामान्यस्याप्यतिदेशात्। वसिष्ठवदत्र वर्तितव्यमित्युक्ते हि ब्राह्मणत्वं सामान्यनिबन्धनमप्यतिदिश्यतएव। तथेह भसंज्ञा-

निमित्ततद्धितत्वप्रयुक्तः पुंवद्भावोपीत्यदोषः। नन्वेतयतीत्यादौ टिलोपेन ङीपि निवृत्ते तत्सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारोपि निवर्त्यताम्। तथा च टिलोपेनैव गतार्थत्वे किमर्थं पुंवद्भावोपि पृथक् प्रयोजनतया भाष्ये गणित इति चेत्। अत्र कैयटः। सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायेदं तेन ऐनेय श्यैनेय इत्यत्र यस्येति लोपे कृतेपि नकारो न निवर्तते इत्याह। हरदत्तस्तु फलान्तरमपि मतान्तरत्वेनाह। इडविडमाचष्टे ऐडविडयति। दरदं दारदयति। इडविडशब्दो जनपदस्य क्षत्रियजातेश्च वाचकः। तस्माज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्,दरच्छब्दात् द्व्यञ्मगधेत्यण्। अञणोस्तद्राजसंज्ञा तेतद्राजा इति सूत्रेण, अञादीनामापादपरिसमाप्तेस्तद्विधानात् अतश्चेतिलुक्। अकाररूपस्य तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियां लुगिति हि सूत्रार्थः। ततश्च इडविद् दरत् स्त्री। ऐडविडो दारदश्च पुमान्। पुंवद्वचनेन च स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दे ऽतिदिष्टे सिद्धमिष्टम्। न चैवं गोत्रत्वेन जातित्वाज्जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः। औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात्। न चैवमप्यजादिगुणवचनादेवेत्युक्तेरिष्ठन एयाभ्यामसम्भवेन कथं तद्वदित्यतिदेश इति वाच्यम्। नहीष्ठनि दृष्टस्यैवातिदेशः किन्तु सम्भावितस्य। अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्। नन्वस्मिन्पक्षे ऐनेयः श्यैनेय इति कथं सिद्ध्येदिति चेत्। अत्र माधवः। अनन्यथासिद्धमपि ऐडविडयतीत्याद्युदाहृत्य एतयति श्येतयतीत्युदाहरन् भाष्यकारः सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयतीत्याह। वस्तुतस्तु पुंवद्भावस्यैकाक्षु टिलोपस्याभाषितपुंस्केषु च चारितार्थ्येपि एतयतीत्यादावन्तरङ्गत्वेन पुंवद्भाव एव ज्ञाप्यः सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्युक्तत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्।अत एव नकारर-

हितप्रयोगासिद्धिः । न चात्र टिलोपेपि सन्नियोगशिष्टन्यायेन नकारनिवृत्तिः सुलभेति वाच्यम् । उक्तन्यायेन नकारनिवृत्तौ कर्तव्यायामच परस्मिन्निति स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात् । अत एव पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्र इत्यादौ स्थानिवद्भावेनानुगादिश्रवणे प्राप्ते स्थानिवद्भावनिषेधार्थे क्विलुगुपधेति वार्त्तिके लुग्ग्रहणमिति भाष्यवार्तिकादौ स्पष्टम् । अत एवाभ्यासिकारसहितमेतदिति रूपं सिद्धम् । टिलोपे तु प्रक्रियादशायां परिनिष्ठिते रूपे वा ऽवर्णपरत्वाभावेन स्थानिवद्भावानतिप्रसक्तावुक्तरूपासिद्धिः । न चाल्लोपस्यापि स्थानिवद्भावः । तस्य ङीनिमित्तत्वेपि णिजनिमित्तत्वादिति ध्येयम् । पृथुमाचष्टे प्रथयति । णिचि वृद्धे पूर्वं टिलोप इति पक्षे अग्लोपित्वात्सन्वल्लघुनीत्यस्याप्रवृत्तेः । अपप्रथत् । परत्वाद्वृद्धौ आवादेशात्पूर्वं टिलोपे अनग्लोपित्वादपिप्रथत् । पक्षद्वयमपीदं मुण्डमिश्रेति सूत्रे प्रपञ्चितम् । एवं मृदुमाचष्टे म्रदयति । अमम्रदत् । अमिम्रदत् । भ्रशयति क्रशयति द्रढयति एषां चङि सर्वथाप्यग्लोपित्वात् । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् इत्येकमेव रूपम् । परिवृढयति । अत्रोपसर्गस्य पृथक्करणात्पर्यवृढयत् पर्यववृढत् । पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढञ्चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥ कविं पटु वा आचष्टे कवयति पटयति । अचकवत् । अचीकवत् । अपपठत् । अपीपठत् । कुमारीमाख्यत् । अचुकुमारत् । अत्र एकमेव रूपम् । सन्वल्लघुनीति दीर्घो लघोरिति च सूत्रे चङ्परे णौ परे अचा अव्यवहितं यल्लघु तस्मिन्परे योऽभ्यासः तस्येति कैयटादिसम्मते सूत्रार्थे यद्यभ्यासात्परं लघु न तच्चङ्परणिपरमिति दीर्घत्वस्याप्रसङ्गात् चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्य योऽभ्यासो लघुपरः तस्येति हरदत्ता

दिपक्षेपि कुमारीशब्दस्य पुंवद्भावेन वृद्धावप्यल्लोपित्वात् । नर्दीमाख्यत् अननर्ददित्यादि । ननु कैयटमते येननाव्यवधानमितिन्यायेन एकवर्णव्यवहिते अजीहरदित्यादौ सन्वद्भावोस्तु नाम । अचिक्षणदित्यादौ तु कथमिति चेत् । असस्मरदित्यादावित्वाभावार्थमत्स्मृदृत्वरेति अत्वविधानेन संयोगव्यवधानेपि भवतीति ज्ञापनात् । ऊढमाख्यत् औजढत् । ऊढिमाख्यत् औजिढत् । कर्तारमाचष्टे करयति । भर्तारं भरयति । दोग्धारं दोहयति । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृशब्दलोपोपि णाविति दिश्यत इत्येके । अन्ये तु छन्दस्युपदिष्टोसौ णावपि छन्दस्येवातिदिश्यतां नाम । भाषायान्तु कथं भवेत् । तस्माट्टिलोपे कर्त्रयतीत्याद्येव रूपमित्याहुः । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति । मापयति । इह प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति एकार्थयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ । अतो गुणे इति पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपे वृद्धौ पुगित्येकं मतम् । अन्ये तु परादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात्पररूपत्वे प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावाद् । शब्दौ त्वादयति मादयतीत्येव रूपमिति वदन्ति । प्रकृत्यैकाजित्येतत्प्रत्याख्यानभाष्यन्तूदाहरणविक्षेपे ऽन्यथासिद्धिरित्येतावन्मात्रपरम् । तद्यथा । वृत्तिकारोदाहृतेषु मध्ये श्रेष्ठादय आभान्सूत्रेण सिद्धाः । तत्यागोपज्येष्ठवदकारोच्चारणसामर्थ्यात् । इष्ठेमेयःस्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते । टिलोपो भाष्यकारेण प्रष्टचे ऽन्निमतोर्लुकि ॥ लुकोप्यादभूतस्य तदिमन्पक्षे प्रवर्तनात् । कनिष्ठादाविदं तुल्यं वृद्धोपस्य प्रवर्तनात् ॥ कैयटमाधवादिग्रन्थास्त्वेतदानुकूल्य इति वक्ष्यामः । अहृचपरिभाषया वृद्धिमकृत्वा त्वदयति मदयतीत्यन्ये प्रतिपन्नाः । युवामावां वा आचष्टे । युष्मयति अस्मयति । युवावौ द्विवचने इत्यत्र यद्यपि द्विवचने इत्यर्थग्रहणं तथापीह युवावौ न स्तः । विभक्तिप

भावात् । प्रातिपदिकादेव हि णिजिति माधवादयः । सुबन्तादिति हरदत्तपक्षेऽपि अन्तरङ्गानपीति न्यायेन विभक्तेर्लुकापहारात् ॥ त्वामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ वा अतित्वाम् । अतिक्रान्तान् अतित्वान् । आचष्टे । अतित्वयति अतिमयति । युष्मदस्मदोरेकार्थत्वेन प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमौ । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं ततष्टिलोप इति माधवः । तच्चिन्त्यम् । उपसर्गस्य पृथक्करणेन प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । तस्मादतित्वादयति अतिमादयतीत्येव बोध्यम् । अत्रापि पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोप इति मते अतित्वापयति अतिमापयति । युवामावां युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तमतिक्रान्तावतिक्रान्तान्वा आचष्टे । अतियुष्मयति अत्यस्मयति । इदानीं ण्यन्तात्क्विपि कश्चिद्विशेष उच्यते ॥ तत्र त्वां मां वा आचष्टइति आख्येयैकत्वे त्वाप् माप् । त्वाद् माद् त्वद् मद् इति प्रागुक्तमतभेदेन त्रिधा प्रातिपदिकानि । युवामावां युष्मानस्मान् वा आचष्टइति आख्येयस्यानेकत्वे त्वमयोरभावाण्णौ टिलोपे यवौ णिलोपे वेश्चापृक्तलोपे युष्म् अस्म् इति मान्ते प्रातिपदिके भवतः । ततः स्वादयः । तत्र प्रातिपदिकाष्टकादपि विभक्तीनां यथायथं ङे प्रथमयोरम्, शसोन, भ्यसोभ्यम्, पञ्चम्याअत्, एकवचनस्यच, युष्मदस्मभ्यांङसोश्, साम आकमिति सूत्रसप्तकेन विहिता आदेशा भवन्ति । एवं युष्मदस्मदोरनादेशे, द्वितीयायाञ्च, प्रथमायाश्चद्विवचनेभाषायामिति त्रिसूत्र्या विहितमात्वं योचीति यत्वं च भवत्येव । शेषेलोपस्तु आन्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतोन्त्यलोप इति व्याख्याने भवत्येव।शेषशब्दस्य मान्ताच्छेषपरत्वमाश्रित्य टिलोप इति व्याख्याने तु न भवत्येवाख्येयस्यानेकत्वे । तत्र हि शेषेलोपेनापहार्ये मान्तात्परं णाविष्ठवदित्यतिदिष्टेन टिलोपेनैवापहृतम् । आख्येयैक्ये

तु भवत्येव प्राक् टिलोपाभावात् । टिलोपं स्वीकृत्य पुर्का पान्तत्वमिति मते तु न भवत्येव । अजादौ यत्त्वविधानादात्त्वं हलादावेव पर्यवस्यति । त्वाहौसौ, यूयवयौजसि, तुभ्यमह्यौङयि, तवममौङसीति चतुःसूत्रीविहिताः प्रकृत्यादेशास्तु आख्येयैक्ये न भवन्त्येव मपर्यन्ताभावात्, आख्येयद्वित्वबहुत्वयोस्तु वैकल्पिकाः । तथाहि । मपर्यन्तस्येत्यत्र मान्तस्येत्येव सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्याद्युष्मदस्मदोर्मान्तत्वावस्थायां नादेशा इत्येकं मतम् । परिग्रहणाभावे मान्तस्यैव स्यात् । सति तु तस्मिन् मान्ते ततोधिके च भवतीति मतान्तरम् । उभयमिदं तस्मिन्नेव सूत्रे व्युत्पादयिष्यते । मतभेदाच्चेह फलितो विकल्पः । तत्र आख्येयद्वित्वे सुजस्ङेङस्सु परत्वात् त्वाहादिप्रवृत्तावपि औ अम् इत्यादिषु वचनान्तरेषु विभक्तिपरत्वाद्युवावौ एकस्मिन्मते स्त एव मतान्तरे तु न त्वाहादयो नापि युवाविति विवेकः । अथ रूपाणि, आख्येयैक्ये सौ त्वां माम् । वृद्धिर्नेतिवादिनान्तु शेषेलोपे त्वं मं शेषेलोपाट्टिलोपः । स चाचक्षाणे न प्रवर्त्ततइति पक्षेप्याख्येयैक्येस्त्येव दान्तयोरित्युक्तम् । यान्तयोस्तु पक्षे त्वायम् । मायम् । इत्थं सङ्कलनया त्रीणि, औङि त्वां मामित्येकमेव । प्रथमायाश्चद्विवचनइत्यात्त्वं जसि साविव त्रीणि शेषेलोपस्य यान्तयोः पाक्षिकत्वात् । अमृऔटोः त्वां माम् । शसि त्वान् मान् द्वितीयायाञ्चेत्यात्वम् । आदि । त्वाया माया । अवृद्धौ तु त्वया मया त्वाभ्यां माभ्यां त्वाभिः माभिः । ङयि अम् शेषेलोपः । वृद्धिपक्षे आतोधातोरित्यालोपः त्वं मम् । पक्षे त्वायं मायम् । त्वाभ्यां माभ्याम् । त्वाभ्यंमाभ्यम् । भ्यसि शेषेलोपः । अभ्यमादेशपक्षे तु शेषेलोप आल्लोपे च त्वभ्य मभ्यम् । अवृद्धिपक्षेप्येवम् । मान्तपक्षे त्वायभ्यं मायभ्यम् । तत्र भ्यसि अङ्गवृत्तपरिभाषया बहुवचने झल्येदित्येत्त्वं न । त्वत्

मत् ।। शेषेलोपे वृद्धिपक्षे आल्लोपः । त्वायत् मायत् । त्वाभ्यां माभ्याम् । त्वत् मत् ।, त्वायत् मायत् ।. त्वाम । त्वाय माय । त्वायो मायो । अवृद्धौ तु त्वयोः मयो । त्वाकं माकम् । त्वायाकं मायाकम् । त्वायि मायि । त्वायो मायोः । अवृद्धौ तु त्वयि मयि । त्वयोः मयो । त्वासु मासु । एवञ्च । आल्येयै- वयेत्र सुजसोश्चतुर्थ्यां भ्यसि च त्रयम् । टौसङिटाम्भ्यस्सु रूपे द्वे निश्चिनुष्वैकमस्त्यतः ॥ इदं त्ववधेयम् । कृतः कर्त्तर्यसंज्ञायामिति विशेष्यनिघ्नतोक्तेराचक्षाणस्य क्लीवत्वे सुजसोरसर्वनामस्थान- त्वेन भत्वादातोधातोरित्याल्लोपे त्वं ममित्येव रूपम् । अवृद्धि- वादिनां सम्बोधने एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपे हे त्व हे म । स्त्रीत्वे तु टाप् माम । सन्निपातपरिभाषया समाधेयः । यत्तु केवले समाधानद्वयम् अलिङ्गत्वाट्टिलोपाद्वेति तदिह न भवतीति दिक् । अथाल्येयद्वित्वे रूपाणि । सौ त्वं अहम् । प्रकृत्यादेशा- भावे युपं असम् । शेषेलोपस्याप्यभावे युष्मम् अस्मम् इत्थं त्रीणि । युवाम् आवाम् । युपाम् असाम् । जसि । यूयं वयम् । युपम् असम् । युष्मम् अस्मम् । अम्औटो युवाम् आवाम् । युपाम् असाम् । युवान् आवान् । युपान् असान् । युवया आवया । युष्या अस्या । युवाभ्याम् आवाभ्यां, युपाभ्याम् असाभ्याम् । युवाभिः आवाभिः । युपाभिरसाभि । तुभ्य मह्यम् । युपम् असम् । युष्मम् अस्मम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युपाभ्याम् असाभ्याम् । युवभ्यम् आवभ्यम् । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् । भ्यमादेशपक्षे तु युष्पभ्यम् । अत्र सयोगान्तलोपो न भाष्ये झल इत्यनुवर्त्तनात् । अननुवृत्तिपक्षे तु युड्भ्यम् । अस्मदस्तु स्कोरिति सलोपे अम्भ्यम् । शेषेलोपे तु ओभ्यम् । युवत् आवत् । युपत् असत् । युष्मत् अस्मत् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युपाभ्याम् । असाभ्याम् । भ्यसि ङसि च त्रीणि ।

तव मम । युष अस । युष्म अस्म । युवयोः आवयोः । युष्यो । अस्योः । युवाकम् । आवाकम् । युषाकम् । असाकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । युवयि आवयि । युष्मि अस्मि । युवयो-। आवयोः। युष्यो । अस्योः । युवासु आवासु युषासु असासु । एवञ्च चतुर्थ्या भ्यसि चत्वारि व्याख्याने द्वे तथान्यत । सुजस्ङेङस्ङसिभ्यस्तु आमि च त्रीणि निश्चिनु ॥ अथाख्येयबहुत्वे रूपाणि । त्वम् अहम् । युषम् असम् । युष्मम् । अस्मम् । युषाम् असाम् । यूयं वयम् । युषम् असम् । युष्मम् अस्मम् । युषाम् असाम् । युषान् असान् । युष्या अस्या । युषाभ्याम् असाभ्याम् । युषाभिः असाभिः । तुभ्यं मह्यम् । युषम् असम् । युष्मम् अस्मम् । युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषभ्यम् असभ्यं युष्मभ्यम् । युद्भ्यम् अभ्यम् ओभ्यम् । युषत् । असत् । युष्मत् अस्मत् । युषाभ्याम असाभ्याम् । उषत् असत् । युष्मत् अस्मत् । तव मम । युष अस । युष्म । अस्म । युष्योः । अस्योः । युषाकम् । असाकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्यि । अस्यि । युष्योः । अस्यो । युषासु असासु । एवञ्च, ङसिभ्यमाम्सु द्वे रूपे चतुर्थ्या भ्यसि तु त्रयम् । सुजस्ङेङस्सु च तथाख्येयभूम्न्येकमन्यत ॥ इह सर्वत्र प्रकृत्यादेशयन्त्यत्वशेषेलोपेषु कर्तव्येषु णिलोपो न स्थानिवत् यत्रो लुप्तत्वादिति दिक् । श्वानमाचष्टे शावयति । श्वन् इ इति स्थिते णाविष्ठवदित्यतिदेशेन द्वौ टिलोपौ प्राप्तौ टेरित्येकः नस्तद्धित इत्यपरः । तत्र प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो येननाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैवेति तस्मिन्निटचेपि नस्तद्धित इति भवत्येव । तत इष्ठवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञयैव वकारस्य सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशः । न च दविष्ठ इत्यादौ इष्ठनि ओर्गुणः पूर्वस्य दृष्ट इति इहाप्यतिदिश्यतेति वाच्यम् । तस्मिन्कर्तव्ये

सम्प्रसारणटिलोपयोरसिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वात् । अन्ये तु ब्र- म्निष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाट्टिलोपात्परत्वाट्टेरित्येव प्रवर्त्तते । तच्चेह प्रकृतिभावेन निवृत्तम् । नस्तद्धितइति तु इष्ठनि क्वापि न दृष्टमिति तस्येहानतिदेशात् । सम्प्रसारणपूर्वत्वयोः शुनयतीति रूपमाहुः । न च टिलोपयोराभीयत्वेन अ- न्योन्यस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् । विप्र- तिषेधे आभीयमसिद्धत्वं नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । विद्वां- समाचष्टइत्यत्र णौ टिलोपे विद्वयतीति दौर्गाः । अत्र संप्रसारणाभावश्चिन्त्य इत्यात्रेयः । अङ्गवृत्तपरिभाषया चिन्त्यो- द्धारो बोध्यः। संप्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्येके । अन्ये तु विदयतीत्याहुः। तथाहि।नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक् संप्रसार- णन्ततोन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे पश्चाट्टिलोपः । न च टिलोपस्यापि नि- त्यत्वम् । शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वात् । ननु सम्प्रसारणमा- त्रेण न शब्दान्तरप्राप्तिः किन्तु पूर्वरूपेण । यस्य च लक्षणान्त- रेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति चेन्न । यस्यचेत्यस्य असार्वत्रिकतायाः हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । उदञ्चमाचष्टे उदी- चयति । अत्र उपसर्गस्य पृथक्करणात् क्विबन्तात् लुप्तनकारा- दच्छब्दाण्णिच् । प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावे इष्ठवदित्यतिदेशेन भत्वे अच इत्यल्लोपे प्राप्ते तदपवाद उदईदितीत्वम् । चाङि तु उदैचिचत् । अत्र णिलोपस्य द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वादजादेर्द्वि- तीयस्येति चिशब्दस्य द्वित्वम् । अङ्गत्वाद् वृद्धिः । ल्यपि लघुपूर्वत्वाभावेन अयादेशाभावाण्णिलोपे उदीच्य । प्रत्यञ्चमा- चष्टे प्रतीचयति । अत्राच इत्यल्लोपः । चाविति पूर्वपदस्य दीर्घः। चङि चिशब्दात्पूर्वमटि यणादेशे प्रत्यचिचत् । इकोसवर्णेइति प्रकृतिभावपक्षे प्रति अचिचत् । ल्यपि प्रतीच्य । सम्यञ्चमाचष्टे

समीचयति। चङि। सम्यचिचत्। समि अचिचत्। समीच्य। तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ्। तिरसस्तिर्यलोपेइति तिर्यादेशः। तमाचष्टे तिराययति। इष्ठवद्भावेन टिलोपेनाञ्चतेरपहारे वृद्ध्यायौ। न चात्र अञ्चेतेर्लोपात् तिरसस्तिरिः कथमिति वाच्यम्। अलोपे इति हि अच इति विधीयमाने लोपे तिर्यादेशो वार्यते। तस्यैवानन्तरत्वात्। इह तिरेरिकारस्य वृद्ध्यायोः कृतयोरकृतयोर्वा लोपः प्राप्तो ऽकृतपरिभाषया न भवति। यद्वा चिणोलुङ्न्यायेन प्रथमप्रवृत्तटिलोपस्य असिद्धवदत्रत्यसिद्धत्वात् पुनष्टिलोपो न। अत एव तिरेः स्थानिवत्वेनाव्ययत्वात् अव्ययानां भमात्रे इति प्राप्तोपि टिलोपो न भवति, एवं यस्येति लोपोपि न भवति। परया वृद्ध्या बाधाद्वा। चङि अग्लोपित्वेन उपधाह्रस्वो न। अतितिरायत्। सह अञ्चतीति सध्र्यङ्। सहस्यसध्रिः। सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्र्याययति। असमध्रायत्। पूर्ववत्पुनष्टिलोपो न। स्यादेतत्। यदि तिरिसध्र्योरिकारे टिलोपस्याप्रवृत्तौ चिणोलुङ्न्यायेनासिद्धत्वं मूलम्। तर्हि कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति न सिध्येत्। तत्रापि इष्ठवद्भावेन प्रवृत्तस्य पुंवत्त्वस्य तेनैव कुमाराकारलोपे असिद्धत्वापत्तेरिति चेन्मैवम्। अतिदिश्यमानानाङ्कार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यभ्युपगमात्। पुंवत्त्वस्य च भस्याढेतद्धितइति आभीयेभ्यः प्रागेवोत्पत्तेः। अत एव भाष्यकारेण लोहिनीमाचष्टे लोहितयतीत्युदाहृतम्। विष्वग्यञ्चमाचष्टे विष्वद्राययति। देवद्र्यञ्चमाचष्टे देवद्राययति। विष्वग्देवयोश्चेति चकारात् सर्वनाम्नोद्र्यादेशे सर्वद्राययति। अदसोऽन्यादेशे अमुमुआययति। अदमुआययति अदद्राययति। चङि। अजादित्वात् द्वितीयस्य द्वित्वम्। अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः। आमुमुमुआयत्। आददमुआयत्। आददद्रायत्। आद्ये

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति मुत्वस्यासिद्धत्वाभाव । इमाचष्टे आययति, प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे वृद्धौ आयादेश । चङि उपधाह्रस्वे द्वितीयस्य द्वित्वे माभवानाययत् । न च द्वित्वे कर्तव्ये णौ कृतं स्थानिवदिति वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । स्थानिरूपस्य यत्र द्विर्वचनं लभ्यते तत्र हि तत् । इह तु णेरेव द्विर्वचनमिति माधवः । वस्तुतस्तु अचिकीर्त्तदित्यत्र अतिव्याप्तिं वारयितुमो पुयणजीति ज्ञापकस्य सजातीयविषयतामाश्रित्य अवर्णवदुत्तरखण्डएव स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरिति द्विर्वचनेचीतिसूत्रएवावोचाम । स्पष्टञ्चैतदेवमुरादितिसूत्रे रक्षितपदमञ्जर्यादिष्वपि । उत्तरखण्डस्यावर्णवत्तापि न प्रयोगपर्यवसायिन्येवेत्याग्रह किन्तु प्रक्रियावस्थागतापि । तेन औजिढदपीप्यदित्यत्र द्विर्वचनोत्तरकाल टिलोपेन लोपः पिबतेरित्यनेन च उत्तरखण्डे अवर्णापहारेपि न क्षतिः । भुवमाचष्टे भावयति । चङि अबीभवत् । णौकृतस्य स्थानिवत्त्वात् भूशब्दस्य द्वित्वम् । पुनरुत्तरखण्डे वृद्ध्यावौ ह्रस्व । ततः सन्वद्भावे ओः पुयण्जीतीत्वम् । दीर्घोलघोरिति दीर्घः । नन्विह भूइत्यस्य द्वित्वे सत्युत्तरखण्डे वृद्ध्यावह्रस्वत्वानि प्रवृत्तानि । एवञ्च अभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वात् तस्य सन्वद्भावेन पुयण्लक्षणे इत्वे कर्तव्ये णौचङीति ह्रस्वस्य अच परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे अलघुपरत्वात्कथमित्वमिति चेत् । उच्यते। ओ पुयणजीतीत्वस्य सन्वदतिदेशस्य च आरम्भसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावस्येहाप्रवृत्ते । मृत्युमाख्यत् अमुम्रवत् । अत्र यः अवर्णपरो यण् नासावभ्यासात्परः । यश्च परः पवर्गः नासाववर्णात्पर इति इत्वाभाव । अशिश्रयत् । णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन श्रिशब्दस्य द्वित्वम् । इत्सम्भमाख्यत् । अजीहयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् । अरीर-

यत् । नावम् । अनूनवत् । स्वभम् । स्वाशभत् । स्वराचष्टे । स्वयति । अव्ययानां भमात्रे इति टिलोप । प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावस्तु येननाप्राप्तिन्यायेन आनन्तर्याच्च टेरित्यस्यैव टिलोपस्य नान्यस्येत्युक्तम् । णौ कृतत्वेन टिलोपस्य स्थानिवत्वात् स्वर्शब्दस्य द्वित्वे असत्त्वदित्येके । अजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वं, अयं त्वज्झलादेश इति स्थानिवत्वाभावात् स्विशब्दस्य द्विर्वचने असिस्वदित्यन्ये । बहूनाचष्टे भावयति । अत्रेष्ठस्य यिट्चेति इष्ठनि विहितत्वात् बहोर्भूभावः । यिडागमस्तु न भवति णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणेन इष्ठवदिति उपमानादपि सप्तम्यन्ताद्वतिः । तेन इष्ठनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तस्यैवातिदेशो नत्विष्ठनः कार्यस्यापीति सिद्धान्तात् । प्रातिपदिकस्येति वचनस्य प्रत्ययकार्यानतिदेशार्थत्वाच्च टेरिति सूत्रे कैयटेन भावयतीत्युदाहृत्य यिट्सन्नियोगशिष्टत्वाद्भूभावस्य यिडभावे अस्याप्यभावात् । बहयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तम् । हरदत्तेन तु सोपपत्तिकत्वात्तत्रैव प्रावल्यमिति मन्यमानेन बहयतीति स्वपक्षत्वेनोक्त्वा भावयतीत्येकीयमतेनोक्तम् । अत एव पुरुषकारेपि भावयतीति चिन्त्यमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु कैयटपक्ष एव प्रबलः । तथाहि । इष्ठवदिति कार्यातिदेशः । कार्यस्यैव प्राधान्यात् । तथा च इष्ठवद्वचनमेव प्रकृतौ दृष्टानामिह विधायकमिति तदेव भूभाव विधत्ते, तथा च सन्नियोगाभावः स्पष्ट एव । चान्द्रकौमारशाकटायनेषु तु इष्ठनि युग्वेति बहोरेव युकं विधाय भूययतीति स्वीकृतम् । स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दूरं दवयति । युवानं यवयति । ह्रस्वयति । क्षेपयति । क्षोदयति । अत्राद्येषु गुणस्य अचोञ्णितीति वृद्धिः प्राप्ता । अङ्गवृत्त इति वा प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति बहुलग्रहणाद्वा न भवति । युवतिशब्दादपि इष्ठनि लिङ्गविशिष्टपरि-

भाषया स्थूलदूरेति यणादिपरलोपादेः सत्त्वाण्णावपि तदतिदेशात् यवयतीत्येव रूपम्। यद्वा पुंवद्भावे कृते यणादिपरलोपात्तदेव रूपम्। शीकरव्यतिकरमरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वतीति कालिदासप्रयोगस्तु चिन्त्य इति सुधाकरादयः। वस्तुतस्तु दूरमयते दूरात् तं करोतीति समाधेयम्। स्त्रिवणमाचष्टे स्त्रजयति। अग्लोपितदेशाद्विनो लुक्। प्रकृत्यैकाजिति टिलोपो न। अतउपधाया इति वृद्धिस्तु अग्वृत्त इति न भवतीति भाष्ये स्थितम्। गोमन्तमाचष्टे गावयति मतुब्लुकि अचोञ्णितीति वृद्धिः। चङि अग्लोपित्वात्सन्वदित्वदीर्घत्वयोरभावे असस्त्रजत्। अजुगवत् इत्यादि। युवानमल्पं वाचष्टे कनयति, युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां, पक्षे, यवयति। युवतिमल्पां वेति विग्रहेप्येवम्। अन्तिकमाचष्टे नेदयति। बाढमाचष्टे साधयति। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। प्रशस्यमाचष्टे प्रशस्यति। इह प्रशस्यस्यश्र, ज्यचेति श्रज्यौ न भवतः। उपसर्गस्य पृथक्करणादिति माधवः। यत्तु सुधाकरेण श्रापयतीत्युदाहृतम्। यच्च शाकटायनेन श्रयतिज्ययतीति। तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। वृद्धमाचष्टे ज्यापयति। अयञ्च ज्यादेशः वर्षादेशेन सह विकल्पते। प्रियस्थिरेति मादय.। प्रियमाचष्टे प्रापयति। स्थिरं स्थापयति स्फिरं स्फापयति। उरुम् वरयतीति सुञ्धातौ माधवः। ऊर्णुधातौ तु वृद्धिं स एवोदाजहार। बहुलं बंहयति। गुरुं गरयति। वृद्धं वर्षयति। तृप्रं दुःखं तदाचष्टे त्रपयति। दीर्घं द्राघयति। वृन्दारकं वृन्दयति इति इष्ठवद्भावोदाहरणप्रपञ्च॥ प्रकृतमनुसरामः। सूत्रङ्करोति सूत्रयति। इह व्याकरणस्य सूत्रङ्करोतीति वाक्ये द्रव्यरूपं, सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते। लक्ष्यलक्षणसमुदायश्च व्याकरणशब्दार्थः। तयोरंशांशिभावात् षष्ठी। वृत्तौ तु सूत्रशब्दो ऽनर्थकः करोत्यर्थपरोवेति

पक्षद्वयेपि सूत्रस्य पदार्थैकदेशत्वात् न तेन व्याकरणं सम्बध्यते। किन्तु करोत्यर्थेनैवेति व्याकरणं सूत्रयतीति द्वितीयैव भवति । तत्रापि सम्बन्धसामान्यविवक्षायां मातुः स्मरतीतिवत् षष्ठी भवत्येवेति दिक्। आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ आख्यायतइत्याख्यानम् । बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। आख्यानशब्देन च तदभिधायी शब्दो गृह्यते अर्थे कृदन्तत्वासम्भवादिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु करणे ल्युट्। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कंसवध इति कृदन्त आख्यानशब्दः । ततो द्वितीयान्तात्प्रातिपदिकाद्वा णिच्। कृतो ऽप्प्रत्ययस्य लुक्। तस्यैव या प्रकृतिः हन् इति, तस्याः विकारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणावस्थानम् । यद्यपि कृतो लुकि कृते तत्सन्नियोगशिष्टस्य वधादेशस्य निवृत्तिः सिद्धैव । हनश्चवध इति सूत्रेण हि अप्प्रत्ययवधादेशौ सन्नियोगशिष्टौ। तथापि सीतायोगमाचष्टे सीतया योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगशिष्टत्वेन तन्निवृत्त्यर्थंप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमिति कैयटहरदत्तमाधवादयः । वस्तुतस्तु निमित्तापायन्यायेनैव तत्सिद्धेस्तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदम् । नहीदं वचनं नापि न्याय इति वदद्भिरपि अकृतव्यूहपरिभाषायाः तन्त्स्थानापन्नायाः पुरस्कृतत्वात्तस्या एवानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यतइति निष्कर्षः । इदञ्चाचःपरस्मिन्निति सूत्रएव प्रपञ्चितमस्माभिः। एवञ्च कंसहन् इ इति स्थिते अङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्यैव प्राप्ता ततश्चाड्द्विवचनयोर्दोषः स्यात्। अत उक्तं प्रकृतिवच्चकारकमिति । अस्यार्थः । प्रकृतेर्हेतुमण्णिचः प्रकृतिः षष्ठ्यन्ताद्वतिः । वधादेः कृदन्तस्य यत्कारकं कंसादिकं तस्य कृत्प्रकृतेर्हन्यादेः हेतुमण्णौ धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यद्रूपं तदेव

भवतीति। अत एव राजागनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यत्र नकारश्रवणमप्युपपन्नम्। अनेन चातिदेशेन कारकस्य धातावनन्तर्भावे लब्धे तद्व्यतिरिक्ताद्धात्वादेरेव णिच्। एतेन कंसमजीघतदित्यत्र द्विर्वचने यथाभिमतं सिध्यतः। नन्वेनमपि होहन्तेरिति हनस्तोचिण्णलोरिति च कुत्वतत्वे न प्राप्नुतः। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिति चेत्। अत्र हरदत्तमाधवादयः। प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः। कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। कार्यशब्दश्चाध्याहार्य। हेतुमणिच्प्रकृतौ यादृशङ्कारकं तथेहापि, यादृशञ्च तत्र कार्यं अड्द्विर्वचनतत्वकुत्वादि तदपीह तथैवेत्यर्थः। इह च अड्द्विर्वचने अतिदेशद्वयेनापि सिध्यतः। असङ्कीर्णोदाहरणन्तु द्वितीयादिकं कुत्वतत्वादिकञ्चेति विवेकः। इह कंसवधसुभद्राहरणादिनिरूढोपाख्यानएव णिजिति नाग्रहः। किन्तु प्रतिपादनमात्रे। तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति। यद्यपीह कृत्प्रकृतौ राजा कर्तासीत्। तथापि गमेर्हेतुमण्णौ गतिबुद्धीति कर्मीभूतः। तद्वच्चेहापि। राजानमित्यस्य प्रकृतिभागो यद्यपि अन्तर्वर्तिन्या षष्ठ्या प्रत्ययलक्षणेन पदम्। तथापि नकारश्रवणं भवत्येव रूपातिदेशबलात् देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीति तृतीयैव भवति। गतिबुद्धीति नियमेन कर्मत्वापहारे कर्तृत्वस्यैव स्थितेरिति दिक्। दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ मृगाणां रमणं मृगरमणम्। कर्तृषष्ठ्या समासः। तदाचष्टे मृगान् रमयति। यदा प्रतिपाद्यकर्तृकदर्शनार्थमाख्यातं तदैव णिजिष्यते नान्यदित्येतदर्थं वचनम्। येयमाख्यातरूपा वृत्तिः सा यदि दृश्यर्थः। तेन स्वयं मृगरमणमनुभवन् अन्यस्मै दर्शयितुमाचष्टे इत्यस्मिन्विषये मृगान् रमयतीति प्रयोगः। यदा तु अरण्ये दृष्टं मृगरमणं ग्राममेत्यान्यस्मा आचष्टे एवं तत्र मृगा रमन्तइति

तस्मिन्नाख्याते बोधनीये मृगरमणमाचष्टे इति वाक्यमेव भवति। अत्र कैयटादयः। तृश्यर्थायामेवेति नियमो मृगरमणादिविषयक एव। न तु सार्वत्रिकः। तेन राजागमनादौ तृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिज् भवत्येवेत्याहुः। लोपश्च कालान्तसंयोगे मर्यादायाम्। इह आख्यानादिति न सम्बध्यते। शेषं पूर्ववत्। सन्निहितया आख्यानक्रियया सह कालस्य साकल्येन सम्बन्धे बोधनीये णिच्। मर्यादावचनस्याङो लोपश्चेत्यर्थः। उदाहरणन्तु विवसनं विवासः, अतिक्रमणं घञ् रात्रेर्विवास इति कर्तृषष्ठ्या समासः। ततः आङ्मर्यादाभिविध्योरित्याङा सहाव्ययीभावः। आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति। यावद्रात्रेरतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः। वसिक्रियायां कर्तृभूताया रात्रेर्हेतुमण्णौ सावकर्मत्वं वसेरकर्मकत्वात्तद्वदत्रापि णौ कर्मत्वं रात्रिमित्यस्य लुप्तषष्ठ्यन्तत्वेन प्रकृतिभागस्य पदत्वे इको सवर्ण इति पाक्षिकः प्रकृतिभावः प्राप्तः पूर्ववद्रूपातिदेशान्निवर्तते। इहाख्येयं णिच्प्रकृत्या अनुपात्तमपि अर्थाद्गम्यते। तद्वाचकस्तु भारतकथामित्यादिः शब्दो नेह प्रयोक्तव्यः। तत्समभिव्याहारे हि सति णिजेव नोत्पद्यते अनभिधानात्। अत्र च प्रमाणं वक्ष्यमाणं भाष्यकारीयं प्रत्याख्यानमेव। नहि फलभेदे प्रत्याख्यानं सम्भवति। प्रत्याख्यानपक्षे च कथामित्यादेर्यथा न प्रयोगस्तथा प्रत्याख्यानावसरएव स्फुटीभविष्यति। तथाप्रकृतियच्चकारकमित्यस्य पूर्वोक्ते विपरीतक्रमाध्याहारव्याख्यानेऽपि भाष्यकारीयप्रत्याख्यानं प्रमाणमिति दिक्। चित्रीकरणे प्रापि॥ आख्यानादिति विहाय शिष्टं सम्बध्यते। कृदन्तादाश्चर्यकरणे गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थे णिच् स्यात्। कृल्लुगादि पूर्ववत्। उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्राप्नोति सूर्यमुद्गमयति। इह उज्जयिन्या माहिष्मती दूरदेशस्थेति तावतो देशस्य

प्रागुदयादतिक्रमणमाश्चर्यकरणम् । प्रकृतिवच्चकारकामिति सूर्यस्य पृथग्भावः। संग्रामयतेरेव सोपसर्गादित्युक्तेश्छन्दस्यापि पृथक्करणम् । सूर्यस्य हेतुमण्णौ कर्मत्वात् इहापि कर्मत्वे सूर्यमुद्गमयादित्यादि। नक्षत्रयोगे ज्ञि॥ नक्षत्रयोगवाचिनः कृदन्ताज्जानात्यर्थे णिच् । शेषं प्राग्वत् । पुष्येण योगः कर्तृकर्मकः योग इत्यर्थः॥ पुष्यो हि चन्द्रमसं युनक्ति सम्बध्नाति।इह कर्मणोपि गम्यमानत्वादुभयप्राप्ताविति नियमात्कर्तरि षष्ठ्यभावे तृतीया । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छतीतिवत्। पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति।युजेः कर्तुं पुष्यस्य गत्यादिकर्तृष्वनन्तर्भावेण हेतुमण्णौ न कर्मता किन्तु कर्तृत्वमेवेति । इहापि तथा, तेन तृतीयैव । इदञ्च आख्यानात्कृत इत्यादि वार्तिकजातं भाष्यवार्तिकयोरेव प्रत्याख्यातम् । तदीयलक्ष्यजातस्य आरोपेणापि सूपपादत्वात् । तथाहि । कंसं घातयतीति तावदारोपः । ये हि कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः ते कंसानुकारिणं नटं सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतं तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्तीव । येपि चित्रं व्याचक्षते इयं मथुरा अयं प्रासादः अयं भगवान् वासुदेवः प्रविष्ट इत्यादिक्रमेण, तेपि तथैव । येपि ग्रन्थं वाचयन्तः कंसवधमाचक्षते ग्रन्थिका नाम तेपि तत्तत्पदार्थविषयकनिश्चयोत्पादनात्तास्ताः क्रिया निर्वर्तयन्तीव । तथा च स्पष्ट आरोपः । किञ्च गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घानिष्यते किं गतेनेह तेन हत कंस इत्यादिषु निरूढेषु व्यवहारेषु तवाप्येवैव गतिः । नह्यत्र णिज्विधिः किञ्चिदुपकरोति । उक्तोदाहरणेषु णिच्प्रवेशाभावात् । उक्तञ्च शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् । प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते,इति ॥ एवं राजानमागमयतीत्यादावपि बोध्यम् । राजानमानयतीत्यादौ हि णिजभावात्तवाप्येवैव गतिः ।

रात्रिं विवासयतीत्यत्रापि विचित्रकथाख्यानेन रात्रिरनेनैव गमितेति आरोपः। निशाभिनायेत्यादौ च तथाप्येवमेव गतिः। सूर्यमुद्गमयतीत्यत्रापि प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यारोपः तदालम्बनन्तु माहात्म्यमयं सूर्योद्गमनं लभेयेत्येवरूपस्य देवदत्ताभिमेतार्थस्य निर्वृत्तिरेव। यो हि यस्य प्रवर्त्यः स तस्याभिमतं निर्वर्तयति। तत्र स्वभृत्यर्थं प्रवर्तमाना अपि शिष्यादयो गुर्वभिमतमपि उद्दिशन्त्येव। सूर्यस्तु न देवदत्ताभिमेतोद्देशेन प्रवर्तत इति वैषम्यम्। तथापि अभिमतार्थसम्पत्तिमात्रेण आरोपे न काचित् क्षतिः। एवं पुष्येण योजयतीत्यत्रापि ज्योतिःशास्त्रपरिशीलनेन पुष्ययोगस्य सर्वान्मत्याविष्करणात् योजयतीत्यारोपः॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम्॥

कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ एभ्यो धातुभ्यो यक् स्यात्स्वार्थे। कण्डूञ्। कण्डूयति। कण्डूयते। न च कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकान्येवेति वाच्यम्। गुणनिषेधार्थेन यकः कित्त्वेन तेषां धातुत्वसिद्धेः। न चैवं धातोरित्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। प्रातिपदिकानां वारणीयत्वात्। न चैते धातव एवेति वाच्यम्। कण्ड्वादिषु केषां चिद्दीर्घपाठेन प्रातिपदिकत्वसिद्धेः। यदि हि धातव एव ते स्युस्तर्हि वाग्रहणं निवर्त्य नित्यो यगिति तावदाश्रेयम्। अन्यथा शबादौ कण्डवतीत्याद्यनिष्टरूपप्रसङ्गात्। एवं स्थिते ह्रस्वान्तादपि यकि मन्तूयतीत्यादिवदकृत्सार्वेति दीर्घत्वे कण्डूयतीत्यादिसिद्धेः किं दीर्घपाठेन। तस्मात् कित्त्वदीर्घाभ्यां ज्ञापकाभ्यां धातवः प्रातिपदिकानि चेति द्विविधाः कण्ड्वादय इति स्थितम्। उक्तञ्च भाष्ये। धातुप्रकरणाद्धातुः

कस्य चासञ्जनादपि॥ आङ्चायामिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित इति। तत्र धात्वधिकारात् धातुभ्य एव प्रत्ययः। स च नित्य इति सिद्धान्तः। स्यादेतत्। एषां प्रातिपदिकत्वमेवास्तु त्यज्यतां दीर्घपाठः प्रत्ययस्य कित्त्वञ्च। नचैवमकृत्सार्वेति दीर्घे क्ङिति विधीयमान इह न स्यादिति वाच्यम्। तत्र क्ङितीत्यस्य निवृत्तेः। न चैवमुरुया धृष्णुयेत्यादावतिप्रसङ्गः। तस्य छान्दसत्वात्। न च यको नित्यत्वे कण्डूरिति न सिद्ध्येदिति वाच्यम्। कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे क्वौ अल्लोपे लोपोव्योरिति यलोपे च तत्सिद्धेः। न च यलोपेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्। नपदान्तेति निषेधात्। न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यादिति वाच्यम्। सति स्थानिवत्त्वे अकारान्तस्यैव धातुतेति पूर्वदले उवङोप्रासेः। तर्हि यण् स्यादिति चेत्। अस्तु, तस्य ऊठ् करिष्यते। न च ऊठि कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन क्विप्परत्वं नास्तीति वाच्यम्। वकारस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। ननु स्थानिद्वारकमनादिष्टादच पूर्वत्वमस्त्येव। 'न च तस्याशास्त्रीयत्वान्नातिदेश इति माधवोक्तं युक्तम्। अनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य कर्तव्यस्य अचःपरस्मिन्नित्यतिदेशस्य शास्त्रीयतया स्थानिवत्सूत्रेण अतिदेशातिदेशस्य दुर्वारत्वात्। अन्यथा नपदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न। स्थानिद्वारकस्य अनादिष्टादच पूर्वत्वस्य असार्वत्रिकतायाः प्रागेव निर्णीतत्वात्। अत एव ऊठि कृते पुनरुवङ् न। यद्वा क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधाद्यणेव मास्तु। नन्वेवमपि कण्ड्वावित्यादौ संयोगपूर्वकत्वेन ओःसुपीत्यस्याप्रवृत्तौ उवङ् स्यादिति चेत्। अस्तु, क्विपः प्रत्ययलक्षणेनोठ करिष्यामः। तस्मा प्रातिपदिकान्येवैतानि दीर्घकित्त्वे च निष्फले इति चेत्।

मैनम् । उवङो बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया ऊठो दुर्बलत्वात् । किञ्चोक्तरीत्या हि कण्डूरितिवत् मन्तूरित्यादि स्यात् । मन्तरित्यादि च न सिध्येत् । अथ धातोःकर्मण इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तेत तर्हि यद्यपि मन्तुरित्यादि ह्रस्वं सिद्धं तथापि कण्डूरितिवदल्लोपयलोपाभ्यां मन्तूरित्यपि स्यात् । तथा यगनुत्पत्तिपक्षे मन्तुरित्यादिवत् कण्डुरित्यपि स्यात् । किञ्च सुखादिभ्यो यक्प्रत्यये तस्य अनार्द्धधातुकत्वादतोलोपाभावे अकृत्सार्वेति दीर्घे सुखायतीत्यादि स्यात् । सुख्यतीत्यादि चेष्यते । अथ हलन्तमेव पठ्येत, तर्हि सुखं दुःखमित्यकारान्तं न सिध्येत् । तस्माद्यथान्यासमेव मनोरमम् । नन्वेवमपि प्रातिपदिकैः कण्ड्वौमन्तुरित्यादि यद्यपि सिद्धं तथापि यगन्तेभ्यः क्वौ अनिष्टं स्यादेव । तद्यथा । कण्डूयतेः कण्डुवौ कण्डुवः । मन्तूयतेः मन्तू । सुखादे सुगित्यादि हलन्तम् । नैष दोषः । यगन्तेभ्यः क्विप एवानुत्पत्तेः । उक्तं हि भाष्ये । । नैतेभ्य क्विप् दृश्यतइति । कथन्तर्हि कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति नपदान्तसूत्रे उक्तमिति चेत् । यपजन्ताक्विपोस्त्वेहि । तत्र च कण्डुवादिस्युवाङिष्ट एव । एवं प्रातिपदिकादाचारक्विबन्तात्क्यङन्ताद्वा क्विप्यपि बोध्यम् । स्यादेतत् । कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येव यथान्यासं दीर्घाश्च सन्तु । ककारस्तु त्वङ्गता वाग्रहणञ्चानुवर्त्तताम् । यगन्तात्क्विपोनभिधानञ्च आवयो स्तुल्य तत्किं कण्ड्वादीनां धातुत्वेनेति चेत्, उक्तरीत्या सुख्यतीत्याद्यसिद्धेः, प्रातिपदिकात्प्रत्यये तस्यानार्द्धधातुकत्वेन सुखायतीति स्यादिति हि स्पष्ट एव दोष । यत्तु कौमुद्याम् । कृत्वर्थे यक् स्यात् । धातवः प्रातिपदिकानि चेति कण्ड्वादयो द्विविधाः । कण्डूं करोति कण्डूयते । नामधातुत्वात्ययेष्टं द्वित्वे प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्य इत्युक्तं तदेत-

त्सर्वमाकरविरुद्धमनेकदोषग्रस्तञ्च । तथाहि । कण्ड्वर्थ इति व्याख्यानेन करणे इत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते तच्च व्यर्थं धात्वर्थमात्रस्यानुवृत्तिं विनापि लाभात् । ततोतिरिक्तस्य चानन्वयात् । एवञ्च कण्डूं करोतीति विग्रहप्रदर्शनमप्ययुक्तम् । नामधातुत्वादिति च सुतरामशुद्धम् । धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव यगिति सिद्धान्तात् । अथ प्रातिपदिकादेव यकमभ्युपैषि तर्हि लङादौ कण्ड्वतीत्यादि स्यात् । अथ प्रातिपदिकान्येव कण्ड्वादीनीत्यभिप्रैषि तर्हि सुख्यतीत्यादि न सिध्येत् । द्विविधाः कण्ड्वादय इति स्वोक्तिविरोधश्च । आकरविरोधस्तु स्पष्ट एवेत्यास्तां तावत् । मान्यास्तु अनेकदोषदुष्पमपीमं प्रक्रियामयटकं कथञ्चित्समर्थयन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकान्येव कण्ड्वादय तेभ्यश्च वैकल्पिको यक् इति पक्षेणायं ग्रन्थ । अत एवोक्तं कण्ड्वर्थे इति निगृहीतश्च कण्डूं करोतीति च । नहि धातुभ्यो यकि प्रातिपदिकेभ्यो वा नित्ये यकि अयं विग्रहः सम्भवति । एवञ्च नामधातुत्वादित्यपि सम्यगेव । कथन्तर्हि द्वैविध्यमुक्तमिति चेत् । यगन्ताः सन्तो धातवः । केवलास्तु प्रातिपदिकानीत्याशयात् । यद्वा यगन्तधात्ववयवेषु तेषु धातुशब्दो गौण । प्रत्ययसदसत्त्वाभ्याम् अवस्थाभेदाद् द्वैविध्यम् । न चैव सुख्यतीत्यादौ अतोलोपो न स्यादिति वाच्यम् । यकः कित्वेन आर्धधातुकत्वाल्लघुत्वाच्चार्धधातुकत्वस्यैव ज्ञापनात् । अत एव द्विविधा इत्येवोक्तं न तु धातुभ्यएव यगिति । तदिदं भाष्यादिविरुद्धमपि लक्ष्ये विसंवादाभावादस्तु कथञ्चित् । अथोदाहरणानि । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायं विशिनष्टि । एवमग्रेपि । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोषइत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु ञितं पठित्वा मन्तूयते इत्य-

प्याह। वल्गु पूजामाधुर्ययोः। वल्गूयति। तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन। असु उपतापे। असूयति। असूयुः। मृगय्वादयश्चेत्युप्रत्यय इति माधवः। एतेन सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। केचित्तु असु असूञ् इति पठित्वा आद्यस्य सान्तस्य अस्यति, द्वितीयस्य दीर्घान्तस्य असूयति असूयते इत्याहुः। लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च। लेट्यति। लोट्यति। लेटिता लोटिता। अल्लोपयलोपौ। केचित् लेट्लोटौ दीप्त्यर्थावाहुरिति माधवः। पूर्वभावः पूर्वत्वम्। अत्र केचित् पूर्वशब्दं प्रकृतिनिर्देशार्थमाश्रित्य पूर्व्यतीत्युदाहरन्ति। तथा चान्तःकरणवृत्तिवर्गे भट्टमल्लेनोक्तम्। शेते द्रायति निद्राति सस्ति स्वपिति पूर्व्यति। निद्रायते संविशति निद्रायां संस्ति मन्दते इति॥ अस्यार्थो धातुचन्द्रोदये उक्तः। शेतेप्रभृतीनि दशाख्यातानि निद्रायाम्। पस स्वप्ने अदादिः। पसि शयनइत्येके पेठुरिति तत्रैव क्षीरस्वामी। पूर्व्यतीति कण्ड्वादियगन्त इत्यादि। तथा देवेनाप्युक्तम्। पूर्व्यतीति तु यत्स्वप्ने तत् कण्ड्वादिषु दर्शनादिति। एतच्च अमोघायां शाकटायनधातुवृत्तौ अर्थनिर्देशरहिते गणपाठे पूर्वस्य पाठाभावादयुक्तमिति पुरुषकारेरेव दूषितम्। युक्तञ्चैतत्। जयादित्येनापि लेट्लोट् इत्येव पाठात्। हरदत्तेन च धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने चेति तद्विवरणात्। एतेन बुद्धिवर्गे मनसागोचरीकारे मनस्वित्वे मनस्यतीति भट्टमल्लोक्तिरपि प्रत्युक्ता। न्यायसाम्यात्। जयादित्येन हि असु इत्येव निर्दिष्टम्। हरदत्तेन तु अथ कण्ड्वादीनामर्थनिर्देश इत्युपक्रम्य कण्ड्वादीन् विवृण्वता असु इति प्रतीकमुपादाय मानसउपतापे इति विवृतम्। अत एव असु मनस उपतापइति पठतामपि मनस इति षष्ठ्यन्तमुपतापविशेषणम्। न तु प्रकृतिनिर्देशः। वृत्तिपद

मन्त्रयोदिविरोधात् । धातुचन्द्रोदयकारस्य तु मनस्यतीति कण्ड्वादियगन्तमिति भूयसा ग्रन्थसन्दर्भेण व्याचक्षाणस्यापि तत्रापरितोषोस्त्येव । अत एव मनस्यते इति पाठमाश्रित्य मनःशब्दाद्वृत्तिविषये तद्वतिवर्तमानात् क्यङन्तोक्त्या इद शोभतेतरामित्युपसञ्जहार । लेला दीप्तौ । ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतिः । इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति । ईर्यते । हलिचेति दीर्घः । एषां त्रयाणां यथायथमन्येप्यर्थाः सन्ति । तथाहि । इरज्यन्नग्ने प्रथयस्वजन्तुभिरिति मन्त्रे दीप्त्यर्थोयमिति भट्टभास्करादयः । इरज्यन्तावसव्यस्य भूरेरितिमन्त्रऐश्वर्यार्थ इति । ईर्यतिर्मोर्गात्वस्थानेपि । उक्तञ्चामरेण चर्यात्वीर्यापथिस्थितिरिति । इयस् ऐश्वर्यइति गणरत्नमहोदधौ । इयस्यति । उषस् प्रभातीभावे । उषस्यति रात्रिः । वेद धौर्त्ये स्वप्ने च । वेद्यति । मेधा आशुग्रहणे । मेधायति । कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । मगध परिवेष्टने । नीच दास्यइत्यन्ये । मगध्यति । तन्तस् पम्पस् दुःखे । तन्तस्यति । पम्पस्यति । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । तच्छब्देन सुखदु खार्थौ । सुखदुःखरूपायां क्रियायामित्यर्थः । सुख्यति । दु ख्यति । सुख दु खं चानुभवतीत्यर्थ । सपर पूजायाम् । अकारान्तोयं महोदधौ । सपर्यति । अरर आराकर्मणि । आरा प्रतोदः । अर्यति । भिषज चिकित्सायाम् । भिषज्यति । भिष्णज उपसेवायाम् । भिष्णज्यति । सारस्वती त्वा मघवन्न भिष्णक् । छान्दसो लुक् । इषुध शरधारणे । इषुध्यति । चरण वरण गतौ । चरण्यति । वरण्यति । चुरण चौर्ये । चुरण्यति । तुरण त्वरायाम् । तुरण्यति । भुरण धारणपोषणयोः । रणधारणयोरित्यन्ये । भुरण्यति । गद्गद वाक्स्खलने । गद्गद्यति । एला केला खेला विलासे । ए-

लायति । केलायति । खेलायति । एला स्थानइत्येके । इलायति । लेखा स्खलने च । लेखायति । अकारान्तोयमित्यन्ये । तत्रातोलोपः । लेख्यति । लिट अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । लाटयति । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च । कथं न पत्या धरणी हृणीयतइति श्रीहर्षः । महीङ् पूजायाम् । अत्र पूजा पूज्यमानकर्तृका तेनायमकर्मकः । महीयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते इति भाष्यम् । रेखा श्लाघासादनयोः । आसादनं माप्ति मापणं वा । रेखायति । श्लाघामनुभवत्यनुभावयति वेत्यर्थः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । द्रवस्यति । तिरस् अन्तर्धौ । तिरस्यति । अगद नीरोगत्वे । अगद्यति । उरस् बलार्थः । उरस्यति, बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । तरण्यति । पयस् प्रसृतौ । पयस्यति । सम्भूयस् प्रभूतभावे । सम्भूयस्यति । अम्बर संवर सम्भरणे । अम्बर्यति संवर्यति । गणरत्नमहोदधौ आकृतिगणत्वात् रैथवलादिभ्यो यकि रायति धवलयतीत्याद्युक्तम् । कण्ड्वादीनां तृतीयस्य द्वे इति वक्ष्यते । तेन सनि कण्डूयियिषतीत्यादि ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय ॥ एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । गुपू रक्षणे । गोपायति । धूप सन्तापे । धूपायति । विच्छ गतौ । विच्छायति । विच्छेस्तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप् । तेन विच्छायन्ती विच्छायन्तीति । आच्छीति नुम्विकल्पः । अन्ये तु तुदादिपाठसामर्थ्यात्सार्वधातुकेप्यस्य आयप्रत्ययो वैकल्पिक इत्याहुः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । पणपनेति पठनीये पनचेति पृथक्पाठसामर्थ्यात् स्तुतावेवाय, न्तत्साहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । अनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । प

णायति । पनायति । स्तौतीत्यर्थः । व्यवहारे तु शतस्य पणते इति जयादित्यादयः । अन्ये तु व्यवहारार्थादप्यायमिच्छन्ति । तथा च भट्टिः । न चोपलेभे वणिजां पणायामिति । अस्मिन्नपि पक्षे पणिष्यते पणायिष्यतीत्यादौ अनुबन्धः केवले चरितार्थ एव । अत एव पनेरपि आयप्रत्यये परस्मैपदमेव ॥

ऋतेरीयङ् ॥ ऋतिः सौत्रः तस्मादीयङ् स्यात् । ऋतीयते । ईयङो ङित्त्वस्य गुणनिषेधेन चरितार्थत्वेपि धातोर्ङिदन्तत्वाद्यङन्तादिवात्मनेपदम् । यथा चैतत्तथा अनुदात्तङित इति सूत्र एवावोचाम ॥ ऋतेश्छङिति सिद्धे ईयङ्वचनं धातुप्रत्ययानामायप्रादयो नेति ज्ञापनार्थम् । तेन शमेः स्व शब्दश्च इत्यादि सिध्यतीति वृत्तिकारादयः । हरदत्तस्तु द्विवचनविभज्योपपदेतरपूछसुनाविति वक्तव्ये ईयसुन्वचनमधातुप्रत्ययेष्वपि आयन्नाद्यभावं ज्ञापयेदिति प्रतिवन्दिनमाह । तत्र ईयसुन्वचनं प्रक्रियालाघवार्थमेव न तु ज्ञापनार्थम् । आयन्नादीनां निर्विषयतापत्तेः । न च विनिगमनाविरह । ण्यक्षत्रियेत्यादिसौत्रानिर्देशानामेव विनिगमकत्वादिति समाधानं बोध्यम् । ऋतिः सौत्रो घृणायां वर्तत इति वृत्तिः । यद्यपि घृणाशब्दो नानार्थः । घृणा जुगुप्साकृपयोरिति वचनात् । तथापीह जुगुप्सार्थ एव । ऋतीयाशब्दस्य बीभत्सापर्यायतया निघण्टुषु पाठादिति हरदत्तादयः । भट्टमल्लस्तु आख्यातचन्द्रिकायां तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे ऋतीयते स्याद् घृणयोरिति पठन् नानार्थतामिमेव । अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थका इति वदन्नमरोप्यत्रानुकूलः । यदि हि जुगुप्सामात्रार्थत्वमिच्छेत्तर्हि हृणीया च जुगुप्सने इत्येव स्पष्टं पठेत् । नानार्थे घृणाशब्दं प्रयुंजानस्तु ऋतेरपि तथात्वमभिप्रैतीति पदचन्द्रिकाव्याख्याने भाष्यचन्द्रोदये कृष्णप्रबोधः । आर्धधातुकाविवक्षायान्तु

ईयङ्भावपक्षे शेषत्वात्परस्मैपदमेव । आनर्त । अर्तितासि । अर्तिष्यति । आर्तीत् । आर्तिष्यत् । अत्रात्मनेपदं समुदाहरन् प्रसादकारस्तु भ्रान्त एव ॥

कमेर्णिङ् ॥ स्वार्थे । कामयते । नन्विह अतउपधाया इति वृद्धेः क्ङिति चेतिनिषेधः प्राप्नोति । न च णित्त्वसामर्थ्याद्वृद्धिः । णेरनिटीतिविशेषणेन चरितार्थत्वात् । न च ङकारोप्यात्मनेपदेन चरितार्थ इति वाच्यम् । तावता प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वानपायात् । न च कमेर्मित्संज्ञाप्रतिषेधार्थेन कम्यमिचमामीतिवचनं वृद्ध्यभावे व्यर्थं सत् वृद्धिमिह ज्ञापयतीति वाच्यम् । णिङन्ताद्धि चिण्णमुलोः कृतयोः चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यामिति वैकल्पिके दीर्घे प्राप्ते तन्निवृत्त्या मित्त्वप्रतिषेधस्य सार्थक्यात् । न च तत्र दीर्घग्रहणं परित्यज्य प्रकृतो ह्रस्व एव विकल्प्यताम् । तथा च कमेर्मित्संज्ञाप्रतिषेधोपि मास्त्विति वाच्यम् । णिजन्ताद्यङन्ताच्च णिचि सति ततश्चिण्णमुलोः अशमि अशामि शमं शमं शामं शामम् अशंशमि अशंशामि, शंशमं शंशमं शंशामं शंशामम्मिति रूपद्वयस्य दीर्घग्रहणं विना अनिर्वाहात् । दीर्घविधिम्प्रति हि णियङोर्लोपस्य न स्थानिवत्त्वं नपदान्तेति निषेधात् । ह्रस्वविधिम्प्रति तु स्थानिवत्त्वे सति चिण्णमुल्परस्य णिचः णियङ्भ्यां व्यवधाने ह्रस्वविकल्पो न प्रवर्त्तेत । यथाश्रुतसूत्ररीत्या चेदम् । पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्युक्त्वा सवर्णानुस्वारादिग्रहणं न कर्तव्यमिति पक्षे तु णिजन्ताण्णिचि व्याकृतेरैक्यात् सिद्धम् । शंशामं शंशाममिति तु यङ्लुगन्ताण्णमुलिति नपदान्तसूत्रएवावोचाम । अस्मिन्निष्कृष्टपक्षेपि चिण्णमुलोरितिसूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथाहि । हेडृ अनादरे घटादिः । एच इक् । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोः ह्रस्वे विकल्प्यमाने आहिडि अहेडीति स्यात् ।

दीर्घे तु अहिडि अहीडि इति भवति । एवञ्च कमेरपि चिण्णमुलोः दीर्घविकल्पे प्राप्ते तद्व्यावृत्त्या कृतार्थो मित्वनिषेधो वृद्धिं ज्ञापयितुं नालम् । किञ्च आयादयआर्द्धधातुकेवेति णिङभावे णिचि कृते वृद्धौ सत्यां मितांह्रस्वइति ह्रस्वं वारयितुं मित्संज्ञाप्रतिषेधः, सर्वथा ऽपि नायं वृद्धेर्ज्ञापकः । तस्मात् क्ङितिचेति निषेधं वारयितुं कश्चिदुपायो वक्तव्य इति चेत् । सत्यम् । उक्त एवासौ तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादिति ॥

आयादय आर्धधातुके वा ॥ आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः । जुगोप । गोपायाञ्चकार । आनर्त । ऋतीयाञ्चक्रे । कामयाञ्चक्रे । चकमे । इहार्द्धधातुकइति यदि परसप्तमी स्यात् तदा प्रवृत्ता आयादय आर्द्धधातुके परे पक्षे निवर्तन्तइत्यर्थ स्यात् । तत्र बहवो दोषाः । तथाहि । आयप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायामप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये कृते आयनिवृत्तिपक्षे गोपेत्यनिष्टं स्यात् । गुप्तिरिति चेष्टं न सिध्येत् । तथा ऋतीयशब्दाल्लिटि प्रत्ययान्तत्वेनामि ईयप्रत्ययस्य निवृत्तौ ऋताञ्चकारेति स्यात्, आनर्तेति च न स्यात् । तथा आर्तितासि । अर्तिष्यति । ऋत्यात् । आर्तीदित्यादौ परस्मैपदं न स्यात् । तथा तास्यादेरार्द्धधातुकस्य ईयङ्निवृत्तिं प्रति निमित्तत्वेन नधातुलोपइति निषेधात् तन्निमित्तो गुणो न स्यात् । अथोच्येत नानेन निवृत्तिर्विकल्प्यते किन्तु प्रवृत्तिरेवेति । तत्रापि आयादिविधिभिः सहास्यैकवाक्यता भिन्नवाक्यता वा । आद्ये गुपादिभ्य आर्द्धधातुके परे आयो वेत्यर्थ स्यात् । एवमुत्तरत्रापि । ततश्च आर्द्धधातुकएव विकल्पेनायादयः सार्वधातुके तु नैव स्युः । अथोच्येत गुपादिसूत्रएव आर्धधातुकेवेति वक्तव्ये आयादयइति न कर्तव्यमिति लाघवे स्पष्टे सति गौरवं सोढा । आयादयआ

र्धधातुकेवेति पृथक्सूत्रकरणसामर्थ्यात् व्यापारभेदेनैकवाक्यता।
ततश्चायमर्थः। गुपादिभ्य आयादयो नित्यं भवन्तीत्युत्सर्गः।
आर्द्धधातुके परे तु वा भवन्तीति। एवञ्च विकरणवत् प्रत्य-
ये परे आयादयः प्रवर्तेरन्। ततश्च गुपेः क्तिनि आयपक्षे
अल्लोपयलोपयोः गोपातिरित्यनिष्टं स्यात्। गोपायेति चेष्टं न
सिध्येत्। तस्माद्दुष्ट एवात्र परसप्तमीपक्षः॥

सनाद्यन्ता धातवः॥ सनादयो णिङन्ताः प्रत्यया अन्ता-
वयवभूता येषान्ते संघाता धातुसंज्ञाः स्युः। जुगुप्सते। का-
मयते। सुप्तिङन्तमित्यत्र अन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तत्प्रतिप्रसवार्थमिहान्तग्रहणं
न त्वयमपूर्वविधिः। गौरवात्। देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवद-
त्तादेः समुदायस्य संज्ञाप्रसङ्गाच्च। प्रतिप्रसवे तु लाघवं उक्तदो-
षाभावश्चेति स्पष्टमेव। भूवादय इत्यस्यानन्तरमेव सनाद्यन्ता
श्चेति न सूत्रितं सनादीनामियत्तानवगमात्। णिङो ङकारेण
प्रत्याहारमाश्रित्य सङन्ताश्चेति कुतो न सूत्रितमिति चेत्
यङादिष्वपि ङकारसत्वेन सन्देहापत्तेः। इहैव सनाद्यन्ता इत्य-
स्यानन्तरं भूवादयश्चेति सूत्रयितुमुचितं तथा न कृतमित्येव।
एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ चि-
कीर्षजिहीर्षेत्यादिसङ्घाता एवार्थवन्तः तदवयवा अनर्थकाः। स-
र्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र च अर्थवत्स्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेः।
एरुरित्यादौ वेस्तुरिति पर्यवस्यतीत्युक्तम्। एवञ्चेहापि करण-
विशिष्टेच्छार्थस्येषः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दः तथा हरणविशिष्टेच्छार्थ-
वृत्ते प्रसङ्गे जिहीर्षशब्दः गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्दः पुत्रवि-
शिष्टेच्छावृत्तेरिषेः प्रसङ्गे पुत्रीयशब्द इत्यादि पर्यवसाने स्थानिव-
द्भावेन सिद्धं धातुत्वम्। जग्ध्यादिवत्। पचात्वित्यत्र तोस्तिङ्-

दीर्घे तु अहिडि अहीडि इति भवति
मुलोः दीर्घविकल्पे प्राप्ते तद्व्यावृत्त्यर्थ
ज्ञापयितुं नालम् । किञ्च आयादय
णिचि कृते वृद्धौ सत्यां मितांह्रस्वइ
प्रतिषेधः, सर्वथा ऽपि नायं वृद्धेर्ज्ञाप
निषेधं वारयितु कश्चिदुपायो वक्तव्य
एवासौ तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादि

आयादय आर्धधातुके वा ॥ अ
यो वा स्यु । जुगोप । गोपायाञ्चका
क्रे । कामयाञ्चक्रे । चकमे । इहार्द्धध
स्यात् तदा प्रवृत्ता आयादय आर्द्धध
त्यर्थे स्यात् । तत्र बहवो दोषाः । ह
स्त्रीभावविवक्षायामप्रत्ययादित्यकारप्र
गोपेत्यनिष्टं स्यात् । गुप्तिरिति चेष्टं न
शब्दादिलिटि प्रत्ययान्तत्वेनामि ईयप्र
कारेति स्यात्, आनर्तेति च न स्या
तिष्यति । ऋत्यात् । आर्तीदित्यादौ
तास्यादेरार्द्धधातुकस्य ईयङ्निवृत्ति
पद्दति निषेधात् तन्निमित्तो गुणो न
निवृत्तिर्विकल्प्यते किन्तु प्रवृत्तिरेव
सहार्थेर्त्वाक्यता भिन्नवाक्यता
धातुके परे आयो वेत्यर्थ स्य
आर्द्धधातुकएव विकल्पेनायाद
अथोच्येत गुपादिसूत्रएव आर्ध
न कर्तव्यमिति लाघवे स्पष्टे सा

ग्रहणस्य तासिव्यावृत्त्या कृतार्थत्वेन धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्ययमर्थो न साधितः स्यादिति वाच्यम्। नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययसिध्यर्थमिति वचनस्यैव शरणीकरणात्,धिन्विकृण्व्योरिति सनुम्कनिर्देशाज् ज्ञापकाद्वा। वामनस्तु तासेरिकार उच्चारणार्थ इत्याशयेन इदितोनुम्धातोरिति धातुग्रहणं धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थं मन्यते। तन्मते मन्ता हन्तेत्यत्र टिलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति बोध्यम्। इदमिदानीं विचार्यते। लकारं निमित्तत्वेनाश्रित्य विधीयमानाः स्यादयो विकरणाः किं लावस्थायामेव स्युः, उत लादेशेषु कृतेष्विति। आद्ये पक्षे लावस्थायान्तासौ कृते तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते लादेशाः स्युः ततश्च तेषां स्वरः सतिशिष्टः। ततश्च तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तवचनमप्राप्तविधिरेव स्यात्। एवञ्च सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधतइत्यस्यार्थस्य ज्ञापकमेतदिति प्राचः सिद्धान्तो भज्येत। ततश्च या दम्पती समनसा सुनुतइत्यत्र सतिशिष्टस्य विकरणस्वरस्य बलीयस्त्वापत्तौ मध्योदात्तं तिङन्तं स्यादिष्यते त्वन्तोदात्तम्। एवं प्रीणीताश्वान्, हिन्वन्ति सूरमित्यादिष्वपि स्पष्टो दोष। द्वितीये तु पक्षे तासिस्वरः सतिशिष्ट इति शेषनिघातेनैव लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे तासिग्रहणं ज्ञापकमिति सिध्यति। किन्तु गमिष्यति पठिष्यतीत्यादि न सिद्ध्यति। तथाहि। सार्वधातुके यगुत्सर्गे तस्यापवादाः शपादयः स्यादयश्च। तत्र शबादीनामवकाशः गच्छति पठति। स्यादीनान्तु गंस्यते पठिष्यतइति। गमिष्यति पठिष्यतीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोति। अथोच्येत। यकः शबादीनाञ्च नोत्सर्गापवादभाव। विविक्तविषयत्वात्। यग्विधौ हि भावकर्मग्रहणमनुवर्त्तते तच्चावश्यमनुवर्त्यम्। पचति पठती-

स्यादौ शपि परे यङ् मा भूदिति । एवमपि गमिष्यति पठिष्यतीत्यादि सिध्यतु नाम । यक्शपोरुत्सर्गयोः स्यादिभिरपवादैर्बाधसम्भवात् । किन्तु देविष्यति सेविष्यतीत्यादि न सिध्येदेव । तथाहि । विकरणानां यक्शपावुत्सर्गौ । तदपवादाः श्यनादयः स्यादयश्च । श्यनादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति । स्यादीनान्तु पक्ष्यते । देविष्यति सेविष्यतीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात् श्यनादयः स्युरिति । अत्र बहुधा समाहितं भाष्ये । तथाहि । शबादेशा श्यनादयः करिष्यन्ते । दिवादिभ्य इति पञ्चम्या अनुवृत्तायाः कर्त्तरि शबिति प्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पनात् । एवञ्च दिवादिभ्य स्यादिविषये शबेव नास्ति स्यादिभिरपवादैर्बाधात् । तदादेशाः श्यनादयस्तु दूरापास्ता एव । अथ वा दिवादिभ्यः श्यन्नित्यादिषु स्यादयोऽनुवर्त्तिष्यन्ते । दिवादिभ्यः श्यन् भवति लृलुटोस्तु स्यतासी भवतः । दिवादिभ्य इत्येव । एवमग्रेपि । एतेन लावस्थायामेव प्राप्नुवन्तः स्यादयः सार्वधातुकोत्पत्तिं किमर्थं प्रतीक्षन्ताम् । ततश्च कथं तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तवचनस्य उक्तार्थज्ञापकत्वं सङ्गच्छतामिति दूषणं प्रत्युक्तम् । सार्वधातुकेयगित्यादौ अनुवृत्तिबलादेव सार्वधातुकोत्पत्तेः प्रतीक्षणीयत्वात् । अथ वा श्यनादयः शबादेशा मा भूवन् मा चानुवर्त्तन्तामूत्तरन् स्यादयः । किन्तु देविष्यतीत्यादौ स्यादीन् बाधित्वा परत्वात्तावल्लादेशाः । न चानित्यास्ते. आतृतीयाध्यायसमाप्तेर्धात्वधिकारात् स्यादिभिर्व्यवधाने धातोः परस्य लस्याभावेन आदेशाप्राप्तेरिति वाच्यम् । धातोर्विहितस्य लस्येति विहितविशेषणाश्रयणेन लादेशानां नित्यत्वात् । एवञ्च कृतेषु लादेशेषु उभये प्रसक्ताः स्यादयः श्यनादयश्च तत्रान्तरङ्गत्वात्स्यादय एव भविष्यन्ति न तु श्यनादयः । सार्वधातुकत्वं कर्त्तरीत्यर्थवि-

शेषञ्च अपेक्षमाणानान्तेषां बहिरङ्गत्वात् ॥

। सिब्बहुलं लेटि ॥ धातोः सिप्प्रत्ययो बहुलं स्यात् लेटि परे। जोषिषत् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सिप इट् लेटोडाटाविति तिपोट् । इतश्चलोपं इतीकारलोपः । बहुलग्रहणान्नेह । पताति दिद्युत् । सिब्बहुलञ्छन्दसि णिद्वक्तव्यः ॥ प्रणआयूंषितारिषत् । अयामीत्सविता सावियत् । णित्त्वाद्वृद्धि । देवस्यहेलोवयासिसीष्ठाः । इह यातेरवप्वाल्लिङ् । बहुलवचनात् । सिप् थास् सीयुट्सुट् इट् । एकाचउपदेशेऽनुदात्तादिति निषेधस्तु न भवति । सिपा व्यवधानात् । सीयुटः सस्य षत्वाभावश्छान्दसः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । यच्छब्दयोगे तु यासिसीष्ठा इति पदमाद्युदात्तमेवेष्यते । यद्यपि प्रत्ययस्वरेण थास उदात्तत्वादन्तोदात्तं पदम्प्राप्तं तथापि सूत्रभङ्गेन सिपन्त्यवाक्या सवयं कर्तव्य इति भाष्योक्ते । सपि कृते अनुपदेशात् परत्वेन छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वेन च लसार्वधातुकानुदात्तत्वादिष्टसिद्धिः । सपः पित्त्वाभावे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इट उदात्तत्वं स्यात् । तस्मादिह सप पित्त्वादन्तस्वे स्वरार्थे इति स्थितम् । यथाश्रुतसूत्ररीत्या तु पित्त्वं व्यर्थमेव । तथा च वार्तिकं, पित्करणानर्थक्यं चानच्कत्वात् । इटोऽनुदात्तार्थमिति चेत् । आगमानुदात्तत्वात्सिद्धमिति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्च आम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे । कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे । लोलूयाञ्चक्रे । अमन्त्रे किम् । कृष्णो नोनाव । अच्छन्दसीति तु नोक्तं ब्राह्मणे इष्टत्वात् । पुत्रमामन्त्रयामास । अथेह शुनःशेप ईक्षाञ्चक्रे इत्यादि । कास्पनेकाच इति वक्तव्यम्, चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलुम्पाञ्चकार । चुलुम्पतिर्वार्त्तिककारवचनबलात्साधुः । इहाव्याप्त्य-

तिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने अनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति प्रागेव व्याख्यातम् । चकासाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार । आतऔणल इत्यत्र ओकारे विधातव्ये औकारविधानं दरिद्रातेरार्धधातुके लोप इत्याकारस्य लोपेपि औकारस्य श्रवणार्थम् । तेन ददरिद्रावित्यपि भवतीत्याहुः । ऊर्णोतेस्तु न भवति । नुवद्भावातिदेशात् । न चैवमपीजादेरित्युत्तरसूत्रेणानेकाच्त्वनिरपेक्ष आम् स्यादेवेति वाच्यम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमिति नुवद्भावफलेषु पाठसामर्थ्यात्तस्या अप्यप्रवृत्तेः । भाष्यकारेण संहितया सूत्रपाठमाश्रित्यानृच्छोदयायास इत्यत्र अनृच्छ उ इत्युकारप्रश्लेषेण उकारान्तस्याम्निषेधाच्च । नन्वेवमुशब्दादाचारक्विपि इजादेरित्याम् पूर्वोदाहृते माधवादिसम्मतश्चानेन भाष्येण विरुध्येतेति चेन्न । प्रथमपक्षेण तत्सम्भवात् । द्वितीयपक्षे तु मा भूदाम् । यथालक्षणमप्रयुक्तइत्यभ्युपगमात् । यद्वा । उश्चासौ उश्चेति प्रश्लिष्टनिर्देशेन उदन्तस्यैव गुरुमतः पर्युदासः । स च इजादेरिति सूत्रस्यैव शेषः । तेन वल्गुफल्गुप्रभृतिभ्यः क्विबन्तेभ्योऽनेकाच्त्वप्रयुक्त आम् भवत्येवेति सर्वं सुस्थम् । अत्र काशिका । आमो मित्त्वमदन्तत्वाद्गुणत्वं विदेस्तथा । आस्कासोराम्विधानाच्च पररूपं कृतन्तवत् ॥ अस्यार्थः । मित्त्वाभावोऽमित्त्वम् । आमो मकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा न भवति । कुतः । अत् अन्ते समीपे यस्य तथात्वात् । सूत्रे विधानवेलायां समीपे अकारवत्त्वादिति यावत् । प्रसङ्गादाह । विदेरामि गुणाभावोपि तथा । अदन्तत्वादेवेत्यर्थः । उषविदजागृभ्य इति सूत्रे हि आम्प्रत्ययसन्नियोगेन विदेरदन्तत्वं निपात्यते । तत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वात् गुणो न भवति । यदि तु विद ज्ञानइति धातुपाठएव अकारो विवक्ष्यते तदा वेत्तीत्यादि न

सिध्येत् । अकारश्रवणप्रसङ्गात् । इदानीमाम्प्रत्ययस्य मान्तत्वमङ्गीकृत्यापि मित्त्वाभावे ज्ञापकमाह । आस्कासोराम्विधानाच्चेति । आमः अमित्त्वमित्यनुषङ्गः । दयायासश्च कास्प्रत्ययादिति सूत्राभ्यामास्कासोराम्विधानादमित्त्वमामोनुमीयते । सति हि मित्त्वे आस्कासोराम् भवन् अचामन्त्यादाकारात्परं स्यात् । तथा च सवर्णदीर्घत्वे सति अकिञ्चित्करः स्यादिति भावः । नन्वदन्तत्वपक्षे आमामन्त्रइति निर्देशः स्यादत आह । पररूपमिति । यथा सर्वत्रलोहितादिकतन्तेभ्य इति सूत्रे पररूपं निपातनात् शकन्ध्वादित्वाद्वा एवमिहापीति भावः ॥

इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः ॥ इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिभिन्नस्तस्मादाम् स्याल्लिटि नतु मन्त्रे । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेरिति किम् । ततक्ष । गुरुमतः किम् । इयेषिथ । नन्विह गुणे कृते गुरुमत्तास्त्येवेति चेत्सत्यम् । गुरुमद्ग्रहणे सति सन्निपातपरिभाषया इहाम्न । लिडानन्तर्यहेतुकत्वाद् गुरुमत्तायाः । यद्वा । लिटीति विहितविशेषणम् । इजादेर्गुरुमतो विहितो यो लिट् तस्मिन्निति । तेन लिण्निमित्ता या गुरुमत्ता तस्मान्न भविष्यति । अनृच्छः किम् । आनर्छ । आनर्छतुः । आनर्छुः । अनृच्छ इति शक्यमकर्तुम् । ऋच्छत्यृतामिति लिटि परे गुणविधानाल्लिङ्गादेव आमो ऽप्रवृत्तेः । न च तत्र ऋच्छतीत्यनेन अर्तेरेव दितपा निर्देश इति वाच्यम् । ऋच्छत्यृतामिति सवर्णदीर्घेण स्वरूपेणैवार्तेः प्रश्लेषात् । प्रश्लेषे च बहुवचनं प्रमाणम् । अत्र श्लोकवार्त्तिकं, वाच्यपूर्णोर्णुवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥ अत्र यदि भावातिदेशः । आमिटोस्त्वभावातिदेशः । नौ तौ तयोरभावात् । इडुपग्रह इट्प्रतिषेधः ॥ विभाषागुणइति पञ्चमी । फलस्य चात

हेतुत्वम्, अध्ययनेन वसतीतिवत् । एकाच इति वर्त्तमाने इन्युकः कितीति च इट्प्रतिषेधः ततोपि हेतोर्णुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । प्रोर्णोनूयते । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

दयायासश्च ॥ एभ्य आम् स्याल्लिटि । दय दानगतिरक्षणेषु । अयं गतौ । आस उपवेशने । त्रयोप्यनुदात्तेत । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । उपसर्गस्यायताविति लत्वम् । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्योन्यतरस्याम् ॥ एभ्य आम् वा स्याल्लिटि । उष दाहे । विद ज्ञाने । सत्ताविचारणार्थयोस्तु आत्मनेपदिनोर्लाभार्थस्य चोभयपदिनो नेह ग्रहणम् । परस्मैपदिभ्यामुषविदजागृभ्यां साहचर्यात् । ओषाञ्चकार । उवोष । विदेरिह आम्सन्नियोगेनादन्तत्वनिपातनाद् गुणो न । विदाञ्चकार । विवेद । जागराञ्चकार । जजागार ॥

भीन्हीभृहुवां श्लुवच्च ॥ एभ्यो लिट्याम्वा एषां श्लाविव कार्यं च । किं पुनस्तत् । द्वित्वमित्वञ्च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिन्हयाञ्चकार । जिन्हाय । बिभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव । इह द्वित्वं सर्वेषाम् । इत्त्वन्तु बिभर्तेः । भृञामिदिति श्लौ विधानात् ॥

कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ आम पश्चात् लिट्परः कृञ् प्रयुज्यते । कृञिति प्रत्याहारः कृभ्वस्तीत्यत्र कृञोद्वितीयेति ञकारेण । तेन कृभ्वस्तयो ग्राह्या । अत्र च प्रमाणम् आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणम् । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कृभ्वनुप्रयुज्यतइत्येव ब्रूयात् । याचयाञ्चकार । याचयांबभूव । याचयामास । इहानुप्रयुक्तस्यास्तेर्भावकर्मणोरिति । तत्र एधि इटि च रूपे विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि ।

उभयत्रापि इएतीति हादेशे कृते ईक्षामाहे इति केचित्। तत्प्रसादचर्यादिदृष्टयैवहत्वमित्यन्ये। तत्साहचर्यादेव सार्वधातुकएव एति ह्रस्वम्। तेनोभयत्रापि ईक्षामासे इति रूपमित्यपरे। स्यादेतत्। आमन्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थकं नह्यस्मात् कारकविशेषः सङ्ख्याविशेषो वावगम्यते। तत्र विशेषसमर्पणाय न्यायत एवानुप्रयोगलाभात्किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्रोच्यते। क्रियामात्रविवक्षायां कारकतत्सङ्ख्ययोश्चाविवक्षायां पाकमेरणाजातेत्यादिप्रयोगास्तावत्सर्वसम्मताः। तत्र तथैव पाचयामित्येतावन्मात्रप्रयोगे प्रसक्ते तं वारयितुमिदम्। किञ्चास्तिभवत्योरिव विद्यतेरपि प्रयोगे न्यायतः प्रसक्ते तमपि वारयितुमेतत्। किञ्च निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिचि सामान्यवाचकानुप्रयोगार्थं सूत्रमेतत्। अपि च। पश्चादेव प्रयोगो यथा स्यात् न तु पूर्वमिति। तेन चक्रे ईक्षामित्यादि न भवति। अपि च, अव्यवहितएव पश्चाद्भावो मुख्यः। तथा च व्यवहितनिवृत्त्यर्थमपीदम्। तेन ईक्षां राजा चक्रइत्यादि न भवति। कथन्तर्हि वहृचब्राह्मणे तान् ह राजा मदयामेव चाकरोति। छान्दसत्वादित्यवेहि। कथन्तर्हि भट्टिकाव्ये, प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार मार्गान्। विभयाम्प्रचकारासाविति। कथञ्च रघुकाव्ये। तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्। प्रभ्रंशयां योनहुषञ्चकारेति। प्रमाद एवायम्। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्चेति वार्तिकविरोधादित्याहुः। इहाप्रकृतेः कृभ्वस्तीनाञ्च सामान्यविशेषवचनतया तदर्थयोरभेदान्वयो बोध्यः। अत एव प्रत्याहारे ऽन्तर्भूतस्यापि सम्पदो नुप्रयोगो न भवति। अनन्वितार्थकत्वात्। यत्तु सनाद्यन्ता इत्यतो धात्वधिकारात् धातूपसर्गसमुदायस्य नानुप्रयोग इति। तन्न। एवमपि योत्र धातुः पादिः तन्मात्रस्य उक्तरीत्यैव वारणीयत्वात्।

एवञ्च सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे पर्यवसानात् तद्गतसाधना दिविशेषाभिधानम् आमन्तगतविशेषाभिधानमेवेति सम्पद्यते । अत एव अनुप्रयुज्यमानयोर्भ्वस्त्योरामन्तवशेन सकर्मकत्वात् ताभ्यां कर्मणि लिट् । तथाच माघः । तस्यातपत्रं बिभरांबभूवे इति । श्रीहर्षश्च । तपर्तुपूर्तावपि मेदसाम्भरा विभावरीभिर्बिभरा म्बभूविरे इति ॥

१ विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभाव लोटो लुक् लोट्परस्य कृञोनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । इतिशब्दः सर्वेषां लोट्वचनानामुपलक्षणार्थं । सूत्रे प्रथमपुरुषबहुवचनप्रयोगस्तु प्रचुरप्रयोगत्वमात्रेण । विदाङ्करोतु विदाङ्कुरुतां विदांकुर्वन्तु ॥

१ अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयाङ्क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि॥एते छन्दसि वा निपात्यन्ते।सदिजनिरमीणां ण्यन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययः।चिनोतेरपि शुद्धस्य लुङ्याम् द्विर्वचनं कुत्वञ्च अकारित्यनुप्रयोगः प्रत्येकं चतुर्भिः सम्बध्यते । पवते पुनातेर्वा ण्यन्तस्य आशीर्लिङि आम् क्रियादित्यनुप्रयोगश्च । विदेर्लुङ्याम् गुणाभावः । अक्रन्नित्यस्यानुप्रयोगश्च । अकरिति कृञो लुङि तिप्। मंत्रेघसेतिच्लेर्लुकि तिपो हल्ङ्याद्लिोपः । अक्रन्निति तत्रैव बहुवचनं अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति पक्षे भाषायां च । प्रजनयामकः प्राजीजनत् । चिकयामक । अचैषीत् । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यात् । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्य प्रथमे तृतीयमान्हिकम् ॥

च्लिलुङि ॥ धातोश्च्लिप्रत्ययः स्यात् लुङि परे ॥ इकारो लेरिति सामान्यग्रहणार्थं । चकारः स्वरार्थ इत्युत्तरसूत्रे

स्फुटीभविष्यति । अस्यादेशाः सिजादयो वक्ष्यन्ते । नन्वेवं किं च्लिप्रत्ययेन सिजेवोत्सर्गः प्रत्ययोस्तु तदपवादाश्च क्सादयः सन्तु । न च मन्त्रेघसेतिसूत्रे सर्वधातुषु लेरित्येकेनैव निर्वाहे लाघवार्थं च्लिः कर्त्तव्यः । अन्यथा हि घस्नह्वरमर्थमङो ग्रहणम् । आकारान्तेषु धेटोन्तर्भावाचदर्थं चङो ग्रहणम् । तस्य हि विभाषाधेट्श्व्योरिति चङस्ति । धात्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणम् । यदि तु जनेः दीपजनेति विहितस्य चिणो लुक् छन्दसि दृश्यते ततस्तस्यापीति त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि कर्तव्यानि स्युरिति वाच्यम् । च्लिपक्षेपि च्लिलुङि च्लेःसिच् मन्त्रेघसेति सूत्रेषु मिलित्वा च्लिच्लेर्लेरिति त्रयाणां ग्रहणस्य तुल्यत्वात् । न चोक्तरीत्या साम्येपि च्लिपक्षे लाघवान्तरमस्ति । गातिस्थेति सूत्रे सिच इत्यपनीय तत्स्थाने लेरित्यभिषिच्य मन्त्रेघसादिसूत्रे तस्यैवानुवर्तनादिति वाच्यम् । एवं हि वदन् अकृतेष्वेव सिजाद्यादेशेषु तदपवादो लेरेव लुगित्यभिमैपि, किं वा आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावो नेति । नाद्यः । अगुः अस्थुरित्यादौ सिचः परत्वाभावेन सिजभ्यस्तेति जुसो ऽप्रसक्तिप्रसङ्गात् । न च आत इति जुस् । तत्रापि सिच इत्यस्यानुवृत्तेः । अयोच्येत आत इति सूत्रे सिज्ग्रहणं नानुवर्त्तते तथाच अगुरित्यादौ विध्यर्थं तत् न तु नियमार्थम् । व्यावर्त्याभावात् । न चाभूवन्निति व्यावर्त्यम् । तत्र जुसः प्राप्तेरेवाभावात् । न च सिजभ्यस्तेति प्राप्तिः । लावस्थायामेव लुगिति पक्षस्य इदानीं परिगृहीतत्वात् । न चैवमवान् इत्यत्रापि आत इति नित्यो जुस् स्यादिति वाच्यम् । लङः शाकटायनस्यैवेति नियमाद्विकल्पोपपत्तेरिति । एवमपि मा हि गातां मा हि स्यातामित्यादिषु आदिःसिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न सिद्ध्येत् । तस्मा-

-छाप्रस्थायां लोप इति प्रथम पक्षो दुष्ट एवेति स्थितम् । न द्वितीय । एवं हि सति विभाषाघ्राधेडिति सूत्रेणापि च्लयादेशानामेव लुगिति धेटश्चङोपि स स्यात् । तत्र यदा विभाषाधेट्श्व्योरिति चङो विकल्पितत्वेन पक्षे सिचि कृते तस्य लुगलुकौ तदा अधात् अधाताम् अधुः । अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषुरिति सिद्धमिष्टम् । चङोपि लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम् अदधन् इति सिद्धम् । लुक्पक्षे तु नलुमतेत्यङ्गाधिकारनिर्देश इति मते प्रत्ययलक्षणेन द्विर्वचने अदधादित्यपि चतुर्थ रूप स्यात् । नलुमतेति नाङ्गाधिकारनिर्देशः किं स्वाङ्गमनाङ्ग वा लुमता लुप्ते प्रत्यये परे पूर्वस्य प्राप्तं सर्वं निषिध्यतइति मुख्यपक्षे तु चङो लुकि द्वित्वाभावौ सिज्लुका तुल्यमेव रूपमिति अधादित्यादौ यद्यपि न दोषः, तथापि बहुवचने अधानित्यनिष्टमपि चतुर्थ रूप स्यादेव, इष्यते तु त्रैशब्द्यम् अधु अधासिषु अदधन्निति।न च चङो लुकि आत इति जुस भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र सिच इत्यस्यानुवृत्तेः । अन्यथा तस्य नियमार्थतानुपपत्तौ अभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सिजभ्यस्तेति जुसप्रसङ्गात् । ननु च्लयभ्यस्तविदिभ्यश्चेति वक्ष्यामि । एवञ्च चङ्लुक्यपि च्लेः परत्वाज्जुस् भविष्यति । आत इति सूत्रेपि सिग्रहणानुवृत्त्यैव नियमात् अभूवन्नित्यत्र जुस् न भविष्यति । माहिगातामित्यादौ आदि सिच इति स्वरोपि सिद्धः । एवञ्च कृतेष्वादेशेषु लुगिति पक्षो निर्बाध एवेति चेन्न । यदि च्लयभ्यस्तेति ब्रूषे तर्हि क्साद्यङ्षु दोषापत्तेः । अधुक्षन् अवोचन् अदधन् अत्रापि हि जुस् प्राप्नोति । तस्मात्सिजभ्यस्तेत्येव वक्तव्यम् । आत इत्यत्र च सिज्ग्रहणमनुवर्तनीयम् । एवञ्च चङ्लुकि बहुवचने अधानिति प्राप्नोतीति दोषः स्थित एव । तस्मात् गातिस्थेत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्य

म् । ततश्च च्लिपक्षेपि च्लिच्लेर्लेरिति त्रयाणां ग्रहणं तुल्यमेवेति स्थितम् । प्रत्युत च्लेरकरणे महल्लाघवम् । मन्त्रेघसेत्यादिसूत्रे हि अङ एव ग्रहणं कर्तव्यम् । सिच् तु गातिस्थेतिसूत्रादनुवर्त्य । धेटो जनेश्च चङ्चिणौ वैकल्पिकौ तत्र यानि लुगुदाहरणानि तानि सिच एव लुका सिद्धानि । न चैवम् आदिः सिचोन्यतरस्यामिति स्वरः स्यादिति वाच्यम् । चङ्चिणोर्ग्रहणेपि पाक्षिकस्य तस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात् च्लिलुङीतिसूत्रं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहु । असति च्लौ मन्त्रेघसेत्यत्र येभ्यः सिचो लुङ् तेषामादिः सिच इतिस्वरः स्यात् । सति त्वस्मिन् लेरिति लावस्थायामेव लुकि सिजभावाद्यथायथं स्वरः । किञ्च आकारान्तेभ्यः सिचो लुकि जुस् प्राप्नोति लेस्तु लुकि भन्तिभाव एव भवति । अपि च । शलइगुपधादितिसूत्रे अनिट इत्यनेन च्लि विशेषयितुमपि च्लिरेष्टव्य । असति हि च्लौ अनिट इति धातोरेव विशेषण स्यात् । ततश्चाधुक्षदिति न सिद्ध्येत् । ननूदित्वादिड्विकल्पे पाक्षिकेणेडभावेन अनिड्त्वायमिति चेत्, तर्हि नित्यं, क्स स्यात् । ततश्चागुहीदिति न सिद्ध्येत् । अनिट इतिच्लेर्विशेषणे तु यदा च्लिरनिट् तदा क्स यदा सेट् तदा सिजिति सिद्धमिष्टम् । तस्मात् यथायथ स्वरोन्तिश्चागुहीदिति च्ले फलमिति स्थितम् । भाष्ये तु च्लिः प्रत्याख्यातः । यदुक्तम् । आदिः सिच इति स्यादिति । तन्न । तस्य वैकल्पिकतया इष्ट स्वरस्य निर्बाधत्वात् । सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वेन अनिष्टस्यानापाद्यत्वात् । यदपि आकारान्तेभ्यो जुस् स्यादिति । तदपि न । मन्त्रे तादृशस्योदाहरणस्याभावात् । अत्रोच भाष्यकारीयप्रत्याख्यानमेव प्रमाणम् । यदपि अगुहीदिति न सिद्ध्येदिति, तदपि न । गुहादयो विकल्पितेट इटोभावाभ्या मि

लिङ्गने ॥ श्लिषः परस्यानिट च्लेर्योयं क्सादेश स आलिङ्गनएव न त्वर्थान्तरे, एवं चार्थान्तरे सावकाशोऽङ् आलिङ्गने क्सेन बाध्यते.। आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्त । आलिङ्गनएवेति किम् । समाश्लिषज्जतु काष्ठम् । इह अङेव, प्रत्यासत्त्या ह्यत्र श्लिषिर्वर्तते न तूपगूहनपरिष्वङ्गापरपर्याये आलिङ्गने । उपाश्लिक्षातां जतुना काष्ठे । नन्विह शलइगुपधादिति क्सो दुर्वार । आलिङ्गने एवेति नियमेन हि अनन्तरस्येति न्यायेन श्लिष या इति प्राप्तिः अङ्बाधनार्था सैव नियम्यते न तु तत प्राचीनमपीति चेन्न । योगविभागसामर्थ्येन सर्वस्याः क्सप्राप्तेःनियमनात् । आत्मनेपदे च अङो ऽप्राप्तेः सिजेव पर्यवस्यति । नन्वेवमपि आलिङ्गनएवेति आदेशनियमोयमिति कुत , अर्थनियम एवाय किं न स्यात् आलिङ्गने क्स एवेति । ततश्चालिङ्गने अङ् मा नाम भूत् । आत्मनेपदे तु अनालिङ्गनेपि पूर्वेण क्सो दुर्वार एवेति चेत् । सत्यम् । उभयथेह नियमसम्भवेपि प्रत्ययनियम एवाश्रीयते लक्ष्यानुरोधात् । विधेयविभक्तिनिर्देशेन प्रधानत्वाद्वा भाष्यकारोक्तव्याख्यानाद्वेति न कश्चिद्दोष । श्लिष इति योगे अनिटः किम् । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्यैव ग्रहण यथा स्यात् । श्लिषु प्लुषु प्लुषु दाह इत्यस्य सेटो ग्रहण मा भूत् । सानुबन्धकत्वादेव तद्ग्रहणे तु अनिट इति नावश्यकमिति दिक् । श्लिष इति योगविभागसिद्धस्य क्सः पुरस्तादपवादन्यायेन अङमेव बाधते न तु चिण, न्तेन समाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति चिणेव भवति ॥

नदृशः ॥ दृशः च्लेः क्सो न स्यात् । अदर्शत् । अद्राक्षीत् । इरितोवेत्यङ्पक्षे ऋदृशोऽङीति गुण । सिच्पक्षे सृजिदृशोर्झल्यमिति ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ एभ्यश्च्लेश्चङ् स्यात् कर्तृवाचिनि लुङि परे। णीति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणम्। अचीकमत। अचीकरत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। कर्त्तरि किम्। अकारयिषातां घटौ देवदत्तेन। चङो ङकारो गुणनिषेधार्थः। चकारश्चङीति विशेषणार्थः। अङीत्युच्यमाने अस्यतिवक्तीत्यङि पिञ्जिदादिभ्य इति चादि अतिप्रसङ्गः। यदि तु णिश्रीत्यादौ ङ एव क्रियेत तदा शक्यं चिन्त्वमकर्तुम्। कमेरुपसंख्यानम् ॥ आयादयआर्धधातुकेवेति यदा णिङ् नास्ति तदर्थमिदम्। अचकमत। अत्र भाष्यम्। नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः। अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमत भाषिणः॥ अस्यार्थः। अचकमताचीकमतेति शब्दयोः साधुत्वे तुल्येपि अचकमतेत्यस्य विशेषलक्षणसापेक्षतया तत्प्रयोगे क्लेशाधिक्यात्फलाधिक्यम्। तेन कमेर्लुङि किं रूपमिति पृष्टे अचकमतेति ये ब्रुयुस्ते सुयुक्तै रथैः स्वर्गं यान्ति यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं ते पादौ कषन्तीति पत्काषिणो यान्ति। हिमकाषिहतिषुचेति पादस्य पदादेशः। अन्ये तु व्याचक्षते। अकमिष्टेति यैरुक्तं तएवोपचारादकमिष्टशब्देनोच्यते। तेऽमी सुयुक्तैर्वडवारथैर्गच्छन्तोऽपि सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात्। अचीकमतभाषिणस्तु पत्काषिणोऽपि सुखं यान्ति ॥

विभाषा धेट्श्व्योः ॥ आभ्यां च्लेश्चङ् वा स्यात्। अदधत्। सिच्पक्षे विभाषाघ्राधेट्शाच्छासइति वा लुक्। अधात्। अधासीत्। अशिश्वियत्। पक्षे जृस्तम्भ्वित त्यङ्। श्वयतेरः। अश्वत्। सिचि वृद्धेः प्रतिषेधे गुणः। अश्वयीत्। कर्त्तरीत्येव। अधिपातां गावौ वत्सेन। कर्मणि द्विवचनम्। स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वेत्वे॥

गुपेश्छन्दसि ॥ गुपेः परस्य च्लेश्चङ् वा स्यात् छन्दसि।

आयप्रत्ययाभावस्थलएवेदम् । सूत्रे केवलस्योच्चारणात् । इमाम्नोमित्रावरुणौ गृहानजूगुपतं युवम् । गुपू रक्षणे लुङ् थसस्तम् । तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घ इति हरदत्तः । कल्पसूत्रेषु तु प्रायेण ह्रस्व एव पठ्यते । पक्षे अगौप्तम् । अगोपिष्टम् । ऊदित्वादिङभावे वदव्रजेति वृद्धिः । झलोझलीति सिचो लोपः । इट्पक्षे नेटीतिवृद्धिनिषेधः । गुणः । आयप्रत्ययपक्षे । अगोपायिष्टम् । इति चत्वारि छन्दसि । भाषायान्तु चङन्तं वर्जयित्वा त्रीणि रूपाणि ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः च्लेश्चङ् न स्यात् छन्दसि । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । त्वायतस्त्वामिच्छतो जरितुस्स्तोतुः मम काममभिलाषं मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । मा ऊननः इति भाषायाम् । ऊन परिहाणे । चुरादावदन्तः । णिच् सिप् चङ् णौ कृतस्याल्लोपस्य स्थानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति नशब्दस्य द्विर्वचनम् । अग्लोपित्वान्न सन्वद्भावदीर्घोपधाह्रस्वत्वानि । इह वृत्तिपदमञ्जर्यां प्रायेणौनिनदिति पाठः । तत्र अभ्यासे इकारः प्रामादिकः । इदञ्च द्विर्वचनेचीति सूत्रे स्फुटीकृतमस्माभिः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिः । ध्वन शब्दे चुरादिरदन्तः । घटादिर्नान्तश्च । भाषायां तु । अग्लोपित्वान्न सन्वत् । अदध्वनत् । घटादेस्तु अनग्लोपित्वात् अदिध्वनत् । ऐलयीत् । ऐलिलदिति भाषायाम् । इल प्रेरणे चुरादिः । आर्दयीत् । आर्दिददिति भाषायाम् । अर्द गतौ याचने च अर्द हिंसायां हेतुमण्ण्यन्तौ । इह सूत्रे छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिर्वृत्त्यादिमहाग्रन्थसमता । तथा च भट्टिः । अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनार्दिदद्दैत्यपुरं पिनाकीति । प्रक्रियाकौमुद्यां तु द्वयमपि लोकइत्युक्तम् । छन्दसीति नानुवर्त्तते । वि-

भाषेतिचानुवर्ततइति तदाशयः । इदन्त्वाश्रुद्दम् । सूत्रे नञो वैयर्थ्यापत्तेः । सकलमहाग्रन्थविरोधाच्चेत्यास्तान्तावत् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ असु क्षेपणे । वच परिभाषणे, ब्रूञो वचिश्च, ख्या प्रकथने, चक्षिङादेशश्चेति माधवः । वस्तुतस्तु सार्वधातुकमात्रविषयः ख्यातिः । इह ख्यादेशस्यैव ग्रहणम् । एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् कर्तृवाचिनि लुङि परे । अस्यतेः पुषादिपाठादेव अङि सिद्धे पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्थत । पर्यास्थेताम् । पर्यास्थन्त । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वचनमित्यात्मनेपदम् । अङ् । अस्यतेस्थुक् । कर्मकर्तरि तु प्रत्यये परत्वाच्चिण् अन्यत्र अङ् । पर्यासि । पर्यासिषाताम् । पर्यासिषत । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । वच उम् । अख्यत् । अख्यताम् । अख्यन् । आतोलोपः । कर्त्तरीति किम् । कर्मणि मा भूत्, चिण्सिचावेव यथा स्याताम् । निरासि । निरासिषाताम् ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । लिप उपदेहे । अलिपत् । षिच क्षरणे । असिचत् । ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । अह्वत् । अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वइति तु नोक्तम् । एकसूत्रत्वे हि अस्यत्यादीनामपि उत्तरसूत्रे अनुवृत्तौ विकल्पः स्यात् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । अलिपत । अलिप्त । असिचत । असिक्त । अङभावे सिच् । झलोझलीति सलोपः । लिङ्सिचाविति किन्त्वाद् गुणाभावः । अह्वत । अह्वास्त ॥

पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ॥ श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेॢदितश्च परस्य च्लेरङादेशः स्यात्परस्मैपदेषु । पुष पुष्टौ, शुष शोषणे, इत्येवमादिरादिवादिगणसमाप्तेः पुषा-

दिः । यत्तु मध्ये ञिणह मीतौ इत्यादिति वृत्करणं तद्यथादिसमाप्त्यर्थम् । अस्यतिवक्तीति सूत्रे अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वादिति वार्तिककारवचनं चात्र प्रमाणम् । अपुषत् । अशुषत् । यस्तु भ्वादिः पुष पुष्टौ श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे इत्येवमादि .सोऽत्र न गृह्यते । द्युतादीनां पृथक्करणाज्ज्ञापकात् । ते हि तत्र पुषेरुत्तरत्र पठ्यन्ते । योऽपि पुष पुष्टौ, मुष स्तेये इति क्र्यादिषु । पठितः सोऽप्यत्र न गृह्यते । तत्र हि चत्वार एव धातवः । यदि च ते जिघृक्षिता स्युर्लृदित एव ते क्रियेरन् । यत्तु स्वरिते त्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वादिति हरदत्तेनोक्तम्। तन्न तेषां निरनुबन्धकत्वात्ग्रहः स्वरितेत्त्वेप्यादिशब्दार्थालाभात् अद आदिशब्दार्थत्वे तु अपिशब्दार्थालाभादिति दिक् । अथ सिद्धान्तेपि पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो न पठिता इति चेन्न । प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवापत्तेः । न चानुबन्धान्तरेण लृकारो निमातुं शक्यः । तत्तत्कार्यानिर्वाहप्रसङ्गात् । आदितामीदितामुदितामूदिताञ्च तत्र सत्त्वात्। तद्यथा । पुषादिषु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, मदीहर्षे, शमु उपशमे, षिधू संराद्धौ इति पठ्यन्ते । द्युतादिष्वपि श्विता वर्णे, ञिमिदा स्नेहने, ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः, स्रंसुध्वंसु अवस्रंसने, स्यन्दू प्रस्रवणे, कृपू सामर्थ्ये इति पठ्यन्ते । अद्युतत् । अश्वितत् । द्युद्भ्योलुङीति पाक्षिकं परस्मैपदम् । गम्लृ, अगमत् । परस्मैपदेष्विति किम् । अद्योतिष्ट । इह नन्दिग्रहिपचादिभ्य इतिवत् पुषद्युतादीत्येक एवादिशब्दः पठितु युक्तः तथा तु न कृतमित्येव॥

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । शासु अनुशिष्टौ अस्यैव ग्रहणम् । सर्त्यर्तिभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात् । न त्वाङः शासु इच्छायामित्यात्मनेपदिन इह ग्रहणम् । आर्तिस

र्योरपि ऋसृ गताविति जौहोत्यादिकयोरेवेह ग्रहणम्। अविद्यमानशपा शासिना साहचर्यात्। तेन भौवादिकयोः सिजेव। चकारेण परस्मैपदेष्वित्यनुकृष्यते। तच्चोत्तरार्थं न त्विहान्वेति। पृथग्योगकरणसामर्थ्यात्। अन्यथा हि पुषादिद्युताद्यॢदित्सर्तिभ्य इत्येव पठेत्। एवं हि पृथग्विभक्तिनिर्देशश्चकारश्च न कर्त्तव्यो भवति। अथ वा मण्डूकप्लुत्या उत्तरत्रैव परस्मैपदग्रहणं सम्बध्यते। यद्वा। इहानुकृष्टं सत् परस्मैपदे दृष्टो यः शासिरिति व्याख्येयम्। शासइदङ्हलोरिति सूत्रे कैयटग्रन्थोप्येवं नेय। सर्ति। असरत्। ऋदृशोङीति गुणः। अशिषत्। शासइदङ्हलोः, शासिवसीति षत्वम्। आरत्। समन्यवो यत्समरन्त सेनाः। समोगम्यृच्छिभ्यामित्यत्र अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वार्त्तिकेनात्मनेपदम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। समारन्त ममाभीष्टाः। सङ्कल्पास्त्वय्युपासते इति भट्टिः। यत्तु समोगम्यृच्छीत्यत्र भाष्ये सिजुदाहरणं तद्भौवादिकस्येति तत्रैवावोचाम॥

इरितो वा॥ इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदेषु। अभिदत्। अभैत्सीत्। परस्मैपदेषु किम्। अभित्त। स्वरितेत्वात्तङ्॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च॥ एभ्यश्च्लेरङ् वा। अजरत्। अजारीत्। स्तम्भुः सौत्रो धातु। अस्तभत्। अस्तम्भीत्। म्रुचु म्लुचु गतौ। अम्रुचत्। अम्रोचीत्। अम्लुचत्। अम्लोचीत्। ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे। अग्रुचत्। अग्रोचीत्। ग्लुञ्चु खञ्जगतौ। अग्लुचत्। अग्लुञ्चीत्। अश्वत्। अश्वयीत्। अशिश्वियत्। विभाषाधेट्श्व्योरित्यत्र ङुसर्वादितमेतत्। ग्लुचुग्लुञ्च्वोरेकतरोपादानेनापि रूपत्रयं यद्यपि सिद्ध्यति। तथापि ग्लुञ्चावुपात्तेऽग्लुचत् अग्लुञ्चीदिति द्वयम्। ग्लुचेस्तु सिचि

अग्लोचीत् । तथा ग्लुचाबुपात्ते तस्याग्लुचत् अग्लोचीत् ग्लुञ्चेस्त्वग्लुचीदिति । तथापि अर्थभेदात्सूत्रकृता उभावुपात्तौ । भाष्यकृता तु धातूनामनेकार्थत्वेनेष्टसिद्धिमाश्रित्य अन्यतरो न कर्त्तव्य इत्युक्तम् । एतेन द्वयोरुपादानसामर्थ्यात् ग्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न भवतीति जयादित्योपन्यस्तद्वेषां चिन्मतं परास्तम् । भाष्यविरुद्धत्वात् ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ एभ्य श्च्लेरङ् वा स्याच्छन्दसि । अकरत् । अमरत् । व्यत्ययेनेह परस्मैपदम् । अदरत् । यत्सनोः सानुमारुहत् । यत्तु ऋग्भाष्ये इमामृचं व्याचक्षाणैरुक्तम् । रुहेर्लङि तिपि शपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न भवतीति, तत्प्रौढिवादमात्रमित्यवधेयम् । लोके तु, अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥

चिण्ते पदः । पद गतौ । अस्मात् च्लेश्चिण् स्यात् तशब्दे परे । आत्मनेपदैकवचनमेवात्र गृह्यते न तु तस्थस्थमिपामिति विहितः । धातोरात्मनेपदित्वेन तस्येहासम्भवात् । वेति निवृत्तम् । उत्तरत्रअन्यतरस्यांग्रहणात् । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । तइति किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ एभ्यश्च्लेश्चिण् वा स्यात्ते परे । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट । जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने इत्यनयोर्दैवाद्योरिह ग्रहणम् । यत्तु जन जनने भ्वादिः, बुध बोधने, बुधिर् बोधने भ्वादी, तेषां नेह ग्रहणं नित्यात्मनेपदिभ्यां दिवादिभ्याञ्च दीपिपूरिभ्यां साहचर्येण तादृशयोरेव जनिबुध्योर्ग्रहणात् । यत्तु अकर्मकसाहचर्यादकर्मकयोरेवेति

माधवेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः, अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणीत्यादिप्रयोगविरोधात् । अयञ्च विकल्प कर्तर्येव । भावकर्मणोस्तु नित्यश्चिण् परत्वात् । इह कर्तरीत्यनुवृत्तेर्वा ॥

अच कर्मकर्तरि ॥ अजन्ताद्धातोश्च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्त्तरि तशब्दे परे । प्राप्तविभाषेयम् । अकृत मा कट स्वयमेव । अलावि अलविष्ट वा केदारः स्वयमेव । अच इति किम् । अभेदि काष्ठ स्वयमेव । कर्मकर्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ दुहश्च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्त्तरि तशब्दे परे । अदोहि अदुग्ध वा गौः स्वयमेव । चिण् भावे । लुग्वादुहेति क्सस्य वा लुक् । पक्षे अधुक्षत । कर्मकर्तरीति किम् । शुद्धकर्मणि चिणेव यथा स्यात् । अदोहि गौर्गोपालकेन । अप्राप्तविभाषेयम् । नदुहस्नुनमांयक्चिणाविति चिणः प्रतिषेधात् । तत्र दुहिग्रहणं यक्प्रतिषेधार्थम् । चिण्ग्रहणन्तु स्नुनमर्थम् ॥

न रुधः ॥ रुधश्च्लेः कर्मकर्त्तरि चिण् न । अरुद्ध गौः स्वयमेव । शुद्धे कर्मणि तु अरोधि गौर्गोपालकेन । रुधिर् आवरणइत्यस्यैवात्र ग्रहणं न तु अनोरुधकामे इत्यस्य कर्तृस्थभावकत्वेन कर्मकर्तुरभावात् ॥

तपोनुतापे च ॥ अस्मात् च्लेश्चिण् न स्यात् कर्मकर्त्तरि अनुतापे च । अनुतापः पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्रर्थम् । तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । कर्मवत्कर्मेति कर्मवद्भावातिदेशस्थलेपि, अतप्त तपस्तापस । तप आर्जिजदित्यर्थः । अत्र तपस्तप कर्मकस्यैवेति कर्मवद्भावातिदेशात्प्राप्तिः । अनुतापे, अन्वतप्त पापेन । पूर्वं यत्पापं कर्म कृतं तेन पश्चा-

दभ्याहत इत्यर्थः । शुद्धे कर्मणि लकारः । पापेनेति कर्त्तरि तृतीया ।, कर्मत्विवक्षायां शोकार्थे वा तपौ भावे लकारः । हेतौ तृतीया । यदा तु अभ्याहननार्थस्य तपेः कर्मस्थभावकस्य कर्मकर्त्ता विवक्ष्यते तदा कर्मवत्कर्मणेत्यातिदेशादात्मनेपदम् । तदापि हेतौ तृतीया ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ धातोश्च्लेश्चिण् स्यात् भावकर्मवाचिनि तशब्दे । अत्रापि भवता । अकारि, कटस्त्वया । चिण्ग्रहण स्पष्टार्थम् । चिण्तेपद इत्यतस्ते इत्यस्येव चिण्ग्रहणस्यानुवृत्तेः । यत्तु दीपजनेत्यत्र अन्यतरस्यांग्रहण, तन्नरुध इत्यत्रैव निवृत्तम् । अन्यथा नञो वैयर्थ्यापत्तेः । न च प्रतिषेध एव इहानुवर्त्ततेति वाच्यम् । तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । भावकर्मणोश्च केनापि चिणः प्राप्तेरभावात् । न च श्लिष इति विभक्तेन योगेन विधीयमानः क्सः पुषाद्यङमिव इमं चिणमपि बाधेत । अतोऽत्र चिणेव यथा स्यात् क्सो मा भूदित्येतदर्थं पुनश्चिणग्रहणमिति प्रकृतसूत्रे भाष्यारूढ प्रयोजनमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्यापि पाक्षिकत्वात् । समुदायापेक्षायां ह्येतदुक्तम् । अवयवापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायेन श्लिषेः क्सोऽङमेव बाधते न तु चिणमिति प्रागेवोक्तम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे धातोर्यक् स्यात् । आस्यते शय्यते त्वया । अयङ्यिक्ङितीति शीङोऽयादेशः । क्रियते कटः । इह कर्मणि यक् भवतीत्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म, पच्यते ओदनः । कर्तरि शपोऽवकाशः । शुद्धः कर्ता । कर्मकर्तर्युभयंप्रसङ्गे, । यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानं तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कार्यातिदेशात्सिद्धम् । कर्मवत्कर्तरीत्यनेनैव हि यगात्मनेपदादीनि विधीयन्ते इति यगेव पर. ।

शास्त्रातिदेशपक्षेपि नदुहस्नुनमांयक्चिणाविति ज्ञापकात् कर्मकर्तरि यगेव भविष्यति । अत्रेदमवधेयम् । भावकर्मकर्त्तारो लकारार्थाः। लः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्य इति सूत्रात् । तत्र हि चकारेण कर्तरीत्यनुकृष्यते । तच्च वाच्यार्थसमर्पकमिति पूर्वसूत्रे स्थितम् । उत्तरत्रापि तयोरेवकृत्येत्यत्र तयैवेति सन्दंशातमायपाठाच मध्येपि वाच्यसमर्पकतैवोचिता प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयः कर्ता फलाश्रयश्च कर्म । फलव्यापारयोश्च धातुनैवोपात्तत्वात् । आश्रयमात्रं लकारार्थ । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । ततश्च तिङामपि स एवार्थः । तेषां लादेशत्वात् स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैव चादेशत्वात् । विकरणास्तु द्योतका । तत्रापि शबादयो धात्वर्थे व्यापारे आश्रयस्य विशेषणतां द्योतयन्ति । यक्चिणौ तु फले । ननु विपरीतमेवास्तु कर्तरि शबित्यादेरप्यनुशासनस्य स्वरसेन शबादय एव वाचकाः । लकारास्तु द्योतका इतीति चेन्न । आशीर्लिङि लिटि च अदादिजुहोत्यादिषु च शबाद्यभावेपि तत्प्रतीते । यद्यपि, क्वचित्तिङामभावेपि प्रतीयन्ते प्रयोग्यमी ।अग्राम्यकारिगच्छेति चिण्शप्सन्निधिमात्रतः ॥ अधोगविभरित्यादौ धातुमात्रेपि कर्तृधीः । तथाप्यासत इत्यादौ धात्वभावेपि कर्तृधीः ॥ तथापि तत्र परमते लुप्तस्मृतं बोधकम् । अस्माकन्तु य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीत्युक्ताभ्युपगमात् सर्वं सुस्थम् । तत्र कर्तृकर्मणी वदन् तिङ् तन्निष्ठां सङ्ख्यामपि प्रतिपादयतीति कर्तृकर्मणोर्द्वित्वे बहुत्वे च द्विवचनबहुवचने भवत- । भावे लस्तु असत्वावस्थापन्नां धात्वर्थभूतां क्रियामेव अभिधत्ते द्योतयति वेति तत्र प्रथमपुरुषेकवचनमेव भवति न मध्यमोत्तमौ । युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् । नापि द्विवचनबहुवचने । द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः । एकव-

चनन्तु उत्सर्गः करिष्यतइति भाष्याज्ज्ञायते । अत्र बहुवचनं नेत्यप्युत्सर्गः । उष्ट्रासिका आस्यन्तोहतशायिकाः शय्यन्ते इत्यत्र भाष्ये तदभ्युपगमात् । उष्ट्राणां हि आसिकाः स्वरूपत एव विलक्षणाः हताश्च नानाप्रकारं शेरते उत्ताना अवतानाः विकीर्णकेशाः विस्रस्तवस्त्राः इत्यादि । तत्साम्यादाख्यातवाच्यस्यापि भावस्य स्वरूपगतभेदावभासाद्बहुवचनं भवत्येव । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि इवार्थावगतिर्भवति परत्र परशब्दः प्रयुक्त इति न्यायात् । तदयमर्थः । यादृशानि हतानामनेकप्रकाराणि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्तइति । एवञ्चेह आसिका शायिका इति द्वितीयाबहुवचनान्तं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लीबत्वमेकवचनं च स्यादिति वाच्यम् । स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुंसकमित्यस्याप्रवृत्तेः । बहुत्वावधारणेन च एकवचनाप्रवृत्तेरिति दिक् । केचित्तु कर्मण्ययं लकार इति मन्वाना आसिकाशयिकाशब्दौ प्रथमान्तावित्याहुः । तथाहि । आसिकाशायिकयोर्भावतया कालभावाध्वगन्तव्या इति कर्मत्वे गोदोहः सुप्यतइतिवत् कर्मणि लः । उष्ट्रासिकाहतशायिकयोश्च आख्यातप्रकृत्युपस्थिते आसनशयने प्रति परिच्छेदकत्वेनान्वयः । गोदोहस्येव स्वापे, परिच्छेदकत्वं च आसिकाशायिकयोः सादृश्यद्वारकं गोदोहस्य तु कालोपाधिनेत्यन्यदेतत् । एतच्च विवक्षान्तरे भवत्येवेति कैयटादयः । भाष्यकारैस्तु भावेऽपि लविधाने बहुत्वं स्वीकृतमित्युक्तम् । न चैवमाख्यातवाच्यस्य भावस्य असत्त्वावस्थापन्नतेति सिद्धान्तो भज्येतेति वाच्यम् । लिङ्गायोगस्य करणादिकारकायोगस्य चेह असत्त्वावस्थात्वेन विवक्षितत्वात् । अत एव पचति भवति, पच्यते भवति, पश्य मृगो धावतीत्यादौ वाक्यार्थभूतायाः

क्रियाया. क्रियान्तरं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यामन्वयेपि न का चित् क्षति । न चैतावता घञादिसाम्यं, घञादिवाच्यो हि भावः सलिङ्गः यथायथं सकलकारकान्वितश्चेति वैषम्यस्य स्पष्टत्वात् । अत्र वैषम्ये अनुभवबलकल्प्यः शब्दशक्तिस्वभाव एव नियामक । तदेतदुक्तम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतइति । कृत्स्वपि तुमुनादौ न सत्वार्थकत्वम् । एतच्च अव्ययकृतो भावइति वार्तिके स्फुटीभविष्यति । अनव्ययकृत्स्वपि शयितव्यं भवद्भिरित्यादौ एकत्वसंख्याया एवान्वय. न तु द्वित्वादेरित्यादि यथानुभवं यथाकरञ्च विवेक्तव्यम् ॥

कर्तरि शप् ॥ कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परे धातो. शप् स्यात् । पकार स्वरार्थः । ङित्त्वप्रतिषेधार्थश्च । शकारः सार्वधातुकार्थः । शप्श्यनोरित्यादौ विशेषणार्थश्च । पचति पठति । कर्तृग्रहण कर्मवत्कर्मणेत्यत्रोपयोक्ष्यते । इह तु सार्वधातुके शप् भवतीति सामान्यविधानेपि न क्षतिः । भावकर्मणोर्यगादेरपवादत्वात् । कर्तर्येव शप पर्यवसानात् । न च यग्विधौ भावकर्मग्रहणं नानुवर्ततइति वाच्यम् । पचतीत्यादौ शबादिनेव निमित्तत्वेनाश्रित्य यकः प्रसङ्गात् ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ शपोपवाद. । दीव्यति । सीव्यति । मृग अन्वेषणइति चुरादावदन्तेष्वात्मनेपदी पठ्यते । तस्य, पय.-पारावार परमपुरुषोयं मृगयते इत्यादि भवति । दिवादिष्वपि पाठात् मृग्यतीति साधु । कण्ड्वादिषु वा मृगशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्तादयः ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलष ॥ एभ्यः श्यन् वा । टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ । भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु चलने द्वयोरपि ग्रहणम् । क्रमु पादविक्षेपे । क्लमु ग्लानौ । त्रसी उद्वे

गे । त्रुटी छेदने । लष कान्तौ । इह अनवस्थानार्थो भ्रमिः क्लमित्रसी च दिवादयः । त्रुटिस्तौदादिकः । इतरे भौवादिकाः । अत उभयत्रविभाषेयम् । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्लाश्यते । भ्लाशते । भ्राम्यति । भ्रमति । दैवादिकस्य भ्रमेः शमामष्टानां दीर्घ. श्यनीति श्यनि दीर्घः । भौवादिकस्य तु न भवति । अशमादित्वात् । क्राम्यति । क्रामति । क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घः । अयञ्च शितीत्यनुवृत्तेः शपि श्यनि च भवति । कौमुद्यान्तु क्रमो दीर्घः स्याच्छपीति व्याख्याय श्यनि ह्रस्व एवोदाहृतः । तदशुद्धमेव । क्लाम्यति । क्लामति । ष्ठिवुक्लमुचमांशितीति दीर्घ. । क्लमेर्दिवादिपाठ. पुषादिकार्यार्थः । कौमुद्यान्तु भौवादिकस्य तु क्लमतीत्युक्तं तदपाणिनीयमेव । त्रस्यति । त्रसति । त्रसेर्दिवादिपाठे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । त्रुट्यति । त्रुटति । लष्यति । लषति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ अनुपसर्गाद्यसेः श्यन् वा स्यात् । यस्यति । यसति । अनुपसर्गात्किम् । आयस्यति । प्रयस्यति । इह नित्यं श्यन् । यसु प्रयत्न इत्यस्य दैवादिकत्वात् ॥

संयसश्च ॥ सम्पूर्वाद्यसेः श्यन्वा । संयस्यति । संयसति । इह यसः संयसश्चेत्येव वक्तुं युक्तम् । सोपसर्गाच्चेत् संयस एव न तु प्रयसादेरिति नियमेनेष्टसिद्धेः ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ स्पष्टम् । सुनोति । षिञ् बन्धन इत्यस्य स्वादौ क्र्यादौ च पाठात् सिनोति सिनातीत्युभयं भवति ॥

श्रुवः शृ च ॥ श्रुवः श्नुः प्रत्ययः स्यात्तत्सन्नियोगेन शृ इत्ययमादेशश्च । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ अक्षू व्याप्तौ भौवादिकः । अस्मात् श्नुर्वा स्यात् । अक्ष्णोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ श्नुर्वा स्यात् । काष्ठं तक्ष्णोति । तक्षति वा । तनूकरणे किम् । संतक्षति । वाग्भिर्भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ तुदति । नुदति । तुद् ति नुद् ति इति स्थिते परत्वात्प्राप्तं गुणं नित्यत्वाच्छो बाधते ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ एभ्यः श्नम् प्रत्ययः स्यात् । मित्त्वादन्त्यादचः परः । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनायं शपं बाधते । शकारः श्नान्नलोप इति विशेषणार्थः । नान्नलोप इत्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि स्यात् । न च नामीति दीर्घत्वे कृते नादितिव्यपदेशाभावान्न भविष्यतीति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन सत्यपि दीर्घे नादिति व्यपदेशसम्भवात् । किञ्च परत्वाल्लोपेनैव भाव्यम् । न च ततोपि परत्वात्सुपिचेति दीर्घोऽस्त्विति वाच्यम् । संनिपातपरिभाषया तस्य नाप्रवृत्तेः । न चैवं रामाणामित्यादौ नामीति दीर्घोऽपि न स्यादेवेति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्यान्नामीति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सुपिचेति दीर्घस्तु रामाभ्यामित्यादौ चरितार्थः सन्निपातपरिभाषां बाधितुं नेष्टे । यत्तु हरदत्तेनोक्तं कष्टायेतिनिर्देशात्सामान्यापेक्षज्ञापकार्थोऽयं भविष्यति । एवमपि तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वात्तच्छब्द एवायमिति नलोपः स्यादेवेति । तच्चिन्त्यम् । सामान्यापेक्षेण हि ज्ञापकेन परिभाषायाः क्वाचित्की अप्रवृत्तिरिति लक्ष्यानुरोधात्सिध्यतु नाम, औत्सर्गिकी तत्प्रवृत्तिः किमर्थमिह त्याज्या । यत्नानामित्यादिलक्ष्यसिद्ध्यर्थमेवेति चेन्न । सत्यपि दीर्घे लक्ष्यं न सिध्यतीति समनन्तरमेवोक्तत्वात् स्वयमपि लक्ष्यासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । किञ्च पूर्वस्माद्विधाविति अतिस्थवीयः । तस्य हि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थं स्थितः । यच्चेष्टानादिष्टादचः पूर्वं नकारव्यञ्जनमात्रं

न तन्निमित्तत्वेनाश्रितम्, यच्च निमित्तं नकाराकारसंघातः नासावनादिष्टादचः पूर्व इति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात्प्रागुक्तविधया एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्तिः । दीर्घात्प्रागेव वेति विशेषणार्थः शकारः । न चैवमपि विश्नानां प्रश्नानामित्यत्रातिप्रसङ्गः । अनर्थकत्वात् । न च विकरणेष्वेवमेवेति वाच्यम् । एकदेशिमते तस्य वाचकत्वात् । मुख्यमतेपि द्योत्येनार्थेनार्थवत्त्वात् । अत एव प्रत्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेपि श्नमि तत्प्रवृत्तौ लशक्वतद्धिते इत्येत्संज्ञा सिध्यति । किञ्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापि विश्नानामित्यादौ नातिप्रसङ्गः । तस्मात् श्नान्नलोप इति विशेषणार्थः श्नमः शकार इति स्थितम् । न चार्धधातुकसंज्ञानिवृत्त्यर्थोपि सोस्तु । सत्यां हि तस्यां अनक्ति भनक्ति, अतोलोपः स्यात् । रुणद्धि भिनत्ति, गुणः स्यात् । हिनस्ति तृणेढि, इडागमः स्यात् । नेड्वशीति तु नेह प्रवर्त्तते अकृत्त्वादिति चेन्न । सत्यप्यार्द्धधातुकत्वे क्षत्यभावात् । न च लोपो गुण इड् वेति त्रितयं स्यादित्युक्तमिति चेन्न । त्रितयस्याप्यागमत्वात् श्नमः पूर्वभागस्य चानङ्गत्वात् । तथाहि । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यायमर्थः । प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकादित्यादि तदादि तस्मिन्परतोङ्गमिति । इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात्प्रत्ययः परः यस्माच्च पूर्वभागात्प्रत्ययः परः नासौ तस्मिन्विधीयमाने पञ्चम्या निर्दिष्ट इति दिक् । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनादिभ्यः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । तनोति । करोति । कृञ्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तनादित्वादेव सिद्धेः । ननु तनादिकार्यापेक्षनियमार्थं तदस्तु । तेन

तनादिभ्यस्तथासोरिति वैकल्पिकस्य सिजुक्तो ऽसत्वात् अकृत अकृथा इत्यत्र द्वैरूप्यं न भवतीति चेत् । मैवम् । सत्यपि लुग्विकल्पे तदभावे ह्रस्वादङ्गादिति लोपेनेष्टसिद्धेः । न च विकल्पेन नित्यस्य बाध. । विकल्पं प्रति नित्यस्यासिद्धत्वात् । न च तनादिपाठसामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेनासिद्धत्वबाधनाद्विकल्पेन नित्यस्य बाधः । तनादिपाठस्य विकरणविधौ चरितार्थत्वात् । विकल्पोऽप्यतथा इत्यादौ चरितार्थः । प्रत्युत क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञः पाठस्य अन्यार्थत्वात् । येननाप्राप्तिन्यायेन विकल्पो नित्यविधिं बाधेत । कृञ्ग्रहणन्तु विकरणविधौ तनादिषु पाठश्चरितार्थो मा भूदित्येवमर्थं स्यात् । तस्मात्कृञ्ग्रहणपरित्याग एवोचितः ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ धिवि प्रीणने । कृवि हिंसाकरणयोः, अनयोरकारोन्तादेश स्यादुमत्ययश्च । शपोपवादः । अतोलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । धिनोति । कृणोति । नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं नुम्विधिरुपदेशावस्थायामेव प्रवर्त्तत इति ज्ञापनार्थम् । तेन नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनं न कर्तव्यं भवति । सिचस्तासेश्चेकार उच्चारणार्थ इति पक्षे नुम्विधौ धातुग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति । तज्ज्ञाप्यस्यानेनैव ज्ञापनात् ॥

क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ स्पष्टम् । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यश्नुश्च ॥ आद्याश्चत्वारः सौत्रा । स्कुञ् आप्रवणे । एभ्यः श्ना स्यात् श्नुश्च । स्तभ्नाति स्तभ्नोति । हेः शानच् । स्तभान । स्तभ्नुहि । स्तुभ्नाति । स्तुभ्नोति । स्कभ्नाति । स्कभ्नोति । स्कभ्नोति । स्कुभ्नोति । स्कुनाति । स्कुनोति । उदित्करणसामर्थ्यात्सौत्राणामपि धातूनां

सर्वार्थत्वं न स्वेतद्विकरणमात्रविषयत्वम् ॥

हल श्नः शानज्झौ ॥ हल परस्य श्नाप्रत्ययस्य शानच् स्याद्धौ परे । पुषाण । मुषाण । लोट् । सिप् तस्य हि । क्र्यादिभ्य श्ना । तस्य शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेर्लुक् । हल किम् । क्रीणीहि । हौ किम् । पुष्णाति । श्न इति स्थानिनिर्देश आदेशत्वलाभाय । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेवेदं स्यात् । ननु तथैवास्तु को दोष इति चेन्न । पच पठेत्यादावपि शपं बाधित्वा शानच्प्रसङ्गात् । न च क्र्यादिभ्य इति अनुवर्त्ततइति वाच्यम् । स्तभान स्तुभानेत्यादिचतुर्णामसिद्ध्यापत्ते । न च स्तम्भ्वादयोप्यनुवर्तयितु शक्याः । विशेषविहितेन शानचा इव श्न इव श्नोरपि बाधे स्तभ्नुहीत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । न च श्नुश्चेत्यप्यनुवर्त्यम् । क्र्यादेरपि श्नुप्रसङ्गात् । न च स्तम्भ्वादिभ्य एव श्नु शानच् तु तेभ्यः क्र्यादिभ्यश्चेत्यत्र प्रमाणमस्ति । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । शानचः शित्करणे प्रयोजनं चिन्त्यम् । स्थानिवद्भावेनैव सिद्धेरिति हरदत्त । अत्रेयं चिन्ता । अनुबन्धकार्येति क्व चिदनल्विधाविति निषेधः प्रवर्त्ततइति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन वार्त्तिकमते ब्रूतादित्यत्र ईण्न, भाष्यमते तु भविषीष्टेत्यत्र ङित्त्वं नित्यं न भवति । एतच्च क्ङितिचेति सूत्रे स्फुटीकृतमस्माभिः ॥

छन्दसि शायजपि ॥ अपिशब्दाच्छानच् हौ अहौ च । गृभाय जिह्वया मधु । बधान देवसवितः । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति गृण्हातेर्हकारस्य भकार । अनिदितामिति बध्नातेर्नलोपः । यो अस्कभायदुत्तरम् । अस्कभ्नादित्यर्थः ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ विकरणा प्रकृतास्तेषां छन्दसि बहुलं व्यत्ययः स्यात् । व्यतिगमनं व्यत्यय । व्यतिपूर्वादिणो

भावे एरच्। क्वचिदन्योन्यविषयावगाहनम्। क्व चित् द्वौ विकरणौ। क्वचित् त्रय। आण्डाशुष्णस्य भेदति। शुष्णास्याण्डानि भेदति। भिनत्तीति प्राप्ते। न ह्यस्या अपरञ्च न जरसामरते पति। म्रियतइति प्राप्ते। जीवचामरवासाधो व्याधमाजीवपामर इत्यपि पुगादौ छान्दसदर्शनात्समाधेयम्। इन्द्रो वस्तेन नेषतु। नयतेर्लोटि तिपि शप्सिपौ द्वौ विकरणौ। इन्द्रेण युजा तरुपेम हत्सु। तरेमेत्यर्थः। तरतेर्विध्यादौ लिङ् मस्। उः सिप् शप् इति त्रयो विकरणा। धातोर्गुण। तरुप् मस् इति स्थिते नित्यङ्डित इति सलोपः। यासुट् अतोयेयः यलोप। आद्गुण। बहुलग्रहण सर्वविधिव्यभिचारार्थम्। तथा च भाष्यम्। सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन॥ सुपां व्यत्ययः, युक्तामातासीद्धुरि दक्षिणाया। दक्षिणस्यामिति प्राप्ते। तिङां; चषाल ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। लादेशव्यंग्यः क्रियासाधनाविशेषरूपः स्वार्थपरार्थत्वादिरुपग्रहशब्दस्य वाच्यः। यथोक्तम्। य आत्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते। अन्यतश्चापि लादेशान् मन्यन्ते तमुपग्रहमिति॥ आत्मनेपदादिति लादेशादिति च हेतौ पञ्चमी। इह तु तन्मतीतिनिमित्ते परस्मैपदे आत्मनेपदे च उपग्रहशब्दो लक्षणया वर्तते। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति। युध्यतइति प्राप्ते। मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। भाषायान्तु यद्यप्यर्द्धर्चादित्वादुभयलिङ्गो मधुशब्दोस्ति तथापि अर्थविशेषएव तथा। मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुन्नपुंसकयोर्मधुरिति शाश्वतकोशात्॥ अमृते तु नपुंसक एव। अत एव व्यत्ययोदाहरणं दत्तम्।

मायस्तु, सरसमकरन्दनिर्भरासु प्रसवविभूतिषु वीरुधां विरक्तः। ध्रुवममृतपनामवाञ्छयासामधरमधुं मधुपस्तवाजिहीते इत्यत्रामृतवाचकमधुशब्दं पुल्लिङ्गं प्रयुञ्जानश्चिन्त्यः । शाश्वतकोशात् । नरः पुरुषः । आधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । त्रियूयादिति प्राप्ते । यु मिश्रणे विपूर्वः, आशिषि लिङ् । कालवाची प्रत्ययः कालः। श्वोग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लट् । हल् । त्रिष्टुभौजः शुफितमुग्रवीरम् । शुभ शुम्भ शोभार्थे, सकारस्य फकार आश्वलायनसूत्रे । तैत्तिरीये भकार एव पठ्यतइति हरदत्तः । वस्तुतस्तु आश्वलायनसूत्रेपि भकार एव पठ्यते । हल्व्यत्ययोदाहरणन्तु सुहितमिति प्राप्तइति भाष्यानुरोधेन स्पष्टम् । अच् । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यः । दीर्घस्य ह्रस्वः । स्वरव्यत्ययः पराद्दिश्छन्दसिबहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रस्योपलक्षणं तद्वाचिनीनां विभक्तीनां व्यत्यय इति हरदत्तः । एवन्तु सुप्तिङ् इत्येव गतार्थता स्यात्, तस्मात्कारकवाचिनां कृत्तद्धितादीनामपि व्यत्यय उदाहार्यः । तथा च कर्मण्यण्सूत्रे भाष्यम् । अत्रादायेति च कृतो व्यत्ययश्छन्दसीति । तच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः । यार्डिति प्रत्याहारः यको यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण तेषां व्यत्ययः प्रागेवोदाहृतः । एवं सुप्तिङ्प्रभृतीनां व्यत्ययं शास्त्रकृत्पाणिनिरिच्छति । स च बाहुलकेन सिध्यति । बहूनर्थान् लात्यादत्तइति बहुलं तस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ छन्दसि धातोरङ् प्रत्ययः स्यात् आशिषि लिङि परे । स्थागागमिवचिविदिशकिरुहिष्वेवायमङ्प्रयोगेण दृश्यते । उपस्थेयं वृषभन्तुग्रियाणाम् । उपपूर्वात्तिष्ठतेराशिषि लिङ् मिपोम् । यासुट् । छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञाया अपि

सत्वात् लिङःसलोपोनन्त्यस्येति सलोपः । अङि आतो लोपः । अतो येयः । सत्यमुपगेयम् । गमेम जानतो गृहान् । मन्त्रं वोचेमाग्नये । वचउम् । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम् । अस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये । दृशेरग्वक्तव्यः ॥ पितरञ्च दृशेयं मातरञ्च । अङि तु सति ऋदृशोङीति गुणः स्यात् । अथ कथं उपस्थेयाम शरणं बृहन्तेति । स्थेमेति । हि प्राप्नोति । अत्र भाष्यं, सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोप आर्द्धधातुकत्वाद्देस्यामिति, एर्लिङीतिसूत्रेणेतिभावः । अड् चात्र न कार्यः । बाहुलकात् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ कर्मशब्देन स्वनिष्ठा क्रिया लक्ष्यते । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियो लकारवाच्यः कर्ता कर्मवत् स्यात् । व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारको निर्देशः । लुप्तनिर्दिष्टो वा लकारः । लोपस्तु संयोगान्तस्येति हलोयमामिति वा । तत्र लग्रहणमिहानुवृत्तं पष्ठ्या विपरिणम्यते । लुप्तपष्ठीकं वा, पष्ठ्यर्थश्च वाच्यत्वम् । कर्तरि शविति-सूत्रात्कर्तृग्रहणमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । तेनाभिमतार्थलाभः । यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्भावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । आत्मनेपदस्य त्रीण्यपि इमान्युदाहरणानि । यक्चिण्चिण्वद्भावानां तु क्रमेणेति विवेकः । निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् । निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेवतिष्ठते ॥ अस्यां चावस्थायामकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च लकाराः । तत्र यदा कर्तरि तदा शुद्धे कर्त्तरीव रूपेषु प्राप्तेषु पूर्वावस्थायां भिदेः कर्मीभूते काष्ठे यादृशी क्रिया द्विधा भवनरूपा करोतेः कर्मणि च कटे उत्पत्तिरूपा । तया तुल्यक्रियोयं भिदिकृञोः कर्त्ता

लकारवाच्यश्चेत्यतिदेशाद्यगादिचतुष्टयमप्राप्तिः। यथा निवृत्तप्रेषणस्याकर्मकत्वं यथा च क्रियायाः क चित्कर्मस्थत्वं क्व चिन्न तथा णेरणाविति सूत्रे व्युत्पादितम्। कर्मणेति किम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये मा भूत्। साध्वसिश्छिनत्ति। साधु स्थाली पचति। नन्विह करणाधिकरणत्वावस्थायामसिस्थाल्योर्व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपादीयतइति चेत्। किं ततः। नह्यस्मिन् सूत्रे सादृश्यप्रतियोगिभूतायाः क्रियाया धातूपात्तत्वं शब्देनाश्रितं येन कर्मग्रहणं विनाप्यतिप्रसङ्गो न भवेत्। किञ्च कर्तृस्थाक्रिया अप्यस्यैव व्यावर्त्याः। गच्छति ग्रामः स्वयमेव। आरोहति हस्ती स्वयमेवेति। अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधातिचेत्यादि। नन्वेवं करोत्यर्थस्य यत्नस्यापि ज्ञानेच्छादिवत्कर्तृस्थत्वात् कारिष्यते कटः स्वयमेवेति कथमुदाहृतमिति चेन्न। करोतेरुत्पादनार्थत्वस्य प्रागेव वर्णितत्वात्। लकारवाच्यः किम्। भावे लकारोत्पत्तौ मा भूत्। भिद्यते कुसूलेन। इह सत्यतिदेशे कुसूलाद् द्वितीया स्यात्। किञ्च लकारवाच्यत्वविशेषणाभावे कृत्याः खलर्थाश्च अस्मिन् कर्तरि स्युः। भेत्तव्यः कुसूलः स्वयमेवेति। ईषद्भेदः कुसूलः स्वयमेवेति। इष्यते तु भावएव, भेत्तव्यं कुसूलेन कुसूलस्य वा। कृत्यानां कर्तरिवेति वा षष्ठी। ईषद्भेदं कुसूलेन। यत्त्विह वार्त्तिके कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेध इत्युक्तम्। तत्र क्तग्रहणमविवक्षितम्। अन्यत्र सह पाठात्त्विह पठितम्। भवत्येव हि एभ्यो ऽकर्मकत्वात् गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेण कर्त्तरि क्तः। तथा च सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति निष्ठानत्वे सिनो ग्रासः स्वयमेवेति कर्तरि क्त उदाहरिष्यते। अन्ये त्वाहुः। क्तग्रहणं विवक्षितमेव। गवा दुग्धं पय इत्युदाहरणसम्भवात्। अत्र हि गोः कर्मकर्तृत्वात् तत्र कर्मवदतिदेशे सति क्तः

स्यात्। नन्वत्र सिद्धान्ते गत्यर्थाकर्मकेत्येतस्मत्वर्त्तने पयोरूपेण कर्मणा सकर्मकत्वात्। न चैवं सकर्मकत्वादेव कर्मवदित्यतिदेशो न भविष्यतीति वाच्यम्। दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति प्रतिप्रसवात्। न च बहुलग्रहणादेव प्रवृत्तिः। तस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति दिक्। यतिग्रहणन्तु शक्यमकर्त्तुम्। तथाहि। लकारवाच्यस्य कर्तुः कर्मसंज्ञैवास्तु। न च कर्मसंज्ञया कर्तृसंज्ञाया बाधः। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशात्। न चैवं सकर्मकत्वाभावे लो न स्यादिति वाच्यम्। आनुपूर्व्या सिद्धत्वात्। कर्मसंज्ञा हि लकारोत्पत्तिं प्रतीक्षते। लकारवाच्यस्यैव कर्तुस्तद्विधानात्। ततः प्राक् चाकर्मकत्वानपायेन भावेचाकर्मकेभ्य इति भावे कर्तरि च लविधेरप्रत्यूहत्वात्। नन्वेवमपि यगात्मनेपदे न स्यातां शुद्धयोः कर्मकर्त्रोः सावकाशयोर्यक्शपोः परत्वात् शप्प्रसङ्गात्। भावकर्मणोरित्यात्मनेपदस्य शेषात्कर्तरीति परस्मैपदस्य च विप्रतिषेधेन परत्वात्परस्मैपदप्रसङ्गाच्चेति चेन्न। भावकर्मणोर्विहितेन यका अपवादभूतेन आक्रान्तविषयं परिहृत्य सार्वधातुकेशाविति उत्सर्गस्य प्रवृत्तिसम्भवात्। कर्त्तरिशाविति सूत्रे कर्तृग्रहणमतिरिच्यते। तस्यैतत्फलं कर्त्तैव यः कर्ता तत्र शबादयो यथा स्युः कर्मकर्त्तरि मा भूवन्निति। नन्वस्मिन् हरदत्तपक्षे नदुहेत्यादिना यकि निषिद्धे शप् न स्यात्। तथा च लिङ्लिटोरिव निर्विकरणप्रयोगापत्तिरिति चेत्। एवं तर्हि कर्त्तरीति योगो विभज्यते। भावकर्मणोरित्यत्रापि भावे कर्मणि चेति। ततः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मणि कर्त्तरि यक् भवति शपोऽपवादः। नदुहेत्यादौ अपवादाभावात्पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः। एतच्च व्याख्यानं यग्विधावेव भाष्ये स्थितम्। एवन्त्वायक् सिद्धः। नदुहस्नुनमामिति लिङ्गाच्च। तथा कर्त्तरि कर्मेत्यत्र

कर्त्तरीत्यनुवर्त्य कर्तेव य कर्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्त्तरीति व्याख्यानादात्मनेपदम् । तस्माद्वत्करणे त्यक्तेपि सर्वमिष्टं सिद्ध्यतीति स्थितम् । क्रियमाणे तु वत्करणे अतिदेशोयमिति स्पष्टमेव । स च षोढा । रूपनिमित्ततादात्म्यव्यपदेशशास्त्रकार्यातिदेशभेदादिति स्थानिवत्सूत्रे व्युत्पादितम् । इह तु आदितस्त्रयाणामसम्भवः । व्यपदेशातिदेशस्तु संज्ञापक्षान्न भिद्यते । तत्र वत्करणं व्यर्थम् अतो द्वावेव शिष्येते । तत्रापि शास्त्रातिदेशे यगात्मनेपदेसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तयत्न आस्थेय इति क्लिष्टता । प्रधानं च कार्यं, तदर्थत्वादतिदेशान्तराणाम् । अतः कार्यातिदेश एवायम् । न चास्मिन्पक्षे द्वितीयाप्यतिदिश्येत । तथा च भिद्यते कुसूलेनेति भावे लकारे कर्तरि द्वितीया स्यादिति वाच्यम् । लवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवदतिदेश इत्युक्तत्वात् । न चैवमपि भिद्यते कुसूल इत्यत्र दोषापात्ति । अभिहितत्वेन द्वितीयाया अप्रवृत्तेः । नन्विह अनभिहिताधिकारो नास्तीति चेत् । सत्यम् । तथापि वत्करणसामर्थ्यात् यथानभिहिते कर्मणि प्रत्ययः तथैवानभिहिते कर्तर्यपि लभ्येत । तेनाभिधानमस्तीत्युक्तमेव । ननु निवृत्तप्रेषणा लुनातिभिनत्त्यादयो ऽकर्मकाः द्विधा भवतीति ॥ तत्कर्तुः कर्मणा तुल्यक्रियत्वम् इति चेन्न । नह्यस्मिन्प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रियतां ब्रूमः किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन । नन्वेवं पचत्योदनं देवदत्त राध्यत्योदनः स्वयमेवे त्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्र वार्तिकम् । कर्मवृष्ट्श्चेत्समानधाताविति ॥ न्यायसिद्धं चेदं, धातोरिति ह्यनुवर्तते कर्तृकर्मणी च धातोरन्यत्र न सम्भवत इति सामर्थ्यादेव सिद्धे तदनुवृत्तिरेकत्वविवक्षार्था । यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव कर्तेति । तेन धातुभेदे न भवति । स्यादेतत् । एकस्यापि रूपभेदे-

न कर्तृत्व कर्मत्वं च दृश्यते । आत्मानमात्मना वेत्सीति यथा । एवं च ओदनः पच्यतइत्यादावपि प्राकृते कर्मण्येव लकारोस्तु तत्किं निवृत्तप्रेषणत्वाश्रयणेन, किञ्च कर्मवदित्यतिदेशेन । न चैवं भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । कर्मण्येव हि सोस्तु । अत्राहु । एवं सति नदुहस्नुनमामित्यादिना यक्चिणोः प्रतिषेधस्य विषयविभागो न लभ्येत । अपि च नमते दण्डः कारयते अचीकरत कट इत्यादौ यक्चिणो प्रतिषिद्धयोरपि शप्चङौ न स्याताम् । अकर्तृत्वात् । किं च पचत्योदन इत्यपि प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मान्निवृत्तप्रेषणतामाश्रित्यातिदेशसूत्रमारब्धव्यमेवेति । करणेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बहुलं कर्मवदिति वक्तव्यम् । परिवारयति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवार्यन्ते कण्टका वृक्षम् । अत्रात्मनेपदं सिध्यति । न च णिचश्चेत्यनेन तत्सिद्धि । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । इह तु तदभावेप्यात्मनेपदस्येष्यमाणत्वात् । बहुलग्रहणादिह । साध्वसिश्छिनत्ति । सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अन्योन्यमाश्लिष्यतः । अन्योन्यं स्पृशतः । एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि । कर्मस्थया क्रियया या तुल्या क्रिया यस्य कर्तुरित्युक्ते सन्निधानादिदं गम्यते । यत्क्रियावेशादसौ कर्ता सैव चेत्कर्मत्वोपयोगिनीति । न चैतदिहास्ति । स्वयमनाश्लिष्यतोपि परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसम्भवात् । परसमवेतसंयोगाख्यफलानुकूलव्यापारयोश्चलनात्मकयोरेकधातुवाच्ययोरपि स्वरूपेणात्र भेदात् । एतेन भिद्यमानः कुसूल पात्राणि भिनत्तीत्यपि व्याख्यातम् । द्विधाभवनस्य दैवगत्या कुसूलनिष्ठत्वेपि पात्रनिष्ठकर्मतायामप्रयोजकत्वात् । स्वयमभिद्यमानोपि हि कुसूलः उपरि पतन् पात्राणि भिनत्त्येव । नन्वेवमपि पचिरुधादीनां

द्विकर्मकाणामेकस्य कर्मणः कर्तृत्वेऽप्यपरेण सकर्मकत्वावस्थायां कर्मवद्भाव प्राप्त तन्निषेधं सकर्मकाणां प्रतिषेधवचनं कर्तव्यमेवेति चेत् । योगविभागात्सिद्धम् । तथाहि । तपः । तपेरेव सकर्मकस्य न त्वन्यस्य । तत , तप कर्मकस्यैव । तपेरित्यनुवर्तते । यद्वा वार्तिके योगविभाग करिष्यते दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः । अत्र दुहिपच्योः सकर्मयोरित्येकं वाक्य नियमार्थं दुहिपच्योरेव न त्वन्येषामिति । दुग्धे गौः पय । तस्मादुदुम्बर सलोहितं फलं पच्यते । गौरुदुम्बरश्चात्र कर्मकर्त्ता । अकथितं चेति सूत्रे दुह्यादिपरिगणेन पचिरपि बोध्य इत्युक्तं प्राक् । तत्रेदं वार्तिकमुपष्टम्भकमित्यवधेयम् । ओदनं पचतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवारणाय बहुलमिति द्वितीयं वाक्यम् । तच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । दुहिपच्योरिति हि कर्मकर्तृविषयकम् । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियएव विधायकं नियामकं वा । उभयथापि ओदनंपचतीत्यादौ प्रसङ्ग एव नास्तीति । न च कर्मकर्तर्येव परस्मैपदार्थं बहुलवचनं, तस्यानिष्टत्वादिति दिक् । सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुल कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । यगपवादश्च श्यन् । सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वक्तव्यम् । सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि, श्रद्धया निष्पादितवान् । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । श्यनि सति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति । यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्व स्यात् । कौमुद्यां तु श्रद्धावत्कर्तृकात् सृजेर्यक्चिणौ कर्तरीति केचिदित्युक्तम् । तत्र यगित्यशुद्धम् । आत्मनेपदानुक्तेश्च न्यूनतेति दिक् । भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्ताना च यक्चिणौ न भवत इति वक्तव्यमित्यर्थ । अलं

कुरुते कन्या स्वयमेव । अलमकृत । भूषाफलस्य शोभाख्यस्य कर्मणि दर्शनात् कर्मस्था भूषा। ण्यन्तानां तु भूषार्थानां वक्ष्यमाणेनापि यक्चिणोः प्रतिषेधेन सिद्धत्वान्नेह मुख्योदाहरणता । भूषयते कन्या स्वयमेव । अबुभूषत कन्या स्वयमेव । किरादि । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्ट हस्तिनं कश्चित् । पांस्वादिनावकिरति । तत्र सौकर्यात् हस्ती कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । गिरते । अगीर्ष्ट । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । सन् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट । इहेच्छायाः कर्तृस्थत्वेपि करोतिक्रियापेक्षं कर्मस्थक्रियत्वम् ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ तप सन्तापे । अस्य कर्ता कर्मवत्स्यात्स च तपःकर्मकस्यैव नान्यकर्मकस्य। क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतदिति वृत्तिः। तथाहि। उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । तथा च तापसस्य कर्मत्वे तपेर्दुःखनमर्थः । कर्तृत्वे तु अर्जनमर्थः । तापसस्तप्यते, तपोर्जयतीति यावत् । नन्वेवमपि शरीरसन्तापलक्षणक्रिया अवस्थाद्वयेपि तुल्या नहि शरीरसन्तापादन्यत् अर्जनं नाम तापसस्य व्यापारोस्ति । तथा च भाष्यसम्मतं नियमार्थत्वमेव वृत्तिकृता कुतो नादृतमिति चेत्।अत्राहुः। वस्तुतश्शरीरसन्तापस्य सत्वेपि शब्दात्तु तत्त्वेन भानं किं त्वर्जनत्वेनैव। अन्यथा तपसः कर्मत्वानुपपत्तेः।तथाच तुल्यक्रियत्वाभावात् विध्यर्थतैवेति।लुङि, अतप्त तपस्तापसः।तपोनुतापेचेति चिण प्रतिषेधात्सिच् । तस्य झलोझलीति लोपः । तप कर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । एवकारस्तु व्यर्थ एव । श्रुतस्य तस्य अन्वयो वक्तव्य इति चेत् । सत्यम् । वाक्यं भित्वा कथंचिदन्वयः प्रदर्शित एव ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ एषां यक्चिणौ न स्तः । कर्म-

वदतिदेशेन प्राप्तयोरयं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेन शुद्धे कर्मणि भावे स्त एव । दुहेरनेन यक् निषिध्यते। चिण् तु दुहश्चेति सूत्रेण प्रागेव विभाषितः, दुग्धे गौः स्वयमेव। अदुग्ध, अदोहि गौः स्वयमेव। यकि प्रतिषिद्धे शप्। अदादित्वात्तस्य लुक्। दादेरिति घः। झषस्तथोरिति धत्वम् । जश्त्वम् । अप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य कर्तृत्वविवक्षा । प्रधानं कर्म तु कर्मैव । स्वयं प्रदुग्धेस्य गुणवत्सुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति मन्त्र । चिणभावे क्सः । लुग्वादुहेति लुक् । प्रस्नुते । प्रास्नोष्ट । चिणि प्रतिषिद्धे सिच् । नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त । अ-

स्वयमेव । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्थाः पुनश्च निवृत्तप्रेषणास्तदिहोदाहरणम् । तद्यथा । वेःशब्दकर्मणः, अकर्मकाच्च । विकुर्वते सैन्धवाः वल्गन्तीत्यर्थः । तान्विकिरोति, वल्गयतीत्यर्थः । पुनः सौकर्यात्कर्तृत्वे विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यकृषत । यत्तु वृत्तौ पठ्यते आहन्ति माणवकम् । आहते माणवकः स्वयमेवेति । तदयुक्तम् । आहन्ति माणवकमित्यस्य सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्चेति हरदत्तः । अन्ये त्वाहुः । आत्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षणं, हन्तिश्चायम् आङोयमहन इत्यत्र यदा कर्माविवक्षया अकर्मकः तदा आत्मनेपदस्य निमित्तम् । तस्यात्र सकर्मकत्वेपि अविरुद्धमुदाहरणमिति ॥

कुषिरजो' प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ कुष निष्कर्षे । रञ्ज रागे । अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि यक् न स्यात् किन्तु श्यन् परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते । रज्यते । नदुहेति सूत्रात् यक् नेत्यनुवर्त्य तस्मिन्नेव स्थले श्यन् विहितः । तत्सन्नियोगशिष्टं च परस्मैपदम् । तेन आशीर्लिङ्लिटोः स्यादीनां च विषये श्यन्परस्मैपदे भवतः । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । रंक्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । चुकुषे । ररञ्जे । कोषिष्यते । रंक्ष्यते । अकोषि । अरञ्जि इत्यादि । श्यन्यकोः स्वरे नुमि च विशेषः । कुष्यन्ती जंघा । श्यनि शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमः नित्त्वादाद्युदात्तश्च । यकि तु आच्छीनद्योरिति नुम्विकल्पः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन यक एवोदात्तत्वं च स्यात् ॥

धातोः ॥ आतृतीयसमाप्तेरधिकारोयम् । यद्यपि धातोरेकाचोहलादेरिति सूत्राद्धातुग्रहणमनुवर्तत एव तथापि आर्द्धधातुकसंज्ञया आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातुग्रहणम् ।

अन्यथा लूभ्यां पूभ्यामित्यादौ भ्यामादेरिट् प्रकृतेर्गुणश्च स्यात् । धातोरित्येवमविधानात्तु न भवति । तथा कृत्संज्ञा उपपदसंज्ञा चास्मिन्नेव धात्वधिकारे यथा स्यादित्येवमर्थमपीदम् । अन्यथा पूर्वत्रापि स्यात् ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्यप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां कृदन्तस्य प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तिः स्यात् । एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वात् । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे वचनग्रहणाच्च । तथा च्लि लुङीत्यस्य लुङन्तउपपदे च्लिरित्यर्थः स्यात् । वासरूपविधेश्च पूर्वत्र प्रवृत्तौ क्सादिभिः सिचः समावेशः स्यादिति । तस्मात् धातोरिति कर्तव्यमिति स्थितम् । एतच्च शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथाहि । शमिधातोरिति यद्धातुग्रहणं तदेव द्वितीयं सार्वधातुकार्द्धधातुकसंज्ञयोरनुवर्तिष्यते । कृदुपपदसंज्ञे वासरूपविधिश्च अधिकारेणैव व्याख्यास्यते । प्रत्ययः परश्चेत्यादिवत् । तेन पूर्वत्र न तत्प्रसङ्गः ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ प्रतिपाद्यत्वेन स्थितं कुम्भादिकं सप्तमीस्थं तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । पदमत्र संज्ञि । तेन समर्थपरिभाषा व्याप्रियते । संज्ञाप्रदेशा उपपदमतिङित्यादयः ॥

कृदतिङ् ॥ अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङ् किम् । चीयात् । संज्ञाप्रदेशाः कृद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः । अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कथं चीयादिति । ज्ञापकात्सिद्धम् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति सूत्रे अकृदित्येव सिद्धे पुनः सार्वधातुकग्रहणं ज्ञापयति न तिङां कृत्संज्ञा भवतीति । न च श्यन्निवृत्त्यर्थं सार्वधातुकग्रहणमिति वाच्यम् । दिवादिषु ह्रस्वान्तस्य दीर्घार्हस्याभावेन व्या

वर्त्यामसिद्धेः। भाष्ये तु तिङां कृत्संज्ञायामिष्टापत्तिः कृता। न चैवं तिङन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम्। तिङा एकत्वादेरुक्तत्वात्। न च वचनग्रहणात्तुक्तेऽपि तदापत्तिः। एक इत्यादौ चरितार्थत्वात्। अविशायनेनमविष्ठनौ तिङश्चेत्ययनेन तिङन्तानामसुबन्तत्वज्ञापनात्। न चैवमपि पचति पठतीत्यत्र ह्रस्वस्यपिविकृतीति तुक्प्रसङ्गः। तुग्विधौ धात्वादेरिति सूत्रात् धातुग्रहणानुवृत्तेः। एवमपि चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यादौ स्यादिति चेन्न। शपा व्यवधानात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानमिति चेन्न। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। न च स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावः। तस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात्। न चैवमपि अतिङिति प्रत्याख्यायमाने पचेरन्नित्यत्र प्रातिपदिकान्तत्वान्नलोपः स्यादिति वाच्यम्। ह्रस्वपरन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपाप्रवृत्तेः। इह तर्हि चीयादिति कृद्यकारत्वाद्दीर्घो न स्यादिति चेत्। नैष दोषः। सार्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयति भवतीति प्रतिषेधः तिङ्क्षु न प्रवर्ततइति। न चैवमपि तिङ्समासे कृदुत्तरपदस्वरः स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। यो जात एव पर्यभूषदित्यादौ तथैव पाठस्य निर्विवादत्वात्। गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे कृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वाच्चेति दिक्॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्य प्रथमे पञ्चमपाह्निकम्॥

वासरूपोऽस्त्रियाम्॥ परिभाषेयम्। अस्मिन्धात्वधिकारे स्त्र्यधिकारव्यतिरेकेण यत्रासरूपोपवादप्रत्ययो विधीयते तत्र वेत्युपतिष्ठते। एवञ्च ददातिदधात्योर्विभाषेत्यादिवद्वैकल्पिकत्वेनैव अपवादे शास्त्रात्प्रमिते तद्वदेव पक्षे उत्सर्गं प्रवर्तते। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कोपवादः तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः।

विक्षेपकः विक्षेप्ता विक्षिपः । नचैवमातोनुपसर्गेक इति कस्य विषये कर्मण्यणपि पक्षे प्रवर्तेत । सरूपो, साविति चेत् । किं ततः । गुणवृद्धिशास्त्रेष्विक्पदस्येव कविधौ वेति पदस्य उपस्थितिर्हि ज्ञातैव । अन्यथा ण्वुलादेरपि दुर्लभत्वात् । सत्याञ्च वेत्यस्योपस्थितौ कथं सरूपस्यापि पक्षे प्रवृत्तिर्न भवेदिति चेत् । सत्यम् । असरूपग्रहणसामर्थ्यात् यम्प्रत्यसरूपता तं प्रत्येवास्य पाक्षिकता । अन्ये तु प्रति बाधकतैवेति न कश्चिद्दोषः । ततश्च असरूपो ऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यादिति फलितोर्थः । अस्त्रियां किम् । चिकीर्षा । अत्र क्तिन्न भवति । स्त्रीग्रहणं स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियांक्तिन्नित्यधिकारे विकल्पो नेति सिद्धान्तः । यदि तु स्त्रियामभिधेयायां नेत्युच्येत तदा विक्षेपिका विक्षेत्रीति कविषये ण्वुल्तृचौ न स्याताम् । अथापि स्त्रियामित्येवंशब्दमुच्चार्य विहिते निषेध इत्युच्येत तर्हि व्यावक्रोशी व्यावलेखीरिति कर्मव्यतिहारे । णचो विषये क्तिन्न स्यात् । द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानात् । अत्र केचित् । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारनिवेशितत्वे सति प्रतिषेधोयमित्याहुः । अन्ये तु अपवादमात्रस्यापीति । तत्राद्ये मते आसना आस्या स्त्र्यधिकारविहितेनापि युचापवादेन सह ऋहलोर्ण्यतः समावेशः सिध्यति घञस्तु क्तिनादिना ऽनभिधानान्न समावेशः । द्वितीयपक्षे तु घञः क्तिन्नादिभिरसमावेशः सिध्यति । आस्येत्यत्र तु कृत्यल्युटोबहुलमिति ण्यदिति विवेकः । ननिवह सारूप्यं प्रयोगे उपदेशे वा । नाद्य । ग्रामणीर्ग्रामण्ये इति क्विबादिविषये ऽणादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न हि क्विबादयः प्रयोगे रूपवन्तः । लोपविधानात् । नान्त्यः । अनुबन्धाभेदेषु कणप्रभृतिष्वतिप्रसङ्गादिति चेन्न । अनुबन्धानामनेका-

न्तत्वेन द्वितीयपक्षे दोषाभावात् । एकान्तत्वेपि नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । ददातिदधात्योर्विभाषेति लिङ्गात् । अन्यथानुबन्धकृतादसारूप्यादेव ददः दध इति शविषये दायो धाय इति णोपि भविष्यतीति किं विभाषाग्रहणेन । अनित्येयं वासरूपपरिभाषा । अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र कृत्यतृज्ग्रहणाल्लिङ्गात् तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्न भवतीति सिद्धान्तः । हसितं हसनं छात्रस्य । अत्र क्तल्युड्विषये घञ् न । तुमुन् । इच्छति भोक्तुम् । अत्र इच्छार्थेषुलिङ्लोटाविति लोण्न भवति । लिङ् तु भवत्येव । लिङ्चेति वचनात् । एवं चास्मादेव नियमादिह लोट् सुपरिहरः । अतोत्र तुमुन्ग्रहणमापाततः । खलर्थे । आतोयुच् । ईषत्पानः । अत्र खल् न भवति । ननु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपन्यायो नास्तीत्येवाश्रीयताम् । मैवम् । आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते । क्त्वाप्रत्ययश्च तुमर्थाधिकाराद्भावे तत्रैव च लकार इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावः स्यात् । मैपातिसर्गेति सूत्रे स्त्रियांक्तिन्नित्यत ऊर्ध्वं वासरूपविधेरभावादिति कौमुदीग्रन्थस्तु आकरविरुद्ध इति दिक् ॥

कृत्याः ॥ अधिकारोयम् । अवधिविशेषस्तु ज्ञापकात्सिद्धः । अर्हेकृत्यतृचश्चेति सूत्रे कृत्या इत्येव वक्तव्ये तृज्ग्रहणं योगापेक्षं ज्ञापकम् । ण्वुल्तृचावित्येतद्योगात्प्राक् कृत्यसंज्ञाऽधिक्रियतइति । संज्ञाप्रदेशाः, कृत्यानां कर्तरिवेत्यादयः । बहुवचनमनुक्तसमुच्चयार्थम् । तेन केलिमर उपसंख्यानमित्यादिसूत्रेणैव सूचितं भवति । अत्र सूत्रे वृत्तिकार माहुल्यादि भाष्यक्षेप॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ धातोरेवैते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ॥

वस निवासे इत्यस्य ग्रहणम्, न तु वस आच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणस्य। तयोरेवेति वचनात् कर्त्तरि न प्राप्नोतीति वचनम्। वसतीति वास्तव्यः। तद्धितान्तो वा। वास्तुनि भवो वास्तव्यः। दिगादित्वाद्यत्। अत्रास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोपि नास्ति। तव्यत्प्रत्यये हि कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्यन्तोदात्तत्वम्। यत्प्रत्यये तु ययतोश्चातदर्थइत्यनेनेति। केलिमर उपसंख्यानम्॥ कृत्या इति बहुवचनेनैतत्सूचितमित्युक्तम्। ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः। रेफ स्वरार्थः। पचेलिमा माषाः। पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरलाः। भेत्तव्याः। शुद्धे कर्मणि प्रत्ययो भाष्ये स्थित। वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यतइत्याह। तद्भाष्यविरुद्धम्॥

अचो यत्॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात्। चेयम्। जेयम्। ननु पूर्वसूत्रे एव यदपि निर्दिश्यताम्। अज्ग्रहणं च मास्तु। हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति। परिशेषादजन्तेभ्य एव यत् भविष्यति इति चेत्। अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम्। दित्स्यं धित्स्यम्। इह हि दाञो धाञश्च सनन्तस्य दित्स धित्स इति स्थिते आर्द्धधातुके इति विषयसप्तमीमाश्रित्य सनोऽतोलोपे कृते साम्प्रतिकं हलन्तत्वमस्तीति ण्यत्स्यात्। अज्ग्रहणात्तु भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति। तेन यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम्। ण्यति तु कृते तित्स्वरितत्वं स्यात्। चिकीर्ष्यमित्यादौ तु ण्यद्यतोर्विशेषो नास्ति। यतोनाव इत्यत्र द्व्यज्ग्रहणानुवृत्तेः। आर्द्धधातुक इत्यस्य परसप्तमीत्वे तु इहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यमेव। तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्॥ तके हसने। शसु हिंसायाम्। चते याचने। यती प्रयत्ने। जनी प्रादुर्भावे। तक्यम्। शस्यम्। चत्यम्। यत्यम्। जन्यम्। अत्र जनेर्यद्विधान यतोनाव इति स्वरार्थं जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधेन ण्यत्यपि रूपे

विशेषाभावात् । इह शंसिमपि केचित्पठन्तीति हरदत्तः । तेन तद्वान्नराशंस्यराध्यं च । अत्राद्युदात्तः सिध्यति । अपाठपक्षे तु ण्यन्तादचोयति सिध्यतीति बोध्यमिति वदन्ति । तदेतत्सर्वमीडवन्देत्यादिसूत्रविस्मरणमूलकत्वादुपेक्ष्यम् । हनो वा वध च ॥ हन्तेर्वा यत्, तत्सन्नियोगेन च वधादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । वध्यः । घात्यः । यदभावे ण्यत् । हनस्तोचिण्णलोरिति तत्वम् । होहन्तेरिति कुत्वम् । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति रूपं यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्य इति तद्धितेन यतापि सिध्यति तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इत्यत्र समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणेकृतेति सिध्यति । न च असिवधमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात् । तदन्तविधेश्च प्रतिषेधात् । स्वरे भेदाच्च । असिवधशब्दाद्यति हि तित्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह सुप्सुपेति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तप्रसङ्गात् । वध्यशब्दे कृतद्धितान्ते प्रकारकृतविशेषस्य सत्वाच्च । एतेन गिरौडश्छन्दसीति वार्तिकप्रत्याख्यानपरं भाष्यमप्यपास्तम् । अत एव कुतलब्धकीनकुशला इत्यादीनां चारितार्थ्यमिति दिक् । अत्रत्यभाष्यादिपर्यालोचनया असमस्तवध्यशब्दे विशेषाभाव इति लभ्यते । तथा च दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रं, यच्चानुवर्तते । दण्डादिभ्यो य इति निरनुबन्धपाठस्तु प्रामादिक इति माधवो हंतिधातौ स्फुटीचकार । हरदत्तग्रन्थपर्यालोचने तु इदं च वचनं यद्विधौ भाष्यादौ पठितमपि क्यब्विधौ मृजेर्विभाषेत्यस्याग्रे एव पाठ्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं युक्तम् । विकल्पाकरणेन लघुत्वा-

वस निवासे इत्यस्य ग्रहणम्, न तु वस आच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणस्य। तयोरेवेति वचनात् कर्त्तरि न प्राप्नोतीति वचनम्। वसतीति वास्तव्यः। तद्धितांतो वा। वास्तुनि भवो वास्तव्यः। दिगादित्वाद्यत्। अत्रास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोपि नास्ति। तव्यत्प्रत्यये हि कृत्योकेष्णुचार्वादयश्चेत्यन्तोदात्तत्वम् यत्प्रत्यये तु ययतोश्चातदर्थइत्यनेनेति। केलिमर उपसंख्यानम्॥ कृत्या इति बहुवचनेनैतत्सूचितमित्युक्तम्। ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः। रेफः स्वरार्थः। पचेलिमा माषाः। पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरलाः। भेत्तव्याः। शुद्धे कर्मणि प्रत्ययो भाष्ये स्थितः। वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यतइत्याह। तद्भाष्यविरुद्धम्॥

अचो यत्॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात्। चेयम्। जेयम्। ननु पूर्वसूत्रे एव यदपि निर्दिश्यताम्। अज्ग्रहणं च मास्तु। हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति। परिशेषादजन्तेभ्य एव यद् भविष्यति इति चेत्। अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम्। दित्स्यं धित्स्यम्। इह हि दाञो धाञश्च सनन्तस्य दित्स धित्स इति स्थिते आर्द्धधातुके इति विषयसप्तमीमाश्रित्य सनोऽतोलोपे कृते साम्प्रतिकं हलन्तत्वमस्तीति ण्यत्स्यात्। अज्ग्रहणात्तु भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति। तेन यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम्। ण्यति तु कृते तित्स्वरितत्वं स्यात्। चिकीर्ष्यमित्यादौ तु ण्यद्यतोर्विशेषो नास्ति। यतोनाव इत्यत्र द्व्यज्ग्रहणानुवृत्तेः। आर्द्धधातुक इत्यस्य परसप्तमीत्वे तु इहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यमेव। तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्॥ तके हसने। शसु हिंसायाम्। चते याचने। यती प्रयत्ने। जनी प्रादुर्भावे। तक्यम्। शस्यम्। चत्यम्। यत्यम्। जन्यम्। अत्र जनेर्वधिप्रपान यतोनाव इति स्वरार्थ जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधेन ण्यत्यपि रूपे

विशेषाभावात् । इह शंसिमपि केचित्पठन्तीति हरदत्तः । तेन तद्वान्नराशंस्यराध्यं च । अत्राद्युदात्तः सिध्यति । अपाठपक्षे तु ण्यन्तादचोयति सिध्यतीति बोध्यमिति वदन्ति । तदेतत्सर्वमी-डवन्देत्यादिसूत्रविस्मरणमूलकत्वादुपेक्ष्यम् । हनो वा वध च ॥ हन्तेर्वा यत्, तत्सन्नियोगेन च वधादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । वध्य । घात्यः । यदभावे ण्यत् । हनस्तोचिण्णलोरिति तत्वं-म् । होहन्तेरिति कुत्वम् । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति रूपं यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्य इति तद्धितेन यतापि सिध्यति तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इत्यत्र समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणेकृतेति सिध्यति । न च असिवधमर्हतीति वि-ग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवल-स्य वधशब्दस्य पाठात् । तदन्तविधेश्च प्रतिषेधात् । स्वरे भे-दाच्च । असिवधशब्दाद्यति हि तित्स्वरितमिति स्वरितः प्रस-ज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह सुप्सुपे-ति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तप्रसङ्गात् । वध्यशब्दे कृतद्धितान्ते प्रकारकृतविशेषस्य सत्त्वाच्च । एतेन गिरौडडछन्द-सीति वार्तिकप्रत्याख्यानपरं भाष्यमप्यपास्तम् । अत एव कु-तलब्धनीतकुशला इत्यादीनां चारितार्थ्यमिति दिक् । अत्रत्य-भाष्यादिपर्यालोचनया असमस्तवध्यशब्दे विशेषाभाव इति लभ्यते । तथा च दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रं, यच्चानुवर्तते । दण्डादिभ्यो य इति निरनुबन्धपाठस्तु भ्रामादिक इति माधवो हंतिधातौ स्फुटीचकार । हरदत्तग्रन्थपर्यालोचने तु इदं च वच-नं यद्विधौ भाष्यादौ पठितमपि ण्यद्विधौ मृजेर्विभाषेत्यस्याग्रे एव पाठ्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं युक्तम् । विकल्पाकरणेन लघुत्वा-

दिति लभ्यते। तस्मिन्नपि पक्षे वध्यशब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः क्यप्तुपित्वादनुदात्तः। न च नञ्समासे ययतोश्चातदर्थइत्यस्य प्रवृत्त्यभावेन स्वरे दोष इति वाच्यम्। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्यस्य प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः। असमस्ते एव विशेषाभावस्य प्रतिपाद्यत्वाच्च॥

पोरदुपधात्॥ पवर्गान्तादकारोपधात् धातोर्यत् स्यात्। ण्यतोपवादः। शप्यम्। लभ्यम्। पोः किम्। वाक्यम्। चजोःकुघिण्ण्यतोरिति कुत्वम्। अदुपधात्किम्। कोप्यम्। तपरकरणं किम्। आप्यम्। कुप कोपने, आप्लृ व्याप्तौ, आभ्यां ण्यति तित्स्वरः। यति तु यतोनाव इति स्यात्॥

शकिसहोश्च॥ स्पष्टम्। शक्यम् सह्यम्॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी। एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात्। गद्यम्। मद्यम्। चर्यम्। यम्यम्। अनुपसर्गे किम्। न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्। प्रमाद्यम्। प्रचार्यम्। यमेः पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् अनुपसर्गादेव यथा स्यात् सोपसर्गान्मा भूदिति। कथं तर्हि, तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्। अनियम्यस्य नायुक्तिः। त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि। प्रमादपाठ एवायम्। विनियाम्यमित्यादि दीर्घ एव तु पठनीय इति हरदत्तः। नियमे साधुर्नियम्य इति तत्रसाधुरिति यदित्यन्ये। केवलाद्यतं कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे। चरेराङि चागुरौ॥ सोपसर्गार्थं वार्तिकम्। आचर्यो देशः। गन्तव्य इत्यर्थः। अगुरौ किम्। आचार्यो गुरुः॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु॥ अवद्यादयस्त्रयो यथासंख्यं गर्ह्यादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते। तत्र वदेर्नञि उपपदे वदःसुपिक्यप्चेति यत्क्यपोःप्राप्तयोर्यदेव यथा स्यात् सोपि ग-

र्ह्यायामेव यथा स्यादित्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । अवचनार्हत्वात् । गर्ह्ये किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनार्हं तु न भवति । आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयात् ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति स्मृतेः ॥ अत्र वदःसुपीति क्यबेव भवति । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । नलोपो नञः, तस्मान्नुडचि । पणेर्व्यवहारार्थात् ण्यति प्राप्ते यत् विधीयते । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । पणितव्यशब्दस्य साधारणत्वेऽपि निपातनस्य रूढ्यर्थत्वात् पण्यशब्दस्य व्यवहर्तव्ये एव रूढत्वादर्थनियमो लभ्यते । उक्तञ्च, धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च । अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति ॥ वृङ् सम्भक्तौ अस्माद्यत् । अप्रतिबन्धे । शतेन सहस्रेण वर्या कन्या । शतसहस्रशब्दावनियतवचनौ कन्याया वरणे वरयितॄणां नियमो नास्तीत्यर्थः । वृङ एवेदं निपातनम् । तत्रैव अनिरोधसम्भवात् । तेन वृञ् वरणे इत्यस्मात् एतिस्तुशासित्यादिना क्यबेव । वृत्या । इह सूत्रे अवद्यादीनि अविभक्तिकानि पृथक् पदानि न तु द्वंद्वस्य जसन्तस्य निर्देशः । तेन वर्येति स्त्रियामेव निपात्यते । अस्त्रियान्तु ऋहलोरिति ण्यदेव । वार्या ऋत्विजः । इति वृत्तिकारमतम् । न चात्र एतिस्तिवति क्यप् शङ्क्यः । तत्र वृञ एव ग्रहणं न तु वृङ इति वक्ष्यमाणत्वात् । भट्टिस्तु द्वन्द्वाज्जसा निर्देशं मन्वानः पुंल्लिङ्गेऽपि यतं प्रायुङ्क्त । सुग्रीवो मम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रम इति । पुरुषोत्तमादयोऽप्येवम् ॥ -

वह्यं करणम् ॥ वह्यं निपात्यते करणं चेदभिधेयं भवति । वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणे किम् । वाह्यमन्यत् । वहनकर्मेत्यर्थः ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ऋ गतौ अस्मात् ण्यति प्राप्ते यत्

निपात्यते । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । स्वामिवैश्ययोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः । अत्र भाष्ये स्वामिन्यन्तोदात्तत्वञ्चेत्युक्तम् । वैश्ये तु यतोऽनाव इति आद्युदात्तमेव । अथ यो वैश्यः स्वामी च तत्र कथमिति चेत् । वैश्यत्वविवक्षायामाद्युदात्तम् । स्वामित्वविवक्षायामन्तोदात्तम् । अत एव अर्यः स्वाम्याख्या चेदिति फिट्सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् । तथा चैकस्मिन् विषये युगपदर्थद्वयविवक्षा न कर्तव्यैवेति फलितोऽर्थः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ उपपूर्वात्सृधातोर्भौवादिकात् जौहोत्यादिकाच्च यत् निपात्यते प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेत् । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । काल्याप्रजनइति किम् । उपसार्या शरदि मथुरा प्राप्तव्येत्यर्थः । कर्मणि ण्यत् । काल्येत्यत्र तदस्य प्राप्तमिति वर्तमाने कालाद्यदिति यत् । प्रजननं प्रजनः भावे घञ् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ॥

अजर्यं सङ्गतम् ॥ नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यन्निपात्यते सङ्गतं चेद् विशेष्यम् । सङ्गतमिति नपुंसके भावे क्तः । न जीर्यतीत्यजर्यं सतां सङ्गतम् । इह अजर्यमिति समुदायस्य सङ्गतं वाच्यमित्यर्थो न ग्राह्यः । उदाहरणे सहप्रयोगानुपपत्तेः । न च घटः कलश इतिवत् व्याख्यानपरतया सहप्रयोगः । तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिप्रयोगात् । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेति कालिदासप्रयोगस्तु सङ्गतमित्यध्याहृत्य व्याख्येयः । सङ्गतं किम् । अजरिता कम्बलः । कर्तरि निपातनमित्युक्तत्वात् भावे सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव भवति । अजार्यं सङ्गतेनेति ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ अनुपसर्ग इति वर्तत इति वृत्तिकृत् ।

वदेर्धातोरनुपसर्गे सुप्युपपदे क्यप् स्यात् चाद्यत् । ब्रम्होद्यम् । ब्रम्हवद्यम् । भावे क्यप् । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । ब्रम्ह वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । ननु सकर्मकाद्भावे कृत् प्रत्ययो दुर्लभः । भावेचाकर्मकेभ्यः, तयोरेवकृत्यक्तखलर्था इति वक्ष्यमाणत्वादिति चेत् । सत्यम् । उत्तरसूत्रादिह भावग्रहणस्यापकर्षणान्नोक्तदोषः । इह सूत्रे अनुपसर्गग्रहणस्यानुवृत्तिर्यद्यपि वृत्तिभाष्यादिषु स्थिता तथापि सा नावश्यकी । सत्सूद्विषेति सूत्रे उपसर्गग्रहणं ज्ञापकम्, अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति वक्ष्यमाणेन गतार्थत्वात् । सर्वथाप्युपसर्गे नेति फलं निर्विवादम् । तेनेह ण्यदेव । प्रवाद्यम् । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् । यत्तु भट्टवार्त्तिके अनूद्यमिति प्रयुक्तं व्याकरणाधिकरणे । तत्र निश्चयार्थेनुशब्दे उपपदे क्यपं विधाय नञ्समासे सति कथञ्चित्समाधेयमिति न्यायसुधायामेव स्पष्टम् ॥

भुवो भावे ॥ भवतेरनुपसर्गे सुप्युपपदे क्यप् स्यात् भावे । यत्तु नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । ब्रम्हणो भावो ब्रम्हभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् । ननु अनुपसर्गे भवतिरकर्मकः तस्माद्भावएव भविष्यति तत्किं भावग्रहणेनेति चेन्मैवम् । प्राप्त्यर्थात्कर्मणि प्रसङ्गात्सत्तार्थकादपि कालादिकर्मणि प्रसङ्गाद् उत्तरार्थत्वाच्च ॥

हनस्त च ॥ हन्तेर्धातोरनुपसर्गे सुबन्तउपपदे भावे क्यप् स्यात् तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । एतत्सूत्रविहितक्यप्प्रत्ययान्तस्य स्वभावात् स्त्रीलिङ्गत्वमेव लोके । छन्दसि तु क्लीबतापीष्यते । सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे । छन्दसि स्त्रियां क्यप् चिद्वक्तव्यः । तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते । सुपीति किम् । घातो वर्त्तते । ण्यत्तु न भवति । सकर्मकाद्भावे वि-

धानाभावात् । कर्माविवक्षायामकर्मकत्वेपि न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गइत्येव । प्रघातो वर्त्तते ॥

। एतिस्तुशास्त्रवृजुषः क्यप्॥ सुप्यनुपसर्गे भावइति निवृत्तम् । एभ्यः क्यप् स्यात् । एतीति इण एव ग्रहणं नेङिकोः । तयोरधिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्ते । तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । के चित्तु इण्वदिक इति वक्तव्यमिति वचनादधीत्यमित्युदाहरन्ति । इत्यः । कथन्तर्हि उपेयमिति । इङ् गताविति दैवादिकाद्यत् । स्तुत्यः । शिष्यः । शासइदङ्हलोरिति इत्वम् । शासिवसीति षत्वम् । आङः शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणमविशेषात् । तेन आशास्यमिति धातुस्वरेण मध्योदात्तं पदं भवति । ण्यति तु गतिकारकोपपदात्कृदिति अन्तस्वरितत्वं स्यात् । के चित्तु शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः पूर्वोत्तरसाहचर्येणोभयपदिनो ग्रहणाज् ज्ञापकात् । यदयं ईडवन्दवृशंसदुहांण्यत इति वार्याशब्दस्याद्युदात्तत्वं शास्ति तत्र हि ईडिवन्दिभ्याम् अकारवद्विकरणप्रकृतिभ्यां साहचर्यात् आत्मनेपदिनो वृङो ग्रहणम् । वृत्यः । इत्यः । जुष्यः । क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। तेन ओरावश्यके ण्यतं बाधित्वा क्यबेव भवति । तथाहि । इह सूत्रे स्तौतेर्ग्रहणस्यावकाशः आवश्यकाविवक्षायां स्तुत्य इति, ओरावश्यकइत्यस्यावकाशोऽवश्यलाव्यम्।अवश्यस्तुत्य इत्यत्र उभयप्रसङ्गे परत्वात् ण्यत् स्यात् पुनः क्यब्ग्रहणात् क्यबेव भवति । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । एतच्च वृत्तावेव स्थितम् । भाष्ये तु नास्ति । तत्र प्रशस्यस्यश्रः, ईडवन्दवृशंसदुहांण्यत इति सूत्रद्वयप्रामाण्यात् शंसेः

सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु । अस्मात् बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदितांहलइति नलोपः । आज्यम् । ननु ण्यत्येव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न । कुत्वप्रसङ्गात् । तित्स्वरप्रसङ्गाच्च । तस्मात्क्यबन्त एवायम् । नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । आज्यं किमासीत्परिधिः क आसीदित्यादौ पदकारैस्तदकरणादिति चेत् । अत्र भाष्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यमिति । अयमाशयः । संहितैव नित्या पदविच्छेदस्तु पौरुषेयः । अत एवार्थविनिश्चयाभावान्नावगृह्णन्ति । यथा हरिद्रव इति । अत्र किं हरिशब्द इकारान्त उत हरिच्छब्दस्तकारान्त इति सन्देहः । किञ्च वनेन वाय इति मन्त्रे वेति वाय इति च चकार शाकल्य इत्युपन्यस्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत् इति अथापिशब्दे अद्स्वरप्रसङ्गेन दूषयित्वा वेरपत्यं वाय इत्येकपदेन सिद्धान्तं कुर्वन् यास्कः पदविभागस्य पौरुषेयत्वं स्पष्टमेवाचष्टे । अपि च सति पदत्वे अवग्रहो, ऽसति तु नेति द्वयमपि प्रायोवादमात्रं सम्प्रदायानुरोधादुभयस्यापि बहुधा परित्यागो दृश्यतएव । गोभिर्मदाय गोभ्यो गातुमित्यादौ अवग्रहाभावात् । ईयिवांसमतिस्त्रिधः, देवयन्तो यथामतिमित्यादाववग्रहाच्चेति दिक् । प्रक्रियाकौमुद्यान्तु अज गतौ क्षेपणे चेत्यस्य आज्यमित्युक्तं तन्तु भाष्यविरुद्धम्, अर्थानानुगुणञ्चेति प्रामाणिकैरुपेक्ष्यमेव ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् स्यात् क्लृपिचृती वर्जयित्वा । वृत् वृत्यम् । वृधु वृध्यम् । अक्लृपिचृतेरिति किम् । कृपू सामर्थ्ये । कल्प्यम् । कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वात् ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधानाच्च ऋदुपधत्वम् । चृति हिं-

सग्रान्यनयोः। चर्त्यम्। तपरकरणं किम्। कृत संशब्दने, णिजभावे ण्यदेव भवति। कीर्त्यम्। इदमेव च तपरकरणं लिङ्गम्, अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इत्यत्र। णिजन्तात्तु णिलोपे कृते चाकृते च ऋदुपधादिति क्यबेव। तेन यतोनाव इत्याद्युदात्तता भवति॥

ई च खनः॥ खनः क्यप् स्यात् ईकारश्चान्तादेशः। दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः। तत्र द्वितीय इकारो येविभाषेत्यात्वबाधनार्थः। अन्यथा येविभाषेत्यस्यावकाशः खायते खन्यते। इत्वस्यावकाशः यस्मिन्पक्षे आत्वं नास्ति। आत्वपक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वं स्यात्। येविभाषेति विषयसप्तमी। तथा च यकारादौ बुद्धिस्थएव भवदात्वमन्तरङ्गम्। अयं त्विकारः क्यपा सह विधानाद्बहिरङ्गः। तदित्थम्। येविभाषेति विषयसप्तमीति पक्षमाश्रित्य सूत्रकृता दीर्घोच्चारणं कृतम्। भाष्यकृता तु परसप्तमीमाश्रित्य प्रत्याख्यातम्। तथाहि। परसप्तमीपक्षे इत्वमन्तरङ्गम्। परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात्। क्यप्सन्नियोगशिष्टं हि तत्। तथाच तदेवात्वस्य बाधकम्। ननु ह्रस्वादेशे तस्य पूर्वेण सह आद्गुणे सत्यपि षत्वतुकोरसिद्ध इति एकादेशस्यासिद्धतया ह्रस्वस्यापिति कृतीति तुक् स्यात् अतो दीर्घ एव विधेय इति चेन्न। पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तुग्विधावसिद्धः न त्वन्योपीति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा वृक्षे छत्रमित्यत्र डाबाद्गुणस्यासिद्धत्वात् छेचेति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यात्। इष्यते तु दीर्घात्पदान्ताद्वेति वैकल्पिक इति दिक्। खेयम्॥

भृञो ऽसंज्ञायाम्॥ क्यप् स्यात्। भृत्याः कर्मकराः। भर्तव्या इत्यर्थः। तथाच क्रियाशब्दोयं न तु संज्ञा। समश्च व-

हुलम् ॥ असंज्ञायामेव सूत्रेण नित्यं प्राप्तस्य क्यपो विकल्पार्थमिदं वार्त्तिकम् । सम्भृत्याः । सम्भार्याः । असंज्ञायां किम् । भार्यो नाम क्षत्रियः । सञ्ज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ अथवा बहुलं कृत्याः सञ्ज्ञायामिति च स्मृतम् ॥ यथा पत्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ अस्यार्थः । ते तव सूत्रकारस्य भार्याशब्दो न सिध्यति ण्यतं बाधित्वा संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यप्प्रसङ्गात् । ननु भृञोऽसंज्ञायामिति प्रकृतसूत्रे संज्ञायां निषेधसामर्थ्यात् संज्ञायां समजेत्यादिसूत्रान्तरप्राप्तोऽपि क्यप् भृञः सञ्ज्ञायां न भविष्यति । न चैवं तत्र संज्ञायामित्यस्य वैयर्थ्यं, धात्वन्तरेषु चरितार्थत्वात् इत्याशङ्क्याह । सञ्ज्ञायामित्यादि । प्रतिषेधस्येति शेषः । असंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्य पुंसि भार्यो नाम क्षत्रिय इत्यत्र दृष्टत्वात् चरितार्थत्वात् । तथा च सामर्थ्यं नास्तीति भावः । तस्मात् भार्याशब्दो न सिद्ध्यतीति चोद्य सुस्थम् । उत्तरमाह । स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति । ननु सञ्ज्ञायांसमजेति सूत्रे वृत्तिकृद्भस्याति भावइति न स्मर्यते पूर्वएवाधिकार इति । युक्तं चैतत् । समजन्ति तस्यामिति समज्या । निषीदन्ति तस्यामिति निषद्येत्यादिदर्शनात् । तत्कथमुच्यते स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति । सत्यम् । स्त्रियां स्त्रीप्रकरणे संज्ञायांसमजेत्यादिना क्यपि विधीयमाने भावस्याधिकारः । अभिधेयत्वोपगमलक्षणो व्यापारोऽस्ति । शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भावएव क्यप् न तु कर्मणीत्याशय । एतदपरितोषादेवाह । अथवेति । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यम् । अजन्तात् भावकर्मणोर्विधीयमानोऽपि यत् हलन्तात्करणे च भवति । जन्यमित्यत्रापि हलन्तायत् भिदिरित्यत्र षिद्भिदादिभ्योऽङ् इत्यङो विषये

क्तिन् । सर्वमिदं यथा बाहुलकाद्भवति। एवं भार्याशब्दे क्यबविषये ण्यद्भवतीत्यर्थ । अथवा इत्थ समाधेयम् । क्यब्विधौ भृञ् भरणे इति भ्वादिरेव गृह्यते न जौहोत्यादिको डुभृञ् । द्व्यनुबन्धकत्वात् । एवञ्च बिभर्तेर्वा भृञ्भरणइति दीर्घान्तात् क्र्यादेर्वा ण्यति भार्याशब्दो निर्बाध एवेति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ऋदुपधत्वान्नित्यं क्यपि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । परिमृज्य । परिमार्ग्यः । ण्यत्पक्षे मृजेर्वृद्धि । चजोरिति कुत्वम् ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । अभिषिक्तः क्षत्रियो राजा तेन सोतव्यो ऽभिषवद्वारेण निष्पादयितव्य इत्यर्थे कर्मणि क्यप् । दीर्घत्वञ्च निपात्यते रूढ्यर्थम् । यद्वा लतात्मक सोमो राजा । राजानं क्रीणन्तीत्यादौ दर्शनात् । स सूयते कण्ड्यते अत्रेत्यर्थे अधिकरणे क्यप् । निपातन रूढ्यर्थम् । तेन आद्यपक्षे अश्वमेधादौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः । राजसूयशब्दश्च पुन्नपुंसकलिङ्गो ऽर्धर्चादित्वात् । सरत्याकाशमार्गे इति सूर्यः । सृ गतौ । कर्तरि क्यप् निपातनादुत्वं रपरत्वं हलिचेति दीर्घः । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीत्यर्थे कर्तरि क्यपि कृते क्यपोरुडागमश्च निपात्यते । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि क्यप् । पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यप् निपात्यते । विशेष्यनिघ्नोयम् । भवन्ति नोदामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्या इति माघ । रोचते असौ रुच्य । कर्तरि क्यप् । गुपेरादेः कुत्वञ्च संज्ञायाम् ॥ कुप्यम् । सुवर्णरजतातिरिक्तस्य धनस्येयं संज्ञा । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः। कर्मकर्तरि निपातनम्। इहान्तोदात्तत्वमपि निपात्यते । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्य इत्ये-

व भवति। न व्यथते अव्यथ्यः। कर्तरि क्यप्। अत्र वार्तिकानि। सूर्यरुच्यव्यथ्याः कर्तरि॥ भूसर्तिभ्याञ्च सर्वेरुत्वम्॥ सुवतेर्वा रुडागमः॥ कुप्यं संज्ञायामिति॥

भिद्योद्ध्यौ नदे॥ भिदेरुज्झेश्च कर्तरि क्यप् उज्झेर्धत्वञ्च। भिनत्ति कूलं भिद्यः। उज्झत्युदकम् उद्ध्यः। नदे किम्। भेत्ता। उज्झिता॥

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे॥ पुषि. सिधेश्च अधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रे अभिधेये। पुष्यन्त्यस्मिन्नारब्धा अर्था इति पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः। नक्षत्रे इति किम्। पोषणं सेधनम्। पुष्यसिध्यशब्दौ पर्यायौ, स्वरूपपरत्वात् सूत्रे द्वन्द्वः। पुष्ये तु सिध्यतिष्यावित्यमर। तत्र तुष तुष्टावित्यस्मात् बाहुलकादधिकरणे ण्यति सूर्यतिष्येति निपातनादुकारस्येकार इत्येके। पुष्यः तिष्य कलियुगइत्यमरव्याख्याने क्षीरस्वामी त्वाह। त्विष दीप्तौ, अघ्न्यादयश्चेत्यौणादिकयत्प्रत्ययान्तः। निपातनाद्वलोपः॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु॥ पूङ्नीञ्जिभ्य क्यप् निपात्यते यथासंख्यं मुञ्जादिषु वाच्येषु। पूङ् पवने। विपूयं। विपूयो मुञ्जः। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। मुञ्जस्तृणविशेषः। विनीयः कल्कः। कल्कशब्दोऽयमस्ति पिष्टे औषधविशेषे। यथा पथ्याशुण्ठीसैन्धवांशस्य कल्कः पेयो नित्यं सर्वरोगक्षयायेति। अस्ति च पापे। तपो न कल्कोध्ययनं न कल्क इत्युपक्रम्य तान्येव भावोपहतानि कल्क इति महाभारते दर्शनात्। इह तु प्रथमस्य ग्रहणमिति केचित्। अविशेषेणेति हरदत्त। तथाच भावः माघ्युक्त, अविनीयसंभृतविकासिभक्तिभिरिति। जि अभिभवे। जित्यो हलिः। बलेन कृष्य इत्यर्थः। महद्ध-

लं हलिः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठमुच्यते । विपव्यम्, विनेयम् । जेयश्चान्यत् । सर्वत्र अचोयत् ॥

मत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ क्यप् स्यात् । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । तस्मान्नापिगृह्यम् । छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ एषु चतुर्ष्वर्थेषु गृहेर्धातोः क्यप् स्यात् । प्रगृह्यम्पदम् । यस्यं प्रगृह्यसंज्ञाविहितेति वृत्तिः । यद्यपि पदावयवस्य द्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा न तु पदस्य तथापि अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारो बोध्यः । यद्वा यौगिकोयं पदशब्दः पठ्यते गम्यतेनेनार्थ इति । असन्निकर्षश्चात्र गृहेरर्थः । अग्नी अग्नेत्यादौ हि प्रकृतिभावात् । यणाद्यभावे कियताऽपि कालेन व्यवधानात् परस्परमचो न सन्निकृष्यन्ते । तथा च पन्ह्चप्रातिशाख्यम् । स्वरान्तर तु विवृत्ति । सा वा स्वरभक्तिकालेति । स्वरभक्तिकालस्तु अर्द्धमात्रा पादमात्रा वा । द्राघीयसि सार्द्धमात्रेति तत्रैवोक्तत्वात् । तथा चाचोरन्तरालस्य विवृत्तिसंज्ञकस्य वर्णशून्यकालस्य क्व चिदर्द्धमात्रत्वं क्व चित्पादमात्रत्वं चेति फलितोर्थ । एतद्व्यवस्था तु शिक्षासु बोद्धव्या । अवगृह्यं पदम् । यस्यावग्रहः क्रियतइति वृत्तिः । अवग्रहो विच्छेद । अत्रापि गृहेरर्थ प्राग्वत् । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरामिति प्रातिशाख्यात् । अत्र पदकाले समासे पूर्वपदमेव गृह्यमिति हरदत्त । उपलक्षणञ्चैतत् । हरिभिरित्यादेरपि सद्ग्राह्यत्वात् । तस्मात् महापदसंज्ञानान्ते य एकदेश पदकाले विच्छिद्य पठ्यते स सर्वोप्यवगृह्यमिति स्थिते । स्वेनैव ईरितुं शीलमस्य स्वैरी स्वतन्त्रः । अस्वैरी परतन्त्र । गृह्यका इमे, गृहीतका इत्यर्थः । उभयप्रानुकम्पायां कन् । पञ्जरादिबन्धेन परतन्त्रीकृताः शुकादय उ-

च्यन्ते । गृह्यसक्ताः पक्षिमृगाः छेकास्ते गृह्यकाश्च ते इत्यमरः । वाह्यायाम् । ग्रामगृह्या, नगरगृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न भवति । पक्षे भव पक्ष्य । दिगादित्वाद्यत् । वासुदेवगृह्य । आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषो ॥ क्यप् स्यात् । पक्षे ण्यत् । कृत्यम् । कार्यम् । वृषु सेचने । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥

युग्यञ्च पत्रे ॥ पतन्त्यनेन पत्रं वाहनम् । दाम्नीशसेत्यादिना करणे ष्ट्रन् । तस्मिन्नर्थे युजे कर्मणि क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते । युग्यो गौः । पत्रे किम् । योग्यमन्यत् । ण्यति च जोरिति कुत्वम् । अत्र हरदत्तः । प्राग्घितीयेन यतेदं सिद्धम् । तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गमिति । स्वरेपि नास्ति भेद । क्यपि धातुस्वर, यत्यपि यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अयुग्यमित्यत्रापि न स्वरभेदः । ययतोश्चातदर्थे । कृत्योकेष्णुचावादयश्चेत्युभयत्रापि अन्तोदात्तत्वविधानात् । तस्मादिदं सूत्रं शक्यमकर्तुमिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । युग्योगौरित्यादिसिद्धावपि युग्यो हस्तीति वृत्त्युदाहृतं तद्धितेन न सिध्यति । नहि हस्ती युग वहतीति । कृता न सिध्यति युज्यते सम्बध्यते ह्यसौ कुथादिनेति । किञ्च असत्यस्मिन्सूत्रे ण्यत्प्रत्ययेन योग्यो गौरित्यपि स्यात् । अपि च स्वरभेदोपि पाक्षिकोस्त्येव । क्रतुर्भवत्युक्थ्य इत्यादौ नित्स्वरदर्शनात् । यतोनाव इति सूत्रे यदन्ते द्व्यच्के एकाच्प्रकृतिक एव प्रवर्ततइति वेदभाष्यकारप्रतिपादिते पक्षे स्वरभेदस्य दुर्वारत्वादिति दिक् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ अमाशब्दः सहार्थे वर्तते । अमात्य इत्यादौ दर्शनात् । तस्मिन्नुपपदे वसेर्धातोराधि करणे ण्यत्

तन्निमित्तायां वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते। निपातनादेव कालविशेषे रूढिर्लभ्यते। अमा सह सन्निकृष्टौ वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ इत्यमावस्या। अमावास्या। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अमावास्यायावेति दीर्घमध्यमनूद्य विहितस्तद्धितो ह्रस्वमध्यादपि सिद्ध्यति। यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाक्षिकं निपातनमित्याश्रीयेत तदा यथा मुक्ते अमावास्येत्यधिकरणे ण्यदेव तावद्दुर्लभः। अथापि बाहुलकाल्लभ्येत, एवमपि अमावास्यायावेत्यत्र ण्यदन्तग्रहणे यदन्तं न गृह्येत। किञ्च ण्यत्पक्षे उपपदसमासो न स्यात्। मयूरव्यंसकादित्वाद्भविष्यतीति चेत्। एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो न स्यात्। किं त्वन्तोदात्तः स्यात्। इष्यते तु तित्स्वर एव। अमावास्यासुभगासुशेव। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादौ स्याशब्दे स्वरितत्वस्य शेपनिघातस्य च पठ्यमानत्वात्। तस्मात् ण्यदन्तस्यैव वृद्धौ सत्यां पक्षे ह्रस्वो निपात्यते इति यथाव्याख्यानमेवादर्त्तव्यम्। तथा च भाष्यम्। अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम्। तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति॥ इह व्यक्तिभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः। एकस्येति शेषः। ण्यतोः, ण्यदन्तयोः। अमापूर्वयोर्वसोर्मध्ये एकस्य अवृद्धितां ह्रस्वम्, अहं निपातयामि। सूत्रकारेणैक्यमापन्नस्येयमुक्तिः। तथा सति, तयो शब्दयोरेका तद्धितवृत्तिर्ययो तत्वा सिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। एवं निपातयतो मे स्वरोऽपि सिध्यति। स च व्याख्यात एव। न च सिद्धान्तेऽपि उत्तरपदप्रकृतिस्वरो दुर्लभः। सूत्रे सप्तम्यभावेन उपपदसंज्ञाया अप्रवृत्तौ उपपदात्परत्वाभावादिति वाच्यम्। अमेति सप्तम्या लुका निर्देशादिति भावः॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यख-न्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्य भाव्यस्ताव्योपचा-य्यपृडानि ॥ एतानि सप्तदश छन्दसि निपात्यन्ते । कृती छेदने अस्मात् निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत् आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वं च निपात्यते । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दउपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घत्वं तुगभावश्च । स्पर्द्धन्ते वा उ देवहूये । अत्र प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यम् । मृङ् प्राणत्यागे । स्तृञ् आच्छादने । धुर्व हूर्छने । एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवास्य निपातनम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्ण्यतौ । खन्यः । खान्यः । देवशब्दउपपदे यजेर्यप्रत्ययः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर । स्त्रीलिङ्गएवेदं निपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्वञ्च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यत् । वदः सुपिक्यप्चेति प्राप्तयोः यक्यपोरपवादः । ब्रह्मवाद्यम् । अथ कथं ब्रह्मोद्यं वदन्तीति । छन्दसि विशेषविहितेन ण्यता लोके चरितार्थस्य वदःसुपीति क्यपः बाधप्रसङ्गात् । न च वासरूपन्यायः । सरूपत्वात् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । कृद्ग्रहत्ययोत्र बोध्य । उक्तं हि । कालहलच् स्वरकर्तृयङां चेति । तत्र हि कर्तृग्रहणं कृत्प्रत्ययपरमित्यवोचाम । भवतेस्तौतेश्च ण्यत् । भाव्य । स्ताव्य । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते पृडे उत्तरपदे । मृड सुखने । पृड च । इत्येतस्मादिगुपधलक्षणः कः । उपचाय्यपृडम् । हिरण्यइति वक्तव्यम् ॥ उपचेयपृडमेवान्यत् । अत्र वार्त्तिकम् । निष्टर्क्येव्यत्ययं वि-

यात् निसः षत्वं निपातनात् । ण्यदायादेश इत्येतौ उपचाय्ये निपातितौ ॥ ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥ व्यत्ययमिति । आद्यन्तविपर्यासमित्यर्थः । चतुर्भ्य इति देवहूयादिषु चतुर्भ्यो धातुभ्यः क्यप्, उपसर्गभेदान्नयतेर्भेदः । द्वौ क्यपाविति । द्वाभ्यां धातुभ्यां द्वाविति भावः । ण्यद्विधिश्चतुरिति । सुजन्तम् । चतुरो वारान् ण्यद्विधीयतइत्यर्थ ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ ऋवर्णान्तात् धातोर्हलन्ताच्च ण्यत् स्यात् । कार्यम् । हार्यम् । वाच्यम् । पाच्यम् । सूत्रे पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ऋ इति च अर्तेर्ग्रहणं न भवति किन्तु वर्णग्रहणम् । हला साहचर्यात् । परङ्कार्यमिति निर्देशात् । ईडवन्दवृशंसदुहांण्यत इति लिङ्गाच्च । अत्र वार्त्तिकानि । पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः ॥ ऋदुपधत्वात्प्राप्तस्य क्यपोपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ समवसर्ग्या । लपिदाभिभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ॥ अपलाप्यम् । अवदाभ्यम् । आभ्यां पोरदुपधादिति प्राप्तस्य यतोपवाद । अत्र दभिर्धातुष्वपठितोपि वार्त्तिकवचनात् चुराद्यन्ते बहुलमेतन्निदर्शनमिति बहुलग्रहणाच्चुलुम्पादिवत्साधु । तथा च प्रयुज्यते । न तानशन्ति न दभाति तस्कर इति, विष्णुर्गोपा अदाभ्य इति च । जयादित्यस्तु आद्यं वार्त्तिकद्वयम् एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति सूत्रे पठित्वा तृतीयवार्त्तिकोक्तयोर्धात्वोर्मध्ये लपिम् आसुयुवपीति सूत्रे रपेरुपरि प्रक्षिप्य अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दभेः सङ्ग्रहमाह । तत्र वैरूप्यं निर्बीजमेवेत्यवधेयम् ॥

ओरावश्यके ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् स्यात् आवश्यके द्योत्ये । अवश्यं भाव आवश्यकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । लाव्यम् । पाव्यम् । द्योतितार्थस्यापि

क्वचित्प्रयोगो दृश्यते । लाघवं प्रत्यनादरात् । अवश्यलाव्यम् । अत्रोपपदसमासासम्भवेपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमपि तत्रैव निपातनाद्बोध्यम् ॥

आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ॥ आङ्पूर्वात्सुनोतेर्युप्रभृतिभ्यश्च ण्यत् स्यात् । अचोयत् पोरदुपधादिति यथायोगं प्राप्तस्य यतोपवाद । अत्र रपेरुपरि लपिर्दृष्टिचिकृता प्रक्षिप्त इत्युक्तम् । षुञ् अभिषवे । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । युञ् बन्धन इत्यस्य तु सानुबन्धकत्वान्नेह ग्रहणम् । वाप्यम् । राप्यम् । अपत्राप्यम् । आचाम्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ नयतेराङ्पूर्वात् ण्यदायादेशौ निपात्येते । रूढ्यर्थमपि निपातनम् । तेन घटादौ न भवति । किन्तु दक्षिणाग्निविशेषएव भवति । तथाहि । दक्षिणाग्नेर्योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्वित्तवतः भ्राष्ट्राद्वा । गार्हपत्याद्वेति । तत्र यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिः तत्रैवेदं निपातनं तस्य चानित्यत्वम् । सततमप्रज्वलनात् । अत्र भाष्यम् । आनाय्यो ऽनित्यइति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् । एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥ चेदित्यस्यानन्तरं घटादिष्वतिप्रसङ्ग इति शेषः । भवेदिति सम्भावने लिङ्, निपातनादेव रुढिः सम्भाव्यतइत्यर्थः । एकयोनाविति । आहवनीयेन सहेति शेषः । आनेय इति घटादावनित्ये भिन्नयोनौ च दक्षिणाग्नौ अचोयदिति यदेव भवतीत्यर्थः ॥

प्रणाय्योसम्मतौ ॥ सम्माननं सम्मतिः । प्रीतिविषयभावोपगमनं कर्मव्यापारोत्र विवक्षितः । तथा भोगविषयआदरोपि सम्मतिः । तन्त्रेणार्थद्वयं विवक्षितम् । तेन पूजानर्हे निष्कामे च प्रपूर्वान्नयतेः ण्यदायादेशौ निपात्येते । प्रणाय्यश्चोरः । ज्येष्ठाय

पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै चन ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ यथासंख्यं चतुर्षु चत्वारो निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् । मीयतेऽनेन मानम् । माङो ण्यत्प्रत्ययः करणे । आतो युक् चिण्कृतोरिति युक् धात्वादेः पत्वञ्च निपातनात् । मेयमन्यत् । सान्नाय्यं हविर्विशेषः । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति । सम्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशौ उपसर्गदीर्घत्वञ्च निपात्यते । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति विहितयोर्दधिपयसोः संज्ञेयम् । माघस्तु यथाश्रुतग्राही हविर्मात्रे प्रायुङ्क्त । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां विधिविहितविरिब्धैः सामिधेनीरधीत्य । कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्हुतमयमुपलीढे साधुसान्नाय्यमग्निरिति ॥ नन्विदमपि दधिपयोविषयकमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । चन्द्रोदयास्तमयवर्णनपूर्वकं सूर्योदयमनन्तरं पठितस्यास्य कृष्णप्रतिपद्विषयत्वेन तत्र दधिपयोयोगस्यासम्भवात् । हविर्विशेषवाचकस्य सामान्ये विशेषान्तरे वा लक्षणेत्यपि बोध्यम् । निकाय्यो निवासः । निपूर्वाच्चिनोतेरधिकरणे ण्यत् आयादेश आदेः कत्वञ्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकमिति विग्रहः । निचेयमन्यत् । अत्रार्थे निकायशब्दोऽप्यस्ति स च निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च क इत्यत्र घञन्तादिनिपातने । धाञो ण्यत्प्रत्ययः सामिधेन्याम् । समिधामाधानी सामिधेनी । समिधामाधाने षेण्यण् । प्रवो वाजा इत्यादिका ऋच सामिधेन्य । अथ च न सर्वा सामिधेनी धाय्येत्युच्यते किन्तु समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण विहितेषु प्रक्षिप्यमाणा पृथुपाजा अमर्त्य इत्यादिरेव । सूत्रे सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविष-

योपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । धाय्याः शंसति । अग्निर्नेता त्वं सोमक्रतुभिरिति ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रविधानमेतत् । तत्र धीयते अनया सामिदिति करणे ण्यदिति हरदत्तग्रन्थः पृथुपाजा इत्यादिविषयः । धीयतइति धाय्येति कर्मणि ण्यदिति माधवग्रन्थस्तु अग्निर्नेतेत्यादिसाधारण इति विवेकः । सर्वथायं विशेषो निपातस्य रूढ्यर्थत्वाल्लभ्यते ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ॥ एतौ निपात्येते क्रतौ वाच्ये। तत्र कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत् प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुण्डेन पीयते अस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । ननु अत्र ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वात् । एवञ्च युक् न निपातनीयः । आतोयुगित्येव सिद्धत्वादिति लाघवमपीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसङ्गात् । इष्यते तु यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तस्यैव परिनिष्ठितत्वात् । तथा च प्रयुज्यते । यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्य इति । सम्पूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते। सञ्चीयते असौ सञ्चाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् । कुण्डपानं, सञ्चेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ एते निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । अग्निश्चेह न ज्वलन किन्तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयननिर्मितस्थलविशेषः । तत्रैव निरूढत्वात् । परिपूर्वादुपपूर्वाच्च चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । सम्पूर्वाद्वहेः सम्प्रसारणं दीर्घत्वञ्च निपात्यते । समूह्यं चिन्वीत पशुकामः । अग्नाविति किम् । परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम्। इह सम्पूर्वादूह वितर्के इत्यस्मादनेकार्थत्वाद्वहेरर्थे वर्तमानाद्धलन्तत्वाण्ण्यति समूह्यमिति सिद्धम् । युक्तं चैतत् । समूह्यं चिन्वीत

पशुकाम । पशवो वै पुरुष । पशुनेवास्मै तत्समूहतीति वहार्थेन ऊहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दस्य निरुक्तत्वात् । उक्तञ्च वार्तिककृता । समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्यकृतत्वात् । वह्यर्थमिति चेद्वहतेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् । ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमिति ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ चित्येत्यत्र कर्मणि क्यप् निपात्यते । यतोपवाद । धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदम् । चीयते असौ चित्योग्नि । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक्च निपात्यते । न तु क्यप् । तेनान्तोदात्तत्व भवति । इह सूत्रे अग्नावित्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं नाग्निचित्याशब्दस्य । तस्य भावे निपातितत्वात् । तेनाग्नेरन्यत्र चेयमित्येव भवति ॥

समाप्ताः कृत्याः ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ धातोर्ण्वुल्तृचौ स्तः । इत ऊर्ध्वमध्यायपरिसमाप्तेरुत्सर्गत कर्तरि कृदित्युक्ते कर्तरि प्रत्यया । पाचक । पक्ता । तृचश्चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ । तुरिष्ठेमेयः सु इति । एवञ्चाप्तृन्निति सूत्रेपि तृनतृचोः पृथग्ग्रहण विहाय अप्तृ स्वसृ इत्येव ग्रहणमुचितम् ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच ॥ नंद्यादेर्ल्यु ग्रह्यादेर्णिनि पचादेरच स्यात् । नन्दिग्रहिपचादयश्च न धातुपाठे सन्निविष्टा संगृह्यन्ते । किन्तर्हि नन्दनरमणइत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु ये प्रकृतिभागास्तइह बुद्ध्या पृथक्कृत्य गृह्यन्ते। नन्वेवं किमनेन सूत्रेण गणपाठादेव नन्दनादिशब्दानां साधुत्वोपपत्तेरिति चेत् । अत्र हरदत्तः । असत्यस्मिन्नष्टाध्याय्यां क्वचिदप्यनुपयोगात् गणपाठो नापेक्षिष्यते इति । तस्यायमाशय । एतएव साधव इति स्वरूपनियमपरं हि व्याकरणशास्त्रं तच्च सूत्रेष्वेव हि

तत्सर्वमिति न्यायेन सूत्रात्मकम् । तथा च यत्सूत्रे कथमपि न विषयीकृतं तस्य गाव्यादिवदर्थादसाधुत्वं प्रसज्येतेति । नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । टुनदि समृद्धौ । नन्दयतीति नन्दन । वाश्र शब्दे वाशन । मदी हर्षे मदनः । दुष वैकृत्ये दोषोणाविव्यूत्वं दूषणः । राध साध संसिद्धौ । विभो यज्ञस्य साधनः । स्यु कर्तरीति पुंस्त्वम् । कथन्तर्हि होतुराहुतिसाधनं धेनुरिति । करणे स्युटि सामान्ये नपुंसकं भविष्यति । वृधु वृद्धौ वर्द्धनः । शुभ शुम्भ शोभार्थे शोभनः । रुच दीप्तौ रोचनः । सहितपिदम सहायाम् । पह मर्षणे सहनः । तप सन्तापे तपन । दमु उपशमे दमनः । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पन । रमु क्रीडायां रमणः । दृप हर्षविमोचनयो दर्पणः । क्रदि आह्वादे रोदने च । सङ्क्रन्दनः । कृष विलेखने सङ्कर्षण । लषु अलीके हर्षण । अर्द हिंसायां जनमर्दयतीति जनार्दन । कर्मण्याणि प्राप्ते । एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यम् । यु मिश्रणे । यवनः । षूद क्षरणे । मधुर्नामासुरस्त सूदयतीति मधुसूदनः । ञिभी भये विपूर्वात् णिचि भियोहेतुभयेपुगिति पुक् विभीषण । लूञ् छेदने । निपातनाल्लत्वम् । लवणः । णश अदर्शने दमु उपशमे ण्यन्तौ । विघ्नं नाशयतीति विघ्ननाशन । कुल दमयतीति कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । ग्रह उपादाने ग्राही । षह मर्षणे उत्साही । दसु उपक्षये । उदासी । भस भर्त्सनदीप्त्यो । उद्भासी । तिष्ठतेरातोयुक् । स्थायी । मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे चुरादिः । मन्त्री । अर्द हिंसायाम् समर्दी । रक्षश्रुवपशा नौ । रक्ष पालने । निरक्षी । श्रु श्रवणे । निश्रावी । डुवप् बीजसन्ताने । निवापी । शो तनूकरणे । निशायी । चत्वारो ऽमी निपूर्वाः । याचृ

व्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां नञ्पूर्वाणाम् । डुयाचृ याच्ञायाम् । हृञ् हरणे । व्रज गतौ । वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे । अयाची । अव्याहारी । असंव्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी । अचामचित्तवत्कर्तृकरणाम् । अजन्तानां धातूनाम् अचेतनकर्तृकाणां णिनिर्भवति । प्रतिषिद्धार्थानामेव । अकारी । अहारी । शीङ् स्वप्ने । विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात् । षिञ् बन्धने विषयी । वृद्ध्यभावः प्राग्वत् । इह षत्वमपि निपातनादिति गणरत्नमहोदधिव्याख्यायां वर्द्धमान । विशयी । विषयी देशे इति वृत्तिः । अभिभावी भूते । अभिभूतवान् अभिभावी । राध संसिद्धौ । अपराधी । रुधिर् आवरणे । अवरोधी । उपरोधी । परिभावी । इह पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । इति ग्रहादिः । डुपचष् पाके । वच परिभाषणे । इत्यादि । आकृतिगणोयम् । तथा च शिवशमरिष्टस्यकरे इति सूत्रे कृञो ऽच्प्रत्ययः कृतः । कर्मणिघटो ऽठच् इति सूत्रे च घटेः । तथा यङोचिचेति सूत्रेण अस्मिन्नच् प्रत्यये परे यङोलुग्विहितः । भाष्ये च अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तम् । किमर्थं तर्हि पचाद्युपक्रमणमिति चेत् । नदट् इत्यादौ अनुबन्धासञ्जनार्थम् । कर्मोपपदानामिगुपधानां च बाधनार्थम् । अन्येपान्तु प्रपञ्चार्थम् । तथाहि । नदट् । भषट् । प्लवट् । चरट् । गरट् । तरट् । चोरट् । देवट् । सूदट् । एते टितः । नद अव्यक्ते शब्दे । टो ङीबर्थः । नद । नदी । भष भर्त्सने भषी । प्लुङ् गतौ प्लवी । चर गतौ चरी । गॄ निगरणे । गरी । तॄ प्लवनतरणयोः । तरी । चुर स्तेये । चोरी । दिवु क्रीडादौ । देवी । सूदिरुक्तार्थे । सूदी । मिष स्पर्द्धायाम् । मेषः । कुप क्रोधे । कोप । सृप्लृ गतौ । सर्प । इह दिविप्रभृतिषु इगुपधत्वात्कः प्राप्त ।

डुभृञ् । जारं बिभर्तीति जारभरा । श्वानं पचतीति श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात् पक्षे कर्मण्यणपि भवतीति कैयटादयः । शूष्मृड्प्रभृतीनान्तु पाठः प्रपञ्चार्थ एवेति विवेकः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कः प्रत्ययः स्यात् । विक्षिपः । विलिखः । विधः । कृशः । जानातीति ज्ञः । आतोलोपइटिचेत्यालोपः । प्रीञ् तर्पणे इयङादेशः । प्रीणातीति प्रियः । कॄ विक्षेपे । ऋतइद्धातोः । किरतीति किरः । सूत्रे तु इतरेतरयोगद्वन्द्वे व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् ऋत इत्वं बोध्यम् । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकत्वेन ह्रस्वे सतीत्वं न स्यात् ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ आकारान्ताद्धातोरुपसर्गे उपपदे कप्रत्ययः स्यात् । श्याद्व्यधेति प्राप्तस्य णप्रत्ययस्यापवादः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः शप्रत्ययः स्यात् । पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । स्त्रियान्तुटाप् । धया । यद्यपि धेटष्टित्वात् स्तनन्धयीत्यनेव इहापि ङीप् प्राप्नोति । तथापि खशन्ते एव ङीप् न तु शप्रत्ययान्ते इति नासिकास्तनयोरिति सूत्रे हरदत्तः । इह सूत्रे उपसर्गइति केचिदनुवर्तयन्ति तत्तु बहूनामसम्मतम् । तथा च प्रयुक्तं श्रीहर्षः । फलानि धूमस्य धयानधोमुखानिति । श्रूयते च यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णमिति । अत्र पिबतेरेव ग्रहणं न तु पा रक्षणइत्यस्य । लुग्विकरणत्वात् । घ्रः संज्ञायां प्रतिषेध ॥ अत्र च व्याघ्रादिभिरिति सौत्रनिर्देशो लिङ्गम् । व्याघ्रः । आतश्चोपसर्गे इति कः ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययः स्यात् । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । सूत्रे लिम्पविन्देति भाविना नुमा सनुम्कौ निर्दिष्टौ । तेन विकरणान्तराणामग्रहणम् । लाभार्थस्यैव तु ग्रहणम् । धृञ् धारणे धृङ् अवस्थाने । ण्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । धारयः । अथ कथं न मन्मथगोचरधारयस्य इति श्रीहर्षः । परत्वाद्धि सूत्रधारादिष्विव कर्मण्यणा भाव्यम् । तथा च वार्त्तिकम् । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति ॥ सत्यम् । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामणोप्राप्त्या शे कृते शेषषष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति । एतेन गङ्गाधरभूधरजलधरादयो व्याख्याताः । पार कर्मसमाप्तौ । पारयतीति पारयः । विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः । ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्तः । वेदयतीति वेदयः । एजृ कंपने ण्यन्तः । उदेजयतीत्युदेजयः । चिति संज्ञाने चुरादिः । चेतयतीति चेतयः । सात सुखे चुरादिण्यन्त इति वोपदेवः । सातिः सौत्रो हेतुमण्ण्यन्त इति हरदत्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात् । सम्पदादित्वाद्भावे क्विब्वा । एवञ्च एष एवानन्दयतीति श्रुतिबलादानन्दयितृविज्ञानमानन्दमित्यादिश्रुतिबलादानन्दरूपं ब्रह्म साच्छब्दार्थः । तदस्त्येषामिति सात्वन्तो भक्ताः । एतेन सात्वतां पतये नम इत्यादि व्याख्यातम् । सदेव सात् इत्युक्त्वा आर्षत्वञ्च वदन्तः प्रत्याख्याताः । षह मर्षणे चुरादिर्हेतुमण्ण्यन्तो वा । साहयः । उदाहरणेषु लिम्पिविन्दिभ्यां तुदादिभ्यःशः । शेमुचादीनामिति नुम् । धारयादिषु शब्गुणायादेशाः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलिपः । नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ निलिम्पा नाम देवाः । गवादिषु विन्देः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । गोविन्दः । अरविन्दः । च-

कस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अरं, तदाकाराणि दलानि सादृश्यात्तच्छन्दभाञ्जि लभतइत्यर्थे कर्मण्यणो बाधनायेदम् ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ श स्यात् । पक्षे श्याद्व्यधेति णः । दद । दधः । दाय । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः । दद दाने दध धारणे आभ्यामचि ददो दध इति सिद्धम् । दाधाभ्यां णे दायो धाय इति । सत्यम् । स्वरार्थमिदं सूत्रम् । अदद । अदधः । अत्र नञ्स्वरेण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । अजन्तत्वे त्वच्कावशक्ताविति अन्तोदात्तत्वमिति महान् भेदः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । इतिशब्द आद्यर्थे । ज्वल दीप्तौ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कस गतावित्यन्तेभ्यो णो वा स्यात् । ज्वलः । ज्वाल । चल । चालः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः । कसिमधीत्य वृदिति ये पठन्ति तेषां मते कसन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । ज्वलधातुश्च यद्यपि घटादिषु परस्मा च्चेति द्विः पठ्यते तथापि द्वितीय एवेह गृह्यते । घटादिपाठस्य मित्संज्ञायां चारितार्थत्वात् । इतरस्य चानन्यार्थत्वात् । ज्वलादिषु भ्रमु चलनइति पठ्यते । तस्माण्णे भ्रम इति रूपं नोदात्तोपदेशस्येव वृद्धिनिषेधात् । ज्वलादिपाठस्तु स्वरार्थः । अभ्रम इत्यत्र अच्कावशक्ताविति स्वरो मा भूदिति । तनोर्णे उपसंख्यानम् ॥ अवतनोतीत्यवतानः । विभाषेत्यनुपसर्गादिति च नात्र वार्तिके सम्बध्यते ॥

श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् । एवञ्च तत्सन्नद्धं विभाषाग्रहणमपि निवर्तते । श्यैङ्प्रभृतिभ्यो णः स्यात् । श्यैङ् गतौ अस्य आदन्तत्वादेव सिद्धे उपसर्गे कं बाधितुं

ग्रहणम् । अवश्याय । प्रतिश्याय । आतोयुगिति युक् । ए तेनावश्यतेर्ग्रहणं व्याख्यातम् । आत्, दाय । धायः । इह सूत्रे श्या आत् इति प्रश्लेषो न तु शीङो यणादेशेन, नापि अ-तते, अच्छब्दान्तानां वा यतिप्रभृतीनाम् । नाप्यकारान्तानाम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । व्यध ताडने । व्याधः । स्रु गतौ आङ्पूर्वे सम्पूर्वश्च । आस्रावः । संस्राव । इण गतौ अतिपूर्वः । अत्ययः । पोन्तकर्मणि । हृञ् हरणे । अवपूर्वः । अवसायः । अवहारः । लिह आस्वादने । लेहः । श्लिष आलिङ्गने श्लेष । श्वस प्राणने श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ दुनातेर्नयतेश्च अनुपसर्गाण्णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नयतिसाहचर्यात्सानुबन्धकस्य दुनोतेरिह ग्रहणम् । निरनुबन्धकाद्दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । करणसाधनो वा ऋदोरबित्यन्त । दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः । नयतीति नायः । अनुपसर्गे किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रह ॥ णः स्यात् । पक्षे अच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राह । ज्योतिषि ग्रह । भवतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ भवो देवः संसारश्च । भावा पदार्थाः । एतद्वक्तव्यं भाष्ये नास्ति । भावा इति तु भाष्यर्याच्चुरादिण्यन्तादचि बोध्यम् ॥

गेहे कः ॥ ग्रहे कः स्यात् गेहे कर्तरि ॥ गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्याद् गृहा दारा । गृहशब्दोर्धर्चादि । तत्र पुंलिङ्गो बहुवचनान्त एव । नपुंसकस्तु अभिधेयवचनः । द्विविधोपि वेश्मनि मुख्यः । दारेषु गौण । तथा च न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते इति वेश्मनि मुख्यतामभिप्रेत्यैव व्यवहरन्ति । हरिकारस्तु तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणेन सूत्रे गेहश

ब्देन अर्थद्वयं निर्दिश्य प्रत्ययविधानात् दारेष्वपि गृहशब्दं मुख्यमेवेच्छन्ति । गेह इति च प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणम् । न तूपपदं गृहपतिनासंयुक्तइति निर्देशादिति न्यासकारहरदत्तौ । गृह ग्रहणइति चुरादावदन्ताण्णिचि पचाद्यचा श्वादेरिगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन वा गृहशब्दस्य सिद्धौ निर्देशस्यान्यथोपपत्तेर्दुर्बलमिदं ज्ञापकम् । व्याख्यानादेव तु कर्तृविशेषणतेत्यवधेयम् । वस्तुतस्तूक्तरीत्यैव गृहशब्दसिद्धेर्गेहेक इति सूत्रं शक्यमकर्तुमिति दिक् ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ धातोः ष्वुन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । क्रियाकौशलं शिल्पं तदस्यास्तीति शिल्पी । पूर्वेण साहचर्यात् । शिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणम् । अत्र भाष्ये नृतिखनिरंजिभ्य इति परिगणनं कृतम् । नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी । जनीजॄष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चेति मित्त्वोक्तिर्ज्ञापयति रञ्जेरक्ङित्यपि क्वचिदनुनासिकलोपो भवतीति न्यासकारहरदत्तादयः । एवञ्च रञ्जेर्णौ मृगरमणइति रजकरजनरजस्सूपसङ्ख्यानामिति च वार्त्तिकं ज्ञापनसिद्धार्थानुवादकम् । रजकः । रजकी । षित्वान्ङीष् । भाष्यमते तु ङीष् न भवति । तथाहि । षष्ठे रजकरजनरज सूपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तं किंत एते औणादिका इति । तत्र कैयटः । रजक इति क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् । रजनमिति रञ्जेः क्युन्निति क्युन् । रज इति भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन्प्रत्ययः । रजकीत्यत्र तु पुंयोगलक्षणो ङीष् । अपुंयोगे तु ङीपा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्राय इति । एवञ्च भाष्यमते नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् न तु रञ्जेरिति स्थितम् ॥

गस्थकन् ॥ गायतेस्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि । गा-

थकः । गामादाग्रहणेष्वविशेषेपि गै शब्दइति इह गृह्यते न तु गाङ्गताविति । थकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थः ॥

ण्युट् च ॥ गायतेर्ण्युट् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरत्रास्यैवानुवृत्त्यर्थः ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ जहातेर्जिहातेश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्त्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । अम्बुनोऽधिकं वर्धनात् । जिहीते जलमिति वा विग्रहः । जलं प्रायेणापेक्षते इत्यर्थः । जाङ्गलदेशोद्भवा व्रीहिविशेषा हायना इत्याहुः । मलयावस्थायां जहाति भावानिति जिहीते गच्छति परिच्छेदकत्वेन व्याप्नोतीति वा हायनो वर्षम् । अत्रापि व्रीहिकालयोरिति नोपपदम् । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति लिङ्गात् ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ एभ्यो वुन् स्यात् साधुकारिणि कर्त्तरि । समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते, भूयः सहचारात् । यो हि यां क्रियां पुनःपुनरनुतिष्ठति स तत्र कौशलं लभतइत्युत्सर्गः । तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति बहुशोपि दुष्टं कुर्वति न भवति । प्रवक । सरक । लवक । सूत्रे प्रुसृल्व इति पञ्चम्याः स्थाने जस् ॥

आशिषि च ॥ अप्राप्तप्रार्थनाविषयीभूतेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशिषि प्रयोक्तृधर्मः । पित्रादिगतेच्छाविषयीभूतयोर्जीवननन्दनयोः कर्तरि पुत्रादौ पित्रादेरियमुक्तिः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात् । कर्म

च समयेत्युक्तम् । तत्सर्वमविशेषादिह गृह्यते । निर्वर्त्ये, कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । विकार्ये, काण्डलावः । प्राप्ये, वेदाध्यायः । यद्येवं, ग्रामं गच्छति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोतीत्यादौ प्राप्नोति । सत्यम् । अनभिधानान्नेति भाष्यम् । तथानभिधानं यत्राभिधेयमुक्तं तत्रैव । अन्यत्र तु यथालक्षणं भवत्येव । यत्तु वृत्तौ त्रिविधं कर्मेह गृह्यतइत्युक्तं तस्यायमाशयः । आदित्यं पश्यतीत्यादौ मा भूदित्येवमर्थं कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रीयमाण इति वक्तव्यमित्याशङ्क्य वार्त्तिककृतोक्तम् । कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणइति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसङ्ख्यानमित्यादि । एवं स्थिते त्रिविधमपीह कर्म गृह्यते । न तु प्राप्यं न गृह्यतइति । एवञ्च त्रिविधमिति वार्त्तिं दृष्ट्वा सूत्रान्तरोक्तं नेह गृह्यतइति न भ्रमितव्यम् । तथा च दिवः कर्मचेत्यत्र संज्ञासमावेशस्य प्रयोजनमुक्तम्, मनसा देव इत्यत्र कर्मत्वादण् करणत्वात्तृतीयेति । एवञ्च वृक्षावासः पर्वतावास इत्याद्यपि यथाभिधानं भवत्येव । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ॥ शील समाधौ । कमु कान्तौ । भक्ष अदने । चुरादिण्यन्तः । चरिर्गत्यर्थः आङ्पूर्वः । णस्य णित्करणं चरेर्वृद्ध्यर्थम् । कृद्धुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधितुं पूर्वपदेत्यादि । मांसं शीलयति मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । अत्र अणि सति ङीप्स्यात् । ण्यण्कार्यमिति तु ताच्छीलिकएवेति वक्ष्यते । मनेर्दीर्घत्वञ्चेति समत्ययान्तत्वादन्तोदात्तो मांसशब्दः । कल्याणचारा । कल्याणशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः । ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति सम्बध्यतएव । वाक्यभेदस्तु वैचित्र्यार्थः । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा । स्यादेतत् । यो मांसम्भक्षयति तस्य मांसं भक्षो भवति । तत्र भक्षयतेः क-

र्मण्यरजन्तेस्य बहुव्रीहिणा सिद्धम्। एवमन्यत्रापि। यस्तु अ-ण्यन्तस्तस्य घञन्तस्य बहुव्रीहिः। न च बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम्। भावे अजन्तेन बहुषु भक्षोस्येति विग्रहोपपत्तेः। न ह्यत्र बहुस्वरमाप्तिरस्ति। उत्तरपदार्थस्य बहुत्वाभावात्। एवञ्च वार्त्तिकद्वयमपि नारम्भणीयमिति चेत्। मैवम्। कर्मण्यणं बाधितुं तस्यावश्यारभ्यत्वात्। अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन॥ पचादिभ्योच् अनुपपद अकारः। तस्यावकाशः। पचतीति पचः। कर्मोपपदस्यावकाशः काण्डलावो व्रजति। ओदनपाच इत्यत्र उभयप्रसङ्गे परत्वादणेव। तेनोपधावृद्धिः। उपपदसमासश्च नित्यो भवति। अचि तु षष्ठीसमासो वैकल्पिकः स्यात्। कथं तर्हि गङ्गाधरः श्रीधरः वज्रधरः भूधरः स्रग्धरेत्यादि। अत्र केचित्। युगपद्विवक्षायां हि भवतु विप्रतिषेधः। केवलप्रकृत्यर्थविवक्षायान्तु अचि कृते पश्चात्कर्मसम्बन्धे सिद्धं रूपमिति। अत्र हरदत्तः। एवं सति ओदनपच इत्यपि स्यात्। तच्चानिष्टम्। किञ्चोक्तरीतिर्न्यायविरुद्धा एकत्वात्प्रयोगस्य। न हि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षितं चाविवक्षितं च कर्म भवति। तस्मादोदनपच इत्यसाधुरेव। गङ्गाधरादयस्तु संज्ञाशब्दा इत्याह। अत्रेदं वक्तव्यम्। परिनिष्ठिते प्रयोगे कर्मान्वयसत्त्वेपि प्रक्रियादशायां क्रमेण विवक्षायां न क्षतिः। कथमन्यथा शक्यञ्चेत्यादौ अन्तरङ्गः पदसंस्कारो बहिरङ्गश्चीत्वेन न विहन्येतेत्यादि तत्रतत्रोच्यते। किञ्च कर्मणः शेषत्वविवक्षयापि गङ्गाधरादिशब्दानां सौष्ठवे सम्भवति रथन्तरादिवन्न केवलं संज्ञात्वमाश्रयितुं युक्तम्। ओदनपचशब्दोपि उक्तरीत्या प्राप्नोत्येव। यदि त्वस्यासाधुत्वे प्रमाणमस्ति तर्ह्यनभिधानं शरणीक्रियतामित्यास्तां

तावत्। प्रकृतमनुसरामः। पचादिभ्य एवाजिति यथाश्रुतसूत्रमनुसृत्य विप्रतिषेध उदाहृतः। यदा तु अजपि सर्वधातुभ्य इति पक्षस्तदा अपवादत्वादेव तस्याण् बाधको बोध्यः। किन्त्वेगुपधज्ञाप्रीकिरःकोनुपपदः। तस्यावकाशः विक्षिपः विलिखः। कर्मोपपदस्य स एव। काष्ठभेद इत्यत्र परत्वादण्। तथा अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देति अनुपपदः शः। तस्यावकाशः लिम्पतीति लिम्पः। कर्मोपपदस्य स एव। कुड्यलेप इत्यत्र परत्वादण्। तथा आतश्चोपसर्गे इति कः अनुपपदः सुग्लः सुम्ल इत्यत्र सावकाशः। कर्मोपपदस्तत्रैव गोसन्दाय इत्यत्र परत्वादणेव भवति॥

ह्वावामश्च॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे अण् स्यात्। कस्यापवादः। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। स्वर्गह्वायः। वेञ् तन्तुसन्ताने। तन्तुवायः। वा गतिगन्धनयोरित्ययन्तु नेह गृह्यते। अकर्मकत्वात्। भ्रमणार्थो ह्यसौ। यद्यपि सोपसर्गस्य सकर्मकत्वं दृश्यते सर्वा दिश आवान्ति। वात आवातु भेषजमिति।तथापि तत्र पूर्वेणैवाण् सिद्धः। वाता वान्ति दिशो दश इति तु प्रयोगश्चिन्त्यः। अथापि यत्र विस्तरयन्नित् सकर्मकत्वं निर्वाह्यते। तथापि ह्वेञा सानुबन्धेन साहचर्याद् वेञ एव ग्रहणं न तु वातेः। माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने उभयोरपि ग्रहणम्। धान्यमायः। मा मानइत्यस्य तु सम्भावनार्थस्याकर्मकत्वादग्रहणम्॥

आतोनुपसर्गे कः॥ आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यात्।अणोपवादः। गोदः पार्ष्णित्रम्। अनुपसर्गे किम्। गोसन्दायः। अत्र वार्त्तिकम्। कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः॥ सम्प्रसारणभाजः प्रसारणिनः। ज्या वयोहा-

नौ । ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्य । सर्वत्रग्रहणान्नेहैव । आतश्चोपसर्गे, आह्व प्रह्वः । अत्र के सति सम्प्रसारणं स्यात् । आह्वा अ इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवङादेशे आहुव प्रहुव इति प्राप्नोति । एवं ब्रह्मजिय इति प्राप्नोति । न चेरनेकाच इत्यनेन यण् । अङ्गस्य एकाच्त्वात् । ननूभयत्रापि सम्प्रसारणे कृते आतोलोप । तस्य स्थानिवद्भावादियङुवङौ न भविष्यत इति चेत् । स्यादेवम् । यद्यातोलोपो लभ्येत । स तु दुर्लभः । अन्तरङ्गेण पूर्वत्वेन बाधात् । न च बार्णादाङ्गं बलीय । व्याश्रयत्वात् । नन्वेवमपि व्यर्थमेव वार्त्तिकम् । प्रागेव सम्प्रसारणादातोलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाद्वा उवङोऽप्रवृत्तौ यणादेशेन आह्व प्रह्व इत्यादेः सिद्धत्वात् । तथाहि । नित्यं सम्प्रसारणम्, आतोलोपे कृते अकृते प्रसङ्गित्वात् । अल्लोपस्तु कृते च सम्प्रसारणे यद्यपि पूर्वत्वेन बाध्यते तथापि यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदपि नित्यमिति नित्य एव । द्वयोर्नित्ययो परत्वादालोपः । ततः सम्प्रसारणं तत इयङुवङौ प्रसक्तौ आतोलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यतः । न च अनादिष्टादचः पूर्वत्व नास्तीति वाच्यम् । स्थानिद्वारकस्य सत्त्वात् । यत्त्विह कैयटेनोक्तं शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादच पूर्वत्वे लौकिके इति, तदापातत । अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याशास्त्रीयतया तस्यैव स्थानिवत्सूत्रेणातिदेष्टुं सम्भवतीति नपदान्तसूत्रोपसवर्णग्रहणानुपष्टम्भेन प्रागेव च णिनत्वात् । किञ्चाकारलोपस्य आभीयत्वे नासिद्धत्वान्न दोष । न चैवं जुहुवतुः जुहुवु अथाप्युवङ् न स्यादिति वाच्यम् । स्थानिद्वारकस्य अनादिष्टादच पूर्वत्वस्य आभीयासिद्धत्वस्य

च अनित्यत्वेनेह प्रवृत्तेः । अथ वा सम्प्रसारणाच्च एङः पदान्तादित्यत्र एङ इति योगो विभज्यते । सम्प्रसारणादेङि परे पूर्वपरयोः पूर्व एकादेशो भवतीति सम्प्रसारणाच्चेत्येव सिद्धे ज्ञापनार्थमिदम् । यत्र सम्प्रसारणात्पर एङ् सम्भवति तत्र अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमप्यात्वं अकृत्वा सम्प्रसारणं कर्तव्यमिति । तेन जुहुवतुरित्यत्र एङन्तादे लिटि विहिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वम् । ततश्च न स्थानिवत्त्वं नाप्यसिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम् । आह्वः प्रह्व इत्यत्र तु आकारान्तलक्षणः प्रत्ययो असत्यात्वे कर्तुमशक्यः । अतः पूर्वमात्वम् । ततः प्रत्ययः अल्लोपः सम्प्रसारणं स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाद्वा इयङुवङोरभावः । तस्मान्मास्तु वार्तिकमिति चेत् । सत्यम् । इत्थं प्रत्याख्यातमेव भाष्ये । किन्तु अस्ति वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवः । आभात्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे हि स्थानिवत्त्वमेव शरणम् । तत्र च स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रयणीयन्तच्चानित्यमिति ज्ञापयितुमिदं वार्त्तिकमिति । एतत्प्रत्याख्याने प्रवृत्तो भाष्यकारोपि स्थानिवद्भावमुपन्यस्य दूषयित्वा असिद्धतां शरणीकुर्वन् स्थानिद्वारिकायाः अनादिष्टादचः पूर्वतायाः क्वाचित्कतां ध्वनयति । तत्फलन्तु अचः परस्मिन्निति सूत्रएवावोचामेत्यलं बहुना ॥

सुपि स्थः ॥ सुबन्ते उपपदे तिष्ठतेर्धातोः कः प्रत्ययः स्यात् । समस्थः । विषमस्थः । अत्र सुपीति योगो विभज्यते। सुपि आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः कप्रत्ययः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । स्थः ॥ सुपि तिष्ठते कः स्यात् भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थ । प्रक्रियाकौमुद्यान्तु आखूत्थमिति नपुंसकं पठ्यते तत्मामादिकम् । भाष्यादौ सर्वत्र पुंलिङ्गस्यैवोदाहृतत्वात् । स्थु. कर्त्तरीमनिज्भावे कः किर्योः प्रादितोन्यत इत्यमरकोशा-

भावे कस्य पुंस्त्वविधानाच्च। भावे नणकचिद्भ्योन्य इति नपुंसकविधाने कस्य पर्युदासाच्च। ननु स्थ इति सूत्रे णविधीयमानोपि कः कृत्त्वात्कर्त्तर्येव स्यादिति चेन्न। आत इत्यनेनैव सिद्धे। तथा च स्थ इत्यारम्भसामर्थ्यान्न कर्त्तरि किन्त्वानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे। धातोश्च स्वार्थो भाव एव। नन्वेवं घञर्थे कविधानमित्यनेनैव गतार्थत्वमिति चेन्न। वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो ऽप्रवृत्तेः। किञ्च नित्यसमासार्थमिदम्। अन्यथा हि षष्ठीति सूत्रेण पाक्षिकः समासः स्यात्। इष्यते तु नित्यमुपपदसमासः। तथा च आखूनामुत्थानमिति अस्वपदविग्रहः क्रियते। घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमित्यत्र स्थाग्रहणन्तु कर्तृवर्जिते कारके यथा स्यादित्येवमर्थम्। इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते। तत्र सकर्मकेषु कर्मणीत्युपतिष्ठते। स्पृशोनुदकइति यावत्। अन्यत्र सुपीति सुप्यजातौ णिनिरिति यावत्। एवञ्च मकृतस्य सुब्ग्रहणस्य उपसर्गेतरपरत्वं सत्सूद्विषेति सूत्रस्थेनोपसर्गेपीत्यनेन ज्ञापितमिति सुप्मात्रपरिग्रहार्थं णिनिविधौ पुनः सुब्ग्रहणमिति वक्ष्यामः॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां धातुभ्यां कप्रत्ययः स्यात्। आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्॥ आलस्ये सुखोत्पादने च गम्यमाने प्रत्यय इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादलसे कर्त्तरि सुखस्य चाहर्त्तरि प्रत्यय इति फलितं भवति। तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोलसः। अत्र मृजेरजादाविति वैकल्पिकी वृद्धिर्नेति हरदत्तः। भवतीत्यपरे। एतन्मतद्वयबलाबलं क्ङिति चेति सूत्रे प्रतिपादितम्। अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज इत्येव भवति। शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता। यस्तु ससारासारत्वाद्युपदेशेन शोक-

मेव केवलमपनुदति न तु सुखमुत्पादयाति स शोकापनोदः । कमकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ तादर्थ्य एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिध्यर्थमित्यर्थः । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखान्मुञ्चतीति नखमुचानि धनूंषि । कौ मोदते कुमुदं सरोरुहम् । इह यद्यपि काकगुहास्तिला इति भाष्यवृत्त्यादिषु उदाहृतं तथापि काकेभ्यो गूहितव्या इति कर्मार्थावगतेः घञर्थे कविधानमित्यत्रेदं द्रष्टव्यमिति हरदत्तः । आकृतिगणोयम् । तेन महीध्रकुध्रशिरोध्रशिरोरुहादि सिद्धम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ दारूपाज्ज्ञानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यात् । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्रइति किम् । गोसन्दायः । अनुपसर्गइत्यनुवृत्तेः प्रेत्यस्मादन्यस्मिन्नुपसर्गे सति को न भवति । किन्त्वणेव । गोसम्प्रदायः । इह सूत्रे ददातेरित्युक्तं तत्तु सर्वेषां दारूपाणामुपलक्षणम् । गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति हरदत्तः ॥

समि ख्यः ॥ सम्पूर्वात्ख्या इत्यस्मात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यात् । गाः सञ्चष्टे गोसंख्यः । चक्षिङः ख्याञादेशः । ख्या प्रकथनइत्यस्य तु सम्पूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः ॥

गापोष्टक् ॥ आभ्यां टक् स्यादनुपसर्गे कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । अत्र वार्त्तिकम् । सुराशीध्वोः पिबतेरिति ॥ अत्र पिबतेरिति लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनम् । उपपदपरिगणनन्तु वाचनिकमेव । सुरापः । सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोः किम् । क्षीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । अनुपसर्गे किम् । सामसङ्गायः । गामादाग्रहणेष्वविशेषेपि गै शब्दइत्यस्यैवात्र ग्रहणं न तु गाङ् गतावित्यस्य सानुबन्धस्य, नापि गा स्तुताविति जुहोत्यादेः । नि-

रनुबन्धेन अलुप्तविकरणेन च पिबतिना साहचर्यात्। अनभिधानाद्वा। बहुलं तणि॥ या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैतां देवाः पतिलोकं नयन्ति॥

हरतेरनुद्यमनेच्॥ उत्क्षेपणादन्यास्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धरतेर्धातोः कर्मण्युपपदे ऽच् स्यात्। अणोपवादः। अंशहरः। रिक्थहरः। अनुद्यमने किम्। भारहारः। अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम्॥ शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रह इत्यादि। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन मद्रराज्ञीत्यत्र टच् न। द्विपतीताप इत्यत्र द्विपत्परयोरिति खच् नेति दिक्। सूत्रे च धार्यर्थे॥ ग्रहेरुपसंख्यानमित्येव। सूत्रग्रहः। धार्यर्थे इति किम्। यः सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव यथा स्यात्। सूत्रग्राहः॥

वयसि च॥ वयसि गम्यमाने हरतेर्धातो कर्मण्युपपदे अच् स्यात्। अणोपवादः। उद्यमनार्थ आरम्भः। कवचहरः क्षत्रियकुमारः। इह कवचोद्यमनं क्रियमाणे सम्भाव्यमानं वा वयो गमयति। तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवति॥

आङि ताच्छील्ये॥ आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययः स्यात्ताच्छील्ये गम्यमाने। पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः। फलाहरः। ताच्छील्ये किम्। भारमाहरति भाराहारः॥

अर्हः॥ अर्ह पूजायामित्यस्मात्कर्मण्युपपदे अच् स्यात्। अणोपवादः। स्त्रियां विशेषः। पूजार्हा ब्राह्मणी॥

स्तम्बकर्णयोरमिजपोः॥ स्तम्बकर्णयोरुपपदयोः यथासंख्य रमिजपिभ्यामच्प्रत्ययः स्यात्। रमिरत्रावदकर्मकः। अ-

पिस्तु शब्दकर्मकः । मन्त्रं जपतीत्यादिदर्शनात् । उभावपि प्रति स्तम्बकर्णयोः कर्मत्वासम्भवात् सुपीत्येवात्र सम्बध्यते । हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्, हलदन्तादिति वा । कर्णेजपः सूचकः । हस्तिसूचकाभ्यामन्यत्र तु स्तम्बेरन्ता । कर्णेजपिता मशकः । उपांशुशब्दायितेत्यर्थः ॥

शमिधातोः संज्ञायाम् ॥ शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये अच् स्यात् । शङ्करः । शम्भवः । शंवदः । धात्वधिकारे पुनर्धातुग्रहणमसंज्ञाविषयेपि प्रवृत्त्यर्थम् । तथा च वार्त्तिकम् । शमिसंज्ञायां धातुग्रहणं कृञोहेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति ॥ असति धातुग्रहणे शमिसंज्ञायामित्यस्यावकाशः । शम्भवः । शंवदः । कृञोहेतुताच्छील्यइत्यस्यावकाशः श्राद्धकरः । शङ्कर इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाट्ट एव स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला । कुणरवाडवस्त्वाचार्यो मन्यते गृणाते शब्दकर्मणएतद्रूपम् । पृषोदरादित्वाद्गकारस्य ककार इति । तन्मते धातुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ सुपीति सम्बध्यते । अच् स्यात् । खे शेते खशयः । पार्श्वादिषूपसङ्ख्यानम् ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः । दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ दिग्धेन सह शेतइतिविग्रहे दिग्धसहशयः । अत्र दिग्धसहशब्दो मयूरव्यंसकादि । तस्य शयशब्देन सह उपपदसमासः । उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य अवमूर्धः । अधोमुखः शेतइत्यर्थः । गिरौ डश्छन्दसि ॥ गिरौ शेते गिरिशः । तद्धितो वा ॥ गिरिरस्यास्तीति गिरिशः । लोमादित्वाच्छः । इह यत्रापि कृत्तद्धिताभ्यां गिरिश-

शब्दो द्वेधा भाष्यवार्तिकयोर्व्युत्पादितस्तथापि लोके तद्धितान्त एव न तु कृदन्तः । डश्छन्दसीत्युक्तेः । एवञ्च मत्याहताश्रो गिरिशमभावात्, आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चात्, गिरिशमुपचचार मत्यहं सा सुकेशीत्यादि प्रयुञ्जानानां कवीनां न कोऽप्यपराधः । गिरौ शेते इति व्याचक्षाणानां तु प्रमाद इत्यवधेयम् ॥

चरेष्टः ॥ अधिकरणे उपपदे चरेष्टः स्यात् । कुरुचरः । कुरुचरी ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ एषु उपपदेषु चरेष्टः स्यात् । भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः । सेनाञ्चरति प्रविशतीति सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तं आदाय चरति गच्छतीत्यादायचरः । भक्षयतीति वा । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहमिति । पचादिषु चरडिति पठ्यते । सुप्सुपेति समासः । टविधानन्तु नित्यसमासार्थम् ॥

पुरोग्रतेग्रेषु सर्तेः ॥ टः स्यात् । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रे अग्रशब्दस्य एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथन्तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

पूर्वे कर्तरि ॥ कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दउपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ हेत्वादिषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । हेतुरिह लौकिकः । यशस्करी विद्या । अतः कृकमीति सः । ताच्छील्ये, श्राद्धकरः । आनुलोम्ये, वचनकरः । एषु किं

म्। कुम्भकारः। इह प्रसिद्धतरत्वात् द्व्यनुबन्धकोपि करोति-रेव गृह्यते न तु कृञ् हिंसायामिति। हेतुः कारणम्। आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्त्तनम्॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ एषु सुबन्तेषु यथायोगं कर्मसु चोपपदेषु करोतेष्टः स्यात्। अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः। दिवा दिवसे करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति दिवाकरः। अत्र दिवाशब्दः अन्हीति सप्तम्यन्तस्यार्थे वर्त्तत इति तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः सुपीत्यनेन सम्बन्धः। शेषाणान्तु कर्मणीत्येव। यदि तु वृत्तिविषये दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरितिवत् कर्मत्वमभ्युपगम्यते तदा सर्वेषां कर्मणीत्यनेनैव सम्बन्धो बोध्यः। विभाकरः। निशाकरः। प्रभाकरः। भास्करः। सूत्रे भास्करान्तेति भाःशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते। तेन भास्कर इत्यत्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः। षत्वं कस्कादिषु बोध्यः। कारकरः। कर एव कारः। प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण्। अन्तकरः। अनन्तकरः। अन्तकरशब्देन नञ्समासेप्येतदेव रूपम्। स्वरे तु विशेषः। नञ्समासे हि सतिशिष्टोप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। आदिकरः। बहुकरः। बहुशब्दोत्र वैपुल्यवचनः। संख्यावचनस्य तु संख्याग्रहणेनैव सिद्धेः। नान्दीकरः। किङ्करः। लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ। लिपिकरः। लिबिकरः। बलिकरः। भक्तिकरः। कर्तृकरः। चित्रकरः। क्षेत्रकरः। संख्या, एककरः। द्विकरः। जंघाकरः। बाहुकरः। अहस्करः। अहन्, रोसुपीति रेफः। कस्कादित्वात्सः। यत्करः। तत्करः। धनुष्करः। अरुष्करः। नित्यंसमा-

सेनुत्तरपदस्थस्येति पत्वम्। किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् ॥ वार्तिकमेतदिति कैयटहरदत्तौ । इष्टिरिति माधव । किङ्करा । यत्करा । तत्करा । वार्तिकेन सूत्रबाधात्टस्याभावात् किंकरीत्यसाधुरिति कैयटः। हेत्वादावपि टं बाधित्वा परत्वादजेवेति तस्याशयः । वृत्तौ तु पक्षान्तरमप्युक्तम् । अथवा पचादिपाठः करिष्यतइति । इह किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव किंयत्तद्बहुषु कृञिति पठितव्यमिति तस्यार्थः । वार्त्तिकमपीत्थमेव व्याख्येयमित्याशयः । अस्मिन्पक्षे हेत्वादिविवक्षायां परत्वाट्टेन भाव्यम् । तेन किंकरणशीला किंकरीति भवत्येव । पुंयोगविवक्षायान्तु निर्विवादो ङीष् । किंयत्तद्बहुष्वज्वेति प्रक्रियायां विकल्पोक्तिस्तु आकरविरुद्धत्वात्कर्मण्यणोपि पक्षे प्रसङ्गाच्चायुक्तैव । न चाजभावे सौत्रष्टः, सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । अथ वा सौत्रस्यापनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन नेया, ताच्छील्यादौ व्याख्यानभेदात् फलितं विकल्पमाश्रित्य विषयविशेषाभिप्रायेण कथं चिद्वा नेया ॥

कर्मणि भृतौ ॥ कर्मशब्दे कर्मण्युपपदे करोतेष्ट स्याद्भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वेतनम् । कर्मनिर्वेशः क्रियाया निष्क्रयाय देयं भक्तादि द्रव्यमिति यावत् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोन्यः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ एषूपपदेषु करोतेष्टो न स्यात् । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकारः । श्लोककार इत्यादि ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोः करोतेरिन्प्रत्ययः स्यात् । व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । इनो नित्त्वान्नद्युत्तरपदप्रकृतिस्वरे-

णोत्तरपदमाद्युदात्तम् । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेर्धातोः पशौ कर्त्तरि इन् प्रत्ययः स्यात् । दृतिं हरतीति दृतिहरि । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । इह प्रत्ययार्थस्य कर्तुः पशुविशेषणं न तु तस्य बाधकः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयप्रसङ्गात् । प्रकृत्यर्थो हि प्रत्ययार्थं विशिनष्टि । प्रकृतिश्चेह धातुः । तदर्थश्च क्रिया । सा च साधनेन सम्बन्धार्हा । पशुशब्दस्तु चतुष्पाज्जातीयं वस्तु स्वरूपेणाचष्टे न शक्तिमद्रूपेण नतरां शक्तिरूपेण । अतस्तथैव च प्रत्याय्यमान पशुः प्रत्ययार्थो भवितुं नार्हति । अत कर्त्तैव प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणं च पशुः सूत्रवाक्यजन्ये बोधे पशुरूपे कर्त्तरि वाच्ये प्रत्ययो भवतीति हि विषयः । उदाहरणे तु पशुरेव विशेष्यः । तत्राभेदेन सम्बन्धेन कर्त्ता विशेषणम् । तत्र प्रकृत्यर्थः परमविशेष्य । पशुस्तु समुदायशक्त्या उपतिष्ठते । एतेन पंकजप्रभृतयो व्याख्याता । पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति हि तत्रार्थः । एवं विनिगमनेषु अचसमुखाहर्तोव्रीहिवत्सयोरित्यादिषु सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वम् । उदाहरणेषु च विशेषणत्वमलसादीनां द्रष्टव्यम् । पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ एतौ निपात्येते । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्दृक्षः । स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिरित्यमरः । भट्टिकाव्ये तु फलग्राहिमात्रे इन् प्रयुज्यते फलेग्रहीन्हसिवनम्पतीनामिति । उपपदस्यैदन्तत्वं इन्प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीत्यात्मम्भरि । आत्मशब्दस्योपपदस्य मुमागमः इन्प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ इति हचिः ।

कुक्षिम्भरिः । छन्दसि फलशब्दस्यादन्तत्वमपि दृश्यते । यो वनस्पतीनां फलग्रहिरिति । इदमपि कुक्षिम्भरिरित्यचकारेण सङ्ग्राह्यमिति हरदत्तः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पठन्ति । तथा च मुरारिः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकोरा इति । देवापिवातापिप्रभृतयोऽप्यनेन सिद्धाः । भाष्ये तु भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्चेत्येतावदेव स्थितम् ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन्प्रत्ययः स्याच्छन्दसि । वनषणसम्भक्तौ गणे सहनिर्दिष्टौ भौवादिकौ इमावेव गृह्येतेनतु वनु याचने षण दाने इति तानादिकौ निरनुबन्धकत्वात् साहचर्याच्च । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि ब्रह्म वनति क्षत्र वनतीति विवक्षायामिन् प्रत्ययः । तदन्ताद् द्वितीयैकवचनम् । उतनोगोपणिन्धियम् । सुषामादित्वात् षत्वं, गां सनतीति विग्रहः । यौतेश्वानौ यमरक्षितरौ चतुरक्षौ पथिरक्षी । ये पथां पथिरक्षयः । पन्थानम्रक्षत रक्षन्ति चेति विग्रहः । हविर्मथीनामभ्याविवासताम् । हविर्मथन्तीति हविर्मथयः तेषाम् ॥

एज खश् ॥ एजृ कम्पने । अस्माण्ण्यन्तात् कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । जनं एजयतीति जनमेजयः । सूत्रे एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशः न तु शुद्धस्यैव । खशः शित्करणात् । तद्धि सार्वधातुकत्वे सति नान्यथा स्यादिति । न च शुद्धस्य शपि सत्यसति वा विशेषोऽस्ति । नचोत्तरार्थं शित्करणमिति वाच्यम् । इहार्थत्वे सम्भवति केवलोत्तरार्थत्वस्यायुक्तत्वात् । खश शित्त्वमुमर्थम् । मुनिधय इत्यादौ हस्वत्वार्थम् । खश्प्रकरणे वात शुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य उपसंख्यानम् ॥ वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धञ्जहा माषाः ।

शर्द्धञ्जहा मृगाः। ओहाक् त्यागे। जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लौ द्विर्वचनम्। श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः। शर्द्धो ऽपानशब्दः तञ्जहतीति विग्रहः। माधवस्तु शर्द्धंजहा माषा इत्युदाजहार। दुर्गसिंहोप्येवम्। तत्र जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः। साध्वसिञ्छिनत्तीतिवत्। माषाणां करणकर्तृत्वमिति वा॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ खश् स्यात्। तत्र यथासंख्यं वारयितुं वार्तिकम्। स्तने धेटः॥नासिकायां ध्मश्च धेटश्च॥स्तनं धयतीति स्तनन्धयः। धेटष्टित्त्वस्य अवयवे अचरितार्थत्वात्स्तनन्धयी। अत्रैव च ङीविष्यते नान्यत्रेत्याहुरिति हरदत्तः। अत्रैवेति खश्प्रत्ययान्तोपलक्षणम्। तथा च क्षीरस्वामी। स्तनन्धयीत्यादौ ङीवर्थं इति। वर्द्धमानोपि शुनिंधयी। स्तनन्धयी। खश्प्रत्ययान्तएव ङीषिति। तेन पाघ्राध्माधेट्दृशः श इति शप्रत्यये आतोनुपसर्गे इति कप्रत्यये च टावेव॥ अत्र च सम्प्रदाय एव शरणम्। नासिकन्धमः। पाघ्रेति धमादेशः। नासिकन्धयः॥

नाडीमुष्ट्योश्च॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात्। अत्र यथासंख्यं नेष्यतइति भाष्ये वृत्तौ च स्थितम्। यथासंख्यमनुदेश इति सूत्रे तु भाष्ये यथासंख्यमस्तीत्युक्तम्। तन्मतभेदेन बोध्यम्। नाडिन्धमः। नाडिन्धयः मुष्टिंधमः। मुष्टिन्धयः। भाष्ये घटीखारीशब्दावप्युपसंख्यातौ। घटी· घटः। घटिन्धमः। घटिंधयः। खारिन्धमः। खारिन्धयः। खारीशब्दः परिमाणवचनः। खरीति पाठान्तरम्। खरी गर्दभी। जातिलक्षणो ङीष्। खरिन्धमः। खरिन्धयः। जयादित्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार। वातन्धमः। वातन्धय इति। तन्नु भाष्यादौ न दृश्यते॥

उदिकूले रुजिवहोः॥ उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां सूत्रे कर्म-

ण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कुलमुद्वहः । धातूपसर्गयोः कार्यस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं गतिसमासः पश्चादुपपदसमासः । ननु तत्रोपपदसप्तमीस्थमित्यत्र तत्र साति प्रत्ययः स्यात् । तत्रैव च सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदमिति व्याख्यानात् । उपपदमित्यनेन प्रत्यय आक्षिप्यते । ततश्च प्रत्ययेनैव समासः स्यान्न तु तदन्तेन समासः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणस्य दुर्लभत्वादिति चेन्न । प्रत्ययमात्रेण सामर्थ्याभावात्संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तेः । न चैवमपि सदादितदन्तनियमादुपसर्गविशिष्टेन समासानुपपत्तिः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । न चेदं कृद्ग्रहणमिति भ्रमितव्यम् । उपपदसंज्ञामात्रस्य मा भूदित्यादौ प्राग्सादिष्वपि प्रवृत्तिसम्भवेन कृत्प्रत्ययव्यभिचारित्वेऽप्युपपदसमासस्य कृत्प्रत्ययाव्यभिचारात् । यत्कार्यं हि कृत्प्रत्ययं न व्यभिचरति तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रवर्तते । यथा धातोः स्वरूपग्रहणइत्येषा परिभाषा यत्कार्यं धातुं न व्यभिचरति तत्र प्रवर्तते । अत एव घृवसृभ्यामित्यत्रानुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यमागमो न प्रवर्तते । एतेन गोसन्दाय इत्यादि व्याख्यातम् । तत्रापि हि धातुमात्रात्कर्मण्यणि गतिसमासे च सगतिकेनोपपदसमासः । स्यादेतत् । सप्तमीनिर्दिष्टत्वाविशेषात्कूलस्येवोच्छन्दस्याप्युपपदत्वं स्यात् । ततश्चोपपदयोः रुजिवहोश्च यथासंख्यं स्यादिति चेन्मैवम् । यत्र हि प्रत्येकमुपपदत्वमिच्छति तत्र समुदायात्सप्तमीमुच्चारयति लाघवात् । नाडीमुष्ट्योरिति यथा । इह तु विपर्ययः कृतः । तस्मादुदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी । रुजिवहोरिति पञ्चम्या स्थाने षष्ठी । तेनोक्तार्थलाभः । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ वहाभ्रयो कर्मणोरुपपदयोर्लिहे खश्

स्यात् । वहः स्कन्धः । तं लेढीति वहंलिहो गौः । लिह आस्वादने । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्त्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ परिमाणं प्रस्थादि तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः खश् स्यात् । प्रस्थं पचतीति प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः । इह सूत्रे परिमाणइति न स्वरूपग्रहणं तस्य पाचिं प्रति कर्मत्वायोगात् । अतस्तद्विशेषाः प्रस्थादयो गृह्यन्ते । तेपि यदि परिमाणनिष्ठा एव स्युस्तर्हि विक्लेदनवाचिना पाचिना सह कर्मत्वासम्भव एव । अतः परिमिते व्रीह्यादौ वर्तमाना इह ग्राह्याः ॥

मितनखे च ॥ एतयोः कर्मणोः पचेः खश् स्यात् । मितंपचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागूः । पचिरत्र तापवचनः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोस्तुदेर्धातोः खश् स्यात् । विधुन्तुदतीति विधुन्तुदः । अरुन्तुदः । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमित्युकारात्परो मुम् । संयोगान्तस्य लोपः । सैंहिकेयो विधुंतुदः । व्रणोस्त्रियामीर्ममरु । अरुन्तुदं तु मर्मस्पृगित्यमरः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासङ्ख्यं दृशितपिभ्यां खश् स्यात् । असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्याः राजदाराः । पाघ्राध्मेति पश्यादेशः । गुप्तिपरश्चेदं । एवञ्च नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । यदि तु सूर्यदर्शनाभावमात्रं विवक्षितं तदा न भवितव्यमेव

नानभिधानादिति न्यासकारः ॥

उग्रम्पश्येरंमदपाणिन्धमाश्च ॥ एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रंपश्यः । इरा उदकन्तेन माद्यति दीप्यते अविन्धनत्वादिति इरंमदो मेघज्योतिः । मदी हर्षे अस्मादेव निपातनाद्दिवादिभ्यः श्यन्न भवति । पाणयो ध्मायन्ते ऽस्मिन्निति पाणिन्धमो ऽध्वा । स पुनरन्धिन् गच्छद्भिः सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते तादृशः । अन्धकाराद्यावृतो मार्गः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदः । खकारो मुमर्थः । चकारस्तु खचि ह्रस्व इति विशेषणार्थ इति वृत्तिः । खे ह्रस्व इत्युच्यमान एजेः खश् जनमेजयः । अत्रापि स्यादिति भावः । ननु एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति खशि न भविष्यति । न चैवमपि कुलात्खः कुलीनः यस्येतिलोपाप्रवृत्तये ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणसाहचर्याद्धातुप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । किञ्च इषोणाविति सूत्रादत्र णावित्यनुवर्त्य खे परे णौ ह्रस्वो विधीयते । अतः कुलीने न दोषः । जनमेजये तु उक्तैव गतिः । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजन एवायञ्चकारः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च मा भूदिति । नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत् । सत्यम् । इह करणमन्यतोपि भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेनानुपपदेपि च वक्ष्यमाणं वार्तिकं गतार्थम् । खच्प्रकरणे गमेः सुपि ॥ असंज्ञार्थमिदं वार्तिकम् । संज्ञायान्तु वक्ष्यमाणेन गमश्चेति सूत्रेणैव सिद्धम् । इदञ्च वार्तिकं ज्ञापकसिद्धार्थमित्युक्तम् । मितङ्गमो हस्ती । विहायसो विह च ॥ विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः ।

खच डिद्वा वक्तव्यः। विहङ्गः। विहङ्गमः। डे च॥ डे परे विहायसो विहादेशो वक्तव्यः। विहगः। अन्यत्रापि दृश्यतइति डप्रकरणे वक्ष्यमाणेनेह डः॥

द्विषत्परयोस्तापेः। एतयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेः खच् स्यात्। तप दाहे चुरादिः। तप सन्तापे भ्वादिः। द्वयोरपि ग्रहणम्। द्विषन्तं तापयतीति द्विषन्तप। अरुर्द्विषदिति मुमि संयोगान्तलोपः। परन्तपः। द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः। तत्रैकेन द्विषच्छब्दो विशेष्यते तकारान्तो यो द्विषच्छब्दइति। सौत्रत्वान्निर्देशस्य विशेषणस्य परनिपातः। तेन स्त्रियां न भवति। षष्ठषष्ठीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाद्वा। द्विषन्तीं तापयतीति द्विषतीतापः। कर्मण्यणेव भवति॥

वाचि यमो व्रते॥ वाक्शब्दे कर्मवाचिन्युपपदे यमेः खच् स्यात् व्रते गम्यमाने। शास्त्रेण बोधितः सङ्कल्पविशेषो व्रतम्। वाचं यच्छतीति वाचंयमः। वाचयमपुरन्दरौचेति पूर्वपदस्यामन्तत्वम्। न चैवं खच्प्रत्ययोपि तत्रैव निपात्यतामिति वाच्यम्। व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात्। यदि तु निपातनबलादेव व्रतविषयता आश्रीयते तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते। वाचंयमो व्रते पुरन्दरश्चेति। तदेह वाचियमोव्रते इति सूत्रं पूः सर्वयोरित्यत्र पुरिदारेरित्यंशश्च शक्यमकर्तुम्। व्रते किम्। यो ह्यशक्त्यादिना वाचं यच्छति तत्राणेव यथा स्यात्। वाग्यामः॥

पूः सर्वयोर्दारिसहोः॥ पुरसर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासङ्ख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच् स्यात्। पुरन्दारयतीति पुरन्दरः। वाचंयमपुरन्दरौचेत्यम्। सर्वसहो राजा। इह सूत्रे दृ विदारणे इत्यस्य ग्रहणम्। न तु दृ भये दृङ् आदरे इत्येतयोरित्युपदेशः। सहिग्रहणमसंज्ञार्थम्। संज्ञायान्तु भृतृ-

वृजीत्यादि वक्ष्यति । भगे च दारेरिति वक्तव्यमिति काशिका । भाष्यादावदृष्टमपीदं बाहुलकेन लभ्यते । भगं दारयतीति भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ एषु चतुर्षु कर्मसूपपदेषु कषे खच् स्यात् । सर्वंकषः खल । कूलङ्कषा नदी । अभ्रंकषो वायुः । करीषकषा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ एषु त्रिषु कर्मसूपपदेषु करोतेः खच् स्यात् । मेघङ्कर । ऋतिंकर । भयङ्करः । उपपदविधौ भयादिग्रहण तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्युक्तत्वादभयङ्करः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ त्रिष्वेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरण् स्याद्वात्खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकार । प्रियङ्कर । प्रियकारः । मद्रङ्कर । मद्रकारः । वेति वक्तव्ये अणग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् । कथन्तर्हि अल्पारम्भा क्षेमकरा इति । कर्मण शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् भविष्यति । छन्दसि शिवङ्कर इत्यपि दृश्यते । तथा चाथर्वशाखायां शिव एकोध्येय शिवङ्करः सर्वमन्यत्परित्यज्येति । कर्तृव्यत्ययात्सिद्धम् ॥

आशिते भुव करणभावयो ॥ अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । न तु कर्मणीति । भवतेरकर्मकत्वात् । यद्यपि सोपसर्गस्य प्राप्त्यर्थस्य च भवते सकर्मकत्वमस्ति तथापि तत्र खचा न भवितव्यमनभिधानादित्याहु । आशितशब्दश्च द्विविधोत्र गृह्यते । अश भोजनइत्यस्मादाङ्पूर्वादविवक्षिते कर्माणि कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्त एक । अशेर्ण्यन्तात्प्रयोज्यकर्माणि क्तप्रत्यये कृते अपरः । आशितः कर्त्तेत्याद्युदात्तविधिरप्युभयोरविशिष्टः । तत्र द्वितीये प्रयोज्यएव भूतपूर्वगत्या कर्त्तोच्यते । प्रत्यवसानार्थानामणौ कर्त्तुर्णौ कर्मसंज्ञाविधानात् । कृपणितत्फालआशित कृणोतीत्य-

त्रापि अयमेव ग्राह्य । अवग्रहादर्शनात् । आद्ये तु साम्प्रतिकमेव कर्तृत्वम् । यस्तु ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इति भावकर्माधिकरणेषु क्तः तदन्तो नात्र गृह्यते । अनभिधानात् । सूत्रार्थस्तु, आशितशब्दे सुबन्तउपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच् स्यात् । आशितो भवत्यनेन आशितंभव ओदनः । पचता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स एवमुच्यते । भावे, आशितभवनमाशितम्भवः । इह वासरूपविधिना ल्युडपि भवति । आशितभवनमिति । घञ् तु बाध्यतएव । सरूपत्वादित्याहुः । न चात्र क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नेति निषेधः शङ्क्यः । यत्र हि घञादेरपवादत्वेन ल्युट् प्रसक्तः स उत्सर्गं नित्यं बाधते न तु विकल्पेनेति तदर्थः । इह तु ल्युटोपवादोयं खच् । तत्र वासरूपन्यायो निर्बाध एव । आशितभवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्य सम्मतश्चेति दिक् ॥

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ॥ भृप्रभृतिभ्योष्टभ्यः यथायोगं कर्मणि सुबन्ते चोपपदे खच् स्यात्संज्ञायाम् । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः कैटभजित् । रसा विश्वम्भरा स्थिरा । रथन्तरं साम । रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रम् । स्वरसंस्कारावग्रहादिसिद्धयर्थम् । न त्ववयवार्थानुगमोस्ति । रथन्तरमाजभारा वसिष्ठ इत्यत्र हि रथमित्यवगृह्णन्ति । अन्तोदात्तं चाधीयते । अखण्डत्वे तु अवग्रहो न स्यात् । नाब्विषयस्येत्याद्युदात्तश्च स्यात् । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तप । अरिन्दमः । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र दमिः । संज्ञायां किम् । कुटुम्बं बिभर्तीति कुटुम्बभारः ॥

· गमश्च ॥ अस्मात् खच् स्यात्कर्मण्युपपदे संज्ञायाम् । सुतङ्गमः । पूर्वसूत्रएव गमिर्नोक्तः । उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा

स्यात् । मृद्‌प्रभृतीनां मा भूदिति ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ संज्ञायामिति निवृत्तम् । सप्तसु कर्मसूपपदेषु गमेर्डः स्यात् । अन्तङ्गच्छतीत्यन्तग । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारग । सर्वगः । अनन्तगः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वत्रग ॥ पन्न पतितं यथा स्यात्तथा गच्छतीति पन्नग । पन्नमिति क्रियाविशेषणं पठ्यते क्तान्तम् । उरसो लोपश्च ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः । सुदुरोरधिकरणे ॥ सुखेन गच्छत्यत्रेति सुग । दुर्गः । कर्मणि तु खलेव । सुगमः । दुर्गमः । निरो देशे ॥ निर्गो देश । अन्यत्रापि दृश्यतइति वक्तव्यम् । ग्रामगः । गुरुतल्पगः ॥

आशिषि हनः ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्डः स्यादाशिषि गम्यमानायाम् । शत्रु वध्यात् शत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघात । अत्र वार्त्तिकानि । दाराबाहनोणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ दारौ इति शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गता । दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्, अन्तस्य च टकारादेशो वक्तव्य इत्यर्थ । टविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यणित्येव सिद्ध । अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । अलोन्त्यस्येत्येव सिद्धेः । अन्यथा हि ड प्रत्यय सम्भाव्येत । गोधाकालकादार्वाघाटस्तेवनस्पतीनाम् । चारौ वा ॥ चारुशब्दे उपपदे प्रागुक्तं वा वक्तव्यमित्यर्थः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः । कर्मणि समि च ॥ कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाद्धन्तेरणन्त्यस्य च टो वा वक्तव्य । वर्णान्संहन्तीति वर्णसंघाटः । वर्णसंघातः । पदसंघातः । पदसंघाटः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात्क्लेशतमसो कर्मणोरुपपदयो । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपह सूर्यः । अनाशीर

र्थोपमारम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघाती । शीर्षघाती । सुप्यजातावित्येवमादिभिः सिद्धे ताच्छील्यावश्यकाधमर्ण्यादिविरहेपि यथा स्यादित्येवमर्थं शिरसः शीर्षभावार्थञ्च वचनम् ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ हन्तेर्धातोर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक्प्रत्ययः स्यात् । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । सूत्रे लक्षणशब्दो ऽर्शआद्यच्प्रत्ययान्तो न तु केवलः सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । केवले हि लक्षणे तिलकरेखाविशेषादौ कर्तृत्वेन विवक्षिते उत्तरसूत्रेणैव सिद्धः प्रत्ययः । तस्माद्यस्य तिलकादि जायामरणनिमित्तमस्ति स तां हन्तीति गौणो वादः । एवम्पतिघ्नीत्यत्रापि ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ मनुष्याभिन्नकर्तृकेर्थे वर्त्तमानाद्धातोः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । जायाघ्नस्तिलककालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्यकर्तृकइति किम् । आखुघातः शूद्रः । यद्यपि अमनुष्यशब्दो रक्षःपिशाचादिपु रूढस्तथापीह लक्ष्यानुरोधिनो व्याख्यानान्मनुष्यादन्यत्सर्वमेवाह । ननु पूर्वसूत्रे लक्षणग्रहणं यथा प्रत्ययार्थविशेषणम्, तथेहाप्यमनुष्यग्रहणमस्तु, किं कर्तृग्रहणेनेति चे,न्नैवम् । अमनुष्यइत्युच्यमाने उपपदत्वं विज्ञायेत । पूर्वसूत्रे तु उपपदान्तरसत्त्वात्प्रत्ययार्थविशेषणता निश्चीयतइति वैषम्यात् । अथ कथं कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः, बलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वा द्रष्टव्याः । कथन्तर्हि चोरघातो नगरघातो हस्तीति । बाहुलकादणिति वृत्तिर्भाष्यञ्च ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाट-

योः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोष्टक् स्यात् । मनुष्यकर्तृकार्थ आरम्भः । हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटघ्नश्चोर । शक्ताविति किम् । विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षविज्ञानम् । तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते । एवं चोदाहरणेपि हस्तिनं हन्तुं मा वा वधीत् । सामर्थ्यातिशयमात्रात्तु हस्तिघ्न इत्याद्युच्यते । कं शिर पाटयति प्रविशतइति कपाटम् । कवाटमिति पाठे तु अटतेः पचाद्यच् । कवञ्चोष्णइत्यत्र योगविभागात्कोः कवादेश इति हरदत्त ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ एतौ निपात्येते शिल्पिनि कर्त्तरि वाच्ये । पाणि ताड इत्येतयोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोष्टक्प्रत्ययः तस्मिंश्च टिलोप घत्वञ्च निपात्यते । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् । पाणिघातः । ताडघात । राजघ उपसङ्ख्यानम् ॥ राजानं हन्तीति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु सप्तसु कर्मसूपपदेषु करोतेः ख्युन् स्यात् । करणे च्वेर्वैकल्पिकत्वात् द्विविधाश्च्व्यर्था आढ्यादयः च्व्यन्ता अच्व्यन्ताश्च । तत्र च्व्यन्ता पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेन आढ्यंकरणम् । सुभगंकरणमित्यादि । च्व्यर्थेष्विति किम् । आढ्यन्तैलेन कुर्वन्ति । अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । तेन नात्र प्रागनाढ्यः सन् आढ्यः क्रियते इति अभूततद्भावाभावः । अस्तु वा अभूततद्भावः तथापि प्रकृतेरविवक्षायां प्रत्युदाहरणम् । प्रकृतिरेव परिणामिनीत्वेन यदा विवक्ष्यते यथा अपटास्तन्तवः पटीभवन्तीति तदा च्विप्रत्ययः । तथा च तत्र वार्तिकम् । प्र-

क्रतिविवक्षाग्रहणं चेति ॥ अच्वाविति किम् । आढ्यीकरोत्यनेन । स्यादेतत् । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटात्र भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्युनश्चेह विशेषोस्ति । उभयथापि हि आढ्यीकरणमित्येव रूपम् । खित्यनव्ययस्य, अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमिति हि ह्रस्वत्वं मुम् चानव्ययस्य विधीयते । च्व्यन्तश्चाव्ययम् । ऊर्यादिच्विडाचश्चेति निपातत्वात् । न च ख्युनि सति उपपदमतिङिति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युट्यपि गतिसमासस्य सम्भवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वाविशेषात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः । उभयत्रापि ङीबेव भवति । ल्युटि टिड्ढाणञिति सूत्रेण, ख्युनि तु तत्रत्येन ख्युन उपसंख्यानेन । न च स्वरे विशेषः । ल्युटि हि लित्स्वरेण कृत उदात्तत्वं ख्युन्यपि नित्स्वरेण तथैवेति । तस्मादच्वाविति व्यर्थमिति चेत् । सत्यम् । उत्तरार्थं तदुक्तमिति भाष्यकाराः । एवञ्च आढ्यीकरणमित्यादिरूपं ल्युटा भवत्येवेति भाव इति कैयटः । यत्तु जयादित्येनोक्तम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्यसति ल्युडपि न भवति । तेन ल्युटोप्ययमर्थतः प्रतिषेध इति । तस्यायमाशयः । केवलोत्तरार्थत्वे तत्रैवाच्वाविति ब्रूयात् । इह करणसामर्थ्यात्तु ल्युडपि न । यथा इकोचिविभक्तावित्यत्रग्रहणस्य उत्तरार्थत्वे सत्यपि इहकरणसामर्थ्यान्नलुमतेत्यस्यानित्यता ज्ञाप्यतइत्यभिप्रायेणाह इह किञ्चित्त्रपो इतीति वक्ष्यते । तथा चोत्तरार्थतापि काममस्तु न तु केवलोत्तरार्थतेति । भाष्यवार्त्तिकस्वरसेन तु केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधाद्वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु सुबन्तेषूपपदेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि खिष्णुच् खुकञ् एतौ

स्नः । आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः । सुभगम्भाविष्णुः । सुभगम्भावुक इत्यादि । कर्तृग्रहणं करणाऽनुवृत्त्यर्थमुत्तरार्थञ्च । खकारो मुमर्थः । चकारो वृद्ध्यर्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच इकारो मास्तु ख्स्नुरिति स्नुख् इति वोच्यताम् । तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यः । प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धे । कथन्तर्हि इकारादित्वमिति चेत्, इडागमेनेति गृहाण । न चैकाच उपदेश इतीण्निषेध । भवतेरुदात्तत्वात् । अत्रोत्तरं वार्तिककार आह । नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुच इति ॥ नञ इति पञ्चमी । नञ उत्तरस्य खिष्णुजन्तस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । यद्यपिकारादिर्न क्रियेत ततः सत्यपीटि कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेति सूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । अस्य चकारानुबन्धाभावात् । अथोच्येत । अयमपि चित् । ख्स्नुच् इति । एवमपि लाक्षणिकत्वात्पत्वणत्वयोश्चासिद्धत्वादिष्णुजिति रूपाभावात् ग्रहणं न स्यादेव । तत इकारादित्वं क्रियते । अत्रेदं वक्तव्यम् । सत्यपीकारादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया अलङ्कृञादिष्णुच एव ग्रहणेन भाव्यं, नास्य । अथोच्येत । इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति । हन्तैवं ख्ष्णुजयमस्तु तत्रेटि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेण । तस्माच्चिन्त्यमेतत् । यत्तु हरदत्तेन षत्वणत्वयो सामर्थ्यादस्य ग्रहणं भवतीत्युक्तम् । तदप्यापाततः । स्नुजपेक्षया ष्णुजुक्तौ प्रत्युत प्रक्रियालाघवेन षत्वणत्वयो करणस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक् ॥

स्पृशो ऽनुदके क्विन् ॥ अनुदके सुबन्तउपपदे स्पृशे क्विन् स्यात् । यद्यपि स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदइत्येव मासस्तथा

पि पूर्वसूत्रात्कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः सुपीत्येवोपपदं निर्णीयते। तथाहि। कर्तरिकृदित्येव कर्तरि क्विनः सिद्धत्वात्कर्त्रनुवृत्तिः कर्तृप्रचयार्था। कर्मण्युपपदे एकः कर्ता करणादौ चापर इत्येवं कर्तृप्रचयः। तथा च सुबन्तउपपदइति फलितं भवति। घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृगिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रे कर्तृग्रहणं व्यर्थमेव। तद्धि न तत्रैव करणानुवृत्तिनिरासार्थम्। अस्वरितत्वादेव तत्सिद्धेः। नापीह कर्तृप्रचयार्थम्। मन्त्रस्पृगित्यादेः क्विपापि सिद्धेः। न च क्विपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्यान्यत्रापि कुत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा अस्पृगित्याद्यसिद्धेरित्यवधेयम्। अनुदकइति किम्। उदकस्पर्शः। न चेह क्विपा उदकस्पृगिति रूपं दुर्वारमिति वाच्यम्। अनुदकइति पर्युदाससामर्थ्यात्क्विपोप्यप्रवृत्तेः। कथन्तर्हि मन्त्रस्पृगित्यादेः क्विपा सिद्धिरुक्तेति चेत्, उदके क्विपोप्रवृत्तावपि मन्त्रादावुपपदे प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति दिक्। क्विनः ककारो गुणप्रतिषेधार्थः। इकारो वेरपृक्तस्येति विशेषणार्थः। नकारस्तु यद्यपि नाद्युदात्तार्थः। एकाज्भ्यः क्विनो विधानात्तत्र धातुस्वरेणैव सिद्धेः। यत्त्वनेकाच् दधृगिति, तत्रान्तोदात्तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथापि क्विन्प्रत्ययस्यकुरिति विशेषणार्थः। क्विप्प्रत्ययस्येत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्। कः क्विपो वा निर्देश इति। न च क्वोर्निर्देश एकः पकारः क्विपस्तु द्वाविति विशेषः। क्वेरपि निर्देशे पकारस्य अनचिचेति द्विर्वचनोपपत्तेः। न चैवं क्विपि पकारत्रयमिति वाच्यम्। झरोझरीति लोपोपपत्तेः। व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषानुपलम्भाच्च॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च॥ आद्याः पञ्च

नित्रन्ता निपात्यन्ते । ततस्त्रिभ्यः क्विन्विधीयते । तत्रापि निपातनैः सह निर्देशात्किंचिदलाक्षणिकमस्ति । तद्यथा । अञ्चेः सकर्मकत्वात्कर्मण्येव प्राप्तः सुबन्तमात्रे विधीयते । युजिक्रुञ्चिभ्यान्तु केवलाभ्यामेव । युजेर्विधानसामर्थ्याच्च । न हि सोपपदाद्युजेः क्विनि क्विपि वा विशेषोस्ति कुत्वस्य चोः कुरित्यनेनैव सिद्धत्वात् । अनुपपदे तु युजेरसमासइति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थं क्विनो विधानं भवति सार्थकम् । क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते । ऋतौ यजति ऋत्विक् । इह ऋतुशब्द उपपदे यजेः क्विन् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये, अस्य क्विन् द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । दधृक् । सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च निपात्यते । सृज्यते इति स्रक् । दिशेः कर्मणि क्विन् । दिश्यते इति दिक् । उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन् । उपसर्गान्तलोपः सस्य षत्वञ्च । उष्णिक् । प्राङ् । प्रत्यङ् । युङ् युञ्जौ । सोपपदात्तु सत्सूद्विषेति क्विप् । अश्वयुक् । यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपपदादनुपपदाच्च युजेः क्विन् भवतीत्युच्येत तदा सत्सूद्विषेति सूत्रे युजिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । क्रुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । नोपधाविमौ । तथा च निक्रुचितीरित्यत्र नलोपो दृश्यते । सन्निपातपरिभाषायाः फलानि पठन् वार्त्तिककारोप्याह । उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचित इति । अकारस्तु स्तोरिति चुत्वेन, तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । अकारोपधं पठतां तु क्रुञ्चौ क्रुञ्च इत्यादौ प्राप्तं कुत्वं सङि झलीति वचनाद्वार्यते । सङिति प्रत्याहारः । सनः सशब्दादारभ्य आ महिङो ङकारात् । अत्र केचित् । क्रुञ्चेरेक एव धातुः । तस्य ककारात्परो रेफोपि क्विन्सन्नियोगेन निपात्यतइत्याहुः । चोः कुरिति सूत्रे वामनकाशिकायां स्पष्टमेतत् ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ् च ॥ अनालोचनार्थाद् दृशेर्धातोस्त्यदादिषु कञ्स्याच्चात्क्विन् । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः । कञो ञकारो विशेषणार्थः । ठक्ठञ्कञिति स्वरार्थश्च । अनालोचने किम् । तत्पश्यतीति तद्दर्शः । तादृशायस्तु रूढिशब्दाः । ते च असताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एव अनालोचनइत्युक्तम् । दृश्यर्थाभावेप्ययं विधिः । सति तु दृश्यर्थे अणेव भवतीति भावः । भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थात् । तथा दृग्दृशदृक्षा इवार्थे तद्धितप्रत्यया एवेत्यपि पक्षान्तरं स्थितं भाष्ये । तच्च टिड्ढाणञिति सूत्रे व्युत्पादयिष्यामः । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । क्सोपि वक्तव्यः ॥ त्यदादिषु समानान्ययोश्च ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप् ॥ सुपीति वर्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशोनुदकइत्यत प्रभृति नानुवर्तते । तत्र ह्यनुवृत्तेन कर्तृप्रत्ययार्थेन कर्तृग्रहणेन तन्निवृत्तिरित्युक्तम् । कर्तृग्रहणप्रत्याख्याने तु व्याख्यानादेव कर्मग्रहणनिवृत्तिरित्यन्यदेतत् । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुप्युपसर्गेप्यनुपसर्गेप्युपपदे क्विप् स्यात् । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । सुपिस्थइत्यतः प्रकृतस्य सुब्ग्रहणस्य उपसर्गेतरपरत्वमिति । युक्तञ्चैतत् । विशेषसन्निधौ आम्नातस्य सामान्यशब्दस्य तदतिरिक्तपरत्वौचित्यात् । तत्फलन्तु स्पृशोनुदकेक्विनित्यत्र उपसर्गस्याग्रहणमिति कैयटः । यत्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य वदः सुपिक्यप्चेत्यत्रापि उपसर्गेतरपरत्वमुक्तं भाष्यवृत्त्योस्तन्तु मन्दप्रयोजनम् । तत्रत्यभाष्ये नदमदचरयमश्चेति सूत्रादनुपसर्गग्रहणमनुवर्तत-

इति सिद्धान्तितत्वात् । वस्तुतस्तु कैयटोक्तमपि फलं चिन्त्यमेव। स्पृशेरुपसर्गे क्विनभावेपि क्विपो दुर्वारत्वात् । तत्र च क्विन्-क्विपोः स्वरे रूपे वा विशेषस्य दुर्लभत्वात् । अथ वा सत्यभिधाने यद्लुगन्ते अनेकाच्कत्वेन स्वरे विशेषो वर्णनीयः । वस्तुतस्तु अनुदके इति पर्युदासादत्र सत्ववाचकस्यैव ग्रहणेनोपसर्गप्राप्तिरेव नास्ति । यत्तु गापोष्टगित्यत्र फलमित्याहु । तन्न । तत्रापि अनुपसर्गे इत्यनुवृत्तेः । कर्मणीत्यस्य सम्बन्धेपि सुपीत्यस्यासम्बन्धेन ज्ञापकाप्रवृत्तेश्च । तस्मात् सुपिस्थ इत्यत्रैव यथाकथंचित्फलविशेषो वर्णनीय इत्यास्तान्तावत् । हंसः शुचिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् । तत्र च छन्दसीति वर्त्तते । तेन भाषायां शुचिसदित्येव भवति । तथा च माघः । मनस्तु येन द्युसदां न्यधीयतेति । आदितेयादिविषद् इत्यत्र तु सुषामादिपाठात् षत्वमिति माधवः । उपनिषत् । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । सूइति द्विषा साहचर्यात्सूतेरादादिकस्य ग्रहणम्, न तु सुवतिसूयत्योः । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । मध्रुक् । गोधुक् । मधुक् । युजिर् योगे, युज समाधौ द्वयोरपि ग्रहणम् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद सत्तायाम्, त्रयाणामपि ग्रहणम्, न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षितत्वात् । वेदवित् । प्रवित् । काष्ठभित् । प्रभित् । रज्जुछित् । प्रछित् । शत्रुजित् । सेनानीः । प्रणीः । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । अग्रणीः । ग्रामणीः । अत्र ज्ञापकाण्णत्वम् । स एषां ग्रामणीरिति निर्देशो हि पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नयतेर्नकारस्य असंज्ञायामपि णत्वं ज्ञापयति । नीरूपविषयं चेदं ज्ञापकम् । तेन ग्रामनाय इति कर्मण्यणि णत्वन्न । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षे

त्वादग्रग्रब्दादपि णत्वम् । नन्वेवं रामादिशब्देभ्योपि माप्नोतीति चेत् । इष्टापत्तिरित्येके । अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वचनाज्ज्ञापनमपि उपपदद्वयमात्रविषयम् । निरूपमात्रविषयता तु वचनस्याप्यवधेयेत्यन्ये । स्वराट् । विराट् । सम्राट् । मोराजीति मत्वम् । इह युजिग्रहणं शक्यमकर्तुमिति ऋत्विग्दधृक्इतिसूत्रएवावोचाम । अत्र जयादित्यः । अन्येभ्योपिदृश्यतइति सामान्येन क्विब्वक्ष्यते तस्यैवायं प्रपञ्च इति । नन्वेतदसङ्गतम् । तस्य ताच्छीलिकत्वादिति चेत् । सत्यम् । क्विप्चेति सूत्रमिह विवक्षितम् । तत्रापि हि विजुपेछन्दसि, आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च, अन्येभ्योपिदृश्यन्ते इति सन्निहितं दृशिग्रहणमनुवर्त्य वचनविपरिणामेन व्याख्यातुं शक्यतइत्याशयेनोदाहृतजयादित्यग्रन्थप्रवृत्तेः । एतेन स्थःकचेति सूत्रे क्विप् सिद्धो ऽन्येभ्योपिदृश्यतइतीति भाष्यं तत्रत्यवृत्तिश्चेत्युभयमपि व्याख्यातम् । अत्रेदमवधेयम् । सूत्रस्य प्रपञ्चार्थत्वे स्थिते सूविदेत्यत्र धातुविशेषणपरिग्रहे वृत्तिकृतोक्तो यत्नो निष्फलः । सुवतिसूयत्योर्विन्दतेश्च क्विप्चेति क्विपो दुर्वारत्वात् । न चेह धातुविशेषग्रहणं नियमार्थंतेन सुवत्यादिषु क्विप्चेति सूत्रं न प्रवर्ततइति वाच्यम् । प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमिति स्वोक्तिविरोधात् । किञ्च लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषया सुवतिसूयत्योरेव ग्रहणं न्याय्यं साहचर्यमात्रपुरस्कारे वा उच्चारणार्थाकारवद्भिः पूर्वोत्तरैः साहचर्यमुपेक्ष्य कथं विदेत्यकारविवक्षोक्ता कथं वा युजेत्युभयग्रहणमवोचत् । न हि युजविदयोरण्वपि वैषम्यमस्ति । तस्मादिह वृत्तिकृतान्तदनुगामिनामन्येषाञ्च धातुविशेषपरिग्रहे अभिनिवेशो निर्मूलो निष्फलश्च । ननु प्रपञ्चत्वोक्त्या सूत्रमर्थात्प्रत्याख्यातम् । तथा च युजग्रहणे उपसर्गानिवृत्तिर्न शक्यतेति चेत्

मा ज्ञापि । तत्फलस्य प्रागेव शिथिलीकृतत्वात् । एवञ्च णिनिविधौ सुब्ग्रहणमपि न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवमिति दिक् ॥

भजोण्विः ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अर्द्धभाक् । प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ सुप्युपपदे उपसर्गे च सहेर्धातोश्छन्दसि ण्विप्रत्ययः स्यात् । तुरस्च्यवन पृतनाषाळ्युध्यः । अभीदमेकमेको ऽस्मिन्नि षाट् । कथन्तर्हि तुरासाहं पुरोधाय । धरातुरासाहि मदर्थयाञ्चेत्यादि । छन्दसीत्युक्तेर्भाषायां ण्विप्रत्ययानुपपत्तेरिति चेत् । चिन्त्यमिति हरदत्तः । सहतेरभिभवार्थान्निवृत्तमेषणात्माकृतेर्थे णिचि क्विब्विचोरन्यतर इति वा समाधेयम् ॥

वहश्च ॥ वहतेर्धातोः सुप्युपसर्गे चोपपदे छन्दसि विषये ण्विः स्यात् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ एषूपपदेषु छन्दसि वहेर्ञ्युट्प्रत्ययः स्यात् । कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्येनन्तःपादम् ॥ हव्यशब्दउपपदे छन्दसि वहेर्ञ्युट् स्यात् पादान्ते । अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाळग्निरजर पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ उपसर्गे सुपि चोपपदे छन्दसि विट् प्रत्ययः स्यात् । वेरपृक्तस्येत्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थष्टकारः । विड्वनोरित्यादौ विशेषणार्थश्च । जन जनने, जनी प्रादुर्भावे द्वयोरपि ग्रहणम् । अब्जाः । गोजाः । षणु दान, षण सम्भक्तौ, द्वयोरपि ग्रहणम् । गोषा इन्द्रो नृषा

अस्य सात्राजसा उत । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् । आदधि-क्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्निमुपसमदिनान्दाधिक्रान्ताः सूर्यो अग्रे शुक्रोऽअग्रेगाः । उदाहरणेषु विडवनोरनुनासिकस्या-दित्यात्वम् । गोपा नृपा इत्यत्र सनोवेरन इति पत्वम् । अग्रेगा इति सप्तम्या अलुक् ॥

अदोनन्ने ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । अन्नभिन्ने सुप्युपपदे अ-देर्विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नाद । भाषायां कर्मण्यण् । छन्दसि तु कृद्ग्रहणेन पचाद्य-जित्युक्तम् । तेन अन्नाद इत्यत्र अन्नअद इत्यवग्रहः सिध्यति ॥

क्रव्ये च ॥ क्रव्योपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययः स्यात् । क्र-व्यमत्ति क्रव्यात् । पूर्वेणैव सिद्धे वचनमसरूपबोधनार्थम् । ते-नाण् न भवति । कथन्तर्हि क्रव्यादो श्रप आसर इत्यमरः । अत्राहुः । कृत्तविकृत्तपक्वमांसशब्द उपपदे अण् । तस्य च पृषो-दरादित्वात्क्रव्यभाव इति । अस्यार्थ । कृत्त छिन्नं तदेव पुनर्वि शेषतः कृत्तं, पूर्वकालेति समासः । तस्य पक्वशब्देन पुनः स एव समास । ततो मांसशब्देन पुनर्विशेषणसमासः । तस्य क्र-व्यादेश । नन्वेव क्रव्याद इति रूपस्यावर्जनीयतया किं वा-सरूपबाधनार्थेनानेन वचनेन । वार्त्तिकविरोधश्च । यदाह । अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थमिति।ति चेन्मैवम् । अर्थ भेदादुभयसाधुत्वोपपत्तेः । आममांसभक्षको हि क्रव्यात् । वि शिष्टपक्वभक्षस्तु क्रव्याद इति ॥

दुहः कब्घश्च ॥ दुहेः सुप्युपपदे कप् स्याद्घश्चान्तादेश । कामदुघा धेनुः ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ श्वेतादिपूर्वेभ्यो व हादिभ्यो धातुभ्यो ण्विन्प्रत्यय स्यान्मन्त्रे । धातूपपदसमुदायस्ने

निपात्यन्ते। अलाक्षणिककार्यार्थं प्रत्ययस्तु विधीयते। श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययो भवति। श्वेता एन वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः। तं श्वेतवाहम्। उक्थे कर्मणि करणे वोपपदे शंसतेः प्रत्ययो नलोपश्च। उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः। उक्थशासौ। उक्थशासः। दाशृ दाने अस्य पुरस्पूर्वस्य आदेर्डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः। पुरो दाश्यते पुरोडाशः। श्वेतवाहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम्॥ यत्र डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र ण्विनोपवादो डसप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। ततश्च श्वेतवाहावित्यादावपदान्तविषयएव सूत्रोक्तो ण्विनुदाहार्यः। श्वेतवा इत्यादि तु सौत्रस्य ण्विनोपवादेन औपसंख्यानिकेन डसप्रत्ययेनैव सिध्यतीत्यवधेयम्। वृत्तौ ण्विन प्रक्रम्य श्वेतवा, इत्याद्युदाहरणन्तु डसविषये। ण्विनोपि प्राप्तिः स्थितेत्येतावन्मात्राभिप्रायकतया कथञ्चिन्नेयम्। न च डस विनापि अवयाःश्वेतवा इत्यनेन रुत्वं निपात्यतामिति वाच्यम्। अविशेषेण निपातने श्वेतवाहावित्यादावतिप्रसक्ते। पदान्तविषयत्वेपि श्वेतवोभ्यामित्यादावुत्वं न सिध्येत्। तस्माड्डस् वाच्य एव। नन्वेवं श्वेतवा इत्यादिनिपातनं व्यर्थमिति चेन्न। तस्य सम्बुद्ध्यर्थत्वात्। एवञ्चोक्थशा इत्यपि सम्बुद्ध्यर्थं निपातनं कर्त्तव्यं यदि मन्त्रे दर्शनमस्तीति कैयटादयः। एवं स्थिते मन्त्रमात्रविषयाणामेषां शब्दानां प्रक्रियाकौमुद्यां लौकिकेषूदाहरणमनुचितम्। वैदिकप्रक्रियायान्तु युज्यते। डसन्तत्वेन सान्तप्रातिपदिकेष्वेवोदाहर्त्तुमुचिता अप्यंते ऽपदान्तविषये इकारान्तत्वादिकं पुरस्कृत्य यथायथं तत्तत्प्रघट्टकेषूक्ता इति बोध्यम्॥

अवे यज॥ ण्विन् स्यान्मन्त्रे। त्वं यज्ञे वरुणस्यावया

असीति काशिका । इह अवया इति प्रतीकमुपादाय पूर्वसूत्रेपि श्वेतवा इत्याद्युद्दिश्य अवयाश्श्वेतवाः पुरोडाश्चेति निपातनाद्रुत्वमिति हरदत्तः । एतच्च सर्वं प्रामादिकम् । ण्विनपवादो डसिति भाष्यकैयटादौ स्वग्रन्थे च निर्णीतत्वात् । तस्मादुदाहृतं डस एवोदाहरणम् । सूत्रस्य त्वपदान्तविषयं मन्त्रान्तरमन्वेषणीयमिति दिक् । पूर्वसूत्रएवावयाजिनं पठित । उत्तरत्र हि श्वेतवाहादयोप्यनुवर्तेरन् । यजिश्चावपूर्व एवानुवर्तेत । केवल एव तु सिद्धान्तेनुवर्त्यते ॥

विजुपे छन्दसि ॥ उपे उपपदे यजोर्विच् स्याच्छन्दसि । उपयड्भिरूर्ध्वं यजन्ति तदुपयजामुपयट्त्वम् । मन्त्रइत्यनुवृत्त्यैव भाषाव्यावृत्तौ सत्यां छन्दोग्रहणं ब्राह्मणसङ्ग्रहार्थम् । उत्तरसूत्रएव विड्ग्रहणे छन्दोग्रहणे च क्रियमाणे यद्यपि सर्वं सिध्यति तथापि नियमार्थमिदम् । उपपेश्छन्दस्येव न भाषायामिति वृत्तिकारः । ननु दृश्विग्रहणादेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । तस्यैवायं प्रपञ्च इति हरदत्तः ॥

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आकारान्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चकाराद्विच् । सुदामा । अश्वइव जिग्नुतोस्त्रिवत्थामा । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । सुधीवा । सुपीवा । घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम् । भूरिदावा । घृतपावा । विचि कीलालपाः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यन्ते ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । अनाकारान्तेभ्योपि धातुभ्यो मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः सुप्युपपदे सत्यसति च । सुशर्मा । मातरिश्वा । विजावा । रेडसि पर्णं नये: ॥

क्विप् च ॥ धातोः क्विप्स्यात्कर्तरि । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहाद् भ्रश्यति वाहभ्रट् । वृत्तौ तु वहाभ्रडिति पाठः । तत्र वहाद् भ्रश्यतीति विग्रहः । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घ इति हरदत्तः ॥

स्थः क च ॥ तिष्ठतेः सुप्युपपदे कः स्यात्क्विप्च । सूत्रे केत्यविभक्तिको निर्देशः । शंस्थः । शंस्थाः । इह सुपिस्थ इति कः प्राप्तः । तिष्ठतेरन्तर्भावितण्यर्थतया शमित्यस्य कर्मत्वे तु आतोनुपसर्गेक इति कः प्राप्तः क्विप्चेति क्विबपि । न च विशेषविहितेन कप्रत्ययेन क्विपो बाध शङ्क्य । वासरूप इत्युक्तेः । तदित्थम् । कक्विपोः पर्याये प्राप्ते तदुभयबाधेन शमिधातोः संज्ञायामिति अच् प्राप्तः । स हि धातुग्रहणसामर्थ्यात्कृञो हेत्वादिषु ट यथा बाधते तथा तिष्ठते कक्विपावपि बाधेत । अतस्तमच्चं बाधितुं कक्विपाविह पुनर्विधीयेते । ननु शंस्था इत्यत्र क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन घुमास्थेतीत्वं स्यादिति चेन्न । स्थानिवद्भावस्यानल्विधाविति निषेधात् । प्रत्ययलोपइति सूत्रन्तु नियमार्थमिति सिद्धान्तात् । यत्त्विह कैयटेनोक्तमीत्वमवकारादाविति वचनाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभाव इति । तदल्विध्यर्थं प्रत्ययलोपइति सूत्रमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य, तत्राप्यवकारादाविति वचनस्वीकारे सुधीवेति न सिध्येदित्यपरितोषेण द्वितीयपक्षस्वीकार इति बोध्यम् । स्यादेतत् । शमिधातोरित्यस्यानन्तरमेव स्थः कचेति सूत्र्यताञ्चकारेणाच् समुच्चीयताम् । तत्र सवर्णदीर्घे शंस्था इति भविष्यति । एवञ्चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया सन्दर्भशुद्धिरपि लभ्यते । ईत्वाभावार्थं च न यतनीयमिति । मैवम् । अशंस्था इत्यत्र अच्कावशक्तावित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वा-

पत्तेः । कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीति शंस्था इत्यस्याजन्तत्वात् । क्विबन्तेन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव सिध्यति ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छील्ये द्योत्ये धातोः कर्त्तरि णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वान्नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुंक्ते कदाचित् । अत्र भाष्यम् । सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहण किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इद तु सुब्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति ।. अस्यायमाशयः । सत्सूद्विषेति सूत्रे सुपिस्थ इत्यत सुपीत्यनुवर्त्तते तच्चोपसर्गेतरपरम् । उपसर्गेपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यात् । न चोपसर्गेपीत्यंशोपीहानुवर्त्तयितुं शक्यः । केवलमङ्गसाधनार्थत्वेन निर्णीते स्थःकचेति पूर्वसूत्रे उपसर्गेपीत्यंशस्य फलाभावेन निच्छिन्नत्वादिति । यद्यप्युत्तरार्थतया पूर्वत्राप्यनुवृत्तिरिति वा मण्डूकप्लुतिन्यायेनैव सम्बन्ध इति वा सुब्ग्रहणस्यैव शब्दाधिकार इति वा सत्सूद्विषेति सूत्रे वर्णितरीत्या तस्यानावश्यकतेति वा सुवचं तथापि सूत्रकाराशयवर्णनमात्रमेतत् । निष्कर्षे तु मा भूदिह सुब्ग्रहणमनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । सर्वथापि सुब्मात्रे उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । तथा च प्रयुज्यते । स बभूवोपजीविनाम् । न्यषेधि शेषोप्यनुयायिवर्गः । आरिष्टशय्यां परितो विसारिणा । पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः । विसारिभिः सौधमिवांशुजालैः । प्रभाप्रिनं भाविनमन्तमात्मनः ।

न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादि । यत्त्विह वृत्तिकृतोक्तं सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति । तन्न । भाष्यविरोधात् । उदाहृतप्रयोगविरोधाच्च । न चैते प्रयोगा आवश्यकादिणिनिना कथं चिन्निर्वाह्या इति वाच्यम् । यथाश्रुते बाधकाभावात् । यदपि वृत्तिकृतोक्तमुत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानमिति, तदपि न । भाष्ये तादृशवार्त्तिकाभावात् । एतेन उत्प्रतिभ्यामिति प्रतीकमुपादाय सुपीत्यस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भ इति वदन् हरदत्तोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यविरोधात् । आष्टमिकसकलग्रन्थविरोधाच्च । तथाहि । कृत्यच इति सूत्रे अनमानानीयानीनिनिष्ठादेशाः प्रयोजयन्तीत्येतद्वार्त्तिकान्तर्गतेनिग्रहणव्याख्यानावसरे सुप्यजातौ णिनिः । आवश्यके चेति व्याख्यातम् । सुप्यजातावित्यस्योपसर्गे प्रवृत्त्यभावे असङ्गतमेव तत्स्यात् । कृत्यच इत्यत्रोपसर्गादित्यनुवृत्तेः । यदप्यनुगादिनष्ठगित्यत्रास्मादेव निपातनाण्णिनिरिति विसारिणो मत्स्य इत्यत्र च पूर्ववण्णिनिरिति तदप्येतेनापास्तम् । यदपि माधवेनोक्तम्, अस्मादेव विसारिण इति निर्देशादण्सन्नियोगेनैव णिनिरित्युक्त्वा निषिद्धञ्च पदमञ्जर्याम् । विसारीति पृथक् प्रयोग । पृथक्प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकारेणापि ग्रहादित्वाण्णिनिरित्युक्त्वा अत एव निपातनादित्युक्तम् । निपातनञ्च प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यपि सिद्धान्तितम् । तदपि न । विसारिणो मत्स्य इत्यत्र मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्त इति प्रत्युदाहरता वृत्तिकृता सह विरोधात् । भाष्यविरोधस्त्वस्त्येव । एतेनोपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिकृद्वचनं केवलोपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति प्रसादकारोक्तिरपि प्रत्युक्ता । यत्तु स- [illegible] न्यायीस्यादत्प्रभृतेराद्रासारिण्यः प्रत्या-

सारिण्य इतिवत्साधुरित्युक्तम् । तदपि उदाहृतप्रसादकारवाक्ये केवलपदस्य असहायपरतया अनेकोपसर्गे णिनिर्भवत्येवेत्यर्थं गृहीत्वा रभसादेवोक्तमिति सर्वमिदं भाष्यतत्त्वज्ञैरुपेक्ष्यमेवेति दिक् । अत्र वार्त्तिकद्वय, ण्विन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ अताच्छील्यार्थमिदम् । एतच्च ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयमाक्वेरिति सूत्रे तच्छीलतद्धर्मेत्यभिधाय साधुकारिग्रहणं करोति तज् ज्ञापयति साधुकारिणि अताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति । साधुकारी । साधुदायी । ब्रह्मणि वद उपसंख्यानम् ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । ब्रह्म वेदः । इदमपि वार्त्तिकमताच्छील्यार्थमिति कैयटहरदत्तौ । यत्तु भट्टवार्त्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतं तस्यायमाशयः । सुप्यजाताविति सूत्रेण ताच्छील्ये समनन्तरोक्तवार्त्तिकेन साधुकारिणि च णिनिः । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति आवश्यके णिनिस्तु तद्धर्मे पर्यवस्यति । न रिवहाक्वेरिति सूत्रस्य व्यापारोस्तीति दिक् ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ कर्तृवाचिन्युपमाने उपपदे धातोर्णिनिः स्यात् । उपपदं कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थञ्च वचनम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ सुप्युपपदे धातोर्णिनिः स्याद्व्रते गम्यमाने । समुदायोपाधिरयम् । धातूपपदप्रत्ययसमुदायाच्चेद् व्रतं गम्यतेत्यर्थः । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । यदि हि व्रतं विना स्थण्डिले सम्भवति स्थण्डिले शेत एव अश्राद्धं भुङ्क्ते वा । स्थण्डिलएव शेते अश्राद्धमेव भुङ्क्ते इति च । तथापि नेदं व्र

ल्यपो न भवति व्रते इत्युक्तेः । शास्त्रसिद्धो नियमो हि व्रतं न च शयितव्यमेव भोक्तव्यमेवेत्येवंरूपं शास्त्रमस्ति । अस्ति तु स्थण्डिले एव शयितव्यम्, अश्राद्धमेव भोक्तव्यमिति । तस्मात्तत्रैव प्रत्ययः । अताच्छील्यार्थमजात्यर्थं वा आरम्भः ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ सुप्युपपदे धातोर्बहुलं णिनिः स्यात् पौन पुन्ये द्योत्ये । क्षीरपायिण उशीनराः ॥

मनः ॥ सुप्युपपदे मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । बहुलग्रहणादिह दैवादिकस्यैव ग्रहणं न तु तानादिकस्य । तेनोत्तरसूत्रे खशि श्यनेव भवति ॥

आत्ममाने खश्च ॥ मननं मान । आत्मशब्दः स्वपर. । कर्मणि षष्ठ्या समास. । प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहित कर्ता स्वपदार्थः आत्मकर्मकमनने वर्तमानान्मन्यतेर्धातोः सुप्युपपदे खश् स्यात् । चाण्णिनिः । यद्यपि वासरूपविधिना सिद्धोसौ तथाप्यविच्छेदाय समुच्चीयते । तेन करणेयज इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयंमन्यः । दर्शनयीमानी । पण्डितम्मन्य । पण्डितमानी । आत्ममानइति किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । खशः खकारो मुमर्थः । दर्शनीयम्मन्या कुमारीत्यादौ ह्रस्वार्थश्च । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । दिवादित्वाच्छ्यन् । स्वरस्तु 'सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत' इति खश एव भवति न तु निस्स्वर इति भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादिषु स्थितम् । यत्तु सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो ह्सार्वधातुकस्वरं न बाधतइति यत्नतस्तत्रतत्र प्राचां ग्रन्थेपूक्तम् । तत्र लादेशस्वरपरमिति सिद्धमित्यवधेयम् । अत एव दिवादिभ्यश्यानश्चि श्यनि निग्स्वरेण आद्युदात्तत्वमित्येवंपरः कैयटग्रन्थ आपाततो न तु श्रद्धेय इति निपुणतरमस्माभि स्या-

निवत्सूत्रे ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

भूते ॥ अधिकारोयम् । वर्तमानेलडिति यावत् ॥

करणे यजः ॥ करणे उपपदे भूतार्थवृत्तेर्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान्सोमयाजी । स्यादेतत् । अग्निष्टोमयाजीत्यादौ यागसमानाधिकरणे उपपदे कथं णिनिरिति चेत् । अत्र काशिका । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति । अयमाशय । अस्ति हि सर्वधातूनां धातुत्वेन व्यापारे भावनापरपर्याये शक्तिः । पचियजित्वादिविशेषरूपेण तु पाकयागादिविशेषेष्विति भूवादिसूत्रएवोक्तम् । तत्र यागस्य समानप्रकृत्युपात्तभावनां प्रति करणत्वे कठोपि कर्मेति न्यायेन ज्योतिष्टोमोपि करणमेव । अग्निष्टोमादिशब्दास्तु यद्यपि संस्थावचनाः तथापि तद्वति लक्षणया यागसमानाधिकरणा एवेति दिक् । इह प्रघट्टके हरदत्तग्रन्थे अग्निष्टोमशब्दः कर्मनामधेयमिति । दीक्षणीयादिरुद्वसानीयान्तो ज्योतिष्टोमाख्यो याग एव स्वर्गभावनेति । द्विविधो यजमानस्य व्यापारः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च । तत्र सामान्यरूप आभ्यन्तर औदासीन्यमच्युतिरूपः कृतिप्रयत्नादिपदाभिलप्यः । बाह्यस्तु दीक्षणीयादिरुद्वसानीयान्तः प्रसिद्ध एवेत्यादि व्यवहृतम् । एतच्च यद्यपि मीमांसाविरुद्धमग्निष्टोमशब्दस्य संस्थावाचित्वात् । न च संस्थैवेह कर्मशब्दार्थो विवक्षितः तत्कथमग्निष्टोमस्य यागं प्रति करणत्वं न हि तदेव तत्र करणं भवतीति तट्टचरतद्ग्रन्थविरोधात् । दीक्षणीयादेरुद्वसानीयाया ज्योतिष्टोमाद्गत्वेपि ज्योतिष्टोमाख्ययागशरीराप्रवेशात् दीक्षणीयादीनां यागत्वोपवर्णनविरोधाच्च । देवतोद्देशेन द्रव्य

त्यागरूपाणान्तेषामाभ्यन्तरत्वात् । अक्षेपो हि बाह्यः न तु यागोपीति स्पष्टमेव । तथापि गौण्या लक्षणया वा कथञ्चिन्मीमांसासिद्धान्ताविरोधेन हरदत्तग्रन्थो व्याख्येय इति दिक् ॥

कर्मणि हनः ॥ कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्धन्तेर्णिनिः स्यात् । इदं कर्मग्रहणं सहेचेति यावदनुवर्तते । पितृव्यघाती । मातुलघाती । अत्र काशिका । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूच्चोरं हतवानिति । यद्यपि इदं भाष्ये नास्ति तथापि शक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यतइति भावः ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप्चेत्यनेन सिद्धे नियमार्थमिदम् । नियमश्चेह चतुर्विधोपीष्यतइति वृत्तिकारः । तस्यायमाशयः । इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्याः । ततोनन्तरं प्रकृतित्वाद्धन्तिः ततः परिशेषाद्भूतइति । क्विप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेवं वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विबिति । एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोन्यत्र भवन् अनन्तरे भवति । ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हन्तेस्तदनन्तरनिर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव । भूतइति तु अनन्तरत्वाविशेषेपि प्राधान्यादुपपदनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतएव । क्विबिति तु आनन्तर्ये क्विब्धात्वोरविशिष्टेपि प्राधान्यात्प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ कालनियमः । सोयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः । अगृह्यमाणविशेषत्वात्तु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूतदृत्याश्रयणात्कालान्तरे उपपदान्तरेपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा । हरिहयोरि-

इयोगविचक्षणः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेपि भूतइत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति । भूतएव क्विबिति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषहा अरिहेति प्राग्वत् । भूतएव क्विबेवेति कालनियमेपि उपपदान्तरे भूतेपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव । पितृव्यं हतवान् पितृव्यघातीति । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते । निष्ठा तु भवत्येव । वृत्रं हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेव अशिश्रियत् । तस्यायमाशयः । धातुकालौ हि नेह सूत्रे श्रुतौ किन्तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ । अतस्तयोरेवोपरोधो न्याय्यः न तूपपदप्रत्यययोः । श्रुत्युपस्थापितत्त्वात् । एवं न्यायोपष्टम्भेन भाष्येण सह विरोधात् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम् । यत्त्विह हरदत्तेनोक्तं धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति । तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विप् प्रतिप्रसूयते । उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । यो मातृहा पितृहा । क्व चित्र । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ सुकर्मादिषु च कर्मसूपपदेषु कृञः क्विप् स्यात् । त्रिविधोत्र नियमः धातुनियमं वर्जयित्वेति वृत्तिः । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । कालनियमात्कर्मकृतवानित्यत्राण् न भवति । उपपदानियमात् मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्याय इत्यणेव भवति न क्विप् । प्रत्ययनियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायामणेव भवति न क्विप् । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्चोति क्विप् भवत्येव । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुञः ॥ सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेः क्विप् स्यात् । सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति वृत्तिः ॥

अग्नौ चेः ॥ अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेः क्विप् स्यात् । अग्निचित् । अत्रापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः कर्मण्येव कारके क्विप् स्यादग्न्याख्यायाम् । श्येन इव चीयते श्येनचित् । अग्निशब्द आहवनीयधारणार्थमिष्टकानिर्मितस्थलविशेषे वेदे बहुशः प्रयुज्यते । य एवं विद्वानग्निं चिनुते । अग्निञ्चेष्यमाण इति । स तत्र मुख्यो जघन्यो वास्तु इह त्वसत्याख्याग्रहणे लोकप्रसिद्धिवशेन ज्वलनएव गृह्येत । समाम्नाहि स्थलविशेषएव च गृह्यतामित्येतदर्थमाख्याग्रहणम् । एवं धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन स्थलविशेषे गम्यमाने अयं प्रत्यय इति स्थितम् ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् । अत्र वार्त्तिकम् । कर्मणि कुत्सितग्रहणमिति ॥ एतच्च पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । यत्कर्म क्रियया सम्बध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । तैलविक्रयी । कुत्सितग्रहणान्नेह । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्वनिप् ॥ कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् दृशेः क्वनिप्स्यात् । अन्येभ्योपि दृश्यतइति सिद्धे नियमार्थमिदं क्वनिबेव यथा स्यात् तत्सहनिर्दिष्टं मनिनादि सोपपदञ्चाणादि मा भूदिति । निष्ठा तु भवत्येव । परलोकं दृष्टवानिति । एवं स्थिते विद्युद्दृश्वनयना बभूवेत्यादौ निश्चं पश्यन्तीति वर्त्तमानविग्रहेऽपि न क्षतिः । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमिति वृत्तिकारा-

दिभिर्व्याख्यातत्वात् । कालान्तरनिवृत्त्यर्थस्य चाभियुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक् ॥

राजनि युधिकृञः ॥ राजशब्दे कर्मवाचिन्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप्स्यात् । युध्यतेरकर्मकत्वेऽप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम् । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ कर्मणीति निवृत्तम् । असत्त्ववचनत्वेन इहानन्वयात् उत्तरत्राप्यनुपयोगात् । सहशब्दे उपपदे युधेः कृञश्च क्वनिप्स्यात् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । दृशेः क्वनिविति वदिदमपि सूत्रद्वयं नियमार्थमिति न्याय्यम् । वस्तुतस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकगतित्वादियन्तिसूत्री विधात्रीत्यपि सुवचम् । प्राचां ग्रन्थास्त्विह उदासीना एवेति बोध्यम् ॥

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्डप्रत्ययः स्यात् । सरसिजम् । मन्दुरजः । वाजिशाला तु मन्दुरा । ङ्यापोस्संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्तउपपदे जनेर्डः स्यात् । बुद्धिजः । संस्कारजः । गुणशब्दोयम् । यद्यपि बुद्धित्वं जातिरिति वहवस्तथापि गुणगतजात्यनभ्युपगममतेनेदम् । मतान्तरे त्वन्येष्वपीत्यनेन सिद्धम् । प्रकृतसूत्रोदाहरणन्त्वदृष्टजम्, इन्द्रियजम् । शरीरजमित्यादि बोध्यम् ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ जनेर्डः स्यात् । प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥

अनौ कर्मणि ॥ अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा । इह जनिः सकर्मकः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ उपपदान्तरेष्वपि जनेर्डः स्यात् ।

अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि यथादर्शनं भवति । परितः खाता परिखा । उखा । क्रोडादिगणे निपातनाद्दुदोन्तलोप इति वर्धमानः । यत्त्वन्तात्यन्ताध्वेति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यतइत्युपसङ्ख्यातं तद्भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्यापिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वाद्वार्त्तिकमनेनैव गतार्थम् । विभावितं चेदमिकोगुणवृद्धी इतिसूत्रे जनेर्ड प्रकम्य गमेरप्यण्डो वक्तव्य इति वदता भाष्यकारेण । एवञ्च प्रकृतसूत्रस्थमन्येभ्योपिदृश्यतइति वार्त्तिकमपि गतार्थम् ॥

निष्ठा ॥ धातोर्भूते निष्ठा स्यात् । तयोरेवेति क्तः कर्मणि क्तवतुस्तु कर्त्तरि । कृतः कटः । कटं कृतवान् । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ कृतः कटः । कर्त्तुमारब्ध इत्यर्थः । न्याय्यं त्वाद्यपवर्गात् । उपसङ्ख्यानप्रत्याख्यानमेतत् । आदिभूतो यः क्रियाक्षणः अपवृक्तः तस्मिन्नेव अवयवे समूहरूपारोपात्सिद्धः प्रत्यय इति भावः । अत एव लुङादयोपि प्रयुज्यन्ते । उक्तञ्च । समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भव इति ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप् स्यात् । सुत्वा । सुत्वानौ । सुत्वानः । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । इह षु गतौ, षु प्रसवैश्वर्ययोरित्यनयोरेव निरनुबन्धकयोर्ग्रहणं माभूत् । अनभिधानाद्भयपदिना साहचर्याद्वा न भवति । ङकारः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारः स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ स्पष्टम् । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीनो जीर्णो जरन्नपीत्यमरः ॥

छन्दसि लिट् ॥ स्पष्टम् । अहं द्यावापृथिवी आततान । ननु छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सिद्धमिति चेन्न । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्यधिकृत्य तद्विधेः । इह त्वविशेषेणेति भेदात् । लिट इकारटकारावनुबन्धौ ॥

लिटः कानज्वा ॥ लिट्यभ्यासस्येत्यादौ विशेषणार्थः टकारऐरेत्वार्थोऽपि ॥

लिटः कानज्वा ॥ क्वसुश्च ॥ छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । योगविभाग उत्तरार्थः । यो अग्निं चिक्यानः । मन्दानः । सोमम्पपिवान् । अनन्तरस्यैव लिट इमावादेशौ, लिड्ग्रहणन्तु प्रत्ययान्तरत्वशङ्कानिरस्यर्थम् । वावचनमुत्तरार्थम् । कानचश्चित्करणं स्वरार्थम् । क्वसोरुकार उगित्कार्यार्थः । जक्षिवान्नित्यादावुगिदचामिति नुम् । उपेयुषीत्यादावुगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमित्यत्र सामान्यग्रहणमप्युकारस्य प्रयोजनम् । अथ किमर्थं कित्करणम्, ईजानः सस्रजानस्तेपा इत्यादौ सम्प्रसारणं गुणनिषेध एत्वाभ्यासलोपश्चासंयोगाल्लिटः कित्वादेव सिद्धम् । अस्तु तर्हि संयोगान्तार्थम् । बन्ध बन्धने । धृतस्य पप्रद्धानस्य रोदसी, त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरणारम्णाः । अनिदितामिति नलोपः । अभ्यासपकारस्य हलादिःशेषेण निवृत्तिः प्राप्ता छान्दसत्वान्न भवति । सलाभिनन्नुशीनि जघ्न्वं दकारः । एवमञ्जेः, आञ्जिवान् । उपधालोपः । मैवम् । छान्दसौ हि क्वसुकानचौ । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । छन्दस्युभयथेति वचनात् । तत्र सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वम् । न च संयोगान्तेषु कित्त्वङित्त्वयोर्विशेषोऽस्ति । तस्मात्किमर्थमनयोः कित्त्वमिति चेत् । अत्राहुः । ऋच्छत्यॄतामिति ऋकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति पस्तरिवान् तेरु-

स्तेरुरिति, एवमिहापि स्यात्। यतः सुचार्थाऽर्हतिस्तिराणाः तथा तितीर्वानिति। तद्व्यावृत्तये कित्करणम्। नचैवम् आरिवान् सर्वाभूणान्यारुषी इत्यत्रापि गुणो न स्यादिति वाच्यम्। ऋकारान्तरप्रश्लेषेण ऋधातौ पुनर्विधानादिति दिक्। यत्तु के चित् कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुकानचौ स्त इत्याहुः। तद्भाष्यविरुद्धम्। भाषायां सदेत्यादिसूत्रविरुद्धञ्चेत्युपेक्ष्यम्॥

भाषायां सदवसश्रुवः॥ एभ्यो भूतसामान्ये लिड् वा स्यात्तस्य च नित्यं क्वसुः स्यात्। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। सेदिवान्। असदत्। असीदत्। ससाद। ऊषिवान्। अवात्सीत्। अवसत्। उवास। शुश्रुवान्। अश्रौषीत्। अशृणोत् शुश्राव। लङ्लिड्विषयेपि भवति। परस्तादनुवृत्तेः॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥ उपेत्यविवक्षितम्। व्याख्यानात्। ईयिवांसमतिस्रिध इति दर्शनाच्च। इणो नञ्पूर्वादश्नातेरनुपूर्वाद्वचेश्च भूतसामान्ये वा लिट् तस्य नित्यं क्वसुकानचौ। पक्षे तु लङादयः। अगात्। ऐत्। इयाय। अनाश्वान्। इडभावोपि निपात्यते। नाशीत्। नाश्नात्। नाश। वचेः कर्त्तर्येव कानच् न तु भावकर्मणोः। निपातनसामर्थ्यात्। अन्वरोचत्। अन्वब्रवीत्। अनूवाच। अत्रेदमवधेयम्। भाषायां सदवसेति सूत्रएवेण् ग्राह्य, उपेयिवानिति तु न निपात्यम्। द्वित्वात्प्रागेव परत्वादिट्। नन्वेवं बिभिद्वानित्यादावपीट्प्रसङ्गः। तत्र द्वित्वस्य नित्यत्वात्। इणस्तु इडपि नित्यः। द्वयोर्नित्ययोः परत्वादिट्। न च कृते द्वित्वे ऽनेकाच्त्वादिण् न लभ्यतइति वाच्यम्। ईयतुरित्यादाविव सवर्णदीर्घे सत्येकाच्त्वात्। न च दीर्घइणःकितीति दीर्घसामर्थ्यादेकादेशबाधः। इणोयणीति यणि कृते दीर्घस्य चरितार्थत्वात्। न च यणि कृतेपि स्थानि-

वद्भावेनैकादेशः स्यादिति वाच्यम्। पूर्वमात्रस्य विधौ स्थानिवद्भावः न तु पूर्वपरविधौ। विधिग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तत्वादिति दिक्॥

लुङ्॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात्। अभूत्। वसेर्लुङ् रात्रिशेषे जागरणसन्तताविति वाच्यम्॥ रात्रेश्चतुर्थे यामे यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा अनद्यतनत्वाल्लङि प्राप्ते तन्निवृत्तये लुङुपसंख्यायते। क्व भवानुषितः। अमुत्रावात्सम्। जागरणसन्ततावितिति किम्। यदा सुप्त्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङो निवृत्तिर्मा भूत्। अमुत्रावसमिति॥

अनद्यतने लङ्॥ नास्त्यद्यतनो यस्मिन् भूते तद्वृत्तेर्धातोर्लङ्। अभवत्। बहुव्रीहिव्याख्यानान्नेह। अद्य ह्यश्चाभुञ्ज्महि। परोक्षेपि लोकविज्ञाते सम्भावितप्रयोक्तृदर्शनविषये लङ् वक्तव्यः॥ लिटोपवादः। अरुणद्यवनः साकेतम्। लोकविज्ञाते किम्। चकार कटं देवदत्तः। सम्भावितेत्यादि किम्। कृष्णः कंसं जघान। नात्रेदानीन्तनस्य प्रयोक्तुर्दर्शनं सम्भाव्यते चिरातीतत्वात्। यस्तु कृष्णावतारसमकालः प्रयोक्ता स लङं प्रयुक्तवानेव। अहन् कंसमिति॥

अभिज्ञावचने लृट्॥ स्मृतिबोधके उपपदे लङ्विषये लृट् स्यात्। अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसे वा प्रयागे वत्स्यामः॥

न यदि॥ यच्छब्दयोगे पूर्वेण प्राप्तो निषिध्यते। अभिजानासि यत्काश्यामवसाम॥

विभाषा साकाङ्क्षे॥ उभयत्रविभाषेयम्। यच्छब्दयोगे पूर्वेण निषेधादप्राप्ते अन्यत्र नित्यं प्राप्ते। अभिजानासि देवदत्त प्रयागे वत्स्यामः। तत्र माघं स्नास्यामः। अवसाम। अस्नाम

ति वा । एवं यच्छन्दप्रयोगेपि बोध्यम् । इह वासस्नानयोः लक्ष्यलक्षणभावस्य विवक्षितत्वात्साकांक्षता बोध्या ॥

परोक्षे लिट् ॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । बभूव । अथ कथम्, अभून्नृपो विबुधसख इति भट्टिः । अभूद्भूमिः प्रतिपक्षजन्मनामिति भारवश्चेति चेत् । शृणु । वस्तुतो लिड्विषयस्यापि भूतत्वसामान्यांशमात्रविवक्षायां लुङ् । अत्यन्तापन्हवे लिड्वक्तव्यः ॥ नाहं कलिङ्गान् जगाम । अपरोक्षार्थमुपसङ्ख्यानम् । कलिङ्गाख्ये कुत्सिते देशविशेषे त्वया चिरं स्थितमित्यभियोगे कृते नावस्थानमात्रं निषिध्यते किन्तु तत्प्रयोजकं गमनमपीति सोयमत्यन्तापह्नवः ॥

हशश्वतोर्लङ् च ॥ लिड्विषये लङ् चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ पृच्छयते इति प्रश्नः । कर्मणि नङ् । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालः । प्रश्नविषयीभूतासन्नकालभूतानद्यतनपरोक्षार्थाद्धातोर्लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किं देवदत्तः, जगाम वा ॥

लट् स्मे ॥ लिटोपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः । इयाज किलेत्यर्थः ॥

अपरोक्षे च ॥ स्मे लट् स्यात् । लङोपवादः । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ अनद्यतनपरोक्षइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ भूतसामान्ये पृष्टप्रतिवचने लड्वा । अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं नु करोम्यकार्षं वा ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते। स्मवर्जिते पुराशब्दे भूतानद्यतने लुङ्लटौ वा स्तः। तयोरभावे यथाप्राप्तम्। वसन्तीह पुरा छात्राः। अवात्सुः। अवसन्। ऊपुर्वा। अस्मे किम्। नडेन स्म-पुराधीयते। नडाख्यं तृणविशेषं हस्ते गृहीत्वेत्यर्थः॥

वर्त्तमाने लट्॥ वर्त्तमानार्थधातोर्लट् स्यात्। पचति। अधिश्रयणादिरधःश्रयणान्त एकफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारकलापः पचेरर्थः। तस्य च वर्त्तमानत्वमारब्धापरिसमाप्तत्वम्। तच्च लटो द्योत्यम्। स्यादेतत्। आत्मा अस्तीत्यादौ आरम्भाभावात्कथं लट्। आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीदित्यादौ भूतप्रत्ययाः। आत्मा भाविकल्पेपि भविष्यतीत्यादिभविष्यत्प्रत्ययाश्च कथमिति चेत्। एकस्या अप्यात्मसत्तायास्तत्तत्क्रियोपहितायाः औपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य सर्वनिर्वाहात्॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ द्वितीयाद्यन्तेन समानाधिकरणे लटि सति तस्य लटः स्थाने शतृशानचौ स्तः। पचन्तं पचमानं पश्य। पचता पचमानेन कृतम्। यद्यपि तिङन्तोपस्थाप्ययोः कर्तृकर्मणोरप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नास्त्येव तथापि कृदन्तोपस्थाप्ययोः सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थानितया प्रक्रियावस्थायां कल्प्यमानो लकारः प्रकृत्यर्थं प्रति प्रधानभूते कर्तृकर्मणी अभिदधानः कल्प्यते। लकारवाच्यांशस्य तिङ्कृतोरविशेषेपि गुणप्रधानभावे वैलक्षण्यमस्तीति फलितोर्थः। अप्रथमेत्यादि किम्। देवदत्तः पचति। कथन्तर्हि सन् ब्राह्मण इत्यादि। अत्राहुः। लटः शतृशानचाविति योगो विभज्यते

नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथादर्शनं प्रयोगोप्यत्रातिष्ठते । अप्रथमेत्यादि तु योगान्तरं विषयविशेषे शतृशानचोर्नित्यतायाः स्पष्टीकरणाय । एवं सम्बोधनेचेत्याद्यपि बोध्यम् । माङ्याक्रोशे इति वक्तव्यम् ॥ मा जीवन् । मा पवमानः । माङिलुङोपवादोत एव लट् ॥

सम्बोधने च ॥ हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ लक्षणं चिन्हम् । हेतुः फलं साधनञ्च । क्रियाया लक्षणे हेतौ च यो धातुस्तस्माल्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । इह शयनं भुजिक्रियायाः परिचायकम् । अर्जयन्वसति । अर्जनं वासस्य फलम् । विद्वान्मुच्यते । ज्ञानं मोक्षसाधनम् । इह लक्षणत्वादिकं द्योत्यम् । लडर्थस्तु कर्त्रादिरेवेति बोध्यम् । परिचायकशयनाश्रययवनरूपानेकाश्रयनिष्ठा वर्तमाना भुजिक्रिया । फलीभूतार्जनाश्रयकर्तृको वासः । जनकज्ञानाश्रयनिष्ठो मोक्षश्च वाक्यार्थ इति दिक् ॥

तौ सत् ॥ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः । संज्ञाप्रदेशाः पूरणगुणेत्यादयः । तौग्रहणसामर्थ्यादिह शतृशानचोरानुपूर्वीमात्र गृह्यते । अन्यथा प्रकृतयोर्वर्तमानार्थयोरेव संज्ञा स्यात् । लृडादेशयोस्तु न स्यात् । तेन तद्योगे पूरणगुणेति न प्रवर्तेत । लृटः सद्वेति सूत्रं तु सत्सदृशौ स्त इत्येवंपरं स्यात् । यथा अमी विष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते सिंहशब्देन तदाकारतामात्र लक्ष्यते मुख्यार्थस्य बाधात्तथेहापीति दिक् ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ पवमानः । यजमानः । नन्वेते शानन्नादयः किन्तृजादिवत्स्वतन्त्रा उत लादेशा । नाद्यः । सोमं पवमान इत्यादौ कृद्योगलक्षणषष्ठ्यापत्तेः । न द्वितीयः । नलो-

केति निषेधोऽस्ति । अलादेशत्वात् । न द्वितीयः । भावकर्मणोरपि प्रसङ्गात् । पचमान इत्यत्र ताच्छील्यादौ चानशो लसार्वधातुकस्वरापत्तेश्च । आत्मनेपदसंज्ञाप्रसङ्गेन परस्मैपदिभ्यश्चानशोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति चेत् । अत्राहुः । स्वतन्त्रा एवैते । नलोकेति सूत्रे तृन्निति प्रत्याहारः शतृशब्देन तृनो नकारेणेत्युक्तम् । अतो न षष्ठीति ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ ताच्छील्यादिषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् स्यात् । मण्डयमानः । शिखण्डं वहमानः । शत्रुं निघ्नानः ॥

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ इङ्धारिभ्यां शतृप्रत्ययः स्यादनायासेन क्रियां निर्वर्तयति कर्तरि । अधीयन्पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छ्रिणीति किम् । कृच्छ्रेणाधीते धारयति वा ॥

द्विषोऽमित्रे ॥ शत्रौ कर्तरि द्विषेः शतृप्रत्ययः स्यात् । द्विषन् शत्रुः । अमित्रे किम् । द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ सुनोतेः शता स्याद्यज्ञाधिकारिणि कर्तरि । ता अश्वदा अश्वत्सोमसुत्वा । सर्वे सुन्वन्तः सत्रे यजमाना इत्थमुच्यन्ते । संयोगे किम् । अयजमानेषु क्वचित्तु मा भूत् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ पूजामर्हन् । प्रशंसायां किम् । अर्हति वधं चोरः ॥

आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ भ्राजभासेति वक्ष्यमाणं क्विपमभिव्याप्य तच्छीलादिष्वित्यधिक्रियते । प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणञ्चेदम् । शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं सामर्थ्यात्तु निर्दिष्टस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते ॥

तृन् ॥ धातोस्तृन्स्यात्तच्छीलादिषु कर्तृषु । याता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम् । योद्धारः क्षत्रियाः । कर्ता कटम् । तृन्विधौ ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ अताच्छील्याद्यर्थ आरम्भः । होता पोता । अनुपसर्गस्येति किम् । उद्गाता प्रतिहर्ता । अत्र तृन्तृचौ शासिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्युणादिसूत्रेण तृजेव भवति । तत्र तृन्तृचौ शसीति पाठान्तरम् । स्वरे विशेषः । तृनि हि साति तादौ चनितिकृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरः स्यात् । तृचि तु कृत्स्वरो भवति । तृन्तृचावित्युणादिसूत्रस्यैव विषयव्यवस्थार्थमिदम् । अनुपसर्गेभ्यस्तृन् सोपसर्गेभ्यस्तु तृजिति । नयतेः पुक्च ॥ अयं गुणे कृते बोध्यः । नेष्टा नेपातिः । प्रकृत्यन्तरमितिवा । त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्च ॥ त्वष्टा । अत्रानिट्त्वमित्युक्तं वक्ष्यमाणसर्वोपसंख्यानशेषो बोध्यः । त्विषेः स्वत एवानिट्त्वात् । तेन पोता क्षत्तेति सिद्धम् । क्षदेश्च युक्ते ॥ धातुष्वपठितोपि क्षदिरत एव वाक्यात्स्वीकार्यः । आत्मनेपदी चायम् । उक्षाणंवावेहतं वासदन्त इति बह्वृचब्राह्मणप्रयोगात् । शतमेषान्तृक्येचक्षदानमिति मन्त्राच्च । क्षत्ता स्यात्सारथौद्वाःस्थे क्षत्रियायाञ्च शूद्रजे इत्यमरः ॥

अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुरित्यादि । इह पचत्यादयस्त्रय उत्पूर्वा उपात्ताः । तत्र उदः पच पत मद इत्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्वपाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन समुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः । पचेरनन्तर पतिस्तान्तः पठ्यते । उत्पतिष्णुसहिष्णू च चेरतुः खरदूषणाविति भट्टिः । एलानामुत्पतिष्णव इति रघुकाव्यम् । के चिन्तु तत्स्थाने दान्तं पठित्वा पद गतावस्मात्प्रत्ययमाहु ॥

णेश्छन्दसि ॥ इष्णुच् स्यात् । वीरुधः पारयिष्णवः । अथामन्तेत्यायः ॥

भुवश्च ॥ छन्दसीत्येव । भविष्णुः । योगविभाग उत्तरार्थः॥ 'कथन्तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति माघ', विष्णवे प्रभविष्णवइत्यादि च । निरंकुशाः कवय इति हरदत्तः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन भ्राजिष्णुरिति काशिका । एवञ्च क्षयिष्णुरित्यपि केषाञ्चित्प्रयोगः सङ्गच्छते । किन्तु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं भाष्ये नोक्तमतो बहवो न पुरस्कुर्वन्ति ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ चाद्भुवोपि । गिदयम् । करवन्तु सांहितिकचर्वेन बोध्यम् । यदत्र वक्तव्यं तत् क्ङितिचेति सूत्रेवोचाम । ग्लास्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । भूष्णु । दंशेश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ दंक्ष्णवः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ त्रस्नु । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पार्थः । शमिनितरा । शमिनीतरा । शमिनितमा । शमिनीतमा । न चैवं शमिनौ शमिन इत्यत्रोगिदचामिति नुम्प्रसङ्गः । नुम्विधौ झल्ग्रहणस्यापकर्षात् । इह च झलन्तत्वाभावादिति भाष्ये स्थितम् । हरिकारस्तु उकार उच्चारणार्थः नानुबन्ध इत्याह । शमिनितरादौ घरूपेति नित्यमेव ह्रस्वत्वमिष्यतइति तस्याशयो न्यासकृतोक्तः । तदेतत्सर्वं भाष्यविरोधादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । इह सत्सु नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । प्रमादी । कथन्तर्हि उन्मादीति । अलंकृञ्-

असूयतिभिन्नानामिह ग्रहणं व्यर्थम् । ण्वुलैव रूपसिद्धेः । असूयतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं वुञि तु ञ्नित्यादिरिति स्वरे विशेषः । इतरेषां त्वेकाच्त्वान्न स्वरे भेदः । न च तृना ण्वुलो बाधः । वासरूपन्यायस्य जागरूकत्वादिति चेत्, सत्यम् । ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन ण्वुल्तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापनार्थमेतत् ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ आदेवकः । परिक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता । क्रोष्टा । दीव्यतेर्हेतुमण्णिजन्तस्य दिवु कूजन इत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य च ग्रहणमित्याहुः ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ चलनः । चोपनः । शब्द शब्दने, चुरादि । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ अकर्मकाद्युजित्यनुवर्तते । वर्तनः । अनुदात्तेत किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । आदिग्रहणं किम् । हलन्तादित्यर्थो मा भूत् । तथाहि सति एधितेत्यादावतिप्रसङ्गः । जुगुप्सनो मीमांसन इत्यनाव्याप्तिश्च स्यात् । गुपादिष्वनुबन्ध समुदायस्य विशेषक इत्युक्तत्वादस्तीहानुदात्तेत्वम् । न चार्द्धधातुके विवक्षिते ऽतोलोपे सति हलन्तत्वमस्त्येव । ततश्च व्यावर्त्यालाभात् तदन्तविधिबाधे हलादेरित्येवार्थोऽस्त्विति चेत्, न्नैवम् । आर्धधातुके परे लोपाभ्युपगमात् । अत्र चेद्मेत्रादिग्रहणं ज्ञापकम् । अत एव परनिमित्तत्वादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे घटयतीत्यादौ न वृद्धिः । नपदान्तसूत्रे वरेग्रहणमपीह लिङ्गमित्युक्तम् । यत्त्वचोयदिति सूत्रे दित्स्याधित्स्यमित्यादावजन्तभूतपूर्वादपि प्रत्ययार्थमनग्रहणमित्युक्तं तदार्धधातुकत्वस्य विषयसप्तमीत्वमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तु तत्राज्ग्रहणं व्यर्थमेव

दिक् । अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ जु इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्द्धनः । ज्वलन । शोचन । लषणः । पतनः । पदनः । ननु पदिग्रहणं व्यर्थम् । पूर्वसूत्रेण युचः सिद्धत्वादिति चेत् । सकर्मकार्थमिति वृत्तिकारः । भाष्ये त्वनभिधानादेव सकर्मकान्न भविष्यतीत्यभिप्रेत्य पदिग्रहणं ज्ञापनार्थमित्युक्तम् । तथाहि । लषपतेति सूत्रेण पदेरुकञ् विशेषविहितः युचं बाधेत । वासरूपन्यायेन युजपीति चेत् । ताच्छीलिकेषु परस्पर वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापनार्थमिदमिति । तेनालङ्कृञादिभ्यस्तृन्न । प्रायिकञ्चेदमिति सूददीपेत्यत्र वक्ष्यते ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ क्रोधनः । रोषणः । मण्डन । भूषणः ॥

न यः ॥ यकारान्ताद्धातोर्युच्न । क्नूयिता । क्ष्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ युच् न । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु दीपिग्रहण व्यर्थम् । नमिकम्पीतिरेणैव युचो बाधात् । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति पदिग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति चेत्सत्यम् । तस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते । तेन कम्रा कमना । इह युज्रयोरेव समावेशो ज्ञाप्यतइति भाष्यस्वरसः । यदाह, भवति युचो रेण समावेश इति । वृत्तिकारस्तु उपलक्षणमिदं मन्यते । तेन वैकपलसेतिघिनुणो विषयेपि अनुदात्तलक्षणो युच् भवति । विकत्थन इति यथा ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ॥ अभिलाषुकः । पातुकः । पादुक । स्थायुक इत्यादि ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ जल्पाकः । जल्पाकी । भिक्षाकः । भिक्षाकीत्यादि ॥

प्रजोरिनिः ॥ प्रजवी ॥

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। अत्ययी। वमी। व्यथ भयसञ्चलनयोः। नञ्पूर्वः। सूत्रे निपातनादेव नञो धातुना समासः। ततो नलोपः ततः प्रत्ययः। अव्यथी। परिभवी। प्रसवी। इह क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, षू प्रेरणे, एते गृह्यन्ते। निरनुबन्धकत्वात्। क्षिणु हिंसायाम्। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। षूङ् प्राणिप्रसवे, एते न गृह्यन्ते। सानुबन्धकत्वात्। प्रजोरप्यत्रैव ग्रहणं कृत्वा सूत्रभेदश्चकारश्च सुत्यजः ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ स्पृह ईप्सायाम्। गृह ग्रहणे। पत गतौ। एते चुरादावदन्ताः। अयामन्तेत्ययादेशः। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। निद्रालुः। तत्पूर्वको द्रा। अत्र समासस्तदो दान्तत्वञ्च निपात्यते। तन्द्रालुः। श्रद्धालुः। शीङो वाच्यः ॥ शयालुः। कथं कृपालुः स्पर्धालुरिति। कृपां स्पर्धां च लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात्कुः।

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ दारुः। धारुः। सेरुः शद्रुः। सद्रुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ घसि॰ प्रकृत्यन्तरम्। सृमरः। घस्मरः। अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ भङ्गुरम्। भासुरम्। मेदुरम् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ वेत्तेरेव ग्रहणं व्याख्यानात्। विदुरः। भिदुरः। छिदुरः। भञ्जेर्भिदिच्छिदिभ्याञ्च कर्मकर्त्तरि प्रत्ययाविति वृत्तिकाराः। न त्वेतद्भाष्ये दृष्टम्। तथा च माघः शुद्धे कर्तरि प्रायुङ्क्त, प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सराच्छिदुरपादुरयाचितमङ्गना इति। कथन्तर्हि संमुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरिति

माघ इति चेत्। न हि वयं कर्मकर्तरि नेति ब्रूम.। तस्यापि कर्तृतया तत्र प्रत्ययस्याप्रत्यूहत्वात्। किन्तु शुद्धेपि कर्तरि यथासम्भवं भवत्येवेति। स्यादेतत्। प्रकृतस्यैव घुरचो ङित्त्वमतिदिश्यतां विदिभिदिछिदेर्ङिदिति, किं प्रत्ययान्तरेणेति चेत्। अत्र के चिदाहुः। आतिदेशिकं ङित्त्वमनित्यमिति ज्ञापनायेदम्। तेन धावित्रं सिद्धम्। धू विधूनने, कुटादिः। इत्रस्य ङित्त्वाभावाद् गुण इति। अन्ये तु धुवित्रमित्येवेच्छन्ति॥

इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्॥ इत्वरः। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः। टिड्ढेति ङीप्। इत्वरी॥

गत्वरश्च॥ गमेरनुनासिकलोपोपि निपात्यते॥

जागुरूकः॥ जागुरिति पञ्चम्यन्तम्। जागरूक इत्येव तु न निपातितम्। उत्तरसूत्रे ऊक इत्यस्यानुवृत्तये॥

यजजपदशां यङः॥ दंशेर्भाविना नलोपेन निर्देशो लाघवार्थः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः॥ नम्रः। कम्प्रः। स्मेरः। जसु मोक्षणे, नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते। ततो निपातनात्समासे कृते रः। अजस्रम्। कथमजस्रा अग्नय इति। अजस्रधारणादजस्रा॥

सनाशंसभिक्ष उः॥ सन्प्रत्ययो गृह्यते न तु षणु दाने षण सम्भक्ताविति धातू। गर्गादिषु जिगीषुशब्दस्य पाठात्। आङः शंसुइ च्छायामित्ययं गृह्यते न तु शंसु स्तुताविति। आङा सह निर्देशात्। चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः॥

विन्दुरिच्छुः॥ विद ज्ञाने। इष इच्छायाम्। आभ्यामुप्रत्ययः विदेर्नुमिषेश्छत्वञ्च निपात्यते। बिन्दुशब्दस्तु पवर्गीयादिः। बिदि अवयवे अस्मान्मृगय्वादित्वात्कुप्रत्ययो

बोध्यः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ उः स्यात् । अदेवयुं विदथेदेवयुभिः । किपः क्य इति व्याख्यानात्कण्ड्वादियगन्तादपि भवति । यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् । तुरण्यवोङ्गिरसो नक्षन्त । सपर्येम सपर्यवः । अथ कथं सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव इति भट्टपादाः । मृगय्वादिषु द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यः गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । आदिति नायं तकारः कस्तर्हि दकार, ऋदोरपितिवत् । तेन तादपि परस्तपर इत्येतन्न । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । ददिर्गा । ततुरि । जगुरिः । जग्मिर्युवा नृषदनम् । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । स्वरूपाबाधेनातिदेशप्रवृत्तेस्तिबादयो न । यद्यप्यसंयोगाल्लिडिति कित्त्वं लभ्यतएव तथापि ऋच्छत्यृतामिति प्रतिप्रसूतमपि गुणं निषेद्धुं किकिनोः कित्करणम् । तेन तॄ, एतयोर्गुणाभावादित्वे प्राप्ते बहुलछन्दसीत्युत्वे ततुरिरित्यादि सिद्धम् । छन्दसि सर्वेभ्यः किकिनौ वाच्यौ ॥ सेदि । नेमिरित्यादि । भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यो वाच्यौ । दधि । चक्रि । सस्रि । जज्ञिः । नेमिः । इह काशिकायां धातुवृत्तौ च गमिरपि पठ्यते । जग्मिः । सासहिवावहिचाचलिपापतीनामिति वार्त्तिकम् ॥ सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य किकिनौ निपात्येते । नीग्वञ्चीत्यादिना पतेरभ्यासस्य नीग्मात्रस्तदभावश्च । अत्र भाषायामित्यपेक्षते इति हरदत्तन्यासकारादय । ननु वार्त्तिकद्वयेपि भाषायामिति निष्फलम् । अहिमहीसासहिरस्तिकोन्य इति श्रीहर्षादिप्रयोगाणां निर्वाहः फलमिति चेन्न । छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिमात्रेण तन्निर्वाहात् । प्र-

माघ इति चेत् । न हि वयं कर्मकर्तरि नेति ब्रूमः । तस्यापि कर्तृतया तत्र प्रत्ययस्याप्रत्यूहत्वात् । किन्तु शुद्धेपि कर्तरि यथासम्भवं भवत्येवेति । स्यादेतत् । प्रकृतस्यैव घुरचो ङित्त्वमतिदिश्यतां विदिभिदिच्छिदेङिदिति, किं प्रत्ययान्तरेणेति चेत् । अत्र केचिदाहुः । आतिदेशिकं ङित्त्वमनित्यमिति ज्ञापनायेदम् । तेन धवित्रं सिद्धम् । धू विधूनने, कुटादिः । इत्रस्य ङित्त्वाभावाद् गुण इति । अन्ये तु धुवित्रमित्येवेच्छन्ति ॥

इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ इत्वरः । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः । टिड्ढेति ङीप् । इत्वरी ॥

गत्वरश्च ॥ गमेरनुनासिकलोपोपि निपात्यते ॥

जागुरूकः ॥ जागुरिति पञ्चम्यन्तम् । जागरूक इत्येव तु न निपातितम् । उत्तरसूत्रे ऊक इत्यस्यानुवृत्तये ॥

यजजपदशां यङः ॥ दंशेर्भाविना नलोपेन निर्देशो लाघवार्थः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ नम्रः । कम्रः । स्मेरः । जसु मोक्षणे, नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । ततो निपातनात्समासे कृते रः । अजस्रम् । कथमजस्रा अग्रय इति । अजस्रधारणादजस्राः ॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ सन्प्रत्ययो गृह्यते न तु षणु दाने षण सम्भक्ताविति धातू । गर्गादिषु जिगीषुशब्दस्य पाठात् । आङः शंसुइ च्छायामित्ययं गृह्यते न तु शंसु स्तुताविति । आङा सह निर्देशात् । चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ विद ज्ञाने । इष इच्छायाम् । आभ्यामुप्रत्ययः विदेर्नुमिषेश्छत्वञ्च निपात्यते । बिन्दुशब्दस्तु पवर्गीयादिः । बिदि अवयवे अस्मान्मृगय्वादित्वात्कुप्रत्ययो

बोध्यः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ उः स्यात् । अदेवयुं विदथेदेवयुभिः । क्यः क्य इति व्याख्यानात्कण्ड्वादियगन्तादपि भवति । यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् । तुरण्यवोङ्गिरसो नक्षन्त । सपर्येम सपर्यवः । अथ कथं सन्तः प्रणायि वाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव इति भट्टपादाः । मृगय्वादिषु द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यः गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । आदिति नायं तकारः कस्तर्हि दकार, ऋदोरबितिवत् । तेन तादपि परस्तपर इत्येतन्न । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । दादिर्गाः । ततुरिः । जगुरिः । जग्मिर्युवा नृपदनम् । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । स्वरूपाबाधेनातिदेशप्रवृत्तेस्तिबादयो न । यद्यप्यसंयोगाल्लिडिति कित्त्वं लभ्यतएव तथापि ऋच्छत्यृतामिति प्रतिप्रसूतमपि गुणं निषेद्धुं किकिनोः कित्करणम् । तेन तॄ, एतयोर्गुणाभावादित्त्वे प्राप्ते बहुलंछन्दसीत्युत्वे ततुरिरित्यादि सिद्धम् । छन्दसि सर्वेभ्यः किकिनौ वाच्यौ ॥ सेदिः । नेमिरित्यादि । भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यो वाच्यौ । दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जज्ञिः । नेमिः । इह काशिकायां धातुवृत्तौ च गमिरपि पठ्यते । जग्मिः । सासहिवावहिचाचलिपापतीनामिति वार्त्तिकम् ॥ सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ निपात्येते । नीग्वञ्चीत्यादिना पतेरभ्यासस्य नीग्प्राप्तस्तदभावश्च । अत्र भाषायामित्यपेक्षते इति हरदत्तन्यासकारादय । ननु वार्तिकद्वयेपि भाषायामिति निष्फलम् । अहिमहीसासहिरस्तिकोन्य इति श्रीहर्षादिप्रयोगाणां निर्वाहः फलमिति चेन्न । छन्दसीत्यस्या...

त्युत भाषायामित्यनुवृत्तौ वेदे एषां किकिनौ नेति लभ्येत। तच्चायुक्तम्। अपीलहमुग्रं पृतनासुसासहिम्। घ्नन्त्स्तिष्ठाविचाचलिरित्यादिप्रयोगविरोधादितिचे, त्सत्यम्। छन्दसीत्यस्येहासम्बन्धस्फोरणमात्रं फलम् ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ स्वप्नक्। तृष्णक्। धृषेश्चेति काशिका। धृष्णक् ॥

शॄवन्द्योरारुः ॥ शरारुः। वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ भीरुः। भीलुकः। क्रुकन्नपि वक्तव्यः॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ यातेर्यङन्ताद्वरच्। यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ व्रश्चेति षत्वम्। विभ्राट्। विभ्राजौ। भाः। भासौ। राल्लोप इति वलोपः। धूः। धुरौ। विद्युत्। ऊर्क्। पूः पुरौ। दृशिग्रहणाज्जवतेर्दीर्घः। जूः। जुवौ। जुवः। ग्रावस्तुत् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसङ्ग्रहार्थम्। तच्च वार्तिककारः स्फुटीचकार। आह हि। वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ दृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चेति ॥ वक्तीति वाक्। शब्दप्राट्। आयतस्तूः। कटप्रूः। जूः। श्रीः। वचिप्रच्छ्योः सम्प्रसारणन्तु न। दीर्घवचनसामर्थ्यात्। अपर आह। दृशिग्रहणादेव वचिप्रच्छ्योः सम्प्रसारणन्नेति। द्युतिगमीति वार्त्तिके चकारेण दीर्घः समुच्चीयते स च जुहोतेरेव। दीर्घश्रुत्युपस्थितेनाचा तदन्तविधिविज्ञापनात्। दिद्युत्। द्युतिस्वाप्योरित्य-

भ्यासस्य सम्प्रसारणम्। जगत्। जुहूः। नन्विहाभ्याससंज्ञैव दुर्लभा। प्रत्यासत्त्या पाष्ठद्वित्वे एव तत्प्रवृत्तेः। अत एवाण्णिके सा नेति चे,त्सत्यम्। दृशिग्रहणादेवाभ्याससंज्ञेति हरदत्तः। वस्तुतस्तु लिटिधातोरित्यतो धातोरित्यनुवृत्त्या,धातोरिति द्वित्वेऽभ्याससंज्ञा। एवञ्च न कोपि दोष इत्यवधेयम्। ददृत्। दृणातेर्दीर्यतेर्वा। ध्यायतीति धीः। इह जुहूधीरित्यनयोः करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां प्रत्यय इति हरदत्तः॥

भुवः संज्ञान्तरयोः॥ भवतेः क्विप्स्यात्संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने। मित्रभूर्नाम कश्चित्। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः। यस्तु ग्रामयोरन्तरे तिष्ठति तत्र न। दृशिग्रहणस्यानुवृत्तेः॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्॥ एभ्यो भुवो डुः स्यात् न तु संज्ञायाम्। विभुः सर्वगतः। प्रभुः स्वामी। सम्भुर्जनिता। असंज्ञायां किम्। विभूर्नाम कश्चित्। मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः। शम्भुः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः। सुखं भावयतीत्यर्थात्॥

धः कर्मणि ष्ट्रन्॥ धयतेर्दधातेश्च कर्म्मणि कारके ष्ट्रन् स्यात्। धीयते पीयते धात्री स्तनदायिनी। धीयते धार्यते भैषज्यार्थमिति धात्री आमलकी॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे॥ एभ्यः करणे ष्ट्रन्स्यात्। दात्यनेन दात्रम्। नेत्रम्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्रम्। अजादित्वाद्दंष्ट्रा। नद्ध्री। दंशेर्नलोपेन निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदक्ङित्यपि नलोप इति। तेन स्युटि दशनाः। अनिदितामिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसस्तु शवन्तोयन्निर्देशः॥

स्युत भाषायामित्यनुवृत्तौ वेदे एषां किकिनौ नेति लभ्येत । तच्चायुक्तम् । अषीळ्हमुग्रं पृतनासुसासहिम् । घ्नन्तस्तिष्ठाविचाचलिरित्यादिप्रयोगविरोधादिति चे, त्सत्यम् । छन्दसीत्यस्येहासम्बन्धस्फोरणमात्रं फलम् ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ स्वप्नक् । तृष्णक् । धृषेश्चेति काशिका । धृष्णक् ॥

शॄवन्द्योरारुः ॥ शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ भीरुः । भीलुकः । क्रुकन्नपि वक्तव्यः ॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ यातेर्यङन्ताद्वरच् । यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ व्रश्चेति षत्वम् । विभ्राड् । विभ्राजौ । भाः । भासौ । राल्लोप इति वलोपः । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः पुरौ । दृशिग्रहणाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावस्तुत् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसङ्ग्रहार्थम् । तच्च वार्तिककारः स्फुटीचकार । आह हि । वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ दृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चेति ॥ वक्तीति वाक् । शब्दप्राट् । आयतस्तूः । कटप्रूः । जूः । श्रीः । वचिप्रच्छोः सम्प्रसारणन्तु न । दीर्घवचनसामर्थ्यात् । अपर आह । दृशिग्रहणादेव वचिप्रच्छयोः सम्प्रसारणन्नेति । द्युतिगमीति वार्तिके चकारेण दीर्घः समुच्चीयते स च जुहोतेरेव । दीर्घश्रुत्युपस्थितेनाचा तदन्तविधिविज्ञापनात् । दिद्युत् । द्युतिस्वाप्योरित्य-

भ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगत् । जुहूः । नन्विहाभ्याससंज्ञैव दुर्लभा । प्रत्यासत्त्या षाष्ठद्वित्वे एव तत्प्रवृत्तेः । अत एवाष्टमिके सा नेति चे, त्सत्यम् । दृशिग्रहणादेवाभ्याससंज्ञेति हरदत्तः । वस्तुतस्तु लिटिधातोरित्यतो धातोरित्यनुवृत्त्या,धातोरिति द्वित्वे ऽभ्याससंज्ञा । एवञ्च न कोपि दोष इत्यवधेयम् । ददृत् । दृणातेर्दीर्यतेर्वा । ध्यायतीति धीः । इह जुहूधीरित्यनयोः करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां प्रत्यय इति हरदत्तः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ भवतेः क्विप्स्यात्संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने । मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः । यस्तु ग्रामयोरन्तरे तिष्ठति तत्र न । दृशिग्रहणस्यानुवृत्तेः ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ एभ्यो भुवो डुः स्यात् न तु संज्ञायाम् । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । असंज्ञायां किम् । विभूर्नाम कश्चित् । मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र भवतिः । सुखं भावयतीत्यर्थात् ॥

धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ धयतेर्दधातेश्च कर्म्मणि कारके ष्ट्रन् स्यात् । धीयते पीयते धात्री स्तनदायिनी । धीयते धार्यते भैषज्यार्थमिति धात्री आमलकी ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ एभ्यः करणे ष्ट्रन्स्यात् । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । अजादित्वाद्दंष्ट्रा । नद्ध्री । दंशेर्नलोपेन निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदकृिङत्यपि नलोप इति । तेन ल्युटि दशना । आनिदितामिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसस्तु शवन्तोयन्निर्देशः ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्याद्धलसूकरयोरवयवश्चेत्सः । पोत्रम् । हलस्य सूकरस्य च मुखम् ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रः ॥ करणइत्येव । अरित्रं मूलम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ पूङ्पूञ्भ्यां करणे इत्रः स्यात् । दर्भपवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते तत्पवित्रम् । जपादिष्वनामिकांगुल्यवेष्टनश्च ॥

कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ कर्तरिकरणे च पुव इत्रः स्यात् । यथासंख्यसम्बन्धादृषौ करणे देवतायां कर्त्तरीति काशिका । कर्तरिकृदिति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु यथासंख्यं नेति गम्यते । ऋषिर्मन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेनेनेति पवित्रस्पावमान्यादि । देवतायान्तु अग्निः पवित्र स मा पुनातु ॥

ञीतः क्तः ॥ ञीतो धातोर्वर्तमाने क्तः स्यात् । अनेन विशेषविधानात् ञीतः क्तस्य भूतविषयता बाध्यते । एवमुत्तरसूत्रे बोध्यम् । मिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ मतिरिच्छा न तु बुद्धिस्तस्याः पृथगुपात्तत्वात् । राज्ञां मत इष्टः । बुद्धो विदितः । पूजितो ऽर्चित इत्यादि । कथन्तर्हि जनैरविदितविभवो भवानीपतिरिति भारविः । तेनेत्यधिकारे उपज्ञातइति सूत्रितत्वाज्ज्ञानार्थेभ्यो भूतेपि क्तः । पूजितो यः सुरासुरैरित्यादि तु चिन्त्यमिति हरदत्तः । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यनुन्यासादयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च भाष्यम् । शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ हृष्टतुष्टौ तथाकान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टम्भविष्यतीत्याहुरमृताः

पूर्ववत्स्मृता इति ॥ रुष रोषे । रुष्यमत्वरेतीड्विकल्प । कष्टश-
ब्दो भविष्यत्काले । अमृतास्तु पूर्ववत् । वर्तमानइत्यर्थ । न भ्रि-
यन्ते अमृताः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये
पादे तृतीयमान्हिक, समासश्च द्वितीयपाद ॥

स्फोटचन्द्रिका

श्रीमन्मौन्युपाह्वश्रीकृष्णभट्टविरचिता

काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालाध्यापक-
पटवर्धनोपनामकतात्याशास्त्र्यपराभिधान-
पण्डितरामकृष्णशास्त्रिणा संस्कृता

चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षेण
श्रीमता हरिदासगुप्तेन

काश्यां

राजराजेश्वरी मुद्रायन्त्रालये संमुद्य
प्रकाशिता ।

सं० १९५५

To be had of the Manager Choukhamba-

अथ स्फोटचन्द्रिका प्रारभ्यते ॥

पित्रोः पादयुगं नत्वा जानकीरघुनाथयो. ॥
मौनिश्रीकृष्णभट्टेन तन्यते स्फोटचन्द्रिका ॥ १ ॥

शाब्दिकाना वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकाना वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकाना शब्दाना सम्भिन्नजातेर्वा स्फोट इति व्यवहार.। स्फुटति अर्थो यस्मादिति व्युत्पत्त्या पङ्कजादिपदवद्योगरूढ स्फोटशब्द । केवलयोगस्वीकारे वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याना चेष्टायाश्च व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकत्वेन तत्रातिव्याप्ते । न च वाचकादिपर्याय स्फोटशब्दो ऽप्रसिद्ध । अक्षराणामकारस्त्व स्फोटस्त्व वर्णसश्रय इति हरिवशे दृष्टत्वात् । तथा च वर्णपदवाक्याखण्डपदाखण्डवाक्येति पञ्च व्यक्तिस्फोटा । शक्यतावच्छेदिकाया जातेर्वाच्यत्ववत् शक्ततावच्छेदिकाया जातेर्वाचकत्वमिति मते वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट । एव चाष्टौ स्फोटा । यथानन्दवल्ल्या शुद्धब्रह्मज्ञानार्थमन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेति पञ्चसु कोशेषु अपारमार्थिकब्रह्मत्वप्रतिपादनमुपाय । यथा वारुन्धतीज्ञानार्थं स्थूलनक्षत्रे अपारमार्थिकारुन्धतीत्वबोधनम् । तथा पारमार्थिकाखण्डवाक्यबोधार्थमेते वर्णपदवाक्याखण्डपदस्फोटा उपाया । तदुक्तम् । उपाया शिक्षमाणाना बालानामुपलालना. । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा तत सत्य समीहते इति । सुप्तिङन्त पदमिति एकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यक वाक्यमिति पदवाक्यलक्षणाक्रान्तवर्णसमूहस्य वर्णस्य वा प्रकृतिप्रत्ययरूपस्य व्याकरणेन गृहीतशक्तिकस्य पच् तिप् इत्यादिकस्य वाचकत्वे वर्णस्फोट । ते च प्रयोगसमवायिन विसर्गतिवादय । न तु तत्स्थानित्वेन कल्पिता सकारलकारादय । तेषामनियतत्वात् । तथाहि । विसर्गेण रो स्मरण तेन सो । एव णला तिप स्मरण तेन लकारस्य, एव च गौरव स्पष्टमेव । किं च स्थान्यादेशज्ञानशून्यस्यावैयाकरणस्यादेशमात्रादवबोधापत्तेश्च । एव च स्थान्येव वाचको लाघवात् न त्वादेशो गौरवादिति तार्किकोक्तमपास्तम् । विपरीतगौरवापत्ते । अथ तार्किकाणा पदस्फोटत्वेनाभिमत. । शक्त पदमिति तै स्वीकृतत्वात् । तच्च मानाभावात् फलाभावात्त्वमन्यविरोधाच्चायुक्तमिति शाब्दिका । तथाहि । शक्त पद चतुर्धा रूढ यौगिक योगरूढ यौगिकरूढ चेति । गौ. पाचक पङ्कजमश्वकर्ण इति क्रमेणोदाहरणानि । तत्र पाचक इति यौगिकोदाहरणे यच्छक्त पद पच् अक इति न तद्यौगिक, समुदायस्तु यद्यपि यौगिकस्तथापि न शक्त । एव च शक्त पद यौगिकमित्यविचारिताभिधानम् । विशिष्टशक्त्यभावे सति व्याकरणबोधितार्थप्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपसुबन्ततिङन्तपदत्व

भावात्। यथा पुण्यपापोभयजनिकार्थसृष्टिरीश्वरकर्तृका तथैव साध्वसाधूभयविधशब्दसृष्टिरपीश्वरकर्तृकैव। तथा च भ्रम इति अयुक्तमेव। न च तटस्थपालस्यानुमितिभ्रम साधुशब्दे सा वासाधुशब्देष्वपि। शक्त्यनुमापकसामग्रीसत्वेन बाधकाभावेन च भ्रमत्वायोगात्। नन्वसाधुष्वपि शक्तिस्वीकारे शक्तिमत्व साधुत्वमिति तार्किकलक्षणाक्रान्तत्वात्साधुत्वापत्ति। तथा च न म्लेच्छितवै नापभाषितवै इति निषेधानवकाश इति चेन्न। लाक्षणिकानामसाधुतापत्तेः। न च वृत्तिमत्व तत्। शक्तिलक्षणान्यतरत्वानिवेशे गौरवात्। तस्मात्पुण्यजनकतावच्छेदकजातिविशेष साधुत्व प्रत्यवायजनकतावच्छेदकथासाधुत्वम्। यद्वा व्याकरणयोग्यत्व साधुत्व तद्भिन्नत्वमसाधुत्वम्। तथा चैक शब्द सम्यग् ज्ञात सुप्रयुक्त स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति व्याकरणेनार्थविशेषे प्रकृतिप्रत्ययेन व्युत्पादित इति ज्ञात: । तादृशार्थविशेषे प्रयुक्त:। तेन गोणीशब्दस्य गोण्यामेव साधुत्व न गवि। विनिगमनाविरह इत्यपि न युक्तम्। अन्यतरपक्षपातिनी युक्तिर्हि विनिगमना। सा च ज्ञानस्य पूर्वाभिव्यक्तिरूपा प्रकृतेरिति। अत एवेश्वरज्ञान शक्तिरिति वर्द्धमानोपाध्याया। शाब्दिकास्तु बोधजनकत्व शक्ति। तच्चानादिबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्। तदुक्त हरिणा। इन्द्रियाणा स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा। अनादिरर्थै सम्बन्ध. शब्दाना योग्यता तथेति। तज्जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव योग्यता। न चागृहीतशक्तिकस्य शाब्दबाधानुदयाच्छाब्दबोधे शक्तिग्रहस्य हेतुत्वाद् बोधोत्तर शक्तिग्रह. श क्तिग्रहोत्तर बाध इति अन्योन्याश्रय। व्याकरणकोशादिना शक्तिग्रहात्। अन्यथेश्वरेच्छाशक्तिरिति पक्षेपि शक्तिग्रहोत्तर बोध बोधोत्तर शक्तिग्रह इति अन्योन्याश्रयस्य तुल्यत्वात्। यद्वा शब्दार्थयोरनादिसम्बन्ध. शक्ति मम तु प्रतिभाति। शक्ति· सामर्थ्य यथा दीपादौ तेजसि प्रत्यक्षग्राहकत्वसामर्थ्य वन्ह्यादौ दाहकत्वसामर्थ्यमिन्द्रियादौ विषयप्रकाशन, तत्स्वरूपसदेवोपयुज्यते न तु ज्ञातम्। एव शब्देपि प्रत्यक्षग्राहकत्वसामर्थ्य स्वरूपसदेवोपयुक्त न तु ज्ञातम्। न चागृहीतशक्तिकस्यापि बोधापत्ति। सन्निकर्षादिवत् बोधाभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगि तात्पर्यग्रहाभावात्। न च नानार्थेष्वेव तात्पर्यग्रहस्य कारणत्वमिति चेत्। सत्यम्। शाब्दिकमते सर्वस्य नानार्थत्वात्। अत एव इन्द्रियादिजिति सूत्रे भाष्ये इनेकशक्ते:शब्दस्येत्युक्तम्। अनेकेष्वनेका वा शक्तिरस्येति विग्रह·। अवच्छेदकभेदे शक्तिभेद इति तार्किकादिसिद्धान्त·। लाघवाच्छक्तिरेकैवेति शाब्दिकराद्धान्त.। न चान्यायश्चानेकार्थत्वमिति वाच्यम्। भवन्मतेपि तुल्यत्वात्। एतावान् पर भेद त्वन्मते वृत्तिभेदेन मन्मते तु एकया वृत्त्या। न च त्वन्मते [illegible]। इत्यादि। यथा भर्वाद्रि· सर्वानुभवसिद्धापि व्यञ्जना त्वयापि स्वीक्रियते। तत्र च त्वन्मतेऽ[illegible]

ऽदृष्टकल्पनमन्यतोऽपि लाघवात्क्लृप्तस्यैव निर्वाहे लक्षणोच्छेदापत्तेरदूषकत्वात् । वस्तुत एकशक्त्यैव निर्वाहे अनेकशक्तिकल्पनमन्याय्यमित्येव तदर्थः । अर्थपदस्य वृत्तिपरत्वात् । अन्याय्यत्वस्य लाघवमूलत्वात् । न चानन्यलभ्य शब्दार्थ इति वाच्यम् । तस्य लक्षणया लभ्ये शक्तिकल्पनमन्याय्यमिति नार्थः, किन्तु संसर्गमर्यादया सिद्धे शक्तिकल्पनमयुक्तमिति तदर्थात् । एवं च शाब्दिकानां शब्दवद्वन्हौ अतिरिक्तशक्तिस्वीकारः । तार्किकाणां तु शब्दे शक्तिस्वीकारः, वन्हौ तु नेत्यर्द्धजरतीयस्वीकारोऽनुचितः । न चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावेनोपपत्तौ तत्स्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । गुरुभूतविशिष्टस्य कारणतावच्छेदकत्वस्वीकारापेक्षया लघुभूतस्वीकृतातिरिक्तशक्तिसम्बन्धस्यैवोचितत्वात् । किञ्च शाब्दिकमते भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यम् । गुणत्वद्रव्यत्वादिना भेदेऽपि गुणं विना द्रव्यानुपलम्भाद् द्रव्यं विना गुणानुपलम्भाच्च तयोस्तादात्म्यम् । एवं च समवायो यत्र तत्र तादात्म्यमिति व्यवहारः । तथा च तैः गुणं प्रति घटस्य पूर्ववर्तित्वासम्भवेन कारणत्वाभावादन्यथानुपपत्त्या विशिष्टस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य गुणविशिष्टघटं प्रति गुणविशिष्टकपालस्य कारणत्वमिति स्वीकृतम् । तार्किकैस्तु विशिष्टस्य कारणतानवच्छेदकत्वाद्विशिष्टस्य कारणत्वासम्भवान्निर्गुणघटोत्पत्तिः स्वीकृता, तत्र च गुणाश्रयत्वरूपद्रव्यत्वलक्षणानाक्रान्तत्वाद् गुणसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति निष्कर्षः कृतः सोऽयुक्त इति मम भाति । तथाहि । प्रतिबन्धकोत्तेजकाभ्यां वन्हौ शतापि शक्तिरुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य कारणत्वस्वीकारातिरिक्ता शक्तिः खण्डिता शब्दे च सा स्वीकृता । एवं विशिष्टस्य तत्र अवच्छेदकत्वं स्वीकृत्येह नेत्युक्त्वा यन्निर्गुणघटोत्पत्तिः स्वीकृता । सर्वेषामनुभ-

चलगुणस्यासत्वेन च केवलगुणसाक्षात्कारासम्भवः। तस्माद् द्रव्यविशिष्टगुणसाक्षात्कारजनकत्वं तयोः। न तु गुणविशिष्टद्रव्यसाक्षात्कारजनकत्वम्। अनुभवेन तथैव शक्तत्वभयनात्। चक्षुरिन्द्रियत्वगिन्द्रिययोस्तु गुणविशिष्टद्रव्यं द्रव्यविशिष्टो वा गुण इत्युभयविधसाक्षात्कारजनकत्वम्। विस्तरस्तु मत्कृतशब्दार्थतर्कामृते द्रष्टव्यः गौरवभयान्नेह तन्यतइति दिक्। प्रकृतमनुसरामः। असाधुशब्दस्य वाचकत्वेपि व्याकरणप्रतिपाद्यत्वाभावात्स्फोटत्वाभावः। तदन्तर्गतवर्णानां तु एकाक्षरकोशावधृतशक्तिकानामर्थान्तरप्रकाशकत्वे पदस्फोट इति पदस्फोटे विवेचयिष्यते। अनुकरणशब्दानां तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षया ऽनुकार्यरूपार्थप्रतिपादकत्वात् स्फोटत्वम्। ननु साध्वनुकरणस्य साधुत्वेन स्फोटत्वेप्यसाध्वनुकरणस्यासाधुत्वात्कथं स्फोटव्यवहार इति चेन्न। असाध्वनुकरणस्यापि साधुत्वस्वीकारात्। दैत्यैर्हे ऽरय इति प्रयोक्तव्ये हे ऽलय इति प्रयुक्त, तदनुकरणं हेलयो हेलय इति कुर्वन्तो न पराबभूवुरिति न वाक्येपि तस्यासाधुत्वम्। तथा यद्वानः तद्वानः भवतु इत्यर्थे यर्वाणस्तर्वाण. भवतु इति प्रयुक्त तदनुकरणं कुर्वन्तो यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुरिति न वाक्येपि तस्यासाधुत्वं कस्यापि सम्मतम्। तस्माद्द्वयोरनुकरणस्य साधुत्वं सर्वसम्मतम्। तत्र यदा तयोरभेदविवक्षा तदार्थप्रकाशकत्वाभावान्न स्फोटत्वम्। शुद्धब्रह्मज्ञानाय सर्वबहिर्भूतान्नमयकोशवदस्पष्टवानययोधनाय वर्णस्फोट इति दिक्। इति वर्णस्फोटः॥ अथ पदस्फोटो वर्णस्फोटापेक्षया अन्नमयकोशापेक्षयान्तरङ्गप्राणमयकोशवदन्तरङ्गो निरूप्यते। अन्तरङ्गत्वं तु साक्षाद्बोधपटकत्वेन। वर्णस्य बहिरङ्गत्वं पदनिष्ठत्वद्वारा तत्पटकत्वम्। पदस्फोटो द्विधा सखण्डो ऽखण्डश्च। व्यवहारादिना पदे एव शक्तिग्रहात्। तत्र यो ऽस्माकं सखण्डपदस्फोट. पचति रामः इत्यादिसुबन्ततिङन्तरूपः, शक्तं पदमिति मते॥ एव वाक्यस्फोटस्तार्किकाणाम्॥ अथाखण्डपदस्फोटो निरूप्यते॥ स च सर्वैः पदस्थितवर्णैर्व्यज्यते। स चार्थप्रत्यायक इति शाब्दिकसिद्धान्तः। न च प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं नास्ति अन्यथा शब्दं वेत्तीत्यनार्थं वेत्तीति प्रत्ययापत्तेरिति अणुदित्सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तस्य सामान्यतः प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं नास्तीति नार्थ.। किन्तु शब्दसंज्ञया प्रतीतस्य शब्दस्येति। प्रकरणानुरोधेन तस्य सङ्कोचात्। एवञ्च रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्यार्थप्रत्ययानापत्तिमाशङ्क्य तत्रापि सूक्ष्मोच्चारणमस्त्येवेति नव्योक्तमपास्तम्। अनुभवविरोधाच्च। यत्त्वत्र तार्किकवेदान्तिनः। यावद्वर्णव्यङ्ग्यो वा यत्किञ्चिद्वर्णव्यङ्ग्यो वा चरमवर्णव्यङ्ग्यो वा सः। न तावदाद्यः। आशुविनाशिनां मेलनासम्भवात्। न द्वितीय.। मशब्देनैव व्यञ्जिते स्फोटे टवर्णवैयर्थ्यम्। न तृतीयः। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितच-

रमवर्णेनैवार्थप्रतीतिसिद्धौ किं स्फोटेनेति । तन्न । वर्णानामाशुविनाशित्वे मानाभावात् । न चोत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इति प्रतीतिर्मानम् । तस्माच्चाकाश सम्भूत इतिवदाविर्भावतिरोभावेनाप्युपपत्तेः । अनन्तप्रागभावध्वंसकल्पने गौरवाच्च । अनित्यत्वेपि वर्णानुभवजन्यसंस्कारजन्यस्मृतौ मेलनसम्भवात् । द्वितीयपि न द्वितीयादिवर्णवैयर्थ्यम् । पशब्दोच्चारणे किं पस्फोट उत पटस्फोट उत पट स्फोट इति सन्देहनिवर्तकत्वेन सार्थक्यात् । तृतीये यथा पटपदशक्यः विजातीयतन्तुद्वयोगविशिष्टचरमसंयोगस्यैव पटकार्यकारित्वेपि अतिरिक्तो ऽवयवी स्वीक्रियते तथा मयापि स्वीक्रियते । न च तथानुभवादतिरिक्तः । पटस्फोटेपि तुल्यत्वात् । गौरवाच्च । स्फोटे तु लाघवं कथमिति चेच्छृणु । ध्वनिभिरेव स्फोटो व्यज्यते । एवञ्चानन्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पना नदी दीन सरो रस जरा राजेत्यादौ भिन्नार्थप्रतीत्यर्थमानुपूर्व्या पूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णस्य कारणता न न वाच्येत्यतिलाघवम् । त्वया तु तद्वाच्यमिति गौरवम् । एतावत्प्रघट्टकेन वर्णातिरिक्तः वर्णव्यङ्ग्यः चैतन्ये सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिरिति शब्दब्रह्मरूपोतिरिक्त स्फोटस्तार्किकादिदूषणाभासानिरसनपूर्वको व्याख्यात । प्रकारान्तरेणाप्युच्यते । अखण्डपदस्फोटो नातिरिक्तः । यत्तु तार्किकादिभिर्यौगिकं योगरूढं च पदमित्युच्यते पाचकः पङ्कजमित्यादि तदेवास्माभिः सखण्डपदस्फोटत्वेन व्यवह्रियते । खण्डशक्त्यनुसन्धानपूर्वककोशादिना समुदायशक्तिग्रहात् । यस्य तु व्याकरणज्ञानशून्यस्य केवलव्यवहारेण समुदायशक्तिग्रहस्तस्य एवाखण्डपदस्फोट । यत्तु रूढं पदं मणिनूपुरादि वनं इत्यादि तत्सर्वेषामपि अखण्डपदस्फोटत्वेनाभिमतम् । तत्र सर्वेषामपि अवयवार्थज्ञानाभावविशिष्टव्यवहारेण समुदाये शक्तिग्रहात् । एवञ्च रूढयौगिकपदयोः सखण्डाखण्डस्फोटयोश्च पर्यायत्वे नाममात्रे विवाद इति दिक् । एवञ्च तार्किकादीनां दूषणाभासा गर्भस्रावेणैव पराहता इति दिक् । नहि तार्किकादितर्का एव सत्तर्का इति नियम । तत्रापि बहुशो ऽनुभवाविपर्यासत्सकार्यदर्शनात् । तथाहि । विशिष्टस्य कार्यत्वकारणत्वेनैव सिद्धौ निर्गुणघटोत्पत्तिरयुक्तेति पूर्वमुक्तम् । तथा रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमाद् घटस्य प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या स्वीक्रियमाणातिरिक्तञ्चित्ररूपमिति कल्पनाप्ययुक्तैव । तादृशनियमे प्रमाणाभावात् । अस्तु वा नियमः । तथापि तत्तद्द्रव्यावच्छिन्नतत्तदवयवसन्निकर्षसहितचरमरूपावच्छिन्नचरमावयवसन्निकर्षेणैव पटसाक्षात्कारसिद्धौ अतिरिक्तचित्ररूपस्वीकारे गौरवात् । एवं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्तस्य चायं घट इत्यादावसम्भवात् घटघटत्वयोः सम्बन्धानवगाहिनिर्विकल्पकज्ञानकल्पनाप्ययोग्यत्वादयुक्तैव । नित्यसम्बन्धाति-

रिक्तसंयोगसम्बन्धदाचैव तत्करपना दण्डीपुरुष इत्यादौ, न तु अयं घट इत्यादौ । तत्र विशिष्टज्ञानस्यैव जायमानत्वात् । एवञ्च निर्विकल्पकज्ञानं न स्वीकार्यमिति महल्लाघवम् । एवमखण्डसखण्डभेदेन कालद्वैविध्यकल्पनमप्ययुक्तमेव । अखण्डस्य व्यवहारानाधायकत्वात् । न च जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मत इति जगदाधारत्वेन जनकत्वेन च तत् स्वीकारः । ईश्वरस्यैव तत्प्रसिद्धत्वात् । न च पदार्थखण्डने दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इत्यादिना ऽस्माभिस्तदुक्तमिति वाच्यम् । तत्र दिक्कालयोरेव विशिष्येश्वराभेद उक्तः । न च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिविरुद्धः । तथा यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिभिर्जगत्कर्तृत्वं जदाधारत्वं चेश्वरस्यैव न तु कालस्य । तेन जन्यानां जनकः काल इत्यस्य पृथिव्यादिसप्तपदार्थानामपीश्वराभेदेन विशिष्योभयोरेव तदभेदप्रतिपादनस्य चायुक्तत्वात् । एवं खण्डकालोऽप्ययुक्तः । सूर्यगतिविशेषरूपोपाधिभेदेन हि खण्डकालः । एवञ्च सूर्यगतिविशेषस्यैवास्तु खण्डकालत्वं किन्तदतिरेकेण । तथा च खण्डकालस्य क्रियात्वम् । एवं पीलुपाकवादिभिः परमाणौ पाकं स्वीकृत्य श्यामघटनाशे रक्तघटोत्पत्तिः स्वीकृता, तत्र चक्रदण्डादिनिमित्तकारणाभावात्कथमुत्पत्तिः । निमित्तकारणं विनापि तत्स्वीकारे दण्डचक्रादीनां निमित्तकारणतैवोच्छिद्येत । एवं विधानेकानुभवानारूढगुरुभूततर्काश्रयणं लाघवमूलातिरिक्तलाखण्डस्फोटखण्डनं दूषणाभासैरनुचितमिति दिक् । वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात्पदस्फोटं निरूप्य वाक्यस्फोटो निरूप्यते । स चाखण्डसखण्डभेदेन द्विधा । तत्राखण्डः पदातिरिक्तो ऽखण्डपदव्यङ्ग्यो लाघवात्स्वीक्रियते । तच्चाखण्डपदस्फोटे निरूपितम् । अन्यच्चाकाङ्क्षायोग्यतासत्तीनां कारणता न वाच्येति महल्लाघवम् । सखण्डस्तु प्रसिद्ध एव । यद्वा । हरेऽवेत्यादौ एकादेशे कृते पदविभागे दुर्वारे तत्राखण्डवाक्यस्फोटोऽन्यत्र सखण्ड इति विवेकः । एवञ्च दूषणानां गर्भस्राव एव । तत्र वाक्यं नामैकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकम् । यथा पचति भवतीति । तत्रापि पचतीत्यस्य विशेष्यत्वेपि मुख्याविशेष्यत्वाभावान्नाव्याप्तिः । तार्किकास्तु पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये ऽर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति मिमांसासूत्रमुपन्यस्य विशेष्यभूतभावनैकत्वादिति अर्थैकत्वादित्यस्य तेषामर्थं त्यक्त्वा तात्पर्यविषयैक्यमिति स्वयं तदर्थं व्याख्याय प्रत्यक्षानुमानयोरेकवाक्यत्वमुक्तम् । स्वातन्त्र्ये यत्सङ्गतिमत्तदेकं वाक्यमिति वक्तव्यं न तु यत्किंचिदर्थकल्पनमुचितं दोषदुष्टञ्च । तथाहि । पठनतात्पर्ये यथैव देवदत्तः पठति तव पुत्रस्तथैव पठतीत्यत्राप्येकवाक्यतापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । समानवाक्यत्वात्तआदेशापत्तेः । तथा स्योनन्ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति सदनप्रतिपादकोमन्त्रः ।

रमवर्णेनैवार्थप्रतीतिसिद्धौ किं स्फोटेनेति । तन्न । वर्णानामाशुविनाशित्वे मानाभावात् । न चोत्पन्नो गकारः नष्टो गकार इति प्रतीतिर्मानम् । तस्माच्चाकाशः सम्भूत इतिवदाविर्भावतिरोभावेनाप्युपपत्तेः । अनन्तप्रागभावध्वंसकल्पने गौरवाच्च । अनित्यत्वेपि वर्णानुभवजन्यसंस्कारजन्यस्मृतौ मेलनसम्भवात् । द्वितीयपि न द्वितीयादिवर्णवैयर्थ्यम् । पशब्दोच्चारणे किं पस्फोट उत पटस्फोट उत पट स्फोट इति सन्देहनिवर्तकत्वेन सार्थक्यात् । तृतीये यथा पटपदशब्दयः विजातीयतन्तुसंयोगविशिष्टचरमसंयोगस्यैव पटकार्यकारित्वेपि अतिरिक्तो ऽवयवी स्वीक्रियते तथा मयापि स्वीक्रियते । न च तथानुभवादतिरिक्तः । पटस्फोटेपि तुल्यत्वात् । गौरवाच्च । स्फोटे तु लाघवं कथमिति चेच्छृणु । ध्वनिभिरेव स्फोटो व्यज्यते । एवञ्चानन्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पना नदी दीन सरो रस जरा राजेत्यादौ भिन्नार्थप्रतीत्यर्थमानुपूर्व्यां पूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णस्य कारणता च न वाच्येत्यतिलाघवम् । त्वया तु तद्वाच्यमिति गौरवम् । एतावत्प्रपञ्चकेन वर्णातिरिक्तः वर्णव्यङ्ग्यः चैतन्ये सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिरिति शब्दब्रह्मरूपोतिरिक्त स्फोटस्तार्किकादिदूषणाभासानिरसनपूर्वको व्याख्यातः । प्रकारान्तरेणाप्युच्यते । अखण्डपदस्फोटो नातिरिक्तः । यत्र तार्किकादिभिर्यौगिक योगरूढ च पदमित्युच्यते पाचकः पङ्कजमित्यादि तदेवास्माभि सखण्डपदस्फोटत्वेन व्यवह्रियते । खण्डशक्त्यनुसन्धानपूर्वककोशादिना समुदायशक्तिग्रहात् । यस्य तु व्याकरणज्ञानशून्यस्य केवलव्यवहारेण समुदायशक्तिग्रहस्तस्य स एवाखण्डपदस्फोटः । यत्तु रूढ पद मणिनूपुरादि व. न इत्यादि तत्सर्वेषामपि अखण्डपदस्फोटत्वेनाभिमतम् । तत्र सर्वेषामपि अवयवार्थज्ञानाभावविशिष्टव्यवहारेण समुदाये शक्तिग्रहात् । एवञ्च रूढयौगिकपदयोः सखण्डाखण्डस्फोटयोश्च पर्यायत्वे नाममात्र विवाद इति दिक् । एवञ्च तार्किकादीनां दूषणाभासा गर्भस्रावेणैव पराहता इति दिक् । नहि तार्किकादितर्का एव सत्तर्का इति नियम । तत्रापि बहुशो ऽनुभवाविषयासत्तर्कादर्शनात् । तथाहि । विशिष्टस्य कार्यत्वकारणत्वेनैव सिद्धौ निर्गुणघटोत्पत्तिरयुक्तेति पूर्वमुक्तम् । तथा रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमाद् घटस्य प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या स्वीक्रियमाणातिरिक्तं चित्रं रूपमिति कल्पनाप्ययुक्तैव । तादृशनियमे प्रमाणाभावात् । अस्तु वा नियमः । तथापि तत्तद्द्रव्यावच्छिन्नतत्तदवयवसन्निकर्षसहितचरमरूपावच्छिन्नचरमावयवसन्निकर्षेणैव घटसाक्षात्कारसिद्धौ अतिरिक्तचित्ररूपस्वीकारे गौरवात् । एवं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाद्यस्य चायं घट इत्यादावसम्भवात् घटघटत्वयोः सम्बन्धानवगाहिनिर्विकल्पकज्ञानकल्पनाप्ययोग्यत्वादयुक्तैव । नित्यसम्बन्धाति-

रिक्तसंयोगसम्बन्धद्वावेव तत्कल्पना दण्डीपुरुष इत्यादौ, न तु अयं घट इत्यादौ। तत्र विशिष्टज्ञानस्यैव जायमानत्वात्। एवञ्च निर्विकल्पकज्ञानं न स्वकार्यमिति महल्लाघवम्। एवमखण्डखण्डभेदेन कालद्वैविध्यकल्पनमप्ययुक्तमेव। अखण्डस्य व्यवहारानाधायकत्वात्। न च जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मत इति जगदाधारत्वेन जनकत्वेन च तत् स्वीकारः। ईश्वरस्यैव ॥ प्रसिद्धत्वात्। न च पदार्थखण्डने दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इत्यादिना ऽस्माभिस्तदुक्तमिति वाच्यम्। तत्र दिक्कालयोरेव विशिष्येश्वराभेद उक्तः। स च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिविरुद्धः। तथा यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिभिर्जगत्कर्तृत्वं तदाधारकत्वं चेश्वरस्यैव न तु कालस्य। तेन जन्यानां जनकः कालः इत्यस्य पृथिव्यादिसकलपदार्थानामपीश्वराभेदेन विशेष्ययोरेव तदभेदप्रतिपादनस्य चायुक्तत्वात्। एवं खण्डकालोऽप्ययुक्तः। सूर्यगतिविशेषरूपोपाधिभेदेन हि खण्डकालः। एवञ्च सूर्यगतिविशेषस्यैवास्तु खण्डकालत्वं किन्तदतिरेकेण। तथा च खण्डकालस्य क्रियात्वम्। एवं पीलुपाकवादिभिः परमाणौ पाकस्वीकृत्य श्यामघटनाशः रक्तघटोत्पत्तिः स्वीकृता, तत्र चक्रदण्डादिनिमित्तकारणाभावात्कथमुत्पत्तिः। निमित्तकारणं विनापि तत्स्वीकारे दण्डचक्रादीनां निमित्तकारणतैवोच्छिद्येत। एवं विधानेकानुभवानारूढगुरुभूततत्कार्याश्रयणं लाघवमूलातिरिक्ताखण्डस्फोटखण्डनं दूषणाभासैरनुचितमिति दिक्। वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात्पदस्फोटं निरूप्य वाक्यस्फोटो निरूप्यते। स चाखण्डसखण्डभेदेन द्विधा। तत्राखण्डः पदातिरिक्तो ऽखण्डपदव्यङ्ग्यो लाघवात्स्वीक्रियते। तच्चाखण्डपदस्फोटे निरूपितम्। अन्यच्चाकाङ्क्षायोग्यतासत्तीनां कारणता न धार्येति महल्लाघवम्। सखण्डस्तु प्रसिद्ध एव। यद्वा। हरेऽवत्यादौ एकादेशे कृते पदविभागो दुर्वारस्तत्राखण्डवाक्यस्फोटोऽन्यत्र सखण्ड इति विवेकः। एवञ्च दूषणानां गर्भस्राव एव। तत्र वाक्यं नामैकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकम्। यथा पचति भवतीति। तत्रापि पचतात्यस्य विशेष्यत्वेपि मुख्यविशेष्यत्वाभावान्नाव्याप्तिः। तार्किकास्तु पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये ऽर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति मीमांसासूत्रमुपन्यस्य विशेष्यभूतभावनैकत्वादिति अर्थैकत्वादित्यस्य तेषामर्थं त्यक्त्वा तात्पर्यविषयैक्यमिति स्वयं तदर्थं व्याख्याय प्रत्यक्षानुमानयोरेकवाक्यत्वमुक्तम्। स्वातन्त्र्ये यत्सङ्गतिमत्तदेकं वाक्यमिति वक्तव्यं न तु यत्किंचिदर्थकल्पनमुचितं दोषदुष्टञ्च। तथाहि। पठनतात्पर्ये यथैव देवदत्तः पठति तथ पुलस्तथैव पठतीत्यनाप्येकवाक्यत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। समानवाक्यत्वात्तआदेशापत्तेः। तथा स्योनन्ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति सदनप्रतिपादकोमन्त्रः।

प्रत्यक्षप्रन्थवत्।तस्मिन्सीदामृतेप्रीतीतिष्ठमीहीणां मेधसुमनस्यमान इति सादनप्रतिपादकोमन्त्रः। अनुमानवत्। प्रमाणनिरूपणत्वयागाङ्गनिरूपणं तात्पर्यविषयः। एवमनुमानस्य प्रत्यक्षापेक्षत्वेपि प्रत्यक्षस्य तदनपेक्षत्ववत् सादनप्रतिपादकमन्त्रस्य सदनप्रतिपादकापेक्षत्वेपि सदनप्रतिपादकस्य न तदपेक्षत्वम् । एवं चानयोरप्येकवाक्यत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । अर्थैक्यादित्यस्य भवदुक्तप्रत्युदाहरणविरोधात् । किं चेयं पदैकवाक्यता उत वाक्यैकवाक्यता उत ग्रन्थैकवाक्यता । नाद्यः । क्रियाकारकाणामेव तत्सम्भवात् । तयोरेव परस्परमाकांक्षासम्भवात् । उभयाकांक्षायामेव तत्सम्भवेनान्यतराकाङ्क्षाया तदसम्भवाच्च । न द्वितीयः । इतरनिरपेक्षतया सिद्धेनैकवाक्येन सापेक्षेतरवाक्यस्यान्वयो हि सा । प्रकृते च वाक्यसदर्भरूपग्रन्थयोरेव सा । न तु वाक्ययोः । अनुमानस्थितवाक्यानां परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यादिवाक्यानां प्रत्यक्षवाक्याकाङ्क्षाभावात् । आसत्त्यभावाच्च । किं च वाक्यैकवाक्यता हि प्रकरणम् । अन्यतराकाङ्क्षाप्रकरणमिति तल्लक्षणात् । तस्याप्येकवाक्यत्वस्वीकारे वाक्यात्प्रकरणस्य दुर्बलत्वप्रतिपादकश्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणेत्यादिबलाबलाधिकरणविरोधः । न तृतीयः । प्रत्यक्षानुमानयोराकाङ्क्षा आर्थी न तु शाब्दी । तस्मादत्र सूत्रलिखनं यत्किंचिदर्थकल्पनमनुचितम् । शिरोमणिग्रन्थस्तु यद्यत्सङ्गतिमत्तदेकवाक्यमित्यनेनैव सिद्धत्वादिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । व्यवहारेण वाक्ये शक्तिग्रहाद्वाक्यस्यैव वाचकत्वाद्वाक्यस्फोटः । न च पूर्वं गृहीतापि वाक्ये शक्तिरावापोद्वापाभ्यां त्यक्त्वा पदे गृह्यतइति वाच्यम् । एवं सति पदार्थज्ञानम्प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतापत्तौ वाक्यार्थज्ञानम्प्रति पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वमिति सर्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेः । वाक्यस्फोटो द्विधा । सखण्डो ऽखण्डश्च । अखण्डो द्विधा । वर्णातिरिक्तो ऽनतिरिक्तश्च । यदा वर्णा न स्वीक्रियन्ते गौरवात्, लाघवात् ध्वनिभिरेवाखण्डो वाक्यस्फोटो व्यज्यते इति मतं, तदातिरिक्तः । अस्मिन्पक्षे वर्णाभावेन यावद्वर्णव्यङ्ग्य इत्यादिदूषणाभासा गर्भस्रावेणेव पराहताः । यदा तु ध्वनिभिर्वर्णा व्यज्यन्तइति मतं तदा घटमानयेति सखण्डवाक्यस्फोटः । क्रियाकारकयोर्विभागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । हरेव विष्णोवेत्यादौ एकादेशे कृते प्रातिपदिकाख्यातयोर्विभागाशक्यतयानातिरिक्तवाक्यस्फोटः क्रियाकारकज्ञानशून्यस्यावैयाकरणस्य घटमानयेत्ययमपि अनतिरिक्ताखण्डवाक्यस्फोट एव । पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेत्ययमखण्डातिरिक्तवाक्यस्फोटप्रकाशः । यथा वर्णे अवयवा न सन्ति तथेत्यर्थः । पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादावपि अखण्डसखण्डातिरिक्तानतिरिक्तत्वं पूर्ववदेव यो-

द्रव्यम् । मृगकर्तृकवर्तमानधावनक्रियाया दशिक्रियायां कर्मतासम्बन्धेनान्वयः । देवदत्तकर्तृकपचिक्रियाया वर्तमानभवनक्रियायामन्वयः । तदुक्तम् । सुबन्तं हि यथानेकं तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणमिति ॥ यत्तु धावनानुकूलकृतिमान् मृग इति प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोध इतिपक्षे मृगस्य दशिधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वात् द्वितीयापत्तिः । तामित्यध्याहारे च वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्य पश्य लक्ष्मणपम्पायां बक परमधार्मिक इत्यादाविव वाक्यार्थस्य कर्मत्वान्न वाक्यभेद इति कैश्चित्समाहितम् । तन्मुधैव । अन्तरङ्गधावनक्रियानिरूपितमृगस्य कर्तृत्वात्तस्य चाख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमोत्पत्तौ बहिर्भूतदशिधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वेपि अन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारबाधे मानाभावेनैव शाब्दक्ष्च श्रमांसादिभ क्षुदुपहन्तुमीतवदुपपत्तेः । एवञ्चात्र प्रथमान्तविशेष्यकपक्षेपि शाब्दिकदूषणाभावेपि एकदेवदत्तकर्तृकपचिक्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थे पचतिभवतीत्येकवाक्यतानापत्तेः । न च पाकानुकूलकृतिमान्देवदत्तो भवतीत्यर्थं निष्पन्ने सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेन क्रियाया एव कर्तृत्वं भविष्यति । एकवाक्यतायां फलाभावाच्च । न च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति निघातः फलम् । तिङ्ङतिङ इति अतिङ्ग्रहणेन तदभावात् । सत्यम् । त्वत्सम्बन्धिनी देवदत्तकर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थे देवदत्तः पचति ते भवतीति प्रयोगे समानवाक्यत्वाभावेनादेशानापत्तेः । अनेकदेवदत्तकर्तृकैका पचिक्रियेत्यर्थे देवदत्ताः पचन्ति भवतीति प्रयोगोपि न स्यात् । अनेककर्तृत्वेन भवतीत्यत्र बहुवचनापत्तेः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र निघातरूपप्रयोजनसत्वाच्च । किञ्चात्र वाक्यार्थस्य कर्मत्वमिति तात्कालोक्तं न युक्तिमत् । तथाहि । वाक्यार्थोतिरिक्तोनतिरिक्तो वा । नाद्यः । तस्य वृत्त्यनुपस्थापितत्वेन दशिक्रियाया कर्मतयान्वयानुपपत्तेः । वृत्त्युपस्थापितस्यैव शाब्दबोधविषयत्वनियमात् । अन्यथा घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशस्यापि शाब्दबोधविषयत्वापत्तेः । न द्वितीयः । विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य नामार्थस्य धात्वर्थेन सममभेदसम्बन्धेनान्वयो व्युत्पन्नः । अन्यथौदनं पचतीत्यापत्तेः । न चात्र वाक्यार्थस्य कर्मत्वं न नामार्थस्येति वाच्यम् । रमणीय ओदनः पचतीत्यस्यानापत्तेः । पश्यलक्ष्मणपम्पायामित्यादौ तमिति पदाध्याहारेण वाक्यभेद एव । एवञ्च वाक्यार्थस्य कर्मत्वमित्यपि चरिताभिधानम् । एवं नीलो घटो भवतीति वाक्ये नीलकर्तृकभवनाश्रयो घट इति व्युत्पत्तिवादोक्तमपि न युक्तिमत् । नामार्थस्येत्यादिव्युत्पत्तिबाधे मानाभावात् । नीलो घटो भवनाश्रय इति बोधसम्भवाच्च । सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति विशेषणे नीले एव भवनस्यान्वयो म-

विष्यतीति दिक् । एवं तत्त्वमसि, सोयं देवदत्त इत्यादौ सखण्डाखण्डबोध्यम् । तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदवाच्यकरणविशिष्टचैतन्येनैक्यासम्भवादैक्यासिद्ध्यर्थं स्वरूपे जहदजहल्लक्षणातिरिक्ता । नन्वनयोरैक्ये किं मानम् । न च नामार्थेति व्युत्पत्तिः । तस्या नामार्थयोरेवाभेदान्वय, उत नामार्थयोरभेद एवेति । नाद्यः । स्तोकं पचति देवी आमिक्षेत्यादौ व्यभिचारात् । नान्त्यः । घटपटौ इत्यादौ व्यभिचारात् स्यात्सम्भवति सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यमन्याय्यमिति न्यायतमूलकौ ह्यसत्यम् । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेदनिन्दापूर्वकाभेदप्रतिपादकश्रुतिमानम् । न च तत्रापि य नाना इव पश्यति स मृत्योर्मृत्युमाप्नोति यः वस्तुतः नानात्वं पश्यति स नेवातीवशब्दात्प्रतीयमानार्थेन भेदस्यैव प्रतीतेः किञ्च राजपुरुष इत्यनेन तस्य स्वामिति षष्ठीसमासेनापि भेदस्यैव प्रतीतेरिति वाच्यम् । छान्दोग्येऽपि सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यारभ्य तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारेणोपक्रमोपसंहारयोरेकरूपेण वेदतात्पर्यनिर्णायकेनैक्यस्य निर्णीतत्वात् । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति श्रुत्यापि ऐक्यावधारणात् । अस्मिन्पक्षे लाक्षणिकवाक्यस्फोटः । वस्तुतस्तु अयं वाचकवाक्यस्फोट एव । तथाहि । विशिष्टशक्त्युपस्थापितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वयानुपपत्तावपि विशेष्ययोः शक्त्युपस्थापितयोरभेदान्वये बाधकाभावः । यथा घटो नित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यायोग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः । यद्वा विशेष्य एव शक्तिः, विशेषणं तूपलक्षणम् । अस्मिन्पक्षे न कोऽपि दोषः । यद्वा यथा नानार्थस्थले संयोगादिनाभिधानियमनं तथाभेदान्वयानुरोधाद्विशेष्य एवाभिधानियमनम् । अस्तु वा लक्षणा सा च जहल्लक्षणा । तथा च विशेषणांशत्यागमात्रं न तु विशेष्येऽपि तस्या उपयोगः । शक्त्यैव तदुपस्थितिसम्भवात् । एवं सोयं देवदत्त इत्यत्रापि । तथा च जहदजहल्लक्षणोदाहरणमसङ्गतमिति दिक् । एवमेको वृक्षः पञ्च नौका भवन्तीति वाक्ये सखण्डाखण्डत्वे पूर्ववदेव बोध्ये । अत्र तार्किकाः । गृह्णाति वाचकः सङ्ख्यां प्रकृतिविकृतेर्नहीति वचनात्प्रकृत्यर्थपक्षगतमेकवचनमेव भूयात्सूत्रं भवतीत्याहुः । तदयुक्तम् । गृह्णातीत्यस्य चक्रव्यवसायविषयत्वात् । यथा सर्पाभवन्ति ब्राह्मणाः स्वद्रष्टारमहं मद्भवति त्वामित्यादौ वचनपुरुषयोः प्रकृतिगतयोरेव दर्शनात् । ननु सङ्कोचे किं मानम् । सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति भाष्यप्रयोग एव । उद्देश्यविधेयभावस्थले तु उद्देश्यगता सङ्ख्याऽऽख्यातप्रत्यये "ज्ञानानि चेत्प्रमाणं स्युः" इत्यादिषु । पुनरपि वाक्यं द्विधा । अध्यात्मकमनाध्यात्मकं च । द्वितीयं तूक्तम् । आद्यन्तु तदर्थौ शब्दार्थौ स-

भावात् । न हि स्वरूपसती अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् । किन्तु ज्ञाता । न च पूर्वमयोग्यतानिश्चयसत्वेन तज्ज्ञानमप्यस्त्येवेति वाच्यम् । वाक्यार्थबोधजन्यान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य पूर्वमभावात् । गङ्गा घोषाधिकरण नेति लौकिकज्ञानसत्वे गङ्गायां घोष इति वाक्याद्गङ्गाधिकरणको घोष इति बोधोत्तरमन्वयानुपपत्तिर्हि अनुभवसिद्धा । न च तस्याः पूर्वं ज्ञानं सम्भवति । न च भ्रमात्मको बोध इति तार्किकोक्तयुक्तिमत् । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्व योग्यताज्ञानस्य कारणत्व प्रकल्पनायम् । भ्रमात्मको बोधश्च कल्पनीय इति महद्गौरवम् । स्फोटवादिना नित्यमपि न कल्प्यमिति लाघवम् । वाक्यार्थबोधजन्यप्रत्ययस्तावेव तदस्वीकारात् । किञ्च नाद परमेश्वर इति बाधनिश्चये, सति सत्यमसति वाक्याद्बोधाभावे भ्रमात्मकबोधे वा न प्रमात्मक ज्ञान सम्भवति भ्रमात्मकबोधस्य प्रमात्मकबोधजननायोग्यत्वात् । एव दशमस्त्वमसीत्यनापि । ननु अनेकवर्णातिरिक्तानेकध्वनिव्यङ्ग्या ऽखण्डवाक्यस्फोट क पदार्थ इति चेत्, शृणु । यथा तार्किके पूर्वोक्तमदीत्या गत्यन्तरसम्भवेपि चित्ररूपमातिरिक्त स्वीक्रियते यथा शाब्दिके रेफद्वयाऽभागविशिष्ट एको वर्ण ऋतिन्दवा ऌति ऌत्रलत वातिके स्वीक्रियते यथा वा सिद्धमेतत् सङ्ख्यानत्वादेचोश्चान्तरभूयस्त्वादितिवार्तिके ऽनेकाचामेक्वर्णात्मकत्वमुक्तन्तथा मयापि अनेकध्वनिव्यङ्ग्य वाक्यात्मक एको वर्ण इति स्वीक्रियते । स च शब्दब्रह्मरूप । तन मतत्तय, शब्दब्रह्मेति शब्दार्थ शब्दमित्यपरे जगु । चैतन्यं सर्वभूताना शब्दब्रह्मेति मे मतिरिति ॥ शब्दब्रह्मेतिनिर्वचनेनापि तस्य यणत्व सिद्धम् । अनुमानादपि । तथाहि । अखण्डवाक्यस्फोट एकवर्णरूप श्रावणत्वात् । ध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वा । यन्नैव, तन्नैव यथापृथिव्यादि । अन्वयदृष्टान्तस्तु मतान्तरसिद्धवर्णादि । व यस्तुरस्तु क्ष वयव्यतिरेक्यनुमान व्यर्थम् उपनीतभानेनैव गतार्थत्वात् । तथाहि । यथा चन्दनखण्डस्य लौकिकप्रत्यक्ष सौरभ्यस्यालौकिक तथा धूमस्य लौकिक व न्हेरलौकिकमिति अस्मिन्पक्षे उपनीतभानेनोत नियक । यद्वा लाघवाद्योपाभावा ध्वनिव्यङ्ग्यस्यान्यस्याभावाच्च वर्णत्वस्वीकार । न च ध्वनिव्यङ्ग्यत्वस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेद काकाक्षिप्तस्यापि अन्यस्य सम्भव इति वाच्यम् । तस्य ध्वनिविकारकाकुव्यङ्ग्यत्वेपि ध्वनिव्यङ्ग्यत्वाभावात् । किञ्च काम सङ्कल्पा विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धा भा ह्री इत्येतत्सर्वमन एवेति श्रुत्या कामादीना मनो धर्मत्व प्रतिपादिते पि तार्किकैरात्मधर्मत्वमुक्त तच्च सर्वरप्यङ्गीकृत, तत्तु भ्रमामव, तद्बीज तु यथा जपाकुसुमसन्निधाने स्फटिको लोहित इति ज्ञानम् । प्रकृत तु मन सान्निध्यम् आत्मनम बीज श्रुतिबाधश्च । स्फोटे तु न तथा । तस्मादेकवर्णात्मकाखण्डवाक्यस्फोटो वाचक इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजलक्ष्मीजानि
रघुनाथभट्टात्मजश्रीकृष्णकृतस्फोटचन्द्रिका समाप्ता